

13 1/5 № 275 III-9 4/4 11894

ИСТОРИЯ НА СТАРОБЪЛГАРСКОТО ПРАВО

(ЛЕКЦИИ И ИЗСЛѢДВАНІЯ)

отъ

С. С. БОБЧЕВЪ.

Введение — Източници. — I. История на Стб. държавно право. — II. Сждебно.
— III. Углавно. — IV. Гражданско право.

СОФИЯ

Печатница на П. М. Бжзайтовъ

1910.

Съдържание.

Введение.	Стр.	Стр.	
§1. Понятие и предметъ на историята на българското право.	1	II. Законни и законни сбирки.	
§2. Значение и задача на историята на българското право.	8	I. Крумови закони.	
§3. Методитѣ въ историята на правото.	12	§1. Литература по Крумовото законодателство.	93
§4. Троякото изучаване на правото: догматическо, философско и историческо.	21	§2. Текстътъ на Крумовитѣ закони.	97
§5. Историята на правото, като наука.	27	§3. Истинско ли е Крумовото законодателство.	100
§6. Историята на бълг. право и спомагателнитѣ ней науки.	38	§4. Наредбитѣ на Крумовото законодателство.	107
§7. Историята на бълг. право, като университет. дисциплина.	48	§5. Заключение.	114
§8. Периоди на историята на българското право.	50	II. Responsa papae Nicolai.	115
Часть обща. Източници.		III. Старобългарската кърмчая.	
1. Обичай и обичайно-правни сбирки.		§1. Гърцитѣ номоканони и първоначалната Кърмчая.	121
§1. Обичай: обичайно право, произходъ (възникване).	67	§2. Светославовата Кърмчая.	127
§2. Записване на обичайното право: неписано и писано право.	69	§3. Кърмчаята като дѣйстващо право въ нашенско и въ славянскитѣ земи.	132
§3. Учението на Пухта и Савиньи за обичайното право; критика на това учение.	71	§4. Печатането на Кърмчаята и сетишната ѝ съдба.	135
§4. Форми на проявление и развитие на това право.	73	§5. Съставъ и съдържание на печатаната Кърмчая.	138
§5. Задължителната сила на обичайното право.	80	IV. Законъ соудный людемъ	
§6. Думата и понятието за законъ въ старо време.	83	§1. Първи изучавания и литература на ЗСЛ.	141
§7. Кога думата законъ добива съвременното значение?	89	§2. Произхождение, авторство и значение на ЗСЛ.	149
		§3. Законъ соудный людемъ и неговиятъ първоисточникъ—Еклогата.	155
		§4. Обширната редакция на ЗСЛ	161
		§5. Наредбитѣ на ЗСЛ.	162

V. Разни правни сборки.

1. Синтагмата на Матей Властарь 166
 2. Законъ на царь Юстиниана. 168
 3. Законникъ на царь Стефана Душанъ. 169
 4. Арменопуло. 171
 5. Земледѣлческиятъ законъ 173

VI. Хрисовули.

- §1. Опрѣдѣленіе и брой на хрисовулитѣ. 178
 §2. Какъ сж се писали хрисовулитѣ и върху какви материяли. 180
 §3. Значение на хрисовулитѣ. 182
 §4. Хрисовулитѣ като източникъ на старо-българското държавно право. 184
 §5. Хрисовулитѣ като източници на сѣдебно, углавно и гражданско право. 187
 §6. Влахо-молдавски хрисовули и турски берати. 190

VII. Договори.

- По-познати договори на България съ други държави. 191

VIII. Лѣтописи, жития, писма, записи, надписи.

- §1. Византийски лѣтописци и историци. 195
 §2. Арабски историци и лѣтописци. 199
 §3. Западни историци и лѣтописци. 200
 §4. Български и славянски лѣтописци и историци. 200
 §5. Разни турски правни сборки и други писмени документи. 201
 §6. Разни славянски правни сборки и лѣтописи. 203
 §7. Надписи. 204

ЧАСТЬ ПЪРВА.

История на старо-българското държавно право

I. Образование на българската държава.

- §1. Най-ранитѣ жители на Балканския полуостровъ 206
 §2. *)Римляни и романизация на полуострова. 209
 §3. Славянски племена на полуострова. 215
 §4. Обществена организация на славянитѣ. 217
 §5. Аспарухова дружина и основаването на бѣлг. държава. 220
 §6. Обществено-държавенъ елементъ, донесенъ отъ прабѣлг. 225

II. Развитието на българската държава.

- §1. Езическата епоха на бѣлг. държава. 227
 §2. Християнството. — Борисовата епоха. 231
 §3. Държавна програма на Симеона. 233
 §4. Пропадането на Източното и Западното бѣлг. царства. 236
 §5. България подъ Византийското владичество. 238
 3. Второто българско царство (1186 — 1395).

- §1. Възстановление на второто българско царство. 241
 §2. Развитието на второто българско царство. 245
 §3. Пропадането на българск. държава подъ тур. иго. 247
 §4. Причинитѣ за пропадането на Българската държава. 249

*)Тоя параграфъ е пропускавъ въ текста

	Стр.		Стр.
Държавно право.		В. (Б.) Свободни люди: граж-	
<i>Отдѣлъ първи. Устройство</i>		дани, търговци, свещеници и	
I. Територия.		селяни.	300
§1. Елементитѣ на българската	253	Г. (В.)* Зависими люди: 1. па-	
държава.		рици, 2. отроци, 3. технитари.	300
§2. Понятие за българ. държава		§4. Имало ли е робство въ	
и термини, съ които се изказ-	254	Стара-България?	311
вало това понятие.		III. Върховна власт.	
§3. Външниятъ съставъ на те-	260	§1. Произхождение и развитие	
риторията.		на върховната власт.	316
§4. Вътрѣшниятъ съставъ на	263	§2. Формитѣ на върховната власт	
територията.		въ старата бѣлг. държава.	317
II. Население.		§7. Титлитѣ на бѣлг. владѣтели.	318
1. Етнографически съставъ.		§3. Бѣлѣзи на царско достоинство.	327
§1. Яката население и разши-	271	§4. Способи за добиване вър-	
рението му.		ховната власт.	329
§2. Националната основа на на-	373	§5. Загубване на държав. власт.	333
селението.		§6. Права и прерогативи на	
§3. Инородни елементи въ съ-	276	върховната власт.	333
става на населението.		§7. Болѣрски съветѣ.	336
§4. Общение на старо-българ.	299	§8. Народенъ съборъ.	338
население съ чужденци.		<i>Отдѣлъ втори. Управление.</i>	
2. Социаленъ съставъ.		Органи на управлението.	
1. Привилегировани. А. Болѣри.		§1. Органи на централното	
§1. Произхождение на болѣрств.	280	управление.	344
§2. Българскитѣ болѣри.	282	§2. Органи на областното управ-	
§3. Велики и малки болѣри.	286	ление.	347
§4. Вътрѣшни и външни бо-	287	§3. Органи на селското управл.	351
лѣри.		Прѣдмети на управлението.	
§5. Социално и юридическо по-	280	§1. Полиция.	353
ложение на болѣритѣ.		§2. Финансово управление.	355
Б. Духовенство.		§3. Военно управление.	363
§1. Езическо вѣрие.	293	ЧАСТЬ ВТОРА.	
§2. Християнско вѣрие. Произхо-	395	История на старо-българското	
ждение и развитие на духов.		сждебно право.	
§3. Положение на висшето ду-	297	I. Сждоустройство.	
ховенство.		А. Дохристиянски периодъ — Произ-	
§4. Монашество, мѣнастири и	298	хождение на сждебнитѣ органи.	
черкви.		§. Най-ранниятъ сждъ; само-	
		сждѣтъ.	366

* Въ текста е погрѣшно печатано Б. вмѣсто В. и В. вмѣсто Г.

	Стр.		Стр.
§2. Посрѣдници-мирители.	368	нието; б. обектъ; в. прѣ-	
§3. Първитѣ сѣдни.	371	стѣнно дѣяние.	416
§4. Княжески сѣдѣ.	373	§4. Видови на прѣстѣпления	427
Б. Слѣдъ—християнски периодъ.		А. Прѣстѣпления противъ	
§1. Духовни сѣдилища.	374	личността.	
§2. Свѣтски сѣдилища.	376	§1. Прѣстѣпления противъ жи-	
II. Сждопроизводство.		вота.	422
I. Викане и установяване		§2. Прѣстѣпления противъ тѣ-	
на странитѣ.		лесната неприкосновеностъ	430
§1. Странитѣ въ прѣпирни и		§3. Прѣстѣпления противъ лич-	
тѣжби.	378	ната свобода.	430
§2. Викане и явяване на сѣдѣ.		§4. Прѣстѣпления противъ лич-	
(старо-славянскитѣ погонѣ)	380	ната честь	436
§3. Прѣдставителството въ тѣж-		§5. Прѣстѣплен. противъ имота	439
бата.	382	Б. Прѣстѣпления про-	
2. Състязания и доказа-		тивъ челядѣта и поло-	
телства.		вата нравственостъ.	449
§1. Най-ранното състезание на		В. Прѣстѣпления про-	
странитѣ: двубой.	383	тивъ държавата	453
§2. Божитѣ сѣдѣ—ордалинѣ		Г. Прѣстѣпления про-	
Разни видове ордалинѣ	387	тивъ религиата и чер-	
§3. Клетвата, като доказателство.	391	ковата.	456
§4. Самопризнанието.	394	II. Наказанія.	
§5. Свидѣтели.	395	§1. Стариетъ и сѣврѣмениятъ	
§6. Сводѣ и лице.	401	възгледъ върху наказанията.	459
§7. Потера и посочване.	402	§2. Цѣльта на наказанията.	460
§8. Проклеване (анатема).	404	§3. Видове наказания: а. Мѣстъ.	
III. Изпълнение на рѣше-		б. Откупъ. в. Глоби и поя-	
нията и присѣдитѣ.	405	влени на публично правни на-	
Потѣжване прѣдѣ по-		казанія. г. Лѣстница на наказа-	
горенѣ сѣдѣ.	408	ния: 1. смъртна казнь, 2.	
ЧАСТЬ ТРЕТА.		членоврѣдителство, 3. изгна-	
История на наказателното		ние (изгонване), 4. конфиска-	
право.		ция, 5. биене, 6. темница, 7.	
I. Прѣстѣпления.		глоби.	467
§1. Понятие за прѣстѣплението		ЧАСТЬ ЧЕТВЪРТА.	
въ старо врѣме.	414	История на гражданското	
§2. Субективниятъ елементъ на		право.	
прѣстѣпното дѣяние.	415	За лицата.	
§3. Съставъ на прѣстѣплението.		§1. Физически и юридически	
а. Субектъ на прѣстѣпле		лица.	483
		§2. Правоспособностъ на лицата.	484

I. Сѣмейно право.

II. Наслѣдственно право.

§1. Челиденъ съюзъ	487
§2. Задругата.	489
а. Название и произхождение.	490
б. Изучване.	492
в. Положение на задругата у южнитѣ славяни.	494
г. Задругата у насъ въ старина и сега.	496
д. Съставъ, домакинъ, членове, права и длѣжности на членоветѣ въ задругата.	499
е. Имотни отношения въ задругата. — Дѣлба.	501
ж. Юридически характеръ на задругата.	508
з. Добри и лоши страни на задругата. — II. Причини за измиране.	514
§3. Съпружески съюзъ. — Бракъ. — Форми: крадене, пристанване, покупка.	516
§4. Условия за встъпване въ бракъ и причини за разторжението му.	519
§5. Лични и имотни отношения между съпружитѣ.	523
§6. Родителска власть.	524
§7. Настояничество.	525

§1. Произхождение на наслѣдството.	527
§2. Наслѣдване по законъ и обичай.	529
§3. Наслѣдване по завѣщание.	533

III. Вещно право.

§1. Вещното право въ старина.	535
§2. Владѣние и собственость.	537
§3. Бащини.	541
§4. Прониарски земи	544
§5. Имотитѣ споредъ нашитѣ хрисовули.	546
§6. Права на роднини върху бащина и дѣдина.	551

IV. Договорно право.

§1. Произхождение и развитие	551
§2. Лица въ договоритѣ.	554
§3. Възникване и погасяване на договоритѣ.	555
§4. Разни видове договори.	557
А. мѣна; Б. купуване — продаване; В. наемъ; Г. заемъ; Д. залогъ; Е. поржчителство.	

ПРЪДГОВОРЪ.

Пускането въ свѣтъ на тази книга се дължи, прѣди всичко, на належащата необходимостъ да се направи едно улеснение за студентитѣ отъ нашия Университетъ при изучаване „Историята на българското право.“

Това сж лекциитѣ, които авторътъ е челъ на своитѣ слушатели прѣзъ послѣднитѣ години. Нѣкъдѣ тѣ сж разширени, а на нѣкои мѣста — съкратени. Както е нагоденъ, тоя трудъ може да служи за учебно помагало по всички части на старата ни правна история. Той съдържа: Введение; Литература. Обща часть: Източници. Особни части: I. История на старобългарското държавно; II. съдебно; III. углавно и IV. гражданско право.

Историята на старобългарското право е доведена до епохата на турското владичество. Въ нѣкои мѣста за обяснение се засѣга и тая епоха, като се достига до новото врѣме.

Безъ да има домогванията, че е направилъ много нѣщо въ една областъ, почти никакъ непожтната, областъ, която типърва очаква своитѣ изслѣдователи, авторътъ смѣе да се надѣва, че голѣма часть отъ неговитѣ издирвания и освѣтления ще заслужатъ вниманието на всички, които се занимаватъ съ правната ни история.

Авторът ще бже много благодаренъ, ако извини, редомъ съ това внимание, и една критика. Отъ такавата нашата правна история, която има да се построява въ бждеще, само ще спечели. Младитъ работни сили по отечествената културно-политическа и правна история, като иматъ прѣдъ видъ опыта, направенъ съ тоя трудъ, и строго-научнитъ оцѣнки, на които той би билъ подложенъ, ще могатъ да иматъ едно ръководство за по-нататъшното разработване на нашата историко-правна наука.

А може би и прѣподавателитъ на отечествената история ще използватъ даннитъ, които първи пжтъ имъ се прѣдставятъ въ едно систематическо изложение на старобългарския общественъ и държавенъ битъ и строй.

София, 7 ноемврий, 1909 г.

СЪКРАЩЕНИЯ.

ДЗ. — Душановъ Законикъ.
(Цитираното на статии е споредъ новото издание на Стоянъ Новаковичъ. Б. 1898).

ЖС. — Жива Старина.

ЗЗД. — Законъ за задълженията и договоритъ.

ЗЗ. — Земледѣлчески законъ.

ЗСЛ. и З.С.Л. — Законъ Соудный Людемъ. (Цитатитъ сж по моето издание на Старобѣлг. правни паметници С. 1903).

КЗ. — Крумово законодателство.

LS. — Lex Salica (Салически законъ).

MS. — Monumenta Serbica.

ОНЗ. — Османски Наказат. Законъ.

НЗ. — Наказателенъ Законъ (новиятъ български).

R P N. — Responsa Prae Nicolai ad Consulta Bulgarorum.

РП. — Русская Правда.

СБЮО. — Сборникъ на българскитъ юридически обичаи отъ С. С. Бобчевъ.

Стб. пр. п. — С. С. Бобчевъ, Старобългарски правни паметници.

СПС. Периодическо Списание на Книж. Д-во въ Сръдецъ.

СНУ. — Сборникъ за нар. умотворения (издаванъ отъ Мин. на народн. просв., сега отъ Книж. Д-во).

ЮП. — Юридически Прѣгледъ, списание за право, законод. и юриспруденция.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ПРАВО.

Введение.

Литература: М. Ф. Владимірскій—Будановъ, Обзоръ исторіи русск. права. Изд. третье. Кіевъ. 1900;—Ф. И. Леонтовичъ, Исторія русскаго права. Университетскій курсъ. Вып. первый. Введение. Од. 1892;—Н. П. Загоскинъ, Исторія права русскаго народа. Лекції и изслѣдованія по исторіи русскаго права. Томъ первый. Введение. I. Наука исторіи русскаго права.—II. Формация народа и государства. Казань. 1899 г.;—Н. П. Загоскинъ, Курсъ исторіи русскаго права. Казань. 1906 г.;—Д. Я. Самоквасовъ, Исторія русскаго права. Два вып. 1878 и 1884 г.;—Д. Я. Самоквасовъ, Изслѣдованія по исторіи русскаго права. Вып. первый. Предисловіе. Введение и пр. Москва. 1896 г.;—А. Н. Филиповъ, Исторія русскаго права. Конспектъ лекцій. 1908 г.;—J. Brissaud, Cours d'histoire générale du droit français public et privé à l'usage des étudiants en licence et en doctorat. Tome premier Sources. Droit public. Paris. 1904.

Н. М. Коркуновъ, Лекції по общей теоріи права. Изд. 6-о. Спб. 1904. — Рененкампфъ, Юрид. Энциклопедія. Кіевъ. 1899. — М. Eschbach, Introduction générale à l'étude du droit. Paris. — P. Namur, Cours d'encyclopédie du droit ou introduction générale à l'étude du droit. Bruxelles. 1882.

Ние тукъ привеждаме само нѣкои по-познати трудове, въ които се срѣщатъ данни по Введението къмъ нашата наука. Подробни и особни литературни пособия сж посочени при всѣки параграфъ на нашитѣ лекции и изслѣдванія.

§ 1. Поняtie и прѣдметъ на исторіята на българското право.

Първитѣ въпроси, които има мѣсто да се задаватъ, кога се пристѣпва къмъ изучаването на коя и да било наука, сж: какво учи тая наука, за какво учи това и какъ. Казано съ други думи, най-напрѣдъ е умѣстно да се даде обяснение за прѣдмета, задачата и методитѣ. Това е тол-

козъ повече необходимо за една наука нова, за една наука, която принадлежи къмъ неразработенитѣ, която едва се ражда, каквато е нашата.

Така че, ние сме длъжни, прѣди всичко, да си поставимъ питането: какво ни учи т. е. какъвъ е прѣдметътъ на историята на българското право.

За да се отговори на това питане, би трѣбало да се спремъ върху опрѣдѣлението на думата история, върху думата **право** и върху тая на **българско (право)**, понятия, които влизатъ въ названието на нашата научна дисциплина. Но ние бихме се отвлѣкли много надалечъ, ако речехме да разискваме научно-критически разнитѣ опрѣдѣления и мнѣния, твърдѣ спорни и до днесъ, върху понятието за история, а още повече върху понятието за правото. Цѣли трактаги сж писани по тия опрѣдѣления и понятия, цѣли теории и школи сж създадени и все още не се е дошло до едно общоприето опрѣдѣление на история, на право.

На енциклопедията или общата теория на правото се пада да разясни критически разнитѣ опрѣдѣления на правото, а на философията или на социологията — да изтъкне, какъ да се опрѣдѣли най-точно думата история и какво да се разбира подъ нейното название

Нѣкои историко правници прѣдставятъ историята на правото като „наука за постепенното, историческо развитие основнитѣ начала на правото въ живота на народа“ (Т. И. Леонтовичъ); „наука, която излага прогресивното развитие на правнитѣ норми въ живота на народа“ (Владимирски Будановъ); нейното съдържание съставя „изучването на произхождението и на прогресивното развитие на цѣлата система на правото“, като се прибавя, че „въ пълната научна система на историята на едно национално право, напр. на руското, трѣба да намѣри мѣсто изложението на правилата, обичаитѣ и законитѣ, дѣйствували на цѣлото протяжение въ историческия животъ на народа, а сжщо причинитѣ и условията, имащи влияние върху произхождението и обусловящи характернитѣ особности въ дѣйствувалото и дѣйствуващото право на народа“ (Самоковсовъ).

Къмъ тѣзи сходни опрѣдѣления на историята на правото нека поменемъ и за едно още по-широко: „излага постепенния ходъ на развитието на тази страна на духовния животъ на народа, която е позната подъ названието право; тя — историята на правото — трѣба, при това, да има за задача изслѣждане на генезиса и на историческото развитие на националния правовъ животъ, въ неговото правосъзнание, институти и пра-

воотношения, въ свързка съ историческитѣ съдби на народа и съ развитието на неговия държавенъ и общественъ строй, както и на тая външна форма, въ която тоя правовъ животъ намѣрва своето съдържание“ (Загоскинъ).

Ако разгледаме съставнитѣ части и понятия на историята на българското право, ние ще видимъ слѣдното:

1. Думата история (отъ грѣцки — *ιστορία*) обозначава разказъ на миналото и самитѣ станали нѣща, произшествия, *res gestae*, отъ тамъ нѣмското *Geschichte*, чехското *dejiny*, словенското *sgodovina*. Първоначално история щѣло да каже „получена вѣсть“, но и грѣцитѣ скоро почнали да разбиратъ тази дума въ нашия смисълъ. Така че, история ще каже не само случилото се, а още историческо изслѣждане, изложение, знание. Грѣцитѣ и римлянитѣ вече имали свои истории и историци, които излагали станалитѣ събития (Херодотъ) или вадяли отъ тѣхъ нѣкои поучения (Тукидидъ). Но историята, както се схваща въ по ново врѣме, има за задача не да разказва само за станалитѣ произшествия, боеве и да допълня това съ живота на царѣе и кралѣе. Историята има за задача да разкрие причинната връзка въ развитието на чловѣческитѣ общества, да ни запознае съ произхождението на разнитѣ учрѣждения, съ еволюцията имъ и съ мѣнитѣ, които тѣ сж прѣкарвали. Задачата на историческата наука е да посочи, какъ се е развивало всѣко историческо явление, какъ и защо то е станало таквотъ, каквото е. Въ днешно врѣме завзе господствуваще положение генетическото гледище въ историята. Законитѣ на развитието еднакво се проявяватъ и дѣйствуватъ въ организацията на всѣки правовъ институтъ отдѣлно и въ движението на всичката система на правото. Процесътъ на зараждането на правнитѣ идеи и на цѣли институти всѣкога и всѣкѣдъ се почва отъ заченъчни елементи, по-сетитѣ тѣзи елементи прѣминаватъ повече или по малко продължителни и сложни стадии на разнообразни комбинации и видоизмѣнения, додѣ най-напоконъ, тѣ се оформятъ въ налѣтно организирани и стройни правови институти.

2. Правото е съществениятъ елементъ въ историята на правото. То прѣстъдна високо-културна задача да уреди единъ правилень редъ въ живота на хората и общества, съотвѣтно съ нуждитѣ и цѣлитѣ на чловѣческото общежитие. Чловѣческата личностъ е стожерътъ, около който се строи цѣ-

лата система на правото. Нейните индивидуални и социални потребности и интереси, установлението на редъ, на безобидни мирни отношения между хората, — ето кое е съдържанието на извѣстно дѣйствуващо право, различно, впрочемъ споредъ стадиятъ на човѣческото развитие. Отъ това становище науката на правото има свои особни цѣли и задачи. Тя не се занимава съ изслѣждане природата на човѣка отъ физическо гледище, отъ гледище на моралните му, умствени качества и пр. Тя само констатира тѣзи свойства и човѣчески потребности, изслѣдва законитѣ за мирното имъ удовлетворение и посочва, къмъ какви начала е прибѣгвалъ човѣкъ за да опредѣли единъ редъ на живѣяне при постоянните и неизбежните отношения и въ стълкновенията си съ други, подобни на себе същества. Така че, правото отъ една страна урежда правдинитѣ, признати на всѣка личностъ, но и установенитѣ за нея длъжности къмъ всѣкого друго, съобразно съ човѣческата природа и съответно на общественитѣ и физически условия, при каквито живѣе човѣкъ въ дадено врѣме и въ дадено мѣсто. Отъ това се вижда, че необходимостта отъ право произтича отъ самата природа на човѣческата личностъ, която се стрѣми постоянно къмъ удовлетворение на своитѣ жизнени потребности. Човѣкъ не може да живѣе самичкъ. Още Аристотель е казалъ, че „човѣкъ е обществено животно“. Но за да се уредятъ отношенията му къмъ другитѣ подобни нему, необходими сж извѣстни норми. Съвокупността на тѣзи норми съставлява правото. При това, личниятъ животъ се урежда отъ извѣстни норми, съ които се занимава частното или гражданско право. Въпроситѣ, какъ хората съставятъ обществени съюзи за мирно и безобидно живуване, каква трѣба да бжде организацията на тѣзи съюзи, какви сж нуждитѣ имъ, функциитѣ имъ, е прѣдметъ и задача на публичното или държавно право. Ако частното право говори за човѣческата личностъ като за отдѣленъ индивидъ, публичното право гледа на него като на членъ отъ обществения организъмъ.

Правото се движи, видоизмѣнява наедно съ живота. Съ течение на врѣмето появяватъ се нови отношения, нови форми на гражданския обратъ. Правото не може да стои вънъ отъ движението на икономическото развитие, на идеитѣ, на вѣрванията; по съществото си то е консервативно само до толкозъ, че то не може да възприема още неустановени мнѣния, още

неуяснени начала. Безъ такъвъ съдържаностъ, правото би изгубило своето велико значение: то би отражавало увлеченията на минутата и би заприличало на модата. Безъ да измѣнява на своята съдържаностъ, правото обаче постоянно прогресира, видоизмѣнява се. Правото дѣйствува върху живота, може би не толкозъ силно колкото други културни сили на народа, като религията, нравственостъта, възпитанието, но и то дѣйствува. Наистина въ момента на своето появяване то е послѣдница отъ разнообразни условия и потребности на живота, но на реда си и то става важенъ факторъ на народното битие, на народната култура. То засилва или отслабя нравственостъта, като продига или понижава чувството на лична честъ, отговорностъ, самопомощъ; то въздѣйствува върху економическия битъ на обществото, като се произнася съ своигѣ наредби въ полза на извѣстни форми отъ гражданския обратъ; то помага за развитието на науката, като открива нова научна областъ и като оздравява свободенъ просторъ за научнигѣ издирвания; то се отразява и върху нравитѣ, като ги дисциплинира повече или по-малко. Както се вижда отъ всичко това, подобното схващане на правото по необходимостъ извиква неговата история.

3. Българско право. Въпросътъ за националния характеръ на правото е споренъ. Историческата школа, както ще се види, поддържаше, че всѣко право е изключително национално. Други сѣ поддържали, че то е космополитическо. Както много пѣти, и тукъ, истината е по срѣдата. Ако началото на космополитизма би било рѣшаващо, то науката на правото би трѣбало да изисква уреждането на правови институти, еднакви за всички народи, съ отмѣна въ правото на всичко, което носи лично-националенъ характеръ. Ако ли приемемъ, че правото е изключително национално, тогазъ науката не би трѣбало да се грижи за да издирва общи всесвѣтски закони на правото,—а трѣбаше тѣзи да се замѣнятъ съ противорѣчиви начала, споредъ народа, безъ всѣка мисль за човѣческо общение въ областта на правото.

Правото безспорно съдържа национални елементи. Бидейки така, за това има френско право, германско право, руско право; за това има история на национални права, като частъ отъ племенната, като частъ на всечовѣческата. Прочее, като казваме българско право, ние разбираме онова, което съдържа особени, наши национални елементи, което не е заето отъ други.

или и да е заето, е прѣработено и приложено къмъ условията на националното битие, което се е развивало самостоятелно, макаръ подъ влиянието на всевъзможни външни и вътрѣшни фактори: климатъ, поминѣкъ, етически и религиозни възрѣния, политически събития и пр. Националнитѣ признаци на правото „не оставатъ неизмѣнни въ неговата история; съ прогресивното ѣ движение тѣ сами се мѣняватъ. За обяснение на появляването на тѣзи признаци нѣма нужда да се прибѣгва до прѣдположението, че тѣ изначало сѣ вложени въ народния духъ. Възникването имъ може лесно да се обясни съ различието на условията, въ които се намѣрватъ разни народи. Националното право въ тоя смисълъ не е непрѣменно изключително въ всичкитѣ си особености. Много отъ тѣхъ могатъ да се срѣщнатъ и у други народи“. (Сергѣевичъ, Лекц. 23—24).

Ние можемъ, слѣдъ тѣзи обяснения, да приемемъ едно приблизително на поменатитѣ опрѣдѣления, повече или по малко достатѣчни, и за това се спираме върху слѣдното:

Историята на българското право е науката, която излага произхождението и постепенното развитие както на обществено-държавнитѣ уредби (институти), така и на правнитѣ норми (наредби) въ живота на българския народъ отъ появяването му до днесъ.

Съ това опрѣдѣление ние мислимъ, че се изчерпва възможно повече и съдържанието на нашата наука. По тоя начинъ ние ще имаме да се занимаваме съ произхождението и историческото развитие на държавнитѣ уредби (институти), съ тѣхното измѣнение подъ всевъзможни външни влияния; ние ще можемъ да се спремъ върху цѣлия държавенъ строй, който е съществувалъ у насъ въ разни стадии на общественото ни развитие, най-послѣ, ще можемъ да проучимъ произхождението и установлението на правнитѣ начала у народа, мѣнитѣ на неговия погледъ върху уредби и наредби и по късното изражение на тоя погледъ било въ създадения отъ него обичаенъ кодексъ, било въ онова законодателство, което твори установената за тая цѣль власть.

Прѣди врѣме, а нѣкъдѣ и до сега нашата наука се нарича история на законодателството. Единъ отъ основателитѣ на историята на славянското право — Мацѣвский — нарече своя трудъ: „История на славянскитѣ законодателства“.

Едно такова название обаче не би отговаряло на съдържанието на нашата научна дисциплина, която не се занимава само съ историята на законодателните паметници, не разглежда само институтът (уредбитът) и нормите установени въ закона, а и тия, които съставляват дѣйствующе право, мимо закона, както сж установени отъ обичайното право. Ето защо употребяваме названието ист. на българ. право вмѣсто история на българ. законодателство.

При това, ние ще разглеждаме исторически произхождението и постепенното развитие на цѣлата система на българското право, т. е. както институтът (уредбитът) отъ областта на обществено-държавното право, така и нормите (наредбитът) на частното право, а сжщо и ония правила, които охраняватъ единитъ и другитъ: сѣдебното и углавно право.

Историята на правото се дѣли отъ нѣкои автори на външна и вътрѣшна.

Външната история на правото е тая, която излага постѣпателната промѣна на правото въ неговитъ основни моменти на възникване, развитие и завѣршекъ. Бидейки така, външната история е история на правнитъ източници, които съдържатъ казанитъ моменти въ правната дѣятелностъ на единъ народъ. Вътрѣшната история на правото е тая, която изучава движението на отдѣлнитъ институти (Puchta, inst. I. 90), а именно подирва ги въ тѣхното зараждане (генезисъ), слѣди за процеса на тѣхното развитие и отбѣлѣжава сегашното имъ състояние.

Въ нашитъ изучавания ние се занимаваме и съ външната и съ вътрѣшната история на старото българско право. И двѣтъ тѣзи страни на историческото изучаване на правото сж еднакво потрѣбни и важни. Безъ изучаването на правнитъ паметници не е възможно съзнателното отнасяне къмъ институтъ, тѣхното критическо разбиране; безъ да се запознае съ източникитъ юристътъ ще се отнася пасивно къмъ положенията на правото и може лесно да стане едностранчивъ. Наопаки, нѣмайки ясно прѣдставление за движението на институтътъ, не може вѣрно да се оцѣни и значението на източникитъ, да се отличи въ тѣхъ онова, което е сжществено, отъ онова, което е второстепенно или случайно, да се направятъ надлежащи изводи изъ богатия, но не всѣкому достѣпенъ, материалъ

§ 2. Значение и задача на историята на бълг. право.

Литература: А. Н. Стояновъ, Научное значение всеобщей истории права. Ю. В. 1879 г.; — О. О. Зигель, Современное значение истории права (Варш. Унив. Изв. 1882. № 6); — О. Леонтовичъ, ц. с.; Н. Загоскинъ, ц. с.

Съществена задача на ист. на б. право е чисто научна. Тя се грижи да разкрие мѣнитѣ (фази) въ постепенното развитие на правното съзнание у българския народъ, да ни прѣдстави историческия вървекъ на общественно-държавния животъ изобщо и на отдѣлнитѣ юридически институти отъ най-старо врѣме до днесъ, като при това отбѣлзва както особенитѣ, индивидуални, самобитни правни черти въ живота на народа, така и привнесенитѣ въ тоя животъ юридически чуждици.

По тоя начинъ нашата наука съ своитѣ издирвания ще може да даде научна помощ на нѣкои други солидарни съ нея науки, каквито сж, на първо мѣсто, историята на народа, културна и политическа, историята на славянскитѣ народи и на славянското право, и, при едно сериозно разработване на науката, дори може да се очаква помощ изобщо на обществовѣдѣнието.

За насъ разработването историята на бълг. право може да има и практическо значение. Ние се впуснахме май прибързано въ прѣводи на чужди кодекси и закони безъ никаква научна провѣрка и критика; въ това го доста прѣкалихме и България има нужда отъ нови, критически насоки въ домашното ни право, които да положатъ първитѣ национални основи въ цѣлото наше законодателство. За тази цѣль историята на бълг. право ще може да послужи, като обърне внимание прѣди всичко върху потребитѣ на българския народъ при бж. джитѣ реформи на законодателството. Тя ще насочи научната историко-правна критика за да се произнесе върху значението на дадено народно правно понятие като приемливо въ законодателството ни. Тя може да послужи при провѣрката, анализа и кодифицирането на събранитѣ и събирани български юридически обичаи, на които въ извѣстни случаи и законодателятъ прѣпорѣчва прилагането въ нашитѣ сѣдилища.

Историята на българското право може да послужи и на сѣдебната ни практика. Въ всички случаи, гдѣто се от-

нася за едно историческо тълкуване во време на прилагането нѣкоя норма възприета отъ миналото дѣйствуващо право, обичайно или друго, юристътъ практикъ не може да не си служи съ данни и освѣтления на нашата наука.

Така че, и отъ практическо становище погледнато, научното разработване на истор. на бѣлг. право не може освѣтъ да бѣде отъ съществена полза както за законодателството ни, така и за сѣдебната ни практика.

Историята на бѣлг. право обаче има прѣдимно научно значение. Тя ще може да внесе нови данни и ново освѣтление въ бѣлгарската национална история, каква-годѣ лепта въ сравнителното славянско право и въобще въ сравнителното право на човѣчеството, въ обществовъдѣнието, въ историята на всесвѣтската култура и цивилизация. По тоя начинъ, както чрѣзъ други области на отечествената наука — история, филология, етнография — и на юридическа почва ние бихме могли да платимъ малко поне отъ нашия дългъ къмъ всесвѣтската наука: дългъ на културни хора е да върнатъ, що могатъ тамъ, отъ дѣто заематъ съ голѣми шепи.

По частно за славянското сравнително право трѣба да се каже, че нашата наука има за задача да улесни издирванията ѝ въ извѣстни тъмни мѣста, каквото напр., въ въпроса за първоначалния общ. държавенъ строй на старитѣ славяни, въ въпроса за патриархалната челядь или челядната задруга и др. Още Фр. Палацки бѣше казалъ, че „ни единъ славянски народъ не може да познае духа на домашнитѣ закони и право, додѣто съвършено не се разумѣятъ другитѣ славянски права (закони).¹

Една по-пълна история на бѣлг. право е длѣжна да проучи не само състоянието на положителното право — писано или неписано въ дадена епоха; тя слѣдва съ грижливо и критическо око сѣмената, зародишитѣ, изъ които се е развило това право; тя прониква въ най-дълбоката старина, като застѣга много пѣти доисторическата, донационалната епоха, за да зарне първоначалното челядно-общинско устройство, да прослѣди фазитѣ, които то прѣминава за да добие по високъ изразъ въ формата на обществено-държавенъ строй (редъ); тя се спира по-особно върху влиянията, които сѣ били упражнявани отъ отъ разни страни и разни фактори (политически, културни, икономически) върху правото и учрѣжденията, и слѣди за крайното имъ развитие, до пълното имъ усъвършенствуване.

Въ това отношение историята на бѣлг. право би могла да принесе не малко заслуги на сравнителната етнология, на историята на старитѣ учрѣждения, на социологията и сравнителната

¹) Фр. Палацки, Законик српског цара Стефана Душана.

правна история. Върху тая научна задача е обърналъ внимание М. М. Ковалевски. единъ отъ най-въштитъ социолози и историко-правници въ наше врѣме. Въ своето „Первобытное право“ К. поддържа, че „ембриологията на правото ще намѣри особно богатъ материалъ при изучаването на общественото устройство на тѣзи народности, които при напора на стари и нови пришелци сж били отстранени въ горитѣ и, благодарение на физическитѣ условия на заетата отъ тѣхъ мѣстность, запазили сж не само повече или по малко своята политическа независимостъ, но и особеноститѣ на своята староврѣмска култура. Таквизъ народи се явяватъ въ Европа отчасти смѣсенитѣ съ баскитѣ вестготи, заселващи южнитѣ и сѣверни склонове на Пиринеитѣ; отчасти потомцитѣ на древнитѣ хелвети, алемани и бургунди, до сега занимаващи алпийскитѣ долини; отчасти, найсетитѣ, чисто славянскитѣ или смѣсенитѣ съ тюркската раса народности на Балканската верига — сърби, черногорци, херцеговинци, българи; а на границитѣ на Азия и Европа, въ страната, която още въ врѣмената на Херодота се слави съ името „Гората на езицитѣ“, инакъ казано, на Кавказъ, — черкези и др. прѣдставляватъ отъ битовно гледище и до сега почти непожтнатъ изворъ за изучаване на най-стария, ако не първобитния характеръ на общественитѣ отношения и на тѣхното вънкашно изражение — правото“.¹⁾

Ако изучаването на българския езикъ, съ неговитѣ пѣстри нарѣчия и поднарѣчия, общава да обогати твърдѣ много науката на славянското, и изобщо на сравнителното езиковѣдѣние; ако изучаването на нашия фолклоръ, особно на она негова часть, която засѣга повѣрията и суевѣрията, ще бжде голѣмъ приносъ за сравнителната митология; то ние съ още повече право можемъ да твърдимъ, че изучаването на българското право, особно на обичайното, ще принесе не малко нови данни и елементи за сравнителната правна наука изобщо, и за славянската въ частности.

Едно такова изучаване би могло да помогне за да се разяснятъ и не малко тъмни страни, съ които е заобиколенъ стариятъ славянски общественно правни битъ и да се освѣтлятъ нѣкои отъ фазитѣ и формитѣ на общежитие и земевладѣние въ раннитѣ врѣмена. Историята заварва по главнитѣ прѣдставители на арийската раса въ доста напрѣднала вече култура, за това ни у едного отъ тѣхъ чергитѣ на родовото устройство не изпъкватъ съ всичката имъ пълнота. Срѣщанитѣ обаче въ тѣхния битъ прѣживѣлки, обрядности, обичаи, разкриватъ нѣкои, разбира се не всички, особености на тоя строй, отъ който тѣ сж запазени слѣди. Като е така, очевидни ставатъ ползата и необходимостта отъ изучаването на съврѣмения битъ у нѣкои на-

¹⁾ М. Ковалевскій. — Первобытное право. Выпускъ I. Родъ. Москва. 1886. — Вж. на 5 и 6 стр.

роди съ още ненапрѣднала култура и обществени организации.¹⁾

Казахме, че подобното изучаване не може да нѣма силно въздѣйствиe и върху националната история. Безъ история на отечественото право не може да има нито история национална, нито история на културата и цивилизацията на страната, нито пъкъ може да се знае, до коя степенъ е достигнало прогресивното развитие на тая или оная държава. Съ други думи казано: пѣ-пълно историята на отечественото право помага за да се достигне и ясно самосъзнание у единъ народъ.

Значението на историята на българ. право въ тая насока —относително продигане на народното самосъзнание — не е отъ малка важностъ, обстоятелство, което се вижда отъ летежа на народната мисль, що понесе Германия, благодарение на трудоветъ на своитъ историко-юристи въ началото на миналия вѣкъ. Не даромъ Фридрихъ Велики насърдчи тѣй много дѣйцитъ на историческата школа Българското отечество, извикано на новъ, самодържавенъ животъ, благодарение на свѣтлата национална идея, пѣ-право на идеята на началото на националноститъ — има нужда за своето закрѣпване и развитие, въ прогресивенъ смисль, отъ изучаване миналия си държавно-правенъ строй, отъ подробно изучаване националнитъ черти на правния си кодексъ. Това изучаване ще послужи не само за освѣтление на миналото, но и само ще бжде ръководенъ свѣтильникъ за бждещето. Като ни прѣдстави чудната картина на якостъ и трайностъ, върху които се е опирала народната снага противъ най-мощнитъ чужди влияния въ усиленитъ и бурни минути на народенъ животъ: като се подчертае онази жилавостъ, която е прониквала народнитъ обичаи, правнитъ отношения и челядно общинскитъ наредби; като се види „во очию“, какъ се е пастрилъ, като най драгоцѣнно съкровище, зазѣтътъ на правната ни старина въ дълбокитъ тайници на народната душа — сегашното поколѣние не може да не почерпи високопоучителни уроци за онова, което е нужно сега, както и за онача, което е необходимо въ бждещето

¹⁾ Ibid 5. — „Мене никакъ не сж ме удивлявали думитъ на западно-европейскитъ учени, казва професорътъ на славянската правна история въ Варшавския университетъ Т. Зигель, — които очакватъ твърдѣ много отъ провѣрката въ несравнено пѣ-гольмъ просторъ на държавовѣдѣнието и обществовѣдѣнието, които сега сж построени върху опити, направени въ сравнително незначителни географически прѣдѣли. — Статия на проф. Ф. Ф. Зигель: Періодизация славянскаго права. Стр. 5. Вж. Сборникъ статей по славяновѣдѣнію, составленный и изданный учениками В. И. Ламанскаго, при участіи его учениковъ по случаю 50-лѣтія его учено-литературной дѣятельности. С.-Пбурзь, 1905, стр. 506.

§ 3. Методитѣ въ исторіята на правото.

Литература: М. Ковалевскій, О методологическихъ приѣмахъ при изученіи ранняго періода въ исторіи учреждений. Юрид. Вѣстникъ, 1879, I, стр. 9. — Отдѣленъ отпечаткъ отъ 1880 г.; — отъ сжція, Соціальная и сравнительная исторія права, (Вѣстникъ Воспитанія, XIII, 2); — Отъ сжція, Историко-сравнительный методъ въ юриспруденціи и приѣмы изученія права. М. 1880; — В. Сергѣевичъ, Задачи и методы государственныхъ наукъ, 1871; — Н. Загоскинъ, Методъ и средства изученія древне-русского права въ связи съ древнѣйшимъ развитіемъ правъ другихъ народовъ славянскаго племени (Извѣстія и Учен. Записки Каз. У-та 1877. № 1. — Отдѣлно — 1877); — Н. Коркуновъ, Наука права и естествознание (Журн. гр. и уг. права. 1889, кн. 2); — отъ сжція, О научномъ изученіи права (ibid. 1882, кн. 4 и 5); — Н. Зиберъ, Сравнительное изученіе первобытнаго права (Юрид. Вѣстникъ, 1884 г. кн. 5 и 11); — О. Леонтовичъ, О методѣ научныхъ изслѣдованій и о главнѣйшихъ направленіяхъ въ наукѣ и теоріи русского права ЖМНПР. 1874.

E. Freeman, The Methods of Historical study. 1886; — отъ сжція Фриманъ, Comparative politics, Сравнительная политика, прѣводъ на руски отъ Коркунова;

Thaine, Le positivisme anglais. 1864; — Auguste Comte, Cours de philosophie positive, 1830—1840. Достъпно е и струва да се прѣпоръча за четене съкращението на тоя трудъ отъ Люиса.

За методитѣ ср. още трудоветѣ на Владимирски-Будановъ Обзоръ ист. р. права. I. 86; — С. Муромцевъ, Очерки общей теоріи гражд. права; О. Леонтовичъ, Истор. р. права В. — I. 1892. — С. Муромцевъ, Очерки общей теоріи гражд. права. 1877. — у Ihering, Geist d. röm. Rechts. 1883; — Windscheid, Die aufgab. d. Rechtswiss. 1884; — R. v. Mohl, Gesch. u. Lit. d. Staatswiss. 1855—1858.

Много е важно какъ се изуча една наука. Отъ методитѣ при изучаването зависи до голѣма степенъ сполуката на това изучаване. Ако се задоволимъ само съ дедукціята (заключение отъ общото—за частното) тамъ, гдѣто е необходима индукціята (заключение отъ частнитѣ данни за общото) лесно може да се попадне въ заблужденія, на които разсѣйването изисква трудъ и врѣме.

Споредъ по-новитѣ заключения на вѣщи методолози дедуктивното изслѣдване въ правото е необходимо да се подлага на провѣрка; това е необходимо толкозъ повече, че, поради психическо-социалния си характеръ, правнитѣ явления сж въ висша

степенъ сложни. Индуктивниятъ методъ, анализътъ е много по-пригоденъ за правото, отъ колкото дедуктивниятъ.

Беконъ първи внесе въ методологията на човѣческитѣ знания основния позитивенъ принципъ (индукцията), който обнови науката, защото направи за нея достъпенъ и такъвъ материалъ, който до тогази бѣше почти изключително прѣдметъ на особни построения или же на безцѣлни схоластически умозрѣния. Беконъ направи възможно да се създаде положителна история на явленията отъ областта на човѣческитѣ отношения, както има естествена история за явленията на физическия свѣтъ.

За достигането на тази цѣль Беконъ постави за правило: да се събератъ факти (прѣдмети на наблюдението), да се изучаватъ тѣ съ помощта на критическия анализъ (да се прави опитъ) и да се издирва аналогията имъ — (да се прави сравнение), да се прави изключване на случайнитѣ признаци и да се идва, чрѣзъ послѣдния приемъ на изключване случайния елементъ изъ сферата на наблюдаванитѣ явления, до положителното заключение за сжщността, за характера на извѣстно явление.

Съ други думи Беконовиятъ методъ—индукцията — служи за да създаде положителната, опитната история на фактитѣ, да направи само тогазъ обобщение, да формулира законъ или поне да даде обяснение на причинитѣ, които произвеждатъ дадено явление.

Поради това изучаването на ония явления, които съставляватъ частъ отъ цѣла система или сж я прѣживѣли, анализътъ имъ и сравнението на тѣзи явления, сравнение по сходство, сж необходими приеми за научно изслѣждане. Веднага обаче трѣба да се прибави, че и индуктивниятъ методъ самъ по себе си не може да служи за изключително срѣдство въ изучаването и разработването на правнитѣ въпроси. И дедукцията не трѣба да се прѣнебрегва като провѣрителенъ приемъ.

Въ най-ново врѣме сравнителниятъ методъ е вече приетъ, като най-сигурно срѣдство за правилно научно изслѣждане явленията отъ областта на правния животъ.

Първи още Лейбницъ е посочилъ на желателността за сравнително изучаване на правото. По-сетнѣ, въ началото на настоящето столѣтие, сравнителното изучаване на правото си намѣри най-горещи привърженици въ лицето на Тибо и

Файербаха. Но сериозенъ опитъ за сравнително изучване на правото принадлежи на послѣдователитѣ на Хегеля. Такова е изслѣдването на Ганса (Gans Eduard — 1830) „За наследственното право“ и още по-новото издирване на Ласалъ „Система на спечеленитѣ права“. Но и тѣзи работи на ученицитѣ на Хегеля не сж досущъ историческо-сравнителни трудове.

Хегелианцитѣ сж имали особно, свое, прѣдвзето построение на историята и гледатъ на нея като на послѣдователенъ изразъ на правния гений на челоувѣчеството. и при изложение на правото на отдѣлнитѣ народи, стрѣмятъ се да изяснятъ ржководящитѣ начала и общи черти, свойствени на правото на всѣки народъ, и тѣхното логическо развитие въ това право. За това у тѣхъ сравнението служи по-право за иллюстрация на установени юридически факти, отъ колкого като срѣдство за разкритието законитѣ на правнитѣ явления.

Едвамъ въ послѣднѣо врѣме сравнителното изучване на правото се поставя на чисто научна основа.

Не много отдавна взе да се гледа на сравнителното изучване, като на срѣдство за индуктивно изслѣждане. Прѣкъ поводъ за това послужиха съврѣменнитѣ успѣхи на историята на културата, трудоветѣ на такива знаменити учени социолози, каго Тайлоръ, Лебоккъ, Морганъ и др., които се занимаха съ сравнителното изучване на народното битие. Врѣзката между културата и правото е толкозь голѣма, че естествено бѣ по никнала мисълта да се прибѣгне и въ изучването на правото до сжщитѣ приеми на поменатитѣ учени.

Английскиятъ историкъ Фриманъ¹⁾ изясни надлежно въпроса за природата и задачата на сравнителния методъ при изучването на държавно-правнитѣ явления у арийскитѣ народи. Той раздѣля на три категории причинитѣ за прилики (сходства), които се срѣщатъ въ учрѣжденията на сроднитѣ народи. На първо мѣсто, тѣзи прилики може да сж резултатъ отъ прѣко заемане, отъ подражание. Примѣръ за подобна прилика може да се намѣри въ конституциитѣ на повечето европ. държави, които сж заети въ основнитѣ си положения изъ англ. конст. строй, макаръ, че много сж прѣминали прѣзь посрѣднически мѣни (фази) каквото френското, белгийското и пр. конст. устройства. На второ мѣсто идатъ прили-

¹⁾ Freeman. Comparative politics. London 1873. Lecture I. The range of the comparative science p. 1—38. Прѣведена отъ Коркунова на руски: Сравнительная политика. Ср. Энц. права отъ Коркунова, Спб. 1882 г. стр. 31 и слѣд.

китѣ, които произлизатъ просто отъ еднаквостта на условията въ живота на това или онова общество, тъй като еднаквитѣ причини пораждатъ еднакви послѣдствия. Но освѣнъ тѣзи двѣ групи причини за сходство, споредъ Фримана, има и трети: общността на произхождението на дадени народи. Има прочее прилики, които сѣ общо наслѣдие на народитѣ, прѣдставляващи разклонения отъ една първоначално обща, нѣкога съвмѣстно живѣла раса.

Има учени социолози, които отхвърлятъ третия група на причини и поддържатъ, че тѣзи причини сѣ съединение отъ двѣтѣ първи. Така напр., въ прѣнасянето отъ кръстоносцитѣ феодалната система на изтокъ е станало просто едно заемане¹⁾ (първа група причини на сходство); а приликата, що се забѣлѣзва въобще въ учрѣжденията на гърци, римляне и германци, като три отрасли отъ западния клонъ на арийци — никакъ не трѣбало да се отдава на общността на една раса, тъй като различието между първата причина и втората е въ това, че въ първия случай — е била заета и възпроизведена цѣлата феодална система, въ пълния ѣ видъ; въ втория случай отдѣлнитѣ арийски народи, откакъ възпроизвели само заченки отъ неразвитъ общественъ строй още въ тѣхната прародина, тѣзи заети заченки отпослѣ получили у всѣкиго по-нататъшно самостоятелно развитие, и животътъ имъ билъ сходенъ само за това, че живѣли при еднакви условия, а еднаквитѣ причини докарвали еднакви послѣдствия. Прочее, третия група причини на Фримана трѣбало да се разложи на първата — заемане, и на втората — еднакви условия на общественно развитие. Ние не можемъ да се съгласимъ съ това твърдение. Да се отрича, че общността на расовото родство и даже на племенното родство е възможна причина за еднаквостъ въ учрѣжденията, е все едно да не се приема други пѣтъ на възприемане учрѣждения отъ народа — родоначалникъ освѣнъ чрѣзъ съзнателното произволно подражане. Между това, даннитѣ на свърѣмнената психология говорятъ, напротивъ, че е възможно и не съзнателно, не произволно възпроизвеждане на учрѣжденията отъ първоначалната родина по силата на факта на психическата наслѣдственостъ, който принципъ е достатъчно установенъ отъ издирванията на английския ученъ антропологъ Гальтона и френския мислителъ Рибо. А щомъ признаваме, че сѣществува психическо наслѣдство, става невъзможно да диримъ всички прилики въ общественитѣ учрѣждения само въ дѣйствието на еднаквитѣ условия и въ съзнателното заемане или подража-

¹⁾ По тоя въпросъ за феодализма на изтокъ ние не сподѣляме мнѣнието, че той се дължи изключително на първия видъ причини — заемането, прѣнасянето. Но за това ще се говори на мѣстото му.

ване. Напротивъ, става необходимо да припознаемъ съществуването и на третя група причини за сходство, основани върху несъзнателното подражаване, върху колективната психическа наслѣдственост¹⁾.

Споредъ Фримана, за сега трѣба да си служимъ съ сравнението, като се ограничаваме въ кръга на народи отъ арийска раса, безъ да въвеждаме въ областта на сравнителното изучаване живота на неарийскитѣ племена, които сега стоятъ на низки стѣпала на развитие. Това Фриманъ прѣпорѣчва главно, защото не можало да се придава голѣма научна стойностъ на даннитѣ относително живота на тѣзи племена, събрани отъ малко за туй приготвени пѣтешественици.

Учението на Фримана за прилагане на сравнителния методъ така ограничително се сподѣля у англичанитѣ отъ Мена, Херна, а у руситѣ — отъ проф. Сергѣевича. Противъ това учение възстава Хербертъ Спенсеръ (въ своитѣ „Основи на социологията“), който иска да се разшири сравнителния методъ още повече и не само за народитѣ отъ арийска раса, но и за всички неарийски племена, които се нахождатъ сега на сравнително низки стѣпала на развитие. Съ Херберта Спенсера сж съгласни Лебокъ, М. Ленанъ, Морганъ и др. У руситѣ прѣдставителъ на тая школа за разпространителното прилагане на сравнителния методъ е Максимъ Ковалевски. Споредъ мнѣнието на тоя видень руски социологъ и историкъ-правникъ сравнителното изучаване на правото може да достига своитѣ цѣли само при възможно широкитѣ му размѣри, когато въ кръга на сравнението влѣзе материалъ, доставень отъ правото на най различни народи, а при специално изучаване на правото да не се изпускатъ изъ прѣдъ видъ резултатитѣ, добити отъ други изслѣдователи при изучаването живота на останалитѣ народи.

М. Ковалевски се заявява противникъ и на обикновения сравнителень методъ, като поддържа високото научно значение на сравнително-историческия методъ, подъ който разбира не просто сравнение и съпоставление съ двѣ напр., кои и да било законодателства, — което той мисли за безполезно. М. К. разбира подъ ист. сравн. методъ изучаване и сравнение на законодателства и институти и народи, които принадлежатъ на единъ общъ корень, и слѣдователно сж били спо-

¹⁾ Тоя възгледъ се поддържа у руситѣ отъ професоритѣ Ковалевски, Леонтовичъ и др.

собни да изнесатъ еднакви правогледи и институти, отъ общата си родина, или, пъкъ и да нѣматъ общо произхождение, доживѣли сж до обичаи и учрѣждения при еднакви условия на съществуване, като сж достигнали до еднакви стѣпала на развитието*). — Възгледътъ на К. не ни се вижда по-правъ отъ тоя на Фримана и Сергѣевича.

Историко-правникътъ, споредъ насъ, е длъженъ да си служи не само съ историко-сравнителния методъ, но и съ просто сравнителния, който е принесълъ голѣма полза въ положителнитѣ знания. Ето защо ние ще прибѣгваме широко и до него въ много случаи, както при изучаване изобщо на стария бълг. правовъ редъ, така и при отдѣлнитѣ институти на старобългар. право; ще прибѣгваме и до сравнение съ правата на славянскитѣ народи, особно на тѣзи, съ които сме били повече или по-малко въ голѣмо общение (като сѣрбитѣ), като не прѣнебрѣгваме да подирваме черти за сравнение и изучаване извънъ славянството—у народи, съ които сме били въ извѣстно съсѣдство, подъ еднакви влияния, у които сме правили нѣкои заемания, каквото у византийцитѣ. Само съ сравнителния методъ ще може да се разяснятъ нѣкои тъмни въпроси по историята на правото, неразрѣшаеми отъ домашнитѣ източници. Сравнението даже може да ни напомни нѣкои нови исторически факти, да хвърли ново освѣтление върху други и да ни даде възможность да прослѣдимъ, поне въ сжщественитѣ имъ черти, пѣтищата и законитѣ на зараждането и развитието на много основни институти на правото.

Сравнителниятъ методъ има потрѣба отъ други спомагателни срѣдства и приеми било за провѣрка, било за допълнителни изслѣдвания. Такива приеми сж етнологическиятъ, сюрвивалниятъ или на прѣживѣлицитѣ, сравнителноезиковѣдческиятъ, митологическиятъ и археологическиятъ.

Етнологическиятъ издирвания надъ съврѣмения битъ на племена, дори низко стоящи въ културно отношение, сж послужили за разяснение на цѣлъ редъ непонятни иначе порядки. Благодарение на етнологическия приемъ изучаванията на племена, още недорасли до родъ и челядь (островнитѣ диваци на Австралия, горскитѣ раси въ Америка, Сибир-

*) Истор. сравн. мет. 10 и слѣд.

скитѣ инородци), или пъкъ достигнали само до родовитѣ съюзи (монголи, киргизи и др) даватъ много данни, които ни разясняватъ първобитнитѣ и първоначални порядки, що нѣкога сж господствували у културно-историческитѣ народи.

Изучването на земевладѣлческитѣ отношения у съвършено разноплеменнитѣ съ арийцитѣ народи, каквито сж червенокожитѣ, берберитѣ, малайцитѣ, като подкрѣпиха изводитѣ на нѣмския ученъ Мауреръ за общинното земевладѣние, извѣстно на цѣлия срѣдновѣковенъ западъ, приложиха доказателства къмъ положението, че индивидуализацията на недвижимата собственостъ е много по-късно явление и че у всички народи е прѣдшествувалъ стадиятъ на общинното земевладѣние.

Митологическиятъ приемъ сжщо така може да служи на историко-правника, като продължение на етнологическия. Митологическитѣ приказки и прѣдания сж, както езикътъ, най-старитѣ съкровища на народа. Обаче и тукъ трѣба да се дѣйствува съ голѣма прѣдпазливостъ, защото митологическитѣ данни у единъ народъ могатъ да сж заети отъ други, или заварени въ новитѣ заселища като достояние на племена, покорени и отсетнѣ изчезнали, асимилирани или изселени въ други мѣста. На едностранчивостта отъ ползуването съ тоя приемъ се дължи трудътъ на Бахофена: *Das Mutterrecht*, съ който талантливиятъ нѣмски ученъ внесе въ историята на челоувѣчеството до скоро неизвѣстенъ и едвали правдоподобенъ периодъ на женовластие¹⁾.

Голѣма услуга може да принесе и сюрвивалниятъ приемъ, т. е. приемътъ на прѣживѣлици, който най-напрѣдъ се посочи отъ Макленана като цѣнно срѣдство въ сравнителното право. Тоя приемъ биде широко използванъ отъ английския ученъ Тайлоръ. Прѣживѣлицитѣ сж обществени фосили (окаменѣлости) отъ старината, останали въ по-късия животъ за да ни напомнятъ за стари нѣкои институти, които, изгонени отъ други по нови, оставили сж обаче слѣдъ себе си дири, на които истинскитѣ смисълъ може да се разбере само при сличаването имъ съ староврѣмското състояние. Тѣзи остатки на далечната старина сж били нѣкога живи явления. Обоснованието си тоя приемъ намѣрва въ туй съображение, че по-къснитѣ по врѣме форми на общежития не прѣмахватъ изведнѣжъ всички

¹⁾ М. Ковалевски нарича тоя периодъ баснословенъ. Ib. 41.

слѣди отъ прѣдшествуващия по врѣме животъ. Послѣднитѣ продължаватъ да се държатъ цѣли вѣкове въ формата на обичаи и обряди, дѣйствителниятъ смисълъ на които обикновено не се съзнава отъ лицата, които участвуватъ въ тѣхъ, но, при все това, тѣ строго се пазятъ прѣдимно отъ народа, като драгоцѣнно прѣдание на старината. Колкото повече уединено прѣминава животътъ на тая или оная народностъ, колкото по-далечъ отъ културнитѣ центрове е занимаваната отъ нея мѣстностъ, толкозъ повече тя има подобни прѣживѣлици отъ юридическото минало. Ето защо въ извѣстни мѣстности на Русия, у южнитѣ славяни, а особно въ затуленитѣ балканисти и полски мѣста, дѣто още сж запазени първобитнитѣ форми на производството, ние срѣщаме голѣмъ брой факти на прѣживѣлици. Обичайното право е особно живо и жилаво въ сжщитѣ тѣзи крайнини. Нашиятъ, напр., агърлѣкъ, придъ (баба-хакъ) се намѣрва на дълъжъ и на ширъ въ цѣлото ни отечество, но особно живѣе той въ крайно изпжкнала форма на проявление въ мѣста, дѣго сж запазени слѣди отъ задругата или задружния битъ, въ мѣста, незасегнати силно отъ вѣянията на културния животъ, на новото врѣме. Агърлѣкътъ (придъ) е прѣживѣлица, явно свѣдоначаща за това, че въ извѣстно минало врѣме тоя обичай, сега пазенъ повече за форма, като обрядъ, нѣкога е билъ истински фактъ на покупка-продажба на момата отъ бащината ѝ къща за въ къщата на младоженика. Но и тукъ въ приема на прѣживѣлицитѣ и въ изводитѣ, които могатъ да се теглятъ отъ тѣхъ, ние сме длъжни да бждемъ, колкото се може прѣдпазливи. И тѣхъ ние трѣба да провѣрряваме съ други данни отъ историята на правото, между друго съ старитѣ писмени паметници. Така, напр., у руситѣ прѣживѣлицитѣ по правото за изкупуването родовенъ имотъ могатъ да се считатъ като остатъкъ отъ сжществуващия нѣкога въ Русия родовенъ битъ, защото това сжществуване е засвидѣтелствувано, както отъ руската първоначална лѣтопись, така и отъ най-древния паметникъ на руското право — Ярославовата Руска правда.¹⁾

Други провѣроченъ методологически приемъ е филологическиятъ или по-право сравнително-езиковѣдческиятъ. Още Яковъ Гримъ бѣше произнесълъ станалата пословична дума: *unsere Sprache ist unsere Geschichte*, нашиятъ езикъ е

¹⁾ М. М. Ковалевски, Ист. ср. мет. 32.

нашата история. Езикътъ е такова проявление на народния духъ, което се крие въ най-глубоката старина. Като се обърне къмъ сравнителното езикознание, филологътъ и историкътъ могатъ да дадатъ отговори на питанята, дали извѣстни думи, които обозначаваатъ понятия въ държавния строй и управлението (законъ, право, миръ, порядъкъ, община) сж отъ много отколѣшно произхождение или не. Като се обърне къмъ сравнително-езиковѣдческия приемъ, филологътъ ще узнае, кои термини отъ тоя характеръ сж общи на славянскитѣ народи и дори на арийскитѣ народи, за да направи по-малко или повече вѣрно заключение за съвмѣстното съжителство и нѣкогашно единство, или поне за много тѣсно съсѣдство на извѣстни народи въ отдалеченото минало врѣме. Благодарение на тоя приемъ — германскитѣ учень Вилхелмъ Арнолдъ даде на науката сериозния трудъ: „Поселенията и прѣселванията на германскитѣ племена“ (Марбургъ, 1875 г.), а френецътъ Пикте — класическото съчинение „За прѣбитнитѣ арийци“.

Историкътъ правникъ е длъженъ да си служи и съ археологическия приемъ, особно съ материалитѣ, които ни даватъ разкопкитѣ, както и даннитѣ, които срѣщаме въ нѣкои стари паметници. Археологическия приемъ е особно разработенъ у Ковалевски въ поменатия неговъ трудъ и съ него особно си е служилъ професоръ Самоквасовъ въ Русия, който е установилъ възгледа, че изучаването на старата култура изисква прѣдварително запознаване съ богатствата, които сж добити въ така нареченитѣ кургани — могили (tumuli).¹⁾

Най-послѣ, не трѣбва да се изпуска изъ видъ, че само едно обръщане къмъ различнитѣ по характера си приеми, може да даде сравнително вѣрни и правилни изводи при изучаване старитѣ учреждения и правни норми. Спирането върху единъ само отъ поменатитѣ приеми — етнографически, митологически, сюрвивални, археологически, филологически или други, може само да доведе до едностранчивостъ и до погрѣшностъ. Много пжти е нужно, полезно и дори необходимо да се прибѣгва до съвокупността отъ тѣзи приеми, въ който случай се има и по-голяма здравина за правилностъ въ тегленитѣ изводи и заключения.

¹⁾ Ковалевски подлага на строга критика трудоветѣ на Самоквасова: „Происхождение городовъ Россіи“ и „Исторія русскаго

§ 4. Троякото изучване на правото: догматическо, философско и историческо.

Литература: Н. М. Коркуновъ, Лекции по общей теории права. Издание 6-ое. Спб. 1904; — Н. П. Загоскинъ, История права русскаго народа. — Введение; — М. Капустинъ, История права.

Въ старо врѣме, благодарение на подавяващото влияние на стройната, усъвършенствувана и пълна римска система на правото, то е било изучвано почти само догматически. Прѣзъ много врѣме, нѣколко столѣтия, изучване правото е означавало изучване прѣимуществено догмата на римското право. Италианскитѣ университети сж прѣдали този начинъ на изучване на френскитѣ и германскитѣ университети, и това станало обикновенъ редъ. Догматиката се е задоволявала съ тълкуване текстоветѣ на законитѣ при изучването имъ, а сжщо и при евентуалното имъ прилагане. Юристътъ изучвалъ и тълкувалъ текста на *Corpus juris civilis*, т. е. на това Юстинианово законодателство, което е обемало всичкото кодифицирано право: Кодексъ, Пандекти или Дигести, Институции и Новели.

Но човѣческиятъ умъ не е могълъ да се задоволи съ едно такова сухо учение. Слѣдъ врѣме поставилъ се въпросъ: що е право, като общо явление, а главно — каква е неговата сжщность; гдѣ се крие произходътъ му; защо и какъ сж се появили и сжществуватъ разни права въ разни страни и защо „тамошното“ право не е като „тукашното“. Отговори на тѣзи въпроси почнали да даватъ философскитѣ учения. Явило се

права“. К. критикува С., дѣто мисли, че е намѣрилъ въ уцѣлѣлитѣ руски градища реално доказателство за прѣобладаването въ най-древния периодъ на руската история на градския битъ надъ селския. С. счелъ, че могилитѣ въ градищата сж руски, слѣдов. и самитѣ тѣ такива. Той е разкопалъ могили и въ Черниговската, Полтавската, Курската и Харьковската губернии. Но С. се мамялъ, като мисли, че тоя въпросъ може да се разрѣши безъ антропологическия приемъ — безъ изучване конструкцията на находещитѣ се въ тѣхъ черепи. Ковал. поддържа, че „славянитѣ нийдѣ не се явяватъ най-стари жители, прѣди които сж прѣминали народи отъ една съ тѣхъ първоначална челядь — келти, германци, литовци, народи, които поради това сж имали сходни погребални обичаи, донесени отъ общата имъ родина. Ков. критикува Самоков. и за това, дѣто той приписва на сѣверянитѣ постройката на градищата, както и това, че „у сѣверянитѣ отъ езическата епоха имало значителни политически общества“ (Ib. 50).

извън догматическото, ново становище за изучаване дѣйстващото право, ново направление, философското, което си поставило за задача: да изучи системата на правото въ неговитѣ начала и идеи. Наистина, това направление имало своето заченване още въ ранното врѣме на елинската философия и римската юриспруденция: въ Атина — Сократъ, въ Римъ — Цицеронъ сж били видни прѣдставители на това току-що зараждало се направление; но то се усилюва едва въ края на XVI в. съ появяването на системитѣ на естественото право. Като не сжществувала още идеята за закономѣрното историческо развитие, извѣстни учени се изправили прѣдъ алтернативата: или да признаятъ правото за произволна хорска наредба, чужда отъ всѣка необходимостъ, или пъкъ да виждатъ въ него нѣщо дадено непосредствено отъ природата и за това неизмѣнливо, съвсѣмъ независимо отъ хората, абсолютно. Първото гледище явно не удовлетворявало ни единъ колко да е сериозенъ умъ. Втората именно хипотеза и довела до създаването на естественото право, вѣчно, общо за всички, неизмѣнливо, което необходимо произтичало отъ човѣшката природа, независимо отъ всѣки хорски произволъ. Тази хипотеза заключавала въ себе си нѣщо твърдѣ омайно. Тя приравнявала юридическитѣ норми съ законитѣ на природата; вмѣсто подчинение на произволнитѣ заповѣди на други хора, заповѣди, които били несвършени, както всичко човѣшко, тя, хипотезата, подчинява човѣка на непрѣложнитѣ велѣния на природата; на искуствено създаденото тя противопоставя естественото, необходимото. Тази хипотеза обаче съдържала сама въ себе си неразрѣшимо противорѣчие въ факта на мѣнливостта и разнообразието на правото. Наистина, ако е сжществувало вѣчно право, какъ се е мирѣло сжществуването на прѣходящото и противорѣчиво положително право?

Въ срѣднитѣ вѣкове естественото право се отождестви съ божествения законъ, прѣдвѣченъ и неизмѣненъ — противоположно на мѣнливитѣ човѣшки закони. Въ XVII и XVIII в., подъ влиянието на тогава владящия рационализъмъ, теорията на естественото право пакъ се отърва отъ религиозната си основа и тя се разбираше като отвлечена система на правото, която излязла съ логическа необходимостъ отъ разумната природа на човѣка и сжществувала редомъ съ положителното право. Тази теория, която намѣри най-фанатиче-

ския си прѣдставителъ въ лицето на Ж. Ж. Русо, се отрази, както се знае, най-рельефно върху събитията въ края на XVIII в., върху френската революция.

Философското учение за естест. право принесе въ своето врѣме и полза и врѣда: полза, защото извика значителни подобрения въ правото, — врѣда, защото то убѣди много законодатели въ възможността, дори въ умѣстността да се урежда правилния животъ на едно общество съ *ariori* скроени, нови закони. То се отрази дори въ Русия, върху реформитѣ на Петра I, Екатерина II и Александра I.

Слѣдъ френската революция, теорията на естест. право или на философско-рационалистичната школа срѣщна енергическа реакция отъ една страна въ едно ново течение, изникнало въ началото на XIX в., което доби название историческа школа. XIX в. справедливо е нареченъ отъ мнозина исторически. Ако въ XVIII в. наистина прѣобладаваше философски духъ и направление въ всички области на човѣшкото знание, включително въ правовѣдението, то отъ началото на XIX в. и прѣзъ цѣлото му почти траяне побѣдата принадлежи на едно ново направление — историческото. Наистина, и по-рано е съществувало единъ видъ историческо разгледване на правото, но историческо изучаване се явило само въ учението на историческата школа. Така, напр., още въ XVI в. френската школа на юристи съ Кужасъ (Куяций) начело (Jaques Cujas 1552—1590) се занимавала съ историческото разгледване на римското и феодално право.

Не могло да бѣде и иначе, тъй като тогачъ още не бѣше разработена идеята за закономерното историческо развитие, която се яви не по-рано отъ XVIII в., благодарение на трудоветѣ на италианеца Вико,¹⁾ френеца Монтескьо²⁾ и германеца

¹⁾ Вико, авторъ на *Scienza nuova* (1725), дѣли историята на правото на три периода — теократически, героически и човѣчески. Тѣзи тройностъ той прокарва прѣзъ всички явления на обществения животъ: така, между прочемъ, той приема три вида обичаи, три системи на право, три форми на управление, тройки изрази на юридическата наука. Правото най-напрѣдъ е божествено откровение, то е установено отъ Божеството и се пази отъ него. Слѣдъ него иде правото на геронитѣ или държавни мъже — *civilis aequitas*. Най-сетнѣ, явява се народното право, *aequum bonum*. Като близъкъ до срѣдновѣковнитѣ писатели, Вико посочваше висшето духовно единство на човѣчеството въ божествената религия, а въ невѣз-

Хердеръ³⁾. Заслугата на историческата школа, въ лицето на Мозеръ, Шлосеръ, бр. Гримъ, а по-сетнѣ Хуго, Айхорнъ, Савиньи и Пухта се заключава главно въ това, че тя приложи къмъ изучаването на правото новата идея на закономѣрното историческо развитие и съ това опрѣдѣли отрицателното си отношение къмъ теорията на естественото право. Историческата школа може би не унищожи, но подкопа почвата на старото учение на ест. право и отпослѣ то трѣбаше да се явява вече върху нови основи.

можността да се достигнѣла мъдростъ безъ благочестие той дирѣше изясняването законитѣ на движението въ правото.

²⁾ Монтескьо (*Esprit des Loïs*, 1748 г.) главно изтъкна значението на климата за човѣшката цивилизация. Той особно подчерта, че разнообразието на правото не е и не може да бѣде резултатъ на произволъ: законитѣ сж необходими отношения, които произтичатъ отъ природата на нѣщата — *qui dérivent de la nature des choses*. Формитѣ на управлението особно занимаватъ М. И той разгледва тритѣ държавни форми въ свързка съ възпитанието, съ положението на жената, съ образа на живота, съ войната. Съ влиянието на климата и свойствата на земята М. обяснява робството, различнитѣ форми на брака, развода и пр. Авторътъ се ползувалъ много отъ труда на Вико. Той първи посочи на битовото значение на правото, но и той първи изказа фаталистическия възгледъ върху историята му. Народитѣ, които живѣятъ въ горещъ климатъ, били осждени на робство и деспотизмъ, само сѣвернитѣ народи сж способни за свобода. Шарль Контъ по-късно опроверга послѣднитѣ твърдения на Монтескьо; при все това Бжклъ (*Buckle, History of civilization in England*, 1818, 1861) въ своята „История на цивилизацията на Англия“ повтори сжшитѣ погрѣшки, доведени до крайностъ отъ Дрепера (въ неговата „История на умственото развитие въ Европа“ 1864 г.).

³⁾ Хердеръ (род. 1744), германски философъ, поддържаше, че прогресътъ се заключава въ постепенното развитие въ челоуѣчеството идеята на хуманността т. е. на тѣзи начала, които възвишаватъ хората надъ животния миръ, които вчелоуѣчватъ хорската природа. „Ако има Богъ въ природата, то го има и въ историята, и челоуѣкъ е подчиненъ на закони не по малко прѣвъзходни, отколкото тѣзи, по които се движатъ всички небесни тѣла. Всичката наша история — е школа за достигане прѣкрасния вѣнецъ на челоуѣчността и на челоуѣческото достоинство.“ Национализмътъ на Х. е стрѣмление да се разбератъ и схванатъ народнитѣ права и особености. Хердеръ е билъ „приятелъ на славинитѣ“, както го е наричалъ Колларъ, авторъ на „Славянската дъщеря“. Той е влиялъ на много отъ старитѣ слависти: Челаковский, Шафарика, Суровецкий, Карамзина. Блюмчли (въ своята „*Geschichte der neueren Staatswissenschaft*, 1881 г.) казва, че като политически умъ Хердеръ може да се сравни само съ Вико и Монтескьо.

Кужасъ първи се опита чрѣзъ анализъ на дѣйствувалитѣ кодекси да прѣдстави историческитѣ основи на римското и феодално право. Той отиде по-нататѣкъ и, чрѣзъ анализъ на дѣйстващитѣ по онова врѣме кодекси, той ги разложи на съставни части и възстанови първоначалнитѣ форми на всѣки. Съ това начало начерта се пътътъ за по-нататѣшно изучаване, разкри се богатъ разнообразенъ материалъ, съединенъ вече при Юстиниана въ едно цѣло. Новиятъ пжтъ, прокаранъ отъ Кужасъ, скоро се усвои отъ други. Като плодъ на новото направление се явиха коментаритѣ на римското право отъ Годофреда и Потье, изслѣдванията на френскитѣ кутюми (народни юридически обичаи) отъ Дюмулена и Потье, на английското обичайно право отъ Бекона, на нѣмското право отъ Конринга и Хайнекция.

Историческата школа прогласи чрѣзъ своитѣ първи основатели, че правото трѣба да се разгледва не като изключително велѣние (императивъ) на разума, не като нѣкакъвъ изключителенъ продуктъ на природата, нито като резултатъ на прѣката произволна творческа дѣятелностъ на едного човѣка. Правото не може да бжде измѣнявано по произволъ; то е закономѣрно развиващъ се и, за това, необходимъ продуктъ на обществения животъ; то се поражда не по произвола на тогова или оногова, а по необходимия вѣрвежъ на човѣческата история. Така че правото, не е нито естествено, нито произволно, а е историческа необходимостъ. При развитието на мисълта си, обаче, историческата школа прогласи, че правото е продуктъ отъ историята на всѣки народъ отдѣлно взетъ. На нейнитѣ очи, **правото е национално**, защото е продуктъ отъ цѣлия прѣминалъ животъ на народа и за това — единствениятъ изворъ на правото е **съзнанието на народа**, което е органическа частъ на цѣлия му мирогледъ. А тъй като всичкитѣ складъ на мирогледа на всѣки народъ е резултатъ отъ прѣдишния неговъ духовенъ животъ, то слѣдва, че правото трѣба да се разгледва като единъ отъ продуктитѣ на духовния животъ на тоя народъ.

По тоя начинъ, историч. школа изтъкна напрѣдъ не само историческото начало въ правото, но и **принципа на националността**. Тя прѣкалѣ своето учение и падна въ друга крайностъ, като придаде много изключителенъ характеръ на народния духъ, който, споредъ нея, не се образуваше, развиваше,

мѣняваше постепенно, а заключваше въ себе си, както сѣмето бждещия организмъ, всичкото съдържание на историч. животъ на народа. Народниятъ духъ (Volksggeist) съдържаше цѣлата ист. на нар. развитие. И правото бѣше веднѣжъ за винаги вложено въ тоя духъ; между това, послѣдователното развитие на правото е безспоренъ фактъ, както е безспорно обстоятелството, че, при извѣстни стадии и условия на обществено развитие, то е еднакво у много народи.

Но така или иначе, а историческото изучаване на правото и особно на националното право доби единъ силенъ тласкъ. Въ теорията на правото се появи корененъ прѣвратъ, особно за сжществото, произхода и развитието на правото. А въ това и състои голѣмата заслуга на историческата школа.

Свърѣменното изучаване на правото се старае да даде на-длежащото мѣсто и на тритѣ вида изучавания. Отъ това и сжществуването на догма, на философия и на история на правото. Нийдѣ въ днешно врѣме не се изучава само догмата на римското право, а винаги и отдѣлно—историята на римското право, въ какъвто случай само може да се разбератъ ясно догматическитѣ опрѣдѣления на положителното рим. законодателство.

Въ изучаването на правото и тритѣ становища сж добили мѣсто на самостоятелни, особни юридически дисциплини, които иматъ тѣсна връзка, които допълнятъ една друга. Поне така е на повечето добрѣ уредени юридич. факултети. Догматиката формулирва юридическитѣ положения и ги подвежда подъ една система; тя се задоволява само съ изучаването на дѣйстващото въ даденъ моментъ право, обаче за да направи тя една точна формулировка, става нужда да се изучи произходътъ, сждбата на източниците или паметниците на правото, да се внесе въ тѣхъ единъ вжтрѣшенъ редъ, като се оцѣнятъ точно, правилно и пълно, колкото се може повече историко-юридически факти. Така че, става необходимо за самата догматика да прибѣгва до историческото изучаване на правото. Но и историята на правото не може никакъ безъ помощта на системата или догматиката и философията на правото, както и тая послѣдната безъ другитѣ двѣ. Всѣко историческо изслѣдване на значително количество факти, паметници, документи и пр., добива по-голѣма здравина, точност и опрѣдѣленостъ, като си помогне съ догматическото привеждане въ едно свързано цѣло отдѣлнитѣ правоположения и юридически инсти-

тути. Колкото за философията на правото, която служи на другитъ за да имъ даде разуменъ критерий, ръководеща идея на справедливостта и на морала, която улеснява всестранната оцѣнка на явленията, тя не би могла да дѣйствува никакъ, ако не бѣше ѝ се давала отъ историята на правото цѣла област на историко-юридически факти и ако не ѝ се разкриваше онова закономѣрно развитие, което е извикало на живогъ тая или оная юридическа норма. Най-послѣ, историята на правото съ своя сравнителенъ методъ служи и на догматиката и на философията за да поправятъ много свои погрѣшки и невѣрни догматически или философски обобщения.

За иллюстрация на казаното може да се припомни философското обобщение — умозаклучението, до което бѣха дошли, както Хоббесъ така и Бентамъ за общинитѣ, като поддържаха, че общинитѣ били нѣщо като паразити, прилѣпени о държавата, наращения, появили се отпослѣ. Сравнителното изучаване по историята на правото върху произхода на общинитѣ изтъкна, че самитѣ държави сж се развили отъ групировката на малкитѣ съюзи и общини, които съ постѣпателно групиране сж дошли до формата, която виждаме сега. Ще каже, такива свѣтли умове, като Хоббесъ и Бентамъ сж се заблуждавали, и на историята на правото се пада честта да се опровергае заблуждението, че „общината била паразитъ на държавата“, тъй като, повтаряме, събранитѣ и грижливо проучени етнографическо-исторически данни изтъкнаха по единъ очевиденъ начинъ, че общината, и челядта прѣди нея, сж онѣзи сѣменца, зародиши, изъ които прѣзъ едно органическо рѣстене и развитие сж произлѣзли държавитѣ.

§ 5. Историята на правото като наука.

Литература: Загоскинъ, Исторія права русскаго народа; — Введение. — Мих. Капустинъ, Исторія права. I Введение. — Д-ръ К. Кадлецъ, *Nekolik kapitol z oboru slovanského práva*; — *O katedrah historie slovanských práv* (отъ изъ I. Сборникъ статей въ честь В. И. Ламанскаго); — Brissaud, *Cours d'histoire gén. du droit français*.

Историята на правото като самостоятелна юридическа, отдѣлна наука се е появила не по-рано отъ началото на миналото столѣтие. Корифеитѣ на германската историческа школа намѣриха свои поддържатели и подражатели. Тѣ се занимаха съ историческото изучаване на правото, както у отдѣлнитѣ на-

роди, така и съ изучаването на правото въ неговото общечеловѣческо развитие. Като логическо послѣдствие отъ това изучаване бѣше зараждането на историята на правото, като наука.

До появението на историческата школа историческото изучаване на правото ставаше двойко: подъ история на правото, *historia juris*, се излагаха юридическитѣ паметници въ тѣхнитѣ съставни части, а сѣщо се показваха общитѣ характерни черти въ правото на единъ народъ. Колкото се касае до отдѣлнитѣ юридически институти, тѣ биваха излагани въ форма на юридически старини, *antiquitates juris*, при това всѣки институтъ се прѣдставяше не въ своето постепенно движение, а въ тоя видъ, въ който сѣществуваше въ опрѣдѣлено врѣме.

Никога и нийдѣ историческото изучаване на правото не бѣ достигнало до тая степенъ, както въ началото на XIX в. въ Германия. Прусия, слѣдъ Наполеоновото кратковрѣменно владичество, обединена въ едно цѣло съ освобождението на селството, застана на чело на научното движение. Появи се „История на нѣмското право“ отъ Айхорнъ (1808 г.); появиха се и до сега безсмъртнитѣ „Старини на нѣмското право“ на Я. Гримъ (*Deutsche Rechtsalterthümer von Jacob Grimm*). Тѣ бѣха истинско откровение на епохата си. Около сѣщото врѣме Хуго и Савиньи съ своитѣ университетски лекции положиха твърдо основание на историческата наука на правото.

Подиръ Прусия въ всички страни ученитѣ се обърнаха къмъ изучаването на паметницитѣ на своето народно право; взеха да копнѣятъ за всѣки изрзъ на юридическия животъ на прадѣдитѣ, съ ревностъ да се спиратъ върху изучаването на народнитѣ юридически институти. Прѣобладането на историческото направление се прояви изпжкнало на всѣкѣждъ въ събирането на обичаитѣ, въ издаването на паметници, въ научно-критическото имъ разработване. Освѣнъ своето национално право нѣмскитѣ учени се опитаха да разяснятъ историята на класическото право (римското, гръцкото), англо-саксонското (Филипсъ), французкото (Варнкьонигъ), руското (Рейцъ).

Така че, нашата наука е млада, дори като се говори за историята на правото на кой и да било културенъ народъ на западъ.

Историята на правото може да засѣга изучаването на правото въ неговото развитие у цѣлото човѣчество, или пъкъ може да се отнася

само до единъ народъ. Наистина Савиньи (статия въ *Zeitschr. für geschichtliche Rechtswiss.* III) поддържаше, че всеобща история на правото е невъзможна и той се задоволяваше да се ограничи съ отдѣлна история на римското, герман. и канон. право, на това основание, че наученъ интересъ прѣдставлява само юрид. животъ на народитѣ виртуози; освѣтъ това, както казваше той, посочването само на общитѣ явления, безъ изложение на подробноститѣ, не можело да има никаква цѣна за науката. Но, и двѣтѣ възражения на Савиньи се опровергаватъ лесно. Ако всеобщата история на правото не може да прѣдстави всички дребни явления, които влизатъ въ състава на правната история на отдѣлни народи, тя може да изложи подробности, които характеризиратъ даденъ институтъ у всички народи. Още повече сега, слѣдъ новото учение, наречено ембриология на правото, частъ на сравнителната истор. на правото, може да се твърди, че дори правото на единъ народъ, който не е достигналъ до степенъ на културно развитие, т. е. правото на единъ първобитенъ народъ пакъ прѣдставлява наученъ интересъ и заслужава да се изучава и да се включва въ общата наука на сравнителното право.

Но въпросътъ е, че една всеобща история на правото е крайно трудно дѣло, изисква огромна работа и за това до сега по тоя прѣдметъ има само опити.

Къмъ съчиненията и опититѣ, които иматъ за прѣдметъ историята на правото въ нейния цѣлъ съставъ, на първо мѣсто заслужава да се помене: Трактатъ за законодателството отъ Шарль Контъ (по френски — Charles Comte, *Traité de législation*, 1827). Авторътъ посочва нѣкои общи закони въ развитието на юрид. животъ и е успѣлъ да засегне общото влияние и значението на робството. Той приложи индуктивния методъ. Контъ отрича всѣко произволно построение на юрид. начала и произволно издание на законитѣ; въ явленията на правото той вижда връзка на причини и послѣдици. „Изучаването на законитѣ, отъ които се управлява единъ народъ — казва Ш. Контъ (I. 293) — е изучаване на тѣзи сили, съ които се опрѣдѣля сѣществуването, запазването и продължението на народа“. Той не признава безусловно влиянието на климата върху културата (II. 177 — 268). Но той отдава голѣмо значение на удовлетворението на насжщнитѣ физически потребности, безъ които никакво развитие на маситѣ е немислимо. Воднитѣ съобщения, особно рѣкитѣ, сѣ важно условие за цивилизацията.

По-груби ловджийски племена сж могли да завоеватъ мирнитъ земеделци и да господствуватъ надъ тѣхъ, като образуватъ аристокрацията. Робството е плодъ отъ факта на завоеванието. Робството е политическо въ смисълъ на господство на едно племе надъ друго, и частно — състояще въ право на собственост на едно лице надъ роби. Това послѣднѣо минава три стъпала: най-напрѣдъ роби и господари принадлежатъ къмъ сжщото племе, послѣ — идва прикрѣпяването, привързването на една частъ отъ населението къмъ земята, най-сетнѣ се явява робството на извѣстна раса. Контъ е ималъ врѣме да разгледа подробно само тоя институтъ: робството.

Въ сжщото почти врѣме е излѣзло и съчинението на Пасторе История на законодателството (*Histoire de législation, 1817—1837*). Въ единнадесетъ излѣзли тома П. е събралъ много материали за историята на правото у древнитъ народи, освѣтъ у римлянитъ, но той смѣсва постоянно юридическото съ неюридическото. Трудътъ на П. прѣдставлява по-право древноститъ, отъ колкото историята на правото.

Пуаеръ въ своя Опитъ на всеобщата история на правото (*Essai sur l'histoire générale du droit, 1849*) направи наистина единъ опитъ, но несполучливъ, за да изобрази развитието на институтитъ.

Забѣлжителенъ приносъ въ науката е трудътъ на Лорана, История на правото на народитъ и на международнитъ отношения (*Laurent, Histoire du droit des gens et des relations internationales, 1850—1870*). Авторътъ се спира върху главнитъ явления въ религиозния, умственъ и политически животъ на народитъ, дири въ тѣхъ прилика и взаимно въздѣйствиe, което прави цивилизацията. При все че написа 18 тома, Л. не изчерпа своята широка и замислена задача; той се отдалечи отъ прѣдмета си и отъ 4-й томъ нарече труда си: Етюди върху историята на човѣчеството. Това, което не изпуска изъ видъ Лоранъ, то е въпросътъ за войната. Въ войната той вижда най-силниятъ лостъ на цивилизацията и израза на божествения промисълъ

Въ тая категория на трудове спадатъ трудоветъ на: Менъ, Древный законъ и обычай. Изслѣдованія по исторіи древняго права. Переводъ съ английскаго подъ редакцией Максима Ковалевскаго. М. 1884; — Деревенскія общины на Востокъ и Западъ Руски прѣводъ. Спб. 1874; Древното право (*Ancient Law 1861*); на Арнолда, Развитието на културата на правото. 1865, 1868. (*Cultur und Rechtsleben*); Историята на наследственото право въ всемирното и историческото му развитие (*Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung, 1824—1835*) отъ Ганса; — Бракътъ въ неговото всемирно историческо развитие (*Die Ehe in ihrer weltgeschichtlichen Entwicklung, 1810*) отъ Унгера.

Отъ рускитѣ по-стари съчинения тукъ подхождатъ Энциклопедія законовѣдѣнія (1839) отъ Неволіна, въ която той е изложилъ исторіята на положителнитѣ законодательства, и Исторіята на политическитѣ учения (1869) на Чичерина. Отъ по-ново врѣме трѣбва да поменемъ: Исторія права отъ Михаилъ Капустинъ (1872); М. М. Ковалевскій, Первобытное право. М. 1886; — Гальперинъ, Очерки первобытнаго права, СПб. 1893 г.

По френски въ най-ново врѣме сж важни трудоветѣ на D-r Charles Letourneau, а особно: *L'évolution juridique dans les diverses races*; — R. Dareste, *Etudes d'histoire du droit*. Paris, 1889, pp. XII+417; — *Nouvelles études d'histoire du droit*.

Историко-юриститѣ сж се занимавали до сега съ исторіята на правото на отдѣлнитѣ народи и въ всички университети се изучва, освѣнъ исторіята на римското право, още и исторіята на отечественото право. Но има една срѣдня степенъ въ историческото изучване на правото: историческо изучване на племенното право, т. е. на правото на едноплеменни групи отъ народи, родствени по между си по произходъ, а слѣдователно, и по всички область на духовния си животъ, една отъ сжщественитѣ части на който животъ е правото. Въ този смисълъ може да се изучва отдѣлно исторіята на правото — германско, романско, славянско и пр., при което обектъ на изучването е прогресивното измѣнение и развитие на правната система у цѣла група народи отъ единъ общъ коренъ, отъ едно общо племенно потекло. Подобно историческо изучване е направено и въ отдѣла на славянското право.

Разработването на славянското право се извика по-особно отъ хубавия трудъ на И. В. Раковецки, ученъ полякъ, който написа: *Prawda Ruska, czyli Prawda Wielicego xiecia Jaroslawa Wladymyrowicza* (1820 - 1822 г.) студия на която рускиятъ прѣводъ е Правда Русская или Правда великаго князя Ярослава Владимировича съ присоединеніемъ договоровъ Олега и Игоря Кіевскихъ съ греческими императорами. Въ тоя трудъ Рак. първенъ изтъкна славянския произходъ на най-древнитѣ паметници на руското право, които до него се приемаше, че били повече или по-малко заети изъ нѣмското право (Г. С. Байеръ, Б. Ф. Миллеръ, А. Шлецеръ*). Раковецки настояваше, че трѣба

*) Байеръ, Миллеръ и Шлецеръ поддържаха въобще заема-
нията отъ германското племе, като по-културно; Еверсъ, Рейцъ,

да се приеме съществуването на общеславянско право, на което ни единъ клонъ не може плодотворно да се изучава въ историческо отношение, безъ изучаване на цѣлото. На сѣщия Раковецки се дължи и изслѣдването: „За гражданския битъ на древнитѣ славяни“ (*O stanie civilnym dawnych Slowian*).

Други единъ ученъ полякъ положи основния камѣкъ на една систематическа история на славянското право. Това бѣ В. А. Мацѣовски съ труда си: *Historja prawodawstw slowianskich*. Първото издание бѣше въ 4 т. 1832—1835 год. Ново изд. 1855—1858 е въ 6 тома. Трудътъ на М. е прѣведенъ на нѣмски още въ 1835 г. *Slavische Rechtsgeschichte*. Stuttgart und Leipzig. На руски се появиха извлечения въ прѣводъ, печатани въ „Телескопъ“, 1835. № 3 и 4; въ Чтенія Моск. общ. ист. и древн. 1858, I; 1860, III. Отъ сѣщия: *Pamiętniki o dziejach, pismienictwie i prawodawstwie Slowian az do wieku XIV*. Двѣ части. Петербургъ, 1839.

Съ своята „История на слав. законодателства“ Мацѣовски откри пътя за по-нататъшно разработване на славянската правна история. Слѣдъ него ние виждаме да се създава много нѣщо въ тая областъ. Въ нея се отличиха Маевски, Лелевель и др.

Тукъ струва да се помене крайно важния за славянското изобщо и особно за българското право трудъ на професоръ Помуалдъ Хубе, *O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantynskiego u narodow slowianskich*. 1868. Тази брошура е прѣведена на френски: *Droit romain et greco-byzantin chez les peuples slaves*. 1880. Тя е прѣведена и на нѣмски въ извлѣчение въ *Heidelberger Jahrbuch. f. Litteratur*. 1869; — на хърватски: *O znaczeniu prawa rismkoga i rimsko byzantinskoga kod slavenskih narodov*, prav. J. Miskatovic. U Becu. 1869. Рецензирана е въ хърватското юридическо списание *Pravnik*, VII; — сѣщо въ *Rad jugosl. Acad.* 1869, VI (отъ Д-ръ Божишича). Въ труда на Хубе се посвѣтватъ 7—8 страници на източникитѣ на българското право.

Голѣмъ интересъ прѣдставлява за историята на славянското право учената работа на Лвовския проф. Освалдъ Балцеръ, *Historja porownawca praw slowianskich*. Lwow. 1900. Т. 1.

У чехитѣ Фр. Палацки пише *Pravo staroslovanske aneb srovnani zakonu cara srpskaho Stefana Dušana*. 1837 (въ *Č. Č. Musea*). По руски прѣведено: „Сравненіе законовъ царя Стефана сербскаго съ древнѣйшими постановленіями чеховъ и руссовъ.“ Тоя руски прѣводъ на Палацковата статія се е появилъ въ „Чтенія общества исторіи и древност. Рос.“ за 1845—1846 г. По сѣрбски тая статія е прѣведена отъ Я. Шафарика и печатана въ „Гласник Српск Книж. Др.“

дори Карамзинъ и Погодинъ намѣрваха тѣзи заемания и въ областта на правото. Споредъ тѣхъ норманскитѣ елементъ е въздѣйствувалъ върху цѣлия складъ на стария руски политически и правовъ животъ. Руската Правда почерпала цѣлото си съдържание отъ скандинавскитѣ закони.

У чехитѣ отъ по-ново врѣме ние се срѣщаме съ цѣннитѣ трудове на Яромирѣ Челаковски и Карелѣ Кадлецѣ.

Особно е работилъ надъ историята на славянското право чехскиятъ историкъ правовѣдъ Херменгилдъ Иречекъ, издателятъ на „Codex juris Bohemiae“ и „Сводъ законовъ славянскихъ“. (Прага, 1880 г.). Той е издалъ забѣлжителни трудове по славянското право, отъ които тукъ ще поменемъ: *Slovanske pravo v Cechah a na Morave*. 2 части (1863—1872 г.). Въ тоя трудъ Иречекъ разгледва старото право и държавнитѣ учрѣждения на чехославянитѣ, като на много мѣста прибѣгва до сравнителни изучавания и у другитѣ славяни. Трудътъ на Ир. е прѣведенъ и на нѣмски: *Das Recht in Boehmen und Mähren*. Prag. 1865.

Сжиятъ Х. Иречекъ е написалъ студия: *Srovnalost starcho prava Slovanskeho se starym pravem hellenskim, rimskym a german-skym* — печатана най-напрѣдъ въ сборника *Rozprawy s obora historie, fil. alit.* 1850. По руски тоя трудъ се е появилъ подъ насловъ: О древнемъ славянскомъ правѣ сравнително съ греко-римскимъ и германскимъ.

Мисълта за изучаване националното право въ връзка съ славянското намѣри въ Русия отлични и енергични послѣдователи. Тази мисль се подхваща отъ Т. Л. Морошкинъ въ 1836 г., който, като прѣвежда Рейца и като говори за Руската правда, извиква своето сравнително-славянско: еврика! „Нийдѣ, чини ми се, пише той, не може да се почерпи толкозъ много за обяснение на руското законодателство, както въ историята на чешкитѣ права: като се развиватъ паралелно съ руското, тѣ попадатъ въ сжщитѣ форми на развитие, въ сжщата терминология; сжщата славянска природа... безъ съмнѣние могла е да поддържа родството на чешкитѣ обичаи съ рускитѣ.“

Голѣма заслуга въ това отношение принесе киевскиятъ професоръ Н. Д. Иванишевъ съ своята книга: О платѣ за убийство въ древне русскомъ и другихъ славянскихъ законодателствахъ въ сравненіи съ германской вирою (1840 г.); Древнее право Чеховъ. Той се изказва енергично за сравнит.-историческото изучаване на правата на славянскитѣ народи, като необходимо условие за обяснение рускитѣ паметници. „Законодателството на всѣки отдѣленъ народъ, казва той, като изразъ на народната мисль, може да се разбере само тогазъ, когато ние го разгледаме въ връзка съ законодателствата на другитѣ едноплеменни народи... За древното руско законодателство изслѣдването на славянскитѣ законодателства е важно не само за това, че то може да ни поясни староврѣмскитѣ наши законодателни паметници, но и защото то ни дава възможность да рѣшимъ въпроса: да считаме ли тия наши законодателни паметници за заети отъ германцитѣ, или за чисто славянски“.

Тази мисль на Иванишева за чистославянския характеръ и произходъ на рускитѣ законодателни паметници помогна

много да се извика интересъ къмъ изучаването на славянския свѣтъ, а отъ тукъ и усвояването на мисълта за славянската солидарностъ.

Въ книгата „О платъ за убійство“ Иванишевъ е изказалъ нѣкои оригинални мисли, напр., че у славянитѣ кървавата мѣсть има за основа религиозното чувство, а у германцитѣ то почива върху частното оскърбление и върху нарушението на закона. Старославянското право се отличава отъ германското и по това, че глобата за убития (вражда, глава) не е била опрѣдѣлена отъ закона, като такса, както у нѣмцитѣ, а се опрѣдѣляла отъ пострадалиятъ, при което за искането по-висока глоба не е влияло общественото положение на убития. Третья особеностъ е било обстоятелството, че при опрѣдѣляне глобитѣ не се е вземало за основа положението на свободенъ човѣкъ, както е въ германскитѣ закони. Трудътъ на Иванишева развива мислитѣ на Палацки, изказани въ неговата студия: „Старославянско право или съпоставление на законитѣ на сърбския царъ Стефана Душана съ най-старитѣ земски наредби у чехитѣ“ (ССМ. 1837).

Продължателъ на Иванишева се яви проф. на Новоросийския (отъ 1892 г. на Варшавския) университетъ Т. И. Леонтовичъ. Той има много трудове и почна съ студия отъ 1867 г. „О значеніи верви по Руской правдѣ и Полицкому статуту сравнително съ задругою юго-западныхъ славянъ.“ Въ тая си статия той е дошелъ до извода, че руската „вервь“ и южнослав „задруга“ сж сжщото нѣщо и че това учрѣждение е легнало въ основата на обществения битъ на цѣлото славянско племе. Л. продължи съ: „Древнее хорватско-далматское законодательство“, което той счита за едно явно построение върху наредбитѣ на славянското обичайно право и което особно въ Полиц. ст., въ първоначалната си редакция, може би съврѣмenna на Руската правда, ще даде вѣренъ ключъ за обяснението на много тъмни страни въ старо-славянското право. Нека поменемъ и други трудове на проф. Леонтовича: Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Россіи; — Старый земскій обычай и др.

Систематическа една история на славянското право се очакваше да ни даде професоръ Т. Зигель, обаче и той не смогна. Неговитѣ лекции: „Исторія славянскихъ законодательствъ“ оставатъ и до сега само литографирани. Учениятъ професоръ, койго десетки години чете тоя прѣдметъ въ Варшавския университетъ, ни даде два кратки очерка по историята на славянското право: единиятъ подъ думитѣ Славянское право у Брокгауза, а другиятъ по английски Лекции по славянското право. Тѣзи лекции сж четени отъ професора Зигеля въ Оксфордския университетъ (Англия). *)

*) Зигель, Т.—Lectures on Slavonic Law by Feodor Zigel. London. 1902. (Лекции по славянското право). Една обстоятелствена

Поради невъзможността да се намърят достатъчно професорски сили, катедрата по историята на славян. право въ Русия, вписана въ университетската програма отъ 1863 г., биде заемана само на Варшавския университетъ цѣли десетки години отъ проф. Зигеля. Въ послѣднитѣ години катедри на национални, — славянски права съществуватъ въ слѣднитѣ славянски центрове :

Въ Прага, професори Яромиръ Челаковски и Карелъ Кадлецъ, послѣдниятъ се занимава по-особно съ правото на всички славянски народи; въ Львовъ (Лембергъ) — професоръ Освалдъ Балцеръ и Алоизъ Винярецъ; въ Загребъ — Мириной Мауровичъ, и слѣдъ смъртта на многозаслужилия проф. Иосифъ Пливеричъ, — младиятъ Поличъ; въ Бѣлградъ — Драгишъ Миушковичъ.

Най-напрѣднала и най-разработена е историята на правото като научна дисциплина за отдѣлнитѣ народности. Историята на националното право е доведена у нѣкои народи до много голѣма пълнота. Въ туй отношение могатъ да се поменатъ не само монографии и студии по отдѣлни области въ историята на националното право, но и систематически, общи ръководства и учебници вече сж издадени и служатъ за лесно запознаване съ произхождението, сѣдбинитѣ на правото у извѣстни народи и съ неговото постѣпенно движение.

Тукъ, въ тая областъ, може на първо мѣсто да се постави френската литература, която наброява като по-важни слѣднитѣ трудове и ръководства по историята на френското право :

1. Лаферриеръ, Laferrière, Histoire du droit français, 1845 — 1858; 2. Виоле, Viollot, Précis de l'histoire du droit français, 1884 — 1886; 3. Жинулакъ, Ginoulhas, Cours élémentaire d'histoire générale du droit français 1884 — 1886. Второ изд. 1890; — 4. Гласонъ, Glanville, Histoire du droit et des institutions de la France (— t VII 1887—1896); 5. Есменъ, Esmein, Cours élémentaire d'histoire du droit français (1892) и, най-сетнѣ, 6. Готье. Alfred Gautier, Précis de l'histoire du droit français, 3-ieme ed. Paris. 1887; 7. Гавѣ, Gavet, Sources de l'histoire des institutions et du droit français, 1 vol 1899. 8. Най-пълната и завършена работа на Ж. Бриссо, J. Brissaud, Cours d'histoire générale du droit français public et privé. Tome premier. Sources. — Droit public. Tome second. Droit privé, Paris — 1904).

По историята на френ. право на нѣмски сж издадени:

критическа бѣлѣжка по тоя трудъ на проф. Зигеля печата професоръ М. М. Ковалевскій въ англ. юрид. списание The Law Quarterly Review, издавано отъ продължители на Меновитѣ научни трудове въ Англия — сжрѣ Фредерикъ Полокъ (вж. № 74 г. XIX отъ януарий 1903 г.). Критиката на проф. Ковалевскій — бивши професоръ на Моск. университетъ, сега на Висш. школа за общ. науки въ Парижъ, — се прѣведе на бѣлгарски отъ Ив. Каранджуловъ, главенъ прокуроръ при Върх. Кас. Сждъ, и се появи на кн. VI на „Юридически Прѣгледъ“ отъ 1903 год.

1. Warnkoenig und Stein, Französische Staats- und Rechtsgeschichte, 1846—1848; — 2. Schaefer, Geschichte der Rechtsverfassung Frankreichs, 1849—1850. Има и второ издание 1859.

По германското право по-познати сж: трудът на бонския професоръ Фридрихъ Шулте: Schulte, Lehrbuch d. deutschen Reichs- und Rechtsgeschichte, 5 издание 1881. — Тоя прѣкрасенъ трудъ е прѣведенъ на френски: Histoire du droit et des institutions de l'Allemagne. Прѣводътъ е отъ Марселъ Фурниѣ, докторъ на правото и архивистъ-палеографъ, прѣдшествуванъ съ единъ прѣдговоръ на професора Ернестъ Гласонъ; 2. Зигелъ, Siegel, Deutsche Rechtsgeschichte, 1886; — 3. Стоббе, Stobbe, Geschichte der deutschen Rechtsquellen, 1860—1864; — 4. Брунеръ, Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, 1872—1892; — 5. Шрьодеръ, Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 1885; — 6. Фромхолдъ, Fromhold, Deutsche Rechtsgeschichte, 1894.

По английското право: 1. Pollok and Maitland, History of the english law before the Reign of Edward I. 1855. — 2. Glas-son, Histoire du droit et des institutions de l'Angleterre 1882—1883.

По италиянското право 1. Sclopis, Storia della legislazione italiana, 1833 (има и френски прѣводъ отъ 1861); — 2. Pertile, Storia del diritto italiano, първо изд. 1871; второ 1905. 3. La Mantia, Storia della legislazione italiana, 1884; — 4. Salvioi, Manuale di storia del diritto italiano 1890; — 5. Calisse, Storia del diritto italiano, 1891; — 6. Schupfer, Manuale di storia del diritto italiano. Le fonti, 1892.

Като минемъ къмъ националнитѣ права на славянскитѣ народи, по руски заслужва да се поменатъ слѣднитѣ ръководства:

1. Михайловъ, Исторія русскаго права, 1872; — 2. Бѣляевъ, Лекции по исторіи русскаго законодательства. М. 1879, и 1888 послѣсмъртно издание; — 3. В. Сергѣевичъ заслуженъ редовенъ професоръ при С.-Петербург. университетъ: Лекции и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права. С.-Петербургъ, второ издание 1899; — 4. М. Ф. Владимірскій Будановъ, професоръ на Киевския университетъ: Обзоръ исторіи русскаго права. Киевъ. Има нѣколко издания. Трудътъ на проф. Владим. Будановъ има това прѣдимство надъ другитѣ научни ръководства отъ сѣщия родъ, че е най-пълненъ и обема всички периоди и епохи на руския правовъ животъ; — 5. И. Леонтовичъ, бивши професоръ въ Новоросійския (Одесскій), послѣ въ Варшавския университети: Исторія русскаго права. До княжескій періодъ. Одесса, 1868. — Исторія русскаго права: универ. курсъ. Введение. Одеса, 1892. — Исторіи русск. права I. Литература. Стр. 537, LXVII. Съ тоя послѣденъ трудъ проф. Леонтовичъ ни дава най-пълната до сега позната литература по истор. на руското право въ единъ систематически редъ и съ два показалци: прѣдметенъ и азбученъ по автори; — 6. Н. П. Загоскинъ, професоръ въ Казанския университетъ, е издалъ

до сега нѣколко научни ръководства за изучаване историята на руското право. Най-важниятъ неговъ трудъ е: *Исторія права русскаго народа*. Лекции и изслѣдованія по исторіи русскаго права. Томъ первый. — Введеніе. I. Наука исторіи русскаго права. — II. Формация народа и государства. Авторътъ, слѣдъ двайсетъ-годишенъ прѣподавателски трудъ, слѣдъ издаванетоъ на два тома „Исторія права московскаго государства“ (1877—1879), почва „Исторія права русскаго народа“ съ разчетъ да я издаде въ 12 тома, отъ които до сега е излѣзълъ само отбѣлжениятъ тукъ първи томъ; 7. Д. Я. Самоквасовъ, професоръ въ Варшав., послѣ въ Москов. университети, издаде нѣколко важни ръководства по уводната часть на историята на руската имперія. Такива сж: 1. *Исторія русскаго права*. Томъ I, выпускъ I, 1878 и выпускъ II. 1884; — 2. *Исторія русскаго права*. Универ. курсъ. Книга первая. 1888.; — 3. *Изслѣдованія по исторіи русскаго права*. Томъ I—II. М. 1896; — 8. В. Н. Латкинъ, професоръ въ С.-Петербург. университетъ: *Учебникъ исторіи русскаго права*. Періоды имперіи. С.-Пб. 1899. — Отъ сжия: *Лекции по внѣшней исторіи русскаго права*. Московское Государство. Россійская имперія. С.-Петерб. 1888.; — 9. М. Н. Ясинскій, професоръ въ Киевскія университети: *Лекции по внѣшней исторіи русскаго права*. Выпускъ I. Введеніе и исторія источниковъ права перваго періода. Киевъ. 1898; — 10. Мрочекъ-Дроздовскій, *Исторія русскаго права*. М. 1892.

По историята на полското право:

1. Bandtkie, *Historia prawa polskiego*. 1851.; — 2. Dr Oswald Balzer, *Studia nad prawem polskiem*. Poznan. 1885. На професора Д-ръ Балцера, който сега занимава катедрата по историята на полското право въ Львовскія университети, се дължи голѣма редица отъ историко-правни монографии и издания на полски юридически старини.

По историята на чешкото право:

1. H Ireček, *Slovanske pravo v Čechach a na Morave*, 3 тома 1863—1879. Има прѣводъ и на нѣмски. 2. Šelakovský, *Povšechné české dějiny právní* 1892. Второ издание. 1902—1904.

По историята на сърбо-хърватското право:

Франьо Рачки, († 1894), отличенъ разработвачъ на хърватската културна и правна история, даде: *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga* 1867.

Тѣй като тукъ поменаваме само за общи ръководства по историята на националното право, не привеждаме прѣкраснитъ студии по историята на сръбското право на Богишича, Стояна Новаковича, Божидаръ Петрановича, Александръ Йовановича и др.

По историята на българското право:

1. П. В. Оджакъвъ, *История на българското право* (Опитъ за научно изслѣдване българското право и битие т. е.

народния животъ отъ най-старо врѣме до днесъ). Излѣзли сж двѣ книги: Книга първа отъ часть обща — Обзорѣние господарственния и общественъ животъ на българитѣ. Видинъ 1884; — Часть втора. Книга първа. Семейно право и битие. Русе 1893.

2. Г. Занетовъ. Българското население въ срѣднитѣ вѣкове. Историко-юридически скици. Русе. 1902.

3. Н. П. Благоевъ. История на старото българско държавно право. Ч. I. Устройство. София. 1906.

§ 6. Историята на българското право и спомагателнитѣ ней науки.

Въ добръ разбираната областъ на една политико-културна история на всѣки народъ влазя изучването на постепенното развитие на негова духовенъ и материаленъ битъ. Духовниятъ животъ на всѣки народъ се състои отъ цѣлъ редъ проявления: езикъ, религия, нравственостъ, народни умотворения (народна словесностъ, пѣсни, приказки, пословици), науката, изкуството и, най-напоконъ, правото. Всѣко отъ тѣзи проявления на духовенъ животъ би трѣбвало да намѣри за себе си мѣсто въ общата история на народа; ще каже и правото справедливо заслужва да бѣде прѣдметъ на историковото внимание.

Поради това нѣкои заключаватъ, че историята на правото би могла да бѣде погълната въ съдържанието на националната история. Това, обаче, е едно невѣрно заключение. И ето защо. Историята изобщо може да привлича въ своето изучаване цѣлъ редъ правни институти, защото тя, до голѣма степенъ, излага развитието на самитѣ учрѣждения. Това е и сжществена ѣ задача. Не може историкътъ да пише историята на дадена епоха и да не засегне съ нея редомъ общественно-държавния строй и правния битъ. У Маколея въ неговата талантливо написана по стиль и по съдържание „История на Англия“, прѣведена на по-главнитѣ европейски езици, се срѣща едно доста пълно изложение на английския конституционенъ строй, — на английскитѣ правни понятия и развитието имъ въ разни врѣмена. У С. А. Соловьева „Исторія Россіи“ (29 тома) се чете изложение, докарано до половината на XVIII в., и, по нѣкъждѣ, доста подробно, върху появляването и развитието на рускитѣ стари и нови правни институти. Дори и нашата единствена и сравнително пълна отечествена история на Д-ръ К. Иречекъ не е ли

шена отъ страници, които, при културно-политическото развитие на българския народъ, засѣгатъ и държавно-правната страна на негова животъ.

Това, обаче, никакъ не ще каже, че историята на правото е нѣкаква частъ отъ политическо-културната история на народа; напротивъ, тя има своята отдѣлна областъ. Въ широката територия на обществовъдението, въ която се проявява съществуването на солидарни съ нашата научна дисциплина — науки, историята на правото има своя особенъ и благодаренъ кътъ, съвсѣмъ независимъ, ако и въ близко съседство, слѣдователно въ голѣмо взаимнодѣйствиe съ други.

Историята на правото има много общо съ другитѣ обществени науки, но има и нѣщо съвършено особито, свое, индивидуално, което ѝ дава право на самостоятелно съществуване. Като наука за постъпното движение и развитие на правнитѣ институти, понятия и норми и за изучаване както еволюцията на правния редъ, така и на паметницитѣ му, тя не може да се обърне въ една обикновена история на политическия или културния животъ на народа. Ни едно истор. изслѣждане, отдѣлно взето, безъ специално нашествие и спирание въ областта на правната наука, не може да прѣдстави пълна картина отъ държавния, общественъ и челяденъ животъ на народа и на неговитѣ разнообразни юридически институти. Дори знаменитиятъ нѣмски историкъ Нибуръ, въ своето прочуто класическо съчинение „Римската история“ и при гениалното творчество, съ което се отличавахе, не даде въ областта на правото и общественния строй друго, освѣнъ откъслечни свѣдения. Общата история не може да се спре отдѣлно и да разгледва въ една система макаръ и емпирическитѣ, относителнитѣ закони, по които се е движило, развивало, установявало, видоизмѣнявало и живѣло правото у единъ народъ. Този кътъ отъ обществения животъ е прѣдоставенъ именно за историята на правото.

Историкътъ и историкътъ-юристъ сѣ наистина двама много близки съсѣди, сътрудници въ едно и също, допълняще се чрѣзъ дружитѣ имъ трудове, богато стопанство. Ако историкътъ въобще дава обилентъ материалъ на изучавания за историко-юриста, и той не по-малко е длъженъ да заеме отъ изслѣданията на историко-юриста. И право казва проф. Загоскинъ: „Ни единъ историкъ на руското право не може мина, безъ да се ползува отъ трудоветѣ на Карамзина, Погодина, Соловьева

Костомарова, Ключевски, Семевски (всички историци); но, отъ друга страна, и всѣки историкъ на руския народъ не единъ пжтъ и не безъ полза ще погледне на трудоветъ на Неволлина, Калачова, Лешкова, Бѣляева, Сергѣевича, Владимирски-Буданова и другитъ корифеи на руското историко-юридическо знание“.

Историята на националното право има близко съотношение както съ националната, така и съ всеобщата история, и особно съ историята на цивилизацията. Материалътъ ѝ — правото въ националното му развитие — вляза и въ всеобщата история, чрѣзъ националната, но както едната, така и другата не могатъ да отдѣлятъ и дадатъ длъжното внимание на специалната област на юридическия битъ. Така, че историята на правото може много да помогне и на всеобщата история на културата, защото и тя сама се нуждае отъ издирванията на послѣдната, въ рамкитъ на добръ разясненитъ и вѣрно разбрани факти на политиката, религията, общ. стопанство и други страни на човѣшката дѣятелность.

Отъ това слѣдва, че солидарни сж не само тѣзи науки, но и спомагателни една за друга въ изучването си.

При изучването на нашата наука необходими сж, на първо мѣсто, и по твърдѣ понятни причини, всички държавни и правни дисциплини. Безъ тѣхното съдѣйствие единъ историкъ-юристъ по никой начинъ не може да направи ни стѣпка въ своитъ изслѣдвания. Съ други думи, историкътъ на правото не може да не черпи свѣдения и да не е въ връзка и съотношение съ политико-юридич. науки. Къмъ политическитъ науки се отнасятъ: държавното право т. е. учението за държавния строй, административното — т. е. науката за държавното управление, полит.-икономия т. е. науката, която изслѣдва законитъ за образуването, развитието, запазването и потреблението на народното богатство; финансовото право т. е. учението за държавното стопанство; статистика т. е. учението за разнообразнитъ сили, присѣщи на народа и за тѣхното взаимно съотношение, качествено и количествено; междудържавното право т. е. учение за взаимнитъ отношения на отдѣлнитъ държави. Къмъ юридическитъ науки се отнасятъ: углавното право или учението за прѣстѣпленията и наказанията; гражданското право или учението за правнитъ отношения на частнитъ лица помежду имъ и сждебното право или учението за сждоустройството и сждопроизводството въ държавата.

На историка-правникъ е потрѣбно да има знания и изъ областъта на физико-естественитѣ науки, напр. физическата география, геология, палеонтология и антропология.

Физическата география е важна, прѣдъ видъ на общеприетото положение, че развитието и извѣстното направление въ народния животъ много тѣсно сж свързани съ физическата природа на територията, обитавана отъ народа : близкостъта на морето, характерътъ на крайбрѣжната линия, направлението на морскитѣ и въздушни течения, климатитѣ, високитѣ или равнищнитѣ характеръ на страната, имането или нѣмането на водни пѣтища — всички тѣзи физически условия влияятъ повече или по-малко върху склада на народния животъ, слѣдователно историкътъ-юристъ не може да ги не взема въ внимание.

Антропологията т. е. науката за човѣка изобщо посочва раздѣлението на човѣка по раси и племена, физическитѣ и духовни особности на отдѣлнитѣ племена, ни дава напр. признаци, благодарение на които по черепа може да бжде опрѣдѣлена принадлежностъта на човѣка къмъ извѣстна раса, даже къмъ извѣстно племе, дори народностъ. Кранологията — е наука за черепитѣ, съставна частъ отъ антропологията. Въ областъта на тая наука е работено твърдѣ много и у насъ вече има заченки на изслѣдвания, правени, между други, отъ Д-ръ Ватева, доцентъ при Българския университетъ*).

Етнография — е науката, която издирва условията на физическия, духовенъ и умственъ животъ на извѣстни народи или племена. Народътъ е главниятъ, основниятъ факторъ на исто-

*) По важнитѣ антропологически трудове на Д-ръ Ватева сж : 1. Антропологическо изслѣждане на България. Бѣлг. Прѣгледъ, V. I. 1898 ; — Приносъ къмъ антропол. изучване на България и значение на антропол. наблюдения върху ученицитѣ. Ib. VI. 6—7 ; — по френски : Приносъ къмъ антропол. изучване на Българитѣ въ *Bullet. et mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*. 1904 ; — Антрополог. наблюдение върху цѣта на очитѣ, коситѣ и кожата у ученицитѣ и солдатитѣ въ България. Отчетъ до XIII Congrès international de médecine. 1900 ; — По нѣмски : Антрополог. наблюдения цѣта на очитѣ, коситѣ и кожата у бѣлгар. учиници въ Европейска Турция — и особено на ученицитѣ турци, помаци, татари, арменци, гърци и евреи въ България. *Correspondenzblatt der deutschen Anthropologischen Gesellschaft* : 1901 № 4. 1902 № 3. 1903 № 7 и 8.

рията на правото; отъ това вече е ясна необходимостта за историка юристъ да се опознае съ наукитѣ, които иматъ за свои прѣдмети тия изучавания. Въ областта на етнограф. наука у насъ е направено доста много благодарение на неуморнитѣ стари и млади работници. Силенъ тласкъ за изучаването на етнографическа България даде нашиятъ „Сборникъ за народни умотворения“. Сега, българскиятъ историкъ юристъ, слѣдъ излѣзлитѣ 28 тома на тоя монументаленъ трудъ на бълг. наука, смѣло може да посегне и подири богати срѣдства и извори за своитѣ научни занятия. Вънъ отъ това, ние имаме и други много цѣнни трудове по фолклора и народнитѣ умотворения*).

Филологическитѣ науки, които изучаватъ законитѣ на образуването и развитието на езика, сж не безъ значение за историко-юриста, тъй като езикътъ е единъ отъ най-важнитѣ продукти на духовния животъ на народа. Знанието на езицитѣ, на които сж писани паметницитѣ и източницитѣ на стар. българско право — каквито сж старо-българскиятъ, старо-гръцкиятъ, латинскиятъ — е нужно за историко-юристътъ, при все че той би могълъ да разчита, въ това отношение, на раздѣлянето на труда съ филолога и историка: филологътъ е, който трѣбва да възстанови, уреди и изучи текстоветѣ въ лексическо отношение; историкътъ — да изтъкне произхода, епохата, създателитѣ и др. исторически фактори на тѣзи па-

*) По-главнитѣ сборници у насъ по фолклора и народни умотворения, които струва да се поменатъ тукъ, сж:

1. Иванъ Богоевъ (Богоровъ), Българ. народни пѣсни и пословици. Българдъ. 1842; — 2. П. Безсоновъ Българскія пѣсни. Москва. 1855; — 3. Георги Стайковъ Раковскій, Показалецъ. Одесса. 1859; — 4. Стефанъ Верковичъ, Народне песме македонски бугара. Београд. 1860; — 5. К. и Д. Миладинови, Български народни пѣсни. Загребъ. 1861; — 6. Любенъ Каравеловъ, Паметники народнаго быта болгаръ. Москва. 1861; — 7. В. Чолаковъ, Българ. народенъ Сборникъ. Болградъ. 1874; — 8. Aug. Dozon, Les chants populaires bulgares. Paris. 1874; — 9. Владимиръ Качановскій, Паметники болгарскаго народнаго творчества. Выпускъ I. С.-Петербург. 1880; — 10. К. А. Шапкаревъ, Сборникъ отъ народни старини. Събралъ въ Македония. 1885. Три книги; 11. Свящ. П. Любеновъ, Баба Егѣ или Сборникъ на разнитѣ вѣрвания, народни лѣкувания, магии, баяния и обичаи въ Кюстендилъ. 1889; — 12. С. Н. Шишковъ, Родопски старини. П. 1887; — 13. Ат. Илиевъ, Сборникъ на народни умотворения. 1888; — 14. Полк. Янковъ, Български народни пѣсни 1908.

метници, а историкът-юрист да поеме така изучения паметникъ и да го подложи на своя юридически анализъ, за да бже изучването всестранно.

Тукъ не се иска да се прѣдстави една изчерпателна система за знанията и срѣдствата, съ които може да си служи историкът-правникъ, за да добие съ възможна голѣма достовѣрностъ вѣрни и правилни заключения, както въ критиката, така и въ изложението на дадена тема по правната история. Желанието ни е да се дадатъ нѣкои упътвания. Историкът-юристъ, както и историкътъ, не може да се затули въ своя кжтъ на специалностъ и само тамъ да борави, като прави своитѣ наблюдения. По тоя начинъ, той може да направи много пжти прѣкрасни по своята подробностъ, но много пжти едностранчиви, и, слѣдователно, невѣрни, заключения. Въ науката нѣма нищо по-опасно отъ тѣсния, скрилъ се въ раковината на своята специалностъ, ученъ. Това положение се оправдава най-много въ специалности по историческото образование: изучването на съвокупностъ отъ разнородни условия и влияния, при взаимнодѣйствието на които се слага и развива народниятъ животъ, изучването на историческото развитие на присжщитѣ народу материални, нравствени и умствени сили, изучването на историческата роля на даденъ народъ въ срѣдата на други народи — всичко това изисква много солидно общо образование, изисква даже извѣстна енциклопедичностъ на образование*).

Ето защо поменатитѣ науки, които се отнасятъ къмъ системата на общото образование, сж отъ значителна голѣма важностъ, както е отъ голѣмо значение изучването на философията, като наука, която изслѣдва законитѣ по дѣятелността на чловѣческия духъ, и запознаване съ логиката, т. е. съ науката, която изучва законитѣ на нашето мислене.

Има и други кръгъ знания, които иматъ прѣко отношение къмъ истерията на правото. И за тѣхъ трѣбва да кажемъ съ нѣколко думи, къмъ кой кръгъ на знания спадатъ:

1. Архивовѣдението, отрасълъ на знание, което има за задача изучването на най-добритѣ и най-цѣлесобразнитѣ способности по уреждането на архивитѣ т. е. на учрѣжденията, имащи за цѣль пазенето на държавнитѣ писма, актове и до-

*) Загоскинъ, Истор. прав. р. н., стр. 243.

кументи; 2) древноститѣ на езика и на писмеността: палеография, дипломатика, сфрагистика, лексикология и историята на езика; 3) хронологията; 4) историческата география; 5) генеалогията и нумизматиката; 6) юридическиятѣ древности и битовата история.

Цѣлиятъ тоя кръгъ на отдѣлни спомагателни знания влиза въ общата областъ на тъй наричаната археология — въ пълния смисълъ на думата.

Въ другитѣ просвѣтени страни на археологията въобще и на архивовѣдѣнието въ частностъ е обърнато отдавна надлежното внимание. Архиви сж съществували още въ античнитѣ държави; за тѣхъ ние знаемъ още отъ врѣмената на Асирия, Египетъ, Иудея; архиви имало въ стара Гръция, Римъ, и тѣ сж получили развитие въ Византийската империя. Кралски, феодални, черковни, мѣнастирски и муниципални архиви е имало и въ срѣднитѣ вѣкове, а слѣдъ това архивното дѣло става достояние и на новитѣ вѣкове, като получава особно широко развитие, отъ втората четвъртъ на мин. столѣтие въ Франция. Тамъ въ 1821 г. възникна дори особно училище — *Écoles des chartes*, на което задачата е била да приготви добри и учени архивисти и археолози. По-късно, подобенъ родъ училища се основаватъ и въ други държави, като съ това е даденъ тласкъ на развитието на науката архивовѣдение, на която заченкитѣ сж се появили въ XVIII вѣкъ*).

Въ Русия архивовѣдѣнието тоже е направило значителни успѣхи въ своето развитие. Архива се появила тамъ не по-рано отъ царуването на Петра I. Най-голяма заслуга въ дѣлото на руското архивовѣдѣние е направилъ покойниятъ професоръ Калачовъ, който се счита не само за пионеръ на руското архивовѣдѣние, но и за основател на „Археологически институтъ“ въ С.-Петербургъ, който той създаде почти изключително съ

*) Кратки свѣдѣния за *Écoles des chartes*, за архивовѣдението и за археологията, виж. въ моята статия „Българ. Археологическо Дружество и правната и наука“ (Юр. пр. X. 2 кн.). Подробни свѣдѣния се срѣщатъ у Загоскина, Ист. пр. 248 и слд. и въ „Энци. Сл.“ изд. Брокгауза подъ рубрики: „архивы“, „архивовѣдѣние“, „археологическіе институты и школы“. Ср. ст. на Н. В. Калачова: „Архивы, ихъ государств. значеніе, составъ и устройство“. (Сб. гос. знан. Безобразова, т. IV.) Подробни свѣдѣния за *Écoles des chartes* ни дава и проф. Д. Агура въ своя рапортъ за тази школа, напечатанъ въ II кн. на „Извѣстия за командировкитѣ“. I 1905 г. стр. 200—209.

своето залягане и съ разни частни сръдства, като му даде насоката на френската Ecoles des chartes (отъ 1878 г.) Сжщиятъ Калачовъ извика уреждането на губерньски архивни комисии, които събиратъ свѣдѣния за мѣстнитѣ древности, архивни паметници и спомагатъ за ширене въ обществото на исторически и археологически знания.

Археологическитѣ дружества навсѣкждѣ въ Европа, и въ Русия подеха крайно любопитното изучване на старината и на мѣстнитѣ паметници, и съ това дѣло днесъ се занимаватъ навсѣкждѣ съ най-голѣмо усърдие. Благодарение на резултатитѣ отъ тѣзи трудове, издириха се и се възстановиха много непознати паметници или пѣкъ се разесни тѣхнитѣ сжщински характеръ.

Колкото за нашенско, нищо още не е сторено по архивовѣдѣнието. Архиви у насъ сжществуватъ само като справочни мѣста за текущитѣ нужди, като книгопазители при разнитѣ учрѣждения (министерства, сждилища, управления) — т. е. въ заченъчно състояние. Но архиви, като учрѣждения за пазене историческитѣ или стариннитѣ писмени актове, документи и пр., у насъ още нѣма уредени. Та и текущитѣ архиви у насъ сж въ най-плачевно състояние. Цѣнни поземелни актове, цѣнни и въ практическо, и въ историческо, и въ законодателно сждебно отношение — турскитѣ тапин, каиди, доставени едни вече съ голѣмъ трудъ и грижи отъ Цариградъ, други находящи се въ ржцѣтѣ на частни лица, рискуватъ да изчезнатъ, като прѣнебрѣгнати. Въ послѣдньо врѣме се поговорва за уреждане на тоя важенъ отдѣлъ на източници за нашата културно политическа и правна история. Отъ нѣколко години въ София се основа и едно „Българ. археологическо дружество“, което има за цѣль запазването, събирането и изучването на българскитѣ старини.

Къмъ знанието на старинитѣ на писменостъта и езика припадатъ: 1. палеографията; 2. дипломатиката; 3. сфрагистиката; 4. лексикологията и 5. историята на езика.

Палеографията е наука, която ни запознава съ произхода на писмото, съ начертанието на буквитѣ въ разни врѣмена на народния животъ и съ прѣминаването на начертанието имъ отъ една форма въ друга. Въ най-старата история на славянската писменостъ се различава напр. „кирилицата“, „глаголицата“, послѣ „уставъ“, „полууставъ“ и „скоропись“ отъ разни епохи. Палео-

графията се занимава още съ титлитъ или надреднитъ бѣлѣзи, съ материали, върху които се е писало (папируси, пергаменти, кожи, книга отъ разни видове, формати, произходи и пр.), посочва ни разнитъ почерки и, най-сетнѣ, дава ни ключъ за правилно четене на рѣкописнитъ паметници. Благодарение на усъвършенствуването на палеографията, ние имаме послѣдното кратко, но пълно издание съ изучване на най-стария бѣлг. офиц. паметникъ — хрисовула или грамотата на Асѣня II.*) Въ рѣцѣтъ на опитния археографъ — дипломатиката, помогната съ даннитъ на палеографията, дава възможность, даже при бѣгълъ погледъ върху единъ рѣкописъ, да се опрѣдѣли неговиятъ родъ, видъ, приблизителното врѣме на написването му и даже това вѣдомство — отъ което е той, ако актътъ е официаленъ.

Дипломатиката — дава свѣдѣния за староврѣмскитъ актове (грамоти, хрисовули, сингилии) и за ония вѣншни форми, въ които тѣ сж бивали обличани; съ подобни свѣдѣния може да се изучи критически и опрѣдѣли врѣмето или вѣрността на извѣстенъ документъ.

Оная частъ отъ дипломатиката, която разправя за старитъ печати и печатополагане, се нарича сфрагистика. Специално по бѣлгар. сфрагистика ние имаме нищо. Едва неотдавна В. Добруски положи начало на тоя клонъ отъ бѣлгарската археология, тѣсно свързана съ историко-юридическата наука, като изложи въ Мсб. (XVIII, р. 813): Свѣдѣния и изучавания за три старобѣлгарски печати: 1) оловенъ печатъ на Иоана Асѣня I (1186—1195 г.), намѣренъ въ Цариградъ, а сега се съхранява въ Нар. Музей, въ София; тоя печатъ изобразява отъ една страна царь Асѣня пълноликъ (en face) съ корона, жезлъ и свитѣкъ и съ надписъ Асѣнь Царь Българомъ; на опакото му е изобразенъ св. Димитъръ; 2) оловенъ печатъ на царь Борила (1207—1218 г.) изобразява Борила пълноликъ въ мантия, корона, жезлъ и въ лѣва рѣка придържа мантията си съ надписъ: Борилъ царь бѣлгаромъ, и пакъ наopakото — св. Димитъръ. Печатътъ е намѣренъ, заедно съ единъ желѣзенъ махмузъ и върхъ отъ копие, въ с. Белотинци (Бѣлоградчишко) и подаренъ въ Народния Музей. 3) Познатиятъ печатъ на Ивана Шишмана върху хрисовула на Рилския мѣнастиръ.

*) Г. Ильинскій, Грамота Царя Иоана Асѣня II. Въ „Извѣстія русск. археол. инст. въ Константинополѣ“. Т. VII. вып. I. София. 1901 г.

4. Лексикологията и 5. Историята на езика разкриват древнитѣ паметници на писменостѣта, складѣтъ на рѣчѣта и думитѣ, които съществено се отличаватъ отъ съврѣмениитѣ. Неопитниятъ въ това отношение, който би поискалъ да се ползува отъ източникитѣ, безъ съдѣйствието на лексикологически пособия и безъ знанието на историческитѣ форми на езика, може да даде съвсѣмъ криво тълкувание и, което е още по-важно, да докара до неправилни научни изводи и обобщения. Наистина, не може да се иска отъ историка-юристъ дълбоко познание на историята на езика на народа, на когото той изучава историческото минало, но елементарно, поне, запознаване на езика въ древнитѣ му форми е безусловно необходимо.

Въ това отношение трѣбва да се отбѣлѣжи, че нашата наука се лишава дори отъ най-необходимитѣ срѣдства. Ние още нѣмаме до сега не само единъ историко-юридически рѣчникъ, но нѣмаме още никакъвъ български рѣчникъ, съ каквито отдавна вече се хвалятъ заслужено сѣрбитѣ (на Вук. Ст. Караджичъ, Даниичъ). Н. Геровиятъ „Рѣчникъ“, който наистина може да помогне въ лексическо отношение, засѣга изключително народния говоръ. На ония, които биха поискали да си служатъ съ рѣчници, ние прѣпоръчваме: 1) на Миклошича, 2) Караджича, 3) Даниича, 4) Словаря на академията на наукитѣ — руски, 5) Востоковичъ и 6) като хубавъ нарѣчникъ — Церк. Слав. словарь на Дяченко.*)

Генеалогията заслужава изучаване до колкото е необходимо да се запознаемъ съ произхода и постепенното разклонение на родоветѣ или челядитѣ на царстващитѣ династии, болѣри или други изпъкнали лични дѣятели на поприще държавно, обществено или научно-книжовно.

Колкото за самата хералдика или учение за гербоветѣ, то тя едва ли може да има голѣмо значение у насъ, тъй като гербоътъ не е билъ уреденъ въ нашето държавно минало. По-важна е нумизматиката — изучаването на старитѣ монети,

*) Miclosich, Lexicon paleo slovenico-graeco-latinom. Windobonae. 1862; — 2. В. Караџич, Српски рјечник; — 3. Gjuro Daničić, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1878 — и слѣдъ смъртъта му 1882; — 4. Словарь церк. слав. и русск. ез. сост. 2 отд. Имп. ак. наукъ. 2 изд. 1867; — 5. Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка (древн. періода А. В.-ва). Изд. 1858—1861; — 6. Полный церковно-славянскій словарь М. 1900.

върху която е поработено доста и сега имаме, слѣдъ Раковски-
витѣ първи трудове, по-пълната студия на Ат. Илиевъ: По-
гледъ върху българската нумизматика. (Мсб. I. 97—137) и др.

Относително хронологията — знание на лѣточисление-
то, както въобще, така и у извѣстенъ народъ, — тя е явно
потрѣбна за историкъ-юриста.

Най-сетнѣ, историческата география има тѣсна
връзка съ истор. на правото, защото територията е единъ отъ
сжщественитѣ елементи за понятието на държавата. Послѣ прав-
ниятъ животъ на единъ народъ никога не може да остане уеди-
ненъ отъ разни влияния и въздѣйствия отъ страна на съседнитѣ
съ тѣхъ народи, или едноплеменни или такива, съ които той
е встѣлвалъ въ културни общения (напр. сѣрби, византийци,
румъни, маджари и др.)

И тукъ ние сме доста оскѣдни и едва можемъ да по-
сочимъ на нѣколко домашни географически трудове, които от-
говарятъ отчасти на изискванията. Такива сж: Княжество Бъл-
гария отъ Д-ръ К. Иречекъ, прѣв. на български (въ два
тома) и Македония отъ В. Кжичева, Описанието на Т. Па-
зарджикъ отъ С. Захариева, Описанието на Панагюрище
отъ П. П. Карапетрова; такива сж географическитѣ очерки
на В. Кжичева въ Мсб. за Битолско, Прѣспа, Охрида, Пла-
нинско, Струма, Мѣста, Брѣгалница (Мсб. IV. IX. X. XII и XIII);
на Д. Мариновъ: Чипоровци или Чипровци (Мсб. IX); на
П. Р. Славейкова, Откъслекъ отъ единъ географически рѣч-
никъ (Мсб. XV); на С. Христова, „Пиротскиятъ окръгъ и
неговото население“ и всичкитѣ ония интересни стари пѣтува-
ния по България, колкото у насъ има вече печатани както въ
С. Пер. Сп., така и въ Мсб.

§ 7. Историята на българското право — като универ- ситетска дисциплина.

Нашата наука е най-младата въ университетскитѣ дисци-
плини. Слѣдъ основанието на юридически отдѣлъ при нашето
Висше Училище (1892 г.) тя не е била прѣподавана до 1902 г. Въ
1892—1894 сж биле четени лекции по „Историята на обичай-
ното право“ и по „Обичайното право.“

Първи пѣтъ историята на българското право като прѣд-
метъ за прѣподаване е била вписана въ програмата на учеб-

нитѣ планове въ 1895 г. Тоя планъ е билъ одобренъ и отъ Министерството на народното просвѣщение. Сжщо така е била прѣдвидена и за 1896—1897 г., но безъ да бжде прѣподавана.

Въ законопроекта за народното просвѣщение отъ 1900 г., приготвенъ, но негласуванъ отъ Нар. Събрание, въ гл. XXIII, нашето Висше училище се прѣименуваше на Университетъ и въ програмата на прѣдметитѣ за прѣподаване се прѣдвиждаше и историята на българското право.

Фактически четенето на тоя прѣдметъ се почна въ лѣтния семестръ 1901—1902 година.

Въ законитѣ на университета, гласувани слѣдъ това, историята на бѣлг. право се прѣдвижда въ една катедра съ историята на славянското право.

Прѣподаването на нашата дисциплина се завършва въ два семестра.

Това прѣподаване се ограничава прѣдимно съ старата епоха на българската държава до пропадането ѝ подъ турското владичество.

Прѣдъ видъ на това, дава се едно значително мѣсто на източниците на старото българско право: обичай и законъ, а сжщо и прѣгледъ на разнитѣ обичайни сборници и правни паметници.

Историческото изложение на дѣйстващото въ старо врѣме българско право ние дѣлимъ на четири части:

I. История на старобългарското държавно право. Тукъ влизатъ на първо мѣсто общи бѣлѣжки върху образуването на българската държава и нейното развитие. Слѣдъ това се разгледватъ въ особни отдѣли: 1. територия; 2. население; 3. върховна властъ и 4. управление — органи и прѣдметъ.

II. История на наказателното право. Слѣдъ общата характеристика на старото наказателно право, разгледватъ се: 1. прѣстѣпленията въобще; 2. отдѣлни видове прѣстѣпления; 3. наказания.

III. Историята на сѣдебното право обема сѣдоустройството и сѣдопроизводството.

IV. Историята на гражданското право е посветена на краткъ прѣгледъ върху: а) положението на лицата и на челядъта, по-особно на голѣмата челядъ или задругата; б) наслѣдството; в) имотитѣ и г) договоритѣ.

Въ изучаванията си ние засѣгаме римското, византийското и славянското право и това на нѣкои славянски народи, доколкото е необходимо за разбиране или освѣтление на нѣкои институти или правни норми. При обясненията ни става нужда много пжти да се прѣнесемъ въ по-близко врѣме, въ които случаи ние си служимъ и съ данни отъ правото, дѣйствуващо у народа въ врѣме на турскогo владичество, дори и сега.

Славянското право, като самостоятелно цѣло, споредъ насъ заслужва особно изучаване, като право на съвокупността на славянскитѣ народи, свързани въ миналото съ толкозъ много връзки на духовно, културно, езиковно и историческо единство. Рускиятъ лѣтописецъ (Несторъ) не току-тъй казва: „Бѣ единъ языкъ словѣнскъ“, като подъ думата езикъ разбира народъ. Въ ранното врѣме на историческия имъ животъ славянитѣ, и отдѣлени по пространства, и настанени въ разни мѣста сж продължавали да иматъ еднакви учрѣждения и правенъ животъ. Това се е продължавало до кждѣ IX или X вѣкъ, когато тоя животъ се обособява, когато се приема християнството у славянскитѣ народи и то, споредъ мѣстата, отъ гдѣто е идвало, почва да влияе различно, донася чужда култура, извиква общение съ различни чужди елементи. Слѣдъ това врѣме ние можемъ да изучаваме сравнително само общитѣ правни проявления у разнитѣ славянски народи.

§ 8. Периоди на историята на българското право.

Литература. В. Златарски, Периодитѣ въ бѣлг. история. Бѣлг. Прѣгледъ. 1899; — Н. П. Благоевъ, Периодитѣ въ историята на бѣлгар. право. Статия въ Юридически прѣгледъ, 1905; — М. Ф. Владимірскій-Будановъ, Періоды исторіи рус. права. П. с.; — Загоскинъ, Вопросы о дѣленіи историческаго изученія по періодамъ. П. с.; — О. О. Зигель, Періодизация ист. слав. права. — Ср. Славянско право, Періодизация, въ Словаря на Брокгауза.

Историцитѣ обикновено прибѣгватъ до периодизация на разказванитѣ и изучавани отъ гѣхъ исторически факти и явления. Това се прави главно съ практическа цѣль: да се улесни изучаването. Мнозина мислятъ, че безъ извѣстни периоди въ изложението на историята може да се загуби и нишката на разказването.

Има знаменити историци, като, напр., С. М. Соловьевъ, които отричатъ абсолютно всѣкаквата нужда и значение на периодизацията, „Не да дѣлимъ, не да дробимъ руската история на отдѣлни части и периоди, — казва Соловьевъ въ прѣдисловието къмъ своята история, по поводъ на задачитѣ на тази послѣдната — но да ги съединяваме; да слѣдимъ прѣимуществено връзката на явленията, непосредственото прѣдимство на формитѣ; не да дѣлимъ началата, но да ги разгледваме въ взаимнодѣйствиия имъ, да се стараемъ да обясняваме всѣко явление изъ вжтрѣшни причини, прѣди да го отдѣлимъ изъ общата връзка на събитията и да го подчинимъ на външното влияние — ето длъжността на историка.“

Това пълно отричане на периоди въ историята е толкова неумѣстно, колкото и произволното дробене на всевъзможни периоди и епохи. Историческото изучаване трѣбва да става по единъ извѣстенъ планъ, редъ и методъ. Периодитѣ въ историята сж умѣстни само до толкова, до колкото тѣ отговарятъ на природата на фактитѣ. Само тамъ би трѣбвало да се приеме, че свършва единъ периодъ и се почва другъ, когато е настъпило събитие или съвокупностъ отъ факти, които сж извикали едно истинско прѣобръщане въ общественно-държавния строй и правния възгледъ на единъ народъ. Само когато събитията правятъ дълбока брѣзна въ живота на тоя народъ, би трѣбало да приемемъ, че се почва нова епоха, новъ периодъ.

Това, което е вѣрно за историята изобщо, това е приложимо и за историята на правото. Между това стига да хвърлимъ единъ погледъ върху периодизацията на историята на разнитѣ национални права, за да се убѣдимъ, че тѣзи условия не се пазятъ и че къмъ периодизацията се прибѣгва главно за да се внесе единъ практически редъ при изучаването. Дори историята на римската държава и на римското право, тѣй подробно и пълно разработени, нѣматъ още едно окончателно установено изложение на периоди. Прието е наистина четворното дѣлене на знаменития историкъ Гибона, но у всѣкой авторъ то е измѣнявано по своему. Споредъ Гибона (История на упадѣка и провалата на Римската империя, 44 глава), тѣзи периоди сж:

1. Отъ основанието на Римъ до Закона на XII таблици (дѣтство);
2. Отъ закона на дванадесеттѣ таблици до Цицерона (юношество);
3. отъ Цицерона до Александра Севера (мжжество);
4. отъ Севера до Юстиниана (старостъ).

Нѣкои историци, между които и Деманжа*), не приематъ врѣмето на Цицерона и царствуването на Александра Севера за достатъчно изпъкнала епоха и прѣдпочитатъ като такава царствуването на Августа (основанието на империята) и това на Константина (прѣнасяне на столицата на империята въ Византия). Така че тѣ дѣлятъ: 1. отъ основанието на Римъ до XII таблици; 2. отъ XII таблици до Августа (края на Републиката); 3. отъ Августа до Константина; 4. отъ Константина до Юстиниана.

Ортоланъ пъкъ приема три периода: царски, републикански и императорски. Послѣ той подраздѣля двата послѣдни периода.

Ф. Ф. Зигель като се ржководи, между друго, отъ съображенията на възрастта, която прѣкарватъ народитѣ, дѣли славянското право на три епохи: I. До IX (у нѣкои до X вѣкъ), врѣмето на простота, своеобразность, първобитность. II. Отъ IX (X) в. врѣме на заеманията и на борбитѣ между християнството и езичеството. III. Отъ XV и XVI в. когато се появява критицизмътъ и слѣдва позитивизмътъ, като вѣнецъ на тоя периодъ. Професоръ Зигель се опитва да обоснове съ научни данни и съображения своята периодизация за славянскитѣ народи. Като подвежда подъ своя планъ нашата история на правото, той я дѣли на периоди така: I. До X вѣкъ. II. Отъ X в. до 1018 г. — и отъ 1181 до 1391. — III. Новото врѣме.

Историцитѣ разпо сж дѣлили на периоди отчествената ни история. Нѣкои пъкъ (Венелинъ, Гилфердингъ, Иречекъ) не сж периодизирали никакъ изложението на събитията, като отъ това тѣхнитѣ трудове не сж никакъ загубили нито отъ къмъ система, нито отъ къмъ ясность въ разказването. Отъ домашнитѣ ни съставители на учебни ржководства Т. Н. Шишковъ раздѣля историята на българския народъ на периоди: I. Доисторически, който се простира отъ незапаветни врѣмена до 676 година слѣдъ Христа, именно до основанието на българската държава въ Мизия при Аспаруха; II. Отъ основанието на държавата при Аспаруха до покръщението при Бориса (676—864 г.) III. Отъ покръстването до подпадането подъ византийската власть (861—1019 г.) IV. Междуцарствие. Отъ падането на първото българско царство при Самуила до неговото въздигане при Асѣня (1019—1186). V. Търновския периодъ. Отъ въздигането на българското царство при Асѣня I до наше-

*) Charles Demangeat, Cours él. du droit romain. T. I. cap. 22.

ствието на татаритѣ при Тертера I (1186—1282). VI. Отъ нападението на татаритѣ при Тертера I до покорението на българското царство при турцитѣ (1286—1399). VII. Периодъ слѣдъ — исторически и турски, който обгръща врѣмената на поробването на българския народъ отъ османскитѣ турци, което почнало отъ 1396 г. до наше врѣме, (когато авторътъ пише своя трудъ).

По-рано отъ Шишкова, Войниковъ, а слѣдъ него и Душановъ бѣха раздѣлили бѣлг. история на слѣднитѣ четири периода: I. Отъ дохождането на българитѣ въ Мизия до утвърдението имъ въ тая земя (688—802); II. Отъ утвърдението имъ въ Мизия до покръщението имъ; III. Отъ покръщението имъ до падането на българското царство подъ гръцитѣ; IV. Отъ възобновлението на българското царство до прѣвземането му отъ турцитѣ.

Въ най-ново врѣме проф. В. Н. Златарски раздѣли българската история на три периода: I. периодъ на първото българско царство отъ края на VII вѣкъ до началото на XI; II периодътъ на византийското владичество; III. периодъ на второто българско царство отъ втората половина на XII в. до края на XIV в. В. Златарски посочва и на вжтрѣшното обоснование на това свое периодизиране.

При нашия вече изложенъ планъ за прѣподаване, не е необходимо да прибѣгваме до особна периодизация на историята на българското право. Въ всѣки случай обаче ние се позоваваме, споредъ нуждата, на главни епохи и периоди, та за това не е излишно да посочимъ на тия периоди.

Тѣзи периоди сж три:

I. Ранниятъ периодъ—до образуването на българската държава; II. Вториятъ периодъ—отъ образуването на първата бѣлг. държава до пропадането ѝ подъ византийското владичество. Той обема двѣ епохи: езическа и християнска. Слѣдъ тоя периодъ слѣдва врѣмето на византийското владичество. III. Третиятъ периодъ — втората българска държава или второто българско царство. Тоя периодъ е послѣдванъ отъ врѣмето на турското владичество. Въ нашитѣ изучавания намъ прѣдстои да се занимаваме само съ тия три периоди въ историята на българското право, съврѣменниятъ периодъ бидейки прѣдметъ на особенъ дѣлъ: история на най-новото българско право. Отъ врѣмената на византийското и турско владичество ние не пра-

вимъ отдѣлни периоди, поради това, че народното право творчество тогава е бивало сплнато отъ натиска на чужда власть, тогава държавното право не е дѣйствувало.

Всѣки отъ поменатитѣ периоди има своето обоснование.

1. Ранниятъ периодъ, който прѣдшествува основанието на първата българска държава, се характеризира, въ държавно отношение, съ това че славянскитѣ племена, които послужиха по-сетнѣ за основенъ неинъ елементъ, живѣли поотдѣлно, раздробено и нѣмали задружна общественно-политическа организация. Заселването на тия племена на полуострова въ продължението на четири вѣкове, е ставало на първо врѣме миролюбиво, по-сетнѣ и тапи *militari*. Тѣ нѣмали единъ общъ върховенъ владѣтель. Както въ мирно, така и въ размирно врѣме всичкитѣ си работи подлагали на общо обсъждане. Само въ врѣме на нужда и опасностъ племената се сдружавали за обща защита или нападение; но мине ли опасността, всѣко племе се грижило само за него си. Прочее, въ държавно-правно отношение тоя периодъ се отличава по своята самобитност и отсъствието на обща организация. Всѣко племе живѣло за себе си—частно-правниятъ животъ се уреждалъ изключително отъ юридическитѣ обичаи—творения на народа, прѣдавани отъ родъ въ родъ. Никакво писано право не съществувало, но обичаятъ се строго пазялъ и изпълнявалъ. Славянитѣ живѣяли въ челяди, малки и голѣми. Съвкупностъ отъ тия кѣщи, заемащи едно земелно пространство, съставяли жупата. За криене и защита въ врѣме на опасностъ имало градища—построени на нѣкоя естествена крѣпостъ или всрѣдъ нѣкое блатисто, непристъпно мѣсто. Жупата управлявалъ старѣятъ, начелникъ, жупанъ. Общитѣ си работи рѣшавали на сборове, па които присѣдствували всички домакини на челядитѣ. Сядътъ е билъ прѣдимно самосядъ. Кръвната мѣсть и възмездieto сж били главнитѣ основи на правосъдието, раздавано вѣнъ отъ реда на самосядъ, отъ селскитѣ старѣи, жреци и ржководители.

2. Вториятъ периодъ обема двѣ епохи: езическата и християнската. Въ първата се появява българската държава, най-напрѣдъ въ Мизия, като се шири по-сетнѣ и на югъ и на западъ, и на сѣверъ отвѣдъ Дунава. Славянскитѣ племена се обединяватъ въ едно политическо цѣло, съставятъ обща държавна организация, закрѣпена и настроена съ жизнена енергия, донесена отъ военната дружина на Аспа-

руховитѣ българи. Българската държава има своята столица Плисковъ (Абоба), гдѣто живѣе държавниятъ владѣтель и отгдѣто централната властъ дава директива на държавнитѣ работи. Писано право още нѣма. Частно-правнитѣ отношения се уреждатъ отъ неписания сбицаенъ кодексъ. Въ тая епоха се почватъ външното влияние и макаръ слаби заемания. Слѣдъ нѣколко люшканія и междуособни сътресения, българската държава се усѣща доста закрѣпена. Въ врѣмето на Крума се появява едно законодателство, но то е било откъслечно и се знае по отзиви и прѣдания. Държавниятъ владѣтель не е неограниченъ монархъ. Въ жупитѣ и селата народнитѣ събори уреждатъ мѣстнитѣ работи. Въ областта на углавното право прѣобладавалъ талионътъ и много-пѣти самосждътъ. Сждебната властъ не е неизвѣстна. Тя се упражнява отъ челяднитѣ и жуудскитѣ старѣи въ кръга на тѣхнитѣ вѣдомства. Челядниятъ животъ не се е много промѣнялъ. Въ общественитѣ пластове се забѣлѣжава едно разпрѣдѣление на болѣри, свободни и зависими селяни.

Прѣзъ втората епоха на тоя периодъ България става формално християнска. Официалното покрѣстване е извършило цѣло прѣвращение въ облика и съдържанието на българската върховна властъ, въ институтитѣ и системата на управлението. Почватъ се и се засилватъ твърдѣ много заеманията изъ вънъ, главно отъ Византия. Българскитѣ държавни владѣтели се прогласили за царе, равни на ромейскитѣ на силевси, императори. Столица става Велики Прѣславъ, основанъ въ врѣмето на Симеона, на брѣга на р. Тича, 2 часа на югъ отъ Шуменъ. Учредява се българска самостоятелна черкова. Появява се новъ социаленъ класъ — духовенството. Борбата между езичеството и християнството се завършва съ тържеството на послѣднѣото. Управлението се урежда по типа на Византийското. Появява се съвършено ново право — черковното, което, съ Кърмчията на едно, донася и нови възгледи върху много лично-челядни и имотни отношения. Появяватъ се нови сѣдилища — духовнитѣ, които влияятъ и върху уреждането на свѣтскитѣ сѣдилища, и върху самото правдораздаване. Сега вече не е само обичайниятъ кодексъ изключително дѣйствуващо право. Донесенитѣ чрѣзъ Кърмчията византийски свѣтски закони се взематъ въ внимание. Съставя се и Законъ судный людѣмъ, като специална юридическа сбирка. Челядта се прѣустройва върху основа на християнскитѣ понятия и едноженството.

Епохата, която настава съ византийското владичество, отмѣнява функционирането на българското държавно право. Византийскитѣ власти на първо врѣме запазватъ общинско-челядната автономия. По-сетнѣ тѣ прѣкаляватъ съ ужаснитѣ данѣци и отнемането на земи, съ създаването на обширни пронии и бенефиции, които особно тежко се отзоваватъ върху народния животъ. Тази тежестъ, между друго, извиква търновското въстание, на чело на което заставатъ двамата братя Асѣневци — основатели на второто българско царство.

3. Третиятъ периодъ—врѣмето на второто българско царство—се отличава прѣди всичко по най-голѣмото развитие въ външния съставъ на държавната територия. Столицата е въ Търново. Византийската империя и сега дава образци за уреждане и централното и областното управление. Византийската култура упражнява силно въздѣйствие по всички линии на държавно-обществения животъ. Но и сега българската държавна власть не се е обърнала въ абсолютистическа. Народнитѣ събори,—изродени въ народно-черковни,—пакъ се свикватъ за да рѣшаватъ върховнитѣ народно-държавни въпроси. Самоуправлението въ жупи и села, поне въ много отъ тѣхъ, е било запазено. Мѣстнитѣ народни събори сѣ пакъ въ сила. При угасване на единъ царски родъ стариятъ редъ на изборъ не е билъ напуснатъ. Законодателството е сѣщото, както въ врѣме на първото българско царство. Кърмичията—номоканонѣтъ—се прѣписва въ България за мѣстни нужди и изпраща въ Русия. Въ обществения животъ се развиватъ още по изпъкнало класовитѣ различия. Появява се по-разширено класътъ на парицитѣ, тия колонии, които сѣ били зависими земледѣлци, привързани о земята, но които нѣматъ нищо общо съ римскитѣ или други роби. На много мѣста землевладѣнието добива подобие на феодализъмъ. Прониарскитѣ земи сѣ били доста разпространени. Челядниятъ строй е по-напрѣдналъ. Градскиятъ животъ се развива. Засилва се международната търговия. Въ Варна и други крайморски градове намѣрватъ широкъ достѣпъ чужденци търговци и даже колонисти, защищавани съ международни договори.

Къмъ началото обаче на XIV ст. се появяватъ и развиватъ условия, които ускоряватъ упадъка на незакрѣпналото, раздѣленото и люшканото на самъ и на тамъ търновско царство. Настава турското владичество, което открива нова епоха въ исто-

рията на българското право. Прѣзъ тази епоха отсъствува проявлението на българското държавно право, но не угасва частно-правното творчество на народа, обичайниятъ кодексъ е въ пълната си сила за уреждане на челяднитѣ и до нѣкждѣ общинскитѣ въпроси. Турскитѣ власти не сж се намѣсвали въ вътрѣшния миръ на челядта, на вѣрата, даже на народо-черковната община.

Часть обща.

ИЗТОЧНИЦИ.

Литература. Ние имаме по-напрѣдъ случай да посочимъ нѣкои ръководства и пособия по исторіята на правото въобще, на славянското право особно, както и на нѣкои учебници по национални права (вижте § 5. стр. 31 и слѣд.).

Тукъ ще поменемъ нѣкои общи трудове върху източниците на старото българско право или такива, които спомагатъ за тѣхното освѣтление. Въ особнитѣ отдѣли по източниците ние привеждаме по-подробно надлежната литература.

Hube, O znaczeniu prawa rzymskiego i rz. bysant. u narodow slowianskich. W. 18 68; — Баронъ Розенкампфъ, Обзорѣніе Кормчей книги. Первое изданіе, 1839;—Рождественскій, Разсужденіе о вліяніи греко-римскаго права на російскіе гражд. законы, 1843; Калачовъ, О значеніи Кормчей, 1850;—Неизв. авторъ, О первоначальномъ составѣ славянской Корич. книги. Христ. Чтеніе 1851 т. I; — Павловъ, Первоначальный славяно-русскій номоканонъ, 1869;—Васильевскій, Законодательство иконоборцевъ. ЖМНП. 1878. 10 издѣд.; Сергѣевичъ, Греческое и русское право въ договорахъ съ греками. ЖМНП. 1882. кн. I;—А. Павловъ, Книги законныя, содержащія въ себѣ въ дренерусскомъ переволѣ, византійскіе законы земледѣльскіе, уголовные, брачныя и судебныя Спб. 1885; — В. Васильевскій, Критика на „Книги законныя“ въ ЖМНП. Часть ССХСIII, отд. 2; — Dr Bogisic Pisani zakoni na Slovenskom jugu. Zagreb, 1872; — Шафарикъ, Památky dřevního písemnictví jihošlovánův. Sebral a vydal Pavel Josif Safarik. Изборъ югославянскихъ достопамятностей. Praha. 1851. Изъ второе изданіе допълнено и издадено отъ И. Иречекъ. 1873.

По български, освѣтъ бѣлѣжитъ въ моя трудъ „Старобългарски правни паметници“, могатъ да послужатъ: Родопски, Нѣщо върху стародавн. българско законодательство въ СПС. 1881, XVII (262–291); Г. Т. Дананловъ, Единъ памятникъ на старобългар. право. Законъ соудный людѣмъ. Историко-догматична студія отъ — МСб. XVIII, 1901; — С. С. Бобчевъ, Единъ паметникъ на старото българ. право. Критика върху ист. догм. студія на Г. Т. Дананловъ, 1901, СПС. LXII.

По-подробна литература и библиография, вижте въ „Старобългарски правни паметници“ стр. 64–80.

Пристъпваме към излагане източниците на старото бълг. право и на тяхната история. Това е външната история на правото, както я наричат ивкои, въ отличие от вътрешната.

Подъ названието източници на правото могат да се разбират силитѣ, които произвеждатъ правото — напр. законодателството, като сила, която твори закони; а може да се разумѣва и продуктътъ на тази сила, въ дадения случай, самиятъ законъ. Тѣзи двѣ становища не се нито изключватъ, нито си противорѣчатъ. Напротивъ, тѣ се допълнятъ едно друго. Ако по първото становище се отива на дълбоко, дири се източникътъ на познати норми и се иска да се покаже начинътъ на възникването на тѣзи норми, то въ второто становище вече се взематъ тѣзи норми както сж, на готово, като продуктъ на извѣсна творческа сила, констатираватъ се при извѣстни правоотношения, или при случайна практическа нужда, прилагатъ се въ прѣпирни, появили се между скарани страни.

За историко-юриста и двѣтѣ гледища сж еднакво важни. Той не може да се ограничи само съ изучаване на норми отъ обичайно или законодателно право, той не по-малко е длъженъ да се сгре и върху самия тѣхенъ производителъ, върху творческата сила, която ги е създадала.

Като се уясни въпросътъ какви сили сж създавали въ дадено врѣме правото, ний и само въ това вече намѣрваме разяснението на самото право. Тѣзи сили, които създаватъ правото въ разнo врѣме, сж различни и сж въ тѣсна връзка съ всичкия бигъ и съ икономическо-културното положение на обществото.

Отъ източниците на правото трѣбва да се различаватъ източниците на историята на правото. Последнитѣ сж всички писмени паметници, въ които може да се намѣри изложение за дѣйстваще въ дадено врѣме право. Тукъ се отнасятъ, напр. разнитѣ сборки отъ юридич. материалъ, разнитѣ юридически актове, като напр. хрисовулитѣ, договоритѣ, поземелнитѣ актове, които въ сжщото врѣме сж и източници на правото, доколкото съдържатъ въ себе си установяването на нови норми или потвърдяватъ, допълнятъ, видоопредѣлятъ стари.

1. Обичай и обичайно-правни сборки.

Литература по българското обичайно право. Както изследвания и въ други области на науката у насъ, изучването на юридическият обичай, сирѣчь на обичайното право, се почва отъ чужденци. Първи пътъ въ една малка книжка на Д-ръ В. Богишичъ¹⁾ подъ насловъ: „Правни обичаи у словена“ (*Pravni običaji u Slovena napisao Valtazar Bogišić. Privatno pravo. U Zagrebu 1867*) се говори нѣщо за юридическият обичай на българитѣ. Тази книга е била използвана отъ руския етнографъ Владимиръ Майковъ, който въ 1871 год. издаде малката книжка „Юридическій бытъ болгаръ. Москва“. Това сж първитѣ съчинения, въ които започва да се говори нѣщо за български юридически обичаи. Съвършено съ това си издание Богишичъ пусна въ свѣтъ едно свое „Опжтване за описване правнитѣ обичаи, които живѣятъ въ народа“ (*Naputak za opisivanje pravnih običaja, koji u narodu živu. U Zagrebu*). Това опжтване наскоро се прѣведе на български отъ П. В. Оджакوفъ и се напечата въ

¹⁾ Вальтазаръ Богишичъ (*Valtazar Bogišić*) е роденъ въ 1840, въ Цаватъ (*Ravechia*), малко приморско село на Далмация. Откакъ свърши правото, историята и философията въ университетитѣ въ Вѣна, Мюнхенъ, Берлинъ и Парижъ, той се посвети на учени трудове и особно на старото и обич. славянско право. Той бѣше извѣстно врѣме професоръ по историята на славянскитѣ законодателства въ Новоросійския университетъ (1869). Въ 1872 г. руското правителство, въ съгласие съ черногорския князь Никола, му възложи да състави Граждански законникъ за Черна-гора, за което се отпуснаха срѣдства отъ руското държавно съкровище. Този Законникъ биде завършенъ въ 1888 г. когато биде прогласенъ за дѣйствуващъ въ Княжеството, и въ 1898 г. прѣтърпя незначителни измѣнения и допълнения. Въ 1877 г. Б. бѣше причисленъ къмъ Врѣменното гражданско управление у насъ, ръководено отъ князь Черкасскій. Късо врѣме слѣдъ издаване на законника му той бѣше и министръ на правосъдието въ Черна-Гора. Богишичъ се помина въ Парижъ на 1908 г. Той бѣ избранъ за почетенъ членъ на Българското Книжовно Дружество въ Сръдецъ, за неговитѣ учени трудове по славянското и обичайното право, както и по историята. За Богишича у насъ е писано, ако и не твърдъ много. Ср. моята брошура: Нѣколко думи за бѣлг. обичайно право. Пловдивъ 1893 на стр. 16—18; — Д-ръ Данчевъ, въ Юрид. Списание г. I. кн. 8. стр. 10—11; кн. 9 и 10. По-пълни биографически свѣдѣния за В. Богишичъ могатъ да се намѣрятъ въ словаритѣ: Русскій біографический словарь (отъ Венгеровъ) С. Петербургъ, 1896; Рускиятъ Брокгаузовъ Словаръ; — *Dictionnaire universel*

Прага на 1874 год. „Опжтването“ на Богишича се разпроводи не само въ разнитѣ сърбо-хърватски земи, но и въ България, въ много екземпляра. Богишичъ получилъ отговоръ изъ България само отъ двѣ мѣста; единиятъ отговоръ билъ отъ Петръ Оджакъ отъ Лѣсковецъ, а другиятъ — отъ многозаслужилия народенъ учитель Стефанъ Захариевъ отъ Т. Пазарджикъ. Тѣзи отговори Богишичъ напечата въ своя обемистъ трудъ: „Zbornik sadašnjih pravnih obiĉaja u juŝnih slovena“ Zagreb, 1874 година^{*)}. Този сборникъ послужи на ония, които се занимаваха съ обичайното право на южнитѣ славяни, да могатъ да се запознаятъ, между друго, съ правния битъ и на българитѣ. „Zbornik-ътъ“ на Богишича не можеше достатъчно да служи на учения свѣтъ: 1) като съставенъ на единъ недостъпенъ за всѣкого езикъ: хърватския; 2) като твърдѣ голѣмъ по обема си. Въ туй отношение заслужи твърдѣ много съкращението отъ „Сборника“, което направи по френски Feodor Demeliĉ: *Le droit coutumier des slaves mĉridionaux d'aprĉs les recherches de V. Bogiŝiĉ*. Paris. 1876. Туй съкращение се появи и на руски въ „Юридически Вѣстникъ“ 1876 г. кн. 10 и 12 и въ отдѣлни отпечатъци въ прѣводъ на В. Гецевичъ: Обычное право южныхъ славянъ по изслѣдованіямъ

de contemporains отъ S. Vapereau, Paris. 1892., 6-о издание; — *Dictionnaire international des folkloristes contemporains*. стр. 49—57; — *La grande Encyclopĉdie*, кн. 8. стр. 67—68; — *Encyclopĉdie illustrĉe Larousse*, vol. II. стр. 132; — *Conversations-Lexicon Brockhaus* (последнитѣ издания); — *Slovník nauĉní (Otto)*, кн. IV.; въ Годишника на сръб. кр. ак. отъ 1888 и 1896, — „Юрид. Прѣгледъ“ по случай смъртта му напечата обширна статия. Вж. Ю. П. 1908 г. кн. V Д-ръ Валтазаръ Богишичъ отъ С. С. Бобчевъ. — Като библиографска статия най-обширна е тая на Д-ръ Миленко Весничъ подъ насловъ: Valtazar Bogiŝiĉ, Bibliografski Pregled, priĉinom njegove sedemdeset godišnjice. Печатанъ е тоя „Прѣгледъ“ въ Загребския Мјесеĉник правн. друштва № 4 1905 г.

^{*)} За тоя сборникъ най-пълни отзиви вж. въ руския „Журналъ министерства народнаго просвѣщенія, 1875 кн. 3-а и въ журтала „Знание“ отъ сѣщата година кн. 3. Пълното заглавие на сборника е: *Colectio consuetudinum juris apud slavos meridionales etiamnum vigentium. Sbornik sadašnjih pravnih obiĉaja u juŝnih Slovena. Osnovao, skupio, uredio V. Bogiŝiĉ. Knjiga prva. U Zagrebu. Tisak Dionicke Tiskare. 1874. Gragija u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga. Na sviet izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*. Стр. LXXIV + 714.

Дра Богишича, сочинение Теодора Демеличъ, переводъ съ французкаго В. Гецевича. Москва. 1876 г. стр. 130.

Слѣдъ освобождаването на България се появява отъ С. С. Бобчевъ първи опитъ за събиране и изучване на обичайното ни право. Това бѣ програмата за събиране и изучване на народнитѣ юридически обичаи. Тая програма бѣ обнародвана въ тогавашното повр. списание „Наука“, а въ отдѣленъ отпечатъкъ тя излѣзе (1883 г.) и се разпроводи до разни лица въ нашенско, включително и въ Македония. Благодарение на първия примѣръ, подаденъ отъ единъ трудолюбивъ свещеникъ отъ Хасково, отецъ Станчо Кожухаровъ, работата трѣгна добрѣ. Щомъ се получи хубавата сбирка отъ Хасково, тя се напечата въ сѣщото списание „Наука“ и извика сътрудничеството на други лица (12—13), до които бѣше се обърналъ авторътъ на програмата. Като резултатъ отъ тѣзи издирвания, отъ тази материялъ, който се събра, бѣше появяването на „Сборникъ на български юридически обичаи“ отъ С. С. Бобчевъ (Часть I Гражданско право, О. I сѣмейно право, Пловдивъ 1897 г., а въ 1902 II томъ въ 3 отдѣла: вещно, наследствено и обязателствено право).

Слѣдъ това, нашето обичайно право обърна вниманието и на други наши юристи. На първо мѣсто ще поменемъ за хубавата работа на Б. Н. Боевъ, който, още студентъ въ Императорския Московски университетъ, напечата единъ свой очеркъ: „Къмъ брачното право на българитѣ“.*) Този очеркъ се е появилъ най напредъ въ едно отъ московскитѣ издания, Етнографически Сборникъ, отъ гдѣто е билъ прѣпечатанъ на особени отгиски. Каго сждимъ по единъ таквъ отгискъ, трудътъ на г-на Боева съдържа: свадбени обичаи, отношенията между съпружитѣ, положението на жената. Авторътъ се е ползувалъ въ своята работа отъ издаденитѣ на български сборници на разни пѣсни и памятници, а сѣщо така и отъ трудоветѣ по обичайното право у южнитѣ славяни на Демелича и Майнова (по Богишича). Б. Боевъ е ималъ още прѣдъ видъ нашата програма за събиране юридически обичаи и краткитѣ сбирки, които ние напечатахме своеврѣмено въ „Наука“. Цѣльта на автора е била

*) Къ брачному праву Болгаръ (Свадебные обычаи. — Отношения между супругами. — Положения женщины), Бончо Ненкова Боева, стр. 65.

да изучи съвокупността на българскитѣ свадбени обичаи въ разнитѣ мѣстности въ България, изъ които по наведение да може да говори за свадбенитѣ обичаи и на българитѣ въобще. Трѣбва да прибавимъ, че свѣдѣнията въ очерка на Б. Боева сж били събрани, както самъ той казва, при инициативата и при ревностното старание на членовете на българското въ Москва Студентско дружество. Оригинални сж, между прочемъ, свѣдѣнията, които ни дава авторътъ за свадбенитѣ обичаи въ Котленско, както особно интересни сж даннитѣ по имущественитѣ отношения на съпружитѣ: за вѣното, за прикята, зестрата и пр.

Макаръ и кратки, не безъ интересъ сж свѣдѣнията, които ни дава Родопски въ Периодическо списание, София 1885 год. (кн. XVII и XVIII). Първата статия въ XVII кн. носи заглавие „Нѣщо върху стародавното Българско законодателство“, която има извѣстно съотношение съ обичайното право. Тя се касае до онѣзи писани закони (Законъ судный людемъ и пр.), отъ които нѣкои сж били прилагани въ България и слѣдователно не сж могли да нѣматъ въздѣйствиe върху народния битъ. Втората статия носи заглавие „Градиво по обичайното Българско право“ и се касае до женидбеното право у насъ. Авторътъ за своята статия се е ползувалъ прѣимуществено отъ Демелича, Чолакова, Раковски и Бр. Миладинови, като при това главно привожда своитѣ лични изучавания въ Софийско. Родопски засѣга между прочемъ и горещия въпросъ за развода, ако и мимоходомъ.

Единъ отъ старитѣ наши юристи Петръ В. Оджаковъ е поработилъ не малко за изучаването на българското обичайно право. П. Оджаковъ е спомогналъ най-много В. Богишичу. Ако не бѣше той, събирачътъ на югославянскитѣ юридически обичаи щѣше да каже много малко нѣщо за отечествения ни правенъ битъ. Освѣтъ това, ние дължимъ на П. Оджакова една интересна книга: „За обичайното наслѣдствено право“.*)

*) Обичайно наслѣдствено право (критико-историко-сравнително изслѣждане въобще и въ сравнение съ законопроекта за наслѣдството по закона въ особности) отъ Петра В. Оджакова, правовѣдъ и членъ на разни учени дружества и юридически обще-

„Обичайното наследствено право“ на П. Оджакова съдържа нѣколко глави въобще върху древното наше право, върху източниците на правото и на писанитѣ закони изводи изъ старитѣ византийски и славянски паметници (еклогата, законъ судний, кормчията и пр.), както и интересни свѣдѣния по наследването у другитѣ славянски земи споредъ тѣхнитѣ стари законодателни паметници. Послѣднитѣ страници отъ съчинението на П. Оджакова сж посветени на дѣйстващото нинѣ обичайно право у южнитѣ славяни и у насъ. Привождатъ се и нѣкои автори изслѣдвания върху въпроса: кои закони сж били у насъ въ сила прѣдъ духовнитѣ свѣти и прѣдъ общинитѣ, сжщо и върху правото на най-стария и най-младия синъ въ челядъта. Особно напиратъ Оджаковъ върху въпроса, че у насъ законодателятъ по наследственото право билъ длъженъ да се ръководи въ създаването на своитѣ норми отъ народнитѣ въззрѣния по обичайното право, споредъ които не би трѣбвало да се уравниятъ женитѣ, именно сестритѣ, въ наследването съ братята.

Ив. Ев. Гешовъ е направилъ тоже единъ приносъ, доволно интересенъ и солиденъ, за българското обичайно право. Неговата статия „Задругата въ Западна България“ е обнародвана въ Период. списание, София 1888 год., — кн. XXI и XXII. Въ тази си статия г-нъ Гешовъ разглежда: какво нѣщо е задругата, справедливо жали, че върху българската задруга нѣма нищо писано отъ българинъ и съобщава въ една сгъстена форма своитѣ наблюдения и изучавания върху задругата въ Западна България, като увѣрява че отъ Царибродъ до Кюстендилъ въ Софийското корито, въ Грахово (Радомирско и Брѣзнишко), въ Буренъ (Брѣзнишко и Царибродско), въ Зиѣполе (Трънско), въ Паликария (Самоковско) и въ Мрако (Радомирско) задругата се срѣща почти прѣзъ село и прѣдставлява чѣрти, които, спо-

ства, Русе, 1885 год. П. Оджаковъ, между друго, е печаталъ у Чолакова Сборникъ обширни свѣдѣния за Лѣсковска свадба, статия, въ която се съдържатъ интересни материали по брачното ни право. Сжщиятъ авторъ е издалъ нѣколко книжки отъ едно поврѣмено списание: Древня и нова България, въ което се застъга сжщо до нѣкои въпроси отъ нашия юридически битъ. Той е автора на История на Българското право, двѣ части, а така сжщо на Дневникъ Писателя (юридич. обозрѣние); — Касационно сждебно ръководство; — Стари български закони.

редъ казването на македонци, били много сходни съ чъртитѣ на македонската задруга.

Къмъ тази статия на автора трѣбва да прибавимъ и други нѣкои негови студии, каквито сж: За нашитѣ градинарски дружества (СПС. IV, кн. XXVII); Задружното владѣние и работене въ България (П. Сп. VI, кн. XXVIII—XXX); Овчаритѣ отъ Търновско и жетваритѣ отъ Котленско (Пер. Сп., VII, кн. XXX—XXXIII). Въ послѣднитѣ си статии Гешовъ разгледва повече икономически отколкото юридически въпроси.

Особно внимание заслужва: Студията върху на шето персонално съпружествено право отъ Д-ръ Василь Т. Балджиевъ, която авторътъ е подалъ като докторска дисертация въ Липисканския Юридически Факултетъ и която се печати въ „Сборника за народни умотворения“ (книги IV—VIII). Балджиевъ въ своята студия се занимава по единъ много обстоятелственъ и подробенъ начинъ съ брачните въпроси въ нашето обичайно право. Цѣлиятъ материалъ на труда му е раздѣленъ на петъ отдѣла: 1) понятие за съпружеството и неговитѣ видове; 2) условия за встъпване въ законенъ съпружественъ съюзъ; 3) встъпване въ законенъ съпружественъ съюзъ; 4) прѣкратыване на тоя съюзъ и 5) влияние на съпружествения съюзъ върху лицата на съпрузитѣ. Авторътъ се е ползувалъ съ сжществуващия и познатъ материалъ по обичайното право (ако и да е изпусналъ изъ видъ нѣкои материали), като между прочемъ е зель за ръководителъ Цийзмана за гръцкото каноническо съпружествено право. При това Балджиевъ се е опиралъ и върху своитѣ лични изслѣзвания, които се отнасятъ само до пирдопската околия.

Близко до нашето обичайно право се отнасятъ етнографическитѣ трудове на Д. Маринова. До сега ревностниятъ събирачъ на народнитѣ умотворения въ Западна България, е издалъ шестъ книги отъ своето етнографическо списание: „Жива Старина“.*)

За насъ сж важни особно три книги отъ „Жива Старина“, именно II, IV и VI. Въ втората книга Мариновъ ни дава най-подробнитѣ свѣдѣния за задругата въ

*) Жива Старина, етнографическо (фолклорно) изучаване на Видинско, Кулско, Бѣлоградчишко, Ломско, Берковско, Орѣховско и Вратчанско. Книга I. Вѣрванията или суевѣрията на народа

нашенско. На 124 страници наредъ ние срѣщаме едно подробно и точно изброяване на това: какво нѣщо е задругата, каква е нейната организация, какви сж правата и длъжноститѣ на дѣдото (домовладиката), на бабата и на другитѣ членове отъ задругата, въ що се състои общата и частната собственост на всички домакинства въ задругата, какъ става дѣлбата, когато вече е невъзможно сжществуването на задругата (посочени сж 3 случая), какво мисли народътъ за задругитѣ и пр. Авторътъ е изброилъ всичкитѣ задруги, които е ималъ случай да изнаимѣри съ прѣкоритѣ имъ, съ имената на домовладицитѣ и съ цѣлото число на членоветѣ въ задругитѣ. Свѣдѣния наистина крайно цѣнни за издирвача на нашия народенъ битъ въобще и на правния въ частности.

Но не по-малко сж интересни свѣдѣнията, които ни се даватъ въ III книга на „Жива Старина“, посветена на сѣмейния битъ на народа, особно въ първата часть, която съдържа брачнитѣ отношения на народа въ западна България. Четвърта книга отъ „Жива Старина“ съдържа гражданскитѣ правни обичаи. Шеста книга отъ „Ж. Старина“ 1907 е посветена на углавното обичайно право. Достоинството на Мариновия трудъ е толкози по-голъмо, че той самъ лично и непосредствено е събиралъ свѣдѣнията, които ни дава. Той обикновено е записвалъ съобщаваното нему отъ прѣдставителитѣ на народа съ буквална точностъ. Повечето пжти даже той посочва имената на своитѣ извори — съобщители и всѣка провѣрка би могла да се направи, ако може да става дума за провѣрка на единъ толкозъ добросъвестенъ трудъ. Като допълнение на това, ще поменемъ още, че въ Сборника на народнитѣ умотворения на

отъ Д. Мариновъ, Русе 1891 г. 169 стр.; — Книга II Илѣмената, влакитѣ, задругитѣ, сѣмейството, имената и короветѣ въ западна България, Русе 1892 г. стр. 306; — Книга III. Семейния животъ на народа (женидба, умирање, служба, сборъ, оброкъ, тлака, седѣнка, хоро, натемя (проклетия), Русе, 1892 г. 388 страници. Книга IV. Народното обичайно право. I гражданско право. Русе, 1894 и VI книга: Народно карателно (углавно) обичайно право. София 1907; Пета книга е напечатана въ Сбор. за народ. умотворения: Градиво за веществената култура въ Западна България, 1908, кн. 18.

Мин. на Нар. Просвѣщение въ излѣзлитѣ до сега 24 книги се нахождатъ сѣщо много цѣнни материали: пословици, пѣсни, обичаи, които би трѣбвало да се иматъ прѣдъ видъ като материали за обичайния нашъ юридически битъ. Този родъ материали се срѣщатъ и въ другитѣ сѣществувачи у насъ сборници, списания и пр., библиографията на които интересуващиятъ се читателъ ще намѣри съ изискваната точностъ и подробностъ въ труда на Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, въ първа книга на поменатия сборникъ за нар. ум. трудъ, носещъ насловъ „Значенето и задачата на нашата етнография“.

§ 1. Обичай, обичайно право—произходъ и възникване.

Литература: Цитиранитѣ вече рѣководства на Сергѣевичъ, Брисо;—Коркуновъ, Лекции по общей теоріи права;—Ханри Менъ, Древнее право; -- Puchta, Das Gewohnheitsrecht, 2 г. 1828, 1837; — D-г Charles Letourneau, L'évolution juridique. Р. 1891; — Ханри Менъ, Древній законъ и обичай. (Рускиятъ прѣводъ). М. 1884; — E. Lambert, La fonction du droit civil comparé. I. Les conceptions étroites ou unilatérales. Paris. 1903; — О. Леонтовичъ, Забѣтки о разработкѣ обычнаго права (ЖМНПр. 1878, кн. 7); — Чи жовъ, Обычай и законъ, какъ формы права (Юрид. Вѣстникъ, 1878, № 8);—Д. Дриль, Обычай и законъ (Юр. Вѣстникъ, 1883, № 6 и 7).

Обичаятъ е най-стариятъ източникъ на правото.

Въ най-старо врѣме не е имало никакъвъ други източникъ на правото, освѣнъ обичаятъ. Законътъ, вториятъ източникъ, се е появилъ много по-късно, появилъ се е когато вече е сѣществувала извѣстна държавна организация, обществото е стѣпило на едно по вече или по-малко високо стѣпало отъ общественно-държавния и културенъ животъ.

Обичаитѣ, както впрочемъ и законитѣ, не се създаватъ произволно. Тѣ иматъ дълбоки корени въ народното самосѣзнание, убѣждение и одобрение.

Обичайното право е съвокупностъ отъ норми, които, независимо отъ законодателна властъ, възникватъ, живѣятъ и се прилагатъ непосредствено въ живота на народа. Още старитѣ римски правници на императорското врѣме сѣ се придържали о положението, че и законътъ и обичаятъ иматъ единъ коренъ и произходъ. Тѣ учеха, че народната воли е основата на правото.

Ако хвърлимъ единъ бѣгълъ погледъ на дълбоката старина, ние ще видимъ, че въ най-раннитѣ първобитни врѣмена всички племена, племенни групи и народи сж се ръководили за уреждане отношенията, възникнали между частнитѣ лица въ тѣхната срѣда, отъ правила, които нигдѣ не сж били писани. Та тогазъ е нѣмало и никакво писмо, не е могло, прочее, да става дума за писани норми.

Несъмнѣнно е, казва Хенри Менъ, че въ тоя периодъ не е съществувало и никакво понятие за каквато и да била законодателна властъ или дори за отдѣленъ законодатель. Тогазъ понятието на законъ е отговаряло пд-право на понятието за обичай или на понятието за привичка, навикъ (обикновение). То е било едно понятие въ въздуха (*dans l'air*, както казватъ французитѣ). Едностранното прѣдставление за правдата и неправдата, което е имало силата на авторитета, е бивало нѣкое рѣшение на сѣдия, основано на факти, безъ да се прѣдполага нарушенъ законъ, таквозъ рѣшение, което е било първи пжътъ внушено на сѣдията отгорѣ (свише), когато е билъ поканенъ да се произнесе¹⁾.

Споредъ мнѣнието на английския ученъ, подобни рѣшения, по-право повеления — изходещи изъ волята на нѣкой родоначалникъ, старѣя, патриархаленъ първенецъ (жрецъ) или който и да било отъ прѣднитѣ хора въ рода или племето (които той нарича аристокрация) — сж били първитѣ, най-ранни юридически норми. Тѣ бивали приемани, често прилагани и така усвоявани отъ народа, до колкото сж бивали съгласни съ неговия погледъ върху справедливостъта, съ други думи, до колкото сж били съгласни съ неговото убѣждение.

Първитѣ народни сѣдници — родоначалницитѣ, старѣитѣ, жрецитѣ въ най-старо врѣме, при сѣдението си и при издаване на своитѣ рѣшения, сж се ръководили отъ народнитѣ правни възрѣния, които били и тѣхнитѣ. Рѣшението (или присѣдата) на първия сѣдия е било произнесено явно и гласно прѣдъ всички, прѣдъ лицето на цѣлия народъ и съ негово одобрение.

Обичайното право, не се е установило въ единъ опрѣдѣленъ день или съ нѣкой специаленъ актъ. То се е раждало и расло неусѣтно съ повтарянето на

¹⁾ Менъ, *Ancient Law*. вж. р. прѣводъ: Древнее право, стр. 6 и 7.

народнитѣ навици. Никой не е въ състояние да посочи, дѣ и въ кой моментъ се е заченалъ и родилъ извѣстенъ обичай, като обичайна норма; но появи ли се той единъ пжтъ, той може да се изучава, и да се тълкува, поради коя нужда е билъ извиканъ.

Сжщо така не може да се посочи на авторството на юридическия обичай, като дѣйствуваща наредба. Той е безличенъ по своето произхождение, когато, напротивъ, законътъ има винаги единъ опрѣдѣленъ законодатель. Обичаятъ произлазя изъ срѣдата на народа, като безлична маса. Негови автори сж всички и никой.

Нашиятъ народъ е изказалъ единъ правиленъ възгледъ за произхода на обичайното право, съ своята изразна пословица: „адетъ законъ не е, но законъ става“ (Славейковъ, П. Р. Българ. притчи). Като обсъдимъ тая народна мъдростъ, ще видимъ едно дълбоко схващане на работата; „адетътъ не е законъ“ ще каже: навикътъ още не е обичайно право. Извѣстно лице може да има адетъ да си постъпва така или иначе и други могатъ да му подражаватъ; но този адетъ все още не е законъ. Той може обаче да стане такъвъ, при извѣстни условия и, прѣди всичко, когато приематъ тоя „адетъ“ всички или мнозинството, защото той отговаря на тѣхното правно възрѣние. Адетътъ (навикътъ), прочее, усвоенъ и одобренъ отъ народа, става обичайно право, обичаенъ законъ, щомъ, разбира се, има задължителенъ характеръ.

Така че юридическиятъ обичай, като дѣйствуваща норма, възниква постепенно съ честото прилагане на сжщитѣ правила, въ основата на които се намѣрва не само личното признание, но и общенародното одобрение. Тѣзи правила се прилагатъ било въ уреждане на частнитѣ отношения на хората, бито при разрѣшаване на възникналитѣ между тѣхъ прѣспирни и свади.

§ 2. Записване на обичайното право: неписано и писано право.

Литература: Освѣтъ посоченитѣ въ § 1 трудове: Н. П. Загоскинъ, Исторія права рускаго народа. I. Каз. 1859; — П. Карасевичъ, Гражданское обычное право Франціи. М.; — М. Ка-

пустинъ, Очеркъ исторiи права въ Западной Европѣ. М. 1866;
— Henri Beaune, Introduction à l'étude du droit coutumier français P. 1880.

До изнамѣрването на писмото, както се каза, въ продължение на цѣлия дѣтински периодъ на изкуството, старѣитѣ (прѣднитѣ хора), сж били облѣчени съ прѣимуществомъ да сждятъ и тѣ били единичитѣ пазачи на обичайното право и правосъдие. Отъ паметъта на тѣзи пазители зависѣла до голѣма степенъ истинността и точността на обичайнитѣ норми. Много по-сетѣхъ, когато родоветѣ и племената се разширили, съставили по голѣми обществени единици, когато се появили малки и голѣми държавни организации, тогава се появила върховна власть, всевъзможни органи на тази власть, тогава именно потрѣбвали и особни сждии.

Веднажъ се явили специални органи на правдораздаването, които сж били избирани или назначавани, станало нужда да се запишатъ както сжществувашитѣ тѣзи обичаи, така сжщо и да се сложатъ върху плочи, дъски, кожи, книга новитѣ наредби и рѣшения на тия сждебни органи.

Така се е появило писаното право у народитѣ, което мнозина противопоставятъ на обичайното, като наричатъ послѣдното неписано право. Между това, грѣшка е подъ названието *jus scriptum* да се разбира вече законъ, издаванъ отъ установена върховна власть въ отличие отъ народния юридически обичай *jus non scriptum*. Дълги години, много вѣкове, първоначалното писано право не е било друго, освѣтъ обичайното — само, че чертано на плоча и дъска, излагано на пергаментъ (кожа) или книга.

Въ днешно врѣме е безспорно установено, че най-раннитѣ, така наречени, писани закони, сж нищо повече, освѣтъ едно възпроивеждане на народнитѣ правни обичаи. Ето защо, тѣ не сж се отличавали съ каква годѣ поне система и въ тѣхъ се срѣщатъ размѣсени, разхвърляни религиозни, нравствени и граждански прѣдписания. При това не се обръщало внимание и на нѣкое коренно различие, което сжществувало между тѣзи прѣдписания.

И това е било твърдѣ понятно, защото, както е познато отъ други източници за ранния периодъ на развитието на човѣшката култура, отдѣлянето на правото отъ религията и нравственостъта е плодъ на сравнително много по-високо стѣпало на умствено развитие.

Обичайнитѣ, ако и писани сбирки, сж били първитѣ народни кодекси. Та всички почти първоначални законодателства сж били кодификации на юридическитѣ обичаи, на обичайнитѣ сбирки. Таквизъ старовѣрѣмски законодателства, като прочутитѣ кодекси на Солуна, Дракона, ако се сжди по останалитѣ отъ тѣхъ откъслечи, сж истински кодекси на народни правни обичаи.

Римскитѣ XII таблици сж били сжщо така изразъ на обичайнитѣ, тогава въ сила и дѣйствие у римлянитѣ. Може да се каже, че тѣзи XI. таблици сж били написани твърдѣ рано, въ епохата на чистотата на народнитѣ обичаи, и това е послужило за по-нататъшното развитие на класическото и всесвѣтско станало римско право.

Бихме могли да посочимъ на *Lex Salica*, на германскитѣ първонародни правди, на Руската правда на Великия князь Ярославъ отъ XI в., на Винодолския статутъ отъ XIII вѣкъ, на законника на Стефанъ Душанъ, на Вислицкия статутъ, на редицата чешки законни сбирки отъ XII вѣкъ и по-късно, каквито сж: книгата на стария панъ Розенбергъ, *Rad prava Zemského*, книгата на панъ Андрея изъ Дуба, книгитѣ на чешкото и моравско право на Викторина Корнелъ изъ Вшегрѣдъ, на *Zřízení zemske* и пр. Всички тѣзи сж прѣимуществено сбирки отъ народни юридически обичаи, повече или по-малко кодифицирани, а нѣкои, като напр., сръбскитѣ, Душановъ законникъ, сж издадени дори отъ установената власть¹⁾.

Тѣй нареченитѣ *Leges barbarorum* (*lex barbara* въ отличие отъ *lex romana*) или германски народни правди сж били писмено изложение на дѣйствуващитѣ у всѣко плѣме обичайно право. Това обичайно право е било пазено свято, както това свидѣтелствува Тацитъ: *plusque ibi boni mores valent quam alibi boni leges*. До прѣселването на народитѣ, проститѣ юридически отношения между германцитѣ не сж се нуждали въ писани закони: изреченията и нарежданията на старѣитѣ, за помняни и знаани отъ мнозина, като *Sprachen, ordele*, сж били достатѣчни за удовлетворение потрѣбитѣ на частнитѣ правни отношения. Едва когато се заселили въ нови селища, особно слѣдъ спосрѣшането съ римлянитѣ и римското право, се явила

¹⁾ Загоскинъ, Исторія русск. пр. I. 463. „Источниками Закона Стефана Душана, казва проф. З., послужили нормы неописаного обычнаго права, и пр.“ Ср. у сжция З. за чехското право и пр. стр. 444, 459 и слѣд.

потрѣба отъ писмено изложение на юрид. обичаи. Едва тогазъ се появили казанитѣ *Leges barbarorum*. Тѣ не сж станали необичайно право съ това, че сж били записани, че сж станали *jus scriptum*.

Френскитѣ *Grand coutumier* и *coutumiers généraux* сж кодифицирали обичаитѣ, кутюмитѣ на сѣверна Франция, както въ Англия е станало съ обичаитѣ — *common law* въ отличие отъ *Statute law* — записани въ разни сборници: *Tractatus de legibus et consuetudinibus Angliae* (1189) отъ Гланвила; Сборникътъ на Брактона и на единъ неизвѣстенъ авторъ — нареченъ Флета, по затвора, гдѣто е писанъ (1290 г.).

Старитѣ славяни изобщо, и тѣзи, които сж се заселили на Балканския полуостровъ, въ най-ранно врѣме уреждали своитѣ правоотношения изключително съ обичайнитѣ наредби и съ прѣданията. „Имяху бо обычаи свои законы отецъ своихъ и преданья, кождо свой нравъ“ — гласи най-старата лѣтопись за рускитѣ славяни (ПСРЛ. т. I, стр. 6). Това свидѣтелство може да се приеме и за другитѣ славяни. Обичайнитѣ норми, правилата на общежитието, въ началото сж били еднакви за всичкото пространство, населено отъ славяни. Всѣка естествена група, отдѣлно плѣме, — а славянитѣ живѣли първоначално на отдѣлни плѣмена, — сж имали своитѣ особни правила на общежитие, които въ основата сж си приличали. Тѣ имали „кождо свой нравъ“ по много простата причина, че всѣко племе е било при повече или по-малко различни политически, културни и икономически условия на животъ.

Никакво писано право не е могло да съществува въ това ранно врѣме, което прѣдшествува образуването на славянскитѣ държавни организации. Никакъвъ законъ не е могълъ да съществува внѣ отъ обичая. Нѣмало установена законодателна властъ, нѣмало и законъ. Дори и да се докажеше съществуването на какви и да било писани правни норми отъ тази ранна епоха, това не би оправдало едно различие между закона и обичая и само би създавало едно различие между записани и незаписани обичайни норми. Самата първоначална лѣтопись ни посочва начина на тогавашното законодателство: „Си же творяха обычаи Кривичи, прочіе поганіи, не вѣдуще закона Божія, но творяще сами себѣ законъ“ ПСРЛ т. I стр. 6).

Въ кратко, за най-ранното врѣме на славянския животъ: 1) изгочникътъ е билъ това, което се е изразявало въ не-писанитѣ обичаи; 2) нормитѣ на правото не сж били ясно от-дѣлени отъ другитѣ правила на общежитието и 3) обичаитѣ имали мѣстенъ характеръ.

Тоя редъ на нѣщата се измѣнява съ политическото обе-динение, което въ разни врѣмена е настанало у разнитѣ сла-вянски народи. Появяването на княжества и държави, новитѣ интереси — търговски, военни, политически, най-послѣ, прие-мачето на християнството и въвеждането на славянскага или друга писменостъ — извикаха една дълбока промѣна и въ дѣйствието на обичайното право.

И въ много славянски земи се появиха най-напрѣдъ сборки, които кодифицираха обичаитѣ, а много по-късно — закони. По-горѣ видѣхме, че такива сж и „Русская Правда“ „Полскиятъ и Винодолскиятъ статuti“ дори и Душановиятъ „Законикъ“.

§ 3. Учението на Пухта и Савиньи за обичайното право: критика на това учение.

Литература: Puchta, Das Gewohnheitsrecht, 2 ч. 1828 — 1837; — Savigny, System des heut. rom. Rechts. I Band. 1840. Ihering, Geist des Röm. R. 27. — С. М у р о м ц е в ъ, О научно-историческомъ изучен и гражд. права. М. 1877; — П Карасевичъ, ц. с.

Пухта и Савиньи сж двамата корифеи на историческата школа, които още въ първата половина на XIX в. развиха ново учение за обичайното право. Споредъ старото уче-ние, правото възниква отъ привичката да се постѣпва механи-чески все еднакво въ извѣстни случаи. Споредъ учението на на ист. школа немислимо е, щото само съ постѣпването все по единъ начинъ на тогозъ и оногозъ, да би могло да възникне общото народно убѣждение за право. За това историческата школа счита за необходимо да се приеме, че въ основата на единичнитѣ дѣйствия на отдѣлнитѣ лица лежи не само личното тѣхно (безсѣзнателно) убѣждение, но и общенародното. Отъ това гледище, навикътъ вече прѣдполага сѣществуването на нѣкоя обща юридическа норма, която лежи въ убѣждението на народа. Това убѣждение, като опрѣдѣля характера на дѣй-ствието на отдѣлни лица, създава обичайното право.

Слѣдователно, силата, която създава обичая, е народното съзнание, на което, естествено, отговаря народното (националното) право.

Тоя възгледъ на обичайното право си прокара път въ нѣмската наука, той стана достояние и на други юридически книжници.

Пухта поставя редомъ съ обичая още два източ. на правото: законодателната дѣятелность и дѣятелността на юриститѣ. Но и тази двойна дѣятелность, споредъ него, черпи своитѣ елементи изъ сѣщия главенъ източникъ — народното съзнание.

Държавната власть е само вѣикашенъ органъ, установенъ за да изразява общата воля на народа. Тя трѣбва да познае и изрази тая воля. Тя прави това чрезъ законодателството, което опрѣдѣля, въ що се състои народното убѣждение за правото; това опрѣдѣление сѣ законитѣ. Сравнително съ обичая, дѣятелността на законодателя носи по-формаленъ характеръ: законодателятъ не може да има свое особно правно съзнание, той го взима изъ народния духъ.

Третиятъ източникъ — учената дѣятелность на юриститѣ — се прѣдставлява на първи погледъ ненароденъ. Научното убѣждение у човѣка се явява не като членъ на народа, но като личность, индивидъ; по тоя начинъ народниятъ духъ не изглежда да е творческа сила. Но, казва Пухта, науката на правото има работа съ национални прѣдмети, за това тя ще стане само тогазъ дѣйствителна наука, когато разгледа прѣдмета си като народенъ. Само въ тоя случай науката ще има производителна сила. Юриститѣ, ако искатъ да иматъ влияние върху образуването на правото, длъжни сѣ да дѣйствуватъ, като прѣдставители на народа.

Тѣй, всѣко право е национално, и истинскиятъ неговъ източникъ е — народното убѣждение, народниятъ духъ (*Volksgeist*).

Въ по-ново врѣме се забѣлжи, че тоя възгледъ на произхода на обичайното право не е съвсѣмъ и въ всичко правъ. Споредъ него би трѣбвало да има само едно обичайно право за всѣки народъ, щомъ всичкото право е произходъ на така наречения *Volksgeist*. Въ дѣйствителниятъ, обаче, животъ нито въ старината, както се вижда отъ цѣлъ редъ исторически паметници, нито въ днешно врѣме, както това се наблюдава въ сѣбиранитѣ юридически обичаи — нѣма такива обичайни норми,

които да сж, всички изедно взети, дѣйствуваше право за цѣлия народъ. И въ отколѣшното врѣме и въ настоящето, разсждава критиката на юрид. школа, както го казва прѣмждростъта и на другитѣ народи, подтвърдена съ историята и етнографията, всѣка отдѣлна областъ, всѣко плѣме, даже всѣка околностъ и село иматъ свои отдѣлни и дребни обичаи.

Древнитѣ източници не знаятъ обще-руско, обще-германско, обще-френско об. право. Тѣ знаятъ само правото на отдѣлни плѣмена: поляни, древляни, радимичи, вятичи и сѣверяни, на бургунди, франки и т. н.

Въ самитѣ юридически обичаи на разнитѣ плѣмена се срѣщатъ нѣкои прилики въ частноститѣ. Но такива отдѣлни прилики могатъ да се намѣрятъ и у народи отъ съвършено различенъ произходъ. Така че, не е нужно, щото тѣзи прилики да се вадятъ отъ единството на народния духъ. Ако по късно се вижда нѣкъждѣ едно обобщаване, едно обединяване на правото въ извѣстни страни, то не е резултатъ на самостоятелно общенародно творчество, изразителъ на общенародното убѣждение.

Това несходство между учението на ист. школа и между живота и истинската дѣйствителностъ извика у ученитѣ нѣкои специални критики и поправки къмъ поменатото учение, които струва да бждатъ отбѣлѣзани.

Безелеръ въ своето съчинение: „Народното право и правото на юриститѣ“ (*Volksrecht und Juristenrecht*), като възстава противъ учението на историческата школа, наречено отъ него философско-романтично, поддържа, че наистина общъ източникъ на правото е народното, но то му придава самостоятелностъ и индивидуалностъ, непосредствено обусловена отъ особеноститѣ на народа. Народното право, споредъ него, не е тождествено съ обичайното. Законодателното право и правото на юриститѣ не сж непрѣменно продължение отъ народното право. Тѣзи послѣдни отдѣлни източници могатъ дори да не сж съгласни съ народното право и да му бждатъ противорѣчиви.

Мейеръ съ своето съчинение „Възникването на правото въ държавата и черковата“¹⁾ поддържа, че всички източници на правото лежатъ въ върховната държавна власть, която е единственъ източникъ на всѣко свѣтско право. Тя или създава това

¹⁾ Meier, die Rechtsbildung in Staat und Kirche. 1861.

право или пъкъ прѣдоставя това на автономията на по-малки сфери въ държ. областъ: окръзи, общини, корпорации. Така че, и законодателното и обичайното право иматъ единъ изворъ — върховната власть.

Людерсъ въ своето „Обичайно право въ областта на управлението“¹⁾ посочи на слѣднитѣ недостатѣци въ учението на истор. школа: 1) тя прѣнася въ наше врѣме силата на правораждащитѣ органи, която сила принадлежи на отколѣшната ранна история, защото живиятъ народенъ духъ се проявява въ чистъ видъ само въ периодитѣ на врѣмена, значително отдалечени отъ насъ; 2) тя изважда своето заключение чрѣзъ дедукция и го обявява, че има сила за всѣко врѣме; 3) истор. школа изпуска изъ видъ, че народниятъ духъ не може самъ да бжде творецъ на право, а се отнася къмъ фактическитѣ моменти, които опрѣдѣлятъ вътрѣшнитѣ функции на правораждащитѣ органи. Людерсъ туря на първи планъ въ създаването на правото волята на народа и човѣшкитѣ потребности, отъ които се ръководи волята на лицата.

На тази субективна страна и на потребността на лицата бѣ обърналъ внимание по-рано Рюкертъ, а по-късно Данквартъ, който постави юридическитѣ норми въ най-тѣсна връзка съ икономическитѣ потреби. Всѣко право, споредъ Д., почива на рефлексия и ни едно дѣствуваще юридическо положение не може да възникне отъ обичая (навика)²⁾.

Иерингъ³⁾ признава заслугитѣ на историческата школа въ това, че тя изтъкна намѣсто старото възрѣние — за механич. произхождение на правото чрѣзъ законодателни измислици — непосредствения, органически образъ на възникване на правото изъ дълбочината на националното чувство за правдата и по този начинъ придаде му национална почва и изтъкна нравственото му достоинство; но, споредъ него, главниятъ недостатѣкъ на историч. школа се състон въ това, че тя прѣкали твърдѣ много „естественото растене“ на обичайното право и изпусна

¹⁾ Lüders, Das Gewohnheitsrecht auf dem Gebiete der Verwaltung. 1863.

²⁾ Rückert, Begriff des gemeinen deutschen Privatrechts. 1857
Данквартъ, National-Öconomie und civilistische Studien. 1862. National-Ökonomie und Jurisprudenz. 1857—1859.

³⁾ Ihering, Geist des röm. Rechts. 2 toms.

изъ видъ тоя важенъ напрѣдъкъ, що прави правото, откакъ мине отъ стадия на обичайното право къмъ законодателството.

Адикесъ¹⁾ държи, че всѣко право, най-напоконъ, има за своя основа — субективния разумъ, който пъкъ не е еднакъвъ у всички членове на народа, зависи отъ степенъта на развитието му и отъ дадени културни условия; той нѣма нищо съ абсолютния разумъ на старата школа на естественото право, тоя субективенъ разумъ е правното убѣждение на отдѣлнитѣ лица.

Такъвизъ сж нѣкои отъ критикитѣ върху учението на историческата школа, въ извѣстна частъ на които има нѣщо справедливо. Обаче, на първо мѣсто трѣбва да се признаятъ гражданитѣ заслуги на истор. школа, която установи три важни положения: 1) за това, че правото въ по-голѣмата частъ на неговото съдържание има връзка съ народния животъ и съ неговитѣ исторически условия; 2) за неговото първоначално, неизмислено въникване и 3) за значението му като органическо начало въ непрѣкъсвано развитие.

Наистина, историческата школа на Савиньи и Пухта не е лишена отъ недостатѣци. Тя не ни дава обяснения, какъ възниква и се слага народното право и съзнание, отъ дѣ почерпва народътъ своето правно убѣждение. Само по себе народното съзнание не може да бѣде първиченъ източникъ на правото, защото възникването на общественото съзнание прѣдполага прѣди всичко индивидуалното съзнание, индивидуалния разумъ, убѣждение, чувство. Участието на личността, на личния разумъ въ правопроизвеждането, е безспорно. Извѣстна лична идея, изработена отъ индивидуалния разумъ, се шири незабѣлѣзано и става общо достояние. Историята намѣрва човѣка въ извѣстенъ стадий на правообразуване по-рано отъ самата история. Та и народното убѣждение, ако и да отразява, въ своитѣ общи начала, народния духъ, но въ частноститѣ носи върху си слѣди отъ продуктъ на много странични обстоятелства: географически условия, икономически битъ, политическа властъ, конкретни потребности и много други външни фактори.

Сжщо така трѣбва да се признае, че народниятъ духъ не може да бѣде изключителенъ и общъ източникъ на правото, тъй като има и законодателно творчество, има

¹⁾ Adickes, Zur Lehre von den Rechtsquellen. 1872.

и правото на юристите — науката. Колко и да е донѣдѣ вѣрно, както поддържатъ Пухта и Савиньи, че съдържанието на закона е вече съществуващото народно право, но пакъ това не е винаги така; това положение трѣбва да се поправи: нѣкой законъ може да е съществувалъ още като народно право, но законодателството може и само да твори нови понятия, начала и норми. Също така постѣпва и правото на юристите, което понякога даже може да създава и внася въ живота, както и въ законитѣ, съвсѣмъ противорѣчиви на народното право начала и понятия. Така че, главната грѣшка на историческата школа, която трѣбва да се поправи е, дѣто тя считаше, че народното обичайно право има за изключителенъ и единственъ свой източникътъ само народътъ. Безспорно, че народътъ е най-главниятъ, най-важниятъ и значителенъ източникъ на правото, но не е изключителенъ и единичкъ.

§ 4. Форми на проявление и развитие на обичайното право.

Има три форми на проявление и развитие на обичайното право. Тѣ сж: народна, сѣдебна и научна.

а) Народната форма на обичайното право е оная, за която се говори по-рано (въ § 1). Такова обичайно право е национално, защото се дължи на народното творчество, защото никой не може да посочи на неговия творецъ, защото който и анонименъ творецъ да го е произвелъ първи пътъ, то е могло да живѣе и да се прилага благодарение само на народното възприемане, усвояване и одобрение. Това право се изразява въ редица отъ пословици, поговорки, сентенции, и се приспособява въ случай на нужда — било въ договорнитѣ съглашения, било при рѣшаването на граждански прѣпирни и уравниване свадитѣ. Нѣма съмнѣние, че разнитѣ жизнени отношения въ икономически, обществени, културни сфери, напр. извикватъ въ съзнанието на народа едни или други възрѣния. Юридическитѣ обичаи се прѣдаватъ отъ родоначалницитѣ, отъ старѣитѣ изъ родъ въ родъ, а, като се практикуватъ, добиватъ трайностъ въ народното съзнание.

б) Втората форма на проявление и развитие на юридическия обичай е юриспруденцията или сѣдебна прак-

тика. Не се ли свърши прѣпирнята извънъ сѣда, между скаранитѣ страни, не приложатъ ли тѣ сами доброволно познатитѣ обичайни норми и дойде ли работата до сѣдѣ, сѣдята е длъженъ да издири, изучи и приложи самъ дадената обичайна норма. Въ най-ранно врѣме на обществения животъ, сѣдята е прилагалъ и тълкувалъ изключително обичайното право. Той самъ го е създавалъ по нѣкога, или само го допълнялъ съ своитѣ рѣшения. По късно, когато обичайното право се записало на книга и станало *jus scriptum*, сѣдята прибѣгвалъ до писанитѣ сборки, съ каквито изобилстватъ първоначалнитѣ народни законодателства. Най-напоконъ, когато вече се появилъ законъ, въ съврѣменното значение на думата, пакъ сѣдѣтъ не е можалъ да не даде мѣсто за проявление въ своитѣ рѣшения и присѣди на обич. право, като формулиралъ съществуващитѣ въ народното правосъзнание обичаи относително тѣзи или други въпроси, имащи значение за разрѣшението на нѣкое спорно конкретно отношение. И при господството на закона остава цѣла област отношения, уреджани съ юридическитѣ обичаи. Слѣдователно, единъ сѣдѣ може да прилага обичайното право и при съществуването на закона. Изразяването на обичая въ сѣдебнитѣ рѣшения дава на смѣтно съзнаването обичайно право твърда, точна и опрѣдѣлена форма. Но сѣдѣтъ и сега дори не само е пасивенъ приложителъ на съществуващитѣ юридически обичаи, той дѣйствува и творчески. Много пжти, като прилага обичаятъ, сѣдѣтъ го тълкува и разяснява по своему. По нѣкога сѣдята видоизмѣнява обичая до неузнаваемостъ, като се ръководи отъ началата на справедливостта, както въ Англия,¹⁾ или като прѣмахва изъ него ония наредби, които могатъ да противорѣчатъ на общественото благо, на обществения редъ и на нравствеността.

в) Третята форма на развитие на об. право е научната (доктрината). Науката, прѣди всичко, се грижи да открие юрид. обичаи, които живѣятъ у народа и служатъ за нуждитѣ на живота въ всевъзможни отношения отъ юридически характеръ. Първитѣ и най-стари, наричани законни, сборки и паметници, които сѣ сборници на юридич. обичаи, сѣ дѣло на вѣщи юристи. Къмъ събирането на народнитѣ юридич. обичаи трѣбва да се приложи и събирането на рѣшенията, сѣдебнитѣ

¹⁾ Brissaud, I. 27: Капустинъ, Очеркъ исторіи права, стр. 84.

случаи и други юридич. актове, въ които се съдържа все така неизчерпаемъ изворъ и драгоцѣнни данни за науката, като срѣдство за разпознаване на народнитѣ правни възрѣнія.

Въ това отношение рускитѣ и западнитѣ научни работници сж направили твърдѣ много. Руситѣ не само вече сж събрали голѣми сборки на юридич. обичаи (Якушкинъ, Матвѣевъ, Ефименко, Оршанскій, Мулловъ, Малышевъ, Фойницкій), но знаменити юристи кодифицираха руското обичайно право,— примѣръ — прѣвъзходниятъ трудъ на професора С. В. Пахманъ: Обычное гражданское право въ Россіа. Два тома I. Собственность, обязательства и средства судебнаго охраненія. II. Семейное право, наследство и опека. СПб 1878—1879; или го разработиха само научно, каквото Кр. Малышевъ: Обычное право 1878;—И. Оршанскій: Изслѣдованіе по русскому праву обычному и брачному. СПб. 1879. Последниятъ трудъ обема: Народный судъ и народное право; Духовный судъ и семейное право; Реформа гражданского суда и брачнаго право; М. М. Ковалевскій, Законъ и обичай на Кавказѣ. 2 т. М. 1890. Въ френската литература, богата и въ това отношение, най-пригоденъ е за общо запознаване съ научното разработване на обичайното право е труда на Henri Beaune, въведеніето на който цитирахме по-горѣ и който е издалъ особени томове за: лицата, имотитѣ и обязательствата.

Подробни върху руската литература посочвания виж. С. С. Бобчевъ: За събирането на народнитѣ юридически сборчи. Пл. 1883. Отъ сжщия: Нѣколко думи за българското обичайно право. Пл. 1893.

§ 5. Задължителната сила на обичайното право.

Литература: Цитиранитѣ въ § § 1 и 2 трудове.

Въ що се е криела и крие задължителната сила на обичайното право? Срѣднѣвѣковнитѣ юристи и дори нѣкои нови, сж поддържали и поддържатъ, че тая обязательна сила е въ одобреніето, съгласието, позволеніето на самия законодатель. Още Ирнерій утвърждаваше, че силата, която Юлианъ приписва на обичайното право произтича отъ законодателната власть на римския народъ, комуто тя принадлежала отъ най-старо врѣме (Gl. abrogentur ad. L. 32 de Legib.). Глосаторитѣ (Иоанъ, Азо, Аккурсий) намѣрваха задължителната сила на обичая въ позволеніето на законодателя: princeps consuetudinem generalem patitur. (Gl. ad L. 2 C. quae st longa cons. Summa in Cod. h. t.). Само мѣстнитѣ обичаи гласаторитѣ не търпали въ

прѣка зависимостъ отъ волята на законодателя: тѣ сами имали ограничено дѣйствие. И по-къснитѣ юристи не отстъпвали отъ това, наречено общо възрѣние: че законодательтъ мълчишкомъ или изрично дава задължителна сила на юридическия обичай.

Това схващане бѣше явно погрѣшно. Обичайното право възниква само по себе, независимо отъ законодателя, който може и да не знае за сществуването на извѣстни обичаи и, въобще, не е въ състояние да спира възникването и по-нататъшното имъ развитие, даже като ги запрѣтвява. Законодателството може да има влияние върху осществлението, върху дѣйствието на обичайното право, но едно подобно влияние не може да се счита за основа на обязательната сила на дѣйствието на обичайното право. Пухта много остроумно бѣлѣжи, по тоя поводъ, че, ако се допусне една такава власт на законодателя, то това би било прилично на слѣдното положение: „азъ мога да се считамъ за основание на живота на съсѣда, защото мога нѣкога да го отнема“.

Нѣкои отъ старитѣ юристи забѣлѣжиха грѣшката на това положение и почнаха да се изказватъ противъ него. Едни намѣрваха, че е излишно *tacitus consensus principis* за обязательната сила на обич. право и че за това е достатъчно *vox naturae et aequitatis*.

Пухта е разрѣшилъ въпроса за силата на обичайното право въ връзка съ естественото понятие на народа. Обичайното право, споредъ него, има сила по сщщата основа, по която има сила изобщо всѣко право, именно затова, защото сществува народно убѣждение, защото сщществуватъ изобщо народи. Ако се признава народъ, то трѣбва да се признава и обичайното право като резултатъ отъ дѣятелността на народния духъ. Савиньи прибавя, че въ факта на пазенето обичая отъ страна на народа се изразява неговото правосъзнание, така сщщо, както то се изразява и въ законодателството му.

Брунсъ се опитва да помири двѣтѣ учения на старитѣ юристи и на историческата школа. Той поддържа, че достоинството на обичайното право се крие въ правосъзнанието на народа, а пъкъ обязательната му сила лежи въ признанието му отъ страна на държавата.

Тази обязательна сила на обич. право не може да бѣде другадѣ, освѣнъ въ присвѣщото на всѣки човѣкъ чувство на

правда, което извиква да се уреждат жизненитѣ отношения, съгласно съ природата на нѣщата. Съ това чувство човѣкъ си изработва повече или по-малко ясно свои правни убѣждения, понятия и идеи, споредъ степенѣта на своето развитие. Въ това чувство се корени така нареченото *opinio necessitatis*, т. е. съзнанието на потреббата и ползата отъ извѣстно положение, отъ извѣстна норма за уреждане жизненитѣ отношения.¹⁾ Ако извѣстни лица се намѣрватъ между себе си въ взаимна външна и вътрѣшна духовна връзка, намѣрватъ се въ еднакви жизнени условия, усѣщатъ еднакви потребности и интереси, ако тѣ стоятъ повече или по-малко на еднакво стѣпало на развитие, то това *opinio*, като прѣмине процеса на своето развитие, става общо убѣждение. А въ всеобщността на това убѣждение се крие задължителността на обичайното право.

Първоначално правото не е задѣлжавало никого и не е имало санкция. То е било едно произволно рѣшение за единъ случай: такива сж темиститѣ отъ Хомерова свѣтъ. То е било единъ сговоръ между страни, доброволенъ, а може и наложенъ. Но полека-полека една санкция се явява: въ общественото оцѣнение, прѣзрѣние, въ религиознитѣ скрупули, въ обзалаганията, въ договоренитѣ глоби и наказания. „Залогътъ, даденъ за нѣкого вслѣдствие една заловена прѣпирня въ ржцѣтъ на единъ посрѣдникъ, ще не ще, дава се на спечелившия“. По-късно извѣстенъ начинъ на постѣпване се усвоява отъ всички, частнитѣ лица го приематъ за право между всички. Това съзнание и приемане за право между всички придава задължителната сила на юрид. обичай. Подчинението на тоя обичай става постепенно едно прѣдание, инстинктивно, както подчинението на закона се крие въ едно разумно уважение къмъ него.

Колко и да е истина, че мимо народното убѣждение и даже противъ него могатъ да се натрапятъ нѣкои закони, които да измѣнятъ не само обичайното му право, но и цѣлиятъ правогледъ, не по-малко вѣрно е, обаче, че това не винаги се достига, а много пѣти довежда до извѣстни сътресения. Народното правосъзнание, въ такъвъ случай, си остава на своето и намѣрва всевъзможни пѣтища за проявление волята си, за да заобиколи подобнитѣ нови наредби.

¹⁾ Brissaud, I. 23.

§ 6. Думата и понятието законъ въ старо врѣме.

Литература: Сергѣевичъ, Лекции; — С. С. Бобчевъ, Обычай и законъ (въ Лѣтописъ на Бѣлг. Книж. Д-во за 1903 г.).

Много заблуждения се пораждатъ отъ това, дѣто сегашното обикновено гледа на староврѣмското отъ чисто съврѣменно становище. Ние сме наклонни да виждаме въ старитѣ учрѣждения, названия и изобщо думи сѣщитѣ понятия, които имъ придаваме въ днешно врѣме. Отъ тукъ и прѣнасяне на съврѣмennото понятие за законъ и законодателство — върху старитѣ подобни названия.

Дори такъвъ познавачъ на правната славянска старина, като Мацѣйовски въ своята „История на славянскитѣ законодателства“ изказва мисълта, че въ думитѣ на началната руска лѣтописъ за бита на славянскитѣ племена, населени въ прѣдѣлитѣ на съврѣмenna Русия: „имаха ко обичан законъ, и законъ отъца своихъ, и преданья“ трѣбвало да се вижда дѣленіето на правото още тогазъ по различието на неговитѣ източници. Съ други думи лѣтописецътъ, споредъ знаменития славистъ, съзнателно противопоставалъ тукъ „законъ“ на „обичай“, и М. държи, че славянскитѣ племена още при първото си встъпване въ историческия животъ вече знаели не само за обичай, но и за закони. Въ сѣщата тази грѣшка падатъ и знаменития славистъ И. И. Срезневский, и отличниятъ чехски правникъ-историкъ д-ръ Херменгилдъ Иречекъ.

Изслѣдванията обаче на думата „законъ“ ни довеждатъ до заключението, че тя наистина е употребявана въ най-древнитѣ паметници на славянската писменостъ, но вредъ въ смисълъ на „обичай“. Тя е била употребявана така и въ рускитѣ,¹⁾ и въ сръбскитѣ, и въ нашитѣ паметници.

Въ всички, безъ изключение, славянски езици още въ най-рано врѣме е била позната думата законъ. Това е значило съвокупностъ на наредби, задължителни за всички. Тѣзи наредби не били писани, но тѣ били повече или по-малко всеобщи. Тѣзи наредби били обичайни, възприети отъ цѣлото общество и прилагани отъ всички. Самата дума „обичай“,

¹⁾ В. Сергѣевичъ, Лекции. Вж. стр. 13.

С. С. Бобчевъ. Обычай и законъ. Статия въ Сборникъ статей въ честь на В. И. Ламанскаго. II издание Импер. Академия Наукъ. СПб. 1906.

види се, е била употрѣбвана по-ограничено, повече за мѣстнитѣ, а не за всеобщитѣ наредби.¹⁾

Истинското законодателство на една установена власт се е появило по-късно; това законодателство, споредъ мѣстата, е било или изражение на господарската лична воля, но всѣкога при взимане прѣдъ видъ народното настроение, народното правосъздание — въ деспотическитѣ страни; или то е било съвмѣстно творчество на народното участие въ върховното управление и на княза, владѣтеля на страната.

Обичаятъ е билъ дълго врѣме неписанъ; та и когато го записали, пакъ голѣма частъ останалъ само поменатъ въ писаната сбирка, но не и изчерпанъ. Пълно доказателство за това имаме въ Lex Salica. Нѣкои редакциѣ отъ Салическия законъ и други документи отъ онова врѣме правятъ посочвания на Lex Salica, а ни въ една редакция отъ тоя законъ нѣма постановленията, които да отговарятъ на посочванията. Отъ това е ясно, че въ редакцията на Lex Salica не е влѣзло всичкото право и че посочванията на Lex Salica иматъ прѣдъ видъ не вече писаното право, а живитѣ народни обичаи, които сж служили за материалъ на издателитѣ на Lex Salica, но които тѣ не сж записали.

Професоръ Сергѣевичъ привежда думи изъ разни руски договори, дѣто се поменава за „законъ“ и „руски законъ“, които посочвания никакъ не се оправдаватъ въ редакциитѣ на „Руская Правда“, или въ другитѣ познати законодателни сбирки. За това той заключава, че „рускиятъ законъ“ въ договоритѣ и първоначалната лѣтопись е нищо повече и нищо по-малко отъ живитѣ и дѣйстващи руски обичаи, отъ които твърдѣ малко сж внесени въ „Руската Правда“ и въ договоритѣ.

Поменахме, че думата „законъ“ въ най-старо врѣме у насъ се е употрѣбвала вмѣсто това, което сега наричаме юридически обичаи. Но това не е било само у насъ.

¹⁾ Думата „законъ“ както и думата „по конъ“ произлиза отъ думата „конъ“, което ще каже, конецъ, начало, а наедно съ това и прѣдѣлъ, граница. Въ думата „законъ“ трѣбва да се вижда границата на човѣшката дѣятелност или свобода. Обичайното право не е нищо друго, освѣнъ сборъ на юридически обичаи, които сжщо иматъ за прѣдметъ реда, подчинението на които сжщо така е обязательно; затова обичаятъ се прѣдставлява съ всички признаци на законъ, т. е. на граница и може да бжде нареченъ законъ (вж. Сергѣевичъ, Лекциѣ, 14).

исторически е вѣрно¹⁾, че съ течение на вѣмето обичайното, неписаното право (*jus pop scriptum*) е прѣминавало въ грамотитѣ, хрисовулитѣ, макаръ тукъ то да не е имало общъ характеръ и ставало чрѣзъ тия хрисовули истински специаленъ законъ (за нѣкоя черкова, мѣнастирь, градъ).

Любопитно е, че думата законъ се срѣща у Константина Порфирородни отъ X вѣкъ на двѣ мѣста :

Κατὰ τὰ ζάκαρον αὐτῶν⁴⁾ — Κατὰ τὸ τὰν Χαζάρων εὐος καὶ ζάκαρον⁵⁾ и пр. т. е. споредъ закона имъ. Споредъ обичая и закона на хазаригѣ.

Най-рано въ писмениа старобългарски езикъ ние срѣщаме „законъ“ въ прѣвода на Библията и на Номоканона, Кърмчията. Въ Остромир. Еванг. отъ Io. XIX, 7 ние четемъ : Мѣ имаамъ и по закону нашему дълженъ естъ умрѣти.

Иоанъ Шишманъ казва, че тъй като прѣди него други български „святипочинали царе“ дарували хрисовули съ разни права на Рилския мѣнастирь, и той „ономуу законуу и прѣданію навѣкъ“, като почита тоя обичай и прѣдание, дава своето „златопечатлѣно слово“ и пр. Ясно е тукъ, че думата „законъ“ не може да се отнася за друго, освѣнъ за обичай и прѣдание. Думата „прѣдание“ слѣдъ законъ е поставена за усиление думата законъ като обичай, а никакъ не е и не може да бжде взета за антитезъ.

Иоанъ Асѣнъ въ хрисовула на Дубровникъ казва, че не трѣбва да се нарушава „законъ о коумеркъ“ (нѣкакъвъ си законъ за гюмрюкя). Има нѣкои писатели, които поддържатъ, че това е вече законъ въ свѣрѣмения смисълъ на думата, но намъ се струва, че това тълкуване не е вѣрно, по простата причина, че и да е имало нѣкоя наредба, приета между двѣтъ страни, тя не е била норма въ видъ на писанъ законъ въ нашия свѣрѣмененъ смисълъ.

¹⁾ Зигель, Законникъ Стефана Душана, 1872.

²⁾ Конст. Порф. De admin. imperii 7.

³⁾ Пакъ тамъ 38. — Като привежда тѣзи мѣста учениятъ и аѣщъ славистъ, покойниятъ И. И. Срезневский, изказва мнѣние, че този законъ означава Lex въ отличие отъ Consuetudo. Вж. Матеріали для древн. русскаго словаря I, стр. 923, дума з а к о н ѣ.

D - r Негин. Iriček, Prove, 420 стр. отива по Срезневски и мисли, че тукъ думата законъ, употребена отъ Багрянородни, не е обичай. И. И. Срезневскій, Матеріали для древняго русскаго словаря, I, стр. 824.

И думата „законни“ въ хрисовула на Вирпинския манастиръ очевидно е въ смисълъ обичайни, т. е. които сж приети, които сж станали по обичай задължителни. „Законни правини“ ще каже приетитѣ отъ обичая принадлежности, акцесоари къмъ имотитѣ, харизани и запазени за Вирпинската обитель на Свети Георгия при Скопье.

Ако минемъ отъ тия тълкувания къмъ съпоставяния съ понятието законъ въ народния говоръ, ще намѣримъ, че народътъ ни на думата законъ придава тройко значение: а) обичай, б) вѣра и в) наредба законодателна. Дори употребението на думата законъ отъ страна на народа въ послѣдния смисълъ менъ се прѣдставлява още за не напълно установено.

Най-често се чува, че „у насъ е такъвъ законътъ“, а именно: „да се наслѣдва“, „да се прави сватбата по единъ или другъ начинъ“. „Всѣко село си има и законъ“ ще каже всѣко село си има и обичай; „на вехто село новъ законъ не бива“.

Думата „обичай“ въ народния говоръ се срѣща съвсѣмъ рѣдко; тя е замѣстена съ думата адетъ. „Въ всѣко село и адетъ, въ всѣка кѣща и табихетъ. — Вето село, новъ адетъ“. Прави впечатлѣние отсъствието въ народнитѣ умотворения на тази дума. Наистина заслужва едно по-обширно изучаване, защо въ народния ни говоръ нѣма думата „обичай“, освѣнъ може би твърдѣ рѣдко, когато я има у румжнитѣ, а обикновено на обичая народътъ ни казва адетъ?

Въ рѣчника на Найдень Герова се срѣща пѣсень, за жалость, безъ да е посочено отъ дѣе заета, въ която до очевидность се изтъква, що ще каже законъ у народа:

Да туриме три закона,
Три закона, заповѣди:
Единъ законъ — мома хоро
Мома хоро да не води и пр.

У В. В. Качановски (Памятники болгар. нар. творчества 138—139) е приведена една пѣсень (№ 66), записана въ Сливница (Соф.), която се пѣе на сватбарска трапеза и носи насловъ: „Кумътъ и стариятъ сватъ убиватъ младоженика“. Тази пѣсень почва така:

Зажени ми се младъ Младень:
Далеко мома затькми
У Влашка града голема;
Чинило законъ що било, и пр.

Въ друга пѣсенъ, печатана въ СПС. (кн. XII. 1884 г. стр. 104 и слѣд.) подѣ насловъ „Падане на градъ Сталакъ“, Палазъ-паша, който наистина билъ български попъ, но се потурчилъ, говори:

„А чувешъ ли, царе Сулимане,
Ти не знаешъ бугарски законе,
А я знаемъ бугарске законе.“

Въ това мѣсто, както е ясно, думата законъ, позната на народа, се употрѣбява все въ смисълъ на обичай.

Огносително въпроса за народното понятие на законъ, трѣбва да се приложи, че и знаменитиятъ Караджичъ въ своя Рѣчникъ му придава три смисъла: 1) религия, вѣра, 2) участие и 3) обичай, *religio, eucharistia, mos*.

Професоръ Зигель справедливо бѣлѣжи, че, ако сега, слѣдъ толкозъ вѣкове на исторически животъ, у прѣстия сърбинъ законъ и обичай се сливатъ въ едно понятие, то още повече е било така въ врѣмето на старото право... „И наистина, продължава той, ние виждаме, че въ сръбскитѣ грамоти думата „законъ“ нѣкога има смисълъ на обичай. И важното е, че не на обичая се казва законъ, а самиятъ законъ като общеизвѣстна, общообезателна наредба се употрѣбява въ смисълъ на обичай.

Че думата законъ е означавала обичай се подкрѣпя съ много данни и доказателства; а че тя е означавала и вѣра, сѣщо така е знайно прѣдъ видъ на обстоятелството, че и до сега между народа се казва: „той се жени по чужди законъ“. Особно у сърбитѣ това е най-обикновения народенъ говоръ. (Богичъ, Zbornik, p. 200). У насъ въ смисълъ на вѣра

¹⁾ Вукъ Стеф. Караджичъ. Српски Рѣчникъ истумачен нѣмачкием и латинскием рѣчима. Вж. думата законъ, стр. 185 въ новото държавно трето издание отъ 1898. Интересно за изучаване е обстоятелството, че думата „законъ“ е минала въ употрѣбение не само у всички славянски народи, но и у тѣхнитѣ сѣсѣди, съ които сѣ се достѣгали въ отношенията си. Не само Константинъ Багренородни употрѣбява думата законъ още въ X вѣкъ (*De adm. imperii*, 7, 38), но и до сега у гърцитѣ се срѣща поговорката: *káde xorio kai zakón*. У албанцитѣ думата „законъ“ се употрѣбява, както и у нашия говоримъ езикъ. У гърцитѣ — дори въ Пелопонесъ и островитѣ — думата законъ се употрѣбява въ смисълъ на обичай и до днесъ (Хери. Иречекъ, *Prove*, стр. 422).

думата законъ се употрѣбѣва доста често и се казва: той нѣма законъ (за циганитѣ); отъ турски законъ (вѣра).

Най-послѣ за понятието наредба — издадена отъ установена властъ — законъ се употрѣбѣва много рѣдко. Въ тоя случай ние се придържаме о Герова, който обаче привежда не твърдѣ убѣдителната пословица „нужда законъ измѣнява“. Ние не вѣрваме, че тази пословица е народно творчество; тя повече изгледва на съчинена или прѣведена; ако ли е наистина народна, тя не изказва напълно понятието за държавна наредба, а пакъ повече ни напомнюва понятието на обичай (адетъ).¹⁾

§ 7. Кога думата законъ приема съврѣменното значение?

Но кога и какъ думата „законъ“ отъ народна юридич. обичайна норма става законъ споредъ съврѣменното понятие?

Професоръ Сергѣевичъ приема, че думата законъ се е появила въ славянската правна терминология въ смисълъ не вече на обичай, тъкмо кога станало нужда да се прѣвежда отъ грѣцки думата νόμος като държавна, императорска наредба. Да се употрѣби въ онова врѣме за понятието на νόμος думата обичай, казва той, съвсѣмъ не идѣло, защото грѣцкото право внасяло нѣкои нови начала, за които нѣмало у насъ обичай, даже за нѣкои и понятие нѣмало. Думата законъ не съдържа тия неудобства и тя могла да прилегне, да дойде по-съотвѣтна на думата νόμος. И ето най-напрѣдъ първиятъ българо-славянски прѣводачъ употрѣбѣва думата „законъ“ при прѣвеждането на Кърмчаята: „Юстиніана царя законъ“.

Въ това обяснение има извѣстна научна вѣроятностъ. Но то може да бѣде по-силно поддържано, ако се приеме нашето прѣдположение за разликата въ употрѣбението на думитѣ „обичай“ и „законъ“ въ стария славянски езикъ. „Законътъ“ е билъ, споредъ насъ, всеобща, задължителна обичайна норма; обичаятъ — мѣстна, специална, неразширена обичайна наредба. Ако добръ схващаме думитѣ на проф. Загоскинъ, изказани въ неговата „История на руското право“ (Т. I. стр. 444), нашето

¹⁾ Тази пословица е употрѣбена още въ 1858 въ едно писмо отъ нѣколко търговски първенци до Вилтора Схимонахъ въ Зографъ. Вж „Българска Сбирка“, 1904 г. стр. 631.

мнѣние е съгласно съ неговото относително тълкуването на текста у стария лѣтописецъ Нестора: имаха „законъ отецъ своихъ и преданья“. Проф. Загоскинъ поддържа, че тукъ съ думитѣ „законъ отецъ своихъ“ само се е усилявала думата прѣдания. Тѣзи „законо“ като свети прѣдания на дѣдитѣ сж били по-силни отъ „обичаитѣ“, които сж били много пжти партикуларни.

Българитѣ щомъ приели християнската вѣра, счели за необходимо да иматъ и писани християнски закони. За да си набавятъ такива, тѣ рано-рано се озоваватъ въ Римъ и ходатайствуватъ прѣдъ папа Николая да имъ даде „книги съ християнски закони“. ¹⁾ Историята на папскитѣ закони е кжса. Тѣ били проводени съ посланици, но отнесени скоро назадъ. И пакъ отъ Византия се заематъ първитѣ писани наши християнски закони.

Християнството у насъ донесло не само една нова вѣра, то донесло и новъ законъ. И забѣлжителното е, че този законъ билъ вече писанъ. Както книгата, културата, обществениятъ редъ изобщо — така и законитѣ сж дошли у насъ наедно съ вѣрата като простъ и обикновенъ дѣлъ на реда, за който се е мислило, че припада къмъ самата вѣра и който за това се е внасялъ въ вѣрата и въ нейнитѣ институти. Наедно съ внасянето въ патриархалния животъ новитѣ християнски основи на челядта, религиозното грижене за брака, дѣцата, завѣщанието и наслѣдството, посрѣдничеството на свещеника при раждането, вѣнчаването, смъртта, естествено е било да се донесе и новъ погледъ върху живота, нова философия, нови морални начала, които не е имало у старата вѣра. Християнството проповѣдвало въ името на Бога, независимо отъ всичко земно, равенство между хората — между благородния и простия, богатия и сиромаха, мъжа и жената, но докато се настанявало християнството като нова вѣра, то още повече се настанявало и като новъ законъ. Ето защо, както въ сръбския езикъ така и у насъ, думитѣ *вѣра* и *законъ* сж станали синонимни, и „законъ“ много пжти ше каже вѣра.

И така, думата законъ се употрѣбила за новитѣ писани наредби и сборки, донесени у насъ и прѣнесени изъ България у всички славяни. Първиятъ съставителъ на първия, най стария

¹⁾ Гильфердингъ, Письма I. 77 и слѣд.

славянски кодексъ, който се е появилъ на български, е наречълъ своята сбирка: „Законъ соудный людѣмъ“. Той е искалъ да каже, че тая наредба е задължителна за всички, както е станала задължителна за всички новата вѣра, която е била сжщо новъ законъ.

Историческата истина, че вѣрата докарала у насъ писания законъ, се утвърждава по единъ явенъ начинъ и отъ пѣсенята, записана въ с. Бояна отъ В. В. Качановски (№ 2), съ насловъ: „Намѣрване на честния кръсть“. Тукъ народниятъ поетъ разправя, какъ служилъ служба царь Константинъ и поканилъ на трапезата светитѣ отци. Тѣ дошли. Па помежду си се сприказали:

„Да си има наша чесни керсти

„Тогай би се вѣра увѣрило.

„Тогай би се законъ запознало“.

Щомъ зачула това царица Елена, казала на мъжа си царя Костадина ¹⁾. Той се разпорежда, отива въ Феруна-града прави опитъ слѣдъ опитъ, измжчва „царя евреяша“, „царица еврейка“,

¹⁾ Достойно за забѣлѣзване е, че народното прѣдание върви по пѣтя на историческитѣ, писмени паметници. Първиятъ български, правни паметникъ е така наречениятъ Законъ соудный людѣмъ — една българска компилация, която е призната за най-раненъ юридически документъ у всички славяни. Този паметникъ носи насловъ въ нѣкои прѣписи и издания: „Законъ соудный людѣмъ царя Константина Великаго“ или просто „Судебникъ царя Константина“. При все, че царь Константинъ Велики нѣма нищо общо съ ЗСЛ. но лѣтописцитѣ и прѣписвачитѣ намѣрили за умѣстно да го припишатъ Константину Великому. Това приписване е имало за цѣль, да се придаде възможно по-голямъ авторитетъ на ЗСЛ. Дори въ пърната статия на ЗСЛ. се чете: „Святый Константинъ първий законъ написа, прѣда, тако глаголя яко всѣко село въ немъ же требы биваютъ или присяги погански, да отдаются въ Божи храмъ“ (ср. моита статия: Единъ паметникъ на старото българско право сПС LXII) „Само *тоя* паметникъ, въ началото на който стои името на Константина Велики, казва А. Павловъ (Первон. славянор. н., 25), могълъ да бжде нареченъ уреждане на първитѣ царе; само въ него редомъ съ гражданскитѣ закони имало и нѣкои правила на св. отци, така, че подъ името гръцки номоканонъ, поменаванъ въ церковноуставнитѣ грамоти, могло е да се счита само този *единъ* паметникъ. И не току тѣй, митрополитъ Иларионъ въ похвалното си слово Св. Владимиру го сравнявалъ съ Константина Велики. „Подобниче Великаго Константина, — викалъ ораторътъ, равноумне, равнохристолубче, равночтителю, служителю его! Онъ съ святыми отцы Никейскаго собора законъ чловѣкомъ полагаше; ти же съ новыми отцы нашими, епископы, сняясая часто совѣщавашеся, *како въ чловѣцѣхъ сихъ новопознавшихъ Господа законъ уставити!*“ (Лѣт. по Ник. списку, ч. I. стр. 105 и 106).

мъчи ги по три дни и три нощи, но тѣ не обаждаѣ, дѣ сж „честнитѣ кърсти“. Най-послѣ, като хваща на „царица еврейка това мъжко дѣте, та го мъчи три дни и три нощи“, тогазъ майката не утраяла и казала:

- „Рано рани, цару Костадине,
- „Рано рани у гора планина
- „У планина — у сива грамада,
- „Да си найдешъ три стрѣка босилекъ;
- „Тамо найдешъ наши чесни керсти“.

Така постъпилъ царъ Костадинъ и намѣрилъ „чесни кърсти“ подъ една плоча становица и ги понася царъ Костадинъ:

- „Занесе ги на негова служба;
- „Та покани триста свети отци.
- „Постави ги у чесна трапеца,
- „Тогай се вѣра увѣрило,
- „Тогай се законъ запознало
- „Тогай се царство укрѣпило“¹

Отъ тази народна пѣсенъ — а пѣсенъта съдържа винаги нѣщо историческо, било, станало, — става явно, че народътъ свързва, както е и въ дѣйствителность, появяването на единъ новъ законъ у насъ съ появяването на християнството. Това е единъ новъ периодъ на еволюция. Обаче и слѣдъ неговото появяване думата „законъ“ се е употрѣбавала дълго врѣме, а и до днесъ се употрѣбява въ много мѣста и случаи пакъ въ смисълъ на обичай. Не тѣй лесно се разпращава народътъ съ стари понятия, свързани съ извѣстни думи. Това понятие остава да си живѣе дълги вѣкове въ срѣдата на народа.

Че обичаятъ е прѣдшествувалъ закона, въ днешния смисълъ на думата, че з. е първоначално записаниятъ обичай, не ще никакво съмнѣние. Всички нови изслѣдвачи на древната и изобщо първобитната култура прѣдставиха за това маса най-убѣдителни доказателства. Но тукъ ние искаме да кажемъ нѣколко думи за това, какъ се е почнало употрѣбението на думата законъ въ смисълъ, какъвто ние му придаваме днесъ. Това употрѣбение е извикано отъ нуждата и отъ врѣмето на покръстването, когато наистина сж се и появили първитѣ писани у насъ компилирани или прѣвеждани закони, първитѣ правни и законодателни сборки, — когато е станало необходимо, да се намѣри една дума за по-точното изказване понятието на — *lex, νόμος*.

¹) Вж. Памятники болгарскаго народнаго творчества. Выпускъ I. Собралъ Владимиръ Каченовскій. № 1, стр. 598. — Въ „Сборникъ отд. Русск. языка и словесности Императорской академіи наукъ“. Томъ тринадцатый. — Спб. 1882.

II. Закони и законни сбирки.

I. КРУМОВИТЪ ЗАКОНИ.

§ 1. Литературата по Крумовото законодателство.

На Раковски, който въ величието на историческото минало на България искаше да намъри потикъ за настоящето и бъдещето, ние дължимъ първитъ свѣдѣния въ българската книжнина за Крумовото законодателство. Колко и да не бѣха научно-критически трудоветъ на Р., той въ историческо-битовнитъ си изслѣдвания хвърли заченки за редъ изучаваня. Много дори отъ „патриотическитъ“ блѣнове на писателя не останаха безполезни за сетнѣшнитъ изучаваня.

Трудътъ на Георги Стойковъ Раковски: „Нѣколко рѣчи о Астѣню Първому“ се появи въ Бѣлградъ въ 1860 г.¹⁾ Тукъ Р., съ свойствения нему възторгъ, напомня, че „повѣстность спомянува съ отважность крумово законоустановление — *Les institutions du roi Crum*“. И слѣдъ това Р. привежда познатата версия за падането на аварското царство, за това, какъ Крумъ понскалъ отъ „опитнитъ старци авари“ да узнае причинитъ за туй падане, какъ тѣ му отговорили, че тѣзи причини били многобройни и различни: „първа причина е била клюка, коя отдаляваше отъ нашего Хакана вѣрни и праведни съвѣтници, и направи та падна правителство въ неправедни и беззаконни рѣцѣ; послѣ развратность сѣдниковъ, кои бѣха упрѣдѣлени да правосѣдять народа, като се сдружиха съ лицемѣрци и крѣдливци; послѣ изобилие вина нанесе пиянство. Авари изгубиха народно си чувство като се изнѣжиха и изгѣшиха тѣла: най послѣ, лакомство въ търговщина съвърши наше разорение. Авари станаха търговци (спекуланти), лъжеха единъ другото и братъ брата си унеправдаваше . . . Крумъ, като слушалъ тѣзи причини и като провидѣлъ, че ако не поправи тия работи и негово царство ще пропадне, рѣшилъ и поставилъ закони, които е одобрилъ народъ, като се събрали на общенародно засѣдание. Тия закони съдържали слѣдния отъ колко е намъ съхранила византийска повѣстность:

1. Да се развалятъ лозята во всички България.
2. Да се даде всѣкому просѣку (слѣпцу) обдѣржанье, и ако би таковий се уловилъ пакъ да проси, да го продаватъ като робъ.

¹⁾ Пълното заглавие на труда: Нѣколко рѣчи о Астѣню Първому, великому царю българскому, и сыну му Астѣню Второму. У Болградъ. Печатана въ кн. сѣрб. книгопечатница. 1860. 128. стр. и 3 таблици.

3. Всѣки българинъ, кой наковлади (наклопа, обвини) нѣкого си да се гужда въ желѣза, доде се изпита, и ако го е наковладилъ лъжовно, клюкаръ да губи глава.

4 Крадещимъ да трошатъ колѣна.

Р. не посочва, за жалость, източника на своята версия за Крумовото законодателство. То не е съотвѣтно съ познатия старъ паметникъ на Свида — както ще видимъ. Р. поддържа, че българитѣ сж имали висока култура и по-рано отъ Крума. „Българи прѣди християнство, казва той, имали обширно законодаване, а то оправдава историци, кои съ отважность пишатъ за *Les institutions du roi Crum*... Но Крумъ ли е първия законодавецъ български? — Не! ние навеждаме тукъ него, защото виз. повѣстность го е съхранила и то е още по-важно за насъ, че иностранны и неприятели българскому роду писали о тому Болгарски първи законодавецъ е билъ въ Индия — Ману, кого закони сж си принесли българи въ прѣселение си отъ Индия въ Европа...¹⁾ „Исти закони... заставили български посланици да прѣдложатъ Римъ папу такива подробности“. Думата е тука за *Responsa Papae Nicolai*. Р. отива по-нататкъ и навежда, че България имала пълни граждански закони, които постепенно се измѣнили съгласно „съ духомъ християнства“

Слѣдъ Раковски ние не срѣщаме никого отъ българскитѣ историци прѣзъ епохата на турското владичество — въ това число и съставителитѣ на разни ръководства — да донесе нѣщо повече по въпроса. Та и въ руската литература нѣма нѣщо повече отъ казаното у Хилфердинга въ 1855 г.²⁾ Последниятъ посочва първоизточника на приведенитѣ отъ него въ съкращение Кр. закони: „Има за Крума, казва той, забѣлжително прѣдание, запазено отъ извѣстния византийски компилаторъ Свида“. И Хилфердингъ привежда въ съкращение това прѣдание и тѣзи закони. Другитѣ познати менъ руски историци, които засѣгатъ Крумовата епоха въ своитѣ трудове по историческото ни минало — Юр. Венелинъ,³⁾ В. Макушевъ,⁴⁾ М. Соколовъ,⁵⁾ Л. Добровъ⁶⁾ и Бобриковъ⁷⁾ не говорятъ нищо за Крумовото законодателство.

¹⁾ Раковски, 34.

²⁾ Гилфердингъ, Письма объ исторіи сербовъ и болгаръ. I Москва. 1885. вж. стр. 38—39.

³⁾ Ю. Венелинъ. Критически издирвания на историята българска. Прѣведе отъ руски Б. Петковъ. ч. I. М. Земунъ. 1855 г.

⁴⁾ В. Макушевъ. Задунайскіе и адриатическіе славяне. В. 186..

⁵⁾ М. Соколовъ. Изъ древней исторіи болгаръ. Спб. 1876.

⁶⁾ Л. Добровъ. Южное славянство, Турція и соперничество европейскихъ правительствъ на Балканскомъ полуостровѣ. Историко-политическіе очерки. Срб. 1879.

⁷⁾ Г. Бобриковъ. Историческо обозрѣние на България. Бук.

Въ югославянската, а именно въ хърватската книжнина В. Богишичъ първи прѣпечата гръцкия текстъ на Свидѣ въ своя трудъ *Pisani zakoni na slovenskom jugu* (I. Zakoni izdani najvišom zakonodatelnom vlašću i samostalnim državam. Na sviet izdala jugoslav. akademija znanosti i umjetnosti. U Zagrebu. 1872. стр. 201). Богишичъ повтаря изказаното прѣди него мнѣние на Хилфердинга, а именно, че законитѣ на Крума „сж най-малко поне общъ отзивъ отъ прѣданията за законодателната дѣятелность на тоя именно владѣтель“ (стр. 11).

Българскитѣ съставители на ржководства по отечествената история въ доосвободителната епоха, все сж поменали нѣщо за Крумовото законодателство. Такива сж: Д. Войниковъ¹⁾, Т. Шишковъ²⁾, Д. Т. Душановъ³⁾, и Д. В. Манчевъ⁴⁾.

Въ учебника на Войникова поводѣтъ за издаването на Крумовитѣ закони е сжщия, който излага и Раковски. Наредбитѣ, обаче, на тия закони сж по-други. Тѣ сж слѣднитѣ:

1. Който отъ чиновницитѣ въ правителството употрѣби нѣкоя интрига (кошунство) и клевета, такожде и който отъ членовѣтъ на сѣвѣта се улови за нѣкое подкупване, най-първо ще се увѣри царѣтъ за него и, послѣ строго изпитване по-грѣшката му, ще се осжди на смъртъ.

2. Никой отъ богатитѣ да не прибира у дома си обвинения за неправда или за грабежъ чиновникъ, защото инакъ ще му се вземе имането.

3. За да се не опиватъ хората, та да правятъ лошабини въ пиянството си, да се изтрѣгнатъ всичкитѣ лозя.

4. Който се улови въ кражба да му се отрѣжатъ ржцѣтъ; а ако нѣкой отъ сиромашия е открадналъ на такъвъ да се строятъ краката за да не може да проси: само за първи пътъ неговитѣ приятели да събиратъ помежду си нѣщо за да му помогнатъ; а който на такъвъ не помогне да се вземе имането му⁵⁾.

У Д. Т. Душановъ законитѣ на Крума сж изложени въ друга редакция и съ друго съдържание:

1. Всѣки чиновникъ и членъ отъ сѣвѣта да се осжжда на смъртъ, когато се улови и докаже, че е билъ за нѣщо подкупенъ или е употрѣбилъ нѣкаква си клевета, интрига.

¹⁾ Д. Войниковъ. Кратка българска история. Второ издание. Издава Хр. Г. Дановъ, 1879.

²⁾ Т. Шишковъ. История на бѣлг. народъ. Новъ учебникъ въ 2 части назначенъ за по-горнитѣ класове на нар. наши училища. Цариградъ, 1973. VIII+322.

³⁾ Д. Душановъ. Кратка българска история по питане и отговори. Трето издание. Хр. Г. Дановъ, 1874.

⁴⁾ Д. В. Манчовъ. Краткъ изводъ отъ бѣлгар. история. Пловдивъ, 1880. — Манчовъ има и други нѣколко издания.

⁵⁾ Войниковъ, посоч. съчин. стр. 48—49.

2. Да се вземе за хазната всичкия имотъ на тогова, който се улови, че е прибралъ или крилъ въ къщата си нѣкой чиновникъ, който е вече обвиненъ като грабителъ или онеправдатель.

3. Да се изкоренятъ всичкитѣ лозя за да се не опиватъ хората.

4. Да се отрѣзватъ ржцѣтъ и строшаватъ колѣнитѣ на уловенитѣ въ кражба, а тъй сжщо и на изедницитѣ. Ако ли нѣкой попроси нѣщо, да му се събира, колкото му трѣба, каквото да бждатъ бѣднитѣ обезгрижени и да не се изхайтватъ да крадатъ. Не върви ли нѣкой по тия закони, да се обаждатъ¹⁾

У Шишкова тоя законъ на Крума е букваленъ прѣводъ отъ Хилфердинга.²⁾

Слѣдъ освобождението, учебницитѣ се дѣлятъ на двѣ категории: едни, по старому, продължаватъ да даватъ своитѣ ранни свѣдѣния за Крумовитѣ закони. Къмъ тѣхъ се присѣдиняватъ и нѣкои новосъставени учебници. Други почватъ да мълчатъ за този прѣдметъ, като подражаватъ, вѣроятно, на Дръ К. Ирчекъ, който въ своята пълна и обширна „История на Българитѣ“, не казва нищо по прѣдмета³⁾.

Отъ научнитѣ изслѣдвания или компилации, засѣгващи Крумовата епоха у насъ въ по-ново врѣме, трѣба да се поменатъ тия трудове, които привеждатъ изцѣло или вкратцѣ и Крумовитѣ закони. Такива сж:

1. С. Н. Миларовъ. История на Българския народъ. Пловдивъ. 1885 г. Авторътъ не обаждатъ отгдѣ заема своеобразнитѣ си свѣдѣния и тълкувания на Крумовитѣ наредби, които нарича „знаменити фанатически закони“ и които доказвали, че „Крумъ е черпалъ вдѣхновение за издаването на тоя законъ не просто отъ хуманитарни и високо-образователни съображения, а отъ религиозенъ изворъ — мухамеданството“.

2. Родопски. Нѣщо върху стародавното бѣлг. законодателство (Пер. Сп. г. IV. кн XVII. стр. 262—251). — Авторътъ заема извлѣчение за К. з. отъ лексикографа Свиди. Но, ако се сравни съ текста, изгледва, че авторътъ не го е виждалъ. Той казва, че Крумъ издалъ петъ закона и ги посочва, но за два отъ тѣхъ нѣма ни поменъ у византийския лексикографъ. Тѣ сж: 1. Вѣроломнитѣ кредитори (лихваритѣ) да се наказватъ; 5) Недоволнитѣ отъ своето състояние да се наказватъ.

3. А. Иширковъ. Крумъ (812—814). Сп. „Бѣлг. Прѣгл.“ г. II, кн. 7. — Авторътъ привежда по Свиди закона на Крума, но и той не е напълно вѣренъ спрямо текста. Наредбата за крадцитѣ е прѣдставена, като че ли се касае, кога само сиромашъ човѣкъ бжде осжденъ за кражба.

¹⁾ Душановъ, п. съч. стр. 40.

²⁾ Ср. Шишковъ, стр. 220; Гилфердингъ, стр. 33.

³⁾ Такива сж разнитѣ учебници и ржководства на Добри Ганчевъ, Полихронъ Нейчовъ и др.

4. Г. Баласчевъ. Български върху вещественната култура на старобългарското ханство и основанието му въ Европа. С. 1902. Авторътъ посветява на три мѣста по една страница на Крумовитѣ закони (40 44, 53). Но и той, види се, както и вси-ки негови прѣдшественици, не ще е ималъ прѣдъ очи самия текстъ на Свида или пъкъ въ изложението му ще има нѣкоя погрѣшка. Авторътъ дори критикува онѣзи, които приемали, че „за клевета въ туй законодателство стояло смъртно наказание“. „Въ оригинала, казва той, нѣма подобно нѣщо“.

5. Н. Благоевъ. Крумовитѣ закони, отъ Н. П. Благоевъ. Списание на Юр. Др. г. IV. кн. 7 и 8. Въ тоя трудъ първи пътъ въ българската книжнина се появява единъ сиосенъ прѣводъ изъ Свида на Крумовитѣ закони.

6. С. С. Бобчевъ. Крумовото законодателство. Историко-правна студия Извѣстия на Историческото Дружество, книжка II 1906 г. Има и отдѣленъ отпечатъкъ. Въ тая студия първи пътъ на български се печата текста на Крумовитѣ закони по Свидова рѣчникъ.

§ 2. Текстътъ на крумовитѣ закони.

Най-ранъ поменъ и текстътъ на Крумовото законодателство се срѣща у византийския лексикографъ и хронистъ Свида, който е живѣлъ около вѣкъ и половина слѣдъ Крума.

До неотдавна за Свида имаше само мъгляви свѣдѣния. Сега може да се каже нѣщо повечко. Самата личностъ на Свида остава загадъчна; прѣдполага се, че той е билъ отъ духовно звание. Грамадниятъ неговъ Лексиконъ се появилъ въ много ръкописи около края на X в. отъ Р. Х. Той е забѣлжителенъ по своята пълнота и енциклопедическа ерудиция. Лексиконътъ на Свида е нѣщо срѣдно между обичайнитѣ въ Византия словари и съврѣменнитѣ наши енциклопедии. Прѣобладаващъ въ него е историко-филологическиятъ материалъ; по-слабо е прѣдставена ест. история и географията. Споредъ мнѣнието на компетентни изучавачи, особно сж цѣнни биографическитѣ и историко-литературнитѣ статии, които запълнятъ много празноти въ старовѣрмската литература и правятъ Лексикона на Свида незамѣнимо пособие за историка и филолога. Както се види, авторътъ е заемалъ отъ други прѣдшественици и компилации, но има и негови самостоятелни издирвания. Много нѣща е заелъ отъ други словари (на Харпократиона и Хелладия), отъ историческата компилация на Константина Багрянородни

(за ранното врѣме), отъ хрониката на Георгия Монаха (за по-къснитѣ врѣмена) и отъ други *).

Въ тоя лексиконъ на Свида подъ думата българи (βουλγари) се даватъ нѣколко свѣдѣния за Тервела и послѣ се минава на врѣмето на Крума. Сжидигъ българи унищожили аваритѣ. Попита Кремъ (Крумъ) аварскитѣ плѣнници: „Отъ какво мислите, че загина началникътъ (архонтъ) и всичкиятъ народъ?“ — И тѣ отговориха: „Отъ това, че се умножиха взаимнитѣ обвинения, загинаха по-храбритѣ и по-умнитѣ; послѣ, несправедливитѣ и крадцитѣ станаха съучастници съ сжидигъ; послѣ отъ лиянството, защото, като се умножи виното, всички станаха лияници; послѣ — отъ подкупничеството; послѣ — отъ търговията, защото всички, като станаха търговци, взаимно се мамѣха. И наистина, погибель произлѣзе отъ това.

А като чу това, той (Крумъ) свика всички българи и заповѣда, като законоположи:

Ἐάν τις κατηγορήσῃ τινός, μὴ ἀκουέσθω προτέρων, ἢ δεδείς ἐξετασθῇ καὶ εἴγῃ συκοφαντῶν εὐρεθῇσεται καὶ ψευδομένοσ, ἀνακρείστω.

Μηδὲ ἐξίστω τινὶ κλέπτοντι μεταδοῦναι τροφῆς, ἢ τάχα τοῦτο τολμαῶν τις δημευέσθω.

Καὶ τοῦ κλέπτου μὲν συλκᾶν τὰ σκέλη.

Ако нѣкой обвини (набѣди) нѣкого, прѣдварително да се не слуша, но, вързанъ, да се разпита. И ако се намѣри, че той е бѣдилъ (клеветилъ) и лъгалъ — да се убие.

Нито се допуща нѣкому да дава на крадещия храна. И ако нѣкой се осмѣли на това, да се конфискува (имотътъ му).

И на крадещия да се строятъ свиркитѣ (на краката).

*) Първентъ Свидовиятъ Лексиконъ е издаденъ отъ Д. Халкондилъ Миланъ, 1499. — Едно сетнѣшно издание носи насловъ: Σουιδας Suidae lexicon post Ludolphum Kusterum ad Codices manuscriptos recensuit Thomas Gaisford S. T. P. Aedis Christi Decanus necnon graecae linguae professor Regius. — Tomus I. A. Q. Стр. 1930. Oxonii. E typographeo academico MDCCCXXXIV. Tomus II, K—ψ. Въ нашата Нар. Библиотека има критич. издание отъ Th. Gaisford Оксфордъ. 1884. Друго издание на Годфрида Бернхарда (1852—1852) прѣдставлява заблѣжителенъ филол. трудъ. Това издание го има въ Унив. ни Библиотека. Пълниятъ насловъ е:

Σουιδας. Suidae lexicon graece et latine ad fidem optimarum librorum exactum post Thoman Gaisfordum recensuit et annotatione critica instruxit Godofredus Bernhardt. Halis et Brunsvigae sumptibus schwetschkorum (M. Bruhn) A. 1853.

Τοὺς δὲ ἀμπελῶνας πάντας
ἐκρίβωσαι ἐκέλευσε.

Τῷ δὲ αἰτοῦντι παντὶ μὴ
ἀπλῶς διδόναι, ἀλλὰ τὴν αὐτάρ-
κειαν αὐτοῦ, ὥς μὴ καὶ αὐδῆς
αὐτὸν δεῦσθαι. ἢ τάχα δημε-
υεσθῶ ὅμῃ οὕτω λειπών.

А всичкитѣ лозя да се изко-
ренятъ — заповѣда.

И на всѣки просещъ да не
се дава просто (безразборно),
а споредъ потреббата му, за да
не би лакъ сѣхшиятъ да проси.
Който пъкъ не върши това — да
се конфискува (имотътъ му).*)

Това е единъ, сравнително, букваленъ прѣводъ, провѣ-
ренъ съ съдѣйствието на добри познавачи на срѣдновѣковния
гръцки езикъ. Като се сравни, ще се види, че тоя прѣводъ
не отговаря ни на едно отъ съдържанията, които у насъ сж
приписвани на Крумовитѣ закони. Види се, авторитѣ на бъл-
гарскитѣ учебници и ръководства сж се помамили единъ отъ
други; ни единъ не е ималъ прѣдъ видъ текста, а поукрасили
това съдържание *pour le besoin de la cause*, както се казва (за
нуждата на дѣлото), съобразявайки мѣрките отъ текста на
закона съ злините, поради които се узнало, че пропаднало
аварското царство. Отгукъ ние срѣщаме у най-стария, Войни-
ковия, учебникъ по Бълг. история и по-послѣ у Душановия,
законоположени отъ самитѣ съставители наредби противъ
„интриги на чиновницитѣ“, „за тогозъ, който отъ членоветѣ на
ствѣта се улови въ нѣкое подкупване“, за „богатитѣ да не
прибиратъ у дома си обвинения за неправда или за грабежъ
чиновникъ“, за „богатитѣ да не закрилватъ грабителитѣ“, „за
изѣдницитѣ“ и др. мѣрки, каквито нѣма въ текста на Крумо-
вото законодателство, споредъ Свида.

Азъ ги наричамъ законоположени отъ самитѣ съставители
наредби, защото не знамъ да има други, какъвъ и да билъ,
освѣнъ Свидовия, източникъ, отгдѣто да се знае повече нѣщо
за законодателството на Крума. Нека кажа тукъ, че най-
вѣренъ до текста на Свида е учебникътъ, издаденъ отъ Д. В.
Манчовъ. Отъ раннитѣ съчинения най-близко до Свида е Ра-
ковски.

Още Богишичъ въ своитѣ *Pisani zakoni na slovenskom
jugu* (U Zagreb, 1872 г.), като привежда гръцкия текстъ на
Кр. закони изъ Свида, посочва на прѣводитѣ отъ Хилфер-

*) Срав. текста у Σουίδας. Λεξικὸν подъ думата Βουλγαροί.
Бернхардовото издание *Tomii primi pars prima*, стр. 1017—1018.

динга, Раковски и Войникова, като за несъвѣстѣмъ вѣрни. . . „Тѣзи прѣводи или перифрази сж много различни помежду си и твърдѣ смѣли: ни единъ отъ тѣхъ не е вѣрно прѣдалъ ни думитѣ, ни смисъла. Особно първата и последната точки така невѣрно сж прѣведени, че цѣлото имъ съдържание съвѣстѣмъ е различно отъ това на оригинала *).

Самъ Божишичъ не дава никакъвъ прѣводъ. Той се задоволява да приведе текста.

§ 3. Истинско ли е Крумовото законодателство.

Прѣди да разгледаме Крумовото законодателство като източникъ на старото българско право, налага ни се самъ по себе въпросътъ: може ли да се приеме съобщението на Свида като вѣрно свидѣтелство за съществуването на такива Крумови закони? Инакъ казано: дали наистина е издавалъ Крумъ подобни закони?

Тоя въпросъ ние си позволяваме да разрѣшимъ утвърдително. И ето нашитѣ съображения:

Най-напрѣдъ, нѣма защо да се не дава вѣра на самия Свида. Обстоятелството, че той е живѣлъ въ срѣдата на Х вѣкъ, около вѣкъ и половина слѣдъ Крумовото царуване, не дава достатъчно основание да се опровергава голословно съобщението му. Свида, както видѣхме, е заемалъ своитѣ свѣдѣния отъ разни прѣди него писани сборки, лексикони, хроники и истории. Самъ лично той е правилъ издирвания, узнавалъ, забѣлѣзвалъ. Нѣкои неточности въ подробноститѣ на неговитѣ съчинения наистина се забѣлѣзватъ; но подобни нѣща сж толкозь възможни и понятни и за най-достовѣрния източникъ, било писателъ или хронографъ. Кому не се е случило дори за нѣкое най-извѣстно събитие да чете разнообразни и често най-противорѣчиви описания? Въ случая не сж важни подробноститѣ. Важно е съществото. Важни сж: 1) фактътъ, че Крумъ се занимавалъ съ уреждане закони въ държавата си; 2) че той е издалъ такива закони, които му сж били внушени отъ нуждата на неговото врѣме и отъ условията на народния животъ.

*) Bogišić, Pisani zakoni, стр. 11.

Ако речемъ да се отнасяме и най критически и най-скептически, по право, къмъ свѣдѣніята на Свида, и тогазъ трѣбва да приемемъ най-малко миѣнието на Хилфердинга по въпроса. Като нарича „забѣлжително за Крума прѣдание“ съобщението, дадено отъ византийския компилаторъ, Хилфердингъ прибавя: „Това прѣдание е като че ли отгласъ за дѣятелността на Крума-законодатель; историческата му основа е несъмнѣна“ *).

Има други исторически и културни съображения, които пледиратъ силно въ полза на положението, че Крумъ е могълъ да бѣде законодатель на горѣ приведениятъ държавни наредби. Да си спомнимъ епохата, въ която Крумъ се явява на българския прѣстолъ. Това е било време на смутове и бѣдствия. Отдавна България вече била установена като държавна организация отъ Аспаруха; тя успѣла да внуши на околнитѣ си съсѣди почетъ, та и страхъ прѣдъ доблестта и добродѣтелитѣ на своитѣ военни водачи; тя успѣла да влѣзе въ търговски и мирни политически договори съ Византия, принудена да уважава новия си съсѣдъ, и, нѣщо повече, да му плаща данѣкъ Тервелъ бѣше вече сѣдалъ на византийския прѣстолъ редомъ до гордия Василевсъ, и цариградскиятъ народъ бѣ колѣничилъ прѣдъ него, като прѣдъ свой собственъ господарь. Българитѣ дори спасяватъ Цариградъ отъ арабитѣ (716 година**).

Но слѣдъ Тервела настава друго време. Десетки години слѣдъ него (Тервела) византийскитѣ лѣтописи мълчатъ за България. Що става тамъ? Веднажъ българска войска се мѣрва по пѣтя къмъ Византийската граница, но потърпѣва поражение. Какъвъ дълбокъ прѣвратъ е дошълъ да измѣни хероическата насока на българския животъ? Малкото свѣдѣния, които имаме, ни даватъ единъ ключъ за обяснение. Българитѣ слѣдъ Тервела възставатъ противъ царствуващия родъ Дуло — родътъ на Аспаруха, избиватъ го; явява се Кормисошъ, но и той загинава отъ новъ мятежъ; на прѣстола се явява Телець (760—764), „високомѣренъ и плененъ съ юношеска отважностъ“, който подновилъ традиционнитѣ нашествия противъ империята. Обаче въ страната се продължавали междуособи-

*) Гилфердингъ, Письма, 39.

**) Гилфердингъ, Письма 33.

цитъ между славянски и български болъри. Телецъ не сполучва въ своя походъ противъ Византия; новъ и усиленъ мятежъ въ страната; качватъ на прѣстола Сабина; но и той не се харесалъ — билъ много тихъ и миролюбивъ господарь. Народенъ съборъ се свиква и грѣмко заявява: „Долу Сабинъ. Поради него България се подчинява на гърцитъ“. Сабинъ бѣга (762—763). Като силуети или фигури въ калайдоскопъ се мъркатъ разни владѣтели. Тѣхното сваляне и качване, междуособнитѣ борби, храмоли и недоволства съставлявали на Византия — характеристиката на епохата. Константинъ Копронимъ не единъ лжтъ се втурва въ българскитѣ прѣдѣли. Кратковрѣмното замогване на България при Телерика и Кардама не измѣнили много положението.

Въ това именно врѣме на българския прѣстолъ се възкачва Крумъ. Нѣма сериозенъ историкъ, който да е изучавалъ епохата на Крума и да не е призналъ нравственото величие на тоя български господарь. Дори такъвъ отчаянъ отрицателъ на добродѣтели у старитѣ български князе и царе, изобщо скептикътъ въ българската държавна история и дѣятелностъ, какъвто е Добровъ¹⁾, и той отдава дължимото Круму. „Икономическото развитие на страната, — казва Добровъ — е съставлявало прѣдметъ на най-голѣмата загриженостъ на Крума, за когото се е сложило съвсѣмъ несправедливо прѣдставление, като за дивъ и свирѣпъ звѣрь. Вѣроятно, отсѣчената отъ Крума глава на византийския императоръ Никифора е играла не малка роль въ това прѣдставление, създадено отъ изпоплашеното въображение на гърцитѣ, съврѣменници на събитieto. Крумъ не е страдалъ отъ такава мания на завоезания, както по-сетнѣшнитѣ бълг. царе; неговитѣ войни показватъ, че той се е стрѣмилъ къмъ такива приобрътения, които съществено били необходими за трайното и всестранно развитие на държавата.

• ¹⁾ Въ своето скептическио отнасяне къмъ българскитѣ владѣтели отъ оная епоха, Добровъ нарича „илюзия“ и „панславизмъ“ твърдѣнието, че българската държава въ IX в. (т. е. въ врѣмето на Крума) е била разширявана отвъдъ Дунава, че е обемала частъ отъ Сърбия, Унгария и сѣверната частъ отъ Тракия. Туй „прѣсловуто и обширно бълг. царство, което се допирало до Карловата монархия, е създадено отъ прѣкалено разгорещената фантазия на българския патриотизмъ и сантименталенъ панславизмъ“. При все това, Добровъ признава величието на Крума и заблѣжливата му държавническа дѣятелностъ. Вж. Добровъ, пос. съч. стр. 68—77.

Така той завладѣлъ цѣлата приморска областъ съ градоветъ Анхиало и Дебелтъ; той укрѣпилъ сѣверната дунавска граница; единъ отъ градоветъ — Прѣславъ (нинѣшната Силистра?) станалъ врѣменно негова столица; той заловилъ Срѣдецъ, като краенъ и твърдъ оплогъ на западната граница на България и, при това, единъ отъ богатитѣ търговски центрове. При всичкитѣ си боеве, освѣнъ врѣменнитѣ изгоди, Крумъ всѣкога добивалъ редица условия, които опрѣдѣляли търговскитѣ сношения на България съ гърцитѣ. Редомъ съ това, той канилъ и довеждалъ изъ Византия люде, технически образовани, като не обръщалъ внимание на религиозното и национално различие . . . Тоя „свирѣпъ езичникъ“, както го наричатъ гърцкитѣ му съврѣменици, като откарвалъ въ плѣнъ по десетки хиляди християни, не само не ги прѣслѣдвалъ, но, ползувайки се отъ прѣвзходството на тѣхнитѣ знания, покровителствувалъ християнитѣ, уреждалъ тѣхнитѣ колонии, които съставяли, тъй да се рече, кадри за разпространението на търговско-промишленнитѣ класове**).

Отъ цѣлата военна, вънкашна и вътрѣшна дѣятелность на Крума изпѣква наявѣ неговото гениално схващане на положението на България. Той вижда, че вътрѣшнитѣ борби, крамоли, недоразумѣния, само тровятъ държавния организъмъ, и той наложилъ на страната и на всички своя авторитетъ и яката си воля. Той прѣсѣкълъ охотата да си играятъ съ прѣстола всевъзможни авантюристи, честолюбци и партии. Той се постаралъ да помири българскитѣ и славянски болѣри, като си приближилъ еднитѣ и другитѣ, и направилъ отъ тѣхъ свои помощници. Крумъ съзналъ своята задача, като владѣтель, възможно пълно за онова врѣме и пригостилъ за изпълнението ѝ въ всѣко отношение. Той се погрижилъ да внесе редъ навсѣкждѣ вътрѣ въ страната и да направи България почитана отвънъ, както бѣше въ врѣмето на Аспаруха и Тервела.

Крумъ воювалъ, не само за да разшири държавата си, но и да окръглява границитѣ ѝ; той гледалъ въ тия граници да влѣзатъ и онѣзи заддунавски славяни, които правѣли частъ отъ цѣлото племе. Този Крумъ не можалъ да не се загрижи за едно законодателство въ страната.

*) Добровъ, 76, 77,

Ако нѣкои слависти — Хубе¹⁾, Зигель²⁾, и Флорински³⁾ — сж съгласни да признаятъ Симеона за авторъ на Законъ Соудный Людѣмъ, и то само затуй, че 1. тогазъ отъ закони имало голѣма нужда; 2. защото Симеонъ билъ прѣдвидливъ, ученъ и мждъръ царь, — съ още повече основания може да се поддържа, че Крумъ е билъ „законодательтъ“ на познатитѣ наредби, които сигурно не сж били само петъ, както ни ги прѣдава Свида. Въ врѣмето на Крума имаше не по-малка нужда отъ закони. За Симеона нѣма никакви данни, никакви слѣди, никакви загатвания, нито поне прѣдания че е авторъ на З. С. Л., а Свида свидѣтельствува, че Крумъ законодателствувалъ и посочва законигѣ му.

Крумовото законодателство, извикано отъ потребигѣ на народа, е отговаряло на неговата тогавашна правна съвѣстъ. Обичай-правниятъ кодексъ на българския народъ не е билъ никакъ въ разрѣзъ съ тия строги, дори жестоки наредби, наказания, които сж се прѣдвиждали за лъжтичитѣ доносители, за укривателитѣ, крадцитѣ, пиянициитѣ и просецигѣ. За оная епоха тѣ сж отговаряли изпълно. Огъ съпоставлението, което правимъ съ тогавашни народни правди, съ държавни кодекси, ние идваме до заключение, че наказанията въ Крумовигѣ закони не сж по-жестоки отъ тия на съврѣмениятъ му законодателства. Напротивъ, въ нѣкои отношения, тѣ сж по-меки, по-хуманни.

Напразно нѣкои си допускатъ леко отнасяне къмъ тия закони на Крума, като ги наричатъ дори смѣшни; напразно прибавягъ, че тѣ били „флнатически“, навѣяни само отъ една мухамеданска религия. Нито едното, нито другото. Законигѣ на Крума сж много солидни, както ще видимъ малко по-сетнѣ; тѣ нѣматъ нищо общо съ мухамеданството — Крумъ едва ли е ималъ извѣстие за началата му; на противъ, неговитѣ законодателни мѣрки сж били такива, каквито трѣбвало да бждатъ и каквито е имало и въ други страни.

¹⁾ R. Hube, Droit rom in et byzantin chez les peuples slaves. стр. 20.

²⁾ Th. Zigel, Lectures of Slavonic law London, 1902 на стр. 18. Вж „Юр Прѣдсѣдъ“, XI стр. 07. Въ „Юр Пр.“ е прѣведена цѣлата глава отъ книгата на Зигля за България.

³⁾ Нр. ф. Г. Д. Флоринскій Древнѣйшій памятникъ болгарскаго права. Кіевъ 1904, стр. 14.

Както вече сж го казали и други, Кр. з. се потвърдяватъ отъ това, което не много по-късно ние срѣщаме въ разиѣненитѣ прѣговори между българскитѣ пратеници на Бориса и папа Николая. Въ Р. Р. Н. ние четемъ и за лъжливитѣ доносители, и за крадцитѣ, и за пиянството. И какви сж наказанията, които сж прилагали споредъ тогавашнитѣ български „законы“ и „обычаи“ и за които Борисовитѣ пратеници съобщаватъ на папа Николая? — Обикновено смъртно наказание. И папата постоянно съвѣтва „милосърдие“, като натяква, че тъй лесно сж прѣдавали всѣки прѣстѣпникъ на смъртъ.¹⁾

При това, тѣзи нужди, които е удовлетвори́ло Крумовото законодателство, ние виждаме по-късно, слѣдъ покрѣстването, че се съзнаватъ сжщо и се удовлетворяватъ чрѣзъ новоредактирани, заети и приспособени у насъ закони, които въ много точки напълно си приличатъ. Нека прибавя, че както К. з. почватъ отъ заплашване съ строги наказания къмъ лъжливитѣ доносители, З. С. Л. почва слѣдъ първата статия за християнската вѣра сжщо така съ прѣдупрѣждение противъ лъжливитѣ доносители. Това едно, а друго — З. С. Л. посветява доста много прѣдписания на кражбата.

Не е излишно да приведемъ и едно прѣдание въ народнитѣ приказки за царь Кр. з. Ние го заемаме отъ книжката „Омѣнение на Крумовия законъ за лозята“ (легенда изъ Добруджа отъ Ганчо — Свищовъ 1903 г. стр. 14). Задъ псевдонима Ганчо се крие Р. Г. Каракашевъ, началникъ на митница въ Варна и София. Жално е, че г. Каракашевъ не ни дава точни свѣдѣния, отъ кого държи това прѣдание и не ни го е прѣдалъ съ думитѣ на разказвача. То състои въ това, че царь Крумъ като видѣлъ, че войницитѣ и велможитѣ му го ударили на пиянство, свикалъ царски съветъ отъ първенцитѣ си, казалъ имъ, защо ги вика, и поискалъ миѣнието имъ. Тѣ намѣрили, че туй пиянство е опасно за царството, неприятельтъ може да се ползува отъ него, па и нивитѣ да оставатъ непосѣти, та рѣшили „да се изкоренитъ лозята въ царството“. Единъ пияница искалъ да възражава, но не го изслушали. Излѣзла, изпълнила се царската за-

¹⁾ Ср. особено текста на 84 въпросъ-отговоръ на R. sponsa Nicolai Papae ad Consulta bulgarorum, който се отнася до лъжливитѣ обвинители. Тоя отговоръ гласи: *Requirendum a nobis du itis quid de eo iudici andnm sit, qui quemlibet falso criminatus fuerit et postmodum accusator fallax apparuerit De hoc quicunq; vider ndae leges abunde quod justum est innuant, nos tamen potius cum Apostolo vos ad misericordiae viscera quam se Deus saper sacrificium velte testatar, semper coavenit exhortari etc.*

повѣдъ, разлѣло се всичкото вино въ долища и рѣки, а, за да се прѣкрати и скришното пиянство отъ укрити вина, било заповѣдано на всички, щомъ се мръкне, всички кѣщи, дюкяни, ханища и пр. да бждатъ затворени, и никой да не смѣе да ходи нощемъ по улицитѣ до сѣмване. Въ столицата за стража били пуцани лѣвове, които, щомъ срѣщали нѣкого, разкъсвали го. Така се продължавало нѣколко години. Прѣди издаването на тая царска заповѣдъ, синътъ на една вдовица — Маврудъ, билъ отишелъ на работа и кяръ въ Византийската империя. На майката се досвидѣло за виното, що имала, та го заровила въ една делва въ земята. Върналъ се синъ ѝ при режима на новия Крумовъ законъ. Гостила Мавруда майка му, бесѣждали весело и, отъ дума на дума, разправила му тя за заповѣдта, но не обадила за виното. Като похапналъ отъ добритѣ майчини госби, Маврудъ взелъ да вика: „да ми е сега малко винце“. Не стърпѣла майката, обадила за заровеното вино, извадила го, срѣбналъ Маврудъ, сгорещилъ се, поискалъ да иде на другата улица да види леля си, не се оплашилъ отъ лѣва, излѣзълъ, срѣщналъ го, разкъсалъ го съ рѣцѣ, посетилъ леля си, изчоплашена отъ станалото, и се върналъ у дома си. Напразно го заплашвали „съ царски заповѣди“ и „строгости“, той билъ привикналъ на „голѣма свобода“ въ Цариградъ. На другия день разкъсването на лѣва стигнало до ушитѣ на Цари. Той извикалъ Мавруда и искалъ да узнае, какъ е утрепалъ звѣра. М. разказалъ, че това се дължи на „снастреното манчино вино“. Крумъ сезиралъ изново „царския съветъ“ съ ревизия на закона за виното. Мждрецитѣ въ съвета рѣшили: „виното не е криво за разпуснатостта и лѣнливостта; криви сж нашитѣ първенци, които, за да грабятъ населението по-лесно, устрояватъ му пиршества и го залѣгватъ съ обѣщания. Прѣстжлно е, виното да се пие извънъ мѣрка; който надвиши — става на овца; който прѣпие съвсѣмъ извънъ мѣрка — става звѣръ или свиня: „отъ такива пияници бѣга и лудиятъ“, „вино трѣбва да се пие съ мѣрка“.

„Слѣдъ тия необорими аксиоми“, казва брошурката, „всички признали грѣшката за първата мѣрка, и царътъ веднага издалъ заповѣдъ за подновяването на лозята, за пиенето на виното, като опрѣдѣлилъ и днитѣ прѣзъ годината за пиршество, за сватби и др. Казватъ, че оттогава и досега останало, сватбитѣ да се правятъ къмъ пролѣтъ, когато не сж засилени полскитѣ работи, и прѣзъ зимата, слѣдъ гроздоберъ, когато всички пакъ такива работи сж привършени“. Самъ Маврудъ билъ назначенъ за управител на мѣрките и царски виночерпецъ. Споредъ тѣзи мѣрки се давало вино на войницитѣ, а за пиянитѣ имало наказание*).

Ако тази приказка е вѣрна — а за вѣрността ѝ ни удосто-вѣрива и лично съобщителътъ ѝ — трѣбва къмъ доказателствата за Крумовото законодателство да се прибави и народното прѣдание.

*) Отмѣнение на Крумовитѣ закони, стр. 19.

Истина е, че обикновено приказката бива измислица и не е както пѣсенѣта, която обикновено е фактъ; но и приказкиѣ не сѣ лишени съвършено отъ реална подкладка; и въ тѣхъ обикновено има отгласи на прѣдание.

§ 4. Наредбиѣ на Крумовото законодателство.

Наредбиѣ на Крумовиѣ закони, така, както ги прѣдстави Свидѣ, обематъ прѣдписания за петъ прѣстѣпни дѣяния:

1. Лъжливъ доносъ;
2. Укривателство;
3. Кражба;
4. Пиянство;
5. Просячество.

Ние ще ги разгледаме по отдѣлно.

1. Ако нѣкой обвини нѣкого, прѣдварително да се неслуша (т. е. да не му се дава вѣра), но, вързанъ, да се разпита. И ако се намѣри, че той е бѣдилъ (клеветилъ) или е лъжецъ — да се убие.

Тази статия прѣдвижда за лъжливия доносъ — смъртъ (*ἀναρείσθαι*). Споредъ нѣкои тълкувания, би могло по-право да се каже: да бѣде обѣсенъ.

Това прѣстѣпно дѣяние — обвинение нѣкого чрѣзъ набѣдяване и лъжа — не е обикновена клевета. То е лъжливиятъ, клеветническиятъ доносъ, сикофанството — френската *dénonciation calomnieuse*, набѣдяването на нашия новъ Н. З. Законѣтъ на XII таблици е наказвалъ тоя родъ прѣстѣпно дѣяние съ *jus talionis*, т. е. клеветническиятъ обвинителъ е билъ подлаганъ на сѣщото наказание, съ което би билъ наказанъ обвиняемиятъ, ако е било истинско приписваното му дѣяние, много пжти съ смъртъ.*) У германциѣ на лъжливия доносителъ сѣщо така е

*) Въ Византийското право имаше сѣщото законоп. положение. Въ Прохирона (Законъ Градски) четемъ: Клеветникъ таковѣй же страсти повиненъ естъ (Глава 48, гр. 19 ст. 14). А въ Еклогата на Льва Исаврянина и Константина Копронима е казано: Клеветници внеи же винѣ, аще уклеветуѣтъ кого, да осужени будутъ тою же страстію. Глава 15, ст. 19). Ср. С. С. Бобчевъ, Старобѣлг. правни паметници, стр. 138. — Въ грѣцкия текстъ на Еклогата глава 17, чл. 51 казва: *Οι συκοφανταί εν οἷα δ' αὖ αἷτια συκοφαντῶσι τὰ αὐτῶν παθεῖν ὀλοκεῖσθωσαν*. Ср. *Ecl. ad. Proch. m. XXI. Prochir, XXXIX* ie. *Harm. VI 9 3 C 10* (9. 46).

прѣдстояло талионно възмездие*). Обвинителътъ билъ длъженъ да даде залогъ до изхода на процеса. Съ други думи, той се е поставялъ въ онова положение, което е единъ видъ „врѣзване“ — това, което сега у насъ се нарича „неотклонение отъ сѣдъ“. Френскитѣ ордонанси отъ 1534 г. и по-послѣ прѣд-виждали за лъжливия доносчикъ: 1. обезщетение; 2. най-голѣмото наказание, което набѣдениятъ би понесѣлъ, ако би се наказалъ за приписваното му прѣстѣпно дѣяние. Таквизъ наказания били изобличение, парична глоба, изгонване, смъртъ.

Ще каже, много по-късно и огъ Крумовото законодателство се прѣдвиждало смъртно наказание за тежкото лъжливо обвинение. Не може да се каже, че Кр з е било по-строго въ това отношение и отъ тогава дѣйстващото византийско право. Цѣлесъобразностъ и утилитарни побуждения сж диктували тази строга мѣрка. Лъжливиятъ доносъ въ България е ставалъ причина за редица загинвания на линии и прѣдни хора. Болъ ли е прѣдупрѣденъ Крумъ съ аварското нещастие или не, не е тъй важно. Единъ държавенъ мжжъ отъ рѣста н Крума, съ голѣмъ умъ, вѣщина и проникателностъ, само по тоя начинъ е могълъ да прѣсѣче краката на лъжливия доносъ тая туна бѣда (ифгир), за която у народа ни се е сложила пословицата: „да те пази Богъ отъ туна бѣда“.

Приведената статия употребява характерната грѣцка дума: *συκοφαντικόν*; *συκοφ* ще каже смокина, *φαντω* обявявамъ, заявявамъ. Въ Атина още имало законъ, съ кой о се забранявало внасянето на смокини безъ мито. Койго се укривалъ, безъ да плати, считалъ се за контрабандистъ и се наказвалъ като таквъ. Изпървенъ сикофонтъ билъ обвинителъ за тая контрабанда, по-късно сикофантитѣ взели да ковладятъ и невинни хора съ користни цѣли. Огъ тукъ и самата дума почва да се употребява вмѣсто лъжливъ доносители**).

*) Rauter. Droit criminel I, t. I, p. 18

**) Въ периодъ на разцвѣтането на атинската демокрация, думата „сикофанти“ доби политическо значение и означаваше ония твърдѣ много прѣфезионни обвинители и доносители, които за лични користи и придобивки заглаждаха процеси противъ по-сѣстоятелни хора, като се надѣваха да ги принудятъ да имъ платятъ нѣщо или да получатъ, ако се спечели дѣлото, частъ отъ отнетия по сѣдъ имотъ. Атинското законодателство допускаше вѣсному да бже обвинителъ прѣдъ жда противъ нарушителитѣ на държавнитѣ закони. Койго обвиняваше успѣшно, даваше му се награда. Това законопо-

И у насъ думата клевета — първоначално е означавала просто обаждане, наковлаждане, съобщаване. А по-късно, когато наковлаждачитъ почнали да злоупотрѣбватъ въ клеветитъ си, думата „клевета“ и „клеветникъ“ добила прѣстѣпното си значение. Въ Софийско и въ днешно врѣме думата „клеветя“, „ще го наклеветя“ означава—обаждамъ, ще обадя за извѣстно извършено дѣяние.

Че лъжливитѣ, клеветническиѣ доносители сж били язва въ България, както и другадѣ, доказателство е питането (84), което българскитѣ пратеници на Бориса правятъ къмъ папа Николай за това: какъ да се постѣпва, кога нѣкой обвини нѣкого, et postmodum accusator fallax apparuerit. И папата, както и въ други случаи, казва: милосърдие.*) Та и нашиятъ ЗСЛ. въ втората си статия прѣдвижда талионно възмездие за лъжливитѣ доносители: туже казнь чайте. То ще каже, ако нѣкой донесе за нѣкого, че е държавенъ измѣнникъ, или му припише дѣяние, наказуемо съ смъртъ, а се докаже, че доносителятъ е лъгалъ, — прѣдстои му смъртно наказание. Така, впрочемъ, бѣше у насъ до неотдавна при дѣйстващото турско наказателно право (чл. 213 отъ ОНЗ.), прѣди издаването на новия нашъ НЗ. въ 1896 г.

Интересно съвпадение е и това, че както първата статия на Кр. з., така и първитѣ три статии отъ Кодекса на Хамураби се занимаватъ съ лъжливия доносъ: обвини ли нѣкой нѣкого въ чародѣйство, а не може да го докаже; обвини ли нѣкой въ какво годѣ прѣстѣпление прѣдъ старѣйшинитѣ, а не може да го докаже, — то му прѣдстои — смъртъ**).

ложение създаде голѣми злоупотрѣбления, като се обърна на сръдство на прѣслѣждане прѣдни и богати люде на Атина, които бѣха прицѣлна точка на сикофантитѣ. Много атически писатели сочатъ на общественния врѣдъ отъ сикофантията (Аристофанъ, Демостень, Есхилъ и др.). Противъ нея билъ издаденъ, най-послѣ, и законъ, но тя все сѣществувала, до дѣто сѣществувала демокрацията. Въ сѣдилищата сикофантитѣ играли тази роля, която демагозитѣ въ народнитѣ събрания—агора. — Ср. Сикофанти у Брокгауза и Ефрона.

*) Вж. бѣлѣжката тукъ, на стр. 16 подъ черта, гдѣто се привежда самия текстъ на въпросо-отговоръ 84 отъ RPN.

**) Ср. стр. 15. Вавилонскій царъ правды Аммураби и его новооткрытое законодательство въ сопоставленіи съ законодательствомъ Моисеевымъ. А. П. Лопухинъ. Петроградъ. 1904. Ср. още

Освѣнѣ материалната наказателна наредба, тая статия отъ К. з. съдържа още и процесуалното постановление: какъ да се поставява съ „доносителя“. Той не се слуша, т. е. не му се върва веднага, а вързанъ (δεσνύς) се изпитва; тукъ „вързанъ“ не трѣбва да се взема въ буквалния смисълъ на думата, а просто, че той се задържа, догдѣ се издири характерътъ на обвинението му, както въ Германия се е земалъ единъ залогъ за неотклонение. Можалъ е да бѣде и вързанъ. Връзването е вѣнкашенъ бѣлѣгъ на личното задържане. Нашитѣ хрисовули знаятъ „БАЗАТИ“ въ сѣщия смисълъ.

2. Нито се допуска на крадеца да се дава храна. И ако се осмѣли на това, да бѣде конфискуванъ (имотътъ му).

Статията се отнася до укривателството — друга язва особно въ слабо-културнитѣ страни, гдѣто не може да има обширна и добръ уредена полиция. Даване храна тукъ може да се вземе и въ букваленъ, и въ прѣносенъ смисълъ. Даване храна на крадцитѣ, безъ да се обади на властитѣ, въ много законодателства е било равносилно съ укривателство. А да се даде храна, обикновено е свързано съ даване подслонъ, убѣжище. Това е укривателство, особно ако това поведение зачестѣи и се обѣрне въ обикновено занятие. Укривателство има двояко: на прѣдмети отъ прѣстѣпление и на прѣстѣпници. Въ нашия случай се има прѣдъ видъ едно специфично укривателство: на крадци. Крумъ е усѣщалъ твърдѣ добръ значението на укривателството на крадцитѣ и затова е прѣдвидѣлъ строгото наказание конфискуване на имота на такъвъ укривателъ.

3. И на крадцитѣ да се строшатъ свиркитѣ (на краката).

La loi de Hamourabi par B. Scheil. Paris, 1904. Тоя кодексъ на Вавилонския царъ Хамураби биде откритъ въ 1901 год прѣзъ мѣсецъ декемврий въ Суза отъ Моргана, написанъ на плочи, а дешифриранъ отъ г. B. Scheil. Ако досега се мислѣше, че Мойсеевото законодателство е най-ранното, съ това откриване, кодексътъ на Хамураби става най-ранниятъ отъ всички законодателни паметници. Шейлъ го счита да е издаденъ 2000 години прѣди Рож. Христово, други поставягъ 2300 години. Нѣмски прѣводъ има отъ Винклеръ и английски — отъ Джонъ Босквилъ.

Кражбата навсѣждѣ е била прѣслѣдвана и наказваща строго. Строшаване свиркитѣ (на краката) не е било никакъ жестоко наказание, като се вземе прѣдъ видъ, че мутиляционитѣ възмездия и наказания сѣ били обичайни не само у всички по-ранни народи, но и въ византийското законодателство. Рѣзане носъ, уши, рѣцѣ, крака, изваждане очи за кражба се срѣща у всички народи дори въ много по-късни стадии на тѣхното обществено развитие. Строгостта къмъ крадеца у българитѣ е доказана и отъ RPN.

Споредъ кодекса на Ману, за кражба уврѣдениятъ има право да убие автора ѝ на мѣстото, дори когато тази кражба е за нѣколко просени класове. Сжщиятъ кодексъ изрежда, въ какви случаи наказанието за кражба е отсичане на прѣстъ, на рѣка, на носъ, на кракъ. При рецидивъ, отсича се втората рѣка, кракъ и пр. У старитѣ гърци, за кражба на прѣдметъ, по скѣпъ отъ 50 драхми, имало смъртъ. Които крадѣли храна — се считали за обечестители на Церера, богинята на посѣвитѣ и плодородието, и за това — смъртъ. Солонъ смекчилъ наказанията, като ги обърналъ на глоби. Въ Римъ, споредъ XII т., кражбата била *furtum manifestum* и *non manifestum*. Явната кражба се наказвала въ извѣстни случаи съ смъртъ — ако крадецътъ е билъ робъ; ако ли е билъ свободенъ — той ставалъ робъ на окрадения. За тайната кражба имало повечко синзхождение.

Византийското право било не по-мекко отъ Крумовото законодателство спрямо крадцитѣ. Въ Прохирона (Законъ градски) се прѣдвижда отсичане рѣцѣтъ на онѣзи, които откраднатъ конь или муле въ врѣме на бой (Глава 48. Гр. 39, ст. 53). Сжщо и за сиромаситѣ, ако повторятъ кражбата си, да имъ се отсѣкатъ рѣцѣтъ (ib., ст. 54). Сжщи приблизително сѣ наказанията и по Еклогата, отгдѣто сѣ заеги въ нашия ЗСЛ. „Който откара за трети пѣтъ чуждо стадо, да му се отсѣкатъ рѣцѣтъ“.

Въ Германия, споредъ законод. на Карла V, за кражбитѣ е прѣвидена мжчителна смъртъ. За конокрадството у герм. — смъртъ чрѣзъ побиване съ камъне. Въ Англия за селянитѣ при по-малки кражби — отрѣзване ухо, рѣка, кракъ; при по-големѣ — смъртъ.

Отъ славянскитѣ права, сръбското по Душ. з. било доста жестоко. „Гусарь (т. е. разбойникъ) да се обѣси стрѣмоглавъ,

а татъ (крадецъ) да се ослѣпи“, казва ст. 145.*) Руск. псковска судна грамота прѣдвижда за конокрадство — смъртъ.

Като се съпоставятъ тѣзи наказания съ прѣдвиденото въ Крумовия законъ, не се вижда никаква жестокость.

4. А всичкитѣ лозя да се изкоренятъ, заповѣда.

Нѣма нищо странно въ това мѣроприятие на Крума — единственото, което се е намѣрило отъ него за рационално противъ пиянството. Въ всички врѣмена и въ всички страни пиянството е било зло, което е привличало грижитѣ и вниманието на законодателя.***) Какви наказания и други репресивни мѣрки не сѣ измисляли! Но всичко това е бивало напразно. И до день днешенъ човѣчеството продължава да дава многобройни жертви на тоя гибеленъ порокъ, който води и къмъ прѣстѣпления. Ние видѣхме, че народното прѣдание внесе поправка въ наредбата на Крума за изкореняване на лозята. Не е невъзможно, една крайна мѣрка, намѣрена отнапрѣдъ цѣлесъобразна, да бѣде отсетнѣ отмѣнена. Та и ние, които живѣемъ въ зората на XX вѣкъ, правимъ подобни отмѣнения и колко често, и колко бърже!

*) Въ панагонъ на това, селото, въ което се укриватъ разбойници и крадци, да се развали и, освѣтъ това, да се доведе вързанъ господаря на селото, да плати всички причинени отъ казанитѣ поврѣди и пакъ да се накаже като разбойникъ и крадецъ. Ср. Новакович, Законик С. Душана, подъ ст. 145.

**) Суетонъ ни разправя за едно напомняше Крумовото разпореждане законодателство на Домициана. Ето го: Sueton, Domit: ad summam quandam ubertatem vini, frumenti vero inopiam, existimans nimio vinearum studio neglegi arva, edixit, ne quis in Italia novellaret, utque in provinciis vineta succiderentur relicta ubi plurimum dimidia parte; nec exequi rem perseveravit

„При голѣмото понѣкога изобилие на вино, а пѣкъ недостатѣкъ въ хранитѣ (Домицианъ), като считалъ, че отъ много голѣмо усърдие къмъ лозята се прѣнебрѣгатъ посявантѣ (нивята), заповѣдалъ, щото никой въ Италия да не засажда нови лозя, а въ провинциитѣ лозята да се изкоренятъ, като се остави половината отъ тѣхъ само тамъ, гдѣто ги има най-много; обаче той не настоявалъ за изпълнението на това нѣщо“.

Ср. Schiller, Geschichte der römischen Kaiserzeit I стр. 538, който, на основание на още нѣкои други факти, тълкува разпоредбата на Домициана (царувалъ отъ 81 до 96 г.) въ смисълъ, че Домицианъ не е искалъ да монополизира чрѣзъ нея виненото производство въ полза на Италия, а да ограничи разточителността и лука.

Въ днешно врѣме антиалкоолицѣ лѣкари изискватъ въздържане отъ всѣкакви спиртни напитки като единствено спасение. Отъ гледище на разумность, Крумъ е постигналъ умѣстно.

А може прѣданието да е прѣувеличило, както става въ такива случаи, Крумовото запрѣщение на пиянството. Това прѣувеличение е дошло до Византия въ тоя видъ, въ който ни се прѣдставлява отъ Свида единъ и половина вѣкъ слѣдъ Крума. Може Крумъ да е заповѣдалъ само най-строго прѣслѣждане на пияницѣтъ и наказването имъ. Може да е наредилъ нѣкои драконовски мѣрки прогивъ предавачитѣ и производителитѣ на вината. Но изкореняването на лозята сѣщо не се изключва като една мѣрка противъ лиянството.

Нека прибавимъ и това, че на лозята въ извѣстни проповѣди на богомилитѣ се е гледало като на източникъ на зло — пиянство. Тѣ учили, че „вино и жена отъ діавола еста“ и доказвали, че и тукъ е виновенъ Сатанаилъ, защото той именно, а не Богъ е посадилъ лозето. Виното прѣвърща въ добитѣкъ тогозъ, който го пие. Една часть отъ Христовия кръсть била лозоза прѣчка*). Прѣслѣждането на пиянството, ако не изкореняването на лозята, е могло да бжде обектъ на едно законодателствуване отъ Крума.

5. И на просеция да не се дава просто, а споредъ потреббата му, за да се не явява повторно да проси. Който пѣкъ не върши това — да се конфискува (имотътъ му).

Както пиянството, така и просията винаги е задавала грижи на законодателя. Въ всѣка страна въ първитѣ още епохи на едно благоустройство, подирвани сж срдства противъ просията.

Въ Римъ всѣки консулъ въ своитѣ наредби прѣдписвалъ мѣрки за изгонване изъ подвѣдомственитѣ му области опаснитѣ людие, въ реда на които влазяхи и просяцитѣ. Навсѣкждъ просячеството е гледано като опасно занятие.

Крумовата наредба за прѣмахване на просията изглежда и рационална, и съответна съ българскитѣ нрави и обичаи. У насъ, и въ старина, и по-късно, на просията се гледало като на нѣщо недостойно за здравъ човѣкъ. Могълъ е да проси само

*) Галаховъ. Истор. рус. слов. Ср. Вино и Виногр. лоза въ Енци. Словарь на Брокхауза.

слѣпъ и сакатъ; но и за таквизъ се гледа да се не скигатъ насамъ-натамъ, а да имъ се създаде едно положение, за да не просятъ. У насъ и до днесъ на просията се гледа като на зло, което въ селскитѣ общини прѣмахватъ, като даватъ възможность на нѣмация да се снабди съ стрѣха, да работи нѣкоя нива и да се храни. Особно това е било необходимо въ онова врѣме, когато честитѣ, даже постоянни войни сж давали значителенъ брой сакати, инвалиди. За таквизъ Крумъ разпорежда, и много разумно, да не имъ се дава безъ разборъ милостиня, а да имъ се помогне удовлетворително така, че да не ходятъ да просятъ.

По никой начинъ не може да се тълкува тази статия въ смисълъ, че съ нея се искало да се прѣмахне подкуптъ, а възможно — „и търговията и да се накажатъ подкупниците и лъжцитѣ**“).

§ 5. Заключение.

Отъ всичко изложено до тукъ за Крумовото законодателство могатъ да се направятъ слѣднитѣ заключения:

1) Врѣмето, когато е царувалъ Крумъ, нуждитѣ на българския народъ и на държавата, правосъзнанието, което е характеризирало тогавашнитѣ народни маси — всичко това е можало да извика такива наредби, каквито се срѣщатъ въ така-нареченитѣ Крумови закони.

2) Наредбитѣ на Крума за лъжливия доносъ (туна бѣда) за укривателството, за кражбата се потвърдяватъ напълно отъ послѣдующитѣ паметници, каквито сж: *Responsa Papae Nicolai ad consulta bulgarorum*, Законъ Судный Людмъ, а сжщо така и отъ сравнителни изучавания на другитѣ сръдновековни славянски и неславянски законодателства.

3) Наредбата за изкореняването на лозята, било като се взема въ буквалния ѝ смисълъ, било като се смѣта за строго прѣслѣждане на пиянството, прѣслѣждане на което отзивтъ, догдѣ стигне въ Цариградъ, е взелъ крайното изложение въ формулата на Свида — и тази наредба сжщо така почива върху глѣбоко схващане една държавна потрѣба и народната правна съвѣсть.

*) Н. Благоевъ, ц. с. 321.

4) Наредбата за просячеството е напълно сходна съ демократическитѣ славянски възгледи и обичаи. Тя се е практикувала и практикува досега въ нѣкои славянски страни. Слѣди отъ нея въ прѣживѣлици се срѣщатъ и у насъ.

5) Ако историко-правницитѣ слависти П. Хубе (*Droit romain et greco-byzantin chez les peuples slaves*, стр. 20), Зигель (*Lectures on slavonic law*, 12), поддържатъ че Законъ Соудный Людѣмъ е дѣло на Симеона само по съображения: 1) че е имало нужда отъ подобни закони; 2) че Симеонъ е билъ единъ знаменитъ ученъ и високо-културенъ за врѣмето си човѣкъ, — то още повече трѣбва да се каже сжщото за Крума, когато едно прѣко историческо свидѣтелство на Свида потвърждава това.

6) Наказаніята, прѣдвидени въ Крумовитѣ закони, не сж нито по-жестоки, нито по-нецѣлесъобразни отъ наказанията за подобни прѣстѣпни дѣяния, отъ онова врѣме. Тѣ не противорѣчатъ и на наказанията отъ българския обичаенъ кодексъ, ако прѣнесемъ новитѣ му наредби къмъ оная епоха.

7) До доказване на противното, съобщението на византийския лексикографъ Свида не може да се счита за невѣрно. Тоя, който би отрекълъ вѣрността на това съобщение, ще трѣбва да се яви съ научно-критически данни, които да оборватъ обстоятелствено не само съобщението отъ Свида, но и всичко, което иде да го потвърди въ послѣдующитѣ наши правни паметници.

II. RESPONSÆ PAPÆ NICOLAI AD CONSULTA BULGARORUM.

Литература: Л. Гильфердингъ, Писма объ исторіи сербовъ и болгаръ. Вып. I. М. 1885. Приложение къ писму IV. Вопросы, предложенные болгарами Римскому папѣ Николаю I и отвѣты папы (866 г.) Стр. 78 и слѣд. — V. Bogišić, *Pisani zakoni na slovenskom jugu*. Стр. 10 и слѣд. — Текстътъ на тия Responsa се срѣща у Hardouin, *Acta conciliorum*, на стр. 353—386 подъ насловъ: Responsa papae Nicolai I ad Consulta Bulgarorum. — Сжиятъ текстъ: *Illiricum Sacrum*, 256—280; — *Collect. Consil. Mansii* XV. р. 401 и слѣд. — Нѣкои отъ тѣзи отговори въ съкращение се появиха въ „Бѣлг. Книжници“ (Цариградски) 1858 г., стр. 218—230 подъ насловъ: Въпроси, прѣдложени отъ българскитѣ посланици римскаго папа Николая I и неговитѣ отговори (866). Това съоб-

шение е далъ Г. Груевъ, като го е заемъ отъ Хилфердинга; — С. С. Бобчевъ, Царъ Борисовата епоха отъ държавно-правно гледище. „Юрид. Прѣгледъ“, 1907 г. V кн.

Ако за Крумовото законодателство, смѣтни отзивы за което се срѣщатъ въ народното прѣданіе, ние сме принудени да се задоволяваме съ по къснитѣ свидѣтелства на Свида; въ царъ Борисовата епоха, ние имаме безспорно автентичнитѣ *Responsa* рарае Nicolai ad Consulta bulgarorum, посланието на патриарха Фотия до Бориса, Кърмичаята и ЗСЛ.

За всѣки отъ тѣзи паметници ще се говори на съответното мѣсто, а тука пристѣпваме къмъ запознаването съ *Responsa*.

Когато се възцари Борисъ, България бѣше езическа. Наистина, всрѣдъ народнитѣ славяно-български маси имаше твърдѣ голѣмъ брой християни, имаше черкови, имаше духовенство, но всичкото това не бѣше нормално. Това християнство и тѣзи черкови бѣха запрѣтени и много пѣти жестоко прѣслѣдвани.

Езическа България се уреждаше отъ неписания оня общаенъ кодексъ, по който сѣ се управлявали всички ранноисторически народи. Крумовото законодателство бѣше единъ привнесенъ епизодъ въ тоя кодексъ. То не се отличаваше много отъ колективната правна съвѣсть на народа.

Въ до-християнско врѣме най-развити и разпространени сѣ били наказанията: 1) смъртъ чрѣзъ заклане, изгаряне живъ, натѣкване на колѣ, обѣсване; 2) членоврѣдителни наказания (мутиляции), чрѣзъ счупване голенигъ (свиркитѣ на краката), рѣзване очи, уши, прѣсти, рѣцѣтъ до лактетѣ, избалакване очи и пр.; 3) конфискация на имотитѣ, — която въ най-ранно врѣме се е проявявала като „заграбване отъ всички“ на имота, принадлежащъ на нѣкой изгоненъ или на смъртъ осѣденъ субектъ; — 4) изгонване изъ една област въ друга — или вънъ отъ държавата; — 5) бой; — 6) глоби.

Въ *Responsa ad consulta bulgarorum* се потвърждава съществуването на тия строги наказания, които старитѣ българии прилагали и за нѣкои дори малки прѣстѣпления. Всички главни мѣтежници противъ християнството били прѣдавани на смъртъ на едно съ дѣцата имъ (17.62). Онѣзи, които мамѣли, че сѣ попове, отрѣзвали имъ ушитѣ, носа, бияли ги и ги изгонвали (14.16). На българската граница стояла стража и ако нѣкой — свободенъ или не — прѣскочалъ граничната черта, то не добръ пазилитѣ стражари тозъ часъ прѣдавали на смъртъ

(25). Когато се хванѣлъ крадецъ или разбойникъ и той почнѣлъ да забъшава, то съдията го биялъ по главата съ сопа или мушкалъ въ ребрата съ желѣзни острия, додѣ се призналъ (86). Клетзата ставала съ слагането на срѣдната мечъ (*spra'ham in medium aferre*). Прѣди сражението господарѣтъ проваждалъ нѣкой вѣренъ чиновникъ да прѣгледа оръжието, конетѣ и всичко нужно за бой и, ако у нѣкого то било не въ редъ, такъвъ строго наказвали.

Христианството, което внасяше дълбоко прѣвръщание въ социалния и граждански животъ на България, извикваше и нови наредби, съгвѣтни съ неговото учение. Потрѣбата отъ нови закони бѣше голѣма. Това е особно ясно изложено въ въпроситѣ, които бълг. пратеници прѣдставили на папа Николая I и въ отговоритѣ на тоя послѣдния до Бориса-Михаила (866). Пратеницитѣ на Бориса искали да узнаятъ подробно, какъ да постѣпватъ за напрѣдъ, като казвали, какъ сж постѣпвали до тогава. И най-сетнѣ тѣ искали отъ папата да имъ даде и „свѣтски закони“ (*leges mundanae*). Папата отговаря (13): „Нужнитѣ за това кодекси (*odices*) ние на драго сърдце бихме ви изпроводици, ако имаше у васъ човѣкъ, който би могълъ да ви ги изгълкува. А даденитѣ отъ насъ на нашитѣ посланици книги за свѣтски законъ (*de mundana lege libros*), не трѣбва да бждагъ оставени у васъ, за да не би нѣкой да ги гълкува криво (*perverse interpretetur*) или да не ги подправи умишлено (*aut falsitate qualibet violet*).

Крайно интересно би било да се разбере, кои книги отъ свѣтски законъ папата ще да е изпроводилъ на Бориса. Тоя въпросъ си е поставялъ вече Богишичъ и му е далъ единъ остроуменъ, по своята комбинация, отговоръ.

Прѣди всичко, трѣбва да се забѣлжи, че подобни книги отъ свѣтски законъ наистина сж проводени отъ папата въ България. Това се види най-ясно отъ 13-й отговоръ, въ който е казано: *Si quos autem de mundana lege libros missis nostris dedimus*. Сжщо така въ 37-й отговоръ е казано, между друго: *Libros quos vobis ad praesens necessarios esse consideramus, sicut poscitis, animo gratanti concedimus etc.*¹⁾

Папскитѣ посланици до царъ Бориса, които носяха отговоритѣ и законитѣ, бѣха епископитѣ: Павелъ и Формоза,

¹⁾ Свидѣтелства за сжщото се намѣрватъ още въ въпроситѣ 12, 19, 24, 26, 28, 31, 52, 84.

отъ които послѣдниятъ самъ стана по-късно папа. На въпроса за това, да ли проведенитѣ закони сж свѣтски (мирски) или само черковни (духовни), Богишичъ справедливо заключава, че такива е имало отъ еднитѣ и другитѣ. Това се види отъ самитѣ отговори на папа Николая. Той на всѣкъждѣ различава черковнитѣ отъ свѣтскитѣ закони: първитѣ нарича съ падащето имъ се название *canones* или *sacri canones*, послѣ *sacrae regulae*, *sacra scriptura*, или, най-напоконъ, *apostolicae regulae*¹⁾. Другитѣ, т. е. свѣтскитѣ, папата нарича просто *leges* или *leges mundanae*, а по нѣкъждѣ *legum edicta*, *paginae legum*²⁾; а на двѣ мѣста се противопоставятъ *lex divina* и *lex humana*, *sacri canones* и *leges humanae*³⁾.

Ако пристѣпимъ къмъ разрѣшението на въпроса: какви именно закони сж били тѣзи, то ще може да се отговори изобщо, че свѣтскитѣ закони не сж могли да бждатъ освѣнѣ нѣкои заети главно изъ римското право — единственото, което, слѣдъ каноническото, западната черкова е признавала въ срѣдния вѣкъ. Па и самъ папа Николай въ втория пунктъ на своитѣ *Responsa* нарича проведенитѣ си закони: *Venerandae romanorum leges*⁴⁾.

По-мѣчно е да се отговори: били ли сж тѣзи закони нѣкои отъ Юстиниановитѣ закони и именно кои отъ тѣхъ? Ако се вземе въ внимание тогавашното състояние на българитѣ, то ландектигѣ, кодексътъ и новелитѣ не сж били зарадъ тѣхъ освѣнѣ излишно богатство, та сж могли да имъ бждатъ проводени само институциитѣ. Това като че се подтвърдява до нѣкъждѣ и отъ израза въ втория отговоръ, въ който папата се позовава на „*primus institutionum liber*“.

Богишичъ, обаче, се спира тукъ съ таквътъ въпросъ: ако папата е проводилъ институциитѣ, тогазъ, защо му е трѣбвало да изважда и внася въ отговоритѣ си наредбитѣ за брака, които поменава въ 2 и 39 отг. Защо е било това прѣписване, като се проважда текстътъ? Или трѣбва да се разбира, че по-

¹⁾ Ср. отговоритѣ въ *Responsa* № № 9, 28, 39, 30, 48, 71, 72.

²⁾ Ср. отговоритѣ 13.

³⁾ Ср. отговоритѣ 86 и 95.

⁴⁾ Това изражение „*venerandae leges*“, дѣто се подразбиратъ римскитѣ закони, се повтаря още и въ отговоритѣ 19, 26 и 84.

⁵⁾ Ср. отговоритѣ 19, 24, 26, 28, 31, 52.

меже папата не е искалъ да остави тѣзи книги въ България¹⁾, то е искалъ поне наредбитъ за брака да останатъ записани у българитъ, затуй ги е включилъ въ казанитъ мѣста.

Има, обаче, доказателства, че тѣзи закони не можеха да бждатъ само институциитъ, защото, както е познато, освѣнъ послѣдната глава: „de publicis judiciis“, тѣ не съдържатъ никакви наказателни постановления, а папата на нѣколко мѣста се позовава на послѣднитъ, като иска да се назначатъ наказания за отдѣлни случаи. Тогазъ иде прѣдположението: че, ако не сж пратени пандектитъ изцѣло, то сж проводени „libri terribiles“, въ които е подробно изложено наказателното право. Или пъкъ: тѣзи закони сж били заети изъ нѣкоя смѣсъ на римско съ народно германско право, напр., изъ книгата: „Breviarium Alaricianum“, тогазъ много употрѣбявана и въ Италия и наричана *lex romana* или *mundana*. Поменъ и за двѣтъ тия названия се срѣща на нѣколко мѣста въ *Responsa*.

Това сж догадкитъ на Богишича, къмъ тѣхъ ние прибавяме слѣднитъ съображения:

Алариковиятъ требникъ (*Breviarium Alaricianum*) се наричаше иначе и *Lex Romana visigothorum*. Той бѣше най-важниятъ по своя обемъ и по пространството, кждѣто се прилагаше. Въ много ржкописи той се нарича обикновенно *Lex romana*, *Liber legum*. Той бѣше съставенъ въ 506 г. по заповѣдь на Аларика II, визиготски кралъ за неговитъ гало-римски подданици. Аларикъ удовлетвори една нужда, която се усѣщаше чувствително слѣдъ нашествието на варваритъ. Той направи въ миниатура това, което създаде въ голѣми размѣри Юстинианъ. За да придаде повече значение на своето дѣло, Аларикъ го подложи на одобрението на едно събрание и, подиръ това, го провъзгласи.

По съдържанието си Алариковиятъ Требникъ заслужваше вниманието на папа Николая по тия съображения: той съдържаше не само текста, но и едно тълкуване. Въ текста влязяха: 1) Теодосиевиятъ кодексъ и новелитъ му; 2) съкращение на Гайевитъ институти (писани къмъ 161 г.) Има едно мнѣние, че това съкращение е дѣло, извършено въ самия Римъ, съ цѣлъ на обучение къмъ края на V вѣкъ; 3) кодексътъ Грегориевъ и Хермогениевъ въ кѣси извлѣчения.²⁾ Като се има прѣдъ

¹⁾ Вж. 13 отговоръ на *Responsa*.

²⁾ Brissaud, I, 67—69.

видъ, че както текстътъ, така и тълкуването на Алариковия Требникъ бѣха назначени за единъ още варварски народъ; че тълкуването идѣше отъ римски изворъ; че тълкуването го бѣше направило достъпно; че папа Николай I говори именно за *Lex Romana* и *Liber legum* — може да се приеме послѣдната догадка на Божишича.

Отъ друга страна, въпросътъ за характера на тия закони има, споредъ насъ, малко практическо значение за дѣйствителния животъ на тогавашна България. Едва ли сж тѣ били възприети и изпълнявани даже за късо врѣме. Тѣ не сж могли и да останатъ въ нашенско, защото папата нареди на своитѣ пратеници да му ги отнесатъ назадъ. Освѣнъ това, въ 870 г. Борисъ се обръща изново къмъ Цариградъ и Българската черкова влиза въ трайно духовно каноническо общение съ него.

Responsa papae Nicolai I сж много важенъ източникъ за историята на българското право отъ гледище на това, че въ него се съдържатъ доста и крайно интересни свѣденія за живота, нравитѣ и правнитѣ обичаи и понятия на старитѣ българци. Вънъ отъ това тѣ, иматъ значение и за характера на тогавашнитѣ международни отношения на България съ Римския дворъ.

Оригиналътъ на този паметникъ — писмо до Бориса-Михаила, е запазенъ и до сега. Той съдържа 32 стълбца дребенъ печатъ *in folios*. Ако и да е прѣдадено въ съкращение това папско писмо у Хилфердинга, то е доста точно и съотвѣтно на текста, така, че може да послужи на онѣзи, които не биха могли да се обърнатъ направо до пълния текстъ.

III. СТАРО-БЪЛГАРСКАТА КЪРМЧАЯ.

§ 1. Гръцкитѣ номоканони и първоначалната Кърмчая.

Литература. По-важни съчинения, които засѣгатъ прѣдмета: Розенкампфъ, Об. К. 42—49; 50—65. — Павловъ, Первонач. славян. номок. стр. 25 и слѣд — гл. Калачовъ, Означеніи Кормчей въ системѣ древняго рускаго права. М. 1860; — А. С. Павловъ, Оъ источникахъ 50 главы Кормчей книги. По поводъ изслѣдованія М. Горчакова: О тайнѣ супружества. Християнское чтеніе. 1882. III; — Огъ сжщия: 50-я глава Кормчей книги, какъ историческій и практическій источникъ рускаго брачнаго права. (Ученыя записки Моск. Унив. 1887 г. V. — Отдѣлно печатано въ 1888) — И. Срезневскій, Обзорѣніе древнихъ русскихъ спис-

ковъ Кормчей книги. СПб. 1887. (Послѣсмъртно издание отъ Имп. Рус. Академия на наукитѣ. Томъ LXV. № 2. Сборникъ отдѣл. русск. яз. и слов.); — V. Jagić, Krmčaji Jlovička. Godine 1262. Печатана въ Starine na svijet izdjed Jugosl. Акад. Кн. VI. U Zagrebu 1874. — Архим. Иоанъ, Курсъ церк. законовѣд. I. 91, 98.; Заозерскій, Синтагма въ XIV титуловъ Чтенія въ Общ. И. Д. Пр. 1883. I. 327—371); — Суворовъ, Учебн. церк. пр. 190—1:3; — Неволинъ, Соч. VI. 403; — Никодимъ Милаш. Сборник. 2-о изд. Введение, LXI—LXXIV и отъ сжия: „Номоканонъ патриарха Фотія“, Киевъ, 1871; — Mortreuil, Hist du droit byzan'tin I. 222—230; III 416—421; — Zacharia von Lingenthal, Die griechisch. Nomos. 5—14; — Heimbach, Anecdota, Proleg. G. p. XLVII—LIII. — Издания на номоканона: Voelli et Justelli, Biblioth Juris can II 185—1140; — Migne, Patrologia graeca, томъ CIV. p. 441—476; — Pitra, Turis Stl. r. Hist et monument. II. 445—640 — Рали и Потли, Синтагма. 1.5—335; Печ. Кърмчая; Никод. Милашъ, Прав. церковное право (р. прѣводъ), стр. 97. Книгата на Епископа Задърски Никодимъ (Д-ръ Милашъ) е прѣведена на български и издадена отъ протодияконъ Иванъ Стефановъ, София, 1904 г. За по-подробна литература вж. С. С. Бобчевъ: Старобълг. правни паметници, (1903), гдѣто се говори сжщо за номоканонитѣ и Кърмчията.

Покръстването на българитѣ (864) извика цѣлъ прѣвратъ не само въ тѣхнитѣ вѣрвания, но и въ общественно-държавния имъ битъ. Нѣма никакво съмнѣние, че правнитѣ възрѣния въ обществото сжщо така бѣха спосрѣщнати отъ други, които още отъ по-рано надникваха прѣзъ прага на българския животъ, но въздѣйствуваха слабо и повърхно. Християнството се яви тука придружено отъ едно друго велико събитие: откриване на българското азбуке. Благодарение на това скоро се създаде обширна писменость, въ която влазяха не само току що прѣведенитѣ отъ св. равноапостоли братя и сътрудницитѣ имъ богослужебни книги, но още и други законодателни сбирки.

Още въ първото врѣме на покръстването, въ България вече се появяватъ прѣводитѣ на грѣцки духовни и свѣтски закони отъ така наречения „номоканонъ“, който по старобългарски е билъ нареченъ законуправило. Това название, обаче, е вървѣло редомъ съ друго, което взело, види се, скоро върхъ: Кърмчая или Кърмчая книга¹⁾.

¹⁾ Въ Панонското житие на Св. Методия е казано: „Тогда же и номоканонъ, рекше законуу правило, и отечскія книги преложи“. Jafarik, Pamatky. V Praze, 1868, Житие Св. Методия, стр. 8. Ср. Ягичъ, Ист. сръбохрв. лит. 77 и слѣд.; —И. Смирновъ, Очеркъ

Кърмчаята е номоканонът прѣведенъ на старобългарски и приспособенъ на мѣстнитѣ нужди¹⁾.

Номоканонътъ се е появилъ поради практическата нужда на духовнитѣ лица да иматъ на лице не само духовнитѣ правила, но и дѣйстващитѣ свѣтски закони. Думата номоканонъ е съставена отъ двѣ грѣцки думи: νόμος и κανών. Νόμος е законъ, наредба задължителна, издадена отъ установената държавна власть. Канонъ е черковно правило. Канонитѣ сѫ били слѣднитѣ: 1) на светитѣ апостоли — най-раннитѣ; 2) на вселенскитѣ събори; 3) на помѣстнитѣ събори; 4) на разни свети отци²⁾.

культурной исторіи южныхъ славянъ, въ Ун. Зап. ИКУ. год. LXX кн. 7—8, 1903 г., стр. 9.

¹⁾ Названието на номоканона съ думата „Кормчая книга“, „Кърмчая“ е обстоятелствено изложено у Розенкамфа (67—70 и въ бѣлѣжкитѣ 60—64). Думата Кърмчая принадлежи на св. отци, които сравнявали христовата черкова на корабъ, който се ръководи отъ бож. писание и канонитѣ, като отъ кърмило или кърмчий. Въ нѣкои отъ старитѣ списъци, напр. воскресенския отъ XIII—XIV в. (Моск. синод. библиотека № 131 на пергаментъ) се чете заглавието така: Книгы, глаголемыя Кормьчаѣа, рекше правило законуу, гречьскимъ ѣзыкомъ номоканонъ. Срезневскій, Обзор. древн. р. с. к. к., стр. 135.

²⁾ Въ дохристиянския си смисълъ канонъ щѣше да каже, буквално тълкувано, права прѣчица (линейка), която служи за подпиране или измѣрване и прѣтегляне, както е показалката въ кѣпонитѣ, или за прокарване права черта, както е „правилото“ у зидаритѣ; въ прѣносна смисълъ канонъ е обозначаваелъ образецъ на изкуството и критерий на съвършенството, както въ физическо, тъй и въ духовно отношение. Напр. статуята на Поликлета старитѣ наричали κανὼν τοῦ καλοῦ т. е. образецъ на красотата; Цицеронъ е наричалъ Тирона „канонъ на неговитѣ съчинения“, като съ това искалъ да каже, че Тиронъ е лицето, на което сжждението служало за автора като мѣрило при опрѣдѣляне достоинствата на неговитѣ съчинения. Сжщо така и за закона (νόμος) грѣцкитѣ оратори и философи, а слѣдъ тѣхъ и римскитѣ юристи говорили, че той, като управляющъ чловѣческигѣ дѣйствия даръ на божеството, е канонъ на правото и кривото (κανὼν δικαίων καὶ ἀδικῶν fr. 2 Dig. I 3). Въ частностъ римското право наричало още канонъ оня нормаленъ, що не подлежалъ на произволни измѣнения, оброкъ, който билъ плащанъ отъ емфитевта на ступанина на земята. Въ първоначалното врѣме на християнството канонъ щѣло да рече правило на християнския животъ.

Въ произведенията на старата християнска книжнина канонъ се употрѣбjava не въ смисълъ на нѣкоя наредба, а като съвършенъ редъ на животъ, съобразенъ съ Св. Писание. За това, наредбитѣ,

Най-раненъ номоканонъ е тоя на Иоана Схоластика, живѣль въ VI в. По образование Иоанъ е билъ юристъ. Най-напрѣдъ билъ адвокатъ и за това получилъ названieto — схоластикъ; послѣ станалъ свещеникъ Антиохийски, и по-късно (557 г.) Цариградски патриархъ. Докато билъ свещеникъ (около 550 г.) той съставилъ своя сборникъ на церковни правила, раздѣлени на 50 титли. Тѣзи правила той разположилъ не по редъ на съборитѣ, а въ систематически редъ по приликата на съдържанието на церковнитѣ правила. А когато билъ патриархъ той съставилъ сборника отъ 87 главни граждански законоположения — извлѣчение изъ новелитѣ на имп. Юстиниана, частъ въ съкращение, частъ изъ цѣло. Тѣзи два сборника — канонически съ 50 титули и граждански закони съ 87 глави — били събрани отъ неизвѣстенъ авторъ и съставили първия номоканонъ, нареченъ по името на Иоана Схоластика.

Слѣдъ така наречения Схоластиковъ номоканонъ се явява други — тоя съ XIV титули. До скоро мнѣнието бѣше, че той е дѣло на знаменития цариградски патриархъ Фотия, поради това той се е наричалъ и „Фотиевъ номоканонъ“. Едно обстоятелствено изучаване на самия-номоканонъ, особно на неговото прѣдисловие доказва, че той е отъ по-ранно врѣме и че при Фотия той е билъ само допълненъ. Такива учени изслѣдователи като Цахарие, проф. Суворовъ, епископъ Никодимъ и др. вече положително твърдятъ, че не само Фотия не е вземалъ участие въ редакцията на тоя номоканонъ, но че той е непричастенъ и въ допълненията къмъ него. Номоканонътъ съ XIV титули има двѣ редакции: Едната отъ първата половина на VIII в. и, споредъ еп. Никодима, тя е работа или на цариградския патриархъ Сергия, или пъкъ на нѣкое духовно лице писало подъ негова диктовка. Цахарие Ф. Лингенталъ казва, че врѣмето на съставлението му е къмъ царуването на императора Ираклия (610—641). Той е съставенъ отъ двѣ части, а именно: отъ така наречения канонически

приети на съборитѣ, като съобразни съ прѣданието и Св. Писание, се нарекли канонически.

На славянски езикъ думата *kanon* още въ ний-старо врѣме е прѣведена съ думата правило, а пъкъ — *voros* съ законъ. Отъ тукъ и номоканонъ съ думата, не толкозь ясна и изразна, закону-правило, както е билъ нареченъ и най-стария прѣводъ на Схоластиковия номоканонъ.

сборникъ съ 14 титули, и отъ *Collectio tripartita* — граждански закони за черковата, изложени въ Юстиниановото законодателство*). Авторътъ и на двѣтъ тия сбирки е сжщо непознатъ. По съдържанието си тоя номоканонъ се отличава отъ прѣдишния Схоластиковъ по това, че той е раздѣленъ на 14 т. съ пълна хармоническа помежду имъ връзка, а всички титули се дѣлятъ на глави, отъ които къмъ всѣка сж приведени номерата на канонигъ, които говорятъ за извѣстенъ прѣдметъ, а послѣ и — съотвѣтнитъ закони отъ гръцко-римското законодателство.

Втората редакция на номоканона съ XVI титули е извършена въ 883 г. Въ нея е заизена външната страна на първата редакция, но въ втората се съдържатъ канонигъ на трулския (въ Цариградъ станалъ) съборъ и Никейскій II съборъ. Колкото за гражданския отдѣлъ на тоя номоканонъ, той останалъ сжщиятъ съ нѣкои съвършено дребни измѣнения. Тая редакция на номоканона съ 14 титули се приписва отъ нѣкои на знаменития патриархъ Фотия (883 г.); сигурното е само, че тя е завършена въ време на неговото патриаршество.

Систематичността и пълнотата му е направила номоканона съ XVI т. много удобенъ за употребление и за това той е билъ повече разпространенъ. Знаменитиятъ му коментаторъ Валсамонъ, казва, че той замѣстилъ всички други канонически сборници.

Първоначалниятъ текстъ на българската Кърмчая е застъ отъ така наречения номоканонъ на Иоана Схоластика съ 50 титули. Той съдържалъ: 1) събрания отъ черковни правила, наредени въ 50 титули; 2) 87-тъ глави, извлѣчени изъ различни новели на Юстиниана и които съставляватъ сега 42 та глава на печатната Кърмчая; 3) Законъ соудный людѣмъ; 4) Еклогата; 5) различни апокрифически статии отъ бълг. произхождение подъ име „заповѣди и поучения на св. отци“, повечето правила за епитимиигъ и други черковни наказания.

У руситъ тая българска Кърмчая е била занесена много рано. Тя била най-напрѣдъ занесена наедно съ другитъ черковни книги — при самото обръщане на руситъ въ християнство (988).

Освѣтъ тая Кърмчая, проф. Павловъ издири, че въ Русия е билъ въ най-голѣмо употребление единъ други номоканонъ

*) *Collectio tripartita* съдържала три отдѣла: 1. първитъ 13 тит. отъ Юстин. кодексъ; 2. 6 тит. изъ Дигеститъ и институциигъ; 3. изводи изъ 34 новели за духовнитъ лица и пр.

— ранната редакция съ 14 титули. Той описва тоя номоканонъ подробно (по синодалната Кърмчая № 227), и намѣрва, че въ него нѣма ни една статия по-късна отъ епохата на издаването на Прохирона (870—878 г.) Отъ тукъ той вади заключение, че прѣводътъ на тоя знаменитъ славянски номоканонъ съ 14 титули се е явилъ едновременно съ тоя на Схоластика, и, може би, изъ подъ ржката на сжщия Св. Методий. Въ полза на подобно заключение говори, види се, и това забѣлжжено обстоятелство, че тоя съ 14 титули номоканонъ е прѣведенъ отъ такъвъ грѣцки списъкъ, който е билъ съединенъ съ Схоластиковия съ 50 титули.

Професоръ Павловъ прави и други догадки, между които и тая, че нѣмало защо да се прѣвеждатъ отъ Св. Методия и двата номоканона, че свършено е билъ достатъченъ единиятъ — Схоластиковиятъ, който въ IX в. билъ завзелъ първенство въ черковното употрѣбление у грѣцитѣ. Обаче номоканонътъ съ 14 титули ималъ извѣстни прѣимущества въ формално и материално отношение. Додѣто Схоластикъ, споредъ изискванията на своята система, билъ длъженъ да развали стария, исторически видъ на канонитѣ, т. е. да размѣсти правилата отъ едно произхождение по разни титули на сборника си, по-сетнѣшниятъ канонистъ съединилъ сгодитѣ на едното и другото, систематическо и хронологическо, изложение на правилата: той ги сжщо привелъ въ система, но не ги прѣписвалъ изцѣло, а само ги цитиралъ съ цифри и така съставилъ нѣщо като систематически показалецъ къмъ втората и главна часть на сборника — къмъ синтагмата, въ която пкъ се съдържа самиятъ текстъ на правилата, въ порядкъ на съборитѣ и св. отци, и която била така твърдѣ практическа. По Схоластиковата система лесно се намѣрвала вѣжкоя наредба по прѣдмета, но мъчно — по извѣстенъ съборъ или отецъ. Другиятъ канонистъ удовлетворявалъ и двѣтъ тия нужди. Освѣнъ това, той вече съдържалъ и нѣкои нови правила (на двата събора, каргагенски и цариградски, при Нектария, и още на нѣкои свети отци), които Схоластикъ още не знаелъ. Поради тѣзи удобства на Кърмчаята съ 14 титули, тя се появила въ прѣводъ при князь Ярослава (978—1054) и дори станала популярна; прѣзъ цѣлитѣ XI и XII вѣкове тя е била въ прѣимуществено черковно употрѣбление въ Русия. Тя послужила и за по-сетнѣшната печатна Кърмчая.

За най-стария, признатъ отъ всички, номоканонъ, тоя на Схоластика съ 50-тъ т., прототипътъ на който е пергаментната Кърмчая въ Румянцовския музей, се приема: първо, че той е чисто българска редакция, второ, че авторътъ на тоя прѣводъ, вѣроятно, е Св. Методий, трето, че той е попадналъ въ Русия въ най-ранното врѣме, слѣдъ покрѣстването.

Относително втората съ 14 титули (глави) Кърмчая — първа и ранна до-Фотиева редакция — за която А. Павловъ прави догадка, че прѣводътъ ѝ може да е извършенъ въ сама Русия въ врѣмето на Ярослава, ние по-скоро сме съгласни да приемемъ първото прѣдположение пакъ на сжщия проф. А. Павловъ, че и тая Кърмчая съ 14 титули трѣбва да е прѣведена отъ Св. Методия или отъ ученицитѣ му. Ето и нашитѣ съображения:

Първо. Обстоятелството, че въ Русия скоро се забѣлѣжила непрактичността на Схоластикова номоканонъ не говори въ изключителна полза на тезата, че поради това именно въ Русия се заловили да прѣведатъ и другия номоканонъ съ 14 титули. Сжщата нужда е съществувала и по-рано и трѣбвало е да извика прѣвода на тоя номоканонъ, който не е можалъ да бжде непознатъ на такива вѣщи по каноническитѣ сборници лица, каквито сж били Св. Методий и неговитѣ ученици (особено Климентъ), работници въ книжовното поле.

Второ. Езикътъ и правописанието на тая Кърмчая съ 14 титули, както признава самъ А. Павловъ, носятъ на себѣ „ясный отпечатокъ самыхъ первыхъ временъ славянской письменности. Здѣсь встрѣчается не мало словъ и оборотовъ, свойственныхъ только первоначальному переводу церковныхъ правилъ съ греческаго на славянскій¹⁾.“ Освѣтъ това и професоръ Бус-

¹⁾ А. Павловъ. Первонач. слав. ном. 55. — Като изказва това мнѣние учениятъ покоенъ професоръ привежда нѣколко примѣри: *диѣчица* — *диаконесса* (Номок., тит. 1. гл. 33); *разъдора схіора* — *расколъ*; *чръсьсьмство* — *θρασύμαχον* — *сборище*; (тамъ же, т. 12, гл. 11); *жрътвѣникъ* — *алтарь*, въ нынѣшнемъ значеніи этого слова (т. 3. гл. 7); *тъліа* — *φθора* — *растлѣніе дѣлства* (т. 13. гл. 5); *кжштѣникъ, -ца* — *σκηνοκοξ, -κη* — *акторъ, актриса* (въ познатѣшихъ спискахъ: *кошунникъ, кошунница* — Ном. т. 13. гл. 21. Апостол. правил.); *простославный* — *православный* 12 Всел. соб. прѣв. 6 и др.); *сътыница* — *проценти* (Трул. 10) и пр.

лаевъ е забѣлѣжилъ, че езикътъ на сѣщия списъкъ се отличава съ много древни български и сѣрбски форми¹⁾. Въ такъвъ случай, и ако отъ чисто филологическа точка зрѣния и двата тѣзи прѣвода могат да се прѣдставятъ еднакво стари и че дори тоя съ 14 титули (синодалниятъ) може да се прѣдстави и по характеръ и езикъ, като по-старъ, тогазъ защо да не се приеме догадката, че и двата номоканона — Схоластикова съ 50 титули и сетнѣшния съ 14 титула (грани) сж били прѣведени своеврѣменно или единъ слѣдъ други, защото всѣки отъ тѣхъ е ималъ своитѣ особности, защото и двата еднакво сж били нужни? Или пъкъ: слѣдъ прѣвеждането на Схоластиковия номоканонъ, като се забѣлѣжило, че има нужда и отъ другия, като по-систематиченъ и сгоденъ за употрѣбление, сѣщитѣ прѣводачи на първия приготвили и него на старобългарски.

§ 2. Светославовата Кърмчая.

Въ края на XIII ст. въ Русия се получава изъ България нова редакция Кърмчая. То е Кърмчаята, която „митрополитъ всея Россіи Кирилъ“ поискалъ писменно отъ българския деспотъ Якова Светославъ. До насъ се е запазило отвѣтното писмо на Як. Светославъ до митрополита Кирила, съ което му е проводилъ тая Кърмчая. Това писмо е единъ забѣлѣжителенъ паметникъ, съ който се охарактеризува значението на Кърмчаята за онова врѣме²⁾.

Тази Кърмчая съ 14 глави (титули) е наречена отъ самия деспотъ Яковъ Светославъ — Зонара.³⁾ Тя се нарича още и Фотиева, тъй като е прѣводъ отъ номоканона нареченъ Фотиевъ.

¹⁾ Ibid. 58. Наистина А. Павловъ дири обяснения на това явление въ думитѣ на прѣосв. Макария, който въ своята „История“ като говори за сношенията на руската черква съ българската въ XI вѣкъ, справедливо забѣлѣзва че „Ярославу неоткуда било (кромѣ Болгаріи) собратъ къ себѣ тѣхъ писцовъ многихъ, которые занимались переводомъ книгъ съ греческаго на славянскій“. Ср. Истор. рус. церкви, т. I, стр. 172.

²⁾ Писмото се е появявало до сега у Розенкамфа, Обозрѣніе, изд. 2. с. 52; — у Евгения митрополита, Опис. Р. М., 291—292; — у Востокова, Опис.; — у Срезневскій, Свѣдѣнія и замѣтки, 1879, № 41, стр. 12; напечатано е и у С. С. Бобчевъ. Староб. правни паметници.

³⁾ Собствено тая Кърмчая е прѣводъ не по Зонаровата синтагма, а по сборника съ съкратенитѣ правила (Синописиса по синтагмата на Фотия) съ тълкуванията на Аристина, който сборникъ билъ

За тая Кърмчая А. Павловъ, въ своитѣ изучанія, е дошелъ до заключение не само, че тя е сърбска редакция, но че и авторството ѝ принадлежи на св. Сава, архиепископъ сърбски. Павловъ обосновава приблизително така своето твърдение: Номоканонътъ на Схоластика билъ прѣведенъ собствено за българитѣ, които вече отъ врѣмето на царъ Симеона сж имали своя уредена черковна иерархия. Но прѣзъ 16/ годишното робство на българитѣ подъ гърцитѣ, той излѣзълъ изъ всеобщо черковно употребление, отъ една страна; отъ друга, съ течение на врѣмето той вече не можелъ да отговаря на потребитѣ на сърбската и българска черкови въ епохата на тѣхното национално възраждане. Та и въ състава на самия гръцки номоканонъ, отъ врѣмето на първоначалния му прѣводъ на славянски, произлѣзли твърдѣ важни измѣнения; Сборникътъ на Иоана Схоластика загубилъ вече прѣдишното си практическо значение, а номоканонътъ съ 14 титула, който въ XI вѣкъ получилъ извѣстни допълнения въ врѣме на патриарха Фотия, въ XII вѣкъ билъ снабденъ съ тълкуванията на знаменити канонисти — Иоанъ Зонара, Теодоръ Валсамона и Алексий Аристина.¹⁾ Тѣзи тълкувания на канонитѣ служили като прѣвъз-

крагъкъ и съдържателенъ. Тукъ влизатъ, освѣнъ синописътъ на Фотиевата синтагма: 17 правила на ап. Павла, 17 на ап. Петра и 2 — на всички апостоли; каноническитѣ съчинения на Василия В. за врѣмето и мѣстото на черковното покаяние, за причащението, за прѣнебръгващитѣ епитимитѣ; послание на царигръ съборъ къмъ Мартирия, какъ да се пристединяватъ еретицитѣ; булата на императора Юстиниана за робитѣ, прибѣгващи къмъ черковата; на Димитрия, епископъ Кизачки, за яковититѣ, богумилитѣ и пр.; на Петра Антиохийски къмъ епископа на Венеция за опрѣсноцитѣ; на ап. Павла за втория бракъ; най-сетнѣ, отговоритѣ на царигр. патриархъ Николай Граматикъ. Такова е съдържанието на Номоканона, прѣведенъ отъ Яковъ Светославъ. (Biener, De Collectionibus, p. 31—36). — А. Павловъ, Перв. славянор. и номоканонъ 66.

¹⁾ Иоанъ Зонара, родомъ отъ Цариградъ (отъ края на XI до срѣдата на XII вѣкъ) бѣше първъ секретаръ на двореца. Като се отегли въ Атонъ, той написа своитѣ тълкувания; вж. Mortreuil, III. 460—481; Енци. Словаръ, вж. думата Зонара — Теодоръ Валсамонъ, тоже царигражданинъ, бѣше въ началото номофилаксь и хартофилаксь, патриархъ Антиохийски по име, безъ да заземе прѣстола си, живѣ и писа въ втората половина на XII вѣкъ; — Аристинъ бѣше номофилаксь (законопазителъ) и дияконъ при Иоана Кривена въ Великата черкова. За тѣзи канонисти-тълкуватели, вж. Mortreuil, I. с.; Розенкампфъ, Обзорѣніе Корич. ки.; Азаревичъ, Ист. визант. права. II. 327 и слѣд.

ходно ръководство за разбиране на старите канони и за прилагането им въ съвременната черковна практика, та скоро станала като необходима съставна част на каноническия кодекс на Източната черква. Затова въ първата половина на XIII вѣкъ, прѣдишните, нементирани списъци на номоканона и синтагма, се признали за устарѣли, а лицата, които продължавали да се ползватъ отъ такива списъци, подлежали на укоръ, като хора прости и назаднали въ черковното законовѣдѣние. Тѣзи съображения заставили Св. Сава, който живѣлъ нѣколко години въ Св. Гора Атонъ, гдѣто по прѣди самъ Зонара писалъ тълкувания на номоканона, да се заложи за работа. Св. Сава билъ избралъ за своя прѣводъ Синописиса — сборника отъ съкратените правила съ тълкуванията на Аристина.

Заключението на проф. Павлова за авторството на Кърмчаята Зонара, отдавано на Св. Сава, не е подкрѣпено силно нито съ исторически и филологически, нито съ други обективни доказателства. Напротивъ, то се опровергава повече или по-малко силно отъ други учени изслѣдватели на старите славянски Кърмчии, каквито сж Срезневский, Никодимъ Милашъ и Дръ Ватрославъ Ягичъ¹⁾

Многогодишниятъ изслѣдватель на Кърмчините Срезневский, като разгледва рязанския списъкъ, не говори никакъ, както Павловъ, че прототипътъ му е творение на сръбския първосветителъ. Той казва буквално така: „Кога е приготвенъ билъ първосписъкътъ на тѣзи списъци, да се рѣши окончателно е невъзможно. Може, впрочемъ, върху основата на подобни статии, които влизатъ въ тая Кърмчая, да се признае, че тя е могла да се образува въ тоя видъ не по-рано отъ XII в.“²⁾

¹⁾ Г. Данаиловъ въ „Единъ паметникъ и пр.“ поддържа мнѣнието на Ягича и отрича, че тоя номоканонъ е сръбска редакция. За доказателство на сжщото положение той привежда: първо, бѣлжката на писаря Иванъ Драгославъ и самото писмо на Якова Святославъ, съ което прѣпроважда тая Зонара, а нищо не поменава за Св. Сава, нито за авторството му; второ, изслѣждането на професоръ Ватрославъ Ягичъ: а) че въ езика на така наречената Иловичка Кърмчая има много българизми; б) че нигдѣ не се говори за прѣводачество на Св. Сава.

²⁾ С р е з н е в с к и й, Обзорѣн. древн. р. списковъ Корм. кн. 84. — Знае се, че тази рязанска Кърмчая е прѣписъ отъ проводената Кирилу Светославова Кърмчая.

По-долу Срезневскій, който не отдава прѣвода на Св. Сава, прави слѣднѣото повече прѣдположение отколкото твърдение: „Има нѣкакво право да се мисли, че славянскиятъ прѣводъ на тая Кърмчая е правенъ отъ сърбинъ; въ него се срѣщатъ често думи: бабуни, големи, задушье, истрина — истьрна (cisterna), перперъ, прѣзъ, свѣнь, скольѣа = скала (κλίραξ), тисоуща и пр.“ Едва ли обаче тѣзи думи могат да се взематъ за пълно доказателство въ полза на сръбското произхождение на Светославовата Кърмчая.

Такъвъ ученъ изслѣдватель на черковното право и на Кърмчаята отъ сръбска редакция като епископъ Никодимъ Милашъ не приписва прѣвода на Св. Сава.

Най-сериозна критика на мнѣнието на проф. Павлова за авторството на Св. Сава въ прѣвода на Святославовата Кърмчая ние срѣщаме у Д-ръ Ватрославъ Ягича, въ неговата „Иловичка Кърмчая“. Той се спира върху слабитѣ съображения на проф. Павлова и ги оборва така: Нийлѣ въ паметниците не се говори, че Св. Сава е прѣвождалъ отъ гръцки на сръбски славянски номоканонъ; казва се само, че, по прѣдание, запазено въ двѣ подобни Кърмчии: „изиде же на свѣтъ нашего языка божьствоное се писаніе потыщаніемъ и любяви многою и желаніемъ измлада освещенаго и благочестива и прѣосвещеннаго и прьваго архієпископа всеіє српскіє землє курь Савы, сына прѣподобнаго оца Сумешна“. — Проф. Павловъ, види се, не е знаялъ този надписъ, вече печатанъ въ Далм. Магазинъ на 1866.¹⁾ А този надписъ ясно казва, първо, че номоканонътъ отъ гръцки билъ прѣведенъ и изтълкуванъ по славянски; второ, че тоя прѣписъ е билъ направенъ съ старанието и грижитѣ на Св. Сава. Но кой е прѣвелъ тази гръцка книга на славянски, за това нищо не се казва. Безъ други доказателства да се твърди това за Св. Сава, не може. И отъ други свидѣтелства, (каквито сѣ и животътъ на Св. Сава по Теодосия и по Доминицианъ), може да се заключава само, че Св. Сава е пригодѣвалъ за прѣписването на „книгы много“ и „книгы законьныє“. Отъ тази страна, заключава Д-ръ Ягичъ, питането за първия съставитель на славянската Кърмчая Фотиевска редакция по извода на Аристина остава пакъ нерѣшено.

¹⁾ Д-ръ В. Ягичъ, Krmc. Illov. Starine. 65.

Най вѣрно изгледва да е мнѣнието, поддържано отъ Стояна Новаковича, че тая Кърмчая е прѣведена по настояването на Св. Сава за нуждитѣ на Сърбия (около 1219 година). Въ скоро врѣме се появяватъ и въ България прѣписи отъ сжщия прѣводъ. Единъ отъ тия прѣписи изъ България Яковъ Светославъ проважда въ Русия.

Светославовата Кърмчая въ Русия принесла голѣма услуга. Подиръ смъртта на архиеп Кирила отъ нея се появили два списъка — единъ написанъ въ 1282 въ Новгородъ, по желанието на тамошния епископъ Климентъ, който билъ положенъ въ Софийската черква, отъ която носи и своето название: софийски. Другиятъ е писанъ въ 1824 въ Рязанъ по списъка, изисканъ изъ Киевъ и по желанието на епископа Иосифа, прѣписанъ и оставенъ въ мѣстната Рязанска черква, отъ дѣто е добилъ название рязански. Че тѣзи списъци сж прѣписани по Светославовата Кърмчая доказателство е буквалното сходство на тълкуванията имъ. Сега, софийскиятъ списъкъ се пази въ Московската синодална библиотека, а рязанскиятъ въ С.-Петербургската Публична Библиотека. Въ рязанската К. се съдържатъ само гръцки или дошлитѣ изъ България статии и ни една руска. Той е, съ други думи, точна копия отъ Светосл. Кърмчая.¹⁾ Но това, което е характерно поне за насъ, то е слѣдното обстоятелство: въ софийската или новгородска Кърмчая има Законъ соудный людемъ, въ рязанската го нѣма. Това се обяснява съ обстоятелството, че софийскиятъ списъкъ е отъ фамилията на по-стария прототипъ номоканонъ съ XIV титули, уцѣлѣлъ и до наше врѣме въ Синод. Моск. библиотека № 227. Разликата между софийск. Кърмчая и другата старобългарска, която Срезневский нарича Устюжка и се намира въ Румянц. музей (№ 230), — е въ това, че въ софийската и нейнитѣ списъци иматъ вече тълкувания, съдържатъ номоканона съ XIV титули и съединената съ него синтагма въ редакция отъ врѣмето на патриарха Фотия.

Изслѣждането ни не ще бжде съвсѣмъ пълно, ако не поменимъ, че по-късно въ Русия сж се появили и други славянски, освѣнъ първоначалнитѣ, прѣводи на номоканона. Такива сж били на митрополита Киприана, който е прибавилъ и нѣкои тълкувания на българския архиепископъ Димитрия Хоматина, когото Максимъ Грекъ счита за пети ученъ на номоканона тълкувателъ редомъ съ Валсамона, Зонара, Матей Властара и Арменопуло²⁾.

¹⁾ До скоро не бѣше познато нѣкое подробно печатно описание на този списъкъ на рязанската Кърмчая. Но въ 1897 г. Императорската Руска Академия на наукитѣ издаде учения и многогодишенъ трудъ на Срезневский „Обозрѣніе древн. русскихъ списковъ Кормчей книги“, въ който е направено специално, подробно и прѣкрасно описание. Вж. стр. 47—84.

²⁾ Ст. Новакович, Законикъ, 2 изд., стр. XIV.

³⁾ Баронъ Розенкампфъ, Об. 75—76 и бѣл. 73. — Димитрий Хоматинъ е живѣлъ въ началото на XIII вѣкъ.

Отъ изложеното въ тия два §§ можемъ да извадимъ слѣднитѣ заключения:

1. Най-стариятъ славянски прѣводъ на номоканона е извършенъ на старобългарски езикъ. Авторътъ му най-вѣроятно е Св. Методия, комуто ще сж помагали и неговитѣ ученици. Тоя прѣводъ е направенъ по номоканона на Иоана Схоластика съ 50-тѣ титули канони и 87-тѣ глави граждански законоположения. Той е донесенъ въ Русия и тамъ отъ най-старитѣ негови рѣкописи е познатъ тоя въ Румянцовския музей № 230, инакъ нареченъ Устюжка Кърмчая книга.

2. Други все така старъ прѣводъ отъ Кърмчая съ 14 титули (първа редакция отъ до Фотиево врѣме) е билъ приготвенъ много рано, вѣроятно когато и първиятъ.

Тази Кърмчая, като по-систематична, била е много употребявана въ Русия. Макарь проф. А. Павловъ да мисли, че тя е работена отъ български писци, въ Русия, при великия князь Ярославъ, нашето мнѣние е, че не се изключава нейното чисто българско произхождение.

3. Третиятъ типъ на Кърмчая — нареченъ Зонара — е тоя, който българскиятъ деспотъ Яковъ Светославъ изпроводи до Киевския и „всея Россіи“ митрополитъ Кирилъ около 1262 год. Тоя типъ е втората допълнена въ врѣмето на патриарха Фотия Кърмчая съ 14 титули. Тя е снета съ грижитѣ на Яковъ Светослава отъ екземпляръ, пазенъ въ българската патриархия¹⁾. Не е вѣрно поддържането, че авторътъ на тоя номоканонъ е патриархъ Фотий. Сжщо така не е установено по единъ наученъ начинъ, че прѣводачътъ на тая Кърмчая е Св. Сава сърбски. Най-вѣроятно, тя е прѣведена съ грижитѣ на Св. Сава. Тазя Кърмчая има много стари рѣкописи отъ така наречената фамилия на рязанския списъкъ или Иосифовска Кърмчая²⁾.

§ 3. Кърмчаята като дѣйствуваще право въ нашенско и въ славянскитѣ земи.

Била ли е и до колко въ сила, разпространена и употребявана Кърмчаята въ стара България? Кои именно отдѣли и наредби отъ нея сж се прилагали? Кой е прилагалъ прѣдпи-

¹⁾ А. Павловъ, Курсь церк. права. 113.

²⁾ Никодимъ, Правосл. церковн. пр., 20, загл. 6.

санията на това дѣйствуващо писано право? Всички тѣзи въпроси сж важни. Тукъ ние ще кажемъ само нѣколко думи по тѣхъ, до колкото е необходимо да се слѣди сждбата на първоначалната Кърмчая въ по-нататъшното ѝ развитие и практическо значение.

Належаща практическа потреба е накарала прѣводачитѣ на Кърмчаята да я „прѣложатъ“ по-скоро на старо-български. Раннитѣ и прости форми на жизненни отношения въ езическия битъ на старитѣ българи бѣха замѣнени въ развитието си съ други по сложни. Обичаитѣ, които, редомъ съ устнитѣ прѣдания и наредбитѣ на господари и власти, бѣха достатѣчни по-на прѣдъ да уреждатъ тия отношения, сега се считаха за недостатѣчни. Христианството и византийскиятъ миръ съ своето непосредствено съседство въздѣйствуваха постепенно, но силно върху културата на българитѣ, създаваха имъ нови миогледи и отношения. Усѣти се нужда отъ закони и наредби, които биха удовлетворили появилитѣ се нови отношения. Христианството, слѣдъ кръщенiето (864), донесе новъ строй не само за душитѣ, новъ възгледъ и направление не само за умоветѣ и вѣрванията; христианството създаде нови потреби въ обществено-държавния и въ правния битъ на България. Борисовитѣ посланици при папа Николая се обръщатъ къмъ него съ въпросъ: „Нашиятъ господаръ желае да знае христiанския законъ и ви се моли да му го изложите.“ „Прѣкрасно желанне, отговаря папата; но за да се изложи въ подробности христiанскиятъ законъ би било нужно да се напишатъ безброй книги; сжщността имъ обаче е въ вѣрата и добритѣ дѣла“¹⁾. Но тѣ не се задоволяватъ само съ този въпросъ, отиватъ по-нататѣкъ и казватъ: „ние желаемъ да получимъ отъ васъ (папата) мирски закони.“ — Папата отговаря: „нужнитѣ за това книги ние драговошно бихме ви изпроводили, ако имаше у васъ такъвъ човѣкъ, който би могълъ да ви ги тълкува. Вржченитѣ отъ насъ на нашитѣ посланици книги за мирски закони (*de mundana lege libros*) не бива да ви се оставятъ, за да не би нѣкой у васъ да ги тълкува извратено или да ги тълкува умишлено“²⁾.

Това безсъмнѣно историческо свидѣтелство напълно подтвърждава положението, което посочихме. Българитѣ съ по-

¹ Гильфердингъ, Письма, I. 78. Първиятъ въпросъ и отговоръ.

²) 13 а. — Вж. о. с., 83. — Самиятъ текстъ у Богишича, *Pis. zakoni* 12.

кръстването си усѣтили голѣма нужда отъ писани закони и тѣ изказватъ тази си нужда на папата. Но, както се вижда, папата не удовлетворилъ една толкова належаща молба. Наистина, той казва, че врѣчилъ на своитѣ посланици такива законници, но не имъ позволилъ да ги оставятъ между българитѣ. А тъй като тѣзи посланици се върнали много скоро изъ България, тѣ отнесли съ себе си назадъ тѣзи писани наредби.

Прѣдъ видъ на това, таѣрдъ е естествено, гдѣто, не слѣдъ много, ние виждаме, че Св. Методий, който прѣвозда необходимѣ богослужебни книги, „прѣложилъ“ и номоканона „рекше законуу-правило“. Тоя прѣводъ е билъ извиканъ отъ практическитѣ нужди на духовенството въ богословско, каноническо и сѣдебно отношение.

Кърмчаята не е могла да не бѣде прилагана у насъ, инакъ не е било нужно да се прибѣгва до прѣвода ѝ въ най-първото врѣме, веднага слѣдъ покръстването. Светославъ, който е князувалъ въ врѣмето на царь Константинъ Тиха (1258—1277), не щѣше така усърдно да се грижи за своята „Зонара“ и да дава наставления на митрополита Кирила II „писаніемъ сію зонарѣ да се никде не припишетъ. Понеже тако подобно естъ сѣи Зонарѣ во всякомъ царствѣ единой быти на съборѣ, якоже святии отци оуставили и оупредаша“¹⁾. Тази строгость да се не прѣписва „Зонарата“, както казва Светославъ, напомня думитѣ на папа Николая да се не оставя *Lex mundana* между българитѣ, за да не я изкриви нѣкой. Но когато е имало достойни и способни прѣписвачи и тълкуватели, строгостъта е губила мѣсто, обстоятелство, което се доказва отъ нѣколкото прѣписи, станали въ Русия.

Българскитѣ духовни сѣдилища, особно митрополитскитѣ, сигурно сж се обръщали къмъ Кърмчаята за справка и ръководство. Кои обаче наредби отъ Кърмчаята сж бивали прила-

¹⁾ Срезневский, Св. и замѣтки, № 81. с. 12. — Востоковъ, Описаніе, стр. 290—291. Тукъ думитѣ, че „не трѣбва да се прѣписва тази Зонара“, „че за всѣко царство една Зонара трѣбва на съборѣ“, има струва ни се, тоя смисълъ, че се искало да има единъ припознатъ, прѣвѣренъ, автентиченъ, може да се каже, прѣводъ, който да служи за ръководство. По тоя начинъ се е смѣгало да се избѣгнатъ възможни грѣшки, подправки и прибавки въ единъ такъвъ важенъ актъ като номоканона. Който се е занимавалъ съ изучаването на палеографията, знае какви усилия и грижи сж се употребавали въ прѣписването и пакъ какви грѣшки сж ставали.

гани, е мжно да се отговори положително поради липсата на лѣтописни и други свидѣтелства. Но ние сме наклонни да приемемъ прѣдположението, че нашитѣ духовни сѣдии сж се яолзували широко отъ Кърмчаята: 1. доколкото това е било по-трѣбно за тѣхното вѣдомство и въ кръга на тѣхната дѣйностъ; 2. доколкото това не е отивало въ разрѣзъ съ народното правосѣзнание. Народниятъ сѣдъ, който е ималъ широка компетентностъ, и по граждански, и по углавни дѣла, не е прибѣгвалъ до Кърмчаята. Тя е била съвсѣмъ незнайна за него. Народниятъ сѣдъ е прибѣгвалъ за разрѣшаване свади и прѣпирни до обичайния кодексъ — живи носители и пазители на които сж били старѣитѣ въ мѣстото. Несъмнѣнно е, обаче, че правилата за родството и правилата за развода, находящи се въ Кърмчаята, сж били ръководящи въ всички дѣла, които сж се появявали прѣдъ духовнитѣ ни сѣдилища.

До врѣмето на митр. Кирила въ руската черкова сж сжществували и употребявали, въ славянски прѣводъ, сжщитѣ номоканони, които сж се употребявали и въ грѣцката черкова, имайки номоканона на Иоана Схоластика и номоканона съ XIV титули. Въ прѣимуществовно употребление е билъ послѣдниятъ, но още безъ правилата на Фотиевитѣ събори и безъ тълкуванията. Митрополитъ Кирилъ, който получилъ отъ България Светославовата Кърмчая въ 1262 година, обявилъ я общеобязателна за руската черкова на събора въ гр. Владимиръ въ 1274 година. При това, споредъ нуждата, въ разнитѣ прѣписи отъ Кърмчии сж се прилагали и други допълнителни законни сборки, каквато е била тая на ЗСЛ за българитѣ, и за руситѣ — Руска Правда и велико-княжескитѣ черковни уставы, грамоти и др.

§ 4. Печатането на Кърмчаята и сетнѣшната ѝ сѣдба.

Въ половината на XVII в. въ историята на Кърмчаята книга въ Русия се извършва едно твърдѣ забѣлжително събитие: до тогазъ рѣдко явление, достъпно само на малцина честити, които сж могли да си доставятъ врѣменно или окончателно нѣкой скжпоцѣнъ прѣписъ, отъ тогазъ — на свѣтъ се явява печатна Кърмчая. Това станало не по частно прѣдприятие, а по официална инициатива. Печатаната Кърмчая въ Русия е била едно правителствено издание, съ благословението на

Патриарха и съ повелението на Царя Алѣксѣя Михайловича. За образецъ на тая Кърмчая билъ взетъ списъкътъ отъ Рязанската Кърмчая, т. е. тая, проведена въ Русия отъ князь Светославъ, която се отличава по съкращения текстъ на статиитѣ отъ канонитѣ и по отсъствие въ нея на Руската Правда¹⁾.

Печатането на Кърмчаята въ Русия почнало на 7 ноемврий 1649 при патриарха Иосифа и въ другата 1650 г. било завършено. До черковитѣ обаче тия книги били разпроводени не по рано отъ 1653 г. при патриарха Никона, който, при това, намѣрилъ за потребно да направи прѣдварително нѣкои поправки и дору да унищожи нѣкои листове²⁾. По-сетнѣ Кърмчаята се прѣпечатвала нѣколко пѣти въ Москва, все по това Никоновско издание, но съ малки измѣненія: александрийскитѣ патриарси Тимотей и Теофилъ не се наричатъ светии, изпусната е цѣла глава (47), която е съдържала въ себе си полемическия трактатъ на Никита Мниха (инакъ Пактората или Стифата) за опрѣсноцитѣ противъ латинцитѣ³⁾.

Печатната Кърмчая въ скоро врѣме станала позната не само въ цѣла Русия, гдѣто тя била разпроводена по черковитѣ, но и въ православнитѣ славянски земи. Тя се считала нѣщо като официаленъ сборникъ на черковнитѣ правила. У насъ, споредъ нашитѣ разпитвания и издирвания, тя е служила на свещеницитѣ и архиереи за тѣхнитѣ нужди, редомъ съ обичайното право, което никога не е прѣставало да бѣде най-прѣкиятъ източникъ, както за народнитѣ, така и за духовнитѣ ни сѣдилища. Ако отъ 17 вѣкъ у насъ се употрѣблява вече печатната Кърмчая, по-рано за тази цѣль сж служили ръкописнитѣ гръцки и бѣлгарски номоканони и Арменю-

¹⁾ Баронъ Розенкампфъ, Об. к., 58; — А. Павловъ, Правосл. ном., 76; — Никодимъ. Пр. ц. пр., 210; — Изворовъ, Учебн., 234; — По-горѣ е обяснено защо тая Кърмчая се нарича Рязанска, а споредъ нѣкои и Иосифовска по името на рязанскитѣ епископъ Иосифъ, за когото е била прѣписана и поставена въ Рязанската съборна черква.

²⁾ Първото издание отъ 1650 год. е извънредно голѣма рѣдкостъ.

³⁾ Суворовъ, 64. 234. Никита е живѣлъ въ XI в. въ врѣме на патриарха Михаила Керуларий. Тѣй като политическитѣ интереси на гръцкия императоръ Константина Мономаха не допусkali да враждува съ папата, той поискалъ отъ Никита унищожението на трактата си. Никита самъ го изгорилъ публично.

пуло. Печатната Кърмчая и до днесъ продължава да е въ сила у насъ за всички чисто канонически наредби, които не сж отмѣнени съ други законни постановления.

Въ Сърбия, прѣди да получатъ напечатаната въ Русия Кърмчая, редомъ съ старата Фотиева Кърмчая, която се намѣрва въ нѣколко сърбски прѣписа, употребявалъ се е и други канонически сборникъ — алфавитната синтагма на Властаря въ древно-сърбски прѣводъ. За тая синтагма ние говоримъ по-долу¹⁾.

И до сега у сърбитѣ печатната Кърмчая се почита за официаленъ канонически сборникъ. Като частно издание сжществуватъ трудътъ на прѣосв. Никодимъ: „Зборникъ правила светихъ апостола“ и пр., прѣведенъ отъ гръцки по Атинската синтагма²⁾.

Въ Кърмчая книга канонитѣ, както и другитѣ законодателни наредби, сж изложени синоптически (съкратено). Тѣй като прѣводътъ не е билъ винаги съвсѣмъ точенъ, то за разяснението на нѣкое каноническо мѣние, често е ставало нужда да се прави справка въ оригиналния гръцки текстъ. Порази тази причина, ние виждаме, че въ Русии се правятъ въ по-ново врѣме опити за по-добъръ прѣводъ. Въ втората половина на 17 вѣкъ подобенъ трудъ е билъ извършенъ отъ Епифанія Славиницки. Той прѣвелъ пълнитѣ номоканони, сжщо и Фотиева номоканонъ съ тълкуванията на Валсамона и азбучната синтагма на М. Властаря. Въ първата половина на 18 в. Василий Козловски и Григорій Палетика прѣвели правилата апостолски и отъ гръцки, вѣстени у Беверегиева Синодиконъ. Тѣзи обаче прѣводи останали на ръкописъ³⁾. За да се олесни задачата на онѣзи, които сж боравели съ каноническитѣ правила, въ първата половина на XIX в., въ Русия, съ благословението на Св. Синодъ, билъ издаденъ, редомъ съ Кърмчаята, новъ канонически сборникъ подъ название: Книга правилъ св. апостоловъ

¹⁾ Въ софийс. Нар. библиотека се наитрва единъ прѣписъ отъ нея: Сулацъ № 631 сърбска редакция. Тукъ е изложенъ и Душановитѣ законникъ. Заглавието на Сулацъ гласи: Сја книга глаголамая суданъ благочестиваго и христіолюбиваго самодържавнаго великаго Царя Константина Юстиниана греческаго и пр.

²⁾ Пълното заглавие на този трудъ, излѣзълъ въ Задръ 1884 год. (второто въ Нови-Садъ, 1885), е: Зборникъ правила светихъ апостола, васконскихъ и помјеснихъ сабора и светихъ отаца, која су примљена православною црквомъ..“

³⁾ Неволитъ. Сбор. с. 227

святыхъ соборовъ вселенскихъ и помѣстныхъ и святыхъ отецъ¹⁾. Тази „Книга правилъ“ съдържа въ пълнѣ текстъ канонитѣ. Тя съдържа най-напрѣдъ вѣроопредѣленията на 5-тъ вселенски събори, послѣ последователно канонитѣ: апостолски, на останалитѣ два и 10 помѣстни събори и на единадесеттѣ св. отци. Завършено се съ азбученъ показалецъ. По този начинъ „Книга правилъ“ мѣлчливо отгмѣни каноническата частъ, т. е. първата ч. на Кърмчаята²⁾.

§ 5. Съставъ и съдържание на печатната Кърмчая.

Въ новия си печатанъ видъ Кърмчаята има слѣдния съставъ. Тя се дѣли на двѣ части: първата, която състои отъ канонитѣ, съдържа 41 глави; втората, въ която влизатъ черковно-гражданскитѣ закони на византийскитѣ императори, съдържа 29 глави. Ще каже, всичко 70 глави. Освѣнъ това, въ самото начало се срѣщатъ нѣколко прѣдговорни бѣлѣжки, а въ края — нѣколко заключителни глави и показалецъ.

По-подробно изложено това съдържание на Кърмчаята върви както слѣдва:

Първата частъ. Най-напрѣдъ, въ едно първо сказание, сѣ изложени причинитѣ за скарването и раздѣлянето между източната и западна черкови, а сѣщо какъ българската и сръбска черкови сѣ станали автокефални още въ началото; второто сказание обеснява покръщението на Русия при Олга и Владимира свети; третото сказание разправя какъ е учрѣдено московското патриаршество.

По-нататкъ идатъ двѣ сказания за съборитѣ, гдѣ и какъвъ съборъ се е състоявалъ — първото сказание разправя за седемѣтъ свети и велики вселенски събори; второто — за деветѣтъ помѣстни, гдѣ и кога всѣки се е събралъ.

Особна глава е посветена на Фотиева нареченъ номоканонъ — титли или правила 14. Въ тоя номоканонъ има само посочване

¹⁾ „Книга правилъ“ е написана по славянски и първи пѣтъ бѣ издадена въ 1839 въ Москва наедно съ единъ паралеленъ гръцки текстъ. Отсетнѣ тя биде издавана нѣколко пѣти безъ гръцкия текстъ.

²⁾ Върху значинието на Кърмчая въ новата практика на руската черкова вж. Суворовъ, Учебн. 227; — сѣщо вж. неговата статия: „Церковное право, какъ юридическая наука“ (Юр. Вѣстникъ, М. 1888 г.); — двѣ статии на архим. Иоана, напечатани подиръ смъртта му изъ незавършения „Курсъ церк. законовѣдѣнія,“ въ „Правосл. Обзорѣніе,“ 1875, II. 40 и слд. 198 и слд. подъ насловъ: „Основанія рѣшеній св. Синода по духовно-судебнымъ дѣламъ,“ въ Общія начала, которыми руководствуется Св. Синодъ въ приложеніи правилъ древней церкви.“

боя на канонитѣ и съдържанieto имъ. Прѣдсловieto Фотиево къмъ номоканона е раздѣлено на двѣ части¹⁾.

Слѣдъ това почватъ 70-тѣ глави на печ. Кърмчая, отъ които въ първата часть, както слѣдва :

Глави 1—4. Правилата на Св. Прѣхвални Апостоли, именно : гл. 1. тъй нареченитѣ апостолски правила, тълкуванята на Аристина ; гл. 2. правилата на Св. Павла особни ; гл. 3. правилата на двамата Свети апостоли Петра и Павла ; гл. 4. правилата на всички апостоли „купно“.

Глави 5—20. Правилата на св. събори вселенски и помѣстни : гл. 5. на първия вселенски съборъ въ Никея ; гл. 6. на първия помѣстенъ анкирски ; гл. 7. на помѣстния неокесарийски ; гл. 8. на помѣстния гангрски ; гл. 9. на помѣстния антиохийски ; гл. 10 на помѣстния лаодикийски ; гл. 11 на втория всел. цариградски I ; гл. 12. на третия всел. ефески ; гл. 13. на четвъртия всел. съборъ халкидонски ; гл. 14. на пом. сардикийски ; гл. 15. на пом. картагенски ; гл. 16. на петия вселен. цариградски за Агания и Гаведия ; гл. 17. на шестия всел. трулски въ Цариградъ ; гл. 18. на седмия всел. никейски втори ; гл. 19. на двукратния (първия и втория) въ Цариградъ ; гл. 20. на бившия въ Св. София²⁾.

Главитѣ 21—41 съдържатъ особни правила на св. отци изложени въ формата на послания до разни лица, както слѣдва : на Св. Василия Велики (гл. гл. 21—25) ; на Св. Дионисий, архиепископъ Александрийски (гл. 26) ; на Св. Петра Александрийски (гл. 27) ; на Св. Григория, еписк. Неокесарийски (гл. 28) ; на Атанасия Велики, архиеп. Александрийски (гл. 29) ; на Св. Григория Богословъ (гл. 30) ; и на Св. Амфилохия Иконийски ; на Св. Григорий Ниски (31) ; на Тимотея, архиепископъ Александрийски (гл. 32) ; на Теофила, арх. Алекс. (гл. 33) ; на Св. Кирила, архиеп. Алекс. (34 и 35) ; на Св. Василия, Генадия, Терасия ; за да не се ржкополага нѣкой на свѣщеннически чинъ за награда (на мздѣ) — на царигр. съборъ (гл. 36) ; за начина на приемане еригицитѣ въ правосл. вѣра (гл. 37) ; наредба отъ черковата Св. София, утвърдена отъ Юстиниана, за робитѣ, шо прибѣгватъ въ черкова (гл. 38) ; на Св. Димитра, епископъ

¹⁾ Прѣдсловаията заематъ въ печ. Кърмчая лист. 21—25. Самиятъ номоканонъ въ 14 грани (тигули) завзема листове 26—56 Тѣзи 14 титули (грани) се съгласяватъ съ изданието на Юстель, като е пропуснатъ текста на Юстиниановитѣ закони, вмѣстени по-долу въ 44 глава и бѣлѣжкитѣ на Валсамона къмъ номоканонитѣ.

²⁾ Текстътъ на апостолскитѣ правила (собствено така нареченитѣ) върви по оня синописъ, който е познатъ подъ името на Аристина, както това се поменава изрично и въ печ. Кърмчая ; къмъ него се присѣдиняватъ обясненията на непознатъ тълкувателъ, а по нѣкадѣ се срѣщатъ тия на Зонара. Правилата на двата събора, които сж станали подъ прѣдсѣдателството на Фотия, не съдържатъ бѣлѣжки, понеже не сж били обяснявани отъ Аристина. Тѣзи канони сж вмѣстени въ печ. Кърмчая листове 71—224.

Кизичски — за яковититѣ, хаизеритѣ и месалиянитѣ (гл. 39); на Петра Александрийски за опрѣсноцитѣ (гл. 40) и на блаженный черноризецъ Нилъ — за покаянието.

Втората частъ на Кръмчаята почва отъ 42 глава. Тя съдържа 87-тъ титули (границы) изъ Юстиниановитѣ новели, както ги бѣ наредилъ Иоанъ Схоластикъ.

Глава 43. Три новели на Алексия Комнина за черковното обръчение и за вѣнчанieto на браковетѣ.

Глава 44. Тринадесетѣ титули (границы) по Фотиева номоканонъ изъ Юстин. новели¹⁾.

Гл. 45. Изборъ отъ законитѣ, дадени чрезъ Мойсея отъ Бога на израилтянинитѣ (въ 50 глави).

Гл. 46. Законъ соудный людемъ.

Гл. 47. За фржзитѣ или латинитѣ²⁾.

Гл. 48. Законъ градски (въ 40 титули). Това е гражданския законъ (jus civile), познатъ иначе подъ названieto Прохиронъ на Василия Македонянина.

Гл. 49. Наредбитѣ (глави) на императоритѣ Львъ Исаврянина и Константина Копронима. То е така наречената Еклога, съкратена. Тя е принадлежность на българската Кръмчая. Нѣма я въ сръбскитѣ списъци.

Гл. 50. За браки и степенитѣ на родството. Тази глава я нѣма сѣщо въ сръбската Кръмчая. На 50 гл. проф. Павловъ посвети специално съчинение подъ заглавие „50 глава Коричей Книги“, най-доброто съчинение по брачното право на източната черкова.

Гл. 51. За незаконнитѣ бракове.

Гл. 53. Питания на Иоана Мълчалника и др. монаси и отговоритѣ имъ отъ събора при патриарха Цариградски Николая.

Гл. 54. Питания на Константина Панфилийскъ и отговоритѣ на тѣхъ отъ Никита, митрополитъ ираклийски.

Гл. 55. Правилата на цариградския патр. Методий за отстъпницитѣ отъ черковата и за начина на повръщането имъ въ черковата.

Гл. 56. За сьщеническитѣ дрѣхы.

Гл. 57. Правилата на Никифора изповѣдника и на други съ него св. отци.

¹⁾ Въ печ. к., II т., листове 49—62. Тѣ сѣ отдѣлени отъ Фотиева номоканонъ изважчения изъ мирскитѣ закони. Тѣ сѣ тукъ 13 вмѣсто 14, защото 14-тиятъ титулъ не е съдържаля граждански закони и билъ изоставенъ.

²⁾ Статията на фржзитѣ или латинцитѣ, споредъ Розенкампово прѣдположение, може да е съчинена въ България, на основание гръцки източници.

58. Откъслещи отъ каноническитѣ отговори, надписани отъ името на Иоана, епископъ Кипърски — XIII в.

Гл. 59. За ржкополагането на иерентъ — единствена руска статия въ цѣлата печатна Кърмчая.

Гл. 60. Отговора на Тимотея, патриархъ Александрийски (V в.).

Гл. 61 — 64. Правила за иноцитѣ отъ Василий Великий.

Гл. 65 — 67. За свещенитѣ лица и одежди.

Гл. 68. Отговоритѣ на Анастасия Синайски на разни въпроси.

Гл. 69. Послание на Тимотея пресвитеръ до Иоана за различаване между лицата, обърнати отъ еретници въ православни.

Гл. 70. Разсждение на Никола Монаха за силата и значението на черк. правила.

Въ края на Кърмчаята и вънъ отъ 70-тѣ глави има прибавка, като послѣдствие:

1. Описание, защо тази книга се нарича Кърмчая. Това описание има любопитно съдържание и заслужва да бжде особно изучено.

2. Грамота на Константина Велики до римския папа Силвестра за независимостта на духовната иерархия отъ свѣтската власть.

3. За римското отпадане отъ източната черква.

Тѣзи послѣловия, както и прѣдисловіята на Кърмчаята, сж особно важни за историята на старото славянско и българското право. Въ тѣхъ се срѣщатъ нѣкои данни, които даватъ ключъ за обяснение на извѣстни постановления и послания, специални на славянската, респективно старо българската Кърмчая.

Въ послѣдното описание за римското отпадане отъ черковата има извѣстни неувѣрности, при все това и тѣ сж характерни за изображение настроението на врѣмето, когато е било писано¹⁾.

IV. ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ.

§ 1. Първи изучвачи и литература на ЗСЛ.

ЗСЛ. е вмѣстенъ въ печатната Кърмчая, гдѣто занимава глава № 3 (46) и съдържа 32 статии, наречени тамъ глави. Това е кратката редакция на ЗСЛ., а има обширна съ 77 статии. Дълго врѣме не се е знаалъ чисто българскиятъ характеръ на тоя паметникъ. Като се срѣщала изключително въ Кърмчаята, мислѣло се е, види се, че и тая, както другитѣ глави на тоя черковно-свѣтски кодексъ, е прѣведена отъ гръц-

¹⁾ Епископъ Никодимъ (Пр. ц. пр. 212), казва, че отъ когото и да е написана тази послѣдня статия въ Кърмчаята, тя изсочва грубо незнание на историята и още, че писателътъ ѝ се е ржководилъ отъ най-необузdana страсть.

кия номоканонъ, или поне отъ нѣкой други гръцки текстъ. Нѣкои сж мислили, че ЗСЛ. може да е единъ кжсъ отъ Еклогата, каквито се бѣха появили твърдѣ много въ срѣднитѣ вѣкове: *Ecloga Privata*, *Ecloga privata aucta*, *Ecloga ad Prohiscum mutata* и пр.¹⁾. Хартофилакстъ на цариградския патриархъ Агатангелъ въ началото на миналия вѣкъ недоумѣва, че тоя трудъ (ЗСЛ.) не се цитирвалъ отъ нѣкого²⁾. Неволинъ пъкъ заявява, че „подлинникътъ“ на ЗСЛ. не билъ още намѣренъ³⁾.

Баронъ Розенкампфъ въ началото на миналото столѣтие забѣлѣжи въ своитѣ изслѣдвания, че ЗСЛ. не е единъ обикновенъ прѣводъ, както сж другитѣ глави на Кърмачята. Това, което той посочи първи въ своето учено изслѣдване⁴⁾, бѣше едно цѣло откритие: то прави епоха въ литературата по историята на българското право. Споредъ барона Розенкампфа ЗСЛ. е паметникъ отъ чисто българско произхождение, неговъ авторъ трѣбва да бѣде Св. Методий и той се е появилъ веднага слѣдъ покръщението. Авторътъ най-напрѣдъ разгледва съдържанието на ЗСЛ., „въ първоначалния му гръцки съставъ“, както той се изразява, а послѣ той хвърля единъ погледъ и върху оная обширна редакция, въ която се срѣща той въ нѣкои руски паметници. Това е, споредъ Р., славянски или руски съставъ, постепенно умноженъ. При съставянето на първия „номоканонъ и черковенъ уставъ“ за славянитѣ, необходимостта изисквала да се прибави къмъ номоканона на Иоана Схоластика „Законъ судный мірскимъ людемъ“, казва нашиятъ авторъ⁵⁾.

Баронъ Розенкампфъ се постара да посочи и източникитѣ на ЗСЛ. въ нѣкои отъ гръцкитѣ въ него врѣме дѣйстващи законници, особно въ Еклогата. Това негово рано посочване се подзе по-късно отъ други изслѣдователи, особно отъ А. Павлова. Книгата на Розенкампфа е важна само като първи трудъ, който направи поменатитѣ открития за произхождението на ЗСЛ. Той се постара не само да намѣри източникитѣ на нашия паметникъ, но той още го подложи на едно, макаръ час-

¹⁾ Никодимъ, Пр. ц. право (руски прѣводъ), 139.

²⁾ Biener, De collectionibus canonum ecclesiae graecae, p. 41; Никод. — *ibid.*

³⁾ Неволинъ, Собр. 424.

⁴⁾ Баронъ Розенкампфъ, Обзорѣніе Коричей книги въ историческомъ видѣ Изд. I М. 1829.

⁵⁾ Баронъ Розенкампфъ, Обзор. Корич. 144.

тично сравнително изучване, особно по статията му за плячката (Гл. О полонѣ) ¹⁾

Съ други думи, ние дължимъ на учения русинъ не само инициативата, но и най-сериозното разработване на нашия паметникъ.

Востоковъ въ своето „Описание на румянцевския музей“, съобщава за два прѣписа на ЗСЛ.:

1. Единиятъ прѣписъ на ЗСЛ. е въ Кърмчаята въ Румянцевския музей № 230, писанъ е на пергаментъ, на листове 48 до 53. Ржкописътъ е уставно писмо отъ XIII столѣтие. Тази Кърмчая съдържа 147 ст., ако и въ нумерацията да сж посочени 139. Востоковъ забѣлжва, че тоя ЗСЛ. въ сетишни списъци се отдава „Царю Константину Великому, вѣроятно, само поради находещитѣ се въ първитѣ редушки позовавания на узаконенията на Константина Велики за езичниците“. Въ заключителната си бѣлжжка за Кърмчаята № 230, Востоковъ казва, че макаръ почеркътъ и да показва XIII или началото на XIV в., но езикътъ е най-древниятъ, по което несъмнено може да се заключава, че това събрание на черковни закони е първото на славянски; слѣдъ него сж дошли вече другитѣ, които все сж заети отъ него. Така, вѣроятно, ЗСЛ. е прѣминалъ отъ тоя въ всички други списъци.

2. Другиятъ прѣписъ е въ Кърмчая № 231 на хартия, на 386 листа, обр. Тукъ на статия втора е поставено: „Константина царя соуд.“ Тая Кърмчая е съ 411 страници полу-уставно писмо отъ края за XV ст. или началото на XVI.

Калачовъ поменава за ЗСЛ. въ своето соч. „О значеніи Кормчей въ системѣ древнаго русскаго права“ (Москва, 1850 г.), като казва, че подлинникътъ не принадлежи на византийския

¹⁾ „Кромѣ важности сей статьи (40), казва той, по сравненію разныхъ переводовъ, самое содержаніе оной требуетъ вниманіи въ томъ отношеніи что она представляетъ сама правила, на которыхъ основано раздѣленіе военной добычи, какъ у грековъ, такъ и у славянъ при обращеніи ихъ въ христіанскую вѣру. Предметъ сей въ тогдашнихъ непрестанныхъ войнахъ имѣлъ особенную важность, и по сему онъ вошелъ въ первыя постановленія, служащія общимъ руководствомъ присутственнымъ мѣстамъ. Весьма бы любопытно было сравнить сіи правила о раздѣленіи добычи, съ тѣми коимъ слѣдовали по сему предмету франки, готти, нормани и прочіе народы“. Бар. Розенкампфъ, Об. К., I изд. 142 стр. Въ бѣлжжкѣ 129 (стр. 131 и слѣд.), авторътъ се повръща върху сѣция прѣдметъ и ни при-
вожда нѣколко текста за плячката.

императоръ Константинъ, но че той и до сега не е откритъ¹⁾. Въ други единъ свой трудъ „Изслѣдованія о русской правдѣ“, Калачовъ се е постаралъ да изясни отношението на ЗСЛ. къмъ Р. Правда. Той привежда и членове отъ Р. Правда, заети отъ ЗСЛ., съ други думи признава старшинството при Р. Правда на нашия паметникъ²⁾.

По-особно и по-подробно се занима съ ЗСЛ. сенаторътъ Ромуалдъ Хубе и професоритъ А. Павловъ, И. Д. Бѣляевъ и Теодоръ Зигель.

Покойниятъ професоръ А. Павловъ посвети на нашия паметникъ отдѣлна глава на края на своето съчинение „Первоначальный Славяно-русскій номоканонъ“³⁾. За него ЗСЛ. е чисто българска компилация, авторъ на която трѣбва да е Св. Методий.

Има двѣ редакции на ЗСЛ.: кратка, която се срѣща въ Кърмчаята, и пространна — която се намѣрва въ нѣков частни правни паметници, познати подъ названието „Мѣрила праведнаго“ и въ лѣтописитѣ. Ние знаемъ три издания отъ пространната редакция на ЗСЛ.: единътъ издаденъ отъ Дубенски въ неговитѣ „Русскія Достопамятности“, 2 а часть по пергаментния сборникъ отъ XIV в., а другиятъ отъ Павла Строева въ „Софійския Временникъ“, по списъкъ отъ XVI в. Дубенски въ своя трудъ поддържа, че той е по-старъ отъ „Руската Правда“⁴⁾; третиятъ е тоя въ „Полное собраніе русскихъ лѣтописей“.

Павловъ се спира по-особно върху източниците на ЗСЛ. и той намѣрва, че тия източници сж по-раннитѣ византийски паметници, особно Еклогата на Льва Исаврянина и Константина Копронима⁵⁾ съставени и издадена подъ влиянието на славянското обичайно право. Павловъ посочва на статитѣ (членовѣтѣ) отъ ЗСЛ. и съответнитѣ имъ въ Еклогата. При това, той заключава, че буквално сж прѣведени 12. 15. 18. 21 и 24. 31 и 32. Всички други прѣдставляватъ повече или по-малко

¹⁾ Калачовъ О значеніи Кормчей, стр. 19.

²⁾ Калачовъ. Изслѣд. Руск. Пр. 122, 147—149.

³⁾ Това съчинение „Первоначальный славянорусскій номоканонъ“ — Казань, 1869, е единственото, което, слѣдъ Розенкампа постави на научна почва въпроса за произхождението на Кърмчаята. То съдържа № V. „Источники Закона Суднаго Людѣмъ и отношеніе его къ Русской Правдѣ“ (стр. 94 до края).

⁴⁾ Дубенскій, Р. Достопамятности, ч. II, стр. 137.

⁵⁾ Павловъ, Первон. п. н., 95; — Collectio libror. juris gr., r. ed Zachariae Lips. 1852.

значителна прѣправка на гръцкия текстъ. Тази прѣправка състояла обикновено въ това, че налагала въ противоположност на гръцкия законъ „свѣтски, или людски“, черковни епитемии (гл. 4—9, 11, 14 и 16), а въ други случаи замѣняла гръцкитѣ членоврѣдителства съ глоба (продажа) (ст. ст. 25, 27, 28 и 29).

Специално за обширната редакция на ЗСЛ. проф. Павловъ поддържа, че нейнитѣ допълнителни 45 статии били заети повече отъ Моисеевитѣ закони. Текстътъ на тая редакция билъ по-близо до гръцкия оригиналъ. Именно, тукъ нѣма прѣдвидени черковни епитемии, редомъ съ углавнитѣ наказания или въ отиѣна на тѣхъ, макаръ да се срѣщатъ и други отстѣпления отъ текста на Еклогата. Поради това обстоятелство Павловъ заключава, че обширната редакция на ЗСЛ. е по-ранна отъ кратката. Можало да се прѣдположи, че кратката е била назначена прѣимуществено за духовнитѣ, а обширната за гражданскитѣ сѣдии. Едно доказателство за това било, че кратката редакция се намѣрва въ Кърмчаята, а обширната — въ разни юридически сборници.

Ромуалдъ Хубе даде едно обоснование на възгледа на баронъ Розенкампфъ. Въ своето изслѣждане „За значението на римското и римско-византийското право у славянскитѣ народи“, ¹⁾ той намѣрва, първо, че наистина ЗСЛ. е българска работа, че тя е най-ранното славянско законодателно произведение и че то трѣбва да е плодъ на Симеоновата дѣятелностъ.

В. Богишичъ въ своитѣ „Писани закони на славянския югъ“, ²⁾ подлага на доста подробно изучаване ЗСЛ. Най-напрѣдъ той приема мнѣнието, че ЗСЛ., наедно съ Кърмчаята, е най-стариятъ писменъ юрид. паметникъ. Освѣтъ езикословнитѣ съображения, той привежда и друго доказателство, а то е отношението на ЗСЛ. къмъ Р. Правда. Той припомня казванията на Дубенски, Калачовъ, Павловъ и Хубе за старината на ЗСЛ. Така, Богишичъ отъ себе си заключава, че приетото до сега въ науката мнѣние, че Р. Правда е най-стариятъ на славянски езикъ писанъ правенъ паметникъ, трѣбва да отстѣпимъ мѣсто на друго

¹⁾ R. Hube, O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantynskiego u narodow slowianskich. Warszawa 1868. — Това изслѣждане е прѣведено и на френски: Droit Romain et Greco-Byzantin chez les peuples slaves. Paris. 1880.

²⁾ D-r V. Bogišić, Pisani Zakoni na slovenskom jugu. U Zagrebu, 1872, стр. 201.

мнѣние, а именно, че „първиятъ до сега познатъ на народенъ езикъ писанъ славянски законъ се е родилъ не на сѣверъ, а на Славянския югъ, и именно въ България“. Богишичъ не приема за положително твърдението, каквото е това на Хубе, че ЗСЛ. е актъ отъ законодателна властъ; това е приватна компилация, „която, както много други правни сборки въ срѣднитѣ вѣкове, могла да добие малко-по-малко сила на законъ.“

Въ по-ново врѣме въ Русия за ЗСЛ. ни дадоха нѣкои свѣдѣния професоритѣ Бѣляевъ и Зигель.

И. Д. Бѣляевъ въ своитѣ „Лекции по исторіи рускаго законодательства“ (М. 1879 г.) разгледва съдържанието на ЗСЛ. по групи: 1. наредби спрямо езичниците; 2. наредби по сждо-устройството и сждопроизводството; 3. и по гражданското право и 4. и по наказателното право. Тоя трудъ може да служи за важно ръководство при изучаване системата на нашия паметникъ¹⁾.

Професорътъ на Варшавския Университетъ Теодоръ Зигель, както въ своитѣ лекции, тъй и въ печатнитѣ си произведения, поддържа почти мнѣнието на Хубе за нашия ЗСЛ. Неговитѣ погледи върху прѣдмета сж сгжстени напоследньо въ труда му — по английски „Лекции за славянското право“. Той поддържа: 1) че наистина ЗСЛ. е най-стариятъ славянски правенъ паметникъ; 2) че той е дѣло на царъ Симеона (888—927), защото С. безъ съмнѣние е издалъ закони; 3) че той не е могълъ да бжде частна сборка още и затова, че такива, както въ Чехия, могатъ да бждатъ приготвени само слѣдъ едно събиране и кодифициране обичаитѣ. Проф. Зигель се възхищава отъ Симеона като великъ държавникъ, дълбокъ богословъ и рѣдкъ общественъ възпитателъ, та мисли, че не е могълъ той да не бжде и законодатель.

Най-новъ трудъ по ЗСЛ. въ руската книжнина принадлежи на професоръ Т. Д. Флорински. Това е една статия, напечатана въ „Сборникъ статей по исторіи права“ и издадена подъ ред. на проф. Ясински, въ честь на М. Ф. Владимирски-Будановъ, професоръ по историята на руското право въ Киевск. университетъ. Има и отдѣленъ отлечатъкъ. Заглавието на ста-

¹⁾ Трудътъ на проф. Бѣляевъ подробно е разгледанъ отъ Родопски въ СПС. 1885, XVII. стр. 262—291, въ статията му подъ насловъ: „Нѣщо върху стародавното българско законодателство“.

тията е: „Древнѣйшій памятникъ болгарскаго права“. Авторътъ е направилъ единъ много цѣненъ приносъ за изучаването на нашия старъ паметникъ. Той посочва литературата по ЗСЛ. у насъ и на чужбина и изтъква, че българскитѣ работи, при всичката имъ научно-критичность, не внасятъ нѣщо съществено ново за разяснение на нѣкои основни въпроси по историята на памятника. Проф. Флоринский разгледва критически подигнатитѣ въпроси: 1. врѣмето, когато се е появилъ ЗСЛ.; 2. взаимното съотношение на кратката и обширна редакция и установлението на въпроса: коя е по-старата; 3. опрѣдѣление степенята на зависимостта на ЗСЛ. отъ юридическитѣ паметници съ точно посочване оригиналнитѣ му черти; 4. изяснение значението на памятника: билъ ли е той законъ, издаденъ отъ държавна власть, или частенъ сборникъ на закони, съ практическа цѣль. Той отдава на Симеона авторството на памятника. Кратката редакция трѣбва да е по-старата. По третия въпросъ Ф. прави нѣкои сличавания и сравнителни изучавания на отдѣлни статии отъ Еклогата и ЗСЛ. и идва до заключение, че нашиятъ паметникъ не е прѣводъ, не е проста компиляция отъ Еклогата, а е българска сбирка отъ закони, основани на византийското право, и наредби, доста измѣнени въ сравнение съ византийския имъ първоизточникъ. Последниятъ въпросъ Ф. разрѣшава въ полза на положението, че нашиятъ паметникъ е законодателенъ актъ, изходещъ отъ държавна власть. Окончателното заключение на автора е, че ЗСЛ. има нужда отъ все-странно и дълбоко изучаване. Но за това е необходимо, прѣди всичко, критическо, основано върху грижливо изучаване на ръкописитѣ, редакциитѣ и изводитѣ, издание на памятника, паралелно съ прѣдполагаемитѣ негови грѣцки първоизточници, а също подробното филологическо изучаване на негова текстъ. И додѣто не се извърши тая необходима работа, заключава професоръ Ф., историцитѣ на славянското право, въ своитѣ сжждения за ЗСЛ. не ще сж въ състояние да излѣзатъ изъ областта на произволни прѣдположения и догадки.

Като минемъ къмъ българската книжнина, ние до скоро по ЗСЛ. имаме само статията на Родопски¹⁾ „Нѣщо върху стародавното българско законодателство“ и нѣколко думи на П. Оджакова въ неговото „Обичайно наслѣдственно право“ и

¹⁾ СПС. XVII отъ 1885 г., стр. 262—281.

„Старобългарски закони“¹⁾). Родопски разглежда изобщо историята на Кърмчаята и се спира на ЗСЛ. Той пригръща мнението на Богишича и Хубе, че ЗСЛ. е българска работа, стъкмена от българска ръка не само за българитѣ въ България, но и за сърбитѣ въ Сърбия... Отъ България той е миналъ въ Русия. Ако си припомнимъ, при това, че сборката е отъ времето, което справедливо се нарича златенъ вѣкъ на България, неволно се прави заключение, че ЗСЛ. не може да е освѣтънъ творение на Симеона Велики или поне на нѣкого отъ неговитѣ съвременници. Освѣтънъ съ външната страна на прѣдмета Родопски ни запознава и съ догматическата ѣ часть. Като слѣдва проф. Бѣляевъ, той разгледва съдържанието на ЗСЛ. по четиритѣ групи: 1. За езичницитѣ; 2. Сѣдоустройството и сѣдопроизводството; 3. Гражданско право; 4. Наказателно право. Той заключава, че ЗСЛ. като не пѣленъ кодексъ, не е могълъ да бѣде и единствениятъ за цѣлѣта документъ, а трѣбва да е имало и друга „такава — казва — непозната легислация“.

П. В. Оджаковъ приема възгледа на проф. Павлова за произхождението на ЗСЛ. и, откакъ разгледва, като какви наредби може да е имало въ старото българско царство, изказва мнѣние, че старата българска Кърмчая, включително и ЗСЛ., като българска компилация, сѣ били съгласни съ българскитѣ нужди и понятия.

Въ „Старобългарски закони“ О. ни дава, между другитѣ единъ прѣводъ отъ ЗСЛ., но крайно своеобразенъ и на много мѣста невѣренъ: Законъ Сѣдний. По-послѣ, слѣдъ единъ краткъ прѣдговоръ, авторътъ прѣдваря глава първа съ ново заглавие: I. Навѣствие — указъ. Подобни заглавия има и на нѣкои други глави, всичко 15 заглавия къмъ 32 глави. Послѣдната глава 32-а има двѣ заглавия. XIV за брака и XV за сѣднитѣ. Оджаковъ е прѣвелъ въ сѣщия си трудъ и нѣколко глави отъ Еклогата, както е въ Кърмчаята и както се намѣрва въ Книги законныя отъ А. Павлова, отъ които е заелъ О. своитѣ „Старобългарски закони“.

Въ 1901 година у насъ се появи единъ новъ специаленъ

¹⁾ П. В. Оджаковъ. Обич наследствено право (критико-историко-сравнително изслѣдване). Русе, 1885. — Старобългар. закони въ сп. Трудъ. 1 и 2 кн. Търново, 1892 г.

трудъ по ЗСЛ., тоя на професора Г. Данаиловъ¹⁾. Авторътъ разгледва исторически и догматически нашия паметникъ. Въ историческия си дѣлъ той обяснява значението на ЗСЛ., говори за Павлова и неговитѣ мнѣния за разнитѣ Кърмчии и двѣтѣ редакции на ЗСЛ., полемизира съ него по нѣкои пунктове и привежда цѣлия текстъ, както на кратката редакция ЗСЛ. по ръкописа въ румянцовския музей, така сжщо и на обширната му редакция по Строева „Софійский Врѣменникъ“. Въ догматическия отдѣлъ г. Данаиловъ ни дава единъ прѣводъ по български на ЗСЛ. и разгледва постановленията му отъ гледище на процесуалното, наказателното, каноническото, гражданското и военното право. Заслугата на г. Данаиловъ въ случая състои въ извикването внимание къмъ една занемарена у насъ юридическа старина, въ донасяне първъ пътъ у насъ текста на ЗСЛ. и единъ по-добъръ прѣводъ.

Върху ЗСЛ. се отнася и единъ мой критически етюдъ, който се появи въ „Периодическото Списание“ на българското книжно дружество по поводъ труда на г. Данаиловъ²⁾. Сжщо така въ Старобългарскитѣ паметници §§ 9—11 сж посветени на ЗСЛ. — Единъ кратъкъ, но важенъ сравнителенъ етюдъ по ЗСЛ. и Еклогата напечата въ „Юридич. Прѣгледъ“ 1907 год. (кн. 2 и 3) Г. Г. Губидѣльниковъ. Трудътъ му носи насловъ: Законъ Судный Людмъ.

§ 2 Произхождение, авторство и значение на ЗСЛ.

Слѣдъ всички до сега направени филологически и критическо-исторически изслѣдвания, може да се счита, че ЗСЛ. е единъ правенъ паметникъ отъ българско произхождение. Но гдѣ и кога е съставенъ ЗСЛ.? Кой е неговиятъ авторъ? Какъвъ е характерътъ и значението му: да ли той е законъ, издаденъ отъ държавна власть или е сборка отъ закони, приготвена по частенъ редъ?

¹⁾ Трудътъ на, г. Данаиловъ се появи въ МСб., XVIII и той носи насловъ: „Единъ паметникъ на старото българско право. Законъ Судный людмъ, Историко-догматична студия.

²⁾ Вж. С. С. Бобчевъ: Единъ паметникъ на Старобългарското право. Критика върху историко-догматичната студия на Г. Т. Данаиловъ ЗСЛ. Изводъ изъ СПС. LXIII. София, Държавна печатница. 1901 год.

Нека разгледаме тия въпроси.

1. Кога и гдѣ е съставенъ ЗСЛ?

ЗСЛ. е паметникъ отъ чисто юридически характеръ. Той обема наредби прѣдимно по наказателното право. Едно сравнително изучаване и сличаване на тѣзи наредби съ въпроситѣ, които Борисовитѣ пратеници сж занесли на папа Николая и съ отговоритѣ на тоя послѣдния, ни водятъ до заключение, че ЗСЛ. е съставенъ, за да отговори на сжщитѣ нужди, които накарали Бориса да изпрати пратеници въ Римъ. Борисъ иска писани закони, Борису е необходимо да знае, какъ да се постѣпва съ двуженцитѣ, какви степени родство да се пазятъ при встѣпване въ бракъ, какъ да се наказватъ разнитѣ видове убийства — волно, неволно, въ пияно състояние, кражби, разбои и пр. Папата далъ 106 отговори на всички въпроси. Той изпроводиленъ при това и писанъ законникъ (866 г.), който да се прилага въ България отъ негови „достойни пратеници“, каквито били епископитѣ Павелъ и Формоза, които имали право да тълкуватъ тия книги. Тази мисия обаче на папскитѣ пратеници — Павла и Формоза — не траяла дълго врѣме. Повторното посолство проведено въ Римъ на чело съ боляринъ Петра, сродникъ Борисовъ, се връща безъ да добие патриаршество или поне архиепископство за България, и веднага Борисъ изпраща Петра въ Цариградъ, гдѣто свиканиятъ (въ 869 г.) съборъ, по разпрата между Римъ и Цариградъ, рѣшилъ къмъ коя черкова да принадлежи Българската земя: именно къмъ Цариградската (3 мартъ 870 г.). Борисъ приелъ това рѣзрѣшение на въпроса, посрѣщналъ благоприятно проведения му архиепископъ Теофилактъ, проводилъ сина си Симеона на учение въ Цариградъ и между Бориса и Цариградъ се завързватъ приятелски връзки. Славянското богослужение, за което били вече приготвени книги отъ равноапостолитѣ братия Кирила и Методия, се настанило ¹⁾ и когато малко по-късно (885 г.) въ велика Моравия се подигнало гонение противъ славянскитѣ проповѣдници, противъ ученицитѣ на Кирила и Методия, България ги посрѣщнала радостно. Борисъ ги приелъ съ разтворени объятия, като наставници, вѣроучители, врѣчилъ имъ управлението на черквата ²⁾, настанилъ ги около своя дворъ, въ кж-

¹⁾ Гилфердингъ, Письма 65.

²⁾ Гилфердингъ, 65, 102.

шитѣ на двама български боляри Ехаца и Часлова, обичалѣ да бесѣдва съ тѣхъ и слушалѣ светото писание. Той очевидно се увличалѣ отъ прѣвода на библейскитѣ книги. Малко по-късно бѣжанцитѣ изъ Моравия въ България се увеличаватъ до 200, все образовани свещеници¹⁾. И българскиятъ господарь се заловилъ съ тѣхъ наедно да установи и укрѣпи една българска национална черкова.

Естествено е било, дѣто тоя, който 50 години занимава българския прѣстолъ, който призна християнската вѣра по висши държавни съображения, който праща специални пратеници въ Римъ и Византия да иска установяване на българската черкова, който иска отъ папа Николая I писани закони, естествено е да се е загрижвалъ, при тая обстановка отъ просвѣтени сътрудници, да се снабди и съ законни сборки. Потрѣбата е била голѣма. Тя е била усѣщана и отъ самитѣ духовни лица, които сж били запитвани за начина на разрѣшение прѣпирни и уреждане отношенията между българитѣ. Кирилъ-Методиевитѣ ученици сж разпространили въ България първоначалната Кърмчая—т. е. тоя „Номоканонъ, рекше Законоправило“, който „Методий приложи“ и надъ който нѣкои отъ тѣхъ не малко бѣха сътрудничили. Тѣзи вѣроучители и духовни проповѣдници не можеха да не се погрижатъ да отговарятъ и на потрѣбата отъ писани закони, която оставаше открита. „Кърмчаята“ много помогна въ случая. Обаче К. съдържаеше законоположения, които не отговаряха на народното правосъзнание. Тогазъ се появява въ България тоя Законъ Судний Людѣмъ, който е билъ прибавенъ къмъ Кърмчаята, дѣйствувалъ е редомъ съ нея, но който ималъ самостоятелно значение.

Това е заключението, което ние можемъ да направимъ отъ изучаванията си на ЗСЛ. и на неговата епоха. Тая епоха е прочее Борисовото царуване и мѣстопроизхождението му е България. Това наше заключение е съгласно съ мнѣнието, що сж изказали много по-рано отъ насъ учени изслѣдватели, като Розенкампфъ, Павловъ, Востоковъ.

2. Но кой е авторътъ на ЗСЛ.? На тоя въпросъ има вече нѣколко отговори. Розенкампфъ, Павловъ, Востоковъ поддържатъ, че ЗСЛ. е работа на Св. Методия, автора на първо-

¹⁾ Гильфердингъ 161 д.

началното „закону-правило“. Ромуалдъ Хубе, Тодоръ Зигелъ, и на последниѣо врѣме Т. Д. Флорински се изказаха въ смисълъ, че ЗСЛ. е отъ по-късна епоха слѣдъ кръщението, а именно отъ врѣмето на царъ Симеона, и че авторътъ е самиятъ Симеонъ. Това мнѣние у насъ се поддържа отъ Родопски.

Нека разгледаме основанията за законодателството на царъ Симеона. Тѣ сж изказани по-обширно отъ Зигеля. Тѣ сж :

1) Въ България слѣдъ покръстването се чувствувала нуждата отъ единъ писанъ законникъ, както се вижда отъ питанието на Борисовитѣ пратеници при Папа Николая ;

2) Този сборникъ, ако не е законодателенъ актъ, то ще е частна работа. Но подобни трудове на частни лица възникватъ обикновено само откато юридическиятъ битъ се е вече ясно изразилъ. Между това, България никакъ не се е намѣрвала въ подобно състояние: юридическиятъ ѝ битъ билъ хаотически и затова невъзможно е било да го урежда частно лице. Затова трѣбвало да се допусне, че този юридически паметникъ е законодателенъ, издаденъ отъ държавна власть.

3) ЗСЛ. сравнително съ Еклогата съдържа нѣкои измѣнения и приспособления, които трѣбва да сж се опирали върху извѣстенъ авторитетъ, а такъвъ можалъ да бжде само тоя на върховната държавна власть.

Прѣдъ видъ на тия доводи проф. Зигелъ заключава, че този паметникъ е законодателенъ актъ на Симеона.

Трѣбва веднага да се забѣлижи, че аргументацията на проф. Зигелъ води къмъ това само положение: ЗСЛ. не може да бжде частна юридическа сбирка, а трѣбва да е законодателенъ актъ. Относително авторството на Симеона, той не привежда никакви доказателства, както за това не дава подобни по-рано нито Ромуалдъ Хубе. Но и аргументацията за законодателния характеръ на ЗСЛ. се оборва много лесно; тя е недостатъчно обоснована, както ще се види, струва ни се, отъ слѣднитѣ съображения.

Първо: че е имало нужда отъ писани закони, това е безспорно; но отъ това никакъ не слѣдва, че тази нужда е била удовлетворена именно чрѣзъ върховната власть. Нека се има прѣдъ видъ още и това, че ЗСЛ. не е удовлетворилъ всичкитѣ нужди; цѣла редица отъ граждански отношения и друга — отъ прѣстѣпни дѣяния не сж засѣгани отъ ЗСЛ. Второ: не е исторически вѣрно, че всички правни компилации по необходимостъ

е трѣбвало и можали да се явятъ само слѣдъ законодателни трудове, и че, слѣдователно, ЗСЛ. не е могълъ да възникне като частна компилация при тая липса отъ законодателни у насъ наредби и при това хаотическо правно положение. Напротивъ, цѣлъ низъ отъ правни компилации и сборки въ други страни, при сжщитѣ условия и рани епохи на народния животъ, сж на лице за да оправдаятъ противното твърдение¹⁾. Доста е да посочимъ Салическия законъ, най-ранната редакция на *Lex Salica* или *Pactus legis salica*. До сега, въпрѣки многотомната литература и всестраниитѣ научни изслѣдования не може да се опрѣдѣли нито авторътъ, нито лѣкъ врѣмето, когато се е появилъ тоя юрид. паметникъ²⁾.

Третото съображение на проф. Зигель не е по силно. И наистина, необходимъ ли е билъ авторитетътъ на властта за да санкционира това, що ЗСЛ. е уреждалъ съ заеманията изъ Еклогата. Авторитетътъ на върховна власть трѣбва за да наложи употреблението на извѣстни нови наредби. Но има исторически доказателства отъ разни врѣмена, че и безъ такъвъ авторитетъ частни сборки били употребявани и ставали дори популярни, особно кога повечко или по-малко отговаряли на народнитѣ правовъзрѣния. ЗСЛ. билъ една такава сборка, която отгозаряла на нуждитѣ и съвадала съ правогледа на народа. Това станало така: въ стара България най-раннитѣ житейски отношения сж били уреждани отъ обичаитѣ, както впрочемъ това е ставало вредомъ. Тѣзи неписани нийдѣ, но съ религиозна точностъ, пазени обичаи сж били незблимнитѣ народенъ кодексъ, който се е знаялъ отъ прѣднитѣ хора: жрецитѣ, князетѣ и боляритѣ. Когато слѣдъ покрѣстването било пристжпено къмъ редактиране ЗСЛ. по Еклогата, съставителътъ му съобразявалъ своитѣ заемания пакъ съ народното право.

¹⁾ Това особно може да се твърди, както вече се каза, въобще за *Leges Barbarorum*. Esmein, *Cours élémentaire de l'histoire du dr. fr.* 98 За тѣхъ Esmein казва: „Les conditions dans lesquelles elles se firent sont difficiles à préciser; il n'est même pas toujours possible d'affirmer, en présence de certains textes, si nous avons affaire à une rédaction officielle ou privée“.

²⁾ Esmein, *о. с.* 102—105. — Най-пълното сравнително издание на *Lex Salica* по френски е това на Pardessus, *Loi salique ou recueil contenant les anciennes rédactions de cette loi et le texte connu sous le nom de lex emendata avec notes et dissertations*. Paris, in—4, 1843.

Той не отишелъ въ разрѣзъ съ него; той не приелъ да озакони напълно за българ. общество, напр., членовръдителята, които, въпрѣки първобитната култура на българитѣ, не отговаряли на народнитѣ имъ понятия. И тъй ги изхвърлилъ. Съ това той направилъ популярна своята редакция. Всички почти първоначални народни правди сж частни компилации и тѣ сж се наложили толкозъ по-силно и проникнали толкозъ по-дълбоко въ маситѣ, колкото повече тѣ отговаряли на правосъзнанието на обществото. Истинскиятъ имъ авторитетъ се е криялъ именно въ това. Ето защо по-късно ние виждаме, че господаритѣ обличатъ съ своята санкция тѣзи сжщи народни правди, каквито сж били, или като ги измѣнявали и допълняли.

Въ нашия случай това е повече приемливо, като се има прѣдъ видъ, че Борисъ, ако и да не е издавалъ като държавенъ законъ ЗСЛ., не е можалъ да има нищо противъ него. Напротивъ неговото съставление е ставало съ неговото знаене, ако не и изрично по негово поръчване и настояване.

Слѣдва, че Симеонъ не може да се приеме за авторъ на ЗСЛ. и че авторътъ на тая правна сбирка е незнаенъ, по вѣроятнo той е нѣкой отъ тия християнски първоучители и проповѣдници—сѣтрудници на Бориса, които той съ радостъ посрѣщна въ земята си и настани въ столицата и въ разни мѣста на широката си държава.

3. Слѣдъ всичко горѣизложено, става лесно да отговоримъ и на третия въпросъ: за характера или значението на ЗСЛ.: да ли той е билъ държавенъ актъ, законодателенъ паметникъ, издаденъ отъ официална властъ, както е билъ, напр., Душановиятъ законникъ, или това е една частна правна сбирка? Ние нѣмаме никакви данни, отъ които да вадимъ, че ЗСЛ. е издаденъ като държавенъ актъ. А да твърдимъ подобно нѣщо възъ основа на самата форма и съдържание на ЗСЛ., не можемъ. Напротивъ, и формата и съдържанието на ЗСЛ. ни даватъ право да твърдимъ противното, а именно да заключаваме, че той е една частна правна сбирка. Прѣди всичко въ полза на това заключение е самото заглавие на ЗСЛ. Вземемъ ли това заглавие така, както е въ съкратената или въ обширната редакция, ние ще видимъ, че нашата сбирка се нарича Законъ судный людемъ, или Судебникъ великаго царя Константина. Нѣмаше защо единъ законъ, издаванъ официално отъ Симеона или даже отъ Бориса да носи подобно заглавие.

Заглавието обикновено посочва авторството. Въ случая посочва едно много авторитетно на Балканския полуостровъ лице — ромейския царь Константинъ, който първъ прие християнството като държавна религия. Ни на едно мѣсто въ текста на ЗСЛ. не може да се забѣлѣжи какво и да било напомнюване за българския му официаленъ характеръ.

Въ ст. 10 по Рум. списъкъ и 12 по печ. Кърмчая се казва: „якоже преже мужатицѣ дѣля глаголахомъ“. По тоя начинъ се прави позоваване на прѣдидущи статии или глави. Както справедливо забѣлѣзва проф. Флоринский, това позоваване е чисто книжовно и то напомня неофициалния характеръ на сборката. Нѣма нищо неестествено, ако признаемъ ЗСЛ. за частно-правна сборка, която е била посрѣщната отъ боравещитѣ съ правдораздаване съ готовность и прилагана споредъ потребитѣ.

§ 3. Законъ судный людемъ и неговиятъ първоизточникъ — Еклогата.

Че Еклогата на Лѣва Исаврянина и Константина Копронима е послужила за главенъ първоизточникъ, отъ който се е ржководилъ съставительтъ на ЗСЛ., нѣма никакво съмнѣние. Едно просто сличаване на нѣкои отъ наредбитѣ въ нашата сборка съ тия отъ Еклогата доказватъ това. Така напр. букваленъ прѣводъ отъ Екл. сж десетѣтъ статии: 12, 15, 18, 21—24, 26, 31, 32, а именно тѣ сж заети именно отъ XVII и XIV титули на Еклогата. Отъ останалитѣ 22 статии на кратката редакция едни сж явна прѣработка отъ Еклогата, а други сж заети отъ други първоизточници или оригинални.

Едно специално и подробно изслѣждане на ЗСЛ. ще ни даде точно посочване върху въпроса, кои именно оригинални, български елементи сж внесени въ нашата сборка. При днешното състояние на научнитѣ свѣдѣния по тоя въпросъ ние можемъ да правимъ заключенията си съ извѣстни прѣдпазвания.

На първо мѣсто се пада да разгледаме въпроса: защо нашиятъ съставитель се е обърналъ къмъ Еклогата, като къмъ главенъ източникъ на своята работа, въ която, що и да се казва, забѣлѣзва се извѣстна самостоятелность. За разрѣшението на тоя въпросъ има мѣсто да се запознаемъ повече съ произхождението и изданието на Еклогата и съ нейната по-сетнѣшна сѣдба.

Еклогата, напечатана въ Кърмчията подъ насловъ: Леона царя премудраго и Константина вѣрнаго царю главизни о совѣщаніи обрученіи и о брацѣхъ и оныхъ различныхъ винахъ, е дѣло на Льва Исаврянинъ. Тоя императоръ има славата на смѣлъ реформаторъ. Неговитѣ реформи сж засегнали както религиозната така сжшо и обществената и частно-гражданска области. Въ областъта на религията той се отличи съ ограничаване броя на мѣнастиритѣ, отне отъ духовенството народното обучение и подчини черковнитѣ имоти подъ реда на общото данъчно обложение. Въ областъта на законодателството той се погрижи за селството, на което подобри положението, погрижи се за челядното право, което той се постара да помири съ черковнитѣ правила за брака, и, най-послѣ, внесе нови наредби въ наказателното право. При издаването на новия законъ — Еклогата (740 г.) дава се въ самото му прѣдисловие слѣдното обяснение: „Законоположенията на прѣдишнитѣ царѣ се намѣрватъ въ много книги, а заключаващиятъ се въ тѣхъ разумъ за едни е трудно разбираемъ, а за други съвѣсмъ недостъпенъ... Затова ние счетохме за умѣстно, щото, въ тѣзи книга отчасти съобразно съ това, което се съдържа благоприятно въ онѣзи книги, отчасти съобразно съ това, което сме постановили ново, да изложимъ ясно и кратко рѣшение за дѣлата, които се срѣщатъ най-често...“

Еклогата въ оригиналния си видъ съдържа 18 титули или грани. Първитѣ 16 сж посветени на гражданското право. Правилата за брака и приданъта сж вмѣстени въ първитѣ три титули, а въ 4-та се говори за дарението, въ 5-а и 6-а за наслѣдването по завѣщание и безъ завѣщание, въ 7 — за настояничеството и попечителството, въ 8 — за отпущането робитѣ на свобода, въ 9—13 — за обязательствата, въ 14 — за свидѣлитѣ, въ 15 — за своеобразнитѣ сдѣлки, въ 16—*de castrensis peculio vel quasi castrensi*. Наказателното право е вмѣстено въ 17 глава, а за подѣлата на военната плячка въ 18.

Че Львъ Исаврянинъ е направилъ извѣстни реформи въ старото законодателство сж вижда отъ наредбитѣ за брака. Тукъ се забѣлѣзва извѣстенъ стремежъ да се подигне положението на жената въ челядъта: за да встѣпятъ дѣцата въ бракъ изисква се и нейното съгласие; отмѣнява се конкубинатътъ, а държаната по тоя редъ жена или се пуца на свобода, или трѣбва да се вземе за законна жена; произвол-

нитѣ случаи за разводъ се намаляватъ. Допуска се бракътъ между лица отъ разни вѣроизповѣдания. Значителни измѣнения се срѣщатъ и въ наслѣдственото право. Слѣдъ смъртта на мъжа всичкитѣ му права, по отношение къмъ имотъ и дѣца, прѣминаватъ къмъ прѣживѣлата жена: дѣцата прѣминаватъ подъ нейни грижи и власть. На родителитѣ се дава право да наслѣдватъ по-напрѣдъ отъ сѣребърнитѣ роднини. Наказателното право изобилва съ тѣлесни и даже членоврѣдителни наказания, но и въ него се забѣлѣзва една стѣпка напредъ: тѣлесни наказания замѣнятъ понѣкадѣ смъртното наказание, назначавано отъ прѣдишнитѣ закони.

Споредъ изслѣдваніята на Цахарий Фонъ Лингенталъ, Еклогата има голѣма прилика съ извѣстнитѣ варварски правди (*Leges Barbarorum*). Професоръ Василевски, Т. Успенски и др. поддържатъ, че върху това реформаторство на Исаврянитѣ въздѣйствиувало не малко и славянското обичайно право. На неговото въздѣйствие, дошло отъ българитѣ, обитаващи южнитѣ области на Полуострова, които били подчинени на Византия, се дължи редица отъ тѣзи реформаторски наредби¹⁾.

Противъ това реформаторско законодателство се почнала борба при императора Лѣва Хозарски. На чело на партията противъ прѣобразованіята застанала царица Ирина, която била за обрядостта, иконитѣ и монашеството. Тѣзи реакционна борба, въ която взели участие прѣдставители отъ срѣдата на монаситѣ, простиятъ народъ и женитѣ, траяла около сто години. И най-сетнѣ, противникитѣ на реформитѣ, не само възстановили поклонението на иконитѣ, тѣ поискали да се прѣмахнатъ и всички нововведения въ Еклогата. Въ врѣме на царуването на Василия Македонянина (867—886 г.) много отъ тѣхъ били не само отмѣнени, но и осждени. Той издалъ новъ нарѣчникъ на закона (870 г.) — Прохиронъ, съ който отмѣнявалъ Еклогата. Съ ображенията за новото издание сж изложени въ прѣдговора.

¹⁾ Васильевскій, Законодательство иконоборцевъ въ ЖМНП. книга 199 отъ 1878 г., стр. 262—296. — ¹⁸⁾ Успенскій, „Древнѣйшій памятникъ славянскаго права“; сравни моята статия: „За българското население въ срѣднитѣ вѣкове и за юридическото му положение (Отд. отп. отъ СПС) 1902 г. стр. 24—25; — сжщо вж. моята крит. бѣлѣжка за: Приданое по Бессарабскому праву Опытъ комментарія законовъ Арменопуло и Донича отъ О. Я. Пергаментъ. Одеса. 1901, въ Юридически Прѣгледъ отъ 1902 г. стр. 267—269.

Тамъ се казва: „Ще каже нѣкой тѣй като нашитѣ прѣдѣди сж оставили намъ нѣщо подобно, защо не се успокоимъ съ това съкращение и защо да се прибѣгва къмъ вторъ отборъ? ... Трѣбва да се знае, че онова така наречено ржководство съдържа не толкозь отборъ, колкото извращение на добри законоположения, допуснато умишленно отъ събирателя ... За туй, това прѣдишно ржководство е било отхвърлено, макаръ не напълно, а до колкото е трѣбвало.

Прохиرونъ тѣ е повръщане къмъ Юстиниановото право, само въ наказателното право той повтаря Еклогата. Това „чистене“ на Исаврянското законодателство се завърши съ издаване на Василикитѣ — царски закони (при Лѣва Философа, 886—911). Въ нашата Кърмчая Прохиронъ тѣ се нарича Законъ градскій и съставя 48-а глава отъ печатната Кърмчая книга. Въ гръцкитѣ сборки отъ черковни правила редомъ съ правилата на светитѣ отци и учители на черковата вмѣствани сж тѣзи два кратки наржчника: Прохирона и Еклогата.

Въ печ. Кърмчая Еклогата не съдържа 18, а само 16 титули или зачатки. Причината е, защото 12-иятъ титулъ, за ефитевгиститѣ е изпуснатъ, а 17-иятъ е присъединенъ къмъ 18-и. Има малко разлика и въ реда на изложение титулитѣ.

Българската Кърмчая се появи во врѣме на Борисовото царуване и слѣдъ покръстването, ЗСЛ. не е отъ покъсно врѣме. Въ такъвъ случай да се повърнемъ на въпроса: защо съставителътъ на ЗСЛ. се обръща къмъ Еклогата на Лѣва Исаврянина и Константина Копронима (отъ около 720 г.) а не къмъ по-новитѣ — Прохирона или къмъ Василикитѣ на Василия Македонянина и Лѣва Филоссофа? Изслѣдванията на новитѣ руски византолози Успенски и Васильевски навеждатъ къмъ единъ вѣроятенъ отговоръ. И той е, че Еклогата е отговаряла на славянския правенъ мирогледъ повече отъ всички други законодателни актове на Византия, защото тя е била „най-древната редакция отъ обичайното право на славянитѣ, които сж живѣли въ прѣдѣлитѣ на византийската империя“.

Не тѣй лесно е било на българскитѣ славяни да зарѣжатъ своя битъ, своитѣ прѣдания и правни обичаи, съ които тѣ сж били срасли. Не тѣй лесно имъ е било да заематъ чуждитѣ законодателства и да ги привиятъ на своя почва. И Лѣвъ Философъ е ималъ право да казва: „Славянитѣ не охотно изпълняватъ приказанията на чужди лица, но слушатъ

своитѣ; по-добрѣ тѣ прѣнасятъ несправедливоститѣ и обидитѣ отъ своитѣ собствени старѣи, само да не слѣдватъ ромейскитѣ обичаи и закони.“ Прѣдъ видъ на това, славянитѣ на Балканския полуостровъ запазватъ дълго врѣме първоначалната стадия на своето дружинно устройство, което тѣ поддържали и тогава, когато сж били въ областитѣ на ромейската империя, когато сж се считали за византийски подданици. Тукъ тѣ изъ тѣзи области дали редица отъ пълководци и други дѣйци на Византия, чрѣзъ тѣхъ сж и въздѣйствиували при реформаторската законодателна работа на Исаврянитѣ, отъ която най-типиченъ трудъ е била Еклогата. Тази Еклога е прочее донѣидѣ косвенъ български обичайно-правни източникъ. Отъ това става ясно, защо въ края на IX вѣкъ съставителътъ на първата законодателна сбирка се е обърналъ пакъ къмъ сжщата Еклога, а не къмъ други византийски законодателства.

Съставителътъ на ЗСЛ. се е отнесълъ напълно самостоятелно въ заеманията отъ Еклогата. Ясни доказателства ние имаме въ редактирането на нѣколко статии, напр. 3, 10, 19, 20, 22, 25, 27, 28, 29. Въ нѣкои отъ тѣзи статии членоврѣдителнитѣ наказания (отсичане ржцѣ, носъ, избалакване очи, бой до рани) сж замѣнени съ глоби; въ други е замѣнена терминологията на лицата, за които се отнасятъ наредбитѣ; въ трети е съвършено другъ смисълътъ, съдържанието на наредбата. Да приведемъ нѣколко примѣра: 10 ст. (цитираме по Крѣмчаята) на ЗСЛ. е и по-пълна и измѣнена спроти Е. XVII, 30. Въ Еклогата прѣдвидѣното наказание е отсичане на носа, въ ЗСЛ. „да продастся, а имѣніе его да дасться дѣвицѣ“. 13 статия е съкращение отъ съотвѣтната статия на Еклогата — XVII. 34 — която прѣдвижда смъртно наказание и членоврѣдителства, когато ЗСЛ. се задоволява съ „да разлучатся“.

Въ статията 3 „о полонѣ“ сж промѣнени грѣцкитѣ термини на разнитѣ чиновни названия, а съ това наедно и назначението и раздѣлението на военната плячка.

Но най-важна е статията 19, сравнена съ текста въ Еклогата (XIV. 2. 4.). Тази 19 статия по Румяновския списѣкъ, както и въ обширната редакция на Соф. Лѣтописъ гласи въ края си: рабъ ли свободникъ ли да послухъ да биватъ, когато въ съотвѣтната статия на Еклогата е вмѣстена съвършено противна наредба.

За едно по-лесно изучаване на статиите на ЗСЛ. и Еклогата ние даваме тукъ една сравнителна таблица, която е съставена най-напрѣдъ отъ Павлова, а ние я допълняме и поправяме.

Законъ соудный		Еклогата		Еклога по печ. Кърмчя	
Статия или глава 1. по печ. Кърмч.		Codex Theod. Lib. XLI Tit. XII ¹⁾ . Юст. код. Lib. I. Tit. IX.			
"	2.	Изъ правилата на Вас. Вел. и изъ втората кн. на Апост. пр.			
		Текста на Еклогата.		Зачало.	Глава.
"	3 ²⁾	Т. XVI	Гл. 1.	Зач. 16.	1.
"	4.	" XVII.	" 21.	" "	17.
"	5.	" "	" 22.	" "	18.
"	6.	" "	" 23.	" "	21.
"	7.	" "	" 25.	" "	37.
"	8.	" "	" 26.	" "	38.
"	9.	" "	" 29.	" "	15.
"	10.	" "	" 30.	" "	10.
"	11.	" "	" 31.	" "	нѣма
"	12.	" "	" 32.	" "	15.
"	13.	" "	" 33.	" "	13.
"	14.	" "	" 35.	" "	23.
"	15.	" "	" 40.	" "	40.
"	16.	" "	" 41.	" "	29.
"	17.	" "	" 1.	" "	1.
"	18.	" "	" 5.	" "	26.
"	19.	" XIIV.	" 4. 5.	" 14.	1.
"	20.	" VIII.	" 6.	" 9.	2.
"	21.	" XIV.	" 6.	" 14.	2.
"	22.	" XVII.	" 6.	" 16.	42.
"	23.	" "	" 7.	" "	45.
"	24.	" "	" 8.	" "	43.
"	25.	" "	" 9.	" "	33.
"	26.	" "	" 12.	" "	35.
"	27.	" "	" 13.	" "	25.
"	28.	" "	" 14.	" "	30.
"	29.	" "	" 15.	" "	28.
"	30.	" "	" 16.	" "	31.
"	31.	" "	" 17.	" "	32.
"	32.	" II.	" 13-15.	" 2.	8.

¹⁾ Codex Theodosianus е издаденъ отъ Теодосия II (въ 438 г.).

²⁾ Ст. О полонѣ.

§ 5. Обширната редакция на ЗСЛ.

Литература: Цитиранитѣ трудове на А. Павловъ, Г. Данаиловъ, Т. Д. Флорински и монтѣ: Критика на „Единъ паметникъ“ и „Старобългар. правни обичаи“. Въ тия послѣднитѣ е напечатанъ изцѣло текстътъ на обширната редакция ЗСЛ. (слѣдъ кратката) по Софийския Временникъ на П. Строева; нѣкои поправки сме направили по ПСРЛ. т. VI.

Обширната редакция на ЗСЛ. съдържа педесетъ глави или статии (членове) повече отъ кратката, така че тя има 72 глави.

Обширната редакция има два извода: единъ е издаденъ отъ Дубенски въ „Рускитѣ Достопамятности“; вториятъ се намерва въ първата Софийска лѣтописъ, издадена по списъкъ отъ XVI в. отъ Строева („Софийски Врѣменникъ“) и въ „Пълното събрание на руск. лѣтописи“. Различието между тѣзи изводи състои въ слѣдното: 1. при общата почти прилика между статитѣ на едина и другия изводъ, въ първия на Дубенски липсватъ петѣтъ по-послѣдни статии, вѣроятно отъ по-късенъ произходъ, а ги има въ втория — Софийски; 2. прѣдаването на статитѣ, заети отъ Еклогата въ първия изводъ се склонява отъ тая на съкратената редакция, като се приближава повече къмъ текста на Визант. Еклога; наказанията не сж смекчени, или замѣнени съ епитемии, както това е въ втория изводъ, а сжщо и въ кратката редакция; 3. въ втория изводъ изложението въ текста е по-разпространено и натоварено съ повече кжси прибавки спроти първия изводъ; 4. езикътъ, обаче, на текстоветѣ отъ втория изводъ прѣдставлява повече архаизми, като че изгубени въ първия и ясно биящи въ очи въ кратката редакция, напр. въ него е уцѣлѣла думата „жупани“, когато въ списъка на Дубенски стои изключително думата „князи“.

Прѣдъ видъ на горньото изложение, проф. Флорински намерва, че е трудно да се признае мнѣнието на професора А. С. Павлова, че, до колкото се отнася до статитѣ, заети отъ Еклогата, обширната редакция стои по-близо до византийския източникъ, и слѣдователно е по-стара отъ кратката. Единиятъ видъ отъ обширната не се отличава отъ кратката. Флорински мисли, че губи всѣко значение утвърждаването на сжщия авторъ, че кратката редакция е била назначена за духовнитѣ, а обширната — за свѣтскитѣ сждин. Вториятъ или Софийскиятъ изводъ е много по-близо до кратката редакция въ оная си частъ, която е възникнала отъ Еклогата, и то както по съ-

става на статиите си, така по изложението имъ и по нѣкои архаизми въ езика. Проф. Флорински мисли, че, макаръ първиятъ изводъ и да е познатъ въ по-старъ списъкъ, трѣбва да е отъ по-късно произхождение и даже трѣбва да е възникналъ отъ Софийския чрѣзъ съкратяването му и съ приспособяване на текста му къмъ потребностите на руския животъ. Между тѣзи съкращения сж и изхвърлянето на церковните наказания — епитимии, които било излишно да се посочватъ въ една сбирка отъ свѣтски наредби.

Ако приемемъ за вѣрни тѣзи мнѣния, ще се дойде естествено до слѣдните заключения:

1. ЗСЛ. първоначално ще да е ималъ приблизително тоя видъ, какъвто той прѣдставлява по списъка въ Румянцовския музей.

2. Обширната редакция е едно сетивно, може би, постепенно развитие, допълнено чрѣзъ прибавъчни статии къмъ кратката — първоначална редакция.

3. Обширната редакция отъ Софийския типъ (лѣтописния) по видимому е била първиятъ видъ отъ разширяване и развитие, за това и тя е била по-близка до кратката — като най-старъ оригиналенъ паметникъ.

При все това, намъ се чини, че трѣбва още да се правятъ допълнителни излѣдвания и сравнително критически изучвания надъ кратката редакция и двата типа обширни, за да се провѣрятъ горните положения¹⁾.

§. 6. Наредбите на ЗСЛ.

ЗСЛ. е прѣдимно една сбирка отъ наказателни наредби. Цѣлото му съдържание би могло да се раздѣли на слѣдните отдѣли:

1. Държавно право;

¹⁾ Ние се изказахме по тоя въпросъ съ сжщата резерва още въ 1901 г., когато разгледахме труда на проф. Г. Дананлова. И сега слѣдъ студията на проф. Флорински ние мислимъ, че въпросътъ за старшинството на кратката и обширна редакция остава откритъ. Сега проф. Флорински дава уплътнения, отъ които се вижда, че двата типа на обширна редакция не си приличатъ и че единиятъ по архаизмите си се приближава въ извѣстно отношение до кратката. Ср. моята критика единъ паметникъ на старото б. право. СПС. LXII.

2. Сждебно право ;
3. Наказателно право ;
4. Гражданско право.

Тъй като въ особнитѣ части на нашитѣ прѣподавания, ние ще имаме случай да се позрѣщаме по относящитѣ се до тѣхъ норми изъ ЗСЛ., сега ще поменемъ много на кратко за съдържанието на нашата сбирка споредъ горната система :

1. Държавно право. Тукъ спадатъ наредбитѣ на глава „о полонѣ“. Тая глава е интересна въ много отношения. Сравнена съ грѣцкия текстъ тя подчертава самостоятелното отнасяне на съставителя на нашата сбирка къмъ Еклогата и напомня, какви сж били въ Стара България названията на извѣстни държавно-административни служби. Тукъ ние се срѣщаме съ едно отклонение на първоизточника, който една шеста часть отъ военната добивка (плячка) запазва за димосията, а въ ЗСЛ. тая часть се запазва за княза. При това прилага се: довлѣтъ бо жупаномъ часть княжа съ прибытокъ оброку людскому. Плячката се дѣли поравно: всѣмъ людемъ въ равную часть раздѣлити великаго и малаго. Тукъ срѣщаме названията жупани, кѣметищи, воевода, князь.

Плѣнениятъ на българска територия се е откупувалъ и отпущалъ като свободенъ (чл. 19).

Самосждѣтъ и самоуправството се строго запрѣтватъ. Уредената сждебна власть раздава правосждието и насилницитѣ се строго наказватъ (чл. 16 и 17).

2. Сждебно право. Наредбитѣ по сждебното право сж изобилни и се отнасятъ прѣдимно до сждопроизводството. Такива сж главитѣ: 2, 3, 6, 7, 18 и 20.

Относително сждебното устройство ЗСЛ. свѣдочи, че е имало сжди. И тукъ както въ Хрисовулитѣ сждиитѣ и князьтъ се поменаватъ успоредно. Може да се прѣдполага прочее, че нашата сбирка е заварила като органи, раздаващи правосждието, не само прѣдставителитѣ на административната власть, но и специални сжди.

Три сж названията на тѣжбата, която ни напомня ЗСЛ. Тѣ сж: пря, клевета и шѣпта. „Въ всяку прою, клеветы и шѣпты достонѣ князю и судии не послушати безъ свидѣтель много“, почва вториятъ членъ (глава). Пря е прѣпирня, свада; клевета — оплакване, обаждане; шѣпта — пошушване,

обвинение, ковлaдeнe. Странитѣ се наричатъ, спроти това, съперници, клеветници и шьпотници.

Никой не може да почне тѣжба безъ свидѣтели. Всѣки тѣжителъ е длъженъ да има такива, да ги прѣдстави и да докаже обвинението или искането си. Не направи ли това — да чака сѣщото наказание, което би прѣдстояло на набѣдявания, привличания на сждъ (чл. 2).

Тѣжбитѣ сѣ малки и голѣми. И спроти тѣхъ е и броятъ на свидѣтелитѣ: 11. 7 до 3 най-малко. За свидѣтелитѣ се изискватъ извѣстни качества, а именно: да бждатъ правдиви, боящи се отъ Бога, свѣдущи, и да не бждатъ пѣкъ неприятели или скарани съ страната. Свидѣтелитѣ трѣбва да бждатъ очевидци, свидѣтели по слухъ не се приематъ. Веднѣжъ уличенитѣ въ лѣжесвидѣтелство вече не се слушатъ.

3. Наказателно право. Въ ЗСЛ. сѣ прѣдвидени редица прѣстѣпления и наказания. Прѣстѣпленията сѣ:

а) противъ личността: противъ живота — волно и неволно убийство, убийство „въ свадѣ или распрѣ“; — противъ личната свобода: — откарване на свободенъ човѣкъ; — противъ имота — кражба, кражба въ врѣме на война на орѣжие или конь, (чл. 24), въобще кражба на добитѣкъ (чл. 26), обирание на гробъ, събличане на мъртвецъ (чл. 27), кражба на свещени прѣдмети (чл. 28); — палежъ въ градъ или въ село, палежъ умишленъ, по непрѣдпазване, случаенъ (чл. 15).

б) противъ челядѣта и половата нравственостъ: бигамията се е счела за прѣстѣпно дѣяние; още повече, разбира се, полигамията; тежко прѣстѣпление е женидбата съ кума (куепотра чл. 7). Прѣдвидени сѣ разни видове любодѣяния, блудство и посягателства на половата нравственостъ (чл. чл. 4 — 12). Трѣбва да се забѣлѣжи, че съставителѣтъ на ЗСЛ е обърналъ особно внимание върху тоя родъ прѣстѣпни дѣяния, които той подраздѣля на категории: блудъ съ своя или чужда рабиня, блудъ на чернецъ (инокъ), разтлѣние, изнасилване и разтлѣние на негодена малолѣтна, разтлѣние на годена.

в) прѣстѣпления противъ държавата и религията: — вършението на логански (езически) трѣби е запрѣтено подъ страхъ на много тежки наказания (чл. 1); черковата е била убѣжище за прѣслѣдванитѣ, и забѣгналиятъ въ нея не е могълъ да бжде изтѣргнатъ на сила подъ страхъ на строги тѣлесни наказания

(чл. 16); отстъпничеството отъ вѣрата макаръ врѣменно — сѣщо се е наказвало (чл. 21).

4. Гражданско право. Въ този отдѣлъ трѣбва да се постави на първо мѣсто уреждането на брачното право и развода. Тоя въпросъ се засѣга въ послѣдния 32 членъ, носещъ заглавие: при малъжену. Бракътъ е прогласенъ за „неразлжченъ“, неразторжимъ, освѣнъ поради прѣлюбодѣяние. При това посочени сѣ и други строго опрѣдѣлени случаи: мжжътъ има право на разводъ, когато жената му причини проказа (болестъ лепра); и жена отъ мжжъ се разлжчва, ако той ѝ причини сѣщата болестъ или други „проказенъ“ неджгъ. Бракътъ между близки роднини е крѣвосмѣсителство и се счита за нищоженъ и съпрузитѣ се разлжчватъ (чл. 12). Въ ЗСЛ. има наредби и за граждански обезщетения въ случаи на уврѣждане конь, настѣ до извѣстно мѣсто (чл. 22), въ случай на уврѣждане изобщо чуждѣ добитѣкъ при затварянето му (чл. 23), въ случай на подпалване чужда гора по-непрѣдпазване или сѣчене на дърва въ чуждо бранище (чл. 14).

Наказания. — Наказанията, които прѣдвижда ЗСЛ. могатъ да се прѣдставятъ въ слѣдната лѣстница:

1. Глоба;
2. Тѣлесно наказание съ бой (да тепется);
3. Остригване и разкарване по мѣстото;
4. Конфискации на имотъ;
5. Изпжждане отъ една областъ въ друга на самата земя;
6. Изгонване;
7. Членоврѣдителни наказания;
8. Смъртно наказание.

Глобата е била най-лекото наказание. Който не можелъ да плати глоба поради бѣдностъ подлежалъ на второто по тежина наказание — бой. Боятъ е могълъ да бжде лекъ и тежѣкъ: до причиняване рани. Освѣнъ това, боятъ се е придружавалъ съ друго позорно наказание — остригване и развеждане низъ мѣстото или земята (чл. 28 за квалифицираната кражба отъ черкова). Конфискацията на имота е била обикновено допълнително наказание при изпжждането или изгонването. Членоврѣдителното наказание (лишаване отъ нѣкой ставъ на тѣлото) се счита по-тежко отъ изпжждането. Смъртното наказание се е прѣдписвало да се извърши чрѣзъ посичане или изгаряне (чл. 15).

Вънъ отъ тѣзи наказания ЗСЛ. прѣдвижда и епитемии — духовни наказания, състоящи въ постепенно лишение отъ духовнитѣ блага на черковата (лишение отъ причастие) съ налагане постъ, молитва.

V. РАЗНИ ПРАВНИ СБИРКИ.

I. Синтагмата на Матей Властаря.

За Властаровата Синтагма; Тая Синтагма изцѣло е напечатана у Бевер. Синдиконъ, II томъ. У Леунклавия сж вмѣстени два откъслека, I. — За Синтагмата на Властаря свѣдѣния и бѣлѣжки у Mortreuil III, 457 — 464, Zacharia V. L. Die gr. Nomoc. 17—18 Heimbach, 467—470. Biener, De Coll. 32—38. — P. I. Jafarik, Gesch. der serb. lit. II. 216; — Т. Флоринскій, Памятникъ законодательной дѣятельности Душана, 307—321. Тамъ е напечатано и съкратено издание на тая Синтагма (321—439); Азаревичъ, II. 338—341; Стојан Новакович, Матије Властаря Синтагмат, азбучни сборник византийскихъ црквенихъ и државнихъ законовъ и правила. Словенскихъ превод времена Душанова. Издао П. 1907, стр. LXXX+21. Нубе, О значеніи права и пр.; Зигель, Законникъ Душана. Приложение. — Bogišić, Pisani Zakoni. Собрание апостолскихъ правила Матвея Властаря. Балахна 1908 г.

За пълнота на старобългарскитѣ правни ламетници—источници на историята на правото ни, — ще поменемъ и за нѣкои правни сбирки, прѣведени много рано на славянски или старобългарски езикъ, или само познати на врѣмето си и употребявани повече или по-малко. Тѣ могатъ да се приематъ като спомогателни източници на старото българско право. Такива сбирки сж: 1. Синтагмата на Властаря; 2. Шестокнижието на Арменопуло; 3. Душановиятъ Законникъ и 4. Земледѣлскиятъ законъ.

Матей Властарь, нареченъ още и Солунски, може би защото билъ родомъ отъ Солунъ, е билъ монахъ. Неговата Синтагма по гръцки е била наречена Σηνταγμα ката στοχιον, т. е. Азбучна Синтагма. Това е азбучниятъ сборникъ на византийски черковни и граждански закони и правила. По съдържанието си той напомня шестокнижието на Арменопуло. И даѣтъ сбирки сж отъ XIV вѣкъ и двамата автори сж живѣли въ Солунъ и сж били въ досѣгане съ живота и нуждитѣ на населението на Балканския полуостровъ. Отъ тукъ и популярността имъ въ балканскитѣ страни.

Синтагмата на Матей Властаря е дѣйствувала редомъ съ Арменопуло, редомъ съ номоканона. На славянски езикъ тя се появява въ врѣмето на сѣрбския царь Стефана Душана и въ Сѣрбия тя има дѣйствиe наедно съ Душанова Законникъ. Синтагмата на Властаря и Арменопуло, казва Стоянъ Новаковичъ — авторъ на едно пълно научно-критическо издание на славянския прѣводъ на Синтагмата сж останали въ паметъта като дѣло на едно врѣме, на една интуиция, на едни държавни труженици. Независимо ли единъ отъ другъ сж се появили тѣ, или сж послѣдици единъ отъ други и въ най-голѣма връзка единъ съ други — не съмъ се отбивалъ отъ мисълъта, че тѣ сж два труда на едно цѣло — макаръ че съществуването имъ да е толкова различно.

Синтагмата на В. се дѣли на 24 отдѣла или титули по броя на грѣцката азбука. Всѣки отдѣлъ има толкозъ глави, колкото имена почватъ съ буквата на отдѣла. Всичко има 303 глави и подъ заглавието на всѣка глава сж приведени 1. всички канони или черковни правила и 2. съотвѣтнитѣ наредби отъ гражданскитѣ закони.

За Синтагмата на Властаря въ славянския ѝ прѣводъ се приематъ като доказани слѣднитѣ положения: 1. Тя е била прѣведена на славянски, по заповѣдь на царь Стефана Душана около 1347—1348 г., а първенъ по грѣцки тя се е появила малко по-рано 1335; 2. Въ 1402—1413 г. (най-рано около 1413 г.) въ врѣмето на деспота Стефана, е била извършена ревизия на текста на Душанова Законникъ и тогазъ е билъ поставенъ единъ „изводъ“ извлѣчение изъ Властаровата Синтагма, която по тоя начинъ е била намалена до на една третина; 3. Въ сжщото врѣме отъ така съкратената Синтагма на Властаря, отъ Душанова Законникъ, отъ закона на царь Юстиниана, и други дребни закони е съставена една особна сбирка (въ която Душ. Зак. се намѣрва най-често). 4. Не може да се приеме, че съдържанието на тая сбирка е било задължително, нито че е било прѣдписано да се прилага непрѣменно. Това прилагане е било прѣдоставено на волята на надлежнитѣ лица и прѣписвачитѣ сж измѣнявали състава на сборника по усмотрѣнието си. 5. Въ сѣрбската компилация сж влѣзли главно гражданскитѣ византийски закони. Отъ черковнитѣ правила сж заети ония, които иматъ по общо и широко значение, като напр., наредби, които се отнасятъ до брачното право. Тукъ е размѣстенъ и мате-

риалътъ. Гледало се е да се пропусне несъщественото. Съкратявало се е или съвсѣмъ пропускало ненужното, споредъ оцѣнката на компилатора. 6. Езикътъ е простъ, лесенъ, ясенъ, но не навсѣкждѣ удовлетворителенъ. Техническитѣ думи отъ гръцкия текстъ не само сж прѣведени, а по нѣкждѣ и пославянчени или замѣнени съ сръбски термини, напр.: себри, властели. жупа, царина и др.

С. Новаковичъ, въпрѣки мнѣнието на Зигель, е правъ, като поддържа, че Синтагмата на Властаря и Душановиятъ Законникъ сж могли да дѣйствувать едновременно. Синтагмата е допълнила законника, който е само установено дѣло, отговаряще на особнитѣ нужди на народа, за които или е нѣмало наредби въ византийскитѣ закони или пъкъ тия наредби не сж отговаряли на народното правосъзнание.

До сега сж познати и нѣколко български прѣписи на тая Синтагма на Властаря. Е. Калужнячки (*Archiv für Slav. Philolog.* XIV. 84) ни съобщава за единъ такъвъ прѣписъ, който се намѣрва въ Львовъ (Лембергъ). Професоръ Т. Д. Флоринский говори за единъ другъ прѣписъ отъ българска редакция, който се намѣрва въ Импер. Публична Библиотека въ С. Петербургъ. Той билъ писанъ въ 1451 г. отъ граматика Драгомира за влашкия воевода Ионъ Владиславъ. Въ тоя прѣписъ се казва, че Властаровата Синтагма е прѣписвана за сѣдебнитѣ и административни държавни потрѣби. Списъци на славянски езикъ се намѣрватъ въ нѣкои мѣнастири: Хилендарски, Рилски и др.¹⁾

II. Законъ на царя Юстиниана.

Литература: Тимофей Флоринскій, Памятникъ законодательной дѣятельности Душана. Кіевъ 1888; — цитиранитѣ трудове на Хубе (*O zbaczeniu*), Богишичъ (*Pis. zak.*), Новаковичъ, (Душ. з. и Синтагма на М. Властар.)

Редомъ и като че ли нераздѣлно съ Властаровата Синтагма върви и Законътъ на царя Юстиниана. Тоя законъ е една крайно важна законна сбирка, имаща двѣ редакции: кратка и обширна. Изглежда тая сбирка да е компилация изъ разни гръцки законни текстове, както е нашиятъ ЗСЛ. Първоизточникитѣ сж: *Νόμος γερμανικός*, Еклогата на Лѣва Исаврянина и Константина Копронима, нѣкои новели на Константина Багре-

¹⁾ За тѣхъ писа още В. И. Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европ. Турши. 2-о изд. 31. 156. 158.

народний, Прохиронъ (Законъ Градский) и Василикитъ (Хубе и Флорински) ¹⁾

Законътъ на царъ Юстиниана, както се каза, има двѣ редакции: кратка и обширна. По съдържание кратката съ 33 статии ²⁾ се отнася до „прѣписванието“ (записание) или писменното подавяване, за прикята, за работенето лозя и ниви, отдаването имъ подъ наемъ и исполу, за нарушението владѣнието на полскитѣ имоти и размѣната имъ, за залога, за женитѣ, за раздѣлянето на земята. Въ него нѣма, както въобще въ подобнитѣ законни сборки, каква и да било система.

Единъ типъ отъ обширната редакция се намѣрва въ нашата Нар. Библиотека въ прѣписъ, който изслѣдователитѣ сж нарекли Софийски. Той се нарича още Судацъ. Пълниятъ надсловъ гласи: „Сия книга глаголаема Судацъ благочестиваго самодержавнаго, великаго цара Константина Иоустияна греческаго съ светейшимъ господиномъ отцемъ патриархомъ Григоріемъ съ кнези и съ велможи и съ боляри благочестиваго царства его въ Константинополи. Законъ и оуставъ поставленни царствия како подобаетъ строити црство.

Обширната редакция е допълнена и има 87 статии; тя е сжщо безъ система, както е и кратката, която влиза въ обширната ³⁾. Тукъ има наредби по държавното, по черковното, сждебното, углавното и гражданското право. Особно внимание е отдѣлено още въ първитѣ наредби за християнството, духовенството, за черковнитѣ и святичестески имоти, охранва се грижливо честта и достоинството за святичестеситѣ. Тая обширна редакция е една смѣсъ отъ кратката съ прибавки отъ 30-а статия насетиѣ изъ Синтагмата на М. Властаря ⁴⁾.

III. Законникъ на царя Стефана Душана.

Литературата върху тоя извънредно важенъ за старото южно-славянско и частно българско право законъ е доста голѣма. Тукъ

¹⁾ Т. Флорински мисли, че тоя ЗЦЮ. не е компиляция, а прѣводъ отъ нѣкоя до сега още непозната законна сборка.

²⁾ Раковецкиятъ списъкъ има 25 статии. Т. Флоринския, Пам., 212—215.

³⁾ Флорински, Пам. — 458.

⁴⁾ Флорински ни дава едно съпоставление на статитѣ отъ общ. редакция съ тия отъ кратката и Властаровата Синтагма.

ще приведемъ най-важнитѣ трудове: *Θ. Зигель, Законникъ Стефана Душана*, I вип. СПб. 1872; — *Тимофей Флоринскій, Памятники законодательной дѣятельности Душана, царя сербовъ и грековъ. Хрисовулы. Сербскій законникъ. Сборники византийскихъ законовъ*. Кіевъ 1888; — *Стојан Новакович, Законик Стефана Душана цара српског 1349—1354. На ново издао и објаснио*. — У Београду. 1898.

Двѣтѣ законни сбирки — Синтагмата на Властаря и Законътъ на царь Юстиниана — съставляватъ наедно съ Душановия законъ кодексътъ или пълниятъ Законникъ на Душана. Тѣ сж свързани генетически единъ съ други; тѣ съставляватъ едно цѣло и сж били насочени да допълнятъ единъ други. Обикновено Душановиятъ Законникъ се срѣща въ рѣкописитѣ наедно съ другитѣ двѣ поменати сбирки. Съ това не се отнема нищо отъ голѣмата цѣна, която има тоя знаменитъ за врѣмето си законодателенъ актъ на царь Стефана Душана. Безспорно е, че той е искалъ съ него да кодифицира главнитѣ и сжществени наредби, дѣйстващи по онова врѣме, било като обичайно-правни, било като заети и писани законни сбирки. И той е извършилъ за Сърбия това, което Юстинианъ извърши за Византийската империя.

Душановиятъ законъ е съставенъ и прогласенъ първенъ на 1349 г. и повторно — на 1354 г. Прогласяването е ставало освѣтъ отъ Душана, още отъ „православния съборъ, всички архиереи и церковници, мали и велики, отъ всички власти въ царството, мали и велики“. Той се намѣрва въ много списъци, запазени до сега, единъ отъ които е въ нашата Народна Библиотека — въ сжщия рѣкописъ — Судацъ ¹⁾.

Наредбитѣ на ДЗ почватъ съ членове за черковата (1—38) Слѣдъ това слѣдватъ: разни прѣдписания за б а щ и н и т ѣ (39—47), за нѣкои прѣдмети относительно властелитѣ до 55 гл., отъ дѣто се почватъ наредби безъ система — начинъ за кодифициране обикновенъ за оная епоха. Всички членове сж 201. Въ останалитѣ се урежда положението на сждитѣ, (прѣдписва се какъ да сждятъ,) положението на другитѣ сждебно изпълнителни органи, говори се за общинскитѣ и жупски земи, за общинското и жупско емство (крѣгова порѣжка или солидарна отговорность), тегобитѣ къмъ царя и властелитѣ и пр.

¹⁾ Подробно за списъцитѣ и вариантитѣ — у Новаковича и Флорински.

IV. Арменопуло.

Литература: За Арменопуло Mortreuil, III. I. с., сжщо стр. 349—376. Тукъ е изброена подробно и литературата и правническата дѣятелност на Арменопуло. Въ Франция първи е далъ едно гръцко и латинско издание на Арменопуло Денисъ Годфроа. — Най-новото и добро издание на Арм. Шестокнижие Heimbach, Constantini Armenopuli, Manuale legum. — Тъзи година излѣзе по руски — Собрание Божественныхъ и священныхъ правилъ Всечестнаго законоположителя и судии Тесалоничкаго господина Константина севаста Арменопула. Балахна 1908. год. Има и старо сенатско издание, за което се говори по-долу.

Арменопуло е авторъ на „Шестокнижието“ — Εξάβιβλος ¹⁾. „Шестокнижието“, съставено около 1345 г., е инакъ познато съ названието Προχειρον των νομων т. е. Наржчникъ на закони (по лат. manuale legum). Съ своя „наржчникъ“ Арменопуло е ималъ за цѣль да допълни „прохирона“ (наржчника, градски законъ) на Василия Македонянина. Въ основа на „Шестокнижието“ е поставенъ прохиронътъ на Василия Македонянина, макаръ че редътъ при разположението на материяла е измѣненъ. Другитѣ извори, съ които се е ползувалъ Арменопуло сж: василикигѣ и синопсиситѣ — голѣмъ и малъкъ, Еклогата на Льва Исаврянина и Константина Копронима, Епанагогата, Императорскитѣ новели, наредбитѣ и рѣшенията на патриаршеския синодъ. Въ прибавкитѣ на „Шестокнижието“ се намѣрва така нареченото дарение на Константина Велики къмъ папа Силвестра, което се срѣща и въ края на печатната Кърмчая.

Шестокнижието на Арменопуло е дѣйствувало въ нѣкои страни на Балк. Полуостровъ, не само на врѣмето си, но и по-късно прѣвъ всичкото турско владичество ²⁾. Въ Гърция къмъ него се отнасяли като къмъ дѣйствуващо право и слѣдъ освобождението (Zachariae v. L., Gesch. des Griech. R. Rechts, Aufl. 9.

¹⁾ Константинъ Арменопуло е билъ солунски съдия и номофилакстъ, т. е. пазителъ на законигѣ — титла дадена му за неговото юридическо знание. Той се е родилъ въ Цариградъ около 1310 г., а се е починалъ къмъ 1380—89 г.

²⁾ Вж. Каравокиростъ, Ключъ на от. з. бълг. издание 1884 год. Ср. „Юр. Прѣгледъ“ 1902 г., стр. 268—268, моята крит. бѣлѣжка за „Приданое“ отъ О. Пергамента. У насъ за турското врѣме дѣйствуването на Шестокнижието е признато отъ Върх. Кас. Съдъ. (Рѣш. № 368/901. I. Г. О.).

XVI — XVII). — Въ вѣдомството на гръцката патриаршия и до сега се водятъ по Арменопуло, сборката му бидейки много пълна. Хаймбахъ дори свидѣтелствува, че гърцитѣ неотдавно на въпроса: какво право дѣйствува въ тѣхната страна, изключително отговаряли: „Арменопуло“. Подъ това име гърцитѣ дълго врѣме разбирали цѣлото си законодателство; Арменопуло у тѣхъ щѣло да каже кодексъ, общъ законникъ. Но любопитно е, че подобно значение е добилъ Арменопуло не само въ Цариградъ и Елада Той ималъ почти такова значение още въ Молдава и Бесарабия. Както се знае, Молдава дълго врѣме се управляваше отъ гръцки „господари“ — фанариоти, които сждѣха и разправяха молдованитѣ по Арменопуло и други византийски законници. Въ 1804 г Арменопуло е билъ прѣведенъ на влашки. Съ присъединението Бесарабия къмъ Русия, и прѣдъ видъ на дѣйствуващото въ страната Шестокнижие и книгата на Донича: „Кратко събрание на закони“, рускиятъ сенатъ, като касационна инстанция, намѣри за необходимо тѣ да се прѣведатъ и напечататъ*). Трѣбва да се прибави само, че съ минаването на Бесарабия къмъ Русия, книгата на Донича, която е една сборка на Василикити е била доста измѣстена и прѣдпочитане е дадено на Арменопуло (Пергаментъ, Приданое, 144. 151.).

Колкото за отдѣлния канонически сборникъ на сщия Ар-

*) Сенатското издание на Арменопуло носи слѣдното заглавие: Переводъ ручной книги законовъ или такъ называемаго Шестикнижія, собраннаго отовсюду и сокращеннаго достопочтеннымъ номофилаксомъ и судьей въ Θεсалоникѣ Константиномъ Гарменопуломъ, причемъ прилагается и ручная книга о бракахъ, сочиненная Алексіемъ Спаномъ, съ изданія печатанаго въ Венеціи въ 1766 г. Печатано при Сенатской типографіи въ 1831 г. 2 т. In folio. — Друго офиц. издание Спб., 1854 г. въ 2 т. Има и частно издание, печатано въ типографіята и „издживеніемъ“ Акимъ Попова, 24., Кишиневъ, 1850, но пълно съ погрѣшки. — Книгата на Донича е издадена отъ Сената подъ слѣд. заглавие: „Краткое собраніе законовъ, извлеченныхъ изъ царскихъ книгъ, для руководства обучающихся онымъ, съ указаніемъ на книгу, титулъ, главу и параграфи царскихъ законовъ, въ первый разъ напечатанное съ дозволенія его свѣтлости господаря и владѣтеля Молдавіи, Скарлата Александровича Калимаха воеводы, и благословенія высокопреосвященнѣйшаго митрополита Молдавіи, господина Венеаминъ, трудами и усердіемъ Андроникія Домета, изданное въ Яссахъ 1814, Спб. 1831. — Частно издание отъ сщия Акимъ Поповъ, Кишиневъ 1850.

менопуло и той се дѣли на 6 отдѣла, които се дѣлят на отдѣлни заглавия и подъ всѣко подобно заглавие синоптически сж приведени всички канони, които съставляватъ нинѣшня гръцки Пидалионъ — книга съставена въ ново врѣме по образа на руската печатна Кърмчая, но много по-пълна.

V. Земледѣлскиятъ Законъ.

Литература. — Башиловъ, Древнѣ законы изъ Юстиниановыхъ книгъ; Максимовичъ, Указатель російскихъ законовъ, 1803. Тукъ е напечатанъ „Земледѣлскій уставъ“; — А. Павловъ, Книги законныя, содержащія въ себѣ въ древне-рускомъ переводѣ: Византійскіе законы земледѣлческіе, уголовные, брачныя и судебныя. СПБ. 1885 г. Въ „Сборникъ отд. русск. языкъ и словесности императ. академіи наукъ, Томъ XXXVIII, № 3; — В. Г. Васильевскій, Законодательство иконоборцевъ, ЖМНП. 1878; — Zachariae, Geschichte des griech. — röm Rechts; — Bogišić, Pisani zakoni; — H u b e, О записени и пр.; — Новаковичъ, Законикъ цара Ст. Душана; сжщиятъ Синтагматъ Властара, 1908 г. У насъ до сега има само едно ненаучно издание на Павловичъ „Книги законныя“ въ прѣводъ отъ П. В. Оджаковъ (сп. Трудъ, 1892 г, Търново); — П а н ч е н к о. Крестьянская собственность въ Византіи. Земледѣлскій законъ и пр. Софія 1903.

Къмъ правнитѣ законни сбирки, познати въ старо врѣме на славянски югъ, и прѣди всичко въ България, трѣба да се поменатъ и така нареченитѣ: „Книги законни, съ които се пада да се урежда всѣко дѣло отъ всички православни князе.“ Въ тѣзи „Книги законни“, слѣдъ прѣдисловието, което е послѣдната часть отъ прѣдговора къмъ Еклогата на императоритѣ Льва Исаврянинъ и Константина Копронима (около 740 г.), влазятъ: 1. „Законъ земледѣльный“ отъ Оустиніановыхъ книгъ — т. е. νόμος γεωργικός; 2. „Законъ о казнѣхъ — 39-й титулъ отъ Прохирона на императора Василий Македонянинъ (изд. ок. 870—879 г.) съ прибавка къмъ него на слѣдующия титулъ — за раздѣла на военната плячка и 2-а глава отъ 26-и титулъ — за прѣкрятване властѣта на прѣстѣпника надъ дѣцата, отъ момента на осжждането му; — 3. Законъ о раздѣленіи бракомъ т. е. за причинитѣ на развода — 11-й титулъ отъ сжщия прохиронъ, съ нѣкои съкращения и изводи отъ други титули по брачното право; най-сетѣ 4. Главы о послушѣхъ — 27-й титулъ отъ Прохирона съ прибавка на петъ главы (членове) изъ съотвѣстствия (14) титулъ на Еклогата.

Славянският текстъ на Земл. Законъ се намѣрва въ Петербургската Духовна Академия (списъкъ Кириловски № 1086 и Е. В. Барсова безъ №).

Произхождението на Земледѣлския Законъ въ историко-филологическата и историко-правната наука нѣма още едно установено мнѣние. Относително грѣцкия текстъ — византологитъ Цахарие и В. Васильевски съгласно утвърждаватъ, че паметникътъ е възникналъ на византийска почва подъ несъмнѣното влияние на славянитѣ. Той е основанъ върху двѣ начала отъ социалния животъ на всички стари славянски племена: общинното землевладѣние и личната свобода на селянина земедѣлецъ, макаръ той и да е на чужда земя.

Славянскиятъ прѣводъ на паметника А. Павловъ счита за руски прѣводъ, извиканъ отъ руски нужди въ Русия, други — сж намирали за по основателно да считатъ славянския прѣводъ на Земл. законъ за дѣло на югославянска почва. В. Г. Васильевский мисли, че 33. е билъ часть на първоначалния славянски номоканонъ т. е. на старата Кърмчая (синодална), която, безспорно, е дѣло отъ югославянски произходъ. Югославянскиятъ произходъ на Земл. законъ поддържатъ още В. Богишичъ и В. Ягичъ. А. Павловъ е абсолютно противъ подобно мнѣние. Той приема, че прѣводътъ на Земл. законъ принадлежи на врѣмето отъ XII или началото на XIII в. и прѣдъ видъ на това, че въ подбора на думитѣ прѣобладава руски елементъ, ние не се съмнѣваме — казва А. Павловъ — и самиятъ прѣводъ да признаемъ за дѣло на руски човѣкъ, който е говорилъ още съ езика на Руска Правда, началната лѣтопись и другитѣ паметници отъ нашата писменость на XII вѣкъ. Много отъ думитѣ, които привежда А. Павловъ, не сж никакъ убѣдителни за да се приеме като напълно и безусловно установено неговото твърдѣние. Таквизъ сж думитѣ: поклепъ, поточити, рѣзъ, лискаръ, които сж толзозъ югославянски и старобългарски, колкото и староруски. Но А. Павловъ самъ се спира прѣдъ нѣкои думи, които му се виждатъ отъ сърбски произходъ: отчуждити, тужди, мужета, мужата, тинь и пр. Но веднага той намѣрва и обяснението на тия сърбизми. Откакъ се появили въ руски прѣводъ „Книги законны“ до XV вѣкъ успѣли вече да минатъ въ Сърбия или въ самата Русия да попаднатъ подъ рѣцѣтъ на сърбски писецъ, който естествено е оставилъ въ тѣхъ слѣди отъ своя говоръ, слѣди, които отпослѣ не сж могли изведнажъ да изчезнатъ подъ перото на рускиятъ прѣписвачи.

Споредъ нашето мѣние въпросътъ за произхождението на „Книги Законни“ и особно на „Земледѣлческй законъ“ не е още разработенъ и изученъ достатъчно за да може да се направи едно научно и положително заключение. Заключението на А. Павловъ е прибързано. Намъ се струва, че даже неговата аргументация говори косвенно противъ него. Той признава, че въ „Земл. Законъ“ имало много южно славянски елементи, но дири обяснението имъ въ възможнитѣ сърбски прѣписвания. Защо обаче да не се приеме обратното положение? Защо да не се приеме, че прѣведенитѣ на славянския югъ „Книги Законни“ сж били отсетиѣ и отчасти порусени отъ рускитѣ прѣписвачи. Едно прѣглеждане само на славянския текстъ на „Земл. законъ“ въ изданието на А. Павлова води къмъ прѣдпочтителното заключение за югославянския имъ произходъ. Тукъ има думи напр. чисто български, които и сега и по форма и по значение принадлежатъ на българския и сърбохърватски езици. Таквизъ сж: брѣзна (бразна) орана земля, сѣмба, сѣтба (сѣидба), (г)осподарь земли, насѣяни ниви, сѣговорили, исполу, ральны желѣза, коситва, секира, чрѣда (чърда), стернище (стърнище), лемежь. Въ всѣки случай „Зак. земл.“ има нужда отъ едно подробно научно-критическо и филологическо-сравнително изучване, отъ даннитѣ на което да може да се дойде до положително заключение за произхода му.

Колкото за наредбитѣ на „Зак. земл.“, тѣ сж толкозъ приспособими на старославянския земедѣлски битъ изобщо, че могатъ да се тълкуватъ като еднакво извиквани отъ жизненитѣ нужди въ Русия и Славянския Югъ. Отъ това становище тѣзи наредби много по-прилѣгатъ на земедѣлския строй, сжществуващъ и до сега въ нѣкои балкански крайнини. Таквизъ сж приведенитѣ отъ А. Павлова членове 1—5, 7. 10. 12—14, 16—19, 20. 30. 77. 78. 81., въ които се говори за общинното земевладѣние, за дѣлбата на общи земи съ жреби, за построяването на воденица въ общо мѣсто, за правото на собственика въ падналия му се дѣлъ земя, за даването подъ исполу (исполица), за правата на оногозъ, който е разчистилъ чужда гора и прѣобърналъ на нива, за правата на оногозъ, който е посадилъ лозе на чужда нива въ отсѣтствието на ступанина, за емството (взаимната отговорность) на общината въ случай неплащане данѣцитѣ на тая или оная домакинска единица.

Освѣтъ селянитѣ собственици, „Земл. законъ“ знае селяни, които обработватъ земитѣ на едри земевладѣлци. Тѣзи селяни сж парицитѣ — приселници. Споредъ Зем. законъ, отношенията на тия приселници къмъ земевладѣлцитѣ сж се опрѣдѣляли съ взаимното имъ съглашение, съ договоръ. Тукъ се прѣдвижда десетина, която селенинътъ парикъ е плащаль на земевладѣльца. Самитѣ селяни имали обичай да отдаватъ своитѣ участъци земи на исполу и Земл. законъ нарича такъвъ наемателъ — половникъ.

„Землед. законъ“ е не само кодексъ на поземелнитѣ отношения, а и полицейско-наказателенъ законикъ — въ областта на сжщитѣ отношения. Въ него се разправя за разни видове земеделски кражби: на земеделски сѣчива, работенъ добитъкъ, земни произведения, пожари и сѣчене на бранища, уврѣждания и пакости, причинявани отъ домашни животни, за отговорността на овчаритѣ къмъ ступанитѣ на стадата, които тѣ пасать и пр. и пр.

VI. ХРИСОВУЛИ.

Литературата по старобългарскитѣ хрисуви у насъ доскоро бѣше крайно оскъдна. Едва на послѣднѣо се явиха нѣкои кратки статии и бѣлѣжки. Отъ най-раннитѣ посочвания за старобългарскитѣ хрисуви трѣбва да поменемъ изданието на Юрія Венелинъ: Влахо-болгарскія или дако-славянскія грамоты, собранныя и объясненныя на иждивеніи императорской Россійской Академіи Юріемъ Венелинымъ. С.-Пбургъ, 1840 г. стр. 359

Въ 1849 г. се появяватъ: В. А приловъ. Болгарскія Грамоты, собранныя, переведенныя на русскій языкъ и объясненныя. Изданы въ пользу Габровскаго Училища. Одесса 1849. Има тукъ само два наши хрисуви.

Слѣдъ това се появяватъ: Pamatki drevniho pisemnéctvi jiho-slavanův. Sebral a vydal Pavel Iosif safarik. Изборъ югославянскихъ достопамятностей. V Praze 1851. Има и второ издание допълнено отъ Иосифъ Иречекъ 1873. Тукъ сж вмѣстени петъ отъ познатитѣ хрисуви на българскитѣ царе.

— Миклошичъ, Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. 1858.

— Любичъ, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. III. 246—248.

— С. Н. Палаузовъ, върху хрисуви на Асѣня II, даденъ на Дубровникъ. Въ „Извѣстія импер. русск. акад. наукъ 1853“ л. 33 стр. 109—112.

— Порфирий Успенскій. Аѳонскіе акты. Спб. 1880.
— По-рано Проф. Успенскій прѣброява тѣзи актове въ 1847 въ труда си подъ заглавие: Указатель актовъ, хранящихся въ обителяхъ св. Горы Аѳонской. — Южные Славяне и Византия. П. 1862.

— Г. С. Раковскій. Нѣколко рѣчи о царю Асѣнѣ, Бѣлградъ, 1873.

— Г. А. Ильинскій. Грамота царя Іоанна Асѣня II. Въ „Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ“. Т. VII вып. I Софія 1901 стр. 25—39. Пълно и научно-критическо издание съ палеографически и исторически бѣлѣжки.

— Theiner. Vetera monumenta Slav. meridionalium. Romae, 1863.

— И. Срезневскій. Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ XXXI — (Спб. 1879 стр. 192). Изданіе имп. акад. наукъ. Сборникъ отд. рус. яз. I XX № 4. — Тукъ сж напечатаны: Болгарскія грамоты и другія записи.

— Б. Цоневъ. Ръкописната сбирка на Рилск. м-ръ. Въ Бѣлг. Пр. кн. IX г. 1900.

— Л. Милетичъ. Хрисовулътъ на царя Іоаннъ Шишманъ (1378 г. 21 септ.) Въ „Библиотека“ прилож. на „Църковенъ Вѣстникъ“. Кн. IV—VI год. II С. 1902 стр. 117—125.

— П. А. Сырку. Археологическія замѣтки о Болгарин. Въ „Записки Импер. Рускаго Археолог. Общества“, т. II новой серіи (127—129). Тукъ се говори за Орѣх. хрис. и за двѣ молдавски грамоти, съставени по български образецъ.

— В. В. Каченовскій. Въ „Вѣстникъ Славянства“. Кн. III стр. 108—117, гдѣто е напечатанъ и хрисов. на Хиленд. м-ръ.

— В. Ястребовъ. Рецензия върху изданието отъ Ильински хрисовулъ на Іоанна Асѣня II. Въ тая си статія, напечатана въ руския „Ж. М. Н. Просвѣщенія“. 1902 г. юнска книжка, авторътъ разгледва обширно статията на г. Ильински.

— С. С. Бобчевъ. Три новоиздадени познати български хрисовули. Критическа бѣлѣжка въ СПС. LXIII. София, 1902. Въ тази бѣлѣжка се разгледватъ: 1) литографическото издание отъ К. Звънчаровъ текста на Орѣховския хрисовулъ, даденъ отъ Іоанна Александра; 2) новото научно-критическо издание отъ Ильинскій на хрисовула на Іоанна Асѣня II, даденъ на Дубровникъ; 3) Милетичовото издание на Рилския хрисовулъ.

— Д. Агура и Л. Милетичъ. — 1. Дако-ромънскитѣ и тѣхната славянска писменность. — Нови влахо-български грамоти въ Брашовъ. I и II въ IX и XIII кн. на МСб. 2. Бѣлѣжки отъ едно научно пжтуване въ Румъния.

— С. С. Бобчевъ. Старобългарски правни паметници. Ч. I. София 1903 г. Тукъ сж напечатани съ библиографически и други обяснителни бѣлѣжки седемтъ писани по старобългарски хрисовули на българскитѣ царе.

— Ю. Ивановъ. Старини въ Македония. 1908.

§ 1. Опреждане и брой на хрисовултъ.

Старо-българскитѣ хрисовули сѣ били царски заповѣди единъ видъ укази, които отъ външна страна се отличавали по това, че носѣли окаченъ отдолу златенъ печатъ (χρυσόβουλον — ще каже, именно, златенъ печатъ) и въ текста на които се е обозначавало, че това е именно хрисовулъ. По съдържание хрисовултъ е билъ винаги единъ актъ, съ който царьтъ изказвалъ своята воля и надарявалъ съ извѣстни привилегии нѣкои частни или юридически лица — мѣнастири, черкови, общини и др. Ако актътъ не е носялъ златъ, а сребъренъ печатъ — той се наричалъ сингелия (сингелионъ).

Хрисовултъ, прѣнесенъ изъ Византия на българска почва, е прѣтърпѣлъ нѣкои измѣнения.

Колко и да се употрѣбява думата грамота (писмо, писменъ документъ) за обозначаване хрисовула, тя не може, поради обширността и обикновеното си значение, да изрази точното и пълно значение на понятието. Въ българскитѣ актове отъ тоя родъ употрѣбявано е прѣимуществено названието Хрисовулъ (вж. Вирпинския хрисовулъ, даденъ отъ Константина Тиха на мѣнастиря св. Георги, при Скопье). Най-ранниятъ хрисовулъ е билъ нареченъ Орисмо (орисмо) т. е. повеление (вж. Хрисовула на Иванъ Асѣня II даденъ на Дубровникъ: *даба царьство ми орисмоу си хрисовулъ кий джбровникъ*). Въ по-късно врѣме названието се прѣвежда на български — „златопечатлѣнное слово“. (вж. Шишманова хрисовулъ даденъ на св. Рилска обитель), или златопечатное слово (Орѣх. хрисов).

Тѣзи, които употрѣбаватъ за нашия хрисовулъ, или въобще за хрисовултъ, думата грамота, изпущатъ изъ видъ, че на руски за изказване понятието на хрисовула има специално название: жалованныя грамоты. „Жалованныя грамоты“ сѣ били онѣзи актове, които издавали въ стара Русия царьтъ и съ които прѣдоставяли на черковитѣ, мѣнастиритѣ и различни корпорации, учрѣждения и частни лица извѣстни права и прѣимущества (льоты). Тѣ били 1. вотчинни и 2. льотни или вотчиннольотни, въ които князьтъ, като подарявалъ на нѣкой мѣнастирь извѣстно имѣние, опредѣлялъ прѣимуществата на населявалитѣ го людье; 3. освободителни, съ които властѣта допускала на мѣнастиритѣ да добиватъ нѣкои недви-

жими имоти и пр. Обществената черта на тоя видъ грамоти е, че съ тѣхъ се прѣдоставятъ на извѣстни учрѣждения или лица изключителни права, не защото тѣ принадлежатъ къмъ държавния съюзъ, а защото князътъ е искалъ да имъ направи пожалование (подарѣкъ) по силата на своята милость¹⁾. Жалованитѣ грамоти имали своята формула, по която се съставлявали, както и хрисовулитѣ.

Въ тѣсния смисълъ на думата, прочее, хрисовули сж царски актове, издавани и давани на частни или колективни лица, на които се подарявали извѣстни политически, фискални и имотни права, привилегии и имунитети.

Така като се ограничимъ да гледаме на прѣдмета, ще излѣзе, че до сега сж избродени и познати само седемъ хрисовули, писани по старо-български: 1. Дубровнишкиятъ на Іоанна Асѣня II (около 1230); 2. Вирпинскиятъ на Константина Тиха (до 1278); 3. Орѣховскиятъ на Іоанна Александра (1348); 4. Зографскиятъ отъ Іоанна Калимана (омпиляция и доста съмнителна); 5. Втори зографски на Іоанна Александра (1342); 6. Витошкиятъ на Іоанна Шишмана и 7. Рилскиятъ на сжция Шишмана²⁾.

Къмъ тѣхъ може да се прибавятъ: а) Латинскиятъ хрисовулъ на Іоанна Александра, даденъ на Венецианцитѣ въ 1352 г. окт. 4, който е напечатанъ въ Monumenta на Ljubič III (246—

¹⁾ Вж. Лготныя грамоты, жалованыя мѣнастырямъ и церквамъ, въ „Архивъ истор. юридич свѣдѣній“ кн. I кн. VI;—М. Горчаковъ, О поземельныхъ владѣніяхъ всероссійскихъ митрополитовъ, патріарховъ и святѣйшаго синода; — Дювернуа. Источникъ права и судъ въ древней Руси; — Мейчикъ, Грамоты XIV и XV вв. М. 1883.

²⁾ Д-ръ К. Иречекъ, като гледа отъ широко и повечето исторично-културно становище на въпроса, поставя въ една редица съ хрисовулитѣ и актове, които, споредъ насъ, по никой начинъ не би трѣбвало да се приематъ за хрисовули. Той поставя тукъ, напр., писмото на Якова Светислава, изпроводено отъ него до „архиепископа кіевскій и всея Россіи Кирила“, писмо, съ което му прѣпроважда Кърчяята, наречена Зонара. Той прибавя къмъ хрисовулитѣ и Дубровнишкиятъ договоръ на Михаила Асѣня противъ сѣрбитѣ (1253), като нарича всичко това грамоти. По тоя начинъ Иречекъ изкарва седемъ подобнитѣ държавни актове, та, споредъ него, безъ тия два документа, старо-български хрисовули оставатъ само петъ. Историѣ болгаръ, стр. 485 (Одеско издание).

348). Тоя хрисовулъ (по право писмо) билъ даденъ собствено на Марко Леонардо, венец консулъ въ Варна, и въ него се осигурявали правата на безпрѣпятствена търговия съ България и обѣщавали се поддръжка и покровителство; б) хрисовулитѣ, писани по гръцки, дадени отъ Иоанна Александра и Иоана Шишмана на Месемврийския мѣнастиръ св. Богородица, на мѣн св. Николай чудотворецъ на Емонъ и на месемврийскитѣ мѣнастири изобщо¹⁾; в) хрис. на Иоаннъ Шишмана даденъ на мѣнастиря св. Троица²⁾.

Не може да бжде, щото броятъ на старобългарскитѣ хрисовули да е билъ толкозъ малъкъ, ограниченъ. Въ хрисовула, даденъ на Вирпинския мѣнастиръ, изрично се казва, че Константину Тиху игуменъгъ на тоя мѣнастиръ архимандритъ Парлаамъ прѣдставилъ „правила и хрисовули святыхъ и правовѣрныхъ царей прѣжде мене бывшихъ и кралей“. И тукъ се поменаватъ, между другитѣ: царь Петръ, Калоянъ, царь Калиманъ и др.

§ 2. Какъ сж се писали хрисовулитѣ и върху какви материали.

Хрисовулитѣ сж били писани по образци и форми, заети отъ византийцитѣ. Тѣхното съдържание се е излагало обикновено върху кожа — заешка, телешка и пр., нагодена за цѣльта.

¹⁾ Тритѣ хрисовула, дадени на Иоанна Александра и Иоанна Шишмана по гръцки въ 1341, 1349, 1395 (?) сж печатани у Пападопуло Керамевъ въ неговитѣ *Ανέκτα ιεροσολυμίτικῆς Στοιχείας*, издание на Правосл. Палестинско Общество въ С.-Петербургъ, 1892 стр. 467—471 Ср. МСб. IV София 1851 стр. 203—106. Сырку ни посочва на № 276 ръкописъ въ библиотеката въ Метеха на Иерус Патриархъ въ Цариградъ, гдѣто е повидимому 1. копия отъ поменатия хрисовулъ на И. Александра отъ 9 апр. 1341, даденъ на Месемврийския мѣнастиръ св. Богородица Милостива; 2. на хрисовула, даденъ на 4 авг. 1395 на мѣнастиря св. Николай Чудотворецъ на Емонъ, построенъ отъ баба му Савина; 3. разпореждане на Иоаннъ Шишманъ отъ септ. 1379 г. за месемвр. мѣнастири.

²⁾ П. А. Сырку († 1905) подчертава по особно хрисовула на Иоанъ Шишманъ, даденъ въ втората половина на XIV в. на мѣнастиря Св. Троица. (Вж. Записки Имп. Р. Арх. Общ. т. II. Новая серия, стр. 299) За тоя хрисовулъ имало данни въ влашкитѣ хрисовули, и въ турски аналогични документи; текстътъ му не ни е извѣстенъ.

Такава кожа носи название пергаментъ отъ града Пергама, гдѣто се работѣше въ най-старо врѣме (два вѣка прѣди Христа) добъръ и тънъкъ коженъ материалъ за писане. По-късно пергаментътъ се приготвяваше въ други мѣста и отъ разнo качество. Пергаментътъ бѣше замѣстилъ папируса, както той биде замѣстенъ отъ книгата (хартията). У руситѣ пергаментътъ се е наричалъ още съ думата „харатея“ (грѣцка дума хартия, отъ гдѣто произлазя и названието chartes, грамоти у френцитѣ). Кожата се е гледало обикновено да прѣдставлява продълговатъ късъ. Голѣмината на хрисовула или пергаментa е била съразмѣрна съ важноcтѣта на самия документъ. Документътъ на рилския хрисовулъ, запазенъ у насъ въ Рилския манастиръ, е образецъ на чистъ, хубавъ, запазенъ бѣлъ пергаментъ, който може да измами око̀то и да се вземе за съврѣмenna бѣла хартия.

Хрисовулътъ се е писалъ съ хубавъ, ясенъ почеркъ отъ специални граматници, — писари, писци (въ нѣкои югославянски земи наричани логотети). Обикновено той е почвалъ съ прѣдисловие, което въ началото на християнството е било по-просто, а сѣтѣ се е осложнило, та взело напълно образеца на грѣцкитѣ осукани прѣдисловия въ хрисовулитѣ. „Благочестивно что, и зѣло богоугодно, и всѣми похвално еже къ святымъ, и божьственнымъ църквамъ теплѣя любовь имати, изрядно оукрасити даромъ же и повелѣниемъ царьскимъ“. Слѣдъ тѣзи думи въ введението се напомня, че „сими божьственными църквами царие царствужтъ и рогъ царскыи возвышается и дръжава ихъ оугвърждается и силнии правдж пишжтъ“, та за това царьтъ, като видѣлъ „избранныя хрисовулы, кои же принесошяся къ царству ми ихъ же вѣдѣ и узрѣвши царство ми и поревнуя симъ и ухотѣ приложити“ и пр.

Първиятъ познатъ български хрисовулъ на Иоана Асѣния II не е билъ съ такива роскошни прѣдисловия. Той почва просто и прѣко: „дава царство ми оризмо си хорѣ всей джбровништѣй“.

Слѣдъ прѣдисловието се показва сжществото на даренията или привилегиитѣ, които се отстъпватъ на дадено юридическо лице, въ нашитѣ хрисовули, обикновено, на известни манастири. Тѣзи привилегии се изброяватъ една по една.

Най-послѣ дарителътъ на хрисовула прави заръчвания, щото да се почита священо неговата заповѣдь не само „дон-

деже е живо царствоми ни и по смърти царства ми кто бждеть наслѣдникъ царству ми... да не поучится и пометнеть, ни порушить сый благообразный хрисовоуль". Въ противенъ случай се сипятъ тежки клетви върху нарушителя, „Таковаго да искусить господь богъ праведнымъ своимъ сждомъ, и причастіе да иматъ съ людож прѣдателемъ господнимъ проказж Гіе-зіевж да наслѣдоуетъ, и съпостата да иматъ святаго отца zde и въ бждщемъ вѣцѣ. Аминь".

Царьетъ не сж се подписвали собственоржно. За дока-зателство, че хрисовультъ излазялъ отъ тѣхната власть и ржка, служалъ златниятъ отдѣленъ печатъ, който се прикачалъ на долния край на документа. Подписъ обаче се е пишалъ съ завързани и засукани букви, по византийски образецъ. По нѣкога се подписвалъ собственоржно и самъ граматикътъ — писарь, както се чете въ орѣховския хрисовуль: Царь повелѣ Добромиръ писа въ Сергѣвицѣ, дек. 1 день въ сжб.

Обикновено датата се е поставяла отъ сътворение мира — индикта.

§ 3. Значение на хрисовулитъ въобще.

Изобщо, важността на нашитъ хрисовули е огромна за културната ни история. Тѣхното изучаване и разработване въ филологическо, палеографическо и етнографическо отношение ще ни даде крайно интересни елементи за старото врѣме, особно за християнската епоха на българското царство. Наистина, ние нѣмаме още ни единъ хрисовуль отъ врѣмето на първото българско царство, но не може да се изключва сжществуването на хрисовули и отъ това врѣме. Ние имаме безспорно свидѣтелство за това въ Вирпинския хрисовуль, въ който се казва изрично, че Константинъ Тиху се прѣдставили, между друго, и хрисовули на царъ Петра.

Въ всѣки случай, ако историкътъ, палеографътъ и филологътъ би пожелали, тѣ ще намѣрятъ богати съкровищници въ тия върховно-държавни актове. Додѣто, обаче, филслогътъ се залови да изучва граматическата и лексическата страна на тия паметници; додѣто палеографътъ ни разкрие подробноститъ за самото мѣстоиздание, датата, характера на писмото и материала, върху който сж сложени тѣ; додѣто историкътъ освѣти състоянието на епохата, битътъ, културата, характеристиката

на издателитѣ на хрисовулитѣ; додѣто стане всичко това, да се спре ли юристѣтъ и да чака за да се занимае съ тѣхъ и да каже своята дума за битовно-правното и държавно-стопанското значение на тѣзи източници на старото българско право?

Колко и да е истина, че правникѣтъ и историко-правникѣтъ могатъ да работятъ едва слѣдъ разрѣшаването на прѣдшествуващи въпроси, каквито сж горѣпоменатитѣ, отъ областта на историко-филолога, все пакъ едва ли може да се откаже и на правника и на държавовѣда да даде своя „раненъ“ приносъ въ важното дѣло за едно всестранно изучаване на тия писмени паметници.

Ние считаме хрисовулитѣ за най-изрядни източници на старото българско право. Нашиятъ Законъ Соудный Людмъ наистина е крайно важенъ за най-ранната епоха на българската държава юридически паметникъ. Обаче, отъ една страна, още не може да се приеме, че той е законодателенъ актъ, издаденъ отъ върховна, установена властъ, както напр. Душановиятъ Законникъ. Отъ друга неговитѣ наредби сж гласени по примѣра на византийски първоизточници.

Безспорно, и хрисовулитѣ сж редактирани по образци отъ византийско произхождение. Тѣхната форма е повече или по-малко копие отъ подобнитѣ актове, издавани отъ византийскитѣ царе. Обаче, тукъ, въ съдържанието на хрисовулитѣ, ние срѣщаме данни, наредби, уредби отъ националенъ, въ всѣки случай, отъ старо-български държавенъ характеръ.

Прочитането на единъ само, който и да било, отъ хрисовулитѣ ни дава основание да твърдимъ, че въ тѣхъ и социологѣтъ, и държавовѣдѣтъ, и криминалистѣтъ, и цивилистѣтъ, и изучаватъ на българскитѣ стари тегоби и данѣци, ще намѣри що да го заинтересува, що да почерпи съ широка рѣка за своята работа. Отъ това гледище на източници за старото б. право, хрисовулитѣ иматъ много голѣмо значение изобщо и като спомагателни срѣдства за изучаване нашата стара правна история. На първо мѣсто хрисовулитѣ сж образци, въ които се срѣщаме съ силното онова въздѣйствиe, което римско византийското право е упражнило върху нашия държавенъ строй, обликъ и характеръ. Вънъ отъ разнитѣ названия, тигли, чинове, служби и пр., заеманията на които може да се прослѣдятъ, между друго, и върху хрисовулитѣ, тѣ ни даватъ градиво за да погледнемъ и по дълбоко на нѣкои византийски въздѣй-

ствия върху вътрѣшнитѣ уредби на Стара България. Въ хрисовула на Константина Асѣня Тиха, напр., ние четемъ ония цитати за прѣмахване старославянската солидарна отговорност на общинитѣ, — емството — която е накарало Зигеля да помисли, че у насъ, противно на това, що е било въ Сърбия, римско-византийското законодателство е много повече въздѣйствувало. Едно малко изучаване на тая отговорност, продължавала да съществува и въ по-късно врѣме у насъ, опровергава лесно прибързаното заключение на професора Зигель; но, въ всѣки случай, важно е да се изучатъ и тѣзи опити на законодателни въздѣйствия върху живота чрѣзъ заеманията на чуждици. А въ това отношение хрисовулитѣ сж крайно важни образци.

Въ единъ такъвъ хрисовулъ, какъвто е дадениятъ отъ И. Асѣня II на Дубровникъ и отъ И. Александра на венецианцитѣ въ 1352 г. ние срѣщаме положителни свѣдѣния и за тогавашнитѣ ни международни търговски отношения. Въ послѣдния се вижда, напр., че на венецианцитѣ се допускало не само да тргуватъ безпрѣпятствено и при извѣстно покровителство въ страната, но че още имъ се разрѣшавало да си строятъ въ нашето отечество черкови и лонжи. Всѣки, който помисли да имъ пакости, се казва въ тия хрисовули, ще бжде измѣнникъ на царството ни, т. е. на самия царь (*sia traditore dei mio imperio*). Именно при тоя крайно интересенъ хрисовулъ е било приложено писмото на царя — *Dio gratia imperator del Zagora, de Bulgarie, de Girezi* — писмо адресувано „до великия и могъщественъ приятель и най-драгъ братъ“ — *al magnifico et possente amico et frater carissimo* — дожа Андрея Дандоло.

§ 4. Хрисовулитѣ като източникъ на старо-българско държавно право.

Хрисовулитѣ сж богатъ източникъ на старо-българско държавно право.

Въ тѣзи „благообразни хрисовули“ се намѣрватъ изобилни елементи за възстановление на цѣла редица отъ институти въ държавния и общественъ животъ на старитѣ българи. Поискаме ли да изучаваме територията на старото българско царство отъ християнската епоха, социалния съставъ на населението, върховната властъ или управлението и неговитѣ органи,

ние не можемъ направи нито една стѣпка безъ хрисовулитѣ. Тѣ ни уплѣтватъ по единъ сравнително най-сигуренъ начинъ.

Въ хрисовулитѣ ние имаме първоначалнитѣ и по-сетнѣшни названия на разнитѣ териториални дѣления: катунъ, село, селище, градъ, хора, областъ, жупа, земля, царство, държава; въ тѣхъ се срѣща, напр., названието на Македония: Долия земя, така и до сега наричана въ народнитѣ пѣсни и приказки, въ отличие отъ Горня земя т. е. Сѣверна България. Въ тѣхъ сж посочени автентично и точно титлитѣ на българскитѣ царѣ, наименованието на близкитѣ имъ помощници, съвѣтници, държавни сановници, „владалци царства ми“ и „владалци господствующи по царству ми“, на разнитѣ дребни и малки чиновници; какъ е ставало прѣстолонаслѣдието, т. е. по какъвъ редъ и какви условия сж се изисквали за това, намѣрва се извѣстно посочване въ ония заключителни думи на хрисовулитѣ, дѣто царьтъ заръчва на своитѣ евентуални приемници „да не поучитися оуяти чѣто или пороушити или попрати“ (Рилск. хр. С. С. Бобчевъ, Старо-български паметници*) 169). Това посочване се срѣща напр. въ слѣднитѣ редове на рилския хрисовулъ: „Обаче же и по смърти царства ми кого изволитъ Господъ Богъ царь вѣчный посадити на прѣстолѣ моемъ или прѣвъзлюбленный сынъ царства ми или отъ братей и съродникъ царства ми“ (Тамъ, 160).

Въ хрисовулитѣ има поменъ за разнитѣ класове на населението: владалци, болѣри, духовни лица, парици, отроци или технитари или люди каковы либо (Стб. П. 159—160); тукъ се срѣщатъ елементи, по които може да се възстанови съществуването на голѣмия низъ всевъзможни служащи — на-товарени съ събиране данъци и берии — побирчини.

Управлението, прочее, и негсвитѣ органи могатъ да бждатъ уяснени доста добръ по даннитѣ на хрисовулитѣ.

Въ хрисовулитѣ срѣщаме названието на разнитѣ административни чиновници, малки и голѣми. „Въ сихъ областехъ“ — гласи вирпинскитъ хрисовулъ за мѣстата отдѣлени и припознати за мѣнастиря св. Георги — „да се не прикасаеть никой владящи ни инъ никто“ (Бобчевъ, Стб. пам. 150). И по-долу:

*) Ние се позоваваме на нашето издание „Староб.-паметници“ (Стб. П.), гдѣто сж напечатани седемьтъ хрисовули, защото то е най-достъпно у насъ. Нѣкъдѣ посочваме и Срезневскій: „Свѣдѣния и замѣтки.

„и да не метеха никои кефалия и никотори владалець царьства ми, ни владалци господствующи по царьства ми“ (стр. 151). „А отъ всѣхъ болѣрь и работниковъ царьства ми малыхъ же и великихъ, посылаемыхъ по всѣ времена по всей хорѣ въсприимати дани и съдържати всѣхъ работы царьства ми. . .“ казва се въ Рилския хрисовуль (с. 160).

Историко-правникътъ ще узнае голѣмъ брой административни и фискални чиновници, брой достоенъ за обширно, обстоятелствено изучаване сравнително не само съ нашия тогавашенъ строй, не само съ византийския, сѣрбския и румънския, но и съ феодалния строй на Западна Европа. Ето тая редица: севасти, прахторъ, князь, кастрофилакъ, ватахъ, топщикалъ или тепщикалъ, начелникъ (Стб. П., Вирп. 149 – 150); комисъ псар (ibid 153) севасты, хоры тоя дуки, катепани, писци, десяткари всѣки, свинии, овчи, пчелнии, винаре же и повари, аподхотаре, крагуаре и песъяци, градаре, побирчие, изгончие, (Стб. П. 160); кефалие, прахторе, десятници, примикюре, алагаторе, перпираке, житаре, комисы, страторе, сердаре, вараре, (Вирп. хр. 166).

Въ духовно отношение се срѣщатъ — епископи, иереи, ексарси, архимандрити, протопопъ, попове (Стб. п. 160).

Ясно е, че изучаватъ на старо българското държавно право ще може да се постараетъ съ тѣзи данни да възстанови обширната иерархия на служби „велики“ и „мали“, като понататъкъ се спре върху слѣднитѣ, изброени въ разнитѣ хрисовули берии и данъци („доходъкъ“ и „дани“): ни дани възяти (Орѣх., 160 Стб. П.), като ги класифицира и подведе въ научни категории:

Въ категорията на работи (ангарии) ние срѣщаме:

1. работа — да не работатъ въ цариния никоя работа (Стб. П., 149 Вирп. хр.) ни самихъ поемати на коя либо работа царьства ми (Стб. П. Ор. хр. 160) Такива работи се поменаватъ: а. Подводжъ взяти (Стб. П. Ор. хр. 160); б. Градъ зидати (ibid. 153 Вирп. хр.); Градозидание (ibid. 155 Орѣх. хр.); в. Темницъ блюсти (ibid. Вирп. 153); г. Орати (ibid. 153 Вирп.); д. Колати виноградъ (ibid. 153, Вирп. хр.); е. Жати (ibid. 153, Вирп.); ж. Приселица — приселица да не плащаѣтъ метохинъ св. Георги (Стб. П., 153 Вирп. хр.).

2. Десятокъ — ни десятокъ никакъвъ (Орѣх. 160) Всички почти хрисовули говорятъ за десетъкъ: свиний, овчи, пчелини и др.

3. Глоба — прочая глоба (Вирп. хр. 153); и глоби либо какови си устроятъ въ тѣхъ людехъ монастырскихъ, малы же и голѣмы (Орѣх. 160)¹⁾.

4. Приплата — да не даваѣтъ никоя приплата (Вирп. хр. 145).

5. Димнина — (Вирп. хр. 153). Тоя данѣкъ е билъ основниятъ. Той напомня грѣцкия капниконъ, френския *lumpage*. Димнината се е вземала отъ домъ, димъ.

6. Кошарщина (Стб. П., 153. Вирп. хр.). Явление сетнѣшно и вѣроятно развитие на димнината за скотовѣдскитѣ домакинства.

7. Волоберщина (Стб. П., 153. Вирп. хр.). Тоже едно вѣроятно развитие отъ димнината. Подхожда на византийския зевгаритиконъ.

8. Мостнина (Стб. П. 153, Вирп. хр.) — на градѣхъ и клисурѣхъ.

9. Наметѣкъ житни (Стб. П. 153, Вирп. хр.).

10. Коумеркъ (Стб. П. 169, рилски хр.) гюмрюкъ отъ *commercium*, *κομμερκιον*²⁾ сега — мито.

Въ особната часть по дѣржавното право ще разгледаме тия разни видове и категории данѣци.

По паричнитѣ знакове се поменаватъ: перпери, златици (Стб. П., 152, Вирп. хр.). О пятьдесятѣхъ перперѣхъ (Стб. П., Зогр. хр.).

§ 5. Хрисовулитѣ като източници на сѣдебно, углавно и гражданско право.

По-малко сѣ даннитѣ, що даватъ на историко-правника хрисовулитѣ за областѣта на сѣдебното, углавно и особно на гражданското право. Но и тѣ не сѣ безъ значение, нито сѣ тѣй малко за да не обрѣщатъ внимание.

Не само въ хрисовулитѣ се посочва на органитѣ по правосѣдното дѣло: севастѣ, князи и сѣдии, на които се отнема правото да сѣдятъ въ мѣнастиритѣ, понеже на послѣд-

¹⁾ Ср. у Д. Матовъ Грѣкобѣлгарски студии МСб. IX думата глоба.

²⁾ Нѣкои даже мислятъ, че ще е имало у насъ въ врѣме на царь Асѣня II Законъ о коумерки, за който се говори въ неговия хрисовулъ, даденъ на Дабровничанитѣ. Ср. моята студия: „Обичай и законъ“ въ Лѣтопись на Бѣлг. Книж. Дружество за 1904 год.

нитѣ, редомъ съ сждебния имунитетъ, даватъ се и сждебни привилегии: о всякомъ длъгу да сждитъ игуменъ настоящи и съ игуменовѣмъ отрокомъ да ся възима всякой длъгъ (Стб. П. 152 Вирп. Хр.)

Употрѣбени сж терминитѣ: сждити и свързати (въ хрис. на Конст. Тиха) едно слѣдъ друго, като да се разбере, че едното иде подиръ другото. Слѣдъ сжденето идѣло и изпълнението, което се почвало съ залавяне виновния или осждения. По самото изпълнение на присждитѣ и рѣшенията имаме пакъ важни посочвания. Имало е, види се, и органи изпълнителни, имало е и глобници, на които се запрѣтвява да се мѣсятъ. „Вражда... и... разбой и конскъ враждъ да се възметъ църква на своихъ си людехъ“ (Стб. П. 152 Вирп. хр.) — „И какови глоби либо ся устроятъ въ тѣхъ людехъ монастырскихъ, малы же и голѣмы... да не метехатъ съ глобами севасты ни прахторы царства ми развѣ архимандритъ да си възиматъ въ манастири що е правина“. По късно тия глобници се възприематъ въ влахо-молдавскитѣ хрисовули, гдѣто тѣ сж наречени съ сжщото име.¹⁾ У сърбитѣ сжщитѣ чиновници сж носили названието глобари и тѣ били приставени при сждиитѣ²⁾. (Стб. П., 160 Орѣх. хр.)

Изброени сж тука нѣколко прѣстѣпни дѣяния, за които се слѣдвало наказания, особено глобни: а. ф у н ъ (Орѣх. 160; Вирп. 166); вражда. (Вирп. 152). И тѣхъ вражди да се не възимжатъ на селѣхъ, развѣ на исцихъ, но и то сждомъ; б. распусть (Орѣх. 160; Вирп. 166); в. разбой (Орѣх. 160; Вирп. 151); г. конски татъ (Орѣх. 160); конска вражда (Вирп. 152); д. гадалства (Вирп. 166); е. потка (Вирп. 152; Срун. 20).

Колкото и да сж оскждни даннитѣ на хрисовулитѣ за шивилиста, и той ще намѣри не едно мѣсто за да се спре, не една цитата за да му послужи въ работата. Понятието на собственость се изказва разнo; като власть — надъ въсѣмъ тѣмъ да иматъ власть неотемная. (Стб. П., 168 Рилск. хр.) Другадѣ се употрѣбява за владѣнието думата „метеха“; „ни да метеха съ ними ни севаст, ни прахтор, (Стб. П. 160); да не метеха никто (Срезн. 17); да не метеха никой епископъ (Срезн. 20); да не

¹⁾ В е н е л и н ъ. Влахо-болг. грамоти, стр. 82—88. Ю. Венелинъ тълкува погрѣшно глобникъ — събирателъ поголовной подати. 82.

²⁾ Стоян Новакович. Законикъ цара С. Душана, стр. 260, чл. 188.

смѣтъ метехати надъ тѣмъ монастыремъ ни кефалии срѣдѣшкое (Стб. П., Вирп. хр. 166). Надъ тѣми людьми да не метехатъ ни кефалии срѣдешькое (ibid). Думата метеха е грѣца, отъ метехеiv, метохiv, отъ тамъ метохъ или метохия — мѣнастирско владѣние, имѣние находяще се вѣнъ отъ чертата на мѣнастирската областъ. Село Бродъ, а въ немъ метохъ мати Божиѣ (Стб. П. 150). Метохъ своѣхъ падша до основаниѣхъ (ib. 149),

По насъ и до сега сѣществуватъ метохи, които сѣ до-
мове, принадлежещи на светогорски или рилски мѣнастири, въ
които живѣха, прѣзъ турско вѣме, духовници, изповѣдници,
проваждани отъ мѣнастиря. Въ Елена и до сега се чува ду-
мата метѣха вмѣсто владѣе: Хаджи Михаилъ метѣха
съ горния, а хаджи Стоянъ съ долния дюкянъ.

Изброяватъ се разни недвижими имоти: виноградъ,
нивие, периволи, воденци съ забѣли¹⁾, ловища
рибни и звѣрни, планини и съ всѣми правинами
(Стб. П., 152 Вирп. хр.) бранища, лѣтовища, зимо-
вища²⁾, сѣнокоси, жрѣнки³⁾, кипурие, орѣшии или
иинѣя какови либо стаси⁴⁾ и прилежания. (Стб. П.,
160, Орѣх. хр.) селища, и мѣста жрѣчани. (Рилск. хр.
168), поля, гори (ibid).

Въ Венелиновитѣ влахо-български хрисовули се срѣща
названието записи: сътворилъ записъ (31 стр.), което може
да се тълкува като дума, обозначаваща записанитѣ договори.
Не на едно мѣсто въ хрисовулитѣ се срѣщатъ думитѣ правина,
особно въ мн. ч.: съ всѣми правинами и прежде законними ихъ
(Срезн. 16); — „За вѣся емоу правины и за вѣсѣко его достоя-
мѣ, рекше новаа да пребиваетъ свободно“. (Стб. П., 169 рилск.

¹⁾ Ср. чл. 74. Душан. Законик, стр. 285 у С. Новаковича.
Забѣли или забели — курни, бранища.

²⁾ Бранища, лѣтовища и зимовища сѣ отпослѣ прѣнесени и въ
турско вѣме курни, яйлаци и кжшлаци.

³⁾ Поменатитѣ названия не възпроизвеждаме освѣнъ по вед-
нажъ, ако и да ги има въ нѣколко хрисовули.

⁴⁾ Стаси е доста често употрѣбяванъ терминъ, означава не-
движимостъ. Въ Витошкия хрисовулъ думата стаси като че ли е
употрѣбена само за една категория отъ всички имоти, въ отличие
отъ цѣлостъта имъ. Стаси е грѣца дума (отъ στάσις). Употрѣбва
се и за съвокупностъ на едно селско имѣние, това, което сега се
нарича нѣкждѣ дѣржава. Дѣржавата на Ивана е широка. (Ср.
Новаковичъ. Село, стр. 160—165).

хр.). Тукъ думата правина изгледва да е въ смисълъ на законни принадлежности, *accessoria*. На едно село правинитъ сж: пасището, водопоя, лѣтовище и зимовище, бранище и др. Но правина означава още, което е право, което се пада: да си взематъ въ манастиръ що е правина (Орѣх. хр. 33).

§ 6. Влахо-молдавски хрисовули и турски берати.

Ако нашитѣ хрисовули водятъ потеклото си отъ византийскитѣ, тѣ сж продължили своето по-сетнѣшно еволюционно развитие въ влашкитѣ и молдавски подобни документи. Още Юрий Венелинъ изсочи въ 1840 година въ своя познатъ трудъ: Влахо-Болгарскія или дако-славянскія грамоти, значението и важноста на тия държавни документи¹⁾.

Въ послѣднѣо врѣме въ новитѣ трудове на професоритѣ Д. Агура и Л. Милетичъ не само ни се съобщиха стотина нови влахо молдавски грамоти, но ни се дадоха много важни историко-езиковни освѣтления (Мсб. IX и XIII). При изучаването на тия влашки и молдавски хрисовули ще се забѣлѣжатъ нѣкои особености. Въ тѣхъ, между друго се вижда: 1. опростотворението на хрисовулното дѣло; — 2. транскрипцията на гръко-римскитѣ наименования съ чисто бѣлгарски: столникъ, глобникъ, постелникъ, дворникъ, чашникъ, воевода, свидѣтели и пр. и пр.

Голѣма еволюция се извършва и въ съдържанието и назначението на влахо-молдавскитѣ хрисовули, които почватъ постепенно да се обръщатъ въ владални документи, единъ видъ крѣпостни актове, при все че и първоначално и сетнѣ тѣ сж носили старитѣ бѣлгарски названия: хрисовули, оризмо, повеление. Послѣднѣото название се срѣща въ XVII столѣтие.

¹⁾ Ср. Влахо-Болгарскія грамоты. Венелинъ стр. VII. „Поелику Басарабъ или Валахія, по милости и слабости своей, не составляла собою самостоятельнаго Гесударства, прѣдставляя болѣе область Болгарской, а послѣ Турецкой Державы, то и Дипломатическіе памятники оной не имѣютъ отличительной важности въ смыслѣ общей исторіи. За то сіи грамоты прѣдставляютъ внутреннюю, нравственную гражданскую жизнь обитателей сей страны. Онѣ представляютъ Юридическую лѣтопись, подлинную, писанную тою самою дружиною, коея дѣйствіе одушевляло всю область, и писанную постепенно въ продолженіе нѣсколькихъ столѣтій“.

Най-послѣ къмъ българскитѣ хрисовули могатъ да се прибавятъ още като спомагателни и обяснителни документи: султанскитѣ берати и фермани. Има важенъ материалъ не само за политическата, културна, но и правна наша история въ даннитѣ, които се срѣщатъ въ турскитѣ паметници отъ ранната епоха на завоеванието и слѣдъ него. Турскитѣ султани възприели на първо врѣме голѣма часть отъ уредбитѣ и наредбитѣ на завоеванитѣ народи, доколкото тѣ не противорѣчили на турскитѣ шериатъ, прѣдания и обичаи.

VII. ДОГОВОРИ.

Литература: К. Иречекъ, *Исторія болгаръ*. (Одес. изд.); — Иос. Шафарнкъ, *Паметки*; В. Златарски, *Студии по бълг. история*. (ПС. кн. LXIII (св. 5—10) и *Извѣстията за българитѣ въ Хрониката на Симеона Метафраста*. Мсб. XXIV.

Въ международнитѣ договори на старото врѣме се срѣщатъ значително правни норми. Тогава, както въобще правото се създаваше отъ обичая — плодъ на колективна воля и на правосъзнанието на народа, тъй и въ международнитѣ отношения токо що появили се или вече съществуващи обичаи, се внасяха въ договоритѣ или иззикваха нови норми — плодъ на автономната воля на договорнитѣ страни. Ако въ днешно врѣме международнитѣ договори създаватъ много пѣти нови правни норми, още повече това може да се каже за старото врѣме.

Прѣдъ видъ на това, ние се обръщаме къмъ договоритѣ на българскитѣ владѣтели съ чуждитѣ държави като къмъ изрядни източници на старото българско право. Въ тѣхъ ние намѣрваме посочвания отчасти на съществуваще въ стара България право, отчасти на право, което се е заемало и усвоявало по външно въздѣйствие. Нашата старина ни е оставила нѣколко договори, отъ които за едни имаме твърдѣ кратки, а за други подробни свѣдѣния. Текстове за договори ние имаме съвсѣмъ малко.

По познатитѣ договори на българскитѣ владѣтели съ чуждитѣ държави сж слѣднитѣ:

1-о Договорътъ между Аспаруха и Константинъ IV Погонатъ (679 г.), съ който се е сключилъ миръ подъ условие Византия да плаща ежегоденъ данъкъ на България. Тоя договоръ идѣше да признае официално настаняването на новата

българска държава върху територията на Византийската империя. Земята между Дунава и Балкана, т. е. старите провинции Мизия и малка Скатия се считаха по този договор за формално отстъпени на Аспаруха.

2-о Договорът на Тервела с визант. императоръ Теодосия III (716 г.) Със този акт, за който се срещат сведения у Теофана, се определяло: а) границата между България и Византийската империя. Тя съвпадала с окопа — Еркекия, направата на който някои отнасят към времето на Тервела¹⁾; б) колко данък ще дава Византия на България. Именно византийците се задължили да дават дрехи и червени кожи за стойност около 30 литри злато. Този данък, впрочем, само се потвърждава; той ще е бил сжиятъ договорен още между Аспаруха и Константина IV Погонатъ; — в) третата точка на договора се отнасяла до екстрадицията на заблъгващите престъпници въ едната или другата държава. Навърно, съглашението за екстрадиция е станало по предложение на Теодосия III, който е имал въ видъ да го използва против своите противници, привърженици на други претенденти на престола; — г) четвъртата точка на договора гласи: „търговците и от двѣтъ страни да представятъ своите стоки съ пломби и печати¹⁾, а ония отъ стоките, които нѣматъ пломби, да се отнематъ и да се внасятъ въ държавните смѣтки“ т. е. да се конфискуватъ въ полза на държавната хазна

3. Договоръ на Телерика с Константина Копронима (773 г.), съдържанието на който не ни е познато. Споредъ него България, предполага се, е останала пакъ при границата си отъ 716 г.

4. Омортагъ (Мортагонъ) сключилъ договоръ съ императора Льва за 30 години.

5. Борисъ сключилъ договоръ съ кралъ Людовика Нѣмски противъ Ростиславъ, князь Моравски (864 год.). За тази цѣль Борисъ билъ изпратилъ специални пратеници.

6. Договоръ на царъ Симеона съ Льва Философа (838 г.) слѣдъ битката при Българофигонъ (Ески-баба). Споредъ този договоръ: а) Византия се задължавала да повърне на България всички военноплѣнни българи, било, които прѣко плѣнила, било откупените отъ маджарите; б) Византия се задължавала да плаща годишна данъ, която трѣбвало да се донеся въ Несебрия (Месемврия), градъ, който влязълъ въ прѣдѣлите на Българската държава.

7. Договоръ на Петра Симеоновъ съ Византия при императора Романа (8 окт. 927 г.). Този договоръ е много важенъ

¹⁾ В. Златарски, Студии, 47.

¹⁾ Пломбата и печатътъ сж били материално доказателство, че стоката е свободна за вносъ и че за нея сж платени слѣдващите се мита.

затова, че чрѣзъ него е била призната царската титла на Петра, патриаршеското достоинство на българския архиепископъ — тогава обитаващия въ Дристра (Силистра) Дамиянъ — и наедно съ това автокефалността на българската черкова. Не само Византия припознала царската титла на държавния бълг. владѣтель, но и го считала по-високо отъ всички крале на Европа, даже по-високо отъ нѣмския императоръ¹⁾. При това, Византийцитѣ подновили задължението си да плащатъ всѣка година опрѣдѣленъ данѣкъ на българитѣ.

8. Калояновиятъ договоръ съ Византия (24 мартъ 1201 г.), чрѣзъ който всички завоевания на второто българско царство при основателя му Асѣня I били припознати отъ византийцитѣ.

9. Борилъ е сключвалъ два договора: единъ съ Ласкариса, византийски императоръ, други съ латинянитѣ (около 1213 год.). Последниятъ договоръ ималъ важно политическо значение за българската държава, като се засилила дружбата съ латинянитѣ — противъ сърбския великъ жупанъ Стефана, който се билъ прогласилъ противъ Борила.

10. Асѣнь II съ Иоанъ Дука Ватацесъ, византийски императоръ, на когото столицата бѣше въ Никея. Съюзътъ билъ политически, отбранителенъ и нападателенъ, противъ латинянитѣ (1235 г.), които въ това врѣме държели Цариградъ. Съ тоя договоръ е била припозната държавната и черковна независимост на България, сѣщо царската патриаршеска титла. Важно е и това, че по тоя случай и другитѣ източно-православни черкови: иерусалимската, антиохийската и александрийската припознали автокефалността на българската черкова. Асѣнь II е сключвалъ писменъ договоръ и съ епирския владѣтель Киръ Теодора.

11. Договорътъ на Михаилъ Асѣнь съ Дубровникъ (15 юн. 1253 г.) Той е най-важниятъ отъ всички договори на българскитѣ царе по това, че: 1) текстътъ му е запазенъ изцѣло и ние можемъ да се запознаемъ съ формата, въ която сж се изразявали тогавашнитѣ междудържавни отношения на българитѣ; 2) договорътъ е писанъ на славянски, сърбска редакция, така че имаме една славянска терминология за много правни думи и изрази. Договорътъ на Мих. Асѣнь съ Дубровникъ е политически и търговски. Той съдържа отбранително-нападателно съглашение между българи и дубровчани противъ сърбитѣ и уреждане търговскитѣ сношения между двѣтъ страни.

12. Договоръ на Иванъ Александра съ Венеция (1352 г.), писанъ по италиански. Той билъ придруженъ отъ едно писмо на царя сѣщо по италиански, писано въ формата на хрисовулитѣ. Договорътъ между Иванъ Александра и венециан-

¹⁾ Иречекъ, Ист. б., 221.

ския дожъ Андрея Дандоло отъ 4 окт. 1352 г. е сключенъ въ България. Договорътъ въ италиански текстъ е записанъ въ книгата на италианския патриций Антонио и е напечатанъ въ *Storia civile e politica del commercio de Veneziani*, печатана въ Венеция. 1800. IV томъ стр. 174. Договорътъ съдържа XII статии. Писмото е печатано пакъ тамъ и е писано въ Никополъ на 4 окт. 1352 г. Споредъ съдържанието му: 1. дава се право за свободно и сигурно пътуване на венецианскитъ търговци въ българската империя (*imperio nostro*); 2. мито ще плащатъ 3%; 3. баща за синъ и синъ за баща не ще носи наказание; 4. ако загине нѣкой корабъ ще се запази имотътъ и лицата му. Въ 5—9 чл. чл. се прѣдвиждатъ разни берии, като се употрѣбаватъ монетитъ: перпери, гроши, аспри; 10 чл. се отнася до неприкосновеността на личността на венецианеца въ България, който не може да бѣде наказванъ безъ съдъ; 11. разпорежда имотното право на венецианцитъ. Ако умре нѣкой венецианецъ имотътъ му се запазва. Венецианцитъ могатъ да купуватъ земи, да си построяватъ черкови и жилища, дѣто щатъ въ страната, безъ да имъ прѣчи нѣкой. Който имъ прѣчи, да е прѣдатель на царството.

13. Послѣдниятъ договоръ на Ивана Шишмана съ Мурада (1366 г.), по силата на който той е приелъ васалството и далъ Мураду сестра си Мара за съпруга. Текстътъ и на този цѣнненъ актъ още не е познатъ.

14. Договоръ между Иванко, синъ на Добрича, чрѣзъ посланици Коста и Долпани, подписанъ въ 1387 г. съ Генуезцитъ. Генуа е прѣдставлявана отъ началникъ Иоанъ Мезано, обитаващъ Пера и прѣдставители на Генуезския дожъ Антонио Грималди и дель Боско. Тоя договоръ е писанъ по латински и текстътъ му е напечатанъ въ кн. VII стр. 292 на *Mém. de l'académie des inscriptions et belles lettres*. Единъ докладъ за него е четенъ въ Академията на 1814 г. 7 м. отъ Баронъ Силвестръ де Саси. Тоя докладъ носи надсловъ: *Mémoire sur un traité entre les Genoïs de Péra avec un prince des Bulgares*. Странитъ си обѣщаватъ взаимна защита и правосудие на поданицитъ въ земитъ, принадлежащи на Генуезската община: Иванко ще приеме единъ консулъ, който ще гледа всички граждански и углавни дѣла между самитъ генуезци, или между генуезци и мѣстни жители. Генуезци ще се считатъ всички, които посочи за такива консултътъ. Иванко се задължава да приема и удовлетворява консулитъ, да имъ дава улеснения и земи за магазини и черкова. Тукъ е уреденъ въпросътъ за свидѣлитъ, които трѣбва да се канятъ по надлежащия редъ, за сроковетъ да се изнесатъ изъ България търговцитъ, ако между двѣтъ страни се почне война — (мѣсецъ за лесно и 6 мѣсеца за по-мъчно извозими или цѣнни имоти, (кораби и солъ). Генуезци могатъ всичко и всѣкога да извозватъ изъ страната, освѣнъ храни въ врѣме на гладъ. При това,

ако на друга народност би се позволило и това, то същата привилегия се отстъпва и на Генуа. Входно и изходно право ще се плаща 1%. Изключаватъ се отъ това правило корабитѣ, златото, среброто, бисеритѣ и други драгоценности.

За познатитѣ старобългарски договори знаемъ, че тѣ сж били писани по грѣцки, латински, италиански и единъ на славянски.

Славянскиятъ договоръ между Михаила Асѣня и Дубровникъ се пази въ Виенския държавенъ архивъ. Той е печатанъ въ Раматку-тѣ на Шафарика, съдържа прѣдисловие, задълженията на двѣтѣ страни, имената на лицата, които сж го подписали и сж дали клетва за неговото точно пазене, на чело на които е „славний властелинъ господинъ Марсили Георги, кнезь Дюбровички“, подиръ него сждии (нѣколко души), вѣчниците (т. е. съвѣтниците) отъ малкото и голѣмото вѣче (съвѣтъ) и, най-сетнѣ, отъ името на Дубровнишката община е подписалъ и далъ клетва бантъ, като се ударило „звономъ“ (съ камбана), както билъ мѣстниятъ обичай.

VIII. ЛѢТОПИСИ, ЖИТИЯ, ПИСМА, ЗАПИСИ, НАДПИСИ.

Литература: Н. П. Загоскинъ, *Исторія права рускаго народа*. Т. I. Каз. 1899 г.; — *Corpus historiae Byzantinae*. Има Луврско, Венецианско и Бонско издание. Тукъ сж печатани текстоветъ на съчиненията на визант. лѣтописци и историци. — Шафарикъ, *Ramatku*; — Калужнячки, *Werke des Patriarchers von Bulgarien Eutymius*. Виена, 1901 г. Въ това издание сж вмѣстени въ текста житията на Св. Иванъ Рилски, Иларионъ Мъгленски, Св. Парашкева и др. — В. Н. Златарски, *Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царь Симеона*. СНУ. X—XII; — В. Н. Златарски, *Писмата на виз. импер. Романа Лакапинъ до българския царь Симеонъ*. СНУ. XIII.

Оскъдността на достатъчно прѣки правни паметници принуждава да се дирятъ нѣкои косвени спомагателни извори. Такива сж съврѣменнитѣ на описваната епоха лѣтописи, хроники, исторически бѣлѣжки, записи, надписи, мемоари, жития и други такива. Тия историко-лѣтописни трудове сж важни особно за историята на държавното право.

§ 1. Византийски лѣтописци и историци.

Отъ лѣтописцитѣ и историцитѣ за нашето право особно сж важни византийскитѣ. Такива сж:

Прокопий (Procopius) живѣлъ въ XI вѣкъ, съврѣменникъ на императора Юстиниана, съвѣтникъ и секретаръ на

Велизария. Той е билъ очевидецъ на нѣкои отъ войнитѣ, които е описвалъ, като редомъ съ това е давалъ крайно характерни данни за живота на тогавашнитѣ варвари, включително славянитѣ. Най-важна е неговата историческа хроника: *Ἱστορικόν* (*Historiae* — История), повече позната подъ названието: „История на войнитѣ“. Тя има 8 книги: първитѣ двѣ сж посветени на персийскитѣ войни (*Persica*); 3—4 книги на войнитѣ съ Вандалитѣ (*Vandalica*); 5. 6. 7. на войнитѣ съ готитѣ (*Gothica*); 8 а книга е приложение и прѣгледъ на събитията до 554 г. Тоя исторически лѣтописенъ трудъ е най-хубавиятъ паметникъ на Юстиниановата епоха. Той е най-богатиятъ за врѣмето сборникъ по географията, живота, обичаитѣ и отношенията на народитѣ въ Византийската империя или съсѣдни съ нея. За насъ сж важни свѣдѣнията, що той дава за славянитѣ. Прокопий е писалъ още *Ἀνεκδοτὰ* или *Historia Arcana*, съчинение, въ което сж изрисувани въ най-мрачни краски дворътъ на Юстиниана, неговиятъ деспотизмъ и разврата на Теодора. Третиятъ трудъ е „За постройкитѣ на Юстиниана“ (*Περὶ κτισμάτων* *De Aedificiis*.) ланигирикъ на сжщия Ю. Трудътъ е важенъ, защото, при своята риторичность, обема много данни за географията, етнографията и държавното стопанство на Византия.

Продължатели и подражатели на Прокопия сж: Агатий Схоластикъ (VI в.) и Менандръ (*Menander*). Първиятъ е писалъ за врѣмето отъ 552—558. Вториятъ е познатъ съ своитѣ *Fragmenta Historiae*. Тия откъслечи сж считани за най-добри лѣтописни бѣлѣжки на VI в.

Редомъ съ Менандра стои царствениятъ му покровитель императоръ Маврикий (царувалъ 582—602), авторъ на знаменитата Стратегика (*Strategikon*). Стратегиката съдържа 12 глави. Петата е посветена на начина за война съ славянитѣ, съ които тоя императоръ е ималъ голѣми разправии. Маврикий дава свѣдѣния както по своитѣ лични наблюдения, така и по такива, почерпани отъ други лица. Той познава добръ не само балканскитѣ, но и отвъдъ дунавскитѣ славяни.

Теофилактъ Симоката, живѣлъ въ врѣме на импер. Ираклия. Той посветилъ своята История (*Historiae*) на Маврикиевото царуване (582—602 г.)

Отъ труда на Теофилакта Симоката първи се възползувалъ Теофанъ, историческата хроника на когото е докарана до 813 г. и носи насловъ: Тричастна история (*Historia tripartita*).

Иоанъ Малала (IX вѣкъ). Авторъ на извѣстната Хроника *Ioannis Malala Chronographia et recensione*.

Лъвъ Граматикъ. Авторъ на хроника, която почва отъ Лѣва Арменина (812 г.) и свършва съ смъртъта на Константина Порфирогенита (959 год.). (*Leonis Grammatici Chronografia*).

Императоръ Константинъ Порфирогенитисъ (Багрянородний) — забѣлжителенъ писателъ (X вѣкъ сл. Хр.) Трудовѣтъ му сж *De ceremoniis aulae Byzantinae, De Thematibus et de administrando imperio* (Бонско Бенерево издание).

Съчинението на Конст. Порфирогенита „За церемониитѣ“ редомъ съ това на Кодина *De officialibus palatii Constantinopolitani* (Бонско издание 1839) сж най-пълнитѣ источники за разбирање титлитѣ, чиновѣтъ и дворцовия животъ на Византия, сжщо произхождението на подобнитѣ учрѣждения и у насъ.

Императоръ Лъвъ VI нареченъ философъ (Лъвъ Мждрий, р. 886 — 912). Писалъ е знаменитата Тактика, перифразировка на Маврикиевата Стратегика.

Симеонъ Метафраста и Логотетъ (Symeon Magister, X в.) е писалъ лѣтописъ, който се свършва на 948 г. съ смъртъта на Романа Лакапина. Има старо-български прѣводъ на тоя лѣтописъ отъ XVII ст., нареченъ: „Съписание мира отъ бытія“. Тоя староб. текстъ е издаденъ отъ Импер. академия на наукитѣ въ 1905 г. На това издание сж посветени отъ професора В. Златарски „Извѣстіята за българитѣ въ хрониката на Симеона Метафраста. Историко-критическо изслѣждане“. СНУ. Кн. VI (XXIV).

Георги Хамартолъ или монахъ (Georg Hamart.) има двѣ хроники: кратка и обширна. Кратката хроника достига до 842 г., а обширната — до царуването на Никифора Вотинията (1078—1081 г.).

Лъвъ Дияконъ (X вѣкъ) описва периода, на който билъ личенъ свидѣтель, почвайки отъ Никифора Фока до Иоана Цимисхия (т. е. отъ 959 до 975 г.). Той описва войнитѣ въ Критъ, Азия и на полуострова — между друго съ руситѣ.

Георгій Кедринъ (XI вѣкъ) и

Иоанъ Скилица (XI вѣкъ). Той бидейки на дворцова служба, продължи хрониката си отъ 1057 до 1081. — Georgii Cedreni, Joannis Scylitsaeore. Бонско издание на Ем. Бекеръ 2 т. 1838—1839.

Зонара (XII вѣкъ) е писалъ лѣтописъ (Annales).

Анна Комнинъ (XII в.).

Константинъ Манасия (XII в.), авторъ на прочутата лѣтописъ въ 6733 стихове, прѣведена и на старо-български. Ржкописѣтъ на старо-българския прѣводъ на Манасиевия Лѣтописъ се намѣрва въ Ватиканската Библиотека въ Римъ. На старо-славянски той носи насловъ: Прѣм ждраго Манасія и лѣтописца събраніе лѣтно отъ създаніа миру. Тоя паметникъ се намѣрва въ пергаментния сборникъ на Москов. Синод. Библ. Вижте Чертковъ: „О переводѣ Манассіиной лѣтописи на славянскій языкъ“. Въ „Русск. Ист. Сборникъ“ т. IV. (Срезневскій, Свѣд. и зам. LXXXI—XC. стр. 29). Съставительтъ

на българската сбирка на Манасиевата лѣтописъ е попъ Филипъ (1345 г.) Прѣзъ втората половина на XIV в. е направилъ новъ прѣписъ (сега притежание на Ватиканската Библиотека въ Римъ), изпѣстрено съ 70 рисунки и миниатури съ бои. Между тѣхъ има царе и събития изъ българската история.

Кинанъ (XII в.), авторъ на история на царуванята на Иоана и Мануила Комнинъ въ 7 кн. (1118 — 1176 г.)

Никита Акоминатъ Хоннатъ продължава лѣтописитъ (*Historia*) на Зонара. Той пише за единъ периодъ отъ сто години — отъ възшествието на Иоана Комнинъ до царуването на Балдуина

Георгъ Акрополитъ (XIII в.) — важенъ по съобщенията, които ни дава за плѣняването на Балдуина отъ царъ Иваница и за сѣтнѣшната сѣдба на царствения плѣнникъ.

Пахимеръ (XVI в.), авторъ на Източна История за врѣме отъ 1258 до 1308. *Georgii Pachimeris de Michaelis et Andronico Paleologis*.

Императоръ Иоанъ Кантакузенъ (XIV в.) — който се оттегли отъ прѣстола, отиде въ мѣнастиръ и тамъ описва събития, въ които бѣше личенъ участникъ и свидѣтель на борбата между българи, турци и генуезци. *Joanis Cantacuzeni eximperatoris historiae*. Bonn. 1828.

Михаилъ Дука (XIV в.) историкъ отъ императорска фамилия, описва царуванята на тритѣ послѣдни императори и междоусобицитѣ на двамата Иоановци — Кантакузенъ и Палеологъ, които докараха турцитѣ въ Европа (*Duca Historia Byzantina*).

Никола Халкокондила (XV в.) описва историята на падането на Цариградъ и мирската история отъ 1373 до 1463.

Творенията на Византийскитѣ историци и лѣтописци, за които се помена до тукъ, сѣ издадени изцѣло нѣколко пѣти: Лувръ, Венеция, Боннъ. Бонското издание е отъ 1828 — 1858 и носи насловъ *Corpus scriptorum historiae Byzantinae consilio B. G. Niebuhrii instituta*. Bonnæ, impensis Ed. Weberi 1828 — 1855. Това издание е най-пълното.

Къмъ византийскитѣ лѣтописци трѣбва да се прибавятъ: Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона (СНУ. X XI XII) съобщено отъ В. Н. Златарски; — Писмата на византийския императоръ Романа Лакапина до българския царъ Симеона (СНУ XIII); — Писмата на Теофилакта, български архиепископъ въ Охридъ, до разни лица въ Цариградъ (Успенскій, Образование ст. бѣлг. царства); — Писмата на Патриарха Фотия до Бориса (Изъ истории болгаръ. Соколовъ).

§ 2. Арабски историци и лѣтописци.

Извѣстни арабски историци, лѣтописци и пѣтешественици иматъ за нашето старо право важно значение, защото нѣкои отъ тѣхъ ни даватъ свѣдѣнія за обществения и правенъ битъ на прабългаритѣ, други ни описватъ по-късната епоха и сношенията на азиатскитѣ народи съ славянитѣ.

Тукъ ще споменемъ за по-познатитѣ: Яхъя, синъ на Саида Антиохийски (въ началото на XI вѣкъ) писалъ е за византийската империя, особно за врѣмето на императоръ Василий Българоубиецъ. Руската академия на наукитѣ издаде научно-критическия трудъ на баронъ В. Р. Розенъ: Извлечение изъ лѣтописа Яхьи Антиохийскаго. Приложение къ XLIV-му тому — Записки имп. акад. наукъ. № 1 СПб. 1883 г. стр. 447.

Ибни-Хордадъбегъ (умр. въ 912 г.) написалъ географическо съчинение: „Книга за странитѣ и пѣтищата“, която е единъ цѣненъ източникъ за географията и живота на старитѣ славяни и византийци. Това съчинение е напечатано въ *Journal asiatique* 1865 г. подъ насловъ: „Le livre des routes et des royaumes“ publié par Barbier de Maynard.

Ибни-Фодланъ (първа половина на X в.). Описалъ е пѣтуването си въ Волжска България. Това пѣтуване е пълно съ интересни свѣдѣнія за бита и нравитѣ на Волжскитѣ българи. Достъпно издание на свѣдѣния изъ Ибни-Ф. у В. Макушева: „Сказанія иностранцевъ о бытѣ и нравахъ славянъ“.

Масуди се е поминалъ въ 956 г. Той е пропѣтувалъ въ Индия, Персия, земята на хозаритѣ и българитѣ и Византия. Масуди е билъ много образованъ и е оставилъ по арабски трудове: Златнитѣ лѣжки (*Les prairies d'or*), въ който трудъ се разправя, между друго, за българитѣ, като участвуващи въ византийскитѣ войски. Въ „Златнитѣ лѣжки“ особно сж важни главитѣ 15, 17 и 32, въ които се описва Кавказъ и съседнитѣ му народи — руси, хозари и българи, битътъ и нравитѣ на славянитѣ. Масуди е писалъ още: Справочна книга, Книга на чудесата и История на миналитѣ вѣкове.

Ибни-Даста, (X в.), авторъ на „Книга на драгоценни съкровища“. Издаденъ е отъ Д. А. Хвольсонъ, подъ насловъ: „Извѣстія о хозарахъ, буртасахъ, болгарахъ, маджарахъ, славянахъ и руссахъ“. СПб. 1869 г. Ибни Даста, между друго, съобщава за покръстването на българитѣ.

Ал Бекри (XI в. 61 г.). Неговитѣ трудове сж: 1) Муджам-маистаджамъ, единъ географически словарь и 2) Ал-Масалик ва-л-мамаликъ т. е. пѣтища и държави. Неговитѣ по-важни съобщения сж издадени по руски: Извѣстія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о русахъ и славянахъ. Статьи и разисканія А. Кунина и баронъ В. Розена. Приложение къ XXXII-му тому Записокъ и. академіи наукъ. СПб. 1879.

§ 3. Западни историци и лѣтописци.

Тукъ ще споменемъ Тацита (55—133 сл. р. Хр.). Неговиятъ трудъ — „Нравитѣ на германцитѣ“ (*Germania*) е важенъ по цѣннитѣ свѣдѣнія, що дава за бита, обществения строй и правнитѣ обичаи на германцитѣ. Той пише и за славянитѣ — венди, венести.

Иорданъ (*Iordanes*, 552 г.), родомъ готъ, писалъ е „История на готитѣ“ (*De origine actibusque Getorum*). Издание на Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica*.

Грегори Турскій (епископъ въ VI в.). Авторъ на една „Черковна история на франкитѣ“, почната въ 576 и свършена въ 592 г.

Хинкмаръ (806—882 г.), Реймски архиепископъ, борецъ противъ палството и кралството. Авторъ на *Ad proceres regni, pro institutione Carlemani regis et de ordine palatii*.

Видукиндъ, саксонецъ, монахъ, писалъ въ първата половина на X в. *Res gestae Saxonicae*.

Павелъ Диаконъ (*Paulus diaconus*, XIII вѣкъ), билъ калугеръ въ мѣнастиря Монтекасино въ Италия. Писалъ е „История на лонгобардитѣ“. Има издание на 1878 г. отъ B. Balzani.

Много данни на византийскитѣ и на нѣкои западни писатели относително славянитѣ сж издадени у F. Rački, *Documenta Historiae Chroaticae periodum antiquans illustrantia*. Zagreb. 1877.

§ 4. Български и славянски лѣтописци и историци

Литература: А. Теодоровъ, Българска литература. Пл. 1901 г.; — Български старини отъ Ю. Ивановъ; — Раматку отъ Шафарика; — Свѣдѣнія и замѣтки отъ Срезневски.

Отъ българскитѣ историци писатели на старото врѣме ще напомнимъ: Климентъ, единъ отъ ученицитѣ Кирилъ-Методиеви, епископъ велички, авторъ на: Жития и подвизи на мѣченицитѣ, Похвални слова за Св. Кирилъ и Методия и пр. Той е най-вѣроятно и авторътъ на Панонското житие на Св. Методия (въ Раматку на Шафарика). Той е писалъ житията и на двамата равноапостолни братия. Двѣтѣ жития на Кирила и Методия сж извѣстни подъ име: Панонски легенди.

Епископъ Константинъ, авторъ на „Учително Евангелие“ съ прологъ (прѣдговоръ), сказание, историкии, византийска и всеобща хроника.

Иоанъ, Екзархъ Болгарскій, писателъ отъ Симеоново врѣме, авторъ на Шестоднева и на прѣвода на Богословието на Иоана Дамаскина, къмъ които е писалъ прологъ,

имаше важно значение за дворцовия и болѣрския животъ въ Стара-Вѣлгария.

Чърноризецъ Храбръ, отъ когото до насъ е дошло описанието за откриване на славянскитѣ букви: О писменехъ. Сказаніе како состави Св. Кирилъ словеномъ писмена противу языку.

Кратки извадки и бѣлѣжки изъ горнитѣ трудове се срѣщагъ у Срезневски, Свѣдѣнія и замѣтки, LXXXI - XC.

Отъ по-късно врѣме на второто бѣлгарско царство заслужа да се помене Евтимий, Патриархъ Търновски, на когото сж особно важни житията, похвалнитѣ слова и писмата. Тѣ сж издадени изцѣло отъ професора на черновицкия университетъ Калужняцки. Отъ тѣхъ по-важни сж: Житіе и жизнь прѣподобнаго отца нашего Іоанна Рылскаго; — Житіе прѣподобнаго отца нашего Иларіона, епископа Мегленскаго; — Житіе прѣподобные матери наше Петкы; Филотей; — Похвално на Св. велики царъ Константинъ и Елена; — на великомъченица Недѣля; — на Св. Михаилъ воинъ; — на Св. Іоанъ, епископъ Поливотски; — писмо до священноинока Никодима Тисменский; — до Киприяна-Минху; — до влашкия митрополитъ Антима *).

Константинъ Философъ Костенечки (XIV в.), прѣселенъ въ Сърбия, слѣдъ пропадане на търновското царство. Авторъ, между друго, на „Сказаніе изъявлено о писменехъ“ и на „Житіе на деспота Стефана“.

Най-послѣ, нека поменемъ: Отецъ Паиси Хилендарски (1720), авторъ на „Исторія Славеноболгарская“ за народитѣ, царетѣ и светитѣ бѣлгарски и за всички дѣянія и бития болгарски. Издадена въ 1 сvezка Трѣмъ на бѣлгарската словесность отъ Тодоровъ-Баланъ. Пловдивъ. 1898.

§ 5. Разни турски правни сбирки и други писмени документи.

Турскитѣ правни сбирки не могатъ да бѣдатъ игнорирани отъ бѣлгарския историко-правникъ. По-главнитѣ такива сж: Канун-намето (Законникъ) на Румелия, който дава свѣдѣнія и за най-дребнитѣ нѣща относительно финанситѣ, данѣцитѣ и митата, като при това дава свѣдѣнія и за правнитѣ отношения на христианитѣ къмъ мюсюлманитѣ (Hammer, Das osm. Reich, Staatsverfassung und Staatsverwaltung) Въ това „Кануннаме“ сж изложени и привилегиитѣ на така изреченитѣ войни и ц.и. Не сж безъ извѣстно значение и по-новитѣ турски законни сбирки (Каванини девлети-алие), отъ които имаме едно доста пълно бѣлгарско издание, това на Хр. Арнаудова. Пълно събрание на държавнитѣ закони, уставы и високи запо-

*) Нѣкои отъ тия жития сж печатани и въ Бѣлг. Старини.

вѣди на османската империя съ приложение на сключенитѣ съ чуждитѣ държави трактати и протоколи, на издаденитѣ императорски фирмани за подвластнитѣ на империята княжества, на потрѣбнитѣ разяснения и на азбученъ показателъ. Прѣведено отъ турски (въ 4 тома) издава се отъ Христа С. Арnaudова. Цариградъ (до III-й т.). Четвъртиятъ е печатанъ въ София. 1884.

Като помагало при ползуване отъ турскитѣ закони може да служи: Ключъ на дѣйствиующитѣ отомански закони отъ Мих. Каравокиросъ. Прѣведено отъ Янко С. Армодиосъ и П. Поповъ. Пловдивъ. 1884.

Писменитѣ паметници отъ ранното врѣме на турското владичество съдържатъ цѣнни елементи за нашата наука. Не сж само бератитѣ и ферманитѣ, тѣзи турски хрисовули, които иматъ извѣстна историко-правна стойностъ; не само тѣ ни даватъ нѣкои освѣтления за учрѣжденията на турцитѣ, заети на старо-български и византийски държавенъ строй или пъкъ донесени тукъ. Такива сж още всевъзможнитѣ: сждебно-шерийски-актове — илями (рѣшения), хюджети (актове), мазбати (протоколи), худутнамета (синорламета, разграничителни на общинскитѣ земища книги), тезкерета (писма), сенеди (записи), арзухали (просби) и пр и пр.

На български има вече издадени цѣла редица отъ тия писмени паметници и печатани въ разни периодически издавани у насъ сборници и списания. Тукъ посочваме по-главнитѣ:

Ст. П. Джансѣзовъ, Нѣколко документи, дадени отъ турскитѣ султани на Рилския мѣнастирь. СНУ. IV. 610—621; — отъ сжщия: Турски документи за нашата история. СНУ. X. 580—591.

Д-ръ Л. Милетичъ, Единъ документъ отъ първото врѣме на танзимата. СНУ. XV. 357—393; — отъ сжщия: Поземелната собственост и войнишкитѣ бащини въ турско врѣме. СПС. 1905 1—2 св.

Д. Ихчиевъ, Материали за историята ни подъ турското робство. Извѣстия на Истор. Дружество. Т. I. Това сж прѣводи на текстове (или извадки) на разни фермани, заповѣди и сждебно-исторически актове, извадени изъ Сиджилъ дефтери на правителствената турска архива. Подъ думата „Сиджилъ дефтери“ се разбиратъ служебнитѣ книги — входящи и изходящи — въ които се вписва изцѣло съдържанието на всички, постѣпвали въ правителственитѣ учрѣждения книжа или пъкъ издавани отъ тѣхъ. Тѣзи документи сж извъредно важни по своето съдържание. Нѣкои отъ тѣхъ се отнасятъ до частно-правнитѣ отношения на лицата въ ранната епоха на турското владичество.

Отъ Д. Ихчиевъ се печатаха нѣкои съобщения и извадки отъ сжщитѣ Сиджилъ дефтери и въ СНУ, Пер. списание на Б. Кн. Дружество. Такива сж: 1. Исторически приносъ за войниганитѣ при турската войска отъ 1374 до 1836 г.

сл. Р. Хр. т. е. до Танзимата, сПС. LXVI г. XVII. 9—10; — 2. Турски държавни документи за кърджалинтъ. СНУ. XXII—XXIV. — Турски документи за Рилския манастиръ сПС. 1907. 3—4 св.; — Документи за поземна собственост сПС. 1907. 5—6 св.; — Материали изъ турската архива при Народната Библиотека въ София. сПС. 1908 1—2 св.

Въ „Сборникъ за народнитъ юрид. обичаи“ (III т. Държавно право) има сжщо така печатани нѣколко отъ тоя родъ документи.

§ 6. Разни славянски правни сборки и лѣтописи.

Тукъ трѣбва да поменемъ прѣди всички Несторовата или първоначалната Руска Лѣтопись, отдавана на Нестора, напечатана въ Полное собраніе русскихъ лѣтописей, (СПб. 1853 г. шесть тома изданное по высочайшему повелѣнію археографическою комиссією. Редомъ съ тая лѣтопись върви и Русската Правда, която има много отдѣлни издания, отъ които ние ще посочимъ: Н. Калачовъ, Текстъ руской правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій. М. 1847 г.; — Владимірскій. Будановъ, Христоматія по исторіи русскаго права. Кіевъ, три тома; Освѣтъ Руската Правда, за насъ иматъ значение: Уставіе Двинская Грамоти, Ісковская и Новгородская Судныя Грамоты, Судебникъ Іоана Васильевича; Статутитъ на Владислава II (1420—1423) и на Казимира (1469). Литовскія статутъ отъ 1528. Отъ тѣзи паметници едни сж печатани въ поменатата Христоматія на Вл. Буданова, а всички въ Иречекова: Сводъ законовъ словянскихъ. Прага, 1840 Въ Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, издание на Югосл. Академия, сж печатани статутитъ Полицки, Сплиетски, Винодолски, Дубровнишки и пр.

Полскитъ сборки: Вислецкиятъ и Вартенски статуты сж напечатани у Иречекова Сводъ.

Чехскитъ стари правни сборки иматъ сжщо така значение за насъ. Такива сж: Právo země české — паметникъ намѣренъ у Петръ Розенбергъ, най-висши коморникъ (+ 1343) и за туй се нарича още Право на стария панъ изъ Розенбергъ; 2. Rád práva zemskécho, писанъ при Карла IV по латински, послѣ въ XIV в. нареденъ по чехски. Латинскія текстъ е отъ 1360 г. 3. Vykład práva českého (Тълкуване на право), писано отъ Андрея изъ Дуба (около 1400 г.) 4. Knihy devaterý o právieh země české. Авторътъ на тѣзи 9 книги е Викторинъ Корнелий изъ Вишегърдъ, помощникъ на най-висшия писаръ на Чешко Кралство (1493—1497). Козма Пражскій, чешки лѣтописецъ (XI в.), много ученъ на врѣмето си мжжъ. Неговата чешка хроника — Емлеръ, Fontes rer. bohemicarum II т. Прага 1874, състои отъ три книги, почва отъ най-старо врѣме и идва до 1125 г. (година на смъртъта му).

§ 7. Надписи.

За историята на старобълг. право не сж безъ значение още и други отъ разни категории писмени паметници. Такива сж:

Старитѣ надписи на каменни стѣни, стълбове, надгробни плочи и всевъзможни други надписи и бѣлѣжки въ стари книги. Тѣ сж важни особно за държавното ни право. Поменаваме смоленскиятъ надписъ, надписътъ на единъ пограниченъ царь Симеоновъ стълбъ (Бѣлг. стар.), надписитѣ открити въ Абоба-Плиска и издадени съ научно-критически бѣлѣжки отъ разни вѣщи археолози въ Известията на Руския Археолог. Институтъ въ Цариградъ, т. X София. 1905. Надписитѣ и припискитѣ по разни книги, обнародвани въ разни издания: Бѣлг. старини, отъ Ю. Ивановъ, Описъ на ржкописитѣ въ Библиотеката при Св. Синодъ на бѣлг. църква въ София, описа и нареди Е. Спространовъ, София, 1900. — Описъ на ржкописитѣ въ Библиотеката при Рилския мѣнастирь, състави и нареди Е. Спространовъ. С. 1902.

Часть първа.

ИСТОРИЯ НА СТАРОТО БЪЛГАРСКО ДЪРЖАВНО ПРАВО.

Литература. Тукъ ще посочимъ само нѣкои по-важни съчинения и помагала. Други, повечето, сж посочени вече въ В ъ в е д е н и е т о и И з т о ч н и ц и т ѣ, а нѣкои ще се напомнятъ въ надлежнитѣ отдѣли и параграфи.

Отъ рускитѣ рѣководства и учебници: В. Сергѣевичъ, Лекции; — Влад. Будановъ, Обзоръ; — Загоскинъ, Курсъ истор. р. права.

Отъ френскитѣ: Esmein, Viollet, Glasson, Brissaud.

Отъ нѣмскитѣ: Schulte, Brunner.

Отъ нашитѣ съчинения по истор. на староб. държавно право: П. В. Оджакъвъ, Г. Занетовъ, Н. Благоевъ. Отъ общитѣ съчинения по нашата стара история: освѣтъ хрониститѣ (лѣтописци) и други стари истории, трудоветѣ на Венелинъ, Иречекъ, Дриновъ, Г. С. Раковски, Палаузовъ, В. Златарски, — М. Дриновъ, Заселение Балкан. полуострова славянами М. 1873. — Отъ сжшия: Южн. славяне и Византия въ X-мъ вѣкѣ М. 1875. — Иречекъ, Ист. болгаръ. Од. 1879. — Отъ сжшия: Пѣтувания по България (бѣлг. прѣводѣ) Пловдивъ 1899 г. — М. Соколовъ, Изъ древн. исторіи Болгаръ, СПб. 1879. — О. Успенскій, Образование втораго болгар. царства. Од. 1889. — Голубинскій, Кратк. очеркъ ист. прав. церквей, М. 1871. — Х. Гротъ, Извѣстія Багрянороднаго о славянахъ, 1880. — Успенскій, Къ ист. слав. землевладѣнія. Статия въ руския ЖМНП. кн. 225. Отъ сжшия: Значение визант. и слав. прони въ Сборн. учениковъ Ламанскаго — К. Багрянородный. О темахъ и народахъ 1899. — Т. Флоринскій, Пам. зак. дѣятелности Душана, 1888. — И. Смирновъ, Очеркъ культурной исторіи южныхъ славянъ. Казань. 1902. — Стојан Новакович, Цитираниятъ законикъ цара С. Душана; — Пронијари и баштинници; — Село; — Стара српска војска; — Византійски чинове и титуле. У Београду. 1904. — Rambaud. L'empire grec au X-me siècle — Paris D.-r Plé. Lois romaines et leur connexité avec les droits byzantin et slave. — Дананловъ, Страници изъ държавното стопанство въ старо българско врѣме. БПр. IV. 12. — С. М. Соловьевъ, Първитѣ томове на неговата Исторія Россіи и статията му: Очеркъ нравонъ, обычаевъ и религии славянъ, преимущественно восточныхъ, во времена языческия (Арх. истор. юридич. свѣдѣнія Калачова. 1850. I.) — С. Шпилевскій, О волжескихъ болгарахъ. Древніе города и другіе болгарско-тагарскіе памятники въ Казан. Губер. 1877. — Котляревскій, Древности права балтійскихъ славянъ. Прага, 1874. — В. Дзячанъ, Участіе народа въ верховн. власти въ слав.

государствахъ Варшава. 1882. — И. Собестианскій, Ученіе о національныхъ особенностяхъ характера и юридическаго быта древнихъ славянь. Харьковъ, 1882. — Ф. Палацки, *Staro právo Slovanske aneb srovnání zákonů Cara Stefana Dušana Srbského s nejstaršími řady zemskými v Čechah.* — Херм Иречекъ, *Sravnalost starého práva slovanského se starým právem hellenským, římským a germanským*, 1860. — Отъ сжія: *Slovanské právo v Čechah a na Moravě* Три тома 1803—1864. — Воцель, (сѣчинение прѣведено на руски отъ Задерацки) Древнѣйшая бытовая исторія славянь. 1875. — Богишичъ. *Pravní običaje u slavena*; — *Pisani zakoni.* — Сборникъ на юридическитѣ обичаи на В. Богишичъ, С. С. Бобчевъ, Д. Мариновъ (Ж. Старина).

1. ОБРАЗУВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА.

Литература: Иречекъ, Исторія; — В. Златарски, Студии; — Извѣстия; — Гильфердингъ, Письма; — Макушевъ, Южные и западные славяне; — Дриновъ, Заселеніе Балк. П-ва; — А. Смирновъ, Исторія культуры южныхъ славянь; — Соколовъ, Изъ древн. ист. болгаръ.

§ 1. Най-раннитѣ жители на Балканския Полуостровъ.

Къмъ Балканския Полуостровъ отъ незапомнени врѣмена сж се стремили много народи. Той е билъ за тѣхъ привлѣкателна точка, богато надарена отъ природата. Вънъ отъ това, че той е билъ на кръстопътъ между Европа, Азия и Африка, окръженъ съ удобни за водни пътувания морета, но естественитѣ богатства на Полуострова сж били познати отъ най-старо врѣме. Южното слънце, защитата отъ сѣвернитѣ вѣтрове, богатата почва, на която могли да се раждатъ всѣкакви растителности, жита, плодове, пасбища по склоноветѣ на горитѣ, обилието на рѣки, всевъзможни рудници съ олово, мѣдь, желязо, даже злато, камъни за строене — това сж били блага, които не сж могли да не се цѣнятъ даже отъ най-първобитнитѣ племена. Като прибавимъ къмъ това гордо въздигналата се на Босфора въ първитѣ вѣкове отъ нашата ера Византия, по-сетнѣ Константинополь, тоя Цариградъ, който скривалъ въ нѣдрата си нѣкаква омая, ние ще можемъ да си обяснимъ онзи натискъ, който, отъ най-глубоката старина, се е извършвалъ къмъ полуострова отъ всички познати народи.

Рано се появили тукъ славянитѣ. Кога? Това е единъ въпросъ, още откритъ въ науката. Върху него много сж се прѣпирали, много още ще се прѣпираатъ историкитѣ и архе-

олозитѣ, раздѣлени на два лагера, на двѣ школи: автохтонистска и антиавтохтонистска. Първата, която има за свои прѣдставители поляцитѣ Лелевель, Бѣловски, руситѣ Бутковъ, Савельевъ-Ростиславичъ, Чертковъ, архиепископъ Филаретъ. нѣмскиятъ изслѣдватель Куно, Шафарикъ (раннитѣ му трудове), у насъ Беронъ, Раковски държатъ, че славянитѣ сж първобитни жители на полуострова и че тракийцитѣ отчасти сж били отъ славянски произходъ и пр. Най-новиятъ и върлъ защитникъ на туй учение е полскиятъ ученъ професоръ Ед. Богуславски. Другата школа има за себе по-младитѣ прѣдставители на славянската историческа наука, между които нека поменемъ Д-ръ К. Иречка, Нидерле, отчасти Дринова¹⁾.

Но нека видимъ, кои сж били, споредъ общото признание, най-старитѣ обитатели на Балканския Полуостровъ, за които ни говори историята.

Въ най-ранно врѣме тукъ сж живѣли тракийци, илирийци²⁾ и гърци; тритѣ тѣзи народи били отъ индо европейски произходъ. Тракийцитѣ заемали източната страна на полуострова; илирийцитѣ — западната до Адриатическото море, а гърцитѣ — най-южния кѣтъ. Тракийцитѣ, които завземали по-сетнѣшнитѣ български земи, били раздѣлени на много племена съ свои воеводи или царе. По главнитѣ племена били Одриситѣ — въ Одринско, Беситѣ (Бесове) въ Родопи, Сапеитѣ — къмъ Егейско море, срѣщу о-въ Тасосъ, Денталетитѣ — около днешния Кюстендилъ, Сердитѣ — около София, Трибалитѣ около Морава, Мизитѣ — въ Видинско, Гетитѣ — къмъ Черно море, между Хемъ (Стара-Планина) и Дунава.

Тракийцитѣ били народъ първобитенъ, имали своя култура. Главното имъ занятие било овчарството, но тѣ били добри войници и ѣздачи, обичали походите, войната и виното. Въ досѣганията си съ гърцитѣ, а именно въ търговскитѣ гръцки градове, основани по брѣговетѣ на Егейско и Черно море, тѣ се прониквали постепенно отъ гръцка култура. Тра-

¹⁾ Къмъ тази школа съ разни мнѣния принадлежатъ — Шембера, Перволфъ, Вилхелмъ Богуславски, Иелинекъ, Францъ Герлахъ, Ф. Х. Мюллеръ, Шльоцеръ и др. Вж. Ed. Boguslavski: Einführung in die Geschichte der slaven. Jena. 1904, гдѣто Ед. Богуславски разглежда подробно автѣ школи и тѣхнитѣ подразделения.

²⁾ Къмъ тракийцитѣ принадлежали македонянитѣ, а може би и пелазитѣ; къмъ илирийцитѣ — епиротитѣ. Тѣзи народи били родственни помежду си.

кийскитѣ надписи намѣрени при разкопки сж гръцки. Тракийцитѣ били народѣ многоброенѣ, но необединенѣ. У тѣхъ имало полигамия; когато се раждало дѣте — тѣ го оплаквали; а когато нѣкой умираше, тѣ го погребавали съ веселия и ликувания. Вѣрвали въ безсмъртието на души тѣ. Мъртвитѣ или изгаряли или заравяли. Главнитѣ паметници, останали отъ тракийско врѣме, сж високитѣ могили разпрѣснати навсѣкждѣ по полуострова, особно около Пловдивъ и Одринъ. Гетитѣ сж имали развита религия: пророкѣтъ имъ Залмоксисъ се е радвалъ на божествени почести и жрецитѣ, свѣтници на царя, обитавали недостѣпни пещери, каквито се срѣщатъ много въ черноморскитѣ крайнини отъ Цариградъ до Варна. Между тракийцитѣ и илирийцитѣ е имало тѣсна етническа връзка, както — между германцитѣ и скандинавцитѣ.

Въ втората половина на V столѣтие прѣд. Хр. одрискитѣ царе (Тересъ, Ситалкесъ или Ситалкъ и Севтесъ) обединили най-голѣмата частъ на тракийцитѣ, подъ своя власть, отъ Егейско море до Искъръ и Дунавъ. Но това не било за дълго врѣме. Македонскитѣ царъ Филипъ II (330—336 г. прѣд. Хр.) разширилъ своята държава до Босфоръ и Хемъ и оставилъ безсмъртни за себе си паметници въ основанитѣ отъ него: Филиппополъ (Пловдивъ) и Филиппи (развалинитѣ му се виждатъ отъ село Филипеджикъ, близо до Драма). Александръ Македонскитѣ още въ пѣрвитѣ години на своето царуване достигна до Дунавъ. Войскитѣ на Александра Македонски били прѣдимно трако-илирийци. Но македонското царство не траяло дълго врѣме. Въ III ст. прѣд. Хр. се появили келтитѣ. Въ Казанлъшко, на югъ отъ Хемъ, между него и Срѣдня Гора, тѣ основали малката държава съ главенъ градъ Тиле, отъ гдѣто е и досегашното название Туловско поле. Но и тая държава се разпадна слѣдъ 66 години. Въ началото на II стол. прѣд. Хр. къмъ долниятъ Дунавъ се явяватъ бастарнитѣ (германско племе), повикани отъ Филиппа III македонски противъ римлянитѣ. Около сжщото врѣме минали Дунавъ и скититѣ, които се разположили въ полето на Източна България. Трако-илирийскитѣ племена и народи на полуострова водили непрѣкъсвани войни между себе си и съ външни врагове. Но трако-илирийскитѣ племена нѣмали достатѣчно национално обединение и не можали да доживѣятъ до самосъзнанието на единъ държавенъ организъмъ. Тѣ знаели да се биятъ, но отивали на бой въ полза

на кого и да било: биели се въ полза на гърци, въ полза на римляни. Тѣмъ прѣдстояло скорошно затриване и изчезване.

Римлянитѣ се появяватъ на полуострова въ врѣме на втората пуническа война (213—201 г. пр. Хр.) Първа рѣшителна стѣпка за покорението на Тракия направилъ Лукула (72—76 пр. Хр.) като нападналъ беситѣ, одриситѣ и грѣцкитѣ градове на Понтъ (Черно море). Това дѣло довѣршилъ Лициний Красъ, като покорилъ сердитѣ, мизитѣ и другитѣ племена до Дунавъ (29—28 прѣди Хр.). Въ врѣмето на Кесаря Августа била установена областта Мизия въ днешна Сърбия. Тракия отъ Егейско море до Дунавъ едва могла да продължи жалѣкъ животъ подъ одрискитѣ царе до 46 г. прѣди Хр. Тогава Кесарь Клавдий обърналъ Тракия на римска провинция съ главенъ градъ Филипополь. Римското устройство на крайбалканскитѣ земи било довѣршено отъ императора М. Улпия Траяна слѣдъ прѣвземането на Заддунавска Дакия. Споредъ това устройство имало е слѣднитѣ провинции: Горня и Долня Мизия (*Maesie superior*, *M. inferior*, дѣлила ги рѣка Цебрусъ, сега Цибрица), край Дунавъ отъ устието на р. Сава до Черно море; — Тракия, на югъ отъ тѣхъ, и стара Македония. При Диоклетиана (297 сл. Хр.) броятъ на провинцитѣ билъ уголѣменъ*). Траянъ организувалъ и много градски центрове: Улпия Сердика (София), Улпия Павталия

*) Въ негово врѣме полуостровътъ се дѣлялъ на двѣ диоцези: 1. Тракийската съ провинции: 1) Тракия, главни градове Филипополисъ и Бера (Стара Загора); 2. Хемимонтусъ, гл. градове Адрианополисъ и Анхиалосъ; 3. Европа съ градове Еносъ, Траянополисъ (развалини при Деде-Агачъ); 4. Долня Мизия съ градове Марцианополисъ (до Девня, при Варна), Никополисъ при Хемъ (Никюпъ при Търново), Нове (Свищовъ) и Доростолъ (Силистра); 5) Скития, сегашна Добруджа, съ градове Томи (при Кюстенджа), Новиодунумъ (Исакча) и Трезмисъ (развалини, при Мачинъ). Втората диоцеза бѣ Мизийската (при Диоклетиана) или Дакийската (при Константина) и въ IV столѣтие съдържаа слѣднитѣ провинции: 1. Горня Мизия — въ нинѣшна Сърбия, съ гл. гр. Сингидинумъ (Бѣлградъ); 2. *Dacia Ripensis* — отъ Тимокъ до Видъ съ гл. гр. Ратиария (сега Арчаръ при Видинъ); 3. Дакия Срѣдноморска съ градове Сердика, Наисусъ (Нишъ) и Павталия (Кюстендилъ); 4. Дардания съ гр. Скупи (Скопье) и Улпиана; 5. Македония; 6. Тесалия; 7. Ахей (стара Гърция); 8. Превалисъ въ Албания съ гл. гр. Шкодра; 9. Новъ Епиръ (сѣверн. частъ); 10. Старъ Епиръ (южна частъ) и 11. Крета (Критъ), Първата диоцеза се управлявала отъ източния преторъ, втората — отъ илирийския.

(Кюстендилъ), Августа Траяна или Берея (Стара Загора), Никополисъ при Хемъ (Никюпъ при Търново), Марциопоулисъ (Девня при Варна) и пр. Въ врѣме на римското владичество гръцката култура се ширила отъ Егейско море дори до Марциополю и Никополъ, които сжщо спадали къмъ Тракия. Отъ друга страна идвала римската култура и романизовала Далмация, Панония, за което ѝ помагали легионитѣ на Дунавъ. Крайдунавскитѣ градове Ратиярия (Арчаръ при Видинъ), Ескусъ (развалинитѣ му при с. Гигенъ на устието на р. Искъръ), военниятъ градъ Нове (Свищовъ) и Доростолъ (Силистра) били латински колонии.

Съ голѣми усилия се заловили римлянитѣ да поримчатъ Балканския Полуостровъ. Тѣ били и голѣми мастори за това. Най-голѣма услуга за тая цѣль вършили легионитѣ, т. е. военнитѣ дружини.

Отъ Траяна на сетиѣ повече отъ третината на римската войска стояла на Дунава. Военоначалницитѣ, родомъ отъ тѣзи мѣста, до късно врѣме имали римски имена, както и селищата тадѣва продължавали да носятъ повечето римски названия дори до Юстинианово врѣме. Трако-илирийскитѣ племена гаснѣли. Езикътъ имъ почналъ да изчезва. Християнството почва да се появява на полуострова отъ II вѣкъ и то спечелва ратници, които се увѣнчаватъ съ мъченически вѣнци. Въ IV вѣкъ въ Сердика (София), епископско седалище, се свиква духовенъ съборъ (343 г.) Въ IV столѣтие Никита, епископъ ремесиянски, писалъ по латински. Епископитѣ на Марциополю (Девня при Варна), се прѣписвали съ Халкидонския съборъ и византийскитѣ императори по латински. Изъ единъ докладъ на гърка Прискъ, който въ V в. пропжтувалъ цѣлия полуостровъ, се вижда, че навсѣкдаѣ официалниятъ и доста разпространенъ езикъ билъ латинскиятъ.

Но додѣто римлянитѣ се мамили съ мисълта за закрѣпване и полатинчване на полуострова, прѣселението на народитѣ създава за тѣхъ нова опасностъ. Въ III в. Дакия била обезпокоена отъ готитѣ, които много скоро се озовали дори до Филипополь. Императоръ Деций падналъ въ бой съ тѣхъ при градъ Абрита, въ Долня Мизия (251). Двайсетъ годишна борба доведе до загубване Заддунавската Дакия.

Римъ въ извѣстно врѣме бѣше станалъ срѣдище, около което се въртѣше голѣма частъ отъ живота на земитѣ отъ полуострова наедно съ тия отъ устиата на Дунава дори до

Атлантическия океанъ, до дѣто се простираше тогава Великата Римска империя. Всичко бѣше стегнато около Вѣчния градъ. Балканскиятъ полуостровъ отиваше къмъ поримчване; той бѣше като продължение на римска империя. Дунавъ не спираше сношенията; легионитѣ, които завоеваха полуострова, оставяха задъ себе си пѣтища много добри и мостове монументални. Италия, чрѣзъ Илирия, се съединяваше съ Полуострова по пѣтя Aquileia-Naupartus, който при Августа се продължи до Емона (Любляна). На длѣжъ по Дунава сѣщо имаше пѣтъ, който отиваше до Черно-море. Съобщенията бѣха улеснени и съ Дакия и Панония. Отъ Срѣмъ пѣтъ отиваше до Taurinum (Землинъ), отъ гдѣто два клона пѣтъ се впускаха — единъ къмъ Солунъ, други прѣзъ Сердика (София) за Цариградъ—последниятъ останалъ въ народната паметъ у сѣрбитѣ — латински, у насъ — траяновъ пѣтъ. По пѣтищата се строили укрѣпления, градища, стражарни кули, станове и тържни селища (em-bogia), гдѣто живѣли мирни прѣселници, колонии. Нѣкои отъ становеѣ (лагеритѣ) се обръщали въ градища, вмѣсто обкопитѣ израствали стѣни, вмѣсто шатритѣ (палатки) появявали се казарми, вмѣсто офицерскитѣ колиби — хубави сгради. За удобството на легионеритѣ строили бани—хубаво нагодени; уредени били и минералнитѣ бани. Около лагеритѣ и градищата се явявали доставчици и търговци и рано образували корпорации. Дори изкуствата били силно насърдени: архитекти, скулптори, мозаисти, тъкачи. Държавнитѣ чиновници, закупници на берии и налози, фабриканти, редица императори, родени отъ Далмация и Панония — Деций, Клавдий, Аврелиянъ, Пробъ, Диоклетианъ, Констанций Хлоръ, извикваха услугитѣ на изкуството за кжця, дворци, вили. И до сега надлѣжъ и наширъ на цѣлия Балк. полуостровъ се разкриватъ богати останки отъ величествени римски постройки.

Всичката обаче висока култура, що внасялъ Римъ въ полуострова, не помагаше на мѣстното население, което се принуждаваше да се отстрани отъ сцената. Дребната промишленостъ на мѣстнитѣ жители пострадала. Беситѣ трѣбвало да пуснатъ своето златно рударство. Въ IV в. и на пастирския животъ се положилъ край. Едиктътъ на Валентиниана (360 г.) запрѣтвалъ кому и да било да държи у себе си скиталци-тракийци и постановявалъ да ги прогонватъ въ сѣсипанитѣ имъ родни краища. Римъ се ползувалъ отъ ржцѣтъ на прѣ-

стѣпниците и робитѣ, та не дирялъ мѣстни рѣцѣ. Земедѣлието¹⁾ промишлеността, търговията не били достъпни на мѣстнитѣ жители поради тежкитѣ данѣци и монополитѣ. Мѣстнитѣ жители се задоволили съ овчарството. Влахътъ, романизованъ тракиецъ, означавалъ пастирь, овчарь¹⁾

Романизацията на полуострова бѣше резултатъ на военната и изобщо държавна система. Около една третина отъ римската войска — легионитѣ — стоеше въ Илирия и това бѣха вече поримчени чужденци или римляни. Имаше систематически редъ за поримчането: никога мѣстнитѣ жители не оставаха на мѣстото, а като войници ги закарваха другадѣ, женѣха ги за туземки и пр. Римскиятъ легионеръ римлянинъ въ политическия смисълъ на думата носѣше съ себе си култа на Римъ и на императора. Гръцизмътъ обаче не се поддаваше на римския натискъ. Гръцизмътъ запазваше своята жизнеспособностъ и въздѣйствуваше чрѣзъ своята култура, особно въ южнитѣ части на полуострова никога латинскиятъ езикъ не можѣ да измѣсти грѣцкия.

Римлянитѣ искаха да направятъ отъ Дунавъ граница на своята империя, граница на тогавашния цивилизованъ, културенъ миръ, вѣнъ отъ който всичко бѣше варварско. На длѣжъ по Дунава се издигна верига отъ укрѣпени градове, които трѣбаше, между друго, да запазятъ нахлуването въ полуострова откъмъ С. Но и тази прѣграда излѣзе безсилна противъ натиска на тия варварски вѣлни, които идѣха постоянно отъ сѣверъ и се впускаха на югъ прѣзъ цѣли вѣкове. Историческата наука още не ни е разкрила онѣзи сили, които бѣха раздвижили и тласкаха тѣзи вѣлни къмъ границитѣ на великата римска империя. Византийскитѣ историци говорятъ само за нашествията на варваритѣ и за боеветѣ съ тѣхъ. Но така или иначе, а на историческата сцена се явяватъ готи, вестготи, ост-готи, хуни, вандали, карпи, авари, българи — които застрашаватъ съществуването на империята. Великото прѣселение на народитѣ рѣши съдбата на Великата Римска империя.

Откакъ Римската империя се раздѣли на двѣ: източна и западна (395 г. сл. Хр.), и източната Р. империя избра за своя столица Византия—станала слѣдъ малко Константинополь—всич-

¹⁾ Смирновъ, Ист. культ.

китѣ усилия на гръко-римскитѣ императори бѣха обърнати къмъ това: какъ да се запазятъ сѣвернитѣ дунавски граници отъ нахлуването на варваритѣ. Тѣзи варвари, които извършваха пѣтешествието по полуострова, достигаха до Одринъ (Весготигѣ), дори до крайнинитѣ на Цариградъ, унитѣ на Атила (434 — 453) Земитѣ на тракийцитѣ били опустошавани, населението разрѣдѣло. Напразно самитѣ императори отъ Византия лично идваха да ръководятъ войскитѣ си дори до брѣговетѣ на Дунава. Варваритѣ вземаха върхъ, и наедно съ тѣхъ на полуострова вече проникваше, разтилаше се и се настаняваше за вѣчни врѣмена, едно мирно, но жилаво племе: ония славяни, които послужиха за ядка и развитие на българската народностъ и на българската държава.

Историята заварва славянитѣ въ Европа. Тѣхнитѣ най-ранни жилища сж били земитѣ между Балтийско море, устието на р. Донъ на зап. — до р. Висла, и Карпатскитѣ гори. Достовѣрни свѣдѣния за славянитѣ се появяватъ въ източникитѣ едва слѣдъ р. Хр. Отъ VI вѣкъ тѣ сж познати на гръко-римскитѣ или византийски историци и лѣтописци подъ своето истинско име. Но славянитѣ се раздвижили въ своитѣ жилища много по-рано, почнали да се прѣселватъ отъ тамъ на югъ, на западъ и на изтокъ. Безспорно славянитѣ сж отъ арийско потекло*).

Има данни, че славяни вече живѣли въ Панония още въ това врѣме, когато римското владичество се разширило по тѣзи мѣста. Въ врѣме на Юстиниановото възшествие на прѣстола славянитѣ обитавали въ голѣми маси по Дунава: на западъ

*) Отъ втората половина на изтеклото столѣтие учението за прародината на арийцитѣ — Азия — загуби много отъ своята сила; слѣдъ англичанина Латамъ, Бенфай (1868 г.) и въ най-ново врѣме (Шредеръ) пригърнаха учението, че родината на арийцитѣ трѣбва да се дири въ Европа: споредъ едни къмъ юго-източната граница на литовския миръ (Латамъ), споредъ други (Бенфай) малко по на Ю. И. въ пространството между устието на Дунавъ и Каспийско море Шредеръ дири тази родина по на сѣверъ въ степитѣ отъ двѣтѣ страни на Волга, но извѣстно врѣме въ нераздѣлно състояние тѣ наѣли на територията между Дунавъ и Черно море на Ю., горитѣ и блатата на Волинъ на С., Днѣпъръ на И. и Карпатитѣ — на З. Въ тази страна арийцитѣ се прѣдали на земледѣлие и се запознали съ морето. Тукъ не е мѣсто да привеждаме аргументацията на новото учение за европейщината на арийцитѣ. Ще кажемъ само, че по научната си убѣдителностъ, то има толкозъ право на съществуване, колкото и другото за азиатската родина.

били собствено славянитѣ, които били по-много на брой, на изтокъ по-близо до Черно море били антитѣ, между устието на Дунавъ и Днѣпъръ. Територията, що обитавали, е била цѣлата стара Дакия (Трансилвания и Ромжния). Слѣди отъ славянски селища и до сега сж очебиещи въ тѣзи мѣста, гдѣто названията на върхове, долове, рѣки сж чисто български. А сега славянитѣ сж изчезнали съвсѣмъ отъ тѣзи земи. Тѣ се смѣсили съ дошлитѣ отъ полуострова тракийци — сетнѣшнитѣ латинчени власи, румжни.

Славянитѣ на Балканския Полуостровъ дошли изъ Дакия.

Споредъ нѣкои историци (Гильфердингъ, Рачки, Дриновъ и др.) славянскитѣ заселвания на полуострова се почватъ отъ II и III столѣтие (Карпитѣ). Най-напрѣдъ тѣ се прѣселвали мирно, тихо, даже съ съгласието на Византия. Въ продължение на 200 години тѣ живѣли като гръко-римски прѣселенци въ Мизия, Тракия, Дардания и Македония и ставали мѣстни граждани. Слѣдъ оттеглянето на готитѣ отъ полуострова къмъ Италия (488 г.) — тѣ почватъ по-живо и съ оружие въ рѣка нахлуване на полуострова. Славянски названия на мѣстности и лица се срѣщатъ вече въ V в., ако не и по-рано. Но безспоренъ фактъ е, че въ VI в. славянитѣ вече попълватъ земитѣ отъ Дунава дори до Спарта. Извършило се едно извънредно забѣлжително явление; славянитѣ се разширили въ 3—4 вѣка на едно пространство, което може да се опрѣдѣли така: отъ карпатскитѣ усои до долинитѣ на гръцка Аркадия, отъ брѣговетѣ на Балотонското езеро и Баконската гора до Мряморно море. Цѣла Панония (послѣ Маджарско), Трансилвания, Влашко, а на югъ отъ Дунава — Мизия, Тракия, Македония и много други области, отсетнѣ погърчени или пославянчени, били заселени съ славяни — прадѣдитѣ на българитѣ *).

Около половината на VII ст. славянското прѣселване на Б. п-въ било завършено. Една частъ отъ византийската империя (въ врѣме на Юстинианъ II) отъ Адрия до Родопи се наричала дори Славиния. Изобщо, както въ сѣвернитѣ, тѣй и въ южнитѣ части славянската стихия се явила господствуваща, а въ нѣкои области дори имало изключително славянско население. Настанени така на полуострова тѣ продължавали да се ши-

*) Сѣвернитѣ славяни, отъ гдѣ Дунава, полека изчезвали всрѣдъ появилитѣ се по-късно маджари; останали запазени само южнитѣ — дакийскитѣ румжни и днешнитѣ българи. Ир. 105.

рятъ, впускали се въ нови походи къмъ островитѣ и Егейско и Ионическо морета — и брѣговетѣ на Италия и Мала Азия.

Така че славянитѣ въ продължение на четири столѣтия, най-напрѣдъ мирно и тихо, по-късно съ въоръжени дружини минавали Дунава и се настанявали постепено, но здраво и трайно на полуострова. Тамъ тѣ погълнали слабитѣ останки отъ нѣкои трако-илирийски племена, които лека полека се разтопили въ славянското море, като оставили крайно незначително лексическо въздѣйствие. Други прѣдставители на най-старото население — аромѣнитѣ, власи, както и илирийцитѣ, били отчасти запазени въ непристъпни усои и жилища. На югъ гърцитѣ — ромеи били постояннитѣ съседни на славянитѣ и сѣ имали винаги най-чести досѣгания — мирни и въоръжени.

§ 3. Славянскитѣ племена на полуострова.

Славянитѣ, настанени на полуострова, състояли отъ много колѣна или племена, на които май е мѣчно да се опрѣдѣлятъ взаимнитѣ отношения. Може да се твърди съ доста вѣроятностъ, че тѣ сѣ били приятелски по-между си, когато е ставало потрѣба, обединявали силитѣ си за общи прѣдприятия, както показва това сѣюзътъ между драговичи, сагудати, велесичи, ваюнити, березити (бѣрзаци) и други още противъ Солунъ (676 г.). По нѣкога обаче тѣ се скарвали помежду си и воювали единъ срѣщу други, при което не се стѣснявали да съставятъ сѣюзъ съ византийцитѣ противъ своитѣ братия. Въ 685—687 г. струминци, рунхини и сагудати държали въ обсада Солунъ, а велесичитѣ били въ сѣюзъ съ солунянитѣ. Има данни, че славянскитѣ племена въ полуострова били понѣкога въ усилена взаимна вражда, раздухвана и отъ самитѣ ромеи-гърци. Византия се възползувала отъ тѣзи славянски слабости да си начертае политика на подскоросване едни противъ други, политика на привличане едно по едно тия племена, съ цѣль да ги прѣтопи въ своя елементъ. И кой знае, що би станало, ако не бѣше се случило своєврѣменното образуване на Българската Държава.

Когато се появяватъ Аспаруховитѣ българи на полуострова (678 г.), тѣ заварили още раздѣлени слѣднитѣ племена:

Сѣверци или сѣверяни. Тѣ обитавали Малка Скития (сега Добруджа), гдѣто въ 678 г. дружината на Аспаруха ги

изтикала къмъ Хема, нѣкждѣ при Берегавското или Ришко устие (сега Чалжкавски боазъ).

Седемьтъ славянски племена въ Долня Мизия.

Сторедъ свидѣтелството на Теофана, когато дошли прабългаритѣ, тѣ покорили и 7-тъ племена, на които имената не сж познати. За тѣзи 7 славянски племена се говори и въ Земеописанието на Моисея Хоренски (умрѣлъ 486 г.). Тѣ били измѣстени къмъ ю.-з. на Долня Мизия.

Тимочане. За тимочанетѣ се знае, че тѣ се отдѣлили отъ съюза съ българитѣ (818 г.) и прашали посланици до императора Людовикъ Благодетели съ молба да ги прибере подъ своето покровителство. Тѣ живѣли въ западната крайнина на току що основаната българска държава на течението на р. Тимокъ. Вѣроятно Видинъ (Бъдинъ) е принадлежалъ къмъ земитѣ на това племе.

Мораванитѣ. Тѣ обитавали българска Морава — крайнината на р. Морава, която състои отъ двѣ рѣки — българска и сърбска Морава. Тукъ въ тази областъ е имало около 30 градища: Нишъ, Бѣлградъ, Звечанъ, Липлянъ и пр. Това е племето, което посочва и Ал-Масуди, като нарежда: сърби, послѣ морави и най-сетнѣ хървати. Въ тази мѣстность сж обитавали: оботриди или браничевци, гудусканитъ — кучанитѣ.

Сърби. Тѣ живѣли на западъ отъ мораванитѣ. Сърбия се простирала до Динарскитѣ планини, задъ които лежала Наретва, Захлжмье и Дукля и до р. Дрина, която я отдѣляла отъ Босна, на С. р. Сава, на Ю. до Митровица по зап. брѣгъ на р. Ибаръ, по Мокра рѣка и р. Лимъ до вливането ѝ въ Дринъ.

На З. отъ сърбитѣ сж били настанени нѣколко славянски колѣна, които съ врѣмето встъпили въ съставъ на сърбското племе; тѣ били: боснаци или бошняци по р. Босна; захлжмяне, на ЮЗ. отъ р. Босна до Дубровникъ; травуняне или коновляне, на югъ отъ захлжмянитѣ — простирали се отъ Дубровникъ до Которъ въ Поморьето; дуклянитѣ занимавали областта Дукля по брѣга на Адриатическо море отъ Которъ прѣдъ Баръ (Антивари), Улциньо до Драчь, (Дирахионъ); наречани или погани, между Наретва и Цетиня, гдѣто е билъ жупата Даленъ и отъ това далмати и Далмация; — хърватитѣ били на С. отъ наречанитѣ.

За славянскитѣ племена въ Македония ние имаме много малко и непълни свѣдѣния. Положително цѣлата Македония е

принадлежала на славянитѣ. Това се потвърждава отъ названията на тогавашни мѣста, рѣки и пр. и отъ това, че тамъ сж обитавали челяди, които сж дали на империята още въ VI в. много видни люди отъ славянско произхождение. Ето за кои племена тукъ се поменава въ нѣкои паметници. главно въ Житието на Св. Димитъръ Солунски:

Бързаци или вересити — берзиги. Поменъ за това племе е запазенъ и досега въ Прилѣпско, Велеско, Битолско и Тиквешъ.

Струменци обитавали на И. отъ бързацитъ, по р. Струмица, която се влива въ Струма.

Смоляни или смоленци, вѣроятно въ областта по долното течение на р. Места (Нестосъ), като се включва въ тая област и Драмската епархия.

Руниини, режданитѣ на Гилифердинга — речанитѣ на Шафарика. Дриновъ прѣдполага, че тѣ сж добили името си отъ р. Рихия, която се влива въ Стримонския заливъ.

Сагудати — живѣли въ околността на Солунъ.

Драговичи — македонски и драговичи тракийски. Първитѣ обитавали Солунско, вторитѣ въ СЗ. жгълъ на Тракия, образуванъ отъ съединението на Родопитѣ съ крайнитѣ вѣтви на Стара-Планина.

Войничѣ (ваюнѣти) войнѣти, вагениги — между Янина и Главиница. Тѣ сж били едно отъ славянскитѣ колѣна, обитаващи въ Епиръ, гдѣто постепенно изчезвали.

Велесичѣ, велегостичѣ, иначе писано велегезитѣ (белегезитѣ) — въ областта на тесалийскитѣ Тиви и Димитрияди.

§ 4. Обществената организация на славянитѣ.

Старитѣ славяни, които се явили и настанили на полуострова, както видѣхме, живѣяли раздѣлени на малки племена.

Основата на обществения имъ животъ въ това врѣме изглежда, че е била задругата въ видъ на още неразвѣлата се патриархална челядь. Историята не знае по-ранно състояние въ живота на славянитѣ. Задругата е ядката, отъ която се развива родътъ или братството, които разширени съставляватъ племето. Ако разраслата се задруга захваща територията на едно село, селище, родътъ обхваща цѣла селска околия, а съюзътъ отъ такива околии съставлява жупата, племето или окръгъ. Въ Босна-Хер-

цеговина и Черна Гора и до сега нѣколко задруги сѣставляватъ едно братство, а нѣколко братства, които водятъ потеклото си отъ единъ общъ родоначалникъ — дѣдо — образуватъ племе*). Въ нѣкои югославянски краища (Черна Гора) племе и досега означава територията, обитавана отъ съвокупността на нѣколко задруги или братства отъ единъ родъ, корень.

Изобщо може да се твърди, че челядно-обществениятъ строй на Стара България и у най-старитѣ славяни е билъ тоя, прѣживѣлици отъ който ние срѣщаме въ нѣкои запазени отъ чуждо влияние кжтове въ България, Македония, Сърбия и Черна-Гора. Задругата е била изходната точка на всѣка обществена организация. Задругата се е наричала различно у славянитѣ, както и до сега носи разни названия: голѣма челядь, голѣма кжща, укупъ, купчина, дружина (у насъ), кучна дружина, скупчина, домъ, братство, племе, колѣно — у сърбо хърватитѣ. Въ задругата влазятъ нѣколко сѣмейства, баща съ жененитѣ си синове, дѣдо съ синове и внуци, братя съ женитѣ и дѣцата си. Тѣ сж могли да бждатъ по нѣкога до 50—100 душъ въ тая челядна дружина.

Задругата е имала за свой главатаръ най-стария въ кжщата, дѣдото, бащата, старѣя, който билъ наричанъ въ извѣстно врѣме князь и който билъ управителтъ, сѣдията и жрецътъ. Една задруга е могла да се развие въ нѣколко десетки домове, хижи, колиби вмѣстени въ единъ дворъ въ едно селище. Имотътъ е принадлежалъ на всички и въ съвокупность. Отдѣлно никой не е ималъ нищо, въ началото, а по-късно се появила така наречената особина, особщина.

Въ раннитѣ врѣмена, когато славянитѣ сж се появили на полуострова, вѣроятно редомъ съ задругата се е почнала еволюцията и на обикновената челядь. Това, което обаче е безспорно, то е, че задругата е била сравнително много по-разпространена отколкото по-късно. Характерна черта въ задругата, въ селото, въ жупата е било така нареченото емство, общата единъ за други отговорность (солидарната или круговата поржка). Както голѣмата челядь отговаряла за прѣстѣпнитѣ дѣяния или пакости, поврѣди, извършени отъ нѣкой свой задругаръ, така и селото и жупата отговаряли за подобнитѣ

*) Богишичъ, Zbornik, 9.

дѣяния, извършени въ грницата имъ, когато не се е откривалъ дѣецътъ — за да отговаря за него челядта му.

Въ старина убийството на едного члена отъ рода (задругата, та и братството) давало е право на всички роднини да дирятъ убиеца, и, ако не го намѣрятъ и убиятъ, да си отмъстятъ за убития съ убиването на нѣкого отъ рода му. По-късно това отмъстяване се е отиѣнило чрѣзъ помирявания и откупи.

„Земедѣлскиятъ законъ“ отбѣлѣзва сжществуването на села, въ които е билъ запазенъ дружинниятъ характеръ на земевладѣние и ползуване. Членовѣтъ на такива села — общини (κοινότητες) владѣли земята изобщо и я дѣлили на участъци за обработване по жребие (μερίς).

Може да се приеме, че славянитѣ се появили на полуострова при тоя задружно-племененъ строй. Всѣко племе е живѣяло отдѣлно, като самостоятелна обществена, политическа единица. На чело на племето не е имало никакъвъ началникъ-повелителъ. Управлението принадлежело на родовитѣ старѣи. Само въ случай на нужда — избирали се воевода, който изпълнявалъ длѣжността военачалникъ, имащъ военна власть, додѣто е имало необходимостъ отъ това.

Най-старитѣ византийски хроники даватъ оскѣдни свѣдѣния за обществената организация на славянитѣ. За това, че славянитѣ живѣяли въ такива племенни демократически съюзи съобщава още Прокопий (VI в.). „Славянитѣ, казва той, обитаватъ въ жалки колиби, разполагайки шатри доста отдалечени едни отъ други, и размѣняватъ често обитаванитѣ отъ всѣкиго мѣста“. Сжщиятъ писателъ въ *Gothica* ни разказва, че славянитѣ дошли на ново нѣматъ единодържавие, но още отъ най-старо врѣме живѣли въ народоправство — ἐν δημοκρατία — и всичкитѣ си работи, въ трудни или добри случаи, обсъждали на общъ съборъ, εἰς κοινὸν ἀγεται, in communī. Сжщото свѣдѣние ни дава и Маврикий: „Не е лесно, казва той, да се заключава съ тѣхъ (славянитѣ) договоръ... защото сж съ противоположни мнѣния; тѣ не се съгласяватъ на общо рѣшение; ако мнозинството се съгласи, останалитѣ възставатъ противъ него. Тѣ не желаятъ да се покоряватъ единъ другиму. Иматъ много началници (архонти), които не се спогаждатъ по между си“. Прѣдъ видъ на всичко това Маврикий съвѣтва да се взематъ на гръцко-римска страна тѣзи отдѣлни правители и съ това да се извикватъ раздори между славянитѣ. Арабскиятъ историкъ Ма-

суди бълѣжи, че славянитѣ се дѣлятъ на много народчета (племена), разслабвани отъ междуособици и имаше всѣко своя князь. Другъ арабски писателъ, Ал-Бекри добавя, че ако славянитѣ не бѣха така раздробени и „ако междуотдѣлнитѣ племена би имало по-малко разногласия, то ни единъ народъ на свѣта не би билъ въ състояние да имъ се възпротиви“.

§ 5. Аспаруховата дружина и основаването на българската държава.

Едно раздробено и обособено състояние, каквото е било това на славянскитѣ племена т. е. несвързането имъ въ една национална единица — можеше твърдѣ лесно да докара до разнебитване, пълно отслабване и поглъщане на славянския елементъ. Вънъ отъ това раздробяване, славянитѣ на полуострова имаха и тая слаба страна, че бѣха откъснати отъ своята стара родина-люлка, гдѣто бѣше останала племенната имъ маса, отслабена, но все пакъ многобройна. Отъ тази маса, находеща се главно въ Дакия и Панония — славянитѣ на полуострова не можаха да получатъ никаква помощъ и подкрѣпление. Тѣ бѣха изоставени на собственитѣ си сили, а въ добавъкъ тѣзи сили бѣха разпокъсани въ разнитѣ области и така по части почнаха да ставатъ жертва на гръцко-римския и епиро-илирийския напоръ. Сждбата на славянитѣ въ Елада, и въ Епиръ вѣроятно прѣдстоеше и на славянитѣ въ другитѣ крайнини отъ Дунава до Егейско море.

Наистина въ това врѣме, когато славянитѣ попълниха цѣлия полуостровъ, гръцкиятъ елементъ, като че се потули на югъ, въ Елада и край-морскитѣ градове и островитѣ, а илиро-тракийскитѣ — се оттегли въ непристъпни усони или на маси се потули на сѣверъ, но това бѣше само за кратко врѣме, до събиране на сили, до национално замогване. Гръцката култура никога не се поддаде всецѣло на римската. Напротивъ и когато Елада бѣше римска провинция, елинизмътъ вирѣеше; а когато римскиятъ императоръ Константинъ Великий избра Византия за столица на империята, гръцизмътъ почна да се налага на императоритѣ и Източната римска империя скоро се прѣобърна отъ ромейска по име, въ гръцка въ дѣйствителностъ. Сждбата на тракийцитѣ въ Дакия, тѣй лесно романизовани и станали аромѣни — румѣни, не бѣ заплашила никога гърцитѣ. Напротивъ, тѣ усѣщаха доста военно-културни

сили и етническа жилавостъ, за да се дсмогнатъ, ако не да спратъ славянския порой, поне да го вкаратъ въ византийската вада.

На славянитъ, заселени между Дунава и Егейско море, въ земитъ на старитъ тракийци било е сждено да основатъ съ помощта и подъ началството на единъ другъ елементъ — българския — силна и дълготрайна държава

Историко-филолозитъ още не сж рѣшили окончателно въпроса за произхода на оная дружина българи, които въ 678 г. сл. Р. Хр., мина Долния Дунавъ подъ началството на Аспаруха Кубратовъ и донесе първата организация на българската държава. Едни ги считаха дълго врѣме за единъ клонъ отъ славянското племе¹, други създадоха и поддържаха учението, че сж били финно-уралци², най-послѣ едно ново учение, считано за сравнително най вѣрно и положително, е това, че тѣзи българи сж били отъ татарски или тюркски произходъ, т. е. такива, каквито сж били унитъ, аваритъ и маджаритъ³). За насъ не е необходимо да се спираме върху тѣзи историко-критически издирвания. Това, което струва да се отбѣлѣжи е, че дружината на Аспаруха донесе и внесе една нова струя въ обществения строй и живота на славянитъ, които и обедини въ една национална българска единица.

Българитъ били познати съ името си дори по-рано отъ славянитъ. Тѣ сж правили нашествия на римскитъ владѣния наедно съ славянитъ. Подиръ тѣхъ появяватъ се азаритъ, които поставятъ въ извѣстна зависимостъ и славянитъ и българитъ, живуци на Дунава. И тритъ тѣзи народи продължаватъ да нападатъ империята и да минаватъ отвждъ Дунавъ. Първо извѣстие за появяването на българитъ на Долния Дунавъ се отнася къмъ 482 г., когато императоръ Зенонъ ги повикалъ на помощъ противъ остготитъ, които завземали крайдунавскитъ области и подъ Теодориха разбили съюзницитъ на императора. Слѣдъ това българитъ правили нѣколко нападения на римскитъ области, при императора Анастасий, 480 и по-

¹) Сърбскиятъ историкъ Раичъ (1794), русинтъ — Юрий Венелинъ (1828), Д. Иловайски и др.

²) Иосифъ Шафарикъ (Слов. старожитности, 1837). Маринъ Дриновъ, Константинъ Иречекъ, Исторія болгаръ и още др.

³) Томашекъ, Куникъ. М. Соколовъ, Изъ древн. ист. 90 и слѣд. В. Златарски, Студии.

късно въ 499, 514—515 год., когато дѣйствували наедно съ унитѣ. Въ врѣме на Юстиниана, българитѣ — подѣ имената кутургури и утургури наедно съ унитѣ се поменаватъ нѣколко пѣти¹⁾. Българитѣ сж обитавали най рано земитѣ въ областѣта на Черното море и Азовското и въ басейнитѣ на р. р. Донъ и Кубанъ. Тукъ е била старата Приазовска или Велика България²⁾.

Споредъ византийскитѣ лѣтописци въ първата половина на VII в. тукъ е управлявалъ Кубратъ, който обединилъ българитѣ като свалилъ игото на аваритѣ. Разказватъ, че Кубратъ ималъ петъ снове. Всѣки отъ тѣхъ, освѣнъ Бояна, който останалъ въ старата родина, съ по една дружина българи трѣгналъ на походъ. Третиятъ синъ Аспарухъ съ своята дружина, на която билъ войвода, подѣ натиска на хазарското нашествие, трѣгналъ изъ Приазовска България къмъ Долния Дунавъ (около 670 г.) Като се вземе прѣдъ видъ, че петѣтѣ турко български племена сж заземали единъ сравнително незначителенъ кѣтъ между рѣка Кубанъ, Азовското море и рѣка Донъ, ще трѣбва да се приеме, че дружината на Аспаруха не е била многобройна³⁾.

Аспарухъ, стрѣснатъ отъ нападенията на хазаритѣ, потеглилъ на западъ, миналъ р. р. Донъ, Днѣпъръ, Днѣстеръ и прѣзъ днешна Бесарабия слѣзълъ къмъ устието на Дунава, споредъ едни въ Делтата, гдѣто се поселилъ съ дружината си. Именно той завзелъ островъ Певки (днешния Георгиевски островъ), и разположилъ своя огълъ (онгълъ, агълъ) или укрѣпенъ лагеръ. Тукъ живѣли по-рано цѣли племена — прѣдъ видъ не само на обитаемостѣта и плодородието му, но и на запазеностѣта и стратегичностѣта му. Тукъ не сж могли да се настанятъ повече отъ 100.000 души. По-малка, не по-голѣма е била дружината на Аспаруха или Испериха. Споредъ други по-нови изслѣдвания Аспаруховиятъ агълъ (онгълъ) е билъ на Дунава при крѣпостѣта Николицелъ, между Тулча и Мачинъ⁴⁾. Тукъ поставятъ и най-ранниятъ Прѣславъ — Переяславецъ.

Но Аспарухъ не можеше да остане тукъ въ тоя тѣсенъ за дружината му агълъ. Той се спира за малко, прави единъ видъ

¹⁾ Соколовъ, 49. 48.

²⁾ В. Златарски, Студии, 8.

³⁾ Ibid. 13.

⁴⁾ В. Златарски, Студии.

⁵⁾ К. В. Шкорпилъ, Абоба-Плиска.

рекогносцировки за да види, на кждѣ ще е най-благоприятенъ единъ новъ походъ за окончателно заселване на дружината — племето му. Пороятъ на тогавашнитѣ варварски прѣселения и нашествия билъ обърнатъ къмъ п-строва. И Аспарухъ почналъ да се обръща къмъ гръко-римскитѣ или византийскитѣ земи отсамъ Дунава. И за него величествена Византия имала своята омайна и притегателна сила. А може и да е мислилъ подъ сѣнката на византийското владичество да намѣри едно заселище въ полуострова, каквото бѣха намѣрили вече нѣкои славянски племена. И ето Аспарухъ почва постепенно своитѣ завоевания въ Добруджа, отъ дѣто продължава нападенията си и възъ други страни на Византийската империя — въ Долня Мизия.

Въ Византия се зачудили на това ново и смѣло нашествие, особно пъкъ като узнали, че Аспаруховата дружина била малобройна. Императоръ Константинъ IV Погонатъ (Брадатиятъ) почувствувалъ желанието да излѣзе лично срѣщу „това мръсно племе“, което посѣгало на държавата му и да го изтреби. Но щастието отъ една страна, несгодитѣ съ лошитѣ мѣстни условия отъ друга, не помогнали на византийския императоръ. Константинъ Погонатъ намѣрилъ за нужно да се оттегли отъ театра на военнитѣ дѣйствия. Това обстоятелство вселило уплаха и отчаяние въ войскитѣ му, тѣ ударили на бѣгъ, като оставили „мръсното племе“ да се шири свободно въ страната между Дунава, Балкана и Черно море. Най-напрѣдъ Аспарухъ съ дружината си избралъ за станъ — Плиска Абоба, подчинилъ подъ властѣта си сѣверцитѣ и другитѣ седемъ славянски племена, които, впрочемъ, драговошно дали ржка за дружно съ завоевателитѣ живѣне и дѣйствуване.

Аспаруховата дружина намѣрила напълно благоприятна обстановка за да се закрѣпи въ завзетитѣ земи. Съществено то условие за успѣха на българитѣ се заключавало въ отношенията къмъ тѣхъ на тукашнитѣ славянски племена. Тѣзи послѣднитѣ, макаръ заселени въ византийски владѣния, още не били опрѣдѣлили своето положение къмъ Византия. Не само това. Но тѣ отъ Византия можели да очакватъ само едно: подчинение и постепенно поглъщане, изтрѣбване, унищожение. Племенниятъ инстинктъ на самосъхранение подсказвалъ на славянското население, че владичеството на малката българска дружина е много по-износно, отколкото поробването отъ ви-

зантийцитѣ. Въ добавѣкъ къмъ това, славянитѣ, раздѣлени и раздробени, не могли да се опълчатъ срѣщу тая силна, енергична и устремна дружина на Аспаруха, прѣдъ която бѣгали византийскитѣ войски. Не ще и дума, че въ редоветѣ на тѣзи войски е имало много славяни, които сж разправили на своитѣ едноплеменници за юначеството, дисциплината и рѣшителността на Аспаруховитѣ българи. Та българското име не е било непознато на славянитѣ и по-рано. Тѣ знаели, че българското племе е силно и юнашко и не единъ път въ миналото българи и славяни, въ близко съседство и съединение, бѣха нападнали на империята. Първата сполучлива стѣпка е рѣшаващата. Първата сполука на Аспаруха имаше сѣдбеносно значение за Балканския полуостровъ. Тя внесе въ него едно велико прѣвращение: съединението на мизийскитѣ славяни подъ една властъ, основаването на първата българска държава.

Това велико събитие на Балканския Полуостровъ станало извѣстно въ Византия, смутена и загрижена отъ новата опасностъ. Аспарухъ не чакалъ дълго врѣме окопитването на смаянитѣ византийци. Той, вече засиленъ съ славянитѣ, постѣпили въ неговата военна организация, прѣнесълъ нападенията си на югъ отъ Балкана, плѣнилъ и опустошавалъ не веднѣжъ и дваждъ обласитѣ въ Тракия и принудилъ Константина Погоната да склучи съ българитѣ миръ (679 г.) подъ условие да имъ плаща ежегодно данѣкъ. Тоя миренъ договоръ съдържалъ и единъ видъ формалното признаване на ново основаната българска държава.

Тоя забѣлжителенъ моментъ — мирниятъ договоръ на 679 г. — е изходната точка на българската история. Въ него се кристализира формално обединението на славянскитѣ племена въ една народна и политическа единица. Държавата възприе за винаги названието българска, отъ името на завоевателя, при все че въ основата ѝ легна силниятъ славянски елементъ, поглѣщащъ лека-полека българската дружина на Аспаруха до тамъ, щото най-послѣ тая дружина се задоволи съ оставяне името си и нѣкои вѣтрѣщни качества въ държавното устройство, безъ да промѣни въ нищо етническия националенъ съставъ на обединената политическа единица. Основаната отъ Аспаруха българска държава бѣше и остана тѣй славянска, както и руската държава, слѣдъ идването на Рюрико-

вата дружина и даването ѝ названието руска, запази завинаги славянския си характер. Малката Аспарухова дружина твърдѣ лесно, подирѣ нѣколко вѣкове, се прѣтоли безслѣдно въ голѣмата, развиваща се постоянно и закрѣпваща славянска струя.

§ 6. Обществено-държавниятъ елементъ, донесенъ отъ прабългаритѣ.

Ако прѣтопяването на българската дружина въ славянската струя е станало почти безслѣдно, не може да се каже, че то е било извършено въ много скоро врѣме. То ще се е продължило поне два вѣка. Българитѣ се явяватъ чисти славяни въ IX вѣкъ, това е безспорно; — но това не обозначава, че извѣстни и значителни слѣди не сж били още на лице даже тогава. Отъ друга страна трѣбва да се има прѣдъ видъ, че славянското въздѣйствиe върху българитѣ се е почнало много по-рано отъ VII вѣкъ, а именно въ онова врѣме, когато българитѣ сж били въ близки сношения и общения съ славянитѣ — било когато хуни и славяни съсѣдствуvalи и наедно нападали на грѣко-римскитѣ владѣния, било когато самитѣ българи отъ приазовска България били въ близки общения съ славянитѣ на Дунава. Най-послѣ, историческитѣ изслѣдвания могатъ да ни дадатъ като безспорно заключение прѣдположението, че въ Аспаруховата дружина имало и славянски елементъ ¹⁾.

За насъ не сж важни лексическитѣ слѣди, които привърженицитѣ на тюркската теория поддържатъ, че били запазени въ старо-българския езикъ, освѣнъ до колкото тѣ могатъ да ни послужатъ за обяснение сѣмейно-обществения битъ и строй на прабългаритѣ. И като приемаме, макаръ съ резерва, тюркската теория, поне до нейното по-силно обосноваване или оборване съ нѣкои по-положителни данни, ние сме длѣжни да подиримъ, какъвъ новъ политически елементъ донесоха между славянитѣ учрѣдителитѣ на българската държава — прабългаритѣ.

Дружината на Аспаруха е била една силна организация, която е почивала върху принципа на тогавашнитѣ военни орди. На чело на тая организация е имало единъ власенъ и мощенъ водачъ, воевода, главатаръ. Това е билъ ханътъ, владѣтельтъ.

¹⁾ Соколовъ, 93.

Неговата воля е била рѣшаващиятъ факторъ въ всички прѣд-приятія отъ общъ характеръ: военни или прѣселнически по-ходи, воювания, спирания, сключване миръ и пр. Около тоя водачъ, около хана на прабългаритѣ сж били неговитѣ близки помощници — военачалници, воеводи отъ всевъзможни сте-пени, находещи се въ прѣка зависимостъ отъ него. Тѣзи вое-води сж носяли разни названия, за които ние срѣщаме поменъ не само въ хроникитѣ отъ това врѣме, но и въ надписитѣ, каквито сж напримѣръ тия открити въ Абоба-Плиска. Отъ на-званията на тия първенци въ военната дружина сж познати: тарханъ, кавганъ, богатуръ (богатиръ), копанъ (вѣ-роятно развалена форма отъ жупанъ, жопанъ). Най-вѣроятно е, че тѣзи първенци сж били прѣдставители на отдѣлни колѣна или родове, които сж влазѣли въ дружината на Аспаруха, че тѣ сж били близки до хана съвѣтници и сподвижници, че тѣ сж се грижели за прѣко зависимитѣ отъ тѣхъ людѣе, въору-жени ратници — а това обстоятелство ни посочва на заченкитѣ отъ феодализмъ още въ онова ранно врѣме *).

Прабългаритѣ, ако и воинственъ народъ, обичали домаш-ното си огнище, около което прѣкарвали сѣмейния животъ. Тѣ живѣли на родове (кланове), яко свързани помежду си, на чело на които имало старѣи — първенци. Тѣхната веществена култура не е била по-висока отъ тая на славянитѣ. Тѣ сж били облѣчени съ кожухи, имали удобно прѣносима покжщ-нина, отъ културнитѣ растения били имъ сж извѣстни коноплъ и ленъ. Живѣли въ низки колиби, или край рѣки и блата, или въ мѣстноститѣ, естествено укрѣпени. Славянитѣ воювали повечето пѣша, българитѣ главно на коне, каквито охранвали нарочно за военни походи. Знакъ за нападане тѣ давали съ трѣби и кимвали. Оржията имъ били: арканъ — вжже съ примка за хващане живи неприятелитѣ, пращови, лжкове — стрѣли, топори. По късно тѣ имали и стрѣлометателни машини.

Въ противоположность на това, което съдържаше об-ществениятъ битъ и строй на славянитѣ, прабългаритѣ донесоха военна организация и административна централизация. Военно-дружинниятъ редъ е билъ основата на първата организация на българската държава. Веднага слѣдъ идването на българитѣ. Аспарухъ се настанилъ въ своя аулъ, станъ, най-напрѣдъ въ П р ѣ

*) Успенский, Абоба-Плиска, 215.

славецъ — при Николицель, на Дунава, по-сетнѣ въ Абоба-Плиски, отъ гдѣто е командувалъ походитѣ на югъ и на западъ. Неговитѣ помощници, воеводи на отдѣлни части въ дружината, състоящи се отъ цѣли родове, изпълнявали волята на своя ханъ, толкозъ повече, като твърдѣ естествено, той се е съвѣщавалъ съ тѣхъ за мѣропріятіята и походитѣ, които е ималъ да извърши. Всичко на първо врѣме е ставало по дружинно-воененъ редъ. И само на тая силна дисциплина, на тоя стегнатъ строй, на тия правила и традиции, спечелени отъ прабългаритѣ въ вѣковни борби и постоянни походи, трѣбва да се отдава бързото завоеване на цѣла Долна Мизия и якото настаняване въ тѣзи мѣста.

Макаръ и не съ положителностъ, но съ доста голѣма вѣроятностъ може да се посочи на една борба, която се е явила дори въ остра форма между особеноститѣ на славянския и прабългарския възгледъ на върховното управление. Тѣзи борба се проявява главно въ прѣстолонаслѣдието. Славянското право е било задружното правило, щото управлението да се дава по-право на най стария въ рода, или пъкъ на избрания и приетъ отъ всички.

Българската дружина на Аспаруха ще е била вѣроятно за едно наслѣдие по право въ лицето на най-стария синъ на владѣящия ханъ, макаръ той да е дѣлилъ до извѣстна степенъ властта съ прѣдставителитѣ на родоветѣ, на които ще сж били раздавани въ владѣние земи и жупи -- комитати, за които се говори, че възстанали противъ Бориса въ врѣме на покръстването.

II. РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

§ 1. Езическата епоха на българската държава.

Литература: Сжщитѣ посочени съчинения въ I отд.

Първитѣ българи сж били заняти главно съ войни за разширяване или окръгляване границитѣ на държавата. Византия, стресната отъ засилването на славянския елементъ, се опитва въ врѣме на Юстиниана II да прѣсели голѣма частъ славянско население отъ Македония въ Мала-Азия. Съ сърбитѣ и хърватитѣ Византия била направила миренъ сговоръ (още при Константина Погоната) да владѣятъ завзетитѣ отъ тѣхъ

земи на западъ въ Полуострова. На югъ отъ Мизия, която се считала за отсгъпена на българитѣ, се образувала тема, т. е. тамъ били разположени постоянни войски подъ началството на стратегъ, който ималъ още и надзоръ надъ гражданското управление. По тоя начинъ империята смѣтала, че се е оздравила противъ ширенето на българскитѣ владѣния нататкъ къмъ юго-западъ.

При все това, българската държава била вече поставена въ условия да се развива и вътрѣшно и външно. Всѣки пжтъ, когато на чело на държавното управление заставали достойни и умни владѣтели, каквито били Тервелъ, Крумъ, Омортагъ, държавата не само вътрѣшно заяквала, но и нейниятъ териториаленъ съставъ се разширявалъ.

По нѣкога сами византийскитѣ императори, съ своитѣ дѣйствия, подигали значението и силата на българитѣ. Юстинианъ II, изгоненъ отъ Византия отъ свой съперникъ, подири и намѣри у Тервеля помощъ и съдѣйствие: българскиятъ владѣтель му върна прѣстола (705 год.). За тази грамадна услуга Тервелъ бѣше награденъ въ Цариградъ съ извънредно голѣми почести и съ отсгъпването земя на югъ отъ Балкана—Загора, нахоща се между Сливенъ, Бургасъ, като се включваха въ тая земя и приморскитѣ градове Анхиалъ и Месемврия. Не маловажна бѣше за врѣмето си друга награда, направена на Тервеля: чествуването му като василевсъ — императоръ. По тоя начинъ българитѣ ставатъ факторъ, имащъ голѣмо значение, не само за външната, но и за вътрѣшната политика на Византия. Отъ тукъ се почва и откриването на ламтежи и пжтъ за по-широки домогвания на българскитѣ владѣтели, които тѣ и прѣдяха по късно — ламтежи да застанатъ на чело на върховното управление на Византийската империя.

Отъ Тервеля до Крума, не се е направила нѣкоя важна стѣпка въ развитието на териториалния съставъ на държавата. Както вътрѣшниятъ животъ е ознаменованъ съ междуособни борби*), и външнитѣ отношения съ Византия сж се разразявали въ войни, безъ особни териториални придобивки, войни сключвани съ миръ и съ потвърдяване плащането данъ на българитѣ. Въ това врѣме Византия бѣше сполучила да употреби всевъз-

*) Вижте за това изложението ни въ § 3 на главата Крумовото законодателство.

можни хитрости за да има на своя страна нѣкои български болѣри и да поддържа чрѣзъ тѣхъ раздоритѣ въ страната.

Първата българска династия на Дуло биде свалена и прогласена нова съ Кормесия или Кормесоша (735—752) отъ рода Вокилъ (Вукилъ), подиръ когото сж управлявали все слаби царе; и тоя родъ билъ сваленъ и вмѣсто него избранъ билъ владѣтель Телецъ отъ рода Угаинъ, който се завършилъ съ идването на прѣстола на Крума.

Когато се възцари Крумъ (802—814 г.), въ българската държава полица веднага, че на чело на държавното кърмило е застаналъ силенъ и уменъ върховенъ управителъ. Крумъ отвори войни не само за да вземе плячка, не само да разшири прѣдѣлитѣ на българската държава, като завладѣ цѣлата южна черно-морска областъ съ градоветѣ Анхиало и Дебелтъ, като залови Сердика (Срѣдецъ), отъ която направи твърдъ оплотъ на западната граница на България. Той имаше и по-широки замисли: да обедини заддунавскитѣ българи славяни съ тия отъ Мизия. Въ негово врѣме Византия почувствува изново сжествуването на една важна политическа единица на полуострова. Крумъ се загрижи и за вътрѣшното уреждане на страната, използуваше знанията и техническата вѣщина на византийскитѣ плѣнници, покровителствувахе христианитѣ и уреждаше тѣхнитѣ колонии, прѣсичаше охотата на разни честолюбци и болѣрски родове да си играятъ съ прѣстола и, най-подиръ, той се занима и съ законодателна работа. Крумъ първи начерта една държавна програма за голѣма България, но нѣма врѣме да я развие и приложи на дѣло. Но програмата бѣше начертана и тя се продължи отсетиѣ отъ Омортага, Бориса, Симеона, Самуила въ първото, и отъ Асѣневци — въ второто българско царство.

Омортагъ или Мортагонъ (814—832) продължи политиката на Крума, като обърна погледитѣ си повече на западъ, къмъ владѣнията на другитѣ южни славяни и на франкитѣ. Тимочанитѣ, живѣящи въ Сърбия, и бодричитѣ на р. Тиса, бѣха се откъснали отъ българската зависимостъ и минали на страната на франкитѣ. Ето защо въ Франкфуртъ на единъ съборъ отъ франки се явяватъ бодричитѣ и браничевцитѣ, живущи отъ Драва до Тимокъ (822 г.) Спосрѣщнали се интереситѣ на българи и франки и Омортагъ праща посланици до Людовика Благочестиви за опрѣдѣляне границитѣ. Тѣй като това посла-

ничество не довело до директен резултат, Омортагъ заминава съ войска по Дунава (827), напада Панония, изгонва отъ тамъ франкскитѣ управители и завзема областта. Наистина, това не било за дълго време, но тукъ ние искаме само да изтъкнемъ замахъ на Омортага и неговия напоръ на западъ.

По-късно българитѣ се спосрѣщатъ съ сѣрбитѣ и съ маджаритѣ, които се появили въ днешнитѣ си жилища — отъ тогава Панония почва да се отдѣля отъ българскитѣ владѣния. Колкото за Сирмия (Срѣмъ) тя е оставала въ български владѣния до 1018 год., т. е. до пропадането на България подъ византийското владичество.

§ 2. Християнството. — Борисовата епоха.

Българскитѣ славяни били езичници. Тѣхната религия не била още развита до антропоморфизма на грѣцкия и римски езически култѣ. Тѣ обоготворявали природата. Перунъ е билъ най-висшето божество. Той е билъ българскитѣ Юпитеръ. Джебравитѣ, горитѣ, лѣжитѣ, рѣкитѣ и езерата били свещенитѣ мѣста, на които сѣ отправявали религиозния си култъ, принасяли жертва и се събирали на молитва. Длъжността на жрецъ въ къщи се извършвала отъ домакина, въ селото — отъ селския старѣя. Жреческо съсловие нѣмало.

Християнството на полуострова се появило доста рано още въ първия вѣкъ отъ Р. Хр. Солунъ е билъ срѣдище, къмъ което сѣ били обърнати посланията на апостола Павла. Когато по-късно Константинъ Велики въ началото на IV в. прѣнесе столицата на Римската империя въ Византия и прие християнството като господстваща религия, новото учение почна да се разширява силно и бърже. Между славянитѣ на полуострова християнството стана извѣстно сжщо така много скоро слѣдъ тѣхното заселване тукъ. Доказателства за това има много. Слѣдъ образуването на българската държава езичеството бѣше държавната религия дори до Бориса. Християнството обаче бѣше пуснало корени между българскитѣ славяни, имаше нѣкъждѣ черкови, имаше и духовенство поне между славянитѣ, които бѣха подвластни на Византия, и които отъ време на време минаваха въ състава на населението на българската държава. Въ самата държава християнството при извѣстни князе се строго прѣслѣдваше (напр. при Омортага). Но то имаше вече значи-

теленъ брой привърженици въ всичкитѣ класове на населението. Тѣзи християни имаха голѣмо влияние даже въ управлението. Тѣ първи създадоха оная обстановка, при която прѣдстоеше да стане покръстването. Вънъ отъ това Борисъ не можеше да не види, че неговата държава има нужда отъ едно така да се каже легализувано положение между другитѣ съсъди. Въ областта на Византийската империя бѣше се изработилъ единъ възгледъ, споредъ който никоя езическа държава не можеше да бжде припознавана за такава, ако не приеме християнството. Нехристиянскитѣ държави бѣха вънъ отъ всѣко зачитане. Земитѣ имъ се считаха узурпирано грабнати и врѣменно държани. Само онѣзи владѣтели, които приемали християнството, могли да бждатъ признавани и то пакъ не като равни императору господари, а като мѣстни управители, повикани къмъ съучастие въ властта му и по негова воля.

Борисъ стѣли на българския прѣстолъ около 852 год., а прие кръщението въ 864 година. Той царува до 888 г. и се помина въ сѣбота на 2 май 907 година. И да бѣше извикано отъ нѣкой прѣвратъ въ интимния, въ религиозния мирогледъ на Бориса, покръстването бѣше жизнена държавна нужда, която се налагаше, която прозорливиятъ умъ и тънкиятъ усѣтъ на българския владѣтель схвана и осъществи все така на врѣме*). Че Борисъ е много измѣрвалъ стѣпкитѣ си къмъ покръщението, се знае отъ прѣговоритѣ, които той води за това съ кралъ Людовика Нѣмски (864 г.) — послѣдниятъ за това увѣдоми папата; но Б. извърши акта на кръщението слѣдъ нѣколко побѣди надъ гърцитѣ въ Южна България — на самото мѣсто на прѣговоритѣ. Борисъ се покрѣсти *motu proprio*, ако и да бѣше подбужданъ къмъ това отъ разни страни. Самъ патриархъ Фотий нарича това събитие неочидано (*παράδοξος*). А въ тоя психологически моментъ лежи и самостоятелността, която прояви Борисъ и не се поддаде на ничия пропаганда, на ничие внушение отъ къмъ Римъ или Византия. Това обстоятелство бѣше много важно за независимото положение на Българската държава и въ по сетнѣшната дѣятелность на Б. около

*) По тоя въпросъ вж. Иречекъ, Истор. болгаръ, Од. 1898; — Гильфердингъ, Письма об. ист. болгаръ, I. 58 и слѣд.; — М. Соколовъ. Изъ древней исторіи, СПб. I ч., стр. 144 и слѣд. Ср. „Българска Сбирка“ прѣводъ на сѣщото мѣсто изъ М. Соколова.

организацията на българската независима черкова. За да извърши епохалния актъ, Борисъ имаше сжществени държавни причини. Голѣмъ брой отъ неговитѣ подданици, както видѣхме, отдавна бѣха християни; бѣше крайно опасно да се прѣслѣдватъ тѣзи, които съставляваха популационния фондъ на държавата, а конфликтътъ бѣше неминуемъ, ако и опасенъ. Това бѣше първата причина. Другата не бѣше по-малко важна. Освѣнъ ромеитѣ, и франкитѣ, и моравцитѣ вече бѣха приели християнството. Прочее той бѣше окръженъ отъ християнски държави. Най-сетнѣ, единъ нехристиянски владѣтель не можеше да се домогва за свѣтовно владичество при исполински растящия напливъ на християнски талази отъвредъ. А Борисъ чувствуваше нуждата, България да бжде една напръдничава държава, вѣрваше, че ней прѣдстои велика роль на Изтокъ. Тази роль не можеше да играе езическитѣ хакани. И така, християнството биде прогласено за държавна религия въ страната. Но какво донесе тя за българската държава, за държавнитѣ институции, за правото?

Прѣди всичко Борисовото покрѣстване подигна България прѣдъ очитѣ на тогавашния свѣтъ, като я прѣдстави за една неварварска страна. Въ очитѣ на грѣко-римлянитѣ и на други народи България доби извѣстно обаяние. Българскитѣ владѣтели можеше да се домогва и до титлата царь, която имаше въ онова врѣме голѣмо значение, понеже уравниваше положението на българската държава съ това на Нѣмската и даже Византийската.

Християнството донесе и нова духовна култура, а наедно съ нея и новъ правогледъ. То бѣше придружено отъ появяването на българското писмо. До тогава, казва Черноризецъ Храбъръ (отъ втората половина на IX в.) „славяни не имѣху книгъ, но чъртами и рѣзами читаху и гадаху погани сжщи.“ Какви сж били тѣзи черти и рѣзи, съ които старитѣ българи сж четѣли и писали до покрѣстването си, още не се знае. Но положително е извѣстно, че първитѣ български просвѣтители Кирилъ и Методий, а съ тѣхъ наедно и слѣдъ тѣхъ ученицитѣ имъ Климентъ, Наумъ, Сава, Гораздъ и Ангеларъ — прѣведоха на български Св. Писание, богослужебни книги и „Номоканонъ, рекше законуправило.“

Номоканонътъ, Законъ Соудный Людѣмъ и други правни сбирки дойдоха да измѣнятъ въ нѣкои поне пластове на насе-

лението общия правогледъ. Редомъ съ свѣтскитѣ сѣдилища, появиха се и духовни такива, които подигнаха твърдѣ много сѣдебното дѣло въ сграната. Образоваността, почната при Бориса, се засили още повече при сина му великия Симеонъ. Християнството и българската книга спомогнаха много да се обедини българскиятъ народъ, да изчезнатъ малкитѣ племенни различия и прабългарскиятъ елементъ окончателно да се прѣтопи въ славянския. Християнството, което можеше да бѣде една опасностъ поради възможното поглѣщане на културно послабия български елементъ огъ Византия, успоредно съ националната книга и съ жилавостта на прѣсната българска мощъ, послужи като могъще сръдство за националното обединение и закрѣпване.

Борисъ успѣ да прѣмине безбѣдно между изправилитѣ се за него Сцила и Харибда — Византия и Римъ, да запази политическата независимостъ на България, да накара напата да го титулува *rex bulgarorum* (краль т. е. царь на българитѣ), да издигне престижа на младата българска държава, да положи основа на автокефалната българска черкова и да разшири прѣдѣлитѣ на България до размѣри, каквито се надминаха отпослѣ само при сина му Симеона и Иоана Асѣня II. Въ Борисово врѣме България се простираше на изтокъ — до Черно море, на сѣверъ — до отвѣдь Дунавъ, до Марошъ и Тиса, Сава и Драва (сегашна Румжния, Сърбия и Босна сж влязали въ българ. държава на Бориса), като граничеше съ царството на хърватитѣ и франкитѣ, на западъ — прѣдѣлитѣ отивали отъ Ибаръ и Охридското езеро, на югъ се отивало къмъ Бургасъ, Адрианополъ, Воденъ. Отъ държавно-правно гледище епохата на царъ Бориса би могла да се оцѣни като сравнително най-плодотворна, съзидателна, пълна съ полезни актове. Старитѣ основи сж били разклатени, нѣкои съвършено съборени, отмѣнени; обаче нови основи на християнската култура били здраво сложени, нови правни елементи били внесени въ живота, черковно-канонически книги — Кърмчаята — били създадени, явилъ се единъ български кодексъ — Законъ соудный людѣмъ.

§ 3. Държавна програма на Симеона.

Симеонъ (893—927) е нареченъ справедливо велики, защото той издигна най-високо българската държава въ всички отношения. Неговото царуване е всестранното развитие и раз-

цвѣтяване на Стара България: културно, просвѣтително, икономическо, териториално и политическо.

Симеонъ разшири владѣнията си за смѣтка на Византия като прѣвзе и присѣдини къмъ царството си по-голѣмата частъ отъ Македония, Тесалия, Албания. Сърбитѣ се опитали да се освободятъ отъ българската зависимостъ, но не сполучили. Тоя най-славенъ български царъ си състави държавна програма, която се и помжчи да изпълни. Тази програма имаше четири сжществени точки: 1) Продигане на народа чрѣзъ образование. Ученикътъ на Великата магнуарска школа въ Цариградъ, каквто бѣше Симеонъ, съзнаваше голѣмото значение на образованието. Той не само се стремѣше да се окржжи съ просвѣтени съвѣтници, не само насърдчи тогавашнитѣ книжовни дѣйци (Иоанъ Екзархъ български, Григори Презвитеръ, и др.), но и самъ се залови да пише проповѣди и слова за „сказане“ народу и всеобщо обучение. За онова врѣме тая просвѣтително-книжовна работа бѣше извънредно важна. Тя показваше силния културенъ тласкъ, който Симеонъ даде на българската земя. Българската книга въ врѣмето на Симеона достигна най-високия си разцвѣтъ.

2. Друга точка отъ Симеоновата програма бѣше поддържането на духовенството, необходимо както за черковата, за просвѣщението, за възпитанието на народа, тъй и за уреждането на духовнитѣ сждилища. Тази страна на Симеоновата дѣятелность кара нѣкои историкоправници (Хубе, Зигель, Флоринский) да приписватъ Симеону правната компилативна сборка: Законъ соудный людемъ. Учениятъ Симеонъ знаеше Аристотеля и неговото учение за народното управление и за това, че най-доброто управление може да става при участието на просвѣтени мжже. По онова врѣме такива мжже той виждаше въ духовенството.

3. Симеонъ се постара да прѣмахне партикуларизма всрѣдъ племената, които влазяха въ състава на държавата му. Затова той прибѣгна и до посрѣдството на жупанитѣ, владалци—управителитѣ на областитѣ. Той се погрижи да ги направи отъ наслѣдствени, каквито бѣха станали мнозина, назначавани, като викаше около себе си въ синклита, болѣрския си съвѣтъ, ония, които изглеждаше, че искатъ да правятъ държава въ държава. По тоя начинъ той направи владалцитѣ—управители—органи на върховната централна власть, а не полунезависими господари въ своитѣ жупи.

4. Най-сетнѣ, четвъртата точка на Симеоновата програма бѣше добиването на царска титла. По онова врѣме имаше само единъ императоръ, василевсъ, тоя на Източната Римска Империя — Византийската. Симеонъ, откакъ избра за своя столица Велики Прѣславъ на р. Тича, откакъ отблъсна маджаритѣ, повикани отъ Византийцитѣ противъ него, откакъ разби грѣцкитѣ войски при Българофигонъ (Баба-Ески) и ги принуди да му плащатъ данѣкъ, откакъ се опита напразно да стане настойникъ на седмолѣтния синъ на Лъвъ Философа, Константина Багрянородни, не се спрѣ прѣдъ извънредно смѣлата идея да се провъзгласи цѣсарь, (цѣсарь, по-късно царь) на българитѣ и гърцитѣ. Симеонъ не се ржководи отъ нѣкакъвъ капризь, отъ тщеславие, когато ламтѣше за царска титла. Той виждаше въ нея едно важно значение и съдържание. Титлата василевсъ означавала и самодържець, автократъ. Такъвъ можалъ да бжде само единъ, който владѣе надъ византийската империя. Други не можелъ да си помисли за подобенъ блѣнъ. А Симеону тази мисль бѣше западнала дълбоко въ душата. Отъ друга страна въ врѣме на езичеството владѣтельтъ бѣше властенъ и почитанъ като върховенъ жрецъ. Сега? Трѣбваше едно ново построение на новото владѣтелско положение. Това построение бѣше въ началото, че единъ василевсъ получава властѣта отъ Бога и вслѣдствие на това неговото назначение е да се грижи за благото на своитѣ подданици. Всички племена, всички народности изчезвали въ понятието на това „едно население“, което имало единъ богопомазанъ царь. Симеонъ прѣслѣдваше съ особена ревность тоя идеалъ: да се групиратъ въ едно многото племена въ неговата държава и той да бжде тѣхниятъ единственъ главатаръ. Той се прогласи за самодържець-царь, но безъ да бжде признатъ.

Това, което не може да добие силниятъ и славенъ баща царь, сполучи го много лесно слабиятъ и недостоеенъ синъ Петъръ. Петровото царуване (927—967) бѣше означено по мира, сключенъ съ Византия, миръ, по силата на който не само се припозна царската му титла, но още и патриаршеското достоинство за главата на българската черкова. Отъ тоя моментъ българската черкова е припозната за автокефална. За здравина на мирнитѣ отношения между България и Византия, на царь Петъръ бѣ дадена за съпруга внучката на импера-

тора Романа Лакапина — Мария. Вѣнчанието се извърши тържествено въ Цариградъ.

Петъръ бѣше добъръ християнинъ и добъръ книжовникъ, както става явно отъ нѣкои нови изслѣдвания*). Но българската държава въ негово врѣме не само загуби отъ прѣдшната си слава, но тръгна по пътя на единъ силенъ упадъкъ. Той бѣше прѣдоставилъ управлението на вуйча си Сурсувула, който не бѣше обичанъ въ страната, и на когото идеалътъ бѣше: да се пази мира съ Византия. И царица Мария съ достъпа, който даде на византийскитѣ си рѣдници въ българския дворъ, не малко спомогна за ускоряване тоя упадъкъ. Но най-голѣмото зло бѣше въ раздоритѣ и мятежитѣ появили се между болѣритѣ, които подскоросваха Петровитѣ братя къмъ възстание. При това страната бѣше силно смуцавана отъ учението на богомилитѣ, които отричали всѣка власт, тъй като тя била произведение на Сатаната, боряли се противъ даването войска, не припознавали сѣдилищата и пр. Богомилското учение дѣйствувало разрушително толкозъ повече като косвено подкопавало положението на царъ Петра, положение, което и безъ това не било твърдѣ завидно. Въ идеологията на богомилитѣ е имало и нѣщо симпатично отъ гледище на сиромашъта, равенството и братството. Тѣ се боряли за чиститѣ славянски традиции противъ боляритѣ, владалцитѣ и духовенството. Богомилитѣ съумѣли да взематъ на своя страна много народни маси. Покъсно тѣ се разширили по цѣлия полуостровъ, минали отвъдъ Дунавъ, въ Сръдняя и Западна Европа, гдѣто били познати подъ имената: българска ересь, латарели, бабуни и пр. Тѣ играли важна роль при двѣтѣ пропадания на българската държава като улеснявали успѣхитѣ на неприятелското завоевание.

§ 4. Пропадането на Източното и Западно български царства.

Недоволството на народа противъ царъ Петра послужи твърдѣ много на Византийцитѣ. Петровитѣ братия, подбутвани отъ честолюбивитѣ боляри, извикваха силни смутове въ страната. Сепаратистическитѣ стремежи на областнитѣ болѣривладалци, прѣустановени во врѣме на Симеона, сега се пакъ

*) И. Соболевскій, Слова Петра Черноризца. Изв. Ак. Н., т. 13. 1908.

появиха и въ по усилен размѣри. Маджаритѣ се опитаха да нападнатъ страната и сполучиха да се промъкнатъ на дълбоко въ нея. Сърбитѣ сполучиха подъ великия жупанъ Часлава да се откъснатъ отъ българската зависимостъ. Императоръ Никифоръ Фока (966) отказа да плаща годишната данъ на българитѣ въ 967 г., извика руския князь Светослава да нападне България. Царъ Петръ сключи новъ договоръ съ Никифоръ Фока, като даде двѣтъ си дъщери за византийски царевици, а синовѣтъ си Бориса и Романа проводи въ Цариградъ съ нѣколко заложници. Скоро по това врѣме Петръ се помина (30 ян. 969 г.) и въ Западна България се засили новото българско царство, основателъ на което бѣше болѣринътъ Шишманъ Мокри, отъ племето на бързацитъ.

Новиятъ византийски императоръ Цимисхий, родомъ арменинъ (971 г.), се рѣши на усиленъ воененъ походъ, въ който изгони Светослава и тури рѣжка на С. Източна България. Той имаше право да се гордѣе, а Византия — да го чествува като триумфаторъ. Когато се върна въ Цариградъ той караше съ себе си българскитѣ царевици. Ликующиятъ народъ го посрѣщна като герой-побѣдителъ, поднесе му колесница, окована съ злато, запрѣгната съ бѣли коне, на която той не седна, а сложи иконата Св. Бсгородица, взета изъ България, а подъ нея сложи инсигниитѣ — бѣлѣзитѣ на българското царско достоинство. Самъ той ездѣше на конь съ корона и жезълъ задъ колесницата, облѣченъ въ багряница. Той отиде направо въ черковата Св. София, и тамъ поднесе първия даръ отъ българската плячка: короната на българскитѣ царе. Слѣдъ това, въ своя дворецъ, той заповѣда да снематъ царскитѣ бѣлѣзи — златоукрасената шапка, багряницата и червенитѣ обувки на Бориса и го назначи магистръ на империята. Така се тури край на крайдунавското Източно българско царство, основано отъ Аспаруха, съществувало и управлявано отъ него и негови потомци около два вѣка и половина.

Усилията на Самуила (977—1014 г.), Шишмановъ синъ, комуто се падна да управлява Западното българско царство, не можаха да се увѣнчаятъ съ успѣхъ. Столицата на царството му и патриаршията бѣха въ Охридъ. Голѣмитѣ идеали на тоя български царъ, който бълнуваше както Крумъ и Симеонъ, не само една Българска държава, но и една Балканска славянска държава, не можиха да се осществятъ. Наистина Самуилъ отиде

дори до Лариса въ Тесалия, разшири държавата си съ придунавска България, стигна къдѣ Цариградъ, на западъ — до Драчъ, главча Византийска крѣпостъ на Адриатическото море, и подчини сърбския князь подъ своето върховенство. Обаче, тази буйна и блѣскава сполука на Самуила, ако и да стресна, не отчая смѣлия, твърдия и постоянния византийски императоръ Василий II (976—1025). Той прѣтърпѣ едно силно поражение на 986 г. при Траяновитѣ врати; но слѣдъ десетъ години приготовления византийцитѣ дочекаха единъ силенъ обратъ въ щастието на военнитѣ дѣйствия. Тъкмо когато Самуилъ, подиръ юнашка побѣда при Солунъ, отиде напрѣдъ до Пелопонезъ, на връщането си биде жестоко разбитъ. Едно слѣдъ друго българитѣ изгубиха Прѣславъ, Видинъ, Драчъ, а въ 1002 г. самъ Самуилъ биде разбитъ при Скопье. Когато слѣдъ нови десетъ години се подновиха рѣшителнитѣ срѣщи на българскитѣ и гръцки войски, водени лично отъ респективнитѣ царе, едно ужасно сражение при Бѣласица рѣши сѣдбата на Самуиловата Българска държава. Той умрѣ отъ скръбъ. Кедринъ съобщава, че Василий българоубиецъ извадилъ очитѣ на 15,000 душъ българи, като оставилъ на 100 душъ единъ едноокъ да ги води. Самуилъ битъ като гръмнатъ отъ извѣстието, донесено му въ Прилѣпъ, за тази Василиева жестокость и издъхналъ веднага. Самуиловиятъ синъ Гавриилъ Радомиръ или Романъ (1014—1015 г.) загиналъ отъ братовчеда си Иоана Владислава, синъ Ароновъ (1015—1018 г.), който лѣкъ билъ убитъ неизвѣстно отъ кого.

Западното българско царство останало безъ глава и водачъ. Българскитѣ болѣри се раздѣлили на двѣ партии: една, която искала да се подчинятъ на Византия срѣщу запазване привилегиитѣ имъ; съ тѣхъ били патриархъ Давидъ, царица Мария и воеводата Богданъ. Другата партия била по-малобройна, но готова за отчаяно съпротивление, подъ водителството на Фружина (Прусиана), синъ Владиславовъ. Но и Фружинъ билъ надвитъ. Това било края на Бѣлг. Държава.

Императоръ Василий потеглилъ къмъ Охридъ. По пътя му се прѣдставяли посланици на подчиненитѣ крѣпости и земи (Кракра отъ Перникъ, Драгомжжъ отъ Струмица, воевода Богданъ). Въ Струмица се явилъ патриархъ Давидъ съ писмо отъ царицата. Прѣзъ Скопье, Щипъ и Просѣкъ, императоръ Василий стигналъ въ Охридъ, гдѣто въ лагера си приелъ ца-

рицата и цѣлия родъ на Шишмановцитѣ. Слѣдъ 28 годишна борба (991—1018) България била покорена и подчинена на Византия. Когато Василий тръгналъ отъ Охридъ за Атина въ Термопили му посочили грамадна стѣна — крѣпость, построена за защита отъ българитѣ. Откакъ зимувалъ въ Атина, той се върналъ въ Цариградъ съ голѣмъ триумфъ. Съ златна, украсена съ пера корона, той влѣзълъ прѣзъ златнитѣ врата въ Цариградъ, прѣдшествуванъ отъ царица Мария, отъ дѣщеритѣ на Самуила и отъ плѣненитѣ български болѣри.

§ 5. България подъ византийското владичество.

България прѣкара подъ византийското иго цѣли 168 години (1018—1186). Византийската империя, съ завоеванието на българскитѣ земи, първи пѣтъ слѣдъ Юстинияна, достигна до едно подобно могъщество. Тя се разшири отъ р. Ефратъ до Истрия и отъ о-въ Кипръ до р. Драва: редомъ съ българитѣ трѣбваше да ѝ се подчинятъ сѣрбскитѣ и хърватски князе и въ Срѣмъ бѣха настанени византийски стратеги.

За състоянието на България подъ виз. владичество ние имаме данни главно въ византийскитѣ хроники и въ писмата на архиеп. Теофилакта Охридски*), грѣкъ по произхождение. И тѣзи данни отъ грѣцки първоизточникъ, колко оскъдни да сж, стигатъ за да се видятъ ужаситѣ на това владичество. Наистина на България била дадена въ началото извѣстна автономия: и на болѣри и на духовенството били запазени всички права и прѣимущества. Но това е било само въ първо врѣме. По-късно тѣзи права и привилегии останали записани само на книга. Византия почнала скоро да изпровожда гърци за началници на българ. черкова. На чело на управлението скоро се поставили сжщо така коренни гърци, изпровождани изъ Цариградъ. При това трѣбва да се прави едно различие между с.-източна и западна България: въ с.-източната частъ византийското владичество се усѣщало слабо, понеже тукъ се появили куманитѣ и половцитѣ, които домакинствуваха по своему. Но западна България скоро влѣзла въ кржга на общото управление на империята. Първоначалнитѣ условия, сключени съ болѣритѣ, за нѣкакъ си мѣстна автономия и конституция — били скоро

*) Т. Успенскій, Образование втораго болг. царство. Од. 1879.

забравени. Привелегитѣ, дадени на болѣритѣ, били скоро потѣпкани или прѣмо отнети — поне фактически.

Трудно е да възстановимъ пълна картина на византийското управление въ страната. Източниците сж малко. Споредъ Скилица, Кедрина и Теофилакта знае се слѣдното: Страната се управлявала отъ единъ главенъ управителъ (дукъ), застѣжникъ на императора. Той ималъ около себе си и въ разни мѣста архонти, стратеги. Напрасно Охридскиятъ архиепископъ Теофилактъ ратува за правата на черковата и частнитѣ лица, които били потѣпквани. Хрисовулитѣ отъ императора потвърждаватъ нераздѣлността на българската черковна област и ненарушимостта на правата ѝ слѣдъ прѣминаването на България подъ виз. владичество; тѣзи хрисовули потвърждаватъ по-раннитѣ български такива. Тѣ опрѣдѣлятъ границитѣ на българската черкова. Особно е била облагодѣтелствувана видинската епископия съ голѣми привилегии, като награда за вѣрността ѝ и за особнитѣ услуги при завоеванието на България. Императоръ Василий бѣ увеличилъ правата на българ. духовенство съ цѣль да намѣри въ него поддържка на своето господство надъ страната. Вѣроятно все съ подобна цѣль сж били дадени привилегии и на други съсловия¹⁾. На черкови и мѣнастири били дадени земевладѣлчески права. Епископитѣ добили право да сж поземелни господари и да иматъ извѣстенъ брой клирици и парици. Въ полза на духовенството било уредено: 1. Клирицитѣ и парицитѣ на епископа били освободени отъ натурални тегоби въ полза на държавата. 2. Черковнитѣ населени земи били изключени изъ вѣдомството на военнитѣ и граждански чиновне; 3. Въ полза на духовната властъ се установилъ канонически данѣкъ събиранъ отъ черковнитѣ селяни и вардариотитѣ²⁾.

Въ извѣстно врѣме, за което се отнасятъ писмата на архиепископъ Теофилакта, България е била подвѣргната на най-жестоки произволи и ограбвания отъ страна на финансови агенти и бирници. Извѣстното на Кедрина, че всѣки българинъ, имащъ единъ чифтъ волове, е билъ длъженъ да дава ежегодно мѣра пшеница, просо и сѣдѣ вино, се опровергава отъ по-сетнѣшнитѣ данни. Данѣцитѣ били и много, и тежки. Въ нѣкои мѣста черковитѣ опустѣли; и клиръ и селяни се разбѣ-

¹⁾ Успенскій, 19. — ²⁾ Ibid. 20.

гали по гората. Въ едно писмо Теофилактъ пише патриарху: „Безсрамието на грѣшниците (управници) дорасте до небето, тѣ убиватъ вдовици и сирачета, туземецъ и пришелецъ. Нѣма защитникъ или освободителъ, всичко гине, измамниците господаруватъ надъ насъ. Бирниците събиратъ и пусталитѣ остатки отъ сѣрпа... И ако нѣкой имъ напомни за царя и за меча му, който е за страхъ на злодѣитѣ, тѣ усмиватъ това слово, като изгубило всѣки смисълъ... Отъ тукъ тежки тегоби и не-сносни изпълнители: тѣ събличатъ и бичуватъ клирицитѣ, прѣброяватъ и грижливо прѣтърсватъ парицитѣ, земята измѣрватъ съ скоковетѣ на бѣлхата, всичко е измѣрено и прѣтеглено, безумната система идва до прѣтегляне на месо и кости. Свойството на едного Бога — изпитването на сѣрдцата и нервитѣ — сега е станало качество на бирниците... Взематъ взятки, и като ги получаватъ, сѣрдятъ се и заплашватъ тѣзи, които сж направили приноса си, за да продължаватъ постоянно да даватъ“.

Още по-късно — въ врѣме на царуването на Йоана и Мануила Комнина (1118—1180) самото име България и български почва да се затрива. Историцитѣ-политици, като Кинамъ и Акоминатъ сж много скжпи въ етнографически и географически термини, когато се отнася за България. Подновява се старото название Мизия, Загора. Вмѣсто за български говори се за власи. Поради туй и движението противъ Византия отъ 1186 г. се приписва отъ виз. писатели на влашки елементъ.

Усилия грамадни за погрѣчване страната сж били правени прѣзъ всичкото врѣме на грѣцкото владичество. Това е било достигнато нѣкъждѣ повечко, нѣкъждѣ малко или съвсѣмъ слабо. Въ Морея (Пелопонезъ) и цѣлия грѣцки полуостровъ, Тесалия, Южна Македония, Южна Албания и Тракия, еленизацията, почнала по-рано, се ширѣше и пускаше корени все по-дълбоко. Славянскитѣ тукъ селища се прѣтопяваха въ грѣцки. Вънъ отъ културното влияние, съ което разполагала Византия, тя намѣрила за още по-сигурно срѣдство да разрежи населението: канила разни дивни орди и ги пускала въ сѣверна България, а въ южна и западна — разселвала узи, печенегни, арменци¹⁾. При това въ врѣме на първитѣ ожесточени борби за българската свобода и независимостъ, българското население било намалено наполовина. Отъ къмъ края на XII вѣкъ грѣ-

¹⁾ Успенскій, 67.

цитѣ гледали дори на сѣв. България като на неотемлима часть на империята. И стремѣжътъ на българитѣ да възстановятъ независимото си царство се е струвалъ като дързко увлечение отъ страна на нѣкои недоволници.

III. ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО.

(1186—1396).

§ 1. Възстановление на второто българско царство.

Пакъ оня кжтъ, отъ който се почна основанието на първата българска държава, послужи за възстановление и на новото второ българско царство. На чело на освободителното движение се поставили двамата братя Асѣновци — Петръ и Асѣнъ, които били отъ болѣрски родъ. Ближнитѣ и непосредствени причини, които да обясняватъ възстанието, сж оскъдни поне у лѣтописцитѣ. Но тѣ се криятъ въ недоволството срѣдъ населението отъ управлението, въ общия разслабенъ строй на империята и въ промѣната на династията¹⁾.

Въ империята бѣха се появили малки центрове, подобия на феодални владѣния, които се стремѣли къмъ политическа самостоятелностъ. Самата администрация създавала сжщо мѣстни интереси. Привилегированитѣ болѣри и землевладѣлци въ провинциитѣ засилили своитѣ единъ видъ феодални държавици и така разнебитвали самодържавната монархия. Отдѣлятъ се Кипъръ, Трапезундъ, псниква нѣкакво си деспотство въ Елада-Пелопонезъ, образуватъ се почти самостоятелни деспотства въ Македония, на чело на които понѣкждѣ заставатъ български старѣи-болѣри, — ето явленията, които прѣдшествували дѣлото на Асѣновци и възстанието въ сѣв. България. Споредъ прѣ-красното изражение на единъ съврѣменникъ, „и прѣдставителитѣ на знатнитѣ родове, безъ да губятъ сили за образование и приготвление къмъ обществена дѣятелностъ, съ завистъ погледвали на царскитѣ украшения, като си съобразявали врѣмето, когато и тѣ ще могатъ да протегнатъ ржцѣтъ си къмъ тѣхъ“²⁾.

¹⁾ Успенскій, 123.

²⁾ Пакъ тамъ, 124.

Движението между българитѣ за независимостъ се почнало още около 1186 г. По-късно то се е разразило въ общо движение между повечето славяни на полуострова. Асѣновцитѣ най-послѣ успѣли да достигнатъ своитѣ въждѣления съ помощта на куманитѣ, които имъ помогнали въ първитѣ военни дѣйствия противъ Византия. Тоя пътъ за централна точка на царството се избралъ Търново, който остава въ всичкото врѣме на второто царство — неговъ прѣстоленъ градъ. Тукъ е станало и тържественото прогласяване на независимостта. Слѣдъ сполуката си Асѣнъ останалъ въ Търново, Петъръ — въ Прѣславъ. Както въ по-ранни и по-сетишни случаи ние се срѣщаме съ това дробене на върховната властъ и територията, което е, както и племенниятъ партикуларизмъ, характерна черта на всички славянски народи. Вънъ отъ борбата съ Византия, Асѣновци имали да се борятъ изново съ вътрѣшни противници — други знатни болѣри и старѣи. Византийцитѣ се възползували веднага отъ това. Севастократоръ Исаакъ, назначенъ за главнокомандуващъ въ войната противъ българитѣ, влѣзълъ веднага въ сношения съ партията, която била недоволна отъ Асѣновци, и се сближилъ съ шефа ѝ Иванко, комуто обѣщалъ съдѣйствие отъ името на императора, ако се рѣши да извърши прѣвратъ въ страната. Иванко групиралъ нѣколко недоволни болѣри въ едно, обѣщалъ имъ, че ще имъ повърне всички права и привилегии — на едри землевладѣлци, които били нарушили Асѣновци, и ги увѣрилъ въ закрилата отъ страна на византийското правителство. Болѣринътъ Иванко (Иванъ) убилъ Асѣния въ негова дворецъ въ Търново. Но Петъръ изпрѣварилъ очакваната изъ Цариградъ помощъ, оградилъ Иванко въ Търново и го принудилъ да бѣга, за да се спаси, въ Византия. Послѣдвалъ новъ заговоръ противъ Петра отъ страна на болѣритѣ. На прѣстола се явява третиятъ братъ Иваница или Калоянъ (1196—1207 г.), който бѣ живѣлъ въ началото на движението като заложникъ въ Византия, гдѣто бѣше добилъ извѣстенъ смѣлъ политически и държавенъ похватъ. Той се опълчилъ вѣщо противъ болѣритѣ — негови противници. Иванко, посрѣщнатъ ласкаво въ Византия, билъ обиколенъ съ слава и почести, ожененъ отъ императора Алексѣй-Комнинъ-Ангелъ за една принцеса, назначенъ за главенъ управителъ на Пловдивъ и главнокомандуващъ на гръцкитѣ войски. Иванко стоялъ на стража на византийскитѣ териториални интереси.

Слѣдъ дълги отъ двѣтъ страни състезания, между България и Византия билъ сключенъ миръ, при който Алексѣй-Ангелъ призналъ като държава на Калояна цѣла сѣверна България и частъ отъ южната. Наедно съ възстановяването на българското царство, била възстановена и старата независима българска черкова. Но споредъ тогавашнитѣ обичаи, усвоени отъ всички християнски държави, имало нужда да се подири признанието, покровителството и благословението на най-висшата свѣтска и духовна властъ въ Европа. Българитѣ, скарани съ Византия, не очаквали отъ тамъ подобно признание. Калоянъ прѣговаря за тая цѣль съ папата, чрѣзъ германския императоръ, а сетнѣ самъ направо съ Инокентий III (1199 г. слѣд.). Римъ гледалъ да се използва случая, за да добие повечко задължения отъ страна на Калояна. Петгодишнитѣ прѣговори се завършили съ провождането отъ папата Иоану-Асѣню царска корона, но Калоянъ настойчиво се наричалъ императоръ, а архиепископътъ български — патриархъ. Асѣнь се задължилъ отъ свое име, отъ името на князе и духовенството, че ще се подчинява на римската курия, ще пази законитѣ и обрядитѣ ѝ. Това е била унията на българската черкова съ латинската (1204 г.), приета по чисто политически съображения. Между друго, Калоянъ разчитвалъ съ помощта на папата да спре налитанията на маджаритѣ и да запази страната си отъ кръстоносцитѣ — франки и латинци.

Калояновото царуване било една редица отъ сполучливи и побѣдоносни походи противъ гърци и кръстоносци, но той нѣмалъ врѣме да се спре и помисли за вътрѣшното засилване и уреждане на държавата си. Тя оставала не малко разнебитена и отъ постояннитѣ стремежи къмъ отдѣлни князувания на разни болѣри — какъвто билъ Стрѣзъ. Калоянъ помагалъ на византийцитѣ, за да се отърватъ отъ новигѣ опасни врагове — латинскитѣ кръстоносци, които той надвилъ, а императора Балдуинъ взелъ въ плѣнъ.

Борисъ III или Борилъ, сестринъ синъ на Калояна, наслѣдилъ едно широко по пространство царство, което обемало не само Сѣверна България, но и частъ отъ Тракия и Македония. Въ негово врѣме е важенъ политическиятъ съюзъ съ латинцитѣ, войната съ сърбитѣ и свикването на събора противъ богумилитѣ въ Търново (1211).

§ 2. Развитие на второто българско царство.

Възстановеното второ българско царство се разширило, както видяхме, при Калояна. Иванъ-Асѣнь II (1218 — 1241), синъ на стария Асѣнь, наслѣдилъ Борила и далъ на бѣлг. държава оня политически тласъкъ, какъвто прѣди него бѣше и далъ Симеонъ. Епохата на Асѣнь II е крайно интересна отъ политическо гледище. Въ това врѣме въ Византия бѣха се установили латинцитѣ. Къмъ Цариградъ бѣха се обърнали и за византийския прѣстолъ се домогваха три съсъди: българитѣ, гърцитѣ отъ Никея, гдѣто царуваше прѣселениятъ тамъ императоръ Иоанъ Ватацесъ, и епиротитѣ, на които деспотъ бѣше киръ Теодоръ Ангелъ Комнинъ. Послѣдниятъ даже, слѣдъ прѣвземането на Солунъ, бѣше накаралъ охридския архиепископъ Димитрия Хоматиана да го вѣнчее за византийски императоръ. И Асѣнь II посѣгалъ къмъ Цариградъ, между друго, като ималъ надежда, че той ще бѣде избранъ настойникъ на малолѣтния Балдуинъ II де Куртене, въ качеството на близъкъ неговъ роднина, бидейки зетъ на маджарския кралъ Андрея II и на съпругата му Иоланта де Куртене. Но болшинството франки избрали Иоанъ де Бриенъ, бившъ иерусалимски кралъ. Асѣнь II се отличилъ съ сполучливитѣ си походи, въ които разширилъ българското царство до най-голѣмия териториаленъ съставъ — отъ Дунавъ до Бѣло море, отъ Адриатическо до Черно море. Опитътъ му да прѣвземе Цариградъ отъ латинцитѣ, бидейки въ съюзъ съ гърцитѣ, не се удалъ (1235). Отъ Иоана Асѣня II сж останали нѣкои характерни културни слѣди, каквито сж неговиятъ хрисовулъ даденъ „хорѣ всѣй Джбровнишитѣй“, надписътъ на мраморната колона въ Търново за неговитѣ завоевания и пр. Славното име на Асѣня II било скжло цѣнено, и слѣдъ него мнозина отъ българскитѣ царе си прикачвали това име съ гордостъ.

Сетишнитѣ царувания на Калиманъ (1241—1246), Михаилъ Асѣнь (1246—1257) били крайно злочести. България стамала арена на налитанията на кумани и татари, отъ които е трѣбвало да се откупува съ данъ. Нѣкои членове отъ българската династия Асѣневци забѣгнали въ Цариградъ, гдѣто до XV вѣкъ се срѣщатъ потомцитѣ имъ като патриции (болѣри) Асѣневци. Константинъ Тихъ, нареченъ тоже Асѣнь (1259—1277), по майка си внукъ на сръбския великъ жупанъ Стефанъ Нѣманя, не билъ по-честитъ отъ прѣдшественицитѣ

си. Къмъ татарскитѣ налитания се прибавили кждѣ Видинско маджарскитѣ нападения при Стефанъ Бела (1270), които си присвоили и титлата гех *Bulgariae*. Единството на държавата още повече се разнебило. Въ това врѣме се знае за управлението на Яковъ Светославъ—наричанъ и „*imperator bulgarorum*“ (1271), тоя сжщия, който е проводилъ Кърмчаята „Зонара“ на Киевския митрополитъ Кирила. Македонскитѣ крайнини подпаднали подъ грѣцко владичество. Явилъ се на сцената овчарьтъ Ивайло (1277—1279), нареченъ Лахана (т. е. зеле), който въ записъ на Свѣрлижкото евангелие е нареченъ царъ И в а й л о. Византийцитѣ проводили единъ другъ претендентъ за българския прѣстолъ — едного отъ Асѣновцитѣ, като А с ѣ н ѣ III, но той трѣбвало скоро да избѣга. Подиръ билъ избранъ болѣринътъ Георги Тертеръ I, куманецъ, когото ханъ Ногай татарски скоро прогонилъ и поставилъ за царъ боляринътъ С м и л е ц ѣ. Най-послѣ на прѣстола стѣпва Теодоръ Светославъ, синъ на Тертера I (1299—1321), който въдворилъ малко реда и възстановилъ силата на царството. Синъ му Георги Тертеръ II (1321—1323), воювалъ съ двамата Андрониковци (II и III).

Слѣдъ неговата смъртъ въ България настанала врѣменна анархия, на която турилъ край новиятъ енергиченъ царъ Михаилъ Шишманъ, синъ на видинския владѣтель Шишмана (1324—1330), основателъ на послѣдната династия на търновското бѣлг. царство. Михаилъ ималъ война съ сѣрбския кралъ, съ когото билъ роднина по жена си Ана (сестра на кралъ Стефанъ Уроша III). Послѣдната, слѣдъ Михайловата смъртъ, като регентка вмѣсто сина си малолѣтния Ш и ш м а н ѣ (1330—1331), управлявала една година. Боляритѣ я сваляли отъ прѣстола, който билъ завѣтъ отъ Михайловия сестринъ синъ Иванъ Александъръ. Царуването на Иванъ Александра бѣше продължително (1331—1367) и се ознаменова съ частично възстановление силитѣ на България. Иванъ Александъръ билъ шурей на сѣрбския кралъ Стефана Душана и зетъ на влашкия воевода Бесараба. Обаче нито това обстоятелство, нито явната солидарность на тѣхнитѣ политически интереси, не послужили за основа на тѣзи трима роднини и естествени съюзници да се опѣлчатъ противъ маджаритѣ, да се борятъ и противъ гърцитѣ и да се запазятъ отъ зададената турска опасность. Тѣ дѣйствували всѣки за себе си. Наистина въ това именно врѣме Сѣрбия се подига до най-високия сте-

пень на сила и слава. Знаменитиятъ Стефанъ Душанъ, въ врѣме на когото се създава едно обширно законодателство, билъ вѣнчанъ за „царь на сърбитѣ и гърцитѣ“ въ Скопье, откакъ разширилъ владѣнията си върху Македония, Епиръ и Тесалия. Но всичкото това е било единъ моментъ на избухване, всичко това е било само за нѣколко години. Византия не можеше да гледа, че „варваритѣ“, нахлули отъ сѣверъ, взиматъ връхъ на полуострова. Тя, както въ миналитѣ врѣмена бѣ дирила и намѣрила съюзници отъ сѣверъ, сега ги подири на изтокъ — въ Мала Азия, подири ги за да се противопостави и на сърби, и на българи. И тя намѣри прѣсната, буйна и жедна за походи и завоевания турска стихия.

Въ негово врѣме се държеха два събора противъ евреи, богомили, исихасти и други секти. Ив. Ал. издаде познатитѣ хрисовули на Орѣховския мѣнастиръ (1348), Зографския (1342). Наистина той е билъ хитъръ и ловъкъ царъ. Неговото царуване, обаче, се отличило само съ боеве, договори и нарушенията имъ, дипломатически хитрости, оправдавани отъ подобнитѣ взаимни отношения на съседитѣ му. Въ Византия се водѣше борба между Палеологовци и Кантакузенитѣ. Турцитѣ вече бѣха направили своето първо минаване въ Европа при Калиполъ (1353 г.). Скоро тѣ бѣха завзели областта край Одринъ и се домогваха да взематъ тоя укрѣпенъ византийски градъ, за който прѣзъ цѣли 800 години се борили българи и гърци. Стара-Загора и Пловдивъ бѣха вече въ ржцѣтѣ на единъ отъ воеводитѣ на Султанъ Мурада—Лала Шахинъ (1364). Въ това врѣме умира и Иванъ Александъръ (1365), като приживѣ раздѣли царството си между своитѣ синове — Иванъ Шишманъ, синъ отъ втората му еврейка жена (Търново) и Иванъ Срацимира, синъ отъ ромѣнката му жена (Видинъ). Другитѣ му двама синове, Михаилъ и Асѣнъ, бѣха се поминали въ боеветѣ противъ турцитѣ.

§ 3. Пропадането на българската държава подъ турското иго.

Турцитѣ, едно малко племе отъ тюркско произхождение, се появили най-напрѣдъ въ Мала Азия. Тѣ основали тамъ една малка държавица въ Витиния, при Бруса, подъ началството на Ертогрула (1231). Синъ му Османъ разширилъ тая държава и далъ ѝ името си Османска държава (Девлетъ османие), а на турцитѣ оставилъ названието: османлии, османци,

отомани. Бруса била първата му столица. Османовиятъ приемникъ Орханъ прѣвзелъ Никея и сключилъ съ Византия миръ. Въ междоусобията на Византия, Кантакузенъ повикалъ на помощъ Орхана. Той миналъ въ Европа (1353), и вече не помислилъ да се оттегли отъ завзетитѣ хубави земи. Първата жертва били Цимпа, една крѣпость, и Калиполъ.

За насъ тука е излишно да влизаме въ подробности на боеветѣ, които турцитѣ сж водили съ българи, сърби, византийци за да прѣвзематъ полуострова и да си подчинятъ земитѣ имъ. Тѣзи боеве били продължителни, жестоки и изтрѣбителни. Турската стихия обаче била тѣй буйна и смѣла, че отчаянитѣ усилия на уединенитѣ християнски сили не ги стресвали. Въ 1360 г. Одринъ станалъ столица на Османската държава въ Европа, на 1364 г. въ Пловдивъ се настанилъ първиятъ турски бейлеръ-бегъ Лала-Шахинъ, завоевателъ на тамошната областъ. На 1366 г. Шишманъ билъ принуденъ да сключи униженъ миренъ договоръ съ Мурада, да му плаща данѣкъ и да му даде сестра си за жена. Въ 1370 г. станалъ голѣмиятъ опитъ на кралъ Вѣлкашина, насоченъ да се изгонятъ турцитѣ изъ полуострова: била събрана до 60,000 войска отъ всички народности. Съюзната войска имала ожесточена битка при Чирменъ (около Харманлии на р. Марица на 26 септ. 1371 г.). Сражението се свършило злочесто за християнитѣ. Мѣстото е било наречено сжрпъ-сжнджгж (сърбско поражение), а въ дѣйствителностъ то би трѣбвало да носи по-право названието: балканска сѣсипия. Не успѣли и усилията на Шишм., който се присѣдинилъ по-късно къмъ сърбитѣ за задружна работа, като се отказалъ отъ турското данничество, както не успѣлъ и босненскиятъ банъ Стефанъ Твѣрдко, зетъ на Срацимира Видински (1386). Излѣзла злополучна и послѣдната рѣшаваща битка на Косово-поле (Видовъ день, 15 юний 1388), гдѣто билъ убитъ султанъ Мурадъ и царъ Лазаръ сърбски. Султанъ Баязидъ нареченъ Илджримъ (трѣскавица) зарадъ бързитѣ си и рѣшителни дѣйствия, довѣршилъ завладяването на полуострова.

Търново билъ прѣвзетъ отъ Баязидова синъ Челеби (17 юл. 1393 г.), Видинъ три години по-късно (1396). Шишманъ билъ хванатъ и откаранъ въ Пловдивъ, гдѣто се поминалъ плѣнникъ. Синъ му Александъръ се потурчилъ и по-късно билъ паша-управителъ въ Мала Азия. Послѣдниятъ български патриархъ, създателъ на една цвѣтуща книжовно-просвѣтителна

епоха — доблестниятъ Евтимий, билъ сѣщо плѣненъ и откаранъ въ Родопа. Сѣщо билъ плѣненъ въ Никополъ Баязидъ, когото откарали въ Бруса. Синъ му Константинъ и другиятъ синъ на Шишмана Фружинъ напрасно се опитвали да извикатъ едно ново освободително движение. Всичко било загубено. Още педесетъ години и турцитѣ вече иматъ въ рждѣтъ си цѣлия Балкански полуостровъ, а отъ гордата Византия правятъ своя столица, слѣдъ прѣземането ѝ отъ Мухамедъ II (29 май 1454 г.).

На второто българско царство билъ туренъ край отъ турцитѣ слѣдъ едно бурно сѣществуване отъ 208 години, както на първата българска държава, по-напрѣдъ отъ византийцитѣ, слѣдъ единъ свободенъ политически животъ отъ 330 г. Българската държава имала самостоятелно политическо сѣществуване отъ 537 г. Българскиятъ народъ заживѣва единъ политически робски животъ, станалъ още по-тежъкъ поради духовното му иго подъ цариградския патриархъ. Но тоя народъ е пазилъ прѣзъ всичкото врѣме на турското владичество въ своитѣ дълбоки нѣдра жизнена сила за да възкрѣсне къмъ новъ самостоятеленъ животъ въ послѣдната четвъртъ на XIX столѣтие.

§ 4. Причинитѣ за пропадането на Българската държава.

Единъ мѣченъ въпросъ е да се посочатъ истинскитѣ причини за пропадането на коя и да било държава. Сѣщо такъвъ е и въпросътъ за причинитѣ, които извикаха, докараха и ускориha пропадането на България. Тѣзи причини сѣ сложни и многобройни. Нѣкои отъ тѣхъ сѣ се коренѣли дълбоко въ строя на държавата, при който се е живѣло цѣли столѣтия, нѣкои сѣ свързани съ обществения животъ отъ по-късно врѣме, нѣкои сѣ съвършено случайни, външни, и независещи отъ народа и правителството му.

К. Иречекъ, въ своята „Ист. на бѣлг.“, посочва на три обстоятелства, които сѣ могли да бждатъ най-близкитѣ причини за падането на Търновското царство: 1) византийщината; 2) богумилството и 3) срѣдновѣковниятъ феодализъмъ. Тия три причини, колко и наистина да сѣ влияли за това пропадане, тѣ не сѣ единственитѣ и най-сѣщественитѣ. Ние бихме могли да посочимъ на слѣднитѣ най-вѣроятни обстоятелства и факти, които, въ съвокупность взети, докараха така лесно пропадането на Българската държава.

1. Българската държава не сполучи въ всичко врѣме на своето сѣществуване да добие една трайна вжтрѣшна органи-

зация, едно заякване на държавния организъм, едно жизнено начало. Както и да изследваме разнитъ епохи на политическото и национално процъвтѣване на българитѣ, ние не намѣрваме ни въ едно врѣме закрѣпване на идеята, на съзнанието за българска държава у маситѣ, у племената, които влазяха въ състава на българската земя. Държавната постройка сѣкашъ се крѣпеше само върху оная основа, която изобразяваше личността на тоя или она български владѣтель. Уменъ, енергиченъ, щастливъ ли бѣше той въ своитѣ походи — държавата се засилваше. И обратно. Вънъ отъ личнитѣ качества на владѣтеля, не се забѣлѣзва нѣкаква сила, нѣкое начало, което да свързва, уячвава, закрѣпва държавата.

2. Редомъ съ това идѣше несвързаностъта, необединеностъта въ единъ националенъ организъмъ на самитѣ славянски племена, които встѣпиха най-напрѣдъ въ политическата единица — наречена българска държава. Гильфердингъ мисли, че тукъ е виновато завоеванието, насилственото завладѣване на славянскитѣ племена отъ тюркскитѣ българи¹⁾. „Мъртвешко било, казва Г., създанието на насилника завоевателъ, тая българска държава, съ която покорениятъ славянски народъ съ течението на врѣмето се помирилъ да живѣе, но не можелъ съвсѣмъ да се обедини, чрѣзъ всички сили, съ всичката любовъ на своя духъ“. Насилственото завладѣване е причината, дѣто разни племена се придържали у своя партикуларизмъ и не се поддавали на обединяващото начало. Аспаруховата завоевателна орда донесла не жиждително, духовно-жизнено начало „Нѣмането духа на животъ въ държавата се усѣща, казва Г.; най-жестокиятъ поражения и бѣдствия би могли да оставятъ жизнената сила непрѣклонна . . .“²⁾ Ние не сподѣляме тоя възгледъ на Гильфердинга въ всичката му цѣлость. Не може да се приеме, че завоеванието на Аспаруховата орда е крило въ себе отсъствието на жизнена сила, което се забѣлѣзва въ българската националностъ. Но истински сж сѣжденията на Г. за пропадането на България подъ византийското владичество, когато казва: „Упадъкътъ на България подиръ смъртъта на Симеона, нейното вжтрѣшно разслабване и раздори, подчинението ѝ на Византийската политика, ние не прѣписваме на случайното дѣйствието на личноститѣ: нито Петъръ, нито Сурсувулъ, нито гъркинята Мария, нито отстранениятъ отъ прѣстола братъ на царь Петра

¹⁾ Письма, 177 и слѣд. — ²⁾ Ibid. 173.

не би били въ сила да направятъ това самички; тѣхнитѣ лични склонности и страсти сж могли да извикатъ на явѣ и да изразятъ на дѣло това, което е било подготвено отъ общия ходъ на българския животъ . . . Бързо узрѣване и болезненост — ето най-общата и най-сжществена особностъ на българската история".

3. Партикуларизмътъ, т. е. стремѣжътъ на племената да си иматъ отдѣлни самостоятелни области, улесняваше опититѣ да се развие и въ България едно подобие на феодализъмъ. Зърно на феодализъмъ донесе още Аспаруховата дружина. Подобие на феодализъмъ се появи въ врѣме на гръцкото владичество и се разви още повече въ врѣме на кръстоноснитѣ походи. Болѣритѣ въ областитѣ ламтѣха отъ желание да се обособятъ колкото се може повече и отъ своитѣ поземелни владѣния да образуватъ отдѣлни „държавици". Въ всичко врѣме и въ първото и въ второто българско царство ние се срѣщаме съ такива отцѣпници-владѣтели, които напомнятъ отдѣлнитѣ владѣния на Руската ранна история и феодализма въ Срѣдня Европа. Държавата нѣмаше единъ единчѣкъ центръ, около който да се върти цѣлитѣ държавенъ животъ. Свои центрове си създаваха и другитѣ владѣлци-болѣри. А всичко това разклащаше отъ основа цѣлостта и силата на държавата.

4. Тоя партикуларизъмъ, и стремѣжътъ къмъ феодализъмъ извикваше много пжти смутове и междуособици, безспорно гибелни за частния и общественя битъ на населението. Самиятъ прониарско-феодаленъ пѣкъ строй създаваше люде прикрѣпени о извѣстни земи, но никога не привързани къмъ Българската земя, не милѣящи за отечеството и много пжти съвсѣмъ негодни да му бждатъ вѣрни защитници.

5. Богумилството не бѣше най-незначителната въ цѣлата съвокупностъ причини за отслабване и упадѣкъ на България. Независимо отъ обстоятелството, че то проповѣдваше едно гибелно за държавния строй учение, — безъ да се разбере хубащата му страна за равенството и братството: въ онова врѣме то бѣше крайно разрушително, понеже богумилитѣ на дѣло привѣтствуваха чужденеца като спасителъ. Тѣй направиха въ България, тѣй постѣпиха богумилитѣ и въ Босна, гдѣто запазиха за себе си голѣми привилегии, като приеха исляма, и станаха господари (бегове и аги) на покорената рая — наречени кметове, т. е. зависими земедѣлци.

6. Това, което Иречекъ нарича византизъмъ, сжщо така е влияло за упадъка на Българската държава, като приемъ да се нарече така само развращаващото влияние на Византия, съ порочнитѣ актове: шпионството, подкупитѣ, насъскването едни боляри противъ други, всички противъ царя, даването прибѣжище на българскитѣ бѣглеци въ Византия за да бждатъ слѣдъ това, споредъ нуждата, насъсквани и пускани въ България за причиняване пакости, смутове и междуособици. Характерно явление! Византия винаги почти имала въ своитѣ стѣни нѣкой претендентъ за българския прѣстолъ, по нѣкога и за сръбския. Тази дълбоко безнравствена политика на ромеитѣ имъ услужвала често, но тя не можела да не компрометира домашнитѣ ѝ сили. Въ всѣки случай византизъмътъ, тѣй схващанъ, не малко зло причини на България и доста спомогна за политическия ѝ упадъкъ и пропадането ѝ подъ чуждо иго.

Като непосредни и най-близки причини може да се посочатъ още на слѣднитѣ:

1. Отсѣствието на солидарность между Сърбия, България, Хърватско, Босна и Херцеговина въ момента на нахлуването на турскитѣ пълчища. Нѣма никакво съмнѣние, че ако помемнатитѣ югославянски държави биха си подали искрено ръка за взаимна отбрана — малобройнитѣ въ началото турски пълчища можеха много скоро да бждатъ изгонени изъ полуострова. Славянскитѣ държави бидоха жертва на своя националенъ сепаратизъмъ.

2. Враждата на славянскитѣ народи къмъ Византия. Византийцитѣ повикаха турцитѣ, между друго, за да имъ помогнатъ противъ славянитѣ. Турцитѣ съумѣха да използватъ тази покана.

3. Индиферентизмътъ на католическия западъ на чело съ Римъ къмъ близкия и схизматически изтокъ сжщо така игра известна значителна роль въ балканската катастрофа. Католическиятъ свѣтъ се раздвижи и заготви противъ турцитѣ едва тогазъ, когато тѣ, побѣдители на цѣлия Полуостровъ, минаха Дунава и заплашиха сжществуването на западнитѣ държави и народи.

4. България, най-послѣ, а заедно съ нея и Балк. Полуостровъ стана плячка на една млада, буйна и неустрашима турска стихия, която бѣше крѣпко организирана, силно фанатизирана и горещо вѣрваща въ своята сполука. Това послѣдното значеше твърдѣ много.

Д Ъ Р Ж А В Н О П Р А В О .

ОТДѢЛЪ ПЪРВИ. УСТРОЙСТВО.

За да съществува една коя и да било държава, необходими сж три съществени елементи: 1. територия; 2. население, което живѣе на тази територия, и 3. една върховна власт, която да обединява въ едно цѣло тоя народъ.

1. ТЕРИТОРИЯ.

§ 1. Елементитѣ на българската държава.

Първиятъ елементъ, който е легналъ въ основата на бълг. държава, сж, прѣди всичко, онѣзи най-ранни племенни организации, отъ които се е образувала тя. Тѣзи организации сж били вече прѣминали периода на скиталческия, номадски битъ, и имали заседналъ животъ. Славянитѣ на полуострова имали своитѣ постоянни селища, своитѣ хижи (колиби). Тукъ тѣ се групирани на първо врѣме като задруги, въ които кръвнитѣ, родовнитѣ начала сж прѣобладаващи надъ териториалнитѣ. Разраслата се задруга служила за основание на други като нея най-напрѣдъ по-малобройни, послѣ по-многобройни задруги или голѣми челяди. Съюзътъ отъ такива задруги завземалъ една малка територия и така съставлялъ общината. Между кръвнитѣ задруги и териториалнитѣ общини има прочее извѣстна генетическа връзка. Ако хвърлимъ и днесъ дори погледъ върху названията на нашитѣ общини и ако изучимъ тѣхното произхождение, ние ще видимъ, че тѣ водятъ потеклото си отъ нѣкой родоначалникъ, който е далъ името на рода си и наедно съ това на селото, на териториалната община, гдѣто се е разрасвалъ и заселвалъ тоя родъ. Такива сж многобройнитѣ названия на селски общини въ цѣла България и до днесъ: Драгановци, Добрювци, Петковци, Раднювци, Руховци и пр. Същото се срѣща въ старо врѣме, когато все така родоначалникътъ е много пжти давалъ название на племенната единица.

Веднажъ общината съставена на кръвна, роднинска основа, тя не можела да удържи до край тоя си характеръ. Икономи-

чески условия изискватъ или допускатъ заселването и на чужди за рода лица. Изборната система на селския общински старѣя замѣня системата на завземане това мѣсто по силата на родо-началническо право. Такива общини се появяватъ слѣдъ врѣме по на страна отъ първоначалната. Тѣ се държатъ въ извѣстно общение, заематъ извѣстно териториално пространство — съставяйки единъ съюзъ — жупа, околия, областъ (волость у руситѣ). Тѣзи жупи съставляватъ по-голѣмъ съюзъ, отъ който се ражда малката на първо мѣсто племенна държавица, княжеството, имаше своята територия.

Въ стара България славянскитѣ племена, които заварва историята въ първитѣ вѣкове на заселването имъ въ полу-островъ (III—VII), сж прѣживѣли повече или по-малко поменатитѣ стадии на развитие до племенна държавица. Такива племена е имало доста и ние говорихме за тѣхъ въ отдѣла за образуването на държавата. Когато се появи Аспаруховата орда отсамъ Дунава, побѣди и обедини нѣколко такива племена въ земитѣ на Долня Мизия, гдѣто създаде и основа първата българска държава (678 г. сл. Хр.) съ една опрѣдѣлена територия. И тѣй, славянскитѣ населения, разположени въ земитѣ на Долня Мизия, събрани и стегнати въ една обща организация наедно съ българитѣ отъ ордата на Аспаруха и подъ властта на тоя първъ владѣтель — сж елементитѣ на първата българска държава. Около тая ядка се върти въ всичко врѣме политическото съществуване на българския народъ.

§ 2. Понятие за старобългарската държава и термини, съ които се изказвало това понятие.

Аспарухъ създаде държава, която по формата си бѣше едно по-високо изражение отъ ония обществени организации, които съществуваха по-рано между крайдунавскитѣ славянски племена. Ако въ основата на задругата въ онова врѣме и още вѣкове слѣдъ това лежеше родствениятъ, крѣвниятъ елементъ, ако въ племеннитѣ обществени организации продължаваше да се проявява доста силно сѣщиятъ родственъ елементъ въ тѣсно единение съ териториалния, завоевателската и организационна власть на новодошлата военна дружина послужи за не малко сѣщественъ елементъ при образуването на новата държава. Едва въ това врѣме може да се каже, че българската държава

се явява като организирано общество, живуще на своя територия, имаще своя върховна властъ.

Въ ранното врѣме на племеннитѣ обществени и необединени организации, когато не е имало държава въ дѣйствителностъ, не е съществувало и терминъ за понятието. И по-сетнѣ не се срѣща скоро едно такова название, което да дава ясно изражение на новата държавна единица. Самата дума държава на старобългарски и първоначално не е обозначавала това, което ние съ тоя терминъ разбираме днесъ. Въ самото начало съ името държава се е разбиралъ извѣстенъ клѣсъ недвижимъ имотъ, нахлѣдъщ се въ държението на нѣкого — лице единично или колективно. Държава е била дума равнозначеща съ имѣние, владѣние, имотъ, държанъ отъ единого. Въ много мѣста на днешна България и до днесъ „държава“ ще каже земята, и въобще недвижимитѣ имоти, които притежава нѣкой, а още по-опредѣлено, цѣлото имѣние на нѣкого (чифликъ)¹⁾. Както въ днешния народенъ говоръ, така и въ хрисовулитѣ понѣйдѣ, държава означава владѣние, имѣние²⁾. Въ много познати южнославянски хрисовули сѣщо така държава означава имотъ, принадлежащъ нѣкому. Обаче това название скоро почва да обозначава владѣние на цѣла околностъ земя и населенитѣ въ нея жители, отстѣпени на врѣменно държане нѣкому — въ противоположностъ на това, което е било бащиния³⁾.

Слѣдъ това много лесно е било значението на „държава“ да направи още една стѣпка и да означава не околия, жупа, отстѣпена въ владѣние, а цѣлата страна, държана отъ владѣтеля. Ето защо по-късно и въ нѣкои отъ хрисовулитѣ се срѣща думата държава въ смисълъ на съврѣменното ѣ значение. Такова е значението на държава въ Орѣх. хрисовулъ на Ив. Аександра: „Писа и подписа царство ми царскимъ обичнимъ

¹⁾ Въ Кюстендилско, Софийско, Трънско — съ термина държава наричатъ съвокупността отъ имотитѣ на единъ домакинъ. Вижте имотъ: СБЮО. Държ. право, стр. 1.

²⁾ Съ хрисовулъ царствами святаго и великославнаго чудотворца и архиепарха. вся му дрѣжава и области. Хрис. на Ив. Алекс. даденъ на Орѣх. м-рь. Стб. пр. пам. стр. 161.

³⁾ Зигель, Законникъ, 73. Впрочемъ, въ Душановия Законникъ ние срѣщаме на нѣколко мѣста думата дрѣжава въ смисълъ на имѣние (имоти съ населението въ тѣхъ), отстѣпени на разни „властели“. Чл. чл. 35, 57, 81, 142, 178, 190.

знамениемъ вѣни . . . е благочестива, и благовѣрная, назнамена държава царства ми*. (Стб. пр. п., 161). Въ сѣщия смисълъ е употрѣбена държава въ слѣдното мѣсто на Рилския хрисовулъ, даденъ отъ Иванъ Шишмана: „Аще кто начнетъ отъ людей монастырскихъ ходити с купиж з добиткомъ своимъ по вѣсей държавѣ и области царства моего, да купуваятъ и продаваятъ свободно“. (Стб. пр. п. 169).

За изказване понятието на територия въ най-ранно врѣме била употрѣбвана думата: земя, земля. Земята е хранила, поддържала челядта, задругата; въ нѣдрата на земята общищината е намѣрвала своето селище; върху земята е почивала основата на жупата, на племенната държавица; най-сетнѣ това название е най-прилѣгало да се даде на територията, па и на самата държава. „Земя“ е терминъ, който се срѣща въ всички славянски езици, употрѣбяванъ въ сѣщия смисълъ. Собствено „земя“ е означавало, най-напрѣдъ, работената земя, по-късно обитаваната отъ племето територия, областта, и, най-сетнѣ метафорически — тя е прѣнесена и на другитѣ два елемента въ държавата: населението и властта. Въ най-раннитѣ български писмени паметници на български, ние срѣщаме ясно еволюцията на туй употрѣбяване термина земя за област, територия, държава¹⁾.

¹⁾ Въ ЗСЛ, терминътъ земя, земля е употрѣбенъ на нѣколко мѣста виѣсто областъ, жупа: „достойтъ отъ князя земли тои чресъ землю да въ иноу землю продадѣтъ“ (чл. 4. ср. и чл. 27). Сѣщо така виѣсто областъ тоя терминъ е употрѣбенъ въ хрисовула на Ивана Асѣня II даденъ на Дубровникъ. Тамъ е казано: „и до коя либо земѣ или хори дойдѣ . . .“ „земя арбанаскаж . . .“ Въ хрисовула на К. Тиха даденъ на Вирп. мѣнастиръ се срѣща: „Съшедше царство ми въ долню землю“ — разбира се Македония. Тоя терминъ е познатъ и на народнитѣ ни умотворения. Въ българската хроника на Самеона Логотета терминътъ „Българскж земля“ се употрѣбыва на много мѣста — както въ смисълъ на територия, така и въ тоя на държава: Есени же приспѣвши поржчи царь (Иустинианъ) воеводѣ Петру зимовати на Българскон земли съ войскож (63). Тукъ е повече смисълъ на територия. — „Яко да множ приѣмеша вѣсж Българскжя земля“ (82). Тукъ сж думя на Телерика и означаватъ държава, господарствения сѣюзъ. Въ смисълъ на територия земя е употрѣбывана въ Асѣнова надписъ на мраморната колона въ Търново: „А земя вся прияхъ отъ Одринж и до Драчѣ—грѣцкж еше же арбанаскж и сръбскж“ (Раковски, О Асѣнѣ, 9). Това значение на земя се срѣща и въ Душан. Законникъ (115. 140), у руския лѣтописецъ: „Откуда естъ пошла Руская земля“; въ Руската

Още въ проповѣдитѣ на едного отъ българскитѣ презвитери Козма се казва: „И якоже случися Българстѣй земли въ лѣта православнаго царя Петра бысть попъ именемъ Богумилъ, а по истинѣ Богу немилъ, иже нача первіе учити ереси въ земли Българстѣй“. Въ трудоветѣ на патриархъ Евтимий сжщо така се срѣща названието земя за територия и държава: „грѣчьскя земля“. Въ договора съ Дубровникъ, сключенъ отъ Михаила Асѣня, се четатъ слѣднитѣ редове: „Тебе светому и вѣрному въ Христа Бога цару самодръжцу въсей земли българске господину Михаилу Асѣню“. Сжщо така се срѣща думата земя и въ народнитѣ умотворения¹⁾.

Терминътъ земя вмѣсто областъ, територия и по-послѣ — държава, се обяснява и отъ частно-правното гледище за държавата, по силата на което тя се считала като имѣние на тоя или оня владѣтель.

Редомъ съ термина земя въ старитѣ паметници се срѣщатъ други думи: страна, а въ християнския периодъ — цар-

Правда се казва: „Правда оустановлена Русской земли“; въ рускитѣ договори се срѣща „Грещкая земля“ и „Руская“. Въ тѣзи случаи земя, земя обозначава не само географическото пространство и не само територията, но цѣлия господарственъ съюзъ — държавата. Игоръ, като се помирилъ съ гърцитѣ „повелѣ печенѣгамъ воевати болгарску землю“ т. е. да воюва противъ българската държава, която бѣше враждебна на негова съюзникъ — Византия.

У власитѣ, които цѣли вѣкове сж употребявали за писменъ старобългарския езикъ, именно въ тѣхнитѣ хрисовули се употребява сжщо така термина земя, земя въ смисълъ на държава.

¹⁾ Въ смисълъ на територия земя се срѣща и въ народнитѣ пѣсни: „Изведе го капитанче, изъ хубава руска земя, и по него силна войска (СНУ. III. 25.). — Мома хубавица моли Бога да ѝ ладе „крила соколови“ че да хвъркне:

Да отиде у бугарска земя

Да избере юнакъ надъ юнака . . .

По нѣкога понятието на територия и държава се смѣсва и не е толкозъ ясно:

Размирила са ѝ влашката земя,

Влашката земя и богданската.

Въ Геровия Рѣчникъ ни се съобщаватъ слѣднитѣ мѣста изъ народния говоръ, гдѣто думата земя означава областъ: „Ако ще бжде прѣзъ земя, пакъ нея ще зема“, или въ пѣсенъта на Стоянка, която стояла на край Бѣли-Дунавъ, плакала и Бога молила: „Боже мили Боже, сълъ я съмъ остала, сълъ я съмъ остала и сестра Елица. Сестра се ожени далекъ Донѣмъ Земѣ“.

ство. „Страна“ изгледва да е употребена повечето въ случаи на прѣводни изрази. У Константина Багрянородни се казва: „Търновска страна“; въ живота на Св. Климентъ: „Българска страна“ редомъ съ „Българска земя“. У патриарха Евтимия: „Гръчская земля“ (Werke, 21).

Терминътъ царство се срѣща прѣимуществено вмѣсто „величество“: „царство ми“ — мое величество, изразъ употребенъ по византийския типъ: *Βασιλεῖα μου*. Това е най-честото употребление на израза царство ми въ христовултъ. Има обаче мѣста, гдѣто царство означава държава, empire. Въ Вирпинския христовулъ на Константина Тиха тоя терминъ се срѣща въ една фраза съ двѣтъ различни понятия: „И да не метеха никои кефалиѣ и никотори владалець царства ми, ни владалци господствуѣщи по царству ми“ (Стб. пр. п. 151). Сѣщо така терминътъ се срѣща въ писмото на Якова Светослаза до Киевск. митрополитъ: „Понеже тако подобно естъ сей Зонарь во всѣкомъ царствѣ единой быти на соборѣ“ (Стб. пр. пам. 144).

Въ трудоветъ на патриархъ Евтимий се срѣща названието царство, държавно царство, Българска държава¹⁾. Въ народнитъ умотворения и говоръ се срѣща думата царство, българско царство. Нѣкъждѣ се употребява терминътъ: царщина²⁾.

¹⁾ Патриархъ Евтимий, въ житието на св. Иоанъ Рилски, пише: „Не многу же времени мимошедшоу вѣнегда благоволи Богъ обновити Българскѣя дръжавѣ и въздвигнати, по писанномуу рещи, падшѣя ся сѣнь, обетшавшѣя Гръчскимъ насиліемъ, въздвиге рогъ Българскаго царства“ (Калужнячки, Werke 23). И по-долѣ: „Всечестномуу божію архіереу киръ Василіу и доуховномуу отцоу нашего дръжавнаго царства.“

²⁾ Струва да се прослѣди употребяването на думата „царщина“, която въ много мѣста въ България се употребява въ смисълъ на царство — особно въ Рупчоско. Споредъ монгъ изслѣдвания, тя наистина означава тъкмо това, което ние разбираме подъ думата „държава“. Въ нѣкои други мѣста тя има двойко значение: 1) на държава и 2) на фискъ (хазна). Така изприитъръ казва се: 1) „царщина се крѣпи съ даване“, „царщина безъ аскеръ не може“, и пакъ 2) „туй е за царщината“, „като го иска царщината ще се дава“ (Еленско). Въ послѣдния случай имз едно малко приближаване къмъ понятіето фискъ. Сравни подробнитѣ данни у С. С. Бобчевъ, Сборникъ на б. юр. об., Държавно право 1—6.

Названието „България“, въ каквато и да било форма, се срѣща твърдѣ рѣдко въ първоизточникитѣ и паметниците. Най-често се чете въ прѣводитѣ. Въ прѣведената служба на св. Климента е казано: „Творение кр. Григоріа архіепископа прѣвие Иустиниани и всеи Българіе“ (СНУ. XVI—XVII). Тамъ е най-старото поменуване на думата България.

Въ чуждитѣ земи България бивала наричана разнo: въ Византия по грѣцки Βουλγαρία, на Западъ Bulgaria, — Burgaria, по френски — La Bogrie, La Bougrie, La Bourguerie; по арапски—Борджани. По славянски прѣимуществено се е казвало Българска страна или земя и по-късно държава. Терминътъ България по славянски е голѣма рѣдкостъ да се срѣща, а съ думата Българи означавали по нѣкога понятието на България, напримѣръ въ Българѣхъ е подразумѣвало въ себе си всички земи, населявани отъ Българи, на които българскиятъ царъ се е считалъ за владѣтель, господарь. Иванъ Асѣнь II на колоната въ Търново пише: „азъ Іоанъ Асѣнь во Христа Бога вѣрни царъ и самодържавецъ Българомъ“.

Вънъ отъ България било разпространено и друго едно название за обозначавање Българската държава: то е било Загоріе или Загора. То е било приблизително страната между Балкана, Дунава, Тимокъ и Черно Море, т. е.—старата Мизия, ядката на старото българско царство.

Въ договора съ Венеция 1352 г. Иванъ Александъръ се казва: „per la dio gratia imperator del Zagora, de Bolgarie, de Giresi“. Думата „Загора“ е употрѣбена въ грамотата на Иванъ Асѣнь II, дадена на Дубровникъ, дѣто се казва: „до Трънова и по всему Загориу“.

Въ венециански и генуезски грамоти се чете: „imperator del Zagora“ намѣсто императоръ на България; а пъкъ въ грѣцкитѣ цѣль редъ паметници срѣща се „ἄρχων τῆς Ζαγοράς“. Колкото се касае до византийскитѣ писатели, освѣнъ че сж употрѣбявали по-напрѣдъ посоченитѣ думи, именно: Вулгария, а послѣ думата Загора. по нѣкога много често сж употрѣбявали, за да означатъ българската държава, думата Миси, а нашата земя сж наричали Мизия, Мисия.

§ 3. Външниятъ съставъ на територията.

Територията на българската държава е почнала отъ малко пространство и се е измѣнявала въ външния си съставъ споредъ врѣмето и царуванята. Ядката на тази територия, обаче, винаги е обхващала земитѣ между Дунавъ и Хемъ (Балкана) Черно-море и Тимокъ. Това е била Малката Скития (Добруджа) и Долня Мизия (крайдунавска България).

При основателя на Бълг. Държава Аспаруха територията е заемала мѣстата между Дунава и Балкана, всичкото пространство отъ Варна до римскитѣ диоцези на Тракия и Илирия; това е била западната граница на царството. При Тервела границитѣ на територията се разпространили на западъ до р. Тимокъ и България станали въ непосредствено съседство съ аваритѣ—по Дунава. Междусобицитѣ, въ които ние виждаме единъ отзивъ на борбата между славянска и българска стихии, до врѣмето на Крума не спомогнаха да се разшири, а, по нѣкога, послужиха да се стѣсни териториалниятъ съставъ на българската държава. При Крума (802—815 г.) българската територия се разширява. Тя обема въ границитѣ си: Добруджа, придунавска България и Дакия; по тоя начинъ тя се простираше отъ Хемъ до Трансилванскитѣ карпати.

Въ врѣме на Омортага гръцко-българската граница е вървѣла така: отъ сѣвернитѣ склонове на Родопитѣ, по вододѣла на Сакаръ-Планина до Моста Тунджа, при с. Пандакли, дѣго се е свързвала съ пограничния окопъ Еркесията, като съвпадала съ старата граница при Тервела.

Въ врѣмето на Бориса територията на Бълг. Държава се подлага на ново движение. Борисъ се стрѣмилъ да разшири България къмъ Хърватско. Въ негово врѣме на западъ Българската Държава опрѣла на р. Ибъръ, като обемала Нови-Пазаръ (Раса). Въ Македония, съ присъединяването на славянскитѣ княжества, Охридъ влѣзълъ въ прѣдѣлитѣ на България. Къмъ сѣверо-западъ държавата на Бориса граничала съ земитѣ на хърватитѣ и франкитѣ.

При Симеона Българската държава достига до много широко териториално развитие. Симеонъ завладѣлъ голѣма частъ отъ Тракия, прѣвзелъ македонскитѣ крайбрѣжни области, не далечъ отъ стѣнитѣ на Солунъ, усвоилъ сѣверна Тесалия, стигналъ до адриатическото крайбрѣжие, безъ да може

да вземе обаче Драчъ (Дурацо), който останалъ все византийски и който се прѣвзе по-късно отъ Иванъ Асѣнъ II. Българската граница откъмъ Сърбия бѣха съединенитѣ Дримъ, Бѣлъ Дримъ и Ибъръ; отъ тукъ тя достигаше до устието на р. Сава. Раса (Нови Пазаръ), Прищина, Липлянъ на Косово-поле, Нишъ, Браничево и Бѣлградъ тогазъ се намирали подъ българско владичество. Отъ другата страна на Дунава, къмъ Българската държава принадлежали Срѣмъ (Сирмия, седмиградско), и, до идването на маджаритѣ, цѣла Дакия т. е. Трансилвания, Влашко и Молдава.

Арабинътъ Алъ Масуди, който е посѣтилъ Цариградъ въ първата половина на X столѣтие, пише, че Българската държава била дълга толкова, че едва може да се изходи на длъжъ за 30 дня, а на ширъ — за 10 дня. Неговото свидѣтелство се потвърждава почти буквално 200 години по-късно отъ Вилхелмъ Тирски, който казва, че България се простираше отъ Цариградъ до Дунавъ и отъ тамъ до Адриатическо море.

Широката територия на Симеоновата държава не се закрѣпи за дълго време: още при сина му Петра тя се раздвоява. Създадоха се двѣ български царства: източно и западно. Въ западното царство влизали: Албания, Македония, областитѣ на р. Морава, Видинъ и Срѣдецъ; въ източното царство на Петра останала само Източна България, приблизително отъ р. Осъмъ, на изтокъ до Евксинския понтъ и сѣверна Тракия, на югъ. Границата по между двѣтѣ български царства, източно и западно, е била древния римска граница помежду диоцезитѣ Илирийска и Тракийска. Ослабналата така България скоро станала плячка на Византия

Зап. българско царство на Самуила не е било държава въ пълния смисълъ на думата. Това царство е било по-скоро единъ конгломератъ отъ малки княжества, подвластни на славянски князе, повече или по-малко самостоятелни, които, на чело на своитѣ племена, още въ края на VII вѣкъ, тѣй често обсаждаха Солунъ, или пъкъ бѣха прѣемници на българскитѣ болѣри. Центрътъ на Македония съ градоветѣ: Скопие, Прилѣпъ, Битоля, Прѣспа и Охридъ, е съдържахъ земи „бащина“ на царстващата фамилия. Туй западно царство е почивало, прочее, и слѣдъ образуването си повече не толкова върху държавното начало, колкото върху частния принципъ. Наистина и старото българско царство въ началото е почивало

върху същия този принцип на частно стопанство. Въ самото начало той е ръководилъ българскитѣ князе, обаче постепенно този принципъ е отстъпвалъ прѣдъ държавни съображения, т. е. че територията не е частна собственостъ на господаритѣ, а принадлежи на онази колективна личностъ, която е държавата. Този принципъ добива най-ясенъ изразъ въ врѣмето на Симеона.

Слѣдъ 168-годишно робство подъ гърцитѣ, България, възкръснала политически, — въ самото начало отъ царуването на Асѣня I (1186 г.) и Петра — има за прѣдѣли Дунава и Балкана. По-късно тия прѣдѣли се ширятъ въ Тракия, а Калоянъ прави усилия, за да присъедини къмъ българското царство цѣлата Тракия — до Цариградъ, и Македония, гдѣто било се образувало ново независимо българско господарство съ болѣрина Добромиръ-Стрѣзъ на чело на управлението. Територията на България при Калояна се простира отъ Бѣлградъ до Марица и до Агатополъ на Черно море, и отъ устието на Дунавъ до Стримона и до Гръцки Вардаръ. Бѣлградъ, Браничево, Призренъ, Скопье били пакъ подъ властѣта на българитѣ и отъ тукъ сръбско-българската граница се е простирала (въ 1204 г.) по Морава до Нишъ, който също принадлежалъ на българитѣ.

Но най-голѣмо разцвѣтѣване, въ териториаленъ смисълъ, на българската държава, слѣдъ Симеона, е било достигнато въ врѣмето на Асѣня II. Има три паметника, въ които по единъ безспоренъ начинъ се констатира до какъдъ сж отивали българскитѣ прѣдѣли. Тѣзи три документа сж: 1) Хрисовултъ, който И. Асѣня II е далъ на Дубровникъ; 2) надписътъ на мраморната колона въ Търново, въ черквата „Св. 40 Мъченици“, надписъ, писанъ слѣдъ побѣдата на Асѣня въ Албания, и 3) Житието на св. Парашкева, писано отъ патриарха Евтимия. Споредъ тѣзи паметници, територията на България се е простирала отъ Дунава (на сѣверъ) до Долня Марица и Бѣло море; отъ Черно море (на изтокъ) до Адриатическо море, така че нейнитѣ прѣдѣли се кѣпѣли отъ три морета. Въ територията влазели Нишъ, Вельбѣджъ и Тракия до Димотика, цѣлитѣ окрѣзи Скопски и Охридски, цѣлата Тесалия, Албания съ Драчъ, Далмация, както това се вижда отъ надписа на колоната въ Търново. Въ Солунъ е билъ останалъ Асѣневиятъ зетъ Мануилъ, който отпослѣ прие императорски титулъ, и затова въ Дубрхрисовултъ както и въ житието на св. Параскева (Werke, 70) се говори, че Солунъ е билъ разполагаемъ отъ българитѣ.

При Константина Тихъ българското царство изгуби окончателно македонскитѣ си области. Отъ края на XII в. въ Македония владѣли единъ слѣдъ други византийци, българи, латинци, епироти и сърби. Славянскитѣ поселения на югъ отъ Македония—въ Тесалия и Пелопонезъ—изчезватъ, удавени отъ гръцката стихия. При царуването на Ивана Александра, България се запазила въ Мизия, именно между Дунава и Балкана, отъ южнитѣ граници голѣма частъ, т. е. Тракийско, тѣй сѣщо влазяло въ царството. На западъ, обаче, отъ Рила и Родопитѣ, българското царство, въ врѣмето на Ивана Александра, било съвсѣмъ ограничено. Отвѣдъ Рила то не отивало.

Най-послѣ, при синоветѣ на Ивана Александра, българска държава съ една територия вече нѣмаше. Имаше три кжсове отъ цѣлата българска земя: едно Прѣславско, друго Търновско и трето Видинско царства съ дребни територии и области.

§ 4. Вжтрѣшниятъ съставъ на територията.

А. Области (жупи, хора).

Българската държава още въ началото си се дѣлила на повече или по-малко териториални единици, които въ разни врѣмена носѣли и разни названия. Въ извѣстно врѣме тѣзи териториални единици се наричали: жупи, области. Най-разпространено е било гръцкото название „χώρα“ (хора), което отговаря на жупа или областъ. Терминътъ „область“ се срѣща въ Вирпинския хрисовулъ на Константина Асѣня: „И начельникомъ Стоуденецъ пс. и Сливъщица отъ извора еа и панагирь ка (21) ноемврія. Въ сихъ областехъ да се не прикасаіетъ никои владжии“. Пакъ тамъ по-надолу, е казано: „на Прилѣпской области село Кржгавласи“ (Стб. пр. лам. 150) и още по-долѣ: „въ Полонской области село Рѣчици и то дарованное святымъ Романомъ царемъ Свіатому Георгію...“ и пр. (Стб. пр. п. 151). „Аще кто начнетъ ходити... повѣсей дръжавѣ и области царства моего“, се говори въ Рилскій хрисовулъ на Ивана Шишмана (Ib. 169).

Думата „область“ се употрѣбjava въ тѣзи мѣста за онова, което въ днешно врѣме наричаме окржгъ или околия. Но терминътъ область, е употрѣбванъ много пжти въ смисълъ на цѣла територия, въ смисълъ на цѣла държава, откакъ е

прѣминалъ цѣла еволюция, както и думата „държава“. Първоначално думата „область“ не е означавала това, което сега и което значи въ разнитѣ хрисовули. Първоначално думата „область“ е означавала „власть“, „владѣние“, „вѣдѣние“.¹⁾

Думата „область“ е употребена въ смисълъ на власть, както е руската дума „волость“, която е означавала власть и която лека-полека се е приспособила и употребявала въ смисълъ на „община“, околия. „Область“ отъ „власть“ достигнала вече да придобие смисълъ на извѣстна териториална единица.

Терминътъ „жуּпа“ се срѣща само на едно мѣсто въ нашитѣ стари хрисовули, — въ Вирпинския хрисовулъ (Срѣзн., 19 стр.). Много по-рано за жупани се говори въ ЗСЛ. Тамъ се казва: „Довлѣтъ бо жупаномъ часть княжа“ (чл. 5). Въ надписитѣ, открити въ Абоба-Плиска, сжщо така се срѣща това название жупанъ, като титла на длѣжностни лица (Абоба-Плиска, 198).

Жупа е терминъ много по-старъ отъ „область“. Той е билъ употребяванъ най-много у южнитѣ славяни, особно хървати, послѣ—сърби. Сборътъ отъ нѣколко селски общини, за-вземани отъ племето, се наричалъ „жуּпа“. Това е една околия. Центъръ на жупата е билъ нѣкой градъ²⁾. Всѣка жупа се управлявала отъ старѣйшина, — жупанъ.

Икономическитѣ и юридически отношения вжтрѣ въ жупата сж доста пълно уредени въ ДЗ. Селата отъ една жупа не сж могли да се ползватъ отъ пашата въ друга жупа. Но селата въ една жупа могли безпрѣпятствено да се ползватъ

¹⁾ Тѣй напр. най-напрѣдъ още, е употребявана се въ този смисълъ; ще се види това въ евангелието на Марка (Марко 11, 21 — 29; сжщо, 1, 27). Въ смисълъ на власть и владѣние ние имаме въ Рилския хрисовулъ на Ив. Шишмана слѣдующия цитатъ: „Такожде и градъ Стобъ никакоже да не иматъ области надъ челоуѣкомъ монастырскимъ“. (Стб. пр. п. 168).

²⁾ Споредъ Хильфердинга думата жупа значи: връзка, съюзъ. На това сочи и словашката дума: жупъ (връзка слама) и коренътъ, запазенъ въ санскр. езикъ.

„Държавитѣ, казва Х., възникнали у сърбитѣ и хърватитѣ, се състоели отъ отдѣлни околии или жупи. Тѣ били много раздробени; въ една приморска Хърватия, неголѣма страна, е имало 11; въ малкия жгълъ на сърбитѣ-неричани имало 3. При все това всѣка жупа запазвала своята вжтрѣшна самостоятелностъ, имала своя естественъ правитель-жупанъ. Тѣзи жупи съставляватъ съюзъ, нѣщо като федерация, която си имала общъ господаръ: той носѣлъ титлата великъ жупанъ. Писъма, 18.

съ пасищата ѝ (чл. 75. ДЗ). Жупата е била юридическо лице: тя имала имоти, права и задължения. Тя въ известни случаи отговаряла прѣдъ сѣда. За прѣстѣпление, извършено въ нейнитѣ прѣдѣли, жупата отговаряла, както задругата, селото. Еволюцията на жупата би могла да се прѣдстави така: най-напрѣдъ жупата е била задруга, сетнѣ — селска община, а най-сетнѣ — околия или окръжие.¹⁾

Хора. Тоя терминъ се употрѣбявалъ най-много и означавалъ това сѣщо понятие, което и „область“. Имало е значителна разлика помежду думата „земя“ въ смисълъ на область и думата „хора“. Това личи, между друго, и отъ хрисовула на Ивана Асѣня, даденъ на Дубровникъ. Въ този хрисовулъ се казва: „Дава царство ми оризмо си хорѣ всей дѣбровништѣй ... да ходатъ по всей хорѣ царства ми ... и до коя либо земѣ или хорѣ доидж“. Тукъ не се забѣлѣзва да се прави разлика между хора и земя. Но по-долѣ въ сѣщия хрисовулъ се обяснява до нѣкъдѣ, коя териториална единица може да се нарича „хора“, а коя — „земя“: „земя“ обема по-широко понятие, а „хора“ — по-ограничено. Именно, казва се: „Скопская хора и пр.“ и, като антитеза, веднага се казва: „земя Арбанаскѣжъ“ (Стб. пр. п. 147). Трѣбва да се заключи отъ това съпоставление, че „земя арбанаскѣжъ“ е била по-обширна териториална единица, иначе и тя щѣше да се нарече „хора“, както „хора“ е наречена Дубровнишката община. Хрисовулътъ на Ив. Асѣня, даденъ на Дубровникъ изброява слѣднитѣ тогавашни хори: 1) Карвунска хора, която била при Балчикъ, между Кастрица и Каварна, 2) Крънска (Κροωνος), която е около Карнобатъ. Крънската хора се е простирила отъ Черно море до Тунджа, изключвайки Сливенъ и Ямболъ. Названието е запазено за Карнобатъ — Карново и съседната Карновска гора. Въ края на XIII в. тукъ е било полунез. владѣние на болѣрина Елтимиръ, братъ на Тертера I; 3) Боруйска хора, споредъ Иречка, Верея, Verhоеa на латинцитѣ или Ст.-Загорска, 4) Скопска хора, 5) Прилѣпска хора, 6) Дѣвол

¹⁾ Терминътъ „жуּпа“ е запазенъ въ Македония, гдѣто има околия наречена Жуּпа, въ Дебъръ Думата жуּпанъ, обърната на ишпанъ, се срѣща у маджаритѣ. Споредъ Венелина жуּпанитѣ отговарятъ на английскитѣ лордове и на нѣмското название (Burggraf и Markgraf), а по френски то отговаря най-добрѣ на marquis; а не на comte. Въ маджарско има и великѣ жуּпанъ — Főispán.

ска хора и 7) земя Арбанаска. Други области не сж носили названието „хора“, а се наричали по централния градъ въ околността: Българдъ, Браничево, Бъдинъ (Видинъ), Търново, съ всичко Загорье, Прѣславъ, Одринъ, Димотика

Македония е носила название Долня земя, което се срѣща и до сега въ народния говоръ и въ пѣсни и приказки. Сжщо така се срѣща терминътъ Горня земя за крайдунавска България. Въ извѣстно врѣме Българ. Държава е имала 40 области, колкото и епископски епархин.

Б. Градища и градове.

Старитѣ градища не отговарятъ на съврѣменното наше понятие за градъ; тѣ сж били яки мѣста, оградени съ камъни, съ плетъ, съ трапове, въ които живѣли обикновено военни стражи (гарнизони и управители съ други служащи). Тѣ не сж били индустриални и търговски центрове, както днешнитѣ заселени мѣста, на които се дава названието градъ, въ противоположностъ на село. Въ Черна гора и до сега наричатъ градъ здраво и отъ камъкъ построената кжща. Сжщо такова понятие за градъ се срѣща въ нѣкои народни пѣсни*). Кжщата градъ е била главно срѣдище, въ която се собирали членове на рода за празници и религиозни служби. Терминътъ градъ, градище се разширилъ въ приложението си. Славянитѣ, вредъ, дѣто отивали на заселване, най напредъ подирвали едно укрѣпено мѣсто, за да могатъ да се бранятъ въ него при нужда. Въ това врѣме, додѣто едни завземали полето и подхващали своето обикновено занятие — земледѣлието, а други избирали пасбища по високи планински върхове, въ туй сжщо врѣме, тѣзи които сж имали грижата да пазятъ племето, винаги сж намѣрвали най-якото естествено укрѣпено мѣсто и тамъ си правѣли градища. Въ врѣме на неприятелско нашествие цѣлото околно население съ движимитѣ си имотни блага се е скривало въ тѣзи градища. Въ туй отношение особно сж били важни пограничните градове въ краищата. Граденето на града е била една „всеобща повинност“ и никой не е могълъ да се отърве отъ тази тегоба. Градозидането — градъ зидати — се поменава въ цѣлъ редъ паметници като задължителна работа, отъ която се освобождавали само извѣстни при-

*) Отъ три сам града госпожа, трема сам снахам свекрова.
Нар., VI. 27.

вилегировани лица и мѣнастири. Тамъ, дѣто не сж могли да си съградятъ градъ, славянитѣ се задоволявали да избератъ нѣкой върхъ, непристѣленъ отъ двѣ-три страни, въ който тѣ сж влазjali само отъ едно мѣсто. Най-послѣ, когато не могли да си намѣрятъ такова градище, тѣ се задоволявали да отмѣрятъ извѣстно пространство мочурлива мѣстность, туй пространство заобикаляли съ издигната земя, между която нахвърлювали прѣти, дървета, и го изкопавали наоколо да стане като единъ ровъ (трапъ) и, послѣ, пакъ оставяли входъ да се влиза въ това, по този начинъ оградено и укрѣпено, мѣсто.

Когато дошли на полуострова славянитѣ, а отсетнѣ и българитѣ, намѣрили готови твърдѣ много градища. При всичко че понапрѣжнитѣ варварски народи, като готи, хуни, вандали, бѣха твърдѣ много разорили страната, пакъ бѣха оставили много градове или съвсѣмъ здрави или, нѣкои, полусрутени, които можели да служатъ на новодошитѣ българо-славянски прѣселенци. Това, което е безспорно, то е, че голѣма часть отъ градоветѣ, които били построени послѣ отъ славянитѣ, сж върху антични темели (основи). Градоветѣ естествено сж били центрове на жупата, областъта (хората), и тѣ сж се считали съ нея като едно цѣло.

Градоветѣ, поне повечето, сж били едно съ земята отъ околността. И градоветѣ сж били юридическа личностъ, и на тѣхъ се давали права и привилегии, както на мѣнастиритѣ и черковитѣ. Тѣ сж били или центрове на жупитѣ, или сѣдалища на гарнизонитѣ, на духовенството и на болѣритѣ.

Отъ градищата (*castellum*) се развиватъ по-нѣйдѣ и истински градове. Това ставало така: гдѣто градището е имало сгоднo мѣстоположение, тамъ почвали да се заселватъ не само на врѣменно, но и на постоянно живѣлище търговци, занаятчи, селяни. Това население постепенно се станяло около градището и, когато се разрастяло, то обграждало своитѣ селища съ повторни обкопи, плетища, стобори, трапища, пълни съ вода. Така се е образувалъ новъ градъ или мѣсто, въ староврѣмското значение на тази дума. Слѣдъ това идвали нови заселници, които образували подградие, подгородъ (*suburbium*, *vicus*), който споредъ търговскитѣ и промишлени отношения сжщо така се развивалъ и обграждалъ съ нови стѣни. Всичко това наедно взето съставлявало градъ въ но-

вия смисълъ на думата (*civitas, urbes*)¹⁾. Отъ градище или крѣпостъ градътъ става мѣсто на обширно обществено живѣяне, отъ воененъ пунктъ става промишленъ, търговски центъръ. И въ днешно врѣме, като се поразгледа исторически и се поозърнемъ въ миналото, ще забѣлѣжимъ произхождението на града отъ старото градище.

Ако и сами славянитѣ-българи да не обичали да се групиратъ въ градове, като народъ земледѣлчески, обаче тѣ, отъ една страна, като намѣрили готови градове, а отъ друга, като виждали много пжти необходимостта имъ, привикнали и на градския животъ. Имало е въ Стара България дори нѣкои доста хубави застроени градове, съ черкови, кжщя, каменни постройки, нѣкждѣ само дървени, съ улици, площади, градини, мостове и прочее ²⁾.

Столици на българската държава сж били: 1. Малки Прѣславъ, Прѣславецъ на Дунава, между Мачинъ и Тулча при Николицелъ. Това е било първиятъ аулъ-станъ на Аспаруха слѣдъ минаването му отсамъ Дунава.

2. Прѣславъ — Плиска (Абоба). Това е втори Прѣславъ, въ който се е прѣселилъ Аспарухъ, гдѣто е била българската столица до Симеона, който прѣнесълъ столицата въ:

3. Велики Прѣславъ, на Тича (Ески-Стамболъ).

4. Западното българско царство е имало за столица: най-напрѣдъ Сръдецъ (Сердика) или Триядица (София) за много късо врѣме (на Шишманъ I). Послѣ столицата била мѣстена въ Мъгленъ, Воденъ, Прѣспа, прѣлестния Охридъ, гдѣто и до сега се издигатъ развалинитѣ на два замъка надъ града и чудно хубавото Охридско езеро.

5. Търново е било въ всичко врѣме на второто българско царство негова столица. Въ българскитѣ паметници Т. се нарича: Цариградъ Тръновъ, богоспасний Цариградъ, царица на градоветѣ, царствующий градъ, велики, славни градъ, наистина втори слѣдъ Константинополь. (Кал., *Werke*, 23, 71, 96).

¹⁾ По тоя прѣдметъ вж. Котляревскій. Слав. древности, 36; — Данияловичъ, Истор. възгледъ на древнее образованіе славянскихъ и преимущественно польскихъ городовъ до XIII ст. въ Руск. Ист. Сборникъ на Погодина, т. IV. Кн. 2—3. М. 1841.

²⁾ Свѣдѣния за българскитѣ градове ние срѣщаме у нѣкои съвременни пътешественици и писатели. Такъвъ е билъ, напр., Никита Хониятъ, който е описвалъ Търново. Литература за това у Иречка. Ист. б., 338.

6. Бѣдинъ (Видинъ), столица на Видинското царство, при Срацимира.

Всички столици били укрѣпени. Тѣ се отличавали по стратегическитѣ си мѣстоположения. Имали особна крѣпостъ — градище (хисаръ) или царевъ кремль.

В. Села.

Какго и сега, селата сж били населени мѣста, въ които обитавало земледѣлческото население. Тѣ били по нѣколко въ една жупа или областъ, управлявали се въ административно отношение отъ града на околията (жупа), отъ който били въ извѣстна зависимостъ. Главното образуване на селата въ старо врѣме у насъ е ставало чрѣзъ челядното нарастване. Селището е било най-напрѣдъ на една челядь. Отъ това и до денъ денешенъ въ много западно-български мѣстности селище се казва на земята — дворъ или дворището. Поради това и до сега селата прѣимуществено носятъ името на първия челяденъ главатаръ-дѣдо: Добрювци, Раднѹвци, Петковци и др.

Селата сж били юридически лица. Тѣ сж отговаряли за пакоститѣ, извършени въ чертата на тѣхното землище, изпълнявали задѣлженията сикъмъ града, и държавата, и жителитѣ на едно село се считали въ отношенията си къмъ външния свѣтъ взаимнопорѣчителни единъ за други. За всѣко извършено въ землището на селата прѣстѣпно дѣяние, убийство и пр., ако не се откриели авторитѣ му, отговаряло солидарно цѣлото село. Селата сж имали цѣлъ редъ имущества, бранища, лѣтовища, зимовища, както ги изреждатъ българскитѣ хрисувили. Всѣко село е имало своя тѣй наречена межда, било, слогъ, прѣдѣлъ или граница, синоръ — турска дума, употребена по-късно. Синоръ се употребява и у гърцитѣ. За разграничаване на селскитѣ землища — се побивали камъни — побитъ камъкъ, копаяли трапъ — потка.

Г. Катуни (колиби).

Въ съврѣмenna България има цѣлъ редъ поселения, заселища, които носятъ название колиби. Колибитѣ, обикновено, сж кѣщи, разхвърлени на извѣстно разстояние. При това, има колиби, които сж много по-голѣми, отколкото даже нѣкои села и обратно. Колиби сж онѣзи разхвърлени скотовѣдчески, вѣчарски полугари, които сж заемали голѣми пространства земя,

имали широкъ дворъ и извѣстни сградици за нуждитъ на домакинството си. Таквизъ колиби, разхвърлени насамъ-нататъкъ, обаче свързани съ една родовна или стопанска свързка, въ старо врѣме се наричали катунѣ. Катунѣ раг ех селленсе ние виждаме и сега въ жилищата на власитѣ (каракачанитѣ). За такива катунѣ се говори още у Прокопѣя, говори се въ Душ. Законникъ и въ нашиѣ хрисовули. Тѣй напр. въ хрисовула на бълг. царъ К. Асѣна (Бобчевъ, стр 152, ред. 1), даденъ на Вирпинския мѣнастирь, се казва: „Катунъ съ нивиемъ, съ ливадами и съ всѣми провинами“. Катунитѣ сж били скотовѣдчески и овчарски. Въ нѣкои градове, като напр. Панагюрище, Каллоферъ, Елена, има прѣданіе, че отначало тѣ сж били редъ колиби, разхвърлени по околнитѣ планини. Нѣкогашниятъ центръ, сега нареченъ черковище, кръстъ, билъ сборното мѣсто на тѣзи колиби. Отъ врѣме на врѣме се срѣщали въ това общо мѣсто-площадъ, дѣто се черкували, правили своитѣ търгове, мѣни на произведения и пр.*).

Може да се прѣдполага, че сжщиятъ този редъ на формиране селото и града е извършенъ на много мѣста въ България. Впрочемъ това може да се види и сега. Има мѣста въ Зап. България, въ които прѣзъ всичкото врѣме, когато се може, жителитѣ живѣятъ на кошари (катунѣ, полугари), а като си свършатъ работата, прѣзъ зимата, отиватъ въ селото по домоветѣ си. Тѣ иматъ единъ видъ двѣ обиталища, двѣ мѣстожителства.

*) Въ Елена и до сега се приказва, че самиятъ градецъ е билъ кѣщи, направени отъ ступанитѣ на полугаритѣ, разхвърлени колиби, които кѣщи принадлежали на тѣзи полугари. Въ всичкото врѣме на лѣтото живѣли въ полугаритѣ, а само зимѣ и врѣменно живѣли въ кѣшитѣ, гдѣто сега е градецътъ.

II. НАСЕЛЕНИЕ

1. Етнографически съставъ на населението въ Стара-България.

§ 1. Ядката население и разширението му.

Ако държавата не може безъ територия не по-малко може безъ население; единъ извънредно богатъ чифликъ-саябия може да притежава твърдъ голъми пространства земя, но съ туй притежаване не може да се каже, че той има държава въ смисълъ на *état*, господарство. Населението е единъ необходимъ елементъ за да има на лице държава. Българското население въ най-старо врѣме е съставлявало ядката на Българската Държава. Това население е било славянско¹⁾. Историата ни дава нѣкои свѣдѣния за заселването на славянитѣ въ полуострова. Славянитѣ дошли тукъ, въ началото, не сж били свързани въ едно национално цѣло, не сж имали една обща политическа организация, не съставлявали една истинска държава. Тѣ не се прѣселили изведнѣжъ, а въ разни врѣмена при извѣстни влияния, подъ разни условия, и сж се заселвали въ разни мѣста. Икономически, топографически и чужди фактори сж влияли, вѣнъ отъ тѣхния характеръ. за това, дѣто славянскитѣ племена не само че не се спогаждали и не правѣли дълго врѣме едно цѣло, а още — тѣ се враждували, както това е станало въ врѣме на борбата за прѣвзимане на Солунъ. Всенародното, държавното съзнание не пуснало корени и, слѣдъ уреждането

¹⁾ Славянското население охванало прѣзъ VI—IX вѣкове цѣлия днешенъ Балкански Полуостровъ. То се простираше на югъ не само въ Тесалия, но и въ цѣла Елада и Пелопонесъ. Въ VIII в. Константинъ Порфирогенитъ се оплаква, че цѣла Елада била пославянчена. По-късно славянското население е било погърчено съ голѣми усилия, обаче и до днесъ, както е констатиралъ единъ прѣкрасенъ византологъ, Фальмерайеръ, въ 1830 г. и Хильфердингъ, слѣди отъ славянината биятъ въ очи на всѣка стѣпка въ Елада. Фальмерайеръ го прѣкалява като поддържа, че съврѣменнитѣ гърци сж погърчени славяни и че у тѣхъ нѣма ни капка гръцка кръвъ. На сѣверъ то е населявало цѣла Дакія, Панонія и стигало до р. Инна. Тукъ не е мѣсто да говоримъ за населениата на славянитѣ въ Мала-Азия.

на общата българска държава отъ Аспаруха, не е могло да пусне дълбоки корени нито при Крума, нито при Симеона, нито при Асѣния II. Силната личностъ и голѣмата воля на българскитѣ царе наистина налагала обединение на българската националностъ, обаче, съ тѣхното изчезване отъ прѣстола, съ тѣхната смъртъ, обединението пакъ се разклащало и пакъ се захващали по-напрѣжнитѣ цѣпенія и разпокъсвания. Това е, както видѣхме, и една отъ сжщественитѣ причини за падането на първото, та че и на второто българско царство. Въ всѣки случай, формалното обединение на българската народностъ се появи при Аспаруха и се развива постоянно при другитѣ български владѣтели.

Обединението се извърши постепенно. Апогеята си то достигна при Симеона. Главниятъ елементъ за национално свързване сж били: сходството, единството на езика, което сходство никакъ не се накърнило отъ чуждитѣ елементи и дошлитѣ завоеватели-българи; напротивъ, послѣднитѣ трѣбвало да се подчинятъ на славянската стихия и сами най-сетнѣ да бждатъ погълнати отъ нея. Другъ обединителенъ елементъ билъ слѣдъ покръстването — единството на вѣрата и на книгата. Най-сетнѣ — общата сждба въ политическия животъ и политико-економически интересъ.

Сигурно въ българската народностъ сж влѣзли и инородни елементи. Това се е извършило по два начина: първо чрѣзъ имиграция на нѣкои инородци въ българскитѣ земи, такава е била имиграцията на нѣкои тюркски племена: кумани, татари, авари, печенѣги, вардариотитѣ турци; второ — чрѣзъ асимилиране на нѣкои чуждеродни елементи, които славянитѣ заварили на Полуострова и били съ тѣхъ въ постоянно съжителство и съсѣдство: остатъци отъ тракийци (власи) и илирийци (албанци) и пр. Тукъ е необходимо да се каже, че славянитѣ въ тази асимилация сж придобивали и губили, споредъ врѣмето и мѣстото. Има области, южнитѣ на Балканския полуостровъ, гдѣто славянитѣ сж били погълнати отъ гърцитѣ. И чудно е, че при гръцката, много по-вѣрховна култура, българи сж се запазили непожтнати прѣзъ цѣли десетки столѣтия дори до стѣнитѣ на Цариградъ и Солунъ! Ако гръцкитѣ островчета между славянското море дължатъ своето сжществуване между българитѣ и до днесъ на една по-висока култура, то българитѣ за незагинването си и непоглъщането си отъ гърци

го дължатъ на своята скрита, но жизненна сила... Най-послѣ, трето, развитието на българското население е ставало и чрѣзъ разселване, колонизация, не винаги полезна, много пжти вѣдна за якостта и стегнатостта на общата маса население.

§ 2. Националната основа на населението.

Славянскиятъ елементъ е билъ и останалъ основата на българското население въ всичко вѣме на сѣществуването на старата българска държава. Тая основа не се е измѣнила етнически въ никое вѣме. Аспаруховитѣ българи — безразлично за насъ дали турко-татари, финни или славяни, — донесли извѣстна организационна сила и стегнали въ едно политическо цѣло славянитѣ въ Мизия.

Прабългарската стихия се удавила въ многомиллионното славянско море. Туй, което е станало съ руситѣ, съ франкитѣ, станало и съ българитѣ. У руситѣ идва една варяжка чета отъ нормански произходъ, която дава извѣстенъ тласкъ на тѣхната зараждаща се господарственостъ, но съ това не измѣнява ни най-малко руско-славянския характеръ и битъ на Руската държава. У галитѣ—романи дохождатъ нѣмскитѣ франки, които повлияватъ въ по-голѣма степенъ, отъ колкото у насъ прабългаритѣ, за уредбата на държавния редъ и законодателството; при все това французитѣ, ако и да получаватъ своето национално название отъ тѣзи франки, не сж помислили, че тоя нѣмски елементъ—французскиятъ, е далъ и вжтрѣшенъ характеръ на тѣхния галско-романски битъ.

Славянскитѣ племена сж погълнали българския елементъ до толкози, щото, споредъ нѣкои филолози-историци, едва се срѣщатъ нѣкои съвсѣмъ незабѣлѣзани остатъци въ думи (бѣяти, леля, тояга, чертогъ или чардакъ, бѣлѣгъ и др.) и названията на нѣкои мѣста и лица. Напразно до сега поне нѣкои дирятъ турски типове изъ аспаруховитѣ българи, като остатки до днешенъ въ нашенско; напразно изслѣдватъ, кои носятъ черни дрѣхи, кои бѣли и изучватъ Добруджа, Дели-Орманъ, Тузлукъ. Бѣлодрѣшковцитѣ били чисти славяни, а чернодрѣшковцитѣ били потомци на онѣзи турански българи, които сж дошли съ Аспаруха! Това е възгледъ съ нищо не подтвърденъ, възгледъ, който науката не може да приеме освѣнъ слѣдъ многобройни

други битовни, археологически, антропологически, езиковни и пр. издирвания¹.

Ако бѣ могло да се говори сериозно за слѣди отъ турански или тюркски елементъ въ българската националностъ, то такъвъ може много по-успѣшно да се подири въ по-сетивнитѣ кръстосвания и спосрѣщания при които сж станали извѣстни асимилирания въ България на турски елементъ съ славянския. Такива влияния биха могли да се подирятъ въ спосрѣщания съ куманитѣ, печенегитѣ, ситѣ дошли татари, които въ доста значителенъ брой нахлѣтваха въ България и живѣха продължително врѣме между славянскитѣ българи.

1) Куманитѣ. Тѣ били тюркско племе и се наричали още и „половци“. Къмъ XI вѣкъ тѣ почнали да налитатъ къмъ Дунава съ цѣль на грабежъ, идейки отъ къмъ старитѣ си жилища на Волга. Въ XI вѣкъ тѣ имали твърдѣ голѣмо влияние не само върху българитѣ, но и върху маджаритѣ²). Както се знае, тѣ бѣха най-вѣрнитѣ съюзници на Асѣневци още тогазъ, когато обиталищата имъ бѣха въ Молдава и Влахия. Когато татаритѣ ги изгонили отъ тамъ (въ началото на XIII ст.), една часть минала въ Маджарско, а другата дошла и се заселила въ България. Куманското болѣрство се свързва съ българскитѣ болѣрски челяди до толкозъ, щото единъ кумански велможа — Тертеръ — можѣ да стѣпи на българския прѣстолъ въ 1252 год., който, отпослѣ, той прѣдаде на своитѣ потомци. Сжщо така и Тертеровиятъ братъ Етемиръ, господарува около Балкана. Дори самъ Шишманъ Видински, споредъ византийцитѣ, билъ отъ кумански произходъ. Знае се, че и съпругата на Калояна бѣше куманка. Въ Македония и до сега има гр. Куманово при Кастория; въ Трѣвненско има колиби — Кумани; въ Дрѣновско — Кумановци; въ Софийско — село Куманица (недалечъ отъ Кумарица) и Куманова-Чука — въ околн. на с. Зимевица (пакъ Софийско).

Името Кумани (като собствено име), при всичко че го нѣма въ календаря, е разпространено въ с. Старо Ново-Село (Пловдив. окол.), а, въ Блена, е фамилно име. Куманитѣ прѣ-

¹) Антропологическитѣ издирвания сжщо така сж още недостатъчни за да установятъ влиянието на турански, прабългарски типъ върху славянския.

²) На свой езикъ тѣ се наричали узи. Тѣ били дивъ, скитнически народъ, който живѣлъ подъ чадърн отъ кожи на животни и се хранѣли съ конско месо. Конетѣ били тѣхното богатство. Всѣки ималъ по 10—12. Тѣ минавали рѣкитѣ, като стѣпали на конски кожи и се държали за опашкитѣ на конетѣ си. Били много жестоки и всѣки бой завършвали съ голѣми плячки.

минали Дунава въ 1065 год. около 60,000, обаче се погълнали въ българския елементъ, като се разпръснали низъ полуострова.

2) Турци-вардариоти, които сжщо така сж изчезнали и сж се прѣтопили въ българския елементъ. За тѣхъ се разправя въ грѣцкитѣ хроники, че императоръ Теофилъ ги заселилъ между Солунъ и Воденъ. Тѣ приели християнството, били подчинени на охридската черкова, имали свой епископъ още въ XVI столѣтие и се числили къмъ епархията на Полянския епископъ; и тѣ обаче изчезнали. Нѣкои мислятъ, че названието Вардаръ произлазя отъ името на тѣзи турци. Други турци сж обитавали около Охридъ (около XI ст.), но и тѣ сжщо се изгубили.

3) Татаритѣ — сжщо тюрки — се появявали въ България нѣколко пѣти. Като се връщали изъ Хърватско прѣзъ Сърбия и България въ врѣмето на Калимана I (1241—1246), тѣ причинили голѣми пакости, а по-късно принудили България да имъ плаща данъ. Тѣ нападнаха пакъ България при куманина Георги Тертера I (слѣдъ 1280) подъ началството на хана Ногая и настаниха на българския прѣстолъ привърженика си Смилеца. Въ течението на половинъ вѣкъ тѣ имаха силно влияние върху сѣдбата на България (Иреч., Ист. б., 350).

4) Аваритѣ сж били сжщо така отъ тюркско потекло. Тѣ се настанили въ Панония, къмъ IV вѣкъ, идейки отъ къмъ Каспийско море, и, извѣстно врѣме, имали подъ свое владичество прабългаритѣ, съ които наедно сж правили походи — завоевания. Тѣ били разнебитени и надвити отъ франкитѣ (въ края на VIII ст.), а окончателно завладяни отъ Крума, който разширилъ владѣнията си до тѣхнитѣ земи. Много отъ тѣхъ се слѣли слѣдъ това съ българското население.

5) Печенегитѣ. Печенеги е имало заселени въ XI—XII столѣтие, твърдѣ много около Нишъ, София. Мъгленъ, Овчеполе и на Дунава. Печенегитѣ били диво племе, дошло откъмъ Уралъ. Шестъ години тѣ грабили крайдунавска България (1048—1054). Тѣ сж живѣли постоянно отъ плячки и бунтове. Изъ Македония и Тракия тѣ били изгонени (1055), но въ Мизия тѣ се заседѣли. По-късно и тѣ изчезнали. Има едно мнѣние, че шопитѣ били потомци на тѣзи печенеги; обаче, това е само хипотеза, която още положително и научно-критически не е обоснована. Поменъ за печенегитѣ е останалъ въ нѣкои мѣстни имена (с. „Печенега“ на Дунава, въ Добруджа; с. „Печеневца“ на Българска-Морава при Лѣсковецъ; „Печенско бърдо“ — по пѣтя отъ София за Берковица. Иречекъ стр. 294)

6) Саси — германско племе, около Чипъровци, рудничари.

Населението на древна България е било доста голѣмо. Нѣмаме никакви статистически данни, за да можемъ по тѣхъ да кажемъ нѣщо вѣрно, но въ отдѣлното княжество на князь Срацимира Видински въ 1365 г. се знае, че населението е над-

минавало 200 хиляди души; това било третата частъ на послѣдното бълг. царство. Има друго свидѣтелство отъ XI столѣтие, именно онова на баварския географъ, който пише: „Bulgarii regio est immensa et populus multus multitudo magna“, т. е. че е било твърдѣ голѣмо населението, което обитавало България¹.

Като се смѣта по старитѣ паметници, въ които се споменува за гъстотата и броя на тогавашното население и се сравни съ населението, което се вижда днесъ, може да се каже, че много голѣма частъ отъ старото население е затрито и изгнано. И едва сега, отъ освобождението насамъ, започва да расте, да се въстановява и да става така голѣмо, както е било едно врѣме²).

§ 3. Инородни елементи въ състава на населението.

Между масата българско население, повече въ градищата, главно въ крайморскитѣ — и по нѣкъдѣ въ вжтрѣшността, е имало инородни елементи: гърци, власи, евреи, цигани, арменци, албанци, гагаузи.

1) Гърцитѣ. По произхождение гърцитѣ сж отъ арийско потекло. Старитѣ елини обаче сж се много размѣсили съ разни други народности. Тѣ отъ незапомнени врѣмена сж живѣли въ крайморскитѣ градове на Евксинския понтъ: Варна, Месемврия, Анхиало и др. Въ договора на Иванко, Добружански владѣтель, съ генуезцитѣ, отъ 1387 год., редомъ съ българитѣ, се поменаватъ и гърцитѣ като негови поданици, живущи около Добруджа. Другадѣ се говори за влиянието и то доста силно, на гърцитѣ върху българитѣ, както въ отношение на държавнитѣ и черковни наредби, тъй сжщо и въ културата.

2) Власитѣ. Тѣ сж били най-старото население, разпрѣснато навсѣкъдѣ измежду албанци, гърци, българи и сърби въ цѣлия п-въ. При все че тѣ сж автохтони и едни отъ най-старитѣ жители на полуострова заедно съ албанцитѣ, но за тѣхъ се поменава доста късно въ гръцкитѣ хронографи. Тѣ сж познати подъ това название отъ 976 г., а пръвъ пътъ се срѣща за тѣхъ у Кедрина. Той поменава за тѣхъ, като живущи въ мѣстността между Кастория и Прѣспа. Хрисовултъ на имп. Василий подчинява подъ Охр. архиепископия власитѣ по цѣла България, както и тѣзи, които обитавали около Видинъ и Бѣлградъ до Янтра. Въ срѣднитѣ вѣкове тѣ сж били

¹) Šafarik, II, 70 стр.; — Дриновъ, Произхождение, 88.

²) Подробности вж. съчин. на проф. Л. Милетича, „Старото бълг. население въ Източна-България“, 1902 г., първа книга отъ „Българска Библиотека“.

значително по-многобройни, отколкото сега. Въ XII—XV стол. се знае, че Тесалия е била център на многобройно влашко население и се е зовѣла за това Мегали-Влахия, когато Мала-Влахия била въ Етолия, Бѣла-Влахия — въ Мизия, Черна-Влахия — въ Молдавия. Лѣтъ тѣ си пасли стадата по горскитѣ лѣтовища (както се споменува и въ българскитѣ хрисовули), а есенъ слазяли на зимовища; на ступанитѣ на пасбищата тѣ плащали травнина. Това е било правото, което сж давали за наемъ на пашитѣ. Тѣ твърдѣ начесто сж ощетявали селскитѣ имоти, поради която причина Добруджани не ги пушали да ходятъ по тѣхнитѣ мѣста. А въ Душ. Зак. има цѣлъ редъ наредби, какъ да се наказватъ онѣзи власи*), които нарушаватъ селскитѣ имоти, като се втурвали въ пасбищата безъ разрѣшение. Тѣ живѣяли въ катуни, и много пѣти тѣзи катуни се съединявали заедно само въ извѣстни периоди отъ годината на едно мѣсто. Тѣ сж имали старѣи, които се наричали примикюри. Ако и скитнишки народъ, но нѣкои отъ тѣхъ сж заселвали, и срѣща се въ нѣкои хрисовули, че тѣ сж били подарявани на мѣнастири и болѣри. Тѣ ходили много пѣти като търговци съ кервани по Дубровникъ и Катаро и търгували повече съ солъ; вземали да пасатъ и чужди стада, за което имъ се плащало, както е било означено въ хрисовулитѣ, или „мѣсечина“, или „бѣлѣгъ“. „Бѣлѣгъ“ е единъ извѣстенъ процентъ.

За произхождението на власитѣ въ днешна Румжния се знае това: Отъ какъ Дакия е била изпразнена повече или по-малко отъ българскитѣ и рускитѣ славяни, а послѣ — отъ печенегитѣ и куманитѣ, тукъ надошли, особно слѣдъ заминаването на куманитѣ, онѣзи власи, които се скитали като пастири по върховетѣ на Карпатскитѣ планини и които били дошли тамъ отъ Балк. п-въ много по-рано, споредъ най-новитѣ издирвания. Романизирането имъ е станало въ врѣме на римското владичество. При това, макаръ да сж повласили и асимилирали много славянски елементи, тѣ пакъ сж взели отъ тѣхъ маса обикновени думи и културни изрази, а именно тѣзи за религиозни и други културни понятия. Езикътъ на власитѣ въ полуострова, доста сходенъ сега въ основата си съ румжнския, не е напълно изслѣдванъ, а той би могълъ да

*) Въ нѣкои случаи думата „влахъ“ се е употребявала и въ хронографитѣ, за обозначение на славянскитѣ овчари, които живѣли въ славянски села (Доброволяне, Горачевци и др. т.). Така че, много пѣти може да стане смѣшение при четенето на старитѣ паметници тамъ, гдѣто думата „влахъ“ е употребена за означение на славянинъ. Името влахъ се е употребявало най-напрѣдъ за човѣкъ отъ румжнски произходъ и винаги тя се употребява отъ чуждитѣ елементи като подигравка, както и до сега власитѣ-овчари се наричатъ съ шеговитото име цинцари, което ще каже комари

изкара наявѣ много нови битовни и обществени факти, важни и за българскитѣ историци и историко-юристи.

5. Албанци. Албанцитѣ, — потомци на илирийцитѣ — се поменаватъ подъ това име едвамъ въ XI столѣтие. Самѣ тѣ се наричатъ шкипетари („дувани“, „догани“ — соколи), а земята си — Шкиперия — соколова страна. Славянитѣ сж ги наричали арбанаси; гърцитѣ — арваниги, а западнитѣ народи — *albanenses*. Тѣ се дѣлятъ на геги и тоски. Най-напрѣдъ за тѣхъ се споменува въ възстанието на Маниака 1043 г. Тѣ обитавали върховетѣ на горитѣ съ своитѣ стада на длѣжъ въ земята до Адриатическото море и отъ тамъ тѣ се спускали, плячкосвали и туряли рѣка на славянитѣ. Диво, неустрашимо и мѣчно-податливо на културата племе, албанцитѣ завоювали земя и замѣствали въ владѣнията имъ славянскитѣ болѣри. Наистина, тѣ обикновено заемали отъ побѣденитѣ славяни закони, обичаи, наредби, битѣ, изрази за разни нови културни понятия. Но това не имъ прѣчело да си оставатъ диви хищници и да мислятъ, че славянството е една маса за грабежъ и експлоатация. Заблѣжително е движението на албанцитѣ въ XIV стол. Тогава тѣ наводнили цѣла опустѣла Елада. Тѣ се подчинили на турцитѣ, когато тѣзи дошли на полуострова, слѣдъ упорито мѣжество и крайно съпротивление. Обаче, слѣдъ това тѣ приели, въ голѣмата си поне частъ, мюсюлманско-мохамеданската религия и, вѣроятно вслѣдствие съвпадението на инстинктитѣ и стремежитѣ, тѣ станали твърдѣ силна подпора на Високата Порта.

6. Арменцитѣ. Тѣ се считатъ за едно отъ най-старитѣ племена на земното кълбо, съврѣмenniци на Вавилонската кула. Споредъ единъ старъ паметникъ, възпроизведенъ у Мойсея Херенски, Хайкъ, внукъ на Ноя, билъ прввиятъ родоначалникъ на тоя народъ. Въ Азия арменцитѣ сж имали своята блѣскава история въ миналото. Гонени отъ турци и други диви народи, заселили се най-напрѣдъ въ Цариградъ и другитѣ градове на Византия. По този начинъ тѣ сж били доведени и въ Пловдивъ, и въ Мѣгленъ, въ първото още врѣме на бѣлг. покрѣстване. Въ Византия тѣ сж имали твърдѣ силно влияние и нѣкои отъ тѣхъ сж достигнали до прѣстола (Иоанъ Цимисхий, разорителтъ и завоевателтъ на първото бѣлг. царство), като оставимъ на страна, че тѣ сж играли много важна роль въ сановничеството на империята. Въ България тѣ били носители на богомилството. Арменци ще да сж живѣли най-много въ Македония, Пловдивско и въ Търново, кждѣто и до сега има арменски гробища.

7. Евреитѣ. Въ българскитѣ земи еврейтъ сж се появили, по всѣка вѣроятностъ, слѣдъ гоненията противъ тѣхъ въ Иберийския Полуостровъ. Еврейтъ, които сж у насъ отъ най-старо врѣме, приказватъ старо-испански езикъ. За еврейтъ въ Стара България се поменава въ *Responsa* на Папа Николай. Най-много

тѣ обърнали внимание върху себе си при Ив. Александра (1331—1365). Както се знае, въ това врѣме тѣ извикали много религиозни смутове, които, колкото и кратковрѣменни, все пакъ направили извѣстно разстройство въ държавата. Че доста евреи е имало въ Търново, послѣдната българска столица, доказватъ старитѣ надгробни надписи, срѣщани по Трапезица. (Иреч. Б. Д. 153).

8. Циганитѣ (Цингари, Гитани, Чингяне, Бохемци). Единъ по-новъ етнографически елементъ, който се е заселилъ между бълг. население били циганитѣ. Тѣ сж арийски народъ, дошли отъ Индия, гдѣто сж съставлявали най-долния класъ, париятъ, въ V вѣкъ, въ Персія; въ VII вѣкъ — въ Сирия, а въ IX в. — въ византийската империя. Отъ тамъ тѣ, гонени отъ турцитѣ, както и отъ Тамерлана, се прѣселили въ славянскитѣ земи, а около 1370 год. се говори за тѣхъ, че се заселили и въ Влашко. И въ България тѣ, по всѣка вѣроятность, сж се появили въ първата половина на XIV вѣкъ. Отъ България и Влашко тѣ сж отишли на западъ; въ тѣхния езикъ, и въ Англия, и въ Испания и на всѣкъдѣ, гдѣто ги има, се срѣщатъ дири отъ ромѣнски, славянски и грѣцки езици.

9. Гагаузитѣ. Каквото и да се казва, гагаузитѣ, и до сега поне, оставатъ да се считатъ като едно племе отъ незнаенъ произходъ. Тѣ сж християни, а приказватъ по турски. У насъ тѣ живѣятъ въ околноститѣ на гр. Варна; има ги около Черно море, доста и въ Бесарабия, гдѣто обаче сж прѣселенци изъ нашитѣ мѣста. Въ Одринско тѣ носятъ названието сургучи. Нѣкои ги считатъ за потомци на куманитѣ (узи, огузи и отъ тамъ — гагаузи), на които езикътъ наистина е билъ родственъ съ турския. Иречекъ (Б. Д-ва 169) ги счита за остатъкъ отъ старо-турското племе — куманитѣ. Г-нъ Занетовъ въ „Българското население въ срѣднитѣ вѣкове“ приема гагаузитѣ за потомци на прабългаритѣ или туранскитѣ българи, каквито били гаджалитѣ и кѣзълбашитѣ въ Дели Орманъ (стр. 71—76).

§ 4. Общение на старо-българското население съ чужденци.

Нѣма съмнѣние, че както съседството на българитѣ съ разни народности (грѣцка, маджарска, франкска) тъй сжшо и съжителството съ изброенитѣ народи и племена е имало своето влияние въ културно обществено и правно отношение. Грѣцитѣ съ езика си, съ културата си, съ правото и учрѣжденията си, сж най-много влияли върху българитѣ. Другадѣ говорихме за отношениата и взаимното влияние на българи, сърби, хървати и др. Освѣнъ това, българитѣ сж били въ постоянно търговско и културно общение въ Дубровнишката республика, съ генуезци, неаполитанци, венецианци. Съ маджа-

ритѣ, нѣмцитѣ, франкитѣ, латинцитѣ отношения на старитѣ българи, споредъ врѣмето, сж били приятелски или враждебни. Но за насъ е тукъ важно да поменемъ за сжществуването на тѣзи сношения, за нѣкои отъ които (напр. съ латинскитѣ кръстоносци) сж останали дълбоки слѣди въ народния ни животъ, много прѣдания, пѣсни и приказки.

II. СОЦИАЛЕНЪ СЪСТАВЪ НА НАСЕЛЕНИЕТО.

Въ Стара-България обществото се дѣлѣло на три (въ езическо врѣме) и на четири (въ християнско врѣме) класове. Тѣ сж били: въ езическо врѣме: 1) болѣри, 2) свободни и 3) зависими людие, а въ християнско врѣме къмъ тѣзи три обществени класа се прибавя и 4 духовенството. Тѣзи класове обаче никакъ не трѣбва да се приравняватъ къмъ затворенитѣ съсловия въ зап.-евр. срѣдновѣковенъ смисълъ на тая дума. Отъ онова, което се знае за класоветѣ у насъ, никога не е сжществувала затворена съсловностъ. За прѣгледностъ ние дѣлимъ класоветѣ изобщо на три главни групи: 1. Привелигировани: а) болѣри и б) висше духовенство; 2. Свободни: а) граждани; б) търговци; в) святици; г) селяни и 3. Зависими: а) парици; б) отроци и в) техни-тари. По този редъ и ще разгледваме тѣзи класове.

1. Привелигировани.

А. Болѣри¹⁾.

§ 1. Произхождение на болѣрството.

Произхождението на болѣрството е еднакво почти у всички народи. Нѣма болѣрство въ смисълъ на благородство у наро-

¹⁾ „Болѣринъ“ произхожда отъ думата бой — бояринъ или отъ думата болий — болѣринъ (Срезневски, „Объ истор. русскаго языка“, 113). Въ първия случай бояринъ означава воинствующъ, ако вземемъ, че произлиза отъ думата бой или вой и идва като родственна на зап.-европейското рицаръ, ритеръ; а въ втория случай, болѣринъ, отъ думата боль, болий, означава голѣмъ или добъръ човѣкъ, това, което съответствува на grand, grand seigneur. Отъ битовна страна тѣзи двѣ словопроизводства се допълнятъ едно друго. Старовѣиската война (бой) винаги се е придружавала съ плячка (плѣнъ), а, въ случай на сполука, всѣкога е имала за послѣдствие едно обогатяване. Военоначалникътъ или въобще всѣки войникъ въ таквъ случай става болий, болѣринъ, богатъ човѣкъ. И до сега въ Коприщица, та и другадѣ, подъ думата „добъръ“ разбиратъ имотенъ, състоятеленъ, богатъ човѣкъ.

дитѣ въ най-ранния периодъ на тѣхното културно развитие. Това, обаче, което намѣрваме въ най-раннитѣ врѣмена, то е богати челяди, които, благодарение на своето богатство, иматъ извѣстно влияние, извѣстна морална привилегия надъ другитѣ. Въ историческото развитие на благородството, тази привилегия винаги е прѣдшествувала юридическата. Въ нѣкои отъ съврѣменнитѣ първобитни народи ние срѣщаме образецъ на това чисто богатско благородство, което не дава, рѣшително, никакви специални привилегии. Напр. у татарскитѣ племена се срѣщатъ лица, които притежаватъ по 5000 коня и по 2000 гл. рог. добитѣкъ, по 1000 кози и овце, а въ пари, които иматъ, до 1,000,000 лева. Никаква привилегия, обаче, не отличава тѣзи богати хора отъ тѣхнитѣ съотечественици. Силата имъ е само въ богатството. Безъ всѣкакво съмнѣние, тъй е било въ началото и у германцитѣ и у славянитѣ и у другитѣ индо-европейски народи. Благородството, като наслѣдствено и привилегировано, се явява много по късно. Наистина, Тацитъ говори за нѣкакво си благородство у германцитѣ, но, сигурно, това е било само нѣщо съвсѣмъ зачатъчно, защото, както се знае по единъ положителенъ начинъ, у франкитѣ, това германско племе, не е имало други класове освѣнъ свободни, роби и полуроби.

Благородството, като наслѣдствена класа, отсъствуваше въ първо врѣме у римлянитѣ. Тѣ имаха свободни, роби и колонни. Тѣ имаха *honestiores*, патриции, и *humiliores*, плебен; но тѣ нѣмаха благородство съ наслѣдствени права и привилегии. Благородството се явява малко по-късно, особно то се образува у ромеитѣ, т. е. — византийцитѣ. Тѣхнитѣ нрави сж аристократически; условията и строятъ на държавния животъ бѣха създали у тѣхъ не само богатство, но и служебно положение, а сжщо така, — и свързани съ него облаги, които прѣминаваха отъ баща на синъ. Вѣроятно, привилегиитѣ на благородство най-напрѣдъ сж били допуснати да станатъ наслѣдствени у една много заслужена, приближена до василевса, челядь, а сетнѣ, както винаги въ подобни случаи, разпространението имъ никакъ не е било мжчна работа. Ние нѣма да влизаме въ подробни разгледвания на разнитѣ благородници (*nobiles* — евгениситѣ) мали и голѣми, въ византийската империя. Доста е да се каже само, че, съ течение на врѣмето, тѣ сж нарасли и, къмъ края на Изт. Рим. Имп., такива е имало една голѣма редица. За благороднитѣ вече говорятъ въ Византия и самитѣ закони.

Въ срѣднитѣ вѣкове ние виждаме доста разпространено болѣрството и благородството; то вече се срѣща и у латински и у германски, и у славянски народи. То добива истинското свое юридическо основание за съществуване отъ върховната властъ, която го санкционира, поддържа и развива за свои цѣли.

Наслѣдствеността на болѣрството най-често се е свързвала съ владѣнието на нѣкои земи, дадени на извѣстни заслужили лица за тѣхнитѣ военни дѣла. Тази наследственостъ най-напрѣдъ е била такава само на имота, послѣ се е прѣродила и въ наследственостъ на права, дадени на същото лице за военнитѣ му заслуги. Тѣзи земи, давани на заслужили лица, сж били така нареченитѣ *feuds*, (грѣцкитѣ и славянскитѣ пронии). Тѣ правяли приемателя имъ единъ видъ васалъ съ връзкитѣ на вѣрностъ и прѣданностъ къмъ единъ господарь, стоящъ по-горѣ отъ тѣхъ, нареченъ сюзеренъ (върховенъ). Болѣрството, освѣнъ поземелнитѣ владѣния, е имало и цѣлъ редъ други привилегии. Славянското болѣрство владѣяло своитѣ „дѣдини“, „бащини“, „отчини“ като право на собственостъ. Едни отъ тѣзи имѣния били или „бащини“ (отчини, дѣдичини, *bona paternaia, patrimonialia*) или родовни (племенни), т. е. наследени отъ прадѣдитѣ, или, най-послѣ, подарени отъ господаря на същото „бащино“ основание. Освѣнъ тѣзи земи тѣ имали и така нареченитѣ „заслужени“, „вотчины выслуженныя“, както сж казвали руситѣ. Други имоти господарьтъ подарявалъ въ врѣменно владѣние и ползуване, съ условие на извѣстни тегоби. Тѣзи имоти се наричали въ стара Сърбия и България пронии, грѣцка дума, а владѣтельтъ се наричалъ прониаръ; въ московска Русия това е било помѣстие. Въ Русия, съ врѣмето, разликата помежду вотчина и помѣстие скоро изчезва и „помѣщики“ зели да се наричатъ отъ XVII в. всички земевладѣлци, дори и вотчиницитѣ. Това стремление да се замѣнява пронията съ бащина се забѣлѣзва сжщо у сърбитѣ и българитѣ (Первольфъ, Славяне, I, 141).

§ 2. Българскитѣ болѣри.

Българскитѣ славяни на полуострова сж имали своитѣ прѣдни хора, своитѣ старѣи, князове, жупани, велмъжи и болѣри още отъ ранно врѣме. Аспаруховитѣ българи сж донесли съ себе си сжщо така свое болѣрство. Но нито болѣрството, заварено на полуострова, нито това, дошло съ

Аспаруховата дружина, е било нѣкакво потомствено благородство, въ смисълъ, както се е разбирала тая институция на западъ въ срѣднитѣ вѣкове и по-късно. Болѣрството у българитѣ е било съставено или отъ старѣи, людие, които сж били на чело на своитѣ племена, жупи, или отъ воеводи, които сж се отличавали въ военнитѣ походи, обръщали вниманието на владѣтеля и били повиквани около него като постоянни помощници и съвѣтници. Раздѣлянето на племена е било общо и за славянитѣ, и за прабългаритѣ поне въ първото врѣме на тѣхното политическо съществуване¹⁾. Ако заваренитѣ въ Мизия славяни били 8 племена, българската орда водила съ себе си 5²⁾. Много пѣти старѣитѣ на племената били именно и воеводитѣ на дружини, съставени отъ ратници изъ племето, на чело на което тѣ се намѣрвали. Аспарухъ е ималъ въ своята голѣма дружина, която прѣминала Дунава, началници на племена, които сж били сжщеврѣменно и воеводи на четитѣ, влазящи въ тая негова дружина. Названията на тия началници бѣха различни. Въ надписитѣ върху колони и камѣни въ Абоба и другадѣ, се срѣщатъ такива названия: 1. тарханъ, 2. жупанъ тарханъ, 3. кавганъ, 4. ваганъ, 5. копанъ, 6. боила или воили, 7. вагатуръ и 8. кулуврусъ. (Успенскій, Абоба-Плиска, стр. 197 и слѣд.).

1. Тарханитѣ³⁾ сж били воеводитѣ, които сж бивали въ сжщото врѣме и съратници на владѣтеля и съвѣтници — съуправители — като занимавали най-високитѣ мѣста въ военното управление слѣдъ владѣтеля.

¹⁾ За такова дѣленіе на племена се говори и у Агафій (Agathiae, p. 300 ed. Bonnæ); сжщо—Прокопій, De b. Gothico IV. c. 5. p. 476. — Константинъ Порфирогенитъ казва, че подобно устройство имали и печенегитѣ и маджаритѣ, De Adm. imp. c. 36. p. 166.

²⁾ Theoph., p. 545; — Nicephori, p. 38. Успенскіи съобщава, че тѣзи петъ рода били: 1. Куригиръ (Кутригури, Кутургури?); 2. Ермиарисъ; 3. Кубиарисъ; 4. Цакарарисъ и 5. дуарисъ. Въ „Именника“ се посочватъ други родове на български князе: Дуло, Вокимъ, Укиль, Уганиъ. Ср. Успенскій, I. c. 217.

³⁾ Думата „тарханъ“ или „тарканъ“ е обща на всичкитѣ турско-татарски езици и до днесъ се употрѣбява у казанскитѣ татари, у чувашитѣ и у монголитѣ. Първоначално думата тарханъ е означавала събирачъ на войски, воевода, а по-сетитѣ — изобщо свободенъ и всѣки болѣринъ, който се намиралъ вънъ отъ всѣкакви данѣчни повинности. Монголскитѣ господари или ханове сж давали титлата тарханъ на онѣзи отъ своитѣ подданици, които имъ оказъ-

2. Жупанитѣ тархани сж били и военни и административни сановници, въ пълния смисълъ на думата. Къмъ жупанъ иде близко и копанъ, което вѣроятно е изкривено отъ зопанъ, жопанъ. Успенский — тълкува жупанъ племененъ князь, а тарханъ — държавно звание (L. с. 199).

3. Кавганитѣ сж били служащи отъ по-доленъ разрядъ слѣдъ тарханитѣ. Тѣ напомнятъ жупанитѣ, князетѣ, и сж били също така и военни, и граждански служащи.

4. Воготуръ или богатуръ напомня руския богатырь — витязъ, юнакъ. Това название влѣзло въ доста широко употрѣбление и означавало буйни юнаци, които смѣло се впускали въ походъ на коне и служили за изпроваждане на прѣдъ по разузнаване или извършване на опасни поръчки и прѣдприятия (id. 201).

5. Вагаинитѣ се рѣдко поменаватъ. Тѣ сж изчезнали слѣдъ християнството. Вѣроятно, тѣ сж били людие изъ срѣдата на прѣднитѣ хора — бегове, беюве, багове. (Id. 202).

6. Редомъ съ вагаинитѣ вървятъ воилитѣ (βοηλαῖ, βοήλιας, βολιάδες въ грѣцкитѣ паметници), което означавало болѣри.

вали голѣми услуги. Чингисъ-ханъ е далъ същата титла на двама монголи, които му бѣха спасили живота прѣди да се качи на прѣстола. Тѣ имали голѣми привилегии, споредъ автора на съчинението „Седемъ планети“ — Каземъ бегъ. Били свободни отъ тегоби, данѣци и даже въ извѣстни случаи не сж наказвали, ако не извършвали прѣстѣпленieto нѣколко пѣти.

Че думата „тарханъ“ е била употрѣбявана у българитѣ и у аваритѣ, пише Васильевски, ние добръ знаемъ. В. Васильевскій, Русско-виз. изслѣдованія. вып. II. Спб. 1893. (284 ЖМНПр.). Но ние я срѣщаме така също у Менандра въ историята на византийското посолство при турцитѣ, които сж живѣли въ дълбочинитѣ на Азия. Зимархъ, римско-византийски пратеникъ, се придружавалъ отъ друго турско посолство на връщане на чело съ една личностъ на име Тигманъ и по своя санъ „тарханъ“. Военнитѣ главатари на хазарскитѣ кагани, съврѣмenniци на Лъвъ Исавръ, така също носѣли прозвището „тархани“. Споредъ разказа на Хевонда, арменски писателъ отъ VIII ст., единъ пѣтъ хаганътъ се бавѣлъ да влѣзе въ бой, защото очаквалъ алтъ таркана. Въ житието на Стефана Сурожски, намѣстникътъ на хазарския хаганъ, или управителътъ на Кримъ, така също се наричалъ тарканъ. Не ще съмнѣние, че и у българитѣ на Аспаруха до покрѣстването имъ, тарханъ е имало съ същото значение както и у изброенитѣ турски българи.

7. Кулу в р о с ъ (или окол ов р у с ъ, както се срѣща въ нѣкои надписи на Абоба—Плиска, окол о в р о с ъ). Характерно е названието *ἑρετὸς ἀνθρώπος*, което ще каже отхраненъ човѣкъ, храненикъ, което название се срѣща въ надписитѣ редомъ съ другитѣ титли. Храненикъ въ случая означава лице, което е било отгледвано въ двора на владѣтеля, което е въ близко съ него общуване. Съ това подчертаване се е искало да се подигне значението на лицето, за което се поменава *).

Въ старитѣ бѣлгарски паметници ние срѣщаме изобщо названието велможи, когато се говори изобщо за прѣднитѣ людие (въ творенията на Патр. Евтимий Търновски) или болѣри, (въ хрисовулитѣ), и по особно тѣ сж наречени владалци и съ други технически служебни имена, които по-право сж названия на чиновници.

Въ чуждитѣ паметници се срѣщатъ разни названия: *βοημιδης, ἄρχοντες* (византийскитѣ) *proceres, principes* (латинскитѣ); въ RPN. тѣ се наричатъ *primates*.

Съ врѣме разликата между славянскитѣ и бѣлгарскитѣ наименования на болѣри, както и въ положението между еднитѣ и другитѣ се прѣмахва. Това е станало сигурно слѣдъ официалното покрѣстване на Прѣславския дворъ, когато християнството е донесло послѣдния уравнителенъ и успокоителенъ тонъ въ бѣлгарско-славянското население.

Марквартъ съпоставя съ грѣцкия терминъ воила съ старо-тюркскитѣ боили; вагаинъ — съ багаинъ отъ бага, боила — бага-тарханъ (Marquart, *Die Chronologie d. alttürkischen Inschriften*, 41). Сжщиятъ познавачъ на византийско-туранската култура и история намѣрва, че кулу в р у с ъ = *Golubur* — проводникъ (i. c. 109—110). Титлата тарханъ види се, ще се е

*) Т. И. Успенски, който счита жупанъ, тарханъ, вогатуръ за технически термини, които посочватъ на извѣстно учрѣждение, казва че и *ἑρετὸς ἀνθρώπος* означава титла или поне почетно звание, което сж носили лицата, находещи се въ особни отношения къмъ водача на болѣритѣ (Абоба-Плиска, 211). Въ отхранения човѣкъ Успенски вижда членъ на частната дружина, която е подъ командата на извѣстенъ воевода, *comes*, каквито сж *comites* на Тацита въ неговата „Германия“. Названието *κόμης* (*comes*) се срѣща довольно често и въ книжовнитѣ паметници и въ бѣлг. история: *Ταριδῆνας ὁ κόμης* и *Δεβρο ὁ κόμης* (въ Житията на тивериопулскитѣ мѣченици; *κόμης* *Δριστην* въ пограничния стѣлбъ между Бѣлгария и Византия при Симеона. Комитопули се наричали основателитѣ на западното бѣлг. царство, а баща имъ Шишманъ комикъ.

употрѣбавала въ България и слѣдъ покрѣстването, защото ние я срѣщаме въ ония въпроси, съ които императорския логотетъ въ Византия се е отнасялъ, особно въ врѣме на царь Петра, къмъ българскитѣ посланици: какъ е здравieto на канартикинъ и на булиасъ-тархана. (Porph. De cerem.). Тѣзи титли се отнасятъ, вѣроятно, за царскитѣ синове. Колкото за прибавкитѣ: булиасъ-тарханъ, оглу-тарханъ, колу тарханъ, бори-тарханъ—тѣ сж били чиновни отличия; тъй напр., една отъ тарханскитѣ служби — „булиасъ-тарханъ“ се е занимавала отъ царския синъ, а пъкъ спередъ житието на Св. Климента, бори-тарханъ се приравнява на ипостратегосъ — подъ-войвода, подъ-началникъ на бѣлградската областъ.

§ 3. Велики и малки болѣри

Въ Орѣховския хрисовулъ на Ив. Александра се чете: „а отъ всѣхъ болѣръ и работникъ царствами малыхъ же и великихъ, посылаемыхъ по всѣ врѣмена по всей хорѣ въсприемати дани и съдржати въсѣкыя работи царствами“ (Бобчевъ, 160), а въ хрисовула даденъ отъ Ив. Шишмана на Рил. мѣнастиръ срѣщаме: „Ни инъ никто отъ всѣхъ болѣръ и работникъ царства ми великихъ и малыхъ иже сжтъ на всѣ врѣмена посылаемы о всѣческыхъ данѣхъ и работахъ царства ми“ (Бобчевъ, 168). Въ RPN. се говори за голѣми, срѣдни и малки болѣри (17). За Сурсувула се казва, че отишелъ въ Цариградъ съ шестима отъ великитѣ болѣри да прѣговаря за мирния и брачния договоръ между краль Петра и Романа Лакапина.

У Конст. Порфирогенита (De cer. II. 47. p. 681) е описанъ церемониалътъ за тържественото приемане и изпровождане на бѣлг. посланици въ Цариградъ. Между другитѣ въпроси, които византийскитѣ логотетъ отправя къмъ бѣлг. посланици има и слѣднитѣ: какъ сж съ здравieto шестътѣ велики болѣри и какъ сж другитѣ болѣри отвѣтрѣ и вѣнъ?“

Отъ тия цитати изъ българскитѣ стари хрисовули, както и отъ други лѣтописни данни, особно тия на византийскитѣ и славянски паметници¹⁾, става явно, че болѣри е имало отъ разное обществено положение и че тѣ се дѣлили на велики и малки. Не може да се знае положително, колко, какви и кои сж били великитѣ болѣри, а сжщо и малкитѣ, но сигурно е, че както въ социално, тъй и въ служебното имъ положение е имало

¹⁾ Вж. словаритѣ на Востоковъ, Миклошичъ, Даничинъ, Хери. Иречекъ, В. Мажураичъ

известна разлика. Гилфердингъ прѣдполага, че великитѣ болѣри сж били прѣдставители на онѣзи родове, които сж помогнали на Аспаруха да основе българската държава и които, вслѣдствие на това, сж раздѣлили властѣта съ него (1. с. I, 110). Дриновъ не сподѣля това мнѣние. Той погрѣшно счита, че великитѣ болѣри били шестъ и, както му се струвало, влизали въ държавния съвѣтъ на царя. Той казва („Южн. славяне и Византия“), че великитѣ болѣри сж засѣдавали въ съвѣта на българския князь, били сж на брой шестъ; обаче самъ той привежда по-надолѣ свидѣтелството на Багрянородний, а именно разказа за войната на Бориса (887) съ сѣрбитѣ, отъ гдѣто се вижда, че сѣрбитѣ сполучили да взематъ въ плѣнъ Борисовия синъ и 12 велики болѣри.¹⁾ На въпроса, колко сж били голѣмитѣ болѣри, не може да се отговори съ положителность. Посочениятъ брой ту шестъ, ту дванайсе още повече потвърждава нашето мнѣние, че тоя брой не ще е билъ установенъ окончателно. Най-вѣроятното е, че отъ волята на държавния владѣтель е зависѣло да уголѣми броя имъ, по свое усмотрѣние, като по-вика било въ своя съвѣтъ (синклитъ, сенатъ) нови болѣри, като съвѣтници, или пъкъ да възложи на подобнитѣ — важни мисии, посолства въ чужбина и пр.

Колкото за разликата между великитѣ и малкитѣ болѣри, ясно обозначена такава не се срѣща въ нашитѣ паметници, обаче сигурно такава е имало. Тя е състояла прѣди всичко въ службитѣ и сана, които сж занимавали и еднитѣ и другитѣ.

Великитѣ болѣри сж занимавали по-високи служби отъ малкитѣ. Тѣ сж били членове на царския съвѣтъ; тѣ сж били ония владетели и владещи, за които ни разправятъ хрисовулитѣ; — били сж протосевасти, логотети, воеводи (тархани) жупани, кефалии, севасти, дуки, катепани и пр. Малкитѣ болѣри сж занимавали по-дребни служби: кастрофилаки, князове, прахтори, побирчни и пр.

§ 4. Вжтрѣшни и вѣншни болѣри.

Сществуването на вжтрѣшни и вѣншни болѣри е доказано отъ паметницитѣ, нѣкои отъ които приведохме въ прѣд-

¹⁾ У К. Порфирогенита е казано: „Μετὰ καὶ βολεῶδον δώδεκα μεγάλων“. Латинскиятъ прѣводачъ, като не е разбралъ това мѣсто, а именно думата „волиадоу“ прѣвелъ фразата така: „Cum machinis grandibus duodecim (De adm. imp., 154). Тѣзи 12 машини се срѣщатъ и въ нѣкои нови изслѣдвания, напр. у Рамбо, 327.

шествуващия § 3. Но каква е била разликата между вжтрѣшни и външни болѣри? Нѣкои историци мислятъ, че и тукъ, както въ великитѣ и малкитѣ болѣри, дѣлението се отнася до различието между бѣлгарскитѣ и славянски болѣри.

Външни болѣри били славянскитѣ болѣри за отличие отъ вжтрѣшнитѣ — бѣлг. болѣри. И. Смирновъ (Очеркъ, Уч. Зап. 1900 г.) вижда въ това отличие подобно на съврѣменното дѣлене на вжтрѣшни и външни членове въ бѣлгарската голѣма челядь. Тѣй както сега въ бѣлгарската челядь външни се наричатъ всичкитѣ придошли, не принадлежащи по кръвъ и родство на дома, сѣщо и бѣлгаритѣ сѣ наричали „външни болѣри“ славянскитѣ за отличие отъ „вжтрѣшнитѣ“ — своитѣ — свързани съ връзкитѣ на общото произхождение¹⁾. Дриновъ счита, че вжтрѣшнитѣ болѣри сѣ лица, които заемали придворни длѣжности и такива въ главното управление. Тѣ съставлявали многобройна чиновна иерархия, която се дѣлила на много стѣпала и чинове. Външнитѣ болѣри сѣ били областнитѣ управители, властѣта и значението на които били разнородни. (Дрин., Южн. сл., 84). Тоя правиленъ възгледъ на Дринова бѣ развитъ по-напрѣдъ у Рамбо. Наистина вжтрѣшнитѣ болѣри сѣ били непрѣменно въ тѣсна зависимостъ отъ владѣтеля. Тѣ имали почетната служба на придворнитѣ длѣжности, били ограничени съ дисциплината, заета отъ византийския церемониалъ. Тѣ размѣнявали по тоя начинъ своята стара свобода срѣщу властѣта, що имъ давали високитѣ държавни постове. Инакъ е било съ външнитѣ болѣри. Съ отдалечаването отъ центра на държавата, подчинението на населенията и леснотията да се извършватъ държавнитѣ служби се намаляваше. Съ политически срѣдства доста по-малко усъвършенствувани отколкото бѣха византийскитѣ, съ постоянна войска по-слаба, и съ управление по-малко централизирано, бѣлгарскиятъ владѣтель не можеше да управлява освѣнтъ слаба частъ отъ държавата си. Той бѣше принуденъ да се задоволи за всичко друго повече съ едно зачитание, отколкото съ истинско подчинение (Rambaud, L'empire grec, 323). Отъ думитѣ на френския византологъ-историкъ слѣдва, че външнитѣ болѣри сѣ

¹⁾ И. Смирновъ се позовава на С. С. Бобчевъ, Сборн. на бѣлг. юр. обичаи, I, стр. 26. Но сравнението тукъ не ни се вижда сполучливо.

били тия, които имали своитѣ владѣния въ областитѣ при отношения повече или по-малко напомнящи ленната васалностъ. Това е мнѣнието и на други изслѣдватели на нашата старина¹⁾.

Турското владичество уравни социалнитѣ разлики въ България. То унищожи и болѣритѣ: голѣма частъ отъ тѣхъ е била изклана, друга е приела мюсюлманството, за да запази своитѣ имотни блага и права и твърдѣ малко успѣли да се изселятъ. Между тѣзи послѣднитѣ се посочва на Парчевичитѣ, на Княжевичитѣ отъ Кипровецъ (Чипоровци), на Пеячевичитѣ отъ замъка Пеячево, нѣкои потомци на които и сега живѣятъ въ Хърватско и Славония. Старовръмското болѣрство загина; останаха само слѣди отъ него, напр. Болярската махала въ Търново, Болярската улица въ Бдинъ (Видинъ), Боерци отъ Боери, единъ отъ върховетѣ на Витоша, селото (колиби) „Горни-болѣрци“ въ Еленско и въ нѣкои народни умотворения, както и въ общеразпространената дума „болѣринъ“ въ смисълъ на богатъ човѣкъ. Мнѣнието на Иречка, че е възможно, щото чорбаджиитѣ въ нѣкои мѣста на България да произлизатъ отъ малкитѣ болѣри, е едно прѣдположение съ нищо необосновано.

§ 5. Социално и юридическо положение на болѣритѣ.

Всичкитѣ велики болѣри, като привилегирована класа, сж били освободени отъ държавни и общински тегеби. Освѣнъ това, тѣ сж могли да заематъ най-високитѣ длѣжности: около двора, въ войската, въ управлението, правосъдие и финансии. Наистина, нито великото, нито малкото болѣрство е било нѣщо като каста, нѣщо като затворено съсловие. Въ малкото болѣрство можеше всѣкога да се мине отъ свободното селство и гражданство. Въ голѣмото сжщо можеше да се встѣпи, доста бѣше владѣтельтъ да назначи нѣкого на висока служба, която му даваше възможностъ да бѣде великъ болѣринъ.

Като сановници, болѣритѣ се ползували съ слѣднитѣ прѣимущества: 1. Вел. болѣри съставяли синклита—болѣрския съвѣтъ—и били постоянни съвѣтници на царя. Въ паметницитѣ и хронографитѣ, напр. въ славянския прѣводъ на Йоана Малала, прѣведенъ още въ царуването на Симеона, гръцката дума „синглитикось“ (на латински — сенаторъ) е била прѣдадена на български — болѣри.

¹⁾ Г. Занетовъ, Бѣлг. нас., 160.

2 Болѣритѣ сѣ имали право да участвуваѣ въ народнитѣ събори. Сжщитѣ сѣ взимали участие и въ ония н. духовни събори, които се съставяли за взимане рѣшение по разни въпроси отъ високо държавенъ или религиозенъ характеръ.

3. Вел. болѣри сѣ заемали разни високи военни и административни служби. Тѣ нареченитѣ „вжтрѣшни болѣри“ сѣ занимавали служба при главното управление, около царя, и, въ врѣме на разни придворни тържества, сѣ седѣли отъ двѣтѣ страни на царя, роскошно облѣчени. Едни бивали назначавани отъ царя, както ни показва случаятъ съ Романа, царь Петровъ синъ, назначенъ отъ Самуила за управителъ на Скопие. Такива се наричали още „велики воеводи“, или, както ги наричали гърцитѣ „стратеги“ и „ипостратеги“. Други пъкъ не сѣ били назначавани, а сѣ имали това право по наследство, или пъкъ сѣ били избирани за тази служба отъ самото население и тѣ сѣ се намирали въ значителна самостоятелностъ по отношение къмъ царя, къмъ когото сѣ били единъ видъ въ васални отношения¹⁾.

4. Болѣритѣ занимавали и администр. служби. Тѣ били управители на цѣли области, жупи, хора — чиновници на разни фискални и полицейски длѣжности.

Между назначавани, за областни управители, болѣри, се знаятъ и поменуватъ 1. Боритаканъ, 2 Добета 3. Тавридинъ или Таридинъ, 4 Дристра, назначени отъ Бориса; 5. Теодоръ-оглу-тарканъ, обл. управителъ на Струмнишката област, назначенъ отъ Симеона. Въ врѣмето на гръцкото владичество, старитѣ наследствени болѣри и властели, управители на разни

¹⁾ Споредъ изслѣдваніята на Дринова и споредъ други данни и прѣдания, въ прѣдѣлитѣ на българското царство въ X в. е имало около 9 такива васални князе. Тѣзи прѣдания се намиратъ, между друго, и у Дуклянския попъ (презвитеръ), — въ лѣтописа му (Presvuteri Diocleatis, Regium slavorum с V), който е писанъ въ XII в. и който направо казва, че подъ властѣта на българския царь имало 9 князе. Историческата достоверностъ на това извѣстие се потвърдява отъ една нар. пѣсень, записана отъ самия Дриновъ въ Панаягюрище.

Стояну гости дойдоха
Деветъ сестрици — кралици,
Десета сама царница. (Южн. сл. 16).

Дриновъ мисли, че кралица е названието, що се давало на съпругитѣ на полунезависимитѣ васални князе, каквито тогава имало въ България.

области, жупани и князѣе поизчезнали и, затова, слѣдъ освобождението, Асѣнь и неговитѣ прѣемници, създаватъ нови болѣри, като повишаватъ на служба заслужили или отличили се лица.

5. Тѣ били и сѣдии: — севасти, сѣдии и др. Тѣ били сѣдии около държавния глава; сѣдии и въ крѣга на своитѣ области, земи и владѣния.

За юридическото положение на болѣритѣ ние узнаваме нѣкои интересни подробности отъ ДЗ. Отъ разнитѣ специални наредби за сѣрбскитѣ власти (болѣри) ние заключаваме, че болѣритѣ сѣ имали земи — башини, които никой не е могълъ да имъ отнема. Тѣ имали прони — земи, подарени тѣмъ за военни заслуги въ врѣменно владѣние. Както въ независимитѣ башини, тѣй и въ прониитѣ тѣ имали цѣли села съ зависими людие. Съ башинитѣ си болѣритѣ можали да се разполагатъ по свое усмотрѣние и слѣдъ смъртта имъ тѣ минавали по наслѣдство на дѣцата имъ (ДЗ. чл. чл. 41 — 43).

Въ статья 152 на ДЗ. е казано: „Има въ царството законъ, останалъ отъ дѣда ми Милутина, щото велики болѣри да се сѣдятъ само отъ велики болѣри, срѣднитѣ людие (малкитѣ болѣри), може да ги сѣди тѣхната дружина, изъ тѣхната срѣда. Себритѣ пѣкъ (себри сѣ били всички, които не били нито малки, нито голѣми болѣри) да сѣдятъ поротници — единъ видъ сѣдебни заседатели — хора отъ тѣхната дружина“. Това е било една привилегия, дадена на великитѣ и малкитѣ болѣри.

Богатството на болѣритѣ е било нееднакво. За него ние имаме нѣкои поменавания, както въ паметницитѣ, тѣй и въ народнитѣ умотворения. Бѣлг. писателъ Иоанъ Екзархъ, като описва, въ прѣдговора къмъ шеста глава на „Шестодневъ“, впечатлението, което произвежда Прѣславъ, въ най-доброто си врѣме, на чужденеца, огкакъ се възхищава отъ дворцитѣ, прибавя: „но, ако той (пѣтникътъ — чужденецъ) сѣщо види случайно и княза, който стои въ дрѣха, посипана съ бисери, съ герданъ отъ монети на шия, съ рѣжавелки, опасанъ съ мечъ и какъ при него отъ двѣтѣ страни, седятъ болѣри съ златни цѣлочки (синджирчета), пояси и рѣжавелки, то, ако нѣкой, подиръ връщането му на родина, го попита: „какво видѣ ти тамъ?“ той ще отговори: „Азъ не зная, какъ да ви разкажа за всичко това; само съ вашитѣ собствени очи бихте били въ състояние да разберете тоя разкошъ. (Miklosich, Chrestomatia polabosloven. Vindobonae. 1854 p. 83; вж. Ир. стр. 205). Не всички болѣри, обаче, живѣли тѣй раз-

кошно: между тяхъ е имало мнозина отъ по-срѣдня рѣка, които, ако и по-многочислени, се задоволявали съ своитѣ чифлици, дърбени замъци, гдѣто прѣкарвали въ не-твърдѣ завиденъ блѣсъкъ*).

Главното задължение на болѣритѣ било да поддържатъ известна часть войска и да я водятъ сами или да я про-вождатъ на разположение на царя въ случай на война. Това напомня феодалниятъ *service de guerre*¹⁾.

„Който не отиде на война, както е длъженъ, въ врѣме на бой — казва се въ единъ славянски законъ — да се убие и всичкиятъ му имотъ става царски и постѣпва въ полза на хазната, особно пъкъ да се лиши отъ своя животъ, ако царьтъ е заповѣдалъ, а той не го е послушалъ (Новак., стр. 11).

Отиването лично на война и даването на войска е било толкова задължително, щото, споредъ единъ отгласъ въ народнитѣ пѣсни, ако самъ болѣринътъ не е могълъ да отиде съ войската си, трѣбвало е, какъ-какъ да намѣри възможность да бжде прѣдставенъ отъ когото и да било. Една народна пѣсень (въ Богоровия сборникъ 1872 г. № 42), разправя: Делия

*) Желаящитѣ да видятъ изображения на нѣкон старобългарски болѣр. замъци, могатъ да ги търсятъ у Каница, т. 1; а също тъй и у Лежана въ „*Tour du Monde*“ 1873 г.

Въ народнитѣ пѣсни се срѣщатъ слѣди и отзиви за богатството на старитѣ български болѣри. Ето една отъ тяхъ [СНУ. А. Илиевъ, I. кн. I. София, 1889. № 67, стр. 901].

Дане, бане, болѣрино,	Три оборе сиво стадо,
И ти Петре Крамарине,	Три яхре врани коне,
Кани ти се Богъ да дойде	Три кошари сиви юнци.
Богъ да дойде на чистито.	А, когато дошелъ склѣпниятъ гостъ:
Данъ отговорилъ, че е готовъ да	На нозѣ го дочекали,
посрѣща:	На ржѣ го прифанали,
Далъ ми Господъ, та си имамаъ:	Турили го у трапеза,
Три челиня сос кошаре,	У трапеза шестореда.

¹ Особно тази длъжностъ е ималъ държательтъ на нѣкоя про-ния или владѣние (*fief*), дадено му за военни заслуги. Въ З. Европа васалътъ, държатель на воененъ ленъ, билъ длъженъ съгласно съ условията и важноста на лена или да иде самъ, или да заведе съ себе си известенъ брой рицари (*chevaliers*) (*Esmein, Cours*, 203). Тъзи служба васалътъ по принципъ бѣше длъженъ да изпълнява отъ само себе си, *gratis*, на свои разноски; имало е за това и единъ срокъ, който споредъ обичая е билъ 40 дена (*lb.*). Но има и мнѣние, че тъй служба била безсрочна. Съ васалитѣ отиваха и *roturiers*, като подданици на *seigneur justicier*. (*lb.*).

отъ високо мѣсто вика всички крало̀ве и банове (зависими
отъ бѣлг. царь), че сж длѣжни да отидатъ на война :

Единъ банъо нѣмаше,
Оти си сина нѣмаше,
Токо ималъ деветъ дѣщери.

И за да се покаже, колко било голѣмо задѣлжението, раз-
правя се, че една отъ дѣщеритѣ му Тодора, за да запази
иестѣта на баща си, прѣправя се на добъръ войникъ, въоръ-
жава се, приготвя се и отива на война, за да изплати, тъй да
се каже, бащина повиностъ. Тодора отмѣнява баща си.

Една подобна лѣсенъ № 50 се срѣща и у Качановски,
на Радулинка, която отишла на войска понеже баща ѝ ималъ
моми, а нѣмалъ синъ.

Ние нѣмаме въ бѣлгар. паметници свѣдѣния за какъвто
и да било данѣкъ, който да сж плащали бѣлгарскитѣ бо-
гѣри на царската хазна, но не ще е било възможно да не е
имало такъвъ¹⁾. Споредъ ДЗ. болѣритѣ сж плащали на царя
само данѣка „Соко“, т. е. поземелния данѣкъ, а всички други
берии тѣ сж прибирали за своя полза²⁾.

При извършването на нѣкое прѣстѣпление, имотътъ на
жластелина или болѣрина се конфискувалъ

Б. Духовенство.

§ 1. — Езическо врѣме. — Въ езическо врѣме, както
и у бѣлгаритѣ, у бѣлгарскитѣ славяни, не е имало духо-
венство. Славянитѣ сж били езичници, но у тѣхъ не се е
развило, както у нѣкои други народи, какво и да било жре-
еско съсловие. Сжщо така, не е имало и никакви храмове.
Бодоначалницитѣ, старѣитѣ въ челядѣта, домакинитѣ въ

¹⁾ Наистина по принципъ болѣрството, както благородството
(васалството), изключвало всѣки данѣкъ въ пари. Но, по нѣкога, ние
иждаме и въ феодално право, че васалътъ е билъ длѣженъ да при-
несе една парична берия (*contribution pécuniaire*), съразмѣрна
на *fief* а (*Eisemein*, 4 изд. 190). Това е било обаче твърдѣ рѣдко, въ
зключителни случаи. Тѣзи помощи се наричали *aides féodales*. Слу-
житѣ дори били опрѣдѣлявани (когато сеньорътъ билъ плѣненъ
— за откупъ; кога синъ му ставалъ рицаръ, при женитба на дѣщеря
и пр.).

²⁾ Соко или соке произлазя отъ латин *soca*, *soccus* — плугъ
и данѣкъ къмъ господаря на земята. Соко се плащалъ въ храна.

задругата били въ сѣщото врѣме и управители, и сѣдни, и жреци. Храмъ на славянскитѣ езичници е било домашното огнище. Тукъ, около него се е извършвала службата или культътъ на обожаваното сѣщество. Тукъ се изказвали молитви къмъ Сварога или Перуна, и тукъ тѣ сѣ принасяли своитѣ жертви. Когато задругата се развила до състоянието на селска община, а, по-нататъкъ, — на жупа, тогава жертвоприношението извършвали племеннитѣ старѣи подъ открито небе, подъ нѣкой джбъ или липа, на нѣкой ридъ или скала. Прѣзъ всичко врѣме на жертвоприношението се пѣли обрядни пѣсни, отъ които много има останали, измѣнени и приспособени къмъ християнството, и слѣдъ покръстването.

Най-старото извѣстие за религията у славянитѣ се намира у Прокопий. „Признаватъ за творецъ единъ Богъ надъ всичко“, казва той, „единъ богъ мълниеносецъ — Перунъ — комуто принасятъ въ жертва бикове и други животни“. И по-нататъкъ, прибавя: „Тѣ сѣщо почитатъ рѣкитѣ, нимфитѣ и други божества, на които принасятъ жертви, като при това произнасятъ и благопожелания“. Както се вижда отъ това свѣдѣние, въ религиозното си развитие славянитѣ се намирали на онова стѣпало, което въ науката се нарича а нимизъмъ, т. е. одухотворяване на природнитѣ явления. Тѣ не сѣ могли да докаратъ своето схващане на религията до антропоморфизмъ, до какъвто сѣ дошли старитѣ елини които, като уприличиха боговетѣ си на хора (въ това се състои антропоморфизмътъ) съ помощта на изкуството и поезията, овѣковѣчиха тѣхния образъ съ отлични картини и форми. Славянскитѣ богове, каквито бѣха Перунъ (Зевсъ у гърцитѣ — Юпитеръ у римлянитѣ, Торъ — у германцитѣ, Перкунасъ — у литовцитѣ), Сварогъ, съперникъ на Перуна, Даждбогъ, Свѣтовитъ, Радогостъ и пр.—продължавали да се сливатъ съ стихитѣ, които сѣ прѣдставлявали до самото приемане отъ българитѣ, респ. отъ балк. слав., на християнството. Като смѣсило новата християнска вѣра съ езическата, народното самосъзнание смѣсило въ едно и езическитѣ богове съ християнскитѣ светци и дори то ги свалило до положението на духове, а нѣкъдѣ и бѣсове: св. Илия се прѣвърналъ на Перунъ, който ходи по небето съ колесницата и, при всичко това, пакъ продължавали да гледатъ на него като на езическия Перунъ, като богъ грѣмовникъ. Новиятъ Божичъ, т. е. Исусъ Христосъ

въ езическо врѣме, като Божичъ никакъ не означавалъ новородения Исусъ. Една пѣсенъ прямо го нарича Сварожичъ, синъ на Сварога, който ималъ два сина: слънцето и огъня. И досега бѣлг. пѣсни разправятъ за свадбата на слънцето съ зорницата, въ която бракътъ на слънцето се нарича огненъ (Вж. Дриновъ сПС. XII, 163; има я у Раковски, Дозонъ, Верковичъ*). Велесъ у чехитѣ станалъ духъ и пр.

§ 2. Христианско врѣме.

Произхождение и развитие на духовенството.

Христианството въ България не се е появило веднага. Много по-рано отъ покрѣстването на Бориса, което може да се счита за официалното приемане на христианството, въ България е имало християни. Може да се приеме за вѣроятнo, че християни сж били дори нѣкои отъ бѣлгаритѣ на Аспаруховата дружина. Има исторически данни, че нѣкои отъ хановетѣ на крайдунавскитѣ бѣлгари (каквото Кубратъ) сж приели христианството. Славянитѣ, откакъ се появили на Балк. п-овъ въ IV до VI вѣкове, при първото си срѣщане съ византийцитѣ вече почнали да приематъ и христианството. Въ езика на славянскитѣ народи отъ рано почнали да се появяватъ думи отъ християнския ритуалъ. Тѣзи думи расли наедно съ понятията. Свикването съ тѣзи понятия пра-

*) „Общата ембрионалностъ на митологическитѣ вѣрвания у слав. обяснява, между друго, казва проф. Архангелский, отсъствието у тѣхъ на особна каста жреци, а сжщо и на храмове... Въ 945, подъ открито небе, прѣдъ идола на Перуна, ки. Игорь произнася клетва, че ще пази заключения договоръ. Самитѣ религиозни обряди били, повидимому, не много сложни, — макаръ да е сжществувалъ цѣлъ редъ особни праздници, придружавани съ особенъ родъ игри и обрядни пѣсни. Слѣди отъ тѣзи стари ез. праздненства се срѣщатъ и досега въ различни народни обичаи и забави, а сжщо и въ уцѣлѣлитѣ до насъ особни пѣсни и т. п. — като отдалеченъ, най-често глухъ и неясенъ, но по нѣкога доста отчетливъ отгласъ на стари, исконни религиозни вѣрвания и прѣдставления... (А. Архангельскій, Изъ лекцій по ист. русск. литературы, стр. 123. Фил. В-къ № 1 и 2, 1901.—Ср. Первольфъ, сл. I. 179). Въ праздници (каквото Коледа, Купала, (Водици) Врѣбница и пр.) и въ свързанитѣ съ тѣхъ обрядности, игри, обличания, благословки, поговорки и пр. се намѣрва цѣло съкровище отъ данни за изучването на дохристиянския битъ на ст. бѣлгари.

вѣло срѣдата търпелива къмъ лицата, които сж били християни. Много прѣди врѣмето на приемането християнството у българитѣ вече имало такива думи, като: черкова, кръсть, олтарь, попъ, комка. Почвата за възприемане християнството като била приготвена, ясна е леснотията, съ която не само християнството било възприето и официално въ България, но то въ скоро врѣме вече имало богослужебни книги и свещенослужители. И, наистина, ранното появяване на българско духовенство трѣбва да се отдава на това обстоятелство, че за него е имало вече всички условия за съществуване.

Духовенството не е било съсловие затворено и недостъпно за лицата отъ другитѣ класове: всѣки българинъ отъ какъвто класъ и положение да билъ, стига да е билъ приготвенъ за това, могълъ да приеме духовенъ санъ. Нѣщо повече би могло да се каже: тъй като архиепископскиятъ санъ *ipso facto* е издигалъ духовнитѣ лица до велико болѣрство, духовенството отваряло вратата на всички къмъ болѣрството. Българското духовенство било пълно копие на гръцкото: същото дѣление на висше и нисше духовенство, на бѣло и черно, или, иначе казано, свещенство и монашество.

Българското духовенство се е уредило по типа на византийското; то не е отивало по пътя на римското. Прочее, 1. то не е било поставяно въ такава слѣпа зависимостъ отъ висшето си началство; 2. то е продължавало да се държи по обичая и общия редъ наедно съ народа; 3. то е имало прѣдимно граждански характеръ. Ако българскитѣ царе и князе били постоянни защитници на църквата, то епископитѣ и другото духовенство били въ близко сношение и общение съ тѣхъ. Духовенството е било носителъ на култура и образование. Духовни лица изнамѣрватъ най-първо българското азбуки; духовни лица сж първи книжовници и просвѣтители не само въ първо врѣме, когато сж били Кирило-Методиеви ученици, но и по-късно, дори до падането на България подъ турското владичество. Ако въ врѣмето на Симеона ние имаме редъ духовни писатели и просвѣтители, то и епохата на патриархъ Ефтимий е била блѣскава въ книжовно отношение, благодарение на многото духовни сътрудници, които сж окръжавали патр. Ефтимия и му помагали не само въ подвижническата, но и въ просвѣтителната му дѣятелностъ.

Своята задача духовенството е изпълнявало: 1. чрѣзъ извършването на духовни трѣби, 2. чрѣзъ писане на книги и обучението на народа; 3. чрѣзъ религиозния животъ; 4. чрѣзъ болници и мѣнастири, и, най-послѣ, — 5. чрѣзъ църковни проповѣди. За насъ, обаче, е важно друго обстоятелство, — важно е да посочимъ, че духовнитѣ лица сж първитѣ църковни законосъставители, че тѣ сж които, съставили не само първитѣ богословски книги, но и първитѣ правни паметници. Види се, обаче, че българското духовенство, копие отъ византийското, ще е имало прѣдставители, силно заразени съ слабоститѣ на гръцкото. Нѣкои страдали отъ любовъ къмъ раскошъ, невъздържанъ животъ, развито користолюбие, жажда за натрупване богатства — които ги карали да правятъ разни злоупотрѣбения: „творили несправедливый судъ“, грабили, обиждали беззащитнитѣ (Дриновъ, Южн. сл., 74). Тази развала у духовенството е дала силенъ тласкъ за развитието на богумилската ересь, особно въ царь Петрово врѣме.

§ 3. Положение на висшето духовенство.

Висшето духовенство е било въздигнато и поставено редомъ съ болѣрството. Висшето духовенство и болѣрството сж били почти еднакви въ привилигировано и имотно отношение. Въ реда на висшето духовенство влазяли: патриархъ (архиепископъ), митрополитъ, мѣнастирски игуменъ. Тѣ имали право да участвуватъ на държавнитѣ събори, сѣдали на отдѣлни столове близо до царя, слѣдъ тѣхъ идѣли великитѣ и малки болѣри. Въ всѣка областъ е имало, по примѣра на Византия, по единъ епископъ. Въ врѣмето на царь Петра, въ областъта на българ. патриархъ, е имало до 40 епископски катедри или епархии.¹⁾ Въ своята епархия, епископътъ е ималъ много по-голѣма власть, отколкото мѣстния жупанъ, владѣтель или болѣринъ.

¹⁾ Ето тѣзи епархии, по които може да се сжди и за областитѣ, гражданскитѣ окржия, въ царь Петрово врѣме: Прѣславска, Доростолска, Проватска, Дебелътска или Загорска, Брегалница, Охридска, Касторийска, Главиница, Мъглenska, Битолска, Струмица, Моревиздска, Велбуждска, Триадица, Нишка, Враница, Бѣлградска, Трамска, Скопска, Приштинска, Липенийска, Сервийска, Бдинска, Орейска, Черницка, Химерска, Адрианополска, Бутротска, Козилска, Янинска, Петрска, Стажска, Герийска, Моравска, Малешовска, Гребенска, Дѣволска и Рилска (Дриновъ, Южн. сл., 71).

управителъ. За поддържане на епископа, подчиненото му паство било длъжно да плаща, не само за трѣби, но още и извѣстни данѣци, оброци и да извършва въ негова полза извѣстни работи (тегоби).

Всѣки епископъ е ималъ подъ своя рѣка клирици и — така нареченитѣ зависими люде — парици. Благодарение на грамотитѣ на Василий Българоубиецъ, съ които се утвърждавали по-напрѣжнитѣ грамоти на бѣлг. царе, а сжщо така, благодарение и на другитѣ подобни грѣцки хрисовули²⁾, старитѣ права на бѣлг. висше духовенство могатъ сега да се изучатъ по вече или по-малко подробно. Костурскиятъ епископъ, напр., споредъ тѣзи грамоти, ималъ около 40 клирици (подчинени свещеници) и други духовни лица и около 30 парици. За другитѣ се знае, че сж имали дѣ по-вече, дѣ по-малко. По-малко обаче отъ 15 парици не се знае да е имало нѣкое епископство. Висшето духовенство е имало право на сждъ не само надъ своитѣ подчинени, но още и надъ всички — за духовни дѣла. Кржгътъ на тѣзи дѣла ще да е билъ въ основа врѣме доста широкъ, особно въ раннитѣ врѣмена, веднага слѣдъ покрѣстването на българитѣ. Висшето духовенство събирало глобитѣ и сждебнитѣ берии въ своя полза (Дриновъ, Южн. сл., 72) ДЗ съдържа, между другото, нѣколко постановления, отъ които се вижда, че на мирянитѣ се запрѣщавало да сждятъ духовни лица и всѣки мирски (държавенъ) сждия, който си е позволявалъ да направи казаното опущение, се глобявалъ съ 300 перпера. Всички люде въ всѣка тжжба да се сждятъ сами прѣдъ своитѣ митрополити, епископи и игумени (чл. чл. 12 — 31 отъ ДЗ.).

§ 4. Монашество; — мѣнастири и черкови.

Ако обикновеното духовенство — свещеницитѣ сподѣляли сждбата на свободнитѣ граждани, монашеството се е затулявало въ мѣнастиритѣ и имало, вслѣдствие на това, извѣстно привилегировано положение.

Монашеското духовенство се е появило въ България едноврѣменно съ така-нареченото бѣло духовенство — свещенството. Като се е вървѣло по стѣпкитѣ на грѣцкото мо-

²⁾ Много отъ тѣхъ сж издадени отъ Т. Успенски, Василѣвски и др. руски византолози.

нашество, естествено е било да се появят и у насъ мѣнастири, които сж били, въ онова врѣме, много важни убѣжища на християнството. Тѣ сж били подслонъ на пустинници, тихо пристанище за отчаянитѣ и, дори, за царски и болѣрски личности. Тогава, често се е случвало отъ царския прѣстолъ да се слазя по два пѣтя: или по пѣтя на насилствената смъртъ или по оня на монашеството. Въ мѣнастиря сж идвали и за насжщенъ хлѣбъ, и за погребване велики мечти и блѣнове, и за задушване на най-неутолимото славолѣбие. По този начинъ мѣнастиритѣ сж били извикани и размножени, както отъ политически и духовни, така и отъ економически причини и съображения. Царе и патриарси, воеводи и болѣри, жертвували за подигането и украсата на тѣзи отдалечени свети убѣжища. И богати, и сиромаси не жалѣли своята лепта за тѣхъ. Мѣнастири е имало нѣколко видове: общински, епархиални, ставропигиални (т. е автономни) и царски.

И мѣнастири и черкови сж били субекти на права — юридически лица, каквато била жупата. Тѣмъ сж завѣщавали имоти и тѣ сж управлявали имотитѣ си чрѣзъ своитѣ прѣдставители, настоятели или игумени. Въ царскитѣ хрисовули, дадени на разнитѣ мѣнастири, ние срѣщаме подробности за имущественото имъ състояние. Тѣ владѣяли огромни пространства земи и дори села, пасища, гори — лѣтовнища и зимовища, рибни ловища, метохи въ градове и паланки и пр. Доходитѣ на тѣзи имоти принадлежали на мѣнастиря и никой нѣмалъ право да се мѣси въ разполагането на тѣзи имоти, освѣнъ игуменътъ.

И черковитѣ и мѣнастиритѣ имали своитѣ отдѣлни имоти. Грижата за тѣхъ се възлагала на надлежнитѣ игумени и икономи. (Зигель 158). Игуменитѣ сж били редовнитѣ прѣдставители на мѣнастиритѣ, а архиепископитѣ, респективно патриархътъ — на черковата. Въ случай на отчуждаване черковно-мѣнастирскитѣ имоти, постѣпвало се по приетия отъ традицията редъ или отъ устава, като се е свиквало за съвѣщание цѣлото братство.

Независимо отъ тѣзи имотни права, мѣнастиритѣ сж имали и нѣкои привилегии и имунитетъ, по силата на които не носяли никакви ангарии, не давали данъци и берии на държавнитѣ поберчин отъ всевъзможенъ родъ: за пчели, за земни произведения, за медъ и пр. не се долускало и кракъ

да турятъ въ чертата на мѣнастирскитѣ дѣржави съ цѣль да искатъ нѣкакъвъ данѣкъ. За вѣтрѣшното си управление мѣнастиритѣ имали свои особни устави или се рѣководили отъ общитѣ канонически правила.

Мѣнастиритѣ сѣ имали и сѣдебенъ имунитетъ, а игуменитѣ имъ своя юрисдикция. — Хората на мѣнастиря се сѣдѣли прѣдъ игуменитѣ и никакви глоби, никакви наказания не сѣ могли да имъ бѣдатъ налагани отъ дѣржавнитѣ сѣдии. Подобнитѣ глоби и наказания могѣлъ да налага само игуменътъ за мѣнастиря. Той е събиралъ и глобитѣ (Орѣховскій, Бобчевъ, 160). Не само мѣнастирскитѣ хора, мирянитѣ, но и духовнитѣ лица сѣ били освободени отъ вѣдомството и сѣда на великата черква и на нейнитѣ власти. Въ Орѣховскій хрисовулъ ние четемъ: „Такожде и попови, кон сѣ въ людѣхъ монастирскихъ, да имъ не пакоститѣ велика цѣрква, ни протопопа, ни ексарси, ни йни прочии, нѣ да прѣбиваятъ свободно вси людие того монастирѣ царства ми“. (Бобчевъ, 160). Това привилегировано положение на мѣнастиритѣ и на тѣхнитѣ хора се потвѣрдява още и отъ други югосл. паметници, какѣвто е ДЗ (чл. 33). Ето защо много несвободни хора — парици и отроци — напушали царскитѣ земи и се стрѣмѣли да се заселятъ въ мѣнастирскитѣ земи.

Б. Свободни люди.

Други класъ въ старото бѣлг. общество били свободнитѣ люди. Свободнитѣ люди можемъ да подведемъ подъ четири категории: а) граждани, б) търговци; в) свещеници; и г) селяни. Изобщо този класъ е състоялъ отъ всички, които не сѣ били привилегировани, но и не сѣ били зависими.

Ние ще разгледме тия категории свободни людие по отдѣлно:

1. Граждани. Тѣ сѣ живѣяли въ градоветѣ и прѣимууществено сѣ се занимавали съ търговия. Тѣ сѣ били свободни и независими и на много отъ тѣхъ сѣ възлагали разни служби, вслѣдствие на което сѣ стѣпвали въ реда на малкото и велико болѣрство.

2. Търговци. За бѣлгарскитѣ търговци ние намѣрваме извѣстия въ паметниците още въ най-старо вѣрме. Още Тервелъ (716) прави зарадъ тѣхъ договоръ съ Византия; въ този

договоръ, ние констатираме, че се прѣдвижда, какъ да се прѣнасятъ стокитѣ, като се пломбиратъ, за да не се плаща двойно нито (коумеркъ). За българскитѣ търговци се касае и хрисовултъ на И. Асѣня II, даденъ на Дубровникъ и договорътъ, сключенъ между царъ Михаила и Дубровнишката Република (въ 1253 г.), споредъ които българскитѣ търговци имали право да живѣятъ въ Дубровникъ (Рагуза), да не плащатъ данъкъ нито на врата, нито на мостъ, нито на бродъ или пътъ; да изнасятъ отъ тамъ злато, сребро, златни поставки и, въобще, всѣкаква стока. Сжщо така имаме поменъ за бълг. търговци въ хрисовула на Ив. Шишмана, даденъ на Рилския Мън. Тамъ се нарежда да не имъ се взема „коумеркъ“ (гюмрюкъ), като ходятъ съ стоката си за проданъ низъ царството.

Споредъ нѣкои данни, градоветѣ сж имали привилегии, които самъ царътъ не е можалъ да измѣни. Една такава привилегия е била да се сждятъ прѣдъ висшето духовенство и прѣдъ градския управителъ. Въ ДЗ., чл. 178 ни дава нѣкои обяснения върху това право на градскитѣ жители. Тамъ е казано: „Всичкитѣ градове въ моитѣ земи да се ржководятъ по законъ въ всичко, както е било при първитѣ царе. А за сждбитѣ, които иматъ помежду си, да се сждятъ прѣдъ градскитѣ владалци и прѣдъ църковния клиръ. Ако нѣкой жупянинъ (жупански жителъ) има искъ противъ гражданка, нека го тегли на сждъ по закона прѣдъ градския владалецъ, прѣдъ черковата и духовенството“. Освѣнъ това, гражданитѣ сж били освободени отъ всѣкакви данъци, само сж били длъжни да продаватъ на градския и областенъ управителъ за $\frac{1}{2}$ цѣна вино, жито и месо (Нов. ДЗ. 63, 127).

Че търговията е била твърдѣ развита въ България още отъ първия моментъ на основанието на Бълг. държава, свидѣлствуватъ много стари хроники и ламетници. Въ крайморскитѣ градове като Odessos (Варна) Konstantiniana (Кюстенджа, или Истрополисъ на гръцитѣ) както и въ тракийскитѣ крайморски градове Анхиало, Месемврия, Бургасъ, Созополъ, много гръцки търговски колонии научиха българитѣ на търговията.

По едно врѣме България бѣше станала посрѣдникъ на търговията, сѣверна и западна и на византийската. Храни отъ Германия, Моравия, Русия, Дунавскитѣ страни се замѣняваха съ манифактурни произведения и храни отъ Азия и Африка. Широкитѣ крайнини въ славянскитѣ земи, въ които гърцитѣ не

можеха да отиватъ, бѣха отворени на българскитѣ търговци, благодарение на тѣхното знаене на славянскитѣ нарѣчия. Много рано въ врѣмето на Лъвъ Мждрий, ние вече срѣщаме български търговски контори въ Цариградъ. Както се знае, прѣнасянето на тѣзи контори въ Солунъ бѣше работа на една византийска интрига и на спекуланти, за да се затрудни пътуването на бълг. кораби отъ устието на Дунава и Бургасъ, като стоварятъ въ Солунъ, намѣсто въ Цариградъ. Въ сжщото врѣме, конкурентитѣ на бълг. търговци бѣха закупили и данѣцитѣ, та ги товарѣха съ всевъзможни берии, твърдѣ отекчителни, които Кедринъ нарича βαρεα τελωνιματα, а други хронографи — какоῦς κουερκευφντες (Рамбо, 328). Знае се, че царъ Симеонъ, въ 889 год., води непонятната за онова врѣме война, извикача отъ търговски съображения и отъ оплакванията на бълг. търговци въ Цариградъ.

3. Свещеници. Въ правата и задълженията си тѣ се приравнявали съ другитѣ свободни граждани. Обикновено свещенството се е прѣдавало по наслѣдие отъ баща на синъ, — традиция, която се е спазила въ всичкото врѣме на турското робуване, дори, на много мѣста, и до днесъ. Но това ставало, не защото свещенството било нѣщо като каста или закрито съсловие, а защото естествено въ свещеническата целядь се е приготвяло най-удобно лице да продължи званието. Свещеници обаче сж живѣли не само по градоветѣ, а и по селата. Тукъ, тѣ събирали своитѣ берии за разни трѣби и, ако селото е имало господаръ, той не е могълъ да нарушава тѣзи права. Ако господарьтъ си е допускалъ да прѣчи на свещеницитѣ при събиране на разни права за трѣби, които е извършвалъ, свещеникътъ е могълъ да се оплаче веднага на епископа, който лъкъ отъ своя страна е можелъ да прави бѣлѣжки на болѣрина. Това е можело да бжде така за свещеника само ако той е билъ свободенъ, т. е. бащинникъ.

Ако нѣкой свещеникъ е нѣмалъ своя „бащина“, то му се давали 3 ниви, така щото „да јест поповска капа свободна“ — гласи изрично чл. 31 отъ ДЗ. Само за този си имотъ свещеницитѣ не давали никакви данѣци и не носили тегоби; за всѣки по-голямъ имотъ тѣ сж били длѣжни да носятъ сжщитѣ повинности, както и другитѣ свободни жители. Ако ли свещеникътъ е билъ въ село, което има свой болѣринъ — господаръ (властель), послѣдниятъ е билъ длѣженъ да го под-

държа, ако е билъ съвсѣмъ сиромахъ; ако се е отказвалъ да го поддържа, свещеникътъ, по изключение на общото правило на подчиненитѣ люди, е могълъ да напусне господаря си и да се счита за свободенъ (ДЗ. 65). Всѣко прѣстъпление, извършено спрямо свещеника, се наказвало, по-строго отколкото онсва срѣщу други непривилегировани лица.

4. Селяни. Всички селяни, които живѣли не въ села, подарени на болѣри или които не били парици или отроци, сж били свободни. Това сж еликитѣ на византийскитѣ източници *ελοκος*. Тѣ живѣли въ свободни общини и за тѣхъ се отнасятъ специалнитѣ наредби на византийското законодателство (Θ. Успенски, ЖМНП. кн. 235. 83 г. стр. 309. 313). Тѣ не давали данъци на господари, като парицитѣ, нито били подлагани на вършенитѣ по длъжностъ отъ парици работи. Тѣ плащали данъкъ само на държавата. Тѣхното икономическо положение, обаче, по нѣкога не било много по-добро отъ това на парицитѣ, но въ всѣки случай тѣ били независими. А, че това положение много пжти не е било завидно, свѣдочи обстоятелството, дѣто много пжти се поменава за свободни селяни да сж отивали самички, за да се подчинятъ на нѣкой болѣринъ или проинарь и доброволно сж ставали парици. Свободни села и селяни е имало твърдѣ много дори въ врѣме на византийското владичество въ България и по-рано въ земитѣ, заселени съ славяни, а подчинени на Цариградъ. Тѣзи села сж давали онѣзи свободни дружки (*друнгасъ*) или дружини отъ войска, за които се говори въ византийскитѣ паметници.

В. Зависими люди.

Класътъ на зависими люди е нареченъ въ нѣкои паметници съ името отроци (Майновъ, Ист. серб. 58). Това название се води, главно, отъ тълкуванието на хрисовула на Стефана Дечански, даденъ на Дечанския мѣнастирь, въ който меропхитѣ (парицитѣ), майсторитѣ (технитаритѣ) и соколицитѣ носятъ общото название — отроци. И Даничичъ*), та и

*) Даничичъ въ своя рѣчникъ посочва на два термина, които обематъ понятието на зависими или привързани о земята люде: отроци и кметове. Знае се, че и до сега думата кметове въ Босна и Херцеговина изказва сжщото понятие.

Зигель, усвояватъ, съ извѣстни оговорки това схващане (Зигель, Зак., 143 и сл.). Въ Стара България, споредъ нашитѣ домашни източници, е имало три категории зависими людие: 1. парици; 2. отроци; 3. технитари.

Тѣзи зависими или привързани людие сж живѣли въ три категории земи-имѣния: а. царски; б. черковни или мѣнастирски и в. болѣрски (властелски). Върху земитѣ башини на свободнитѣ людие не се изключва възможността да е имало подобни зависими людие. Положението обаче на тѣзи послѣднитѣ сигурно се е отличавало отъ това на зависимитѣ людие въ царскитѣ, мѣнастирски, и главно въ болѣрскитѣ земи. Най-лошо е било положението на зависимитѣ обитатели въ тия послѣднитѣ (Зигель, 145).

1. Парици.

Парикството въ Стара-България е едно видоизмѣнение на римския колонатъ върху балканска почва. То нѣма нищо общо съ робството, при все че нѣкои го считатъ за еволюция отъ него. За да се види голѣмото различие между робство и парикство, трѣбва да кажемъ нѣколко думи за произхождението на едното и другото.

Робството е право на собственостъ на човѣкъ върху човѣка, върху неговата челядь, върху неговото потомство и върху произведенията му. По-тежко оскърбление за човѣка и по-възмутителна неправда нѣма. При това робството е било винаги фактъ отъ най-разпространенитѣ; то е било толкова старо, колкото и войната, отъ която произхожда. Робитѣ сж ставали при война, чрѣзъ плѣниъ, чрѣзъ продажба, за дългъ и по наслѣдство. Споредъ мѣстата робството е било повече или по-малко жестоко или меко; смегчения се срѣщатъ особно въ еврейското законодателство.

Първитѣ роби бѣха онѣзи военни плѣнници, на които бѣше сждено да бждатъ заклани. Гордиятъ ратникъ, който считаше труда за безчестенъ, се помири съ идеята да допустне до животъ плѣнения, като го накара да му работи. Би могло да се каже, че това бѣше единъ прогресъ, и безъ да почива върху справедливостта, природата на нѣщата, или върху договоръ, то стана право. По това право всички военни плѣнници въ старина ставаха роби въ ржцѣтъ на побѣдителя. Робство е сжществувало още прѣди, — въ врѣмето на Ав-

раама. Въ Гърция робството бѣше развито до най-висока степенъ; когато нѣмаше роби, доставяха си ги чрѣзъ нарочни за това войни, или — съ грабене на хора. За това свидѣтельствува още Хомеръ. Въ най-цвѣтущата отъ републикитѣ на Гърция, робското население бѣше много повече, отколкото свободното. Философитѣ Платонъ и Аристотель намѣрваха, че робството е противно на човѣшката природа, но тѣ оправдаваха съществуването му, като казваха, че безъ робство, нѣма държава. Въ Спарта плотитѣ бѣха държ. собственостъ. Въ Атина всичкитѣ работи по земледѣлието се вършеха отъ роби. Къмъ 300-а година прѣди Р. Хр. въ Атина имаше 21,000 граждани, 10,000 съюзници — защитници на града и 400,000 роби. Робитѣ можеха да се откупуватъ или да се освобождаватъ.

Но нийдѣ робството не взе такива широки размѣри, както въ Римъ. Тукъ политич. властъ бѣше извънредно строга и тежка. Бащата можеше да разполага съ дѣцата си; кредиторътъ — съ неизправния си длѣжникъ; и бащата и кредиторътъ можеха да продаватъ подчиненитѣ си като роби. Прѣстѣпниците се деградираха и обръщаха въ роби. Гордиятъ прѣдразсѣждкъ на римлянина го караше да прѣзира всички други народи и да гледа на тѣхъ като на хора, долни и годни за всѣкаква тежка работа и за робство. Въ Римъ докарваха и продаваха роби не само военноплѣнни, но още и цвѣта на младежѣта на различнитѣ народи, що подчиняваха римскитѣ орѣжия. Римскиятъ *servus* бѣше спасениятъ отъ смъртъ плѣнникъ. Всѣки римски гражданинъ поддържаше многобройни роби за своитѣ домашни служби; нѣкои имаха до 20,000 такива. Държавата си служеше съ тѣхъ за разработването на земитѣ. Римскиятъ робъ нѣмаше никакви права: той печелеше за господаритѣ си; по-късно той можеше да има *peculium*, съ който се откупваше по нѣкога; той не можеше да се ожени истински, нѣмаше фамилия и не можеше да завѣщава, а — да свидѣтельствува — той можеше само ако се подложеше на извѣстни мъчения. Робътъ не можеше да бѣде войникъ, освѣнъ по изключение. Робътъ бѣше прѣдметъ, *res*, а не човѣкъ; той можеше да бѣде и продаванъ, и убиванъ. Хиляди роби бѣха употребявани да се борятъ въ цирковетѣ съ бикове и диви звѣрове. Робството въ нѣкои стари източни страни (у евреитѣ) имаше по-мекъ характеръ. Християнството е, обаче, което се издигна съ най-поразителенъ гласъ противъ робството. Брат-

ството на хората, достоинството на труда, абсолютният дълг на усъвършенствуването, тѣзи три принципа на християнството поведоха човѣшкия родъ къмъ борба срѣщу робството. Бавно, но твърдо идеята на човѣшкото достойнство можѣ най-послѣ да има на всѣкадѣ пълно тържество. За жалостъ, варварски остатки отъ едно полуробство продължаватъ да се проявяватъ и въ новото врѣме.

Римскиятъ колонатъ, който се появи по късно, напомня нѣкои черти отъ старото робство, но той е съвсѣмъ стлично отъ него учрѣждение. Тоя особенъ родъ организации на земеделския трудъ се появи слѣдъ Хр, въ послѣдните дни на западната римска империя. Въ това врѣме голѣмитѣ данѣци насмалко що не причиниха обезлюдване на полята. Стана необходимо да се подири срѣдство, за да се привърже земледѣлецътъ о земята. Тогава завоевателитѣ на нови земи или собственицитѣ на стари се уславяха съ свободни работници или роби да ги заселятъ въ своитѣ земи, отдѣто да не могатъ тѣ да се махатъ безъ тѣхно разрѣшение. Първоначално колонитѣ бѣха зависими отъ собственика като земледѣлци, а като граждани бѣха членове на държавата. По-късно, обаче, това положение на нѣщата се измѣни, държавата отстъпи на заденъ планъ и колонитѣ остана въ пълна зависимостъ отъ господаря си, вече суверенъ и собственикъ.

Колонътъ бѣше длъженъ да дава извѣстни берии и да работи на господаря си, който имаше надъ него законодателна, изпълнителна и сѣдебна власть въ своитѣ земи

Римскиятъ колонатъ отъ Западната Римска империя прѣмина въ Източната; той се въдвори и на Балканския полуостровъ. Славянитѣ завариха тая организация при идването и заселването си. Роментѣ (византийцитѣ) бѣха прѣвели думата колонъ (colonus) на свой езикъ парикъ (παρικος). Буквално, както колонъ, така и парикъ, ще каже заселенъ, прѣселенъ. Славянитѣ, които се появиха на полуострова и стигнаха дори до морскитѣ крайбрѣжия на Пелопонесъ, като попълниха Тесалия и Елада, не знаяха, що е робство, живѣеха самостоятелно и свободно въ своитѣ задруги и, ако се подчиняваха, то бѣше само съ условие да плащатъ данѣкъ на грѣцкитѣ управници (Рамбо, 270). Задълженията на тѣзи славяни по отношение къмъ грѣцката власть се намѣрватъ въ X глава на de administratio imperii на Константина Порфирогенита. Дори

въ XIII в., когато франкитѣ се настаниха въ Мороя, мелингитѣ — славяни, обитаващи по горитѣ — изпроводиха посланици при морейския князь съ молба да ги счита свободни и да не ги гледатъ както селянитѣ въ страната, а тѣ ще му служатъ съ оржжие, когато му потрѣбватъ. Съ други думи, тѣ искаха да служатъ на морейския принцъ, както бѣха служили на императора (Рамбо, 271). Освѣнъ на мелингитѣ, независимъ е билъ животътъ на езерцитѣ и на др. слав. племена. Всичката имъ подчиненостъ бѣше да плащатъ данѣкъ. Освѣнъ плащане данѣкъ, споредъ наредбитѣ, тѣ били длъжни: 1. да служатъ въ войската и 2. да иматъ военни началници, каквито имъ се изпратятъ. Тѣзи послѣднитѣ условия бѣха длъжни да пазятъ нѣкои отъ славянитѣ, като смоленцитѣ, стримонскитѣ славяни и пр. Имаше славяни, които скоро се намѣриха въ зависимо положение. Привързаността о земята се появи постепенно, когато взеха да се раздаватъ земи на работници съ условия повече или по-малко тежки. Таквизъ заселници имаше и славяни. Тѣ бѣха първитѣ славянски парници.

Въ Мизия този видъ крѣпостничество е билъ подготвенъ отъ владичеството на българитѣ; като завоеватели и господари, тамъ, дѣто имъ се удавалъ случай, тѣ сжщо създавали „колони“. По този въпросъ ето що срѣщаме у Иречка: „Чини ни се, че при покорението на Мизия, голѣма частъ отъ стопанитѣ били, до извѣстна степенъ, прѣвърнати въ крѣпостни. Както и да е, личното крѣпостно състояние у българитѣ е по-старо, отколкото у другитѣ славяни“. Въ X вѣкъ богомилитѣ проповѣдватъ война противъ „работитѣ“, т. е. противъ ангариитѣ, като казвали, че никой не е длъженъ да работи на какъвто и да било господарь и всѣки трѣбва да бѣде свободенъ, а господарьтъ, ако иска „работници“, трѣбва да си хване да му работятъ. Слѣдъ падането на България подъ византийското владичество (1018) наредбитѣ на Византия все повече и повече се закрѣпявали въ страната. Слѣдъ възстановяването на българск. държава при Асѣновци (слѣдъ 1186 г.), парикството не само не се прѣкрятява, а то се развива. Българскитѣ царѣ подарявали земи на свонтѣ воеводи, болѣри, мѣнастири и черкови. Въ тѣзи земи — про н и и — влазяли села. Жителитѣ, по тоя начинъ, оставали въ извѣстна икономическа и земска зависимостъ отъ тѣзи болѣри-прониари, черкови и мѣнастири. Тѣ били длъжни да работятъ за господаритѣ си,

да понасятъ известни ангарин и не могли по свое усмотрѣние да напускатъ земята, на която живѣяли. Съ други думи, тѣ били привързани, прикрѣпени о земята. Тѣ оставали на земята, въ чиито рѣцѣ и да е минавала тя.

Въ хрисовулитѣ, дадени отъ българскитѣ царѣ на разни мѣнастири, се говори за парици, отроци и технитари, като за зависими люде (Бобчевъ, Стб. п. п., 160). Тѣ били заварени въ мѣстата си жители, а нѣкои сж се заселили отпослѣ, като намѣрвали по-удобенъ тоя животъ, отколкото да бждатъ на свободни земи. Веднѣжъ, обаче, заселени, тия люде не могли да напушатъ произволно¹⁾, при все че и тая привързаностъ не се е пазила толкова строго (Зигель, 24 — 30). Душановитѣ наредби и наказания за бѣглецитѣ сж издадени повторно (1345).

Парицитѣ сж имали известни задължения къмъ своя господарь, които не сж точно обозначени въ нашитѣ хрисовули, но за които ние имаме нѣкои косвени доказателства въ ДЗ., гдѣто се говори за меропхитѣ — пакъ единъ видъ парици — и въ други паметници. Хилендарскитѣ меропхи, подвластни на мѣнастиря Хилендаръ, които се нахождали, прѣимуществено, въ Македония, били длѣжни: всѣка кѣща да работи два пѣти въ седмицата, а осѣнѣнъ това — и други два дни — прѣзъ пролѣтѣта и есенѣта да оре за мѣнастиря, единъ денъ да коси сѣно, два дни да копае лозе и всичко, каквото се изоре и накоси, да се събере и уреди (Нов. стр. 188). Чл. 68 на ДЗ. урежда така положението на сръбскитѣ меропхи. Меропхитѣ въ всичката земя сж длѣжни да работятъ, по законъ, въ недѣлята: два дни на проиара (спахията) и да му даватъ, годишно, една царска перпера²⁾; единъ денъ да му косятъ сѣното безвъзмездно — заманица — и да му работятъ на лозето сжщо единъ денъ; ако пѣкъ проиарѣтъ нѣма лозе, то да му работятъ друга съотвѣгствена работа. Всичко друго, каквото меропхѣтъ си изработи, си е негово и, споредъ закона, нищо не може да му се взема³⁾.

¹⁾ Въ Дечанския хрисов. се урежда, ако сръбинъ се ожени за влахия, дѣцата сж меропхи; занаятчията, ако има 3 — 4 сина, единиятъ остава съ баща си, а другитѣ сж меропхи; попскитѣ синѣ, ако не знае писмо, става меропхъ (Миклошинъ, Моп. 98, 99).

²⁾ Въобще перпера — златна пара — е билъ въ извѣстно врѣме 6 лева, а когато е поскъпвалъ билъ равенъ на 12 лева.

³⁾ Като привежда този членъ, Новаковичъ обяснява, че думата „заманица“ прѣведена тукъ като безвъзмездно (отъ проф. Зигель)

Наистина, въ тоя членъ на ДЗ. се говори само за длъжноститѣ на меропха къмъ прониара, а не — какво е билъ той длъженъ на своя господарь бащиникъ. Обаче, има извѣстие отъ нѣкои хрисовули и за това. Така, отъ хрисов. на мѣнаст. „св. Архангелъ“, въ Призрѣнъ се прѣдписва, щото меропхитѣ да работятъ два дни прѣзъ недѣлята, всѣка кжща — онези работа, която нареди старѣятъ, да оратъ ангария за всѣкаква храна и всичко туй да приготвятъ, докаратъ и насипятъ въ житницата; да косятъ сѣно, колкото трѣбва; да работятъ на лозе, а, още, да даватъ агнега и 30 повѣсма ленъ (кълчища). Въ други хрисовули тѣзи тегоби се прѣдписватъ малко различно.

Както виждаме отъ по-сетнѣшнитѣ български хрисовули, и върху българското свободно селство сж лежали задълженията да плащатъ твърдѣ много данъци, каквито се изреждатъ въ хрисовула на Ивана Александра, на Ив. Шишмана. Ако сждимъ по тия хрисовули, въобще никакъ не е било леко положението на българското селство въ данъчно и бегийно отношение.

2. Отроци.

Отроцитѣ сж били втора категория зависими люди. Първоначално, думата отрокъ е значела дѣте, младенецъ, *infans*, както и до сега се нарича у нѣкои славяни. Това е било нежененъ, неотдѣленъ отъ баща си синъ. По-късно това е било название за слугитѣ, ратантѣ.

Нѣкои историко-правници считатъ отроцитѣ за истински роби. Други ги считатъ само за единъ видъ роби; това послѣдното мнѣние е доста разпространено¹⁾. Отъ по-обстоятелни и сравнителни изучвания, може да се дойде до заклю-

означава още излазяне на работа вкупомъ (всички работници въ кжщи) за да се свърши бързата работа на господаря; а ниякъ законно е било всѣка кжща да дава само единъ работникъ.

¹⁾ Петрановичъ, Въ отд. XVI. стр. 62—75. Ст. Новиковичъ казва, че „отрокъ је сам лично, као неква ствар, својина господарева“ (ДЗ. 174). За доказателство на своето мнѣние той се основава на чл. 72 отъ ДЗ. Но самъ Нов. прави резерва, че не се знае, какъвъ е билъ отрокътъ въ дѣйствителния животъ. (стр. 190). Сжщо така и думата хлопецъ, хлапецъ, което означава нашето момъкъ, отпослѣ се е прѣвърнало въ „холопъ“, хлопъ — мужикъ, полски — хлопъ.

чение, че както парицитѣ, така и отроцитѣ не могатъ по никой начинъ да бждатъ наречени роби, или сравнени съ робитѣ въ старс-римския смисълъ на думата. Даѣ положения заблуждаватъ привърженицитѣ на учението, че отроцитѣ били истински роби: първо, че отроцитѣ не били привързани къмъ земята, а били лично привързани о господаритѣ си и, второ, че тѣ могли да бждатъ отчуждавани безъ земя по усмотрѣнието на своя господарь. Да видимъ, до колко двѣтѣ тѣзи положения иматъ сериозна основа.

Даниичъ намѣрва, че отрокъ, който означава въобще зависимъ, привързанъ човѣкъ, е обикновено сжщото, което и парикъ. Подобнитѣ зависими людие могатъ да бждатъ собственици на имоти, могатъ да иматъ бащини (Вж. думитѣ парики и отроки у Даниичъ; — Зигель, 145 и 149).

За насъ сж важни наредбитѣ на ДЗ., въ случая, за отроцитѣ. Такива сж прѣдписанията на чл. 44 и 46. Споредъ тѣхъ, отроцитѣ, вѣчна бащиния на властелитѣ, „не могатъ да се даватъ прикя никога“, „никой господарь не може да ги отдѣли отъ земята, дѣто ги има“. Обаче тѣ „могатъ да бждатъ освободени“. Какво означаватъ тия наредби, ако не, че отрокътъ не е билъ безусловно робъ, че той не е могълъ да бжде разполаганъ като *res.* по усмотрѣние на господаря си. Най-послѣ, наредбата на чл. 112 ДЗ. допуска на всѣки зависимъ човѣкъ, като намѣри убѣжище въ патриаршески или царски дворъ — да е свободенъ. Отъ всичко това може да се заключи, че и отрокътъ не е билъ робъ¹⁾.

3. Технитари.

Този класъ, въ сръбскитѣ източници, се нарича „майстори“ или „мастори“. За технитаритѣ се поменува въ хрисовула на Орѣховский мѣнастирь, дѣто тѣ сж поставени редомъ и даже слѣдъ парицитѣ и отроцитѣ: „Идеже аще сжтъ или парици и отроци или технитари“. Какво е било

¹⁾ Това мнѣние поддържалъ и дълбокиятъ познавачъ на старото сръбско право Крстичъ. Гласникъ, IV. стр. 127. 134. — На сжщото мнѣние е и Майковъ въ статията си за посем. собственостъ въ стара Сърбия. Чтенія общ. ист. 1860. кн. 1. стр. 29 — 30. Т. Зигель, който е привърженикъ на учението за сществуване робство въ Сърбия, сжщо така казва: „отроки впрочемъ не считались рабами“ (126). Рачка, дълбокъ познавачъ на югослав. държавно право, сжщо така твърди, че отроцитѣ не сж били роби (Odlomci, 150).

положението на технитаритѣ, не може ясно да се види отъ онова, което се намѣрва въ старитѣ ни паметници. Но като съпоставимъ това, което се срѣща въ ДЗ. съ онѣзи данни, които се срѣщатъ въ нѣкои византийски източници, излазя, че, тѣ сж били поставени по-добрѣ отъ парицитѣ. Споредъ сърбския хрисовулъ на Стефана Дечански¹⁾ майсторитѣ (технитаритѣ) сж били обложени съ много по-малко повинности, отколкото парицитѣ, въ всѣки случай. Тѣ сж били длѣжни да вършатъ нѣкои неотложни работи (ангари). Такива сж били косенето на ливади, което не търпѣло отлагане, копане на лозя и пр.

§ 4. Имало ли е робство въ стара България?

Паметниците не говорятъ за други зависими людие въ Стара България, освѣнъ за парици, отроци и технитари. За технитаритѣ не се говори да сж били роби. Остава да се види парицитѣ и отроцитѣ у насъ били ли сж роби въ смисълъ на римското схващане.

За да се разбере по-ясно отношението между парици, отроци и роби, ние ще направимъ едно съпоставяне на положението на еднитѣ и другитѣ.

1. Робътъ е билъ безправенъ субектъ, т.е. Той не е ималъ право на собственост и въобщо ще политически и гр. права.	1. Парикътъ (както въпросъ чемъ отрокътъ и технитарътъ) е билъ обладателъ на права, правоспособенъ субектъ ²⁾ .

¹⁾ Въ тоя документъ соколицитѣ, меропхитѣ, майсторитѣ (технитаритѣ) сж наречени изобщо отроци.

²⁾ Ако парицитѣ имаха задължения къмъ господаритѣ за земята, която не имъ принадлежеше, а само я използваха, лично тѣ бѣха свободни, можеха да иматъ частни имоти и можеха да се сждатъ при държавнитѣ сждин. 139 ст. на ДЗ. казва: „Съ меропхитѣ въ земята на моето царство да нѣма право господарѣтъ да прави нищо противозаконно, освѣнъ което азъ съмъ записалъ въ законитѣ, само това да работи и да дава меропхътъ. Ако господарѣтъ направи нѣщо противозаконно, то повелявамъ: всѣки меропхъ е воленъ да се сжди съ своя господаръ: или съ мене, или съ госпожа царицата, или съ черковата, или съ властелитѣ на царството ми, или съ когото и да било. Никой да не е властенъ да задържи меропха отъ сжда на моето царство, но сждницитъ да го сждатъ по правда и, ако меропхътъ осжди господаря, то сждния да му вземе поржчителство, че ще заплати (господарѣтъ) на меропха всичко въ срокъ. И сетнѣ да не е властенъ този господаръ да прави никакво зло меропху“.

2. Робътъ е билъ напълно и въ всичко подчиненъ на своя господарь-стопанинъ.

3. Робътъ е могълъ да бжде отчуждаванъ по усмотрѣние на неговия господарь, който е ималъ надъ него *jus vitae necisque*.

4. Робътъ не е могълъ да бжде свидѣтель, нито въобще да се сѣди, нито да бжде войникъ и *pater familias*.

2. Парикътъ е билъ само въ икономическа зависимость отъ своя господарь.

3. Парикътъ не е могълъ да бжде отчуждаванъ отъ земята, на която е обитавалъ и работялъ. За неговото убиване всѣки е подлежалъ на наказание. Той е ималъ своята вражда (вергелдъ).

4. Парикътъ е ималъ правото да се сѣди, да свидѣтельствува, да бжде войникъ; той е билъ домакинъ на челядь (сѣмейство).

И тъй, отъ всичко, което се изложи до тукъ за зависимитѣ люди: парици, отроци и технитари, необходимо се идва до заключението, че тѣзи категории население не сж били роби. Обаче и въпрѣки това, поставя се въпросътъ: не е ли имало изобщо роби, робство въ стара България?

Привърженицитѣ на учението, че у южнитѣ славяни, включително и у българитѣ имало роби, се позоваватъ на слѣднитѣ съображения и данни:

1. Въ различнитѣ паметници се срѣщатъ твърдѣ много извѣстия за раби, роби, работници, челядини. Даже Зигель посочва и на произхождението на робството, както се срѣща въ тѣзи източници. Архиепископъ Данаилъ, като разказва за побѣдитѣ на Милутина надъ татаритѣ, държани у него като наемна войска, когато тѣ се възбунтували противъ него, съобщава, че мнозина отъ тѣхъ той обърналъ въ робство (З. 126). Безспорно е, че и въ българскитѣ източници, каквито сж ЗСЛ., RNP., нѣкои хроники, лѣтописи, жития, се говори за роби, раби.

2. Въ извѣстни източници се говори за продаване на лица, а продаването на човѣкъ прѣдполага, естествено, заробването. За такова продаване се говори и въ ЗСЛ., и въ ДЗ., па и въ нѣкои лѣтописи.

3. Изгонването изъ общината, изъ областъта на едно лице за нѣкакво прѣстѣпление и разграбването на имота му водѣли подиръ себе си робство. (Зигель, 127; Первольфъ, Славяне, I 132).

4. Народнитѣ умотворення — пѣсни, пословици, приказки — говорятъ за роби и робини.

Тѣзи съображения не сж достатѣчни, за да докажатъ сжществуването на роби и робство въ стара България, като социаленъ, установенъ по право, институтъ. Ние ще ги разгледаме едно по едно за да се види тѣхната несъстоятелностъ.

1. Вѣрно е, че въ югослав. и въ частностъ въ българскитѣ източници се говори за раби и роби. Обаче нийдѣ не се описва тѣхното обществено-правно положение, за да се види да ли наистина подъ името рабъ, робъ, работникъ се е разбирало сжщото това, което римлянитѣ съ термина *servus*. Самитѣ имена и термини нищо не доказватъ. Тѣ сж винаги еволюирвали и знае се, напр., че първоначално клеветникъ е билъ частенъ обвинителъ, а по-сетнѣ — прѣстѣжликъ, който клевети. Терминътъ рабъ, робъ се е употребявалъ на славянски езикъ въ широкъ смисълъ. Това е значело човѣкъ покоренъ, подчиненъ, отъ тукъ терминътъ рабъ божий. По-специално робъ е значело плѣнникъ, военноплѣнникъ. Всички парици, отроци и технитари сж били поставяни въ редицата на робитѣ. Така, че самото название раби, рабоници нийдѣ въ нашитѣ стари паметници не трѣбва да се взема за терминъ, който изразява състояние въ смисълъ на староврѣмешно римско робство. За да се види обаче най-ясно това, достатѣчно е да припомнимъ слѣдната наредба отъ ЗСЛ: рабъ ли, свободникъ ли да послухъ биваетъ (чл. 18 посл. ал. по прп. отъ Рум. муз.). Една друга наредба въ сръбското законодателство отъ старо врѣме гласи: Аще кто купить роба, аще естъ богатъ (г. е. робъ) да дасть цену данную за себе; аще ли естъ убогъ да работаети. г. лета купившему и потомъ да будетъ свободенъ (ДЗ. 37. стр. 9 въ „Сръбската Лѣтопись“, печ. отъ Джорджевичъ, кн. 99. Вж. Зигель, 126). Тѣзи наредба трѣба да се съпостави съ тия отъ нашия ЗСЛ. (чл. 19 по Рум. муз. и 20 по Кърм.). Отъ това съпоставяне ще излѣзе: а) че робъ и плѣнникъ сж синоними; б) че робътъ у насъ е ималъ имотни блага и могълъ да разполага съ тѣхъ, да се откупува, да се сжди, — а това вече не е робъ въ поменатия смисълъ на думата.

2. Фактътъ за продажба на свободни люде не доказва сжществуването на робството, като социаленъ институтъ въ една страна. И до днесъ злоупотрѣбително подобни сдѣлки

ставатъ и тъкмо затова съществуватъ наредби, които строго наказватъ подобнитѣ продажби. Факти отъ продажба на дѣца въ гладни години сж познати вредѣ. Въ началото на XV ст. се е произвеждала продажба на роби въ Дубровникъ, Босна и въобще по цѣлото Адриатическо поморие. Обаче, това е било едно злоупотрѣбление, въ доказателство на което достатъчно е да приведемъ запрѣщението на Дубровникъ отъ 1400 г., въ което изрично се казва: „іеръ несмо хотни да нитко трѣжи людсѣми меси“ (Зигель, 126).

Има автори, които не обръщатъ внимание и на значението на думата продажа, да продаеть-ся и мислятъ, че тѣзи думи винаги сбозначаватъ продажба, слѣдов.— появление на робство. Това е погрѣшка. Продажа въ старо-славянското право означава глоба въ полза на хазната; — да продаеть-ся — много пѣти обозначава — да се отнема отъ нѣкого извѣстно имотно благо, като глоба. Такъвъ е смисълътъ и на нѣкои отъ наредбитѣ въ нашия ЗСл.*) Така, че безъ да се отрича изключителниятъ фактъ на продажба людие у българитѣ, тая продажба още не констатира съществуването институту на робство, а пѣкъ въ паметницитѣ трѣбва да се обръща внимание върху смисъла на термина: продажа и продати. Могло е да не съществува робство въ страната и да се поробватъ, т. е. плѣнятъ свободни дѣца — момчета и момичета — и да се продаватъ, щомъ е могла да бѣде такава търговия, за източнитѣ страни, напр. за турцитѣ. Ние сме убѣдени, че обичаитѣ, които по свидѣтелството на императора Маврикия, не сж допусщали робство въ България, ще сж стояли по-високо и отъ ония наредби, които частниятъ компилаторъ на ЗСЛ. е внесълъ въ своята законна сбирка относително продаване въ робство, ако това би се приело като буквално тълкувание за нѣкои членове.

3. Изгонване е могло да става отъ една община въ друга, отъ една жупа или областъ (държава, земя) въ друга. Това е било наказание, много разпространено въ страната. За него ни се разправя въ народнитѣ умотворения, а сжщо за това има наредба въ ЗСЛ.; обаче, нийдѣ не се вижда, че изгоне-

*) Даничичъ посочва, че въ извѣстни случаи продати означава *dedere*, отдавамъ; а И. Срезневски въ своя словарь тълкува продажа денежная пеня за преступленіе; продати — между друго — наложить пеню.

ниятъ така е ставалъ безправенъ субектъ, а това е сжщественото и важното. Наистина, има случаи, когато осжданото лице се подлагало на матене (у хърватитѣ), потокъ и разграбление (у руситѣ), грабежъ (у полициякъ статутъ), вслѣдствие на което е настѣпвало за осждения това, което напомня политическата смъртъ. По тоя начинъ лицето оставало безпомощно; то било вънъ отъ всѣкаква законна защита и подобно лице бивало прѣдоставяно на произвола на всѣкиго. Отмѣстителтъ му, който билъ уврѣденъ отъ него чрѣзъ извършеното прѣстѣпление или роднинитѣ му, могли да го убиятъ. Таквизъ лица въ нѣкои славянски страни, дѣто е било допуснато робството, могли да станатъ роби; но за у насъ подобни свѣдѣния не се срѣщатъ никждѣ.

4. Колкото за народнитѣ умотворения, които говорятъ за роби и робини, тѣ най-нагледно свѣдочатъ, че робъ означава плѣнникъ, военноплѣненъ. Нѣма освѣнъ да се хвърли единъ погледъ на многото пѣсни, пословици и поговорки, за да се потвърди нашето казване.

Народнитѣ пословици гласятъ: робу се надѣй, гробу се не надѣй; — робъ се връща, гробъ се не връща; — робъ се засмива, гробъ се не засмива.

Всички тѣзи пословици напомнятъ положението на плѣнения въ врѣме на война, за когото се мисли, че все може да се върне, всѣкога можешъ да му се надѣвашъ и че не може да го считаешъ като загиналия, като умрѣлия.

Народнитѣ пѣсни сжщо така говорятъ за роби въ смисълъ на военноплѣнни. Така напр. пѣс. № 7 въ Сб. на А. Илиева ни разправя за това, какъ Господъ пратилъ св. Никола да спаси отъ даване въ Черно море три кораба сѣ млади роби. Друга пѣсень, № 44, пакъ тамъ, разправя, какъ „св. Георги сивъ конъ ездѣ низъ хубава ми Ромжия, рано ми рано на Гергьовдень; дѣ ми срѣщналь три синджири, три синджири млади роби: първи синджиръ сѣ орачи, втори синджиръ сѣ овчари, трети синджиръ сѣ работници“. Отъ по-нататѣшното развитие на пѣсеньта се вижда, че всѣка група роби обѣщавана св. Георгиу, ако ги отнеме, да му дадатъ „добра дара, писанъ колакъ, шаро агне, руйно вино“. Въ № 281, озаглавена съ думитѣ Яна плѣнена, пѣсеньта разправя какъ „турци пленджи църно-морени бѣло граждани“ нападнали „влашка кърж“ и плѣнили „хубава Яна“.

Наистина има нѣкъждѣ думата „робъ“ и „робиня“, дѣто тя не може да се тълкува повидимому съ понятието „военноплѣненъ“, но това е само на първи погледъ. Така е въ пѣсеньта (№ 289 у Илиева), която разправя, какъ „царюви ру-

бини“ ходили да „брулят“ ябълки сребърни, пазени от сокола. Тукъ робини сж ратайкини. Къмъ сжщия примѣръ могатъ да се подведатъ и пѣснитѣ на Шапкаревъ № № 321, 324, 1264 и у Каравеловъ № 40 и у Богоровъ № 52, 57.

Най-пълното доказателство, че у насъ, въ старо врѣме, робство, като социаленъ институтъ, не е сжществувало, се намѣрва въ слѣднитѣ безспорни данни: 1. императоръ Маврикий свидѣтелствува, че въ земята на балканскитѣ славяни робство не сжществувало, тѣ обичали свободата и не можали да склонятъ на робство (*Strateg. lib. XI, c. 6*). Сжщото се потвърждава и отъ Лъвъ Философъ (886 — 911). Сжщиятъ Маврикий удостоверява, че поробенитѣ на война били пускани на свобода (*Str. I*).

2. Сжщото това обстоятелство се удостоверява и отъ нашия ЗСЛ. (чл. 18 по Рум. м. и 19 по Кърм.).

3. Когато се появи Българ. държава на полуострова староврѣмешното робство бѣше еволюирвало или изчезващо. Бѣше се появилъ колонатътъ или парикството.

4. За безправни людие не знаятъ нашитѣ източници. А само безправнитѣ, лишени отъ права сж били истински роби.

III ВЪРХОВНА ВЛАСТЪ.

§ 1. Произхождение и развитие на върховната властъ.

Първитѣ князе бѣха старѣитѣ въ задругитѣ, домакинитѣ. Тѣ черпѣха своето право на върховни распоредители въ обичая, който допускаше тѣ да управляватъ задругата, като се съвѣщаватъ за това съ възрастнитѣ задругари. Когато отъ задругата, чрѣзъ разрастването ѝ, се появи селото, жупата, племенното княжество, то племенниятъ князь продължаваше върху сжщата основа и по сжщия редъ да владѣе и управлява. Неговата властъ почиваше върху общата воля и одобрението на всички, които можеха да избиратъ най-каджрния за племененъ князь. Поради това и частно-правовиятъ характеръ на първитѣ малки княжества и държавици, та и на първата българска държава, се проявява и трае въ течение на нѣколко вѣка. Съ други думи, държавниятъ владѣтель въ своитѣ отношения къмъ населението се държи, както единъ домовладика къмъ онѣзи, които алазятъ въ състава на челядъта. Държавниятъ

владѣтель смѣта, че земя и население му принадлежатъ, като едно частно стопанство, като имѣние. Така и разполага той съ тѣхъ. Това отношение обаче еволюира постепенно. Съзнанието за общественитѣ задачи на властта, ако не напълно, поне отчасти, се проявява и въ първитѣ още моменти на българския исторически животъ. Аспарухъ и неговитѣ прѣмници обединиха славянскитѣ племенни княжества и, поставени на чело на държавната власть, тѣ я закрѣпиха вслѣдствие на грамадната организационна сила и централизацията, която донесоха.

§ 2. Формитѣ на върховната власть въ старата българска държава.

Мамятъ се тѣзи, които мислятъ, че първитѣ български владѣтели, па и по-сетнѣшнитѣ, сж имали неограничена, абсолютна власть. Най-напрѣдъ това противорѣчи на естествения процесъ на развитието на държавитѣ. Въ най-старо врѣме не е имало условия за абсолютизмъ. Сега върховната власть има всевъзможни органи и войска, върху която владѣтелятъ може да се опира и да самовластничи; тогава, въ старината, народътъ е билъ войска, и вънъ отъ него друга сила не сжществувала. Тоя народъ прѣко или чрѣзъ своитѣ прѣдни люде — старѣи, болѣри, князе, — участвувалъ въ върховната власть, дѣлилъ я съ владѣтеля и ограничавалъ властта му.

Разнообразни сж формитѣ на проявление върховната власть. Тѣ не се изчерпватъ отъ стройната теория на Аристотеля, която ги дѣлила по числения съставъ въ субекта на върховната власть (монархия, аристокрация, демокрация). Забѣлѣжили се случаи, когато властта принадлежи на монарха и на аристокрацията заедно, или когато властта принадлежи на монарха, аристокрацията и на народа съвмѣстно. Отъ туй сж и произлѣзли така нареченитѣ смѣсени форми на управлението, които се подраздѣлятъ съотвѣтствено съ това, какви прости форми влизатъ въ тѣхъ.

Като се гледа така на въпроса, трѣбва да се каже, че формата на управлението въ Стара България е била смѣсена. Въ върховната власть сж участвували 1) ханътъ или князътъ, по-сетнѣ царътъ; 2) болѣрскитѣ съвѣтъ (синклитътъ) и 3) народнитѣ събори. Въ историческото си развитие, върх. власть, минавайки прѣзъ разни фази, вървѣла обикновено отъ по-демократическа къмъ по-абсолютическа. Причинитѣ сж ясни: на първо

врѣме славянското племе давало характеристиката, отпечатъка на тази форма на управление, а знае се, че славянското племе е живѣло съвършено демократически; по послѣ обаче ние виждаме, че съ византийското влияние се внася все повече абсолютна власт въ управлението, която, въ извѣстно врѣме, захваща да се развива твърдѣ силно. И въ най голѣмото, обаче, засилване на върховната власт въ смисълъ на монархическа, тя не доби никога характеръ на абсолютна, неограничена.

§ 3. Титлитѣ на българскитѣ владѣтели.

Изучвайки първоизточниците и паметниците по историята на старобългарското държавно право, ние срѣщаме три названия, които сж носили българскитѣ владѣтели: князь, ханъ или хаканъ и царь.

1. Князь. Първата и най-стара общеславянска титла е князь, която се е писала въ най-старо врѣме: кѣнѣзь. Думата князь, споредъ нѣкои слависти изслѣдователи, като Шафарикъ, Миклошичъ, Йосифъ Первольфъ, имала тѣсна връзка съ нѣмското име *kuening* (отъ дѣто кѣнегъ, кѣнезь, кнезь, князь). У рускитѣ славяни князь дошло чрѣзь литовцитѣ и финнитѣ. И до сега у литовцитѣ думата *kueningas* означавала князь; сжщо финнитѣ и до днесъ знаяли тая форма. Споредъ мнѣнието на Миклошича кнезь изпждилъ старото название воевода¹. Ние не можемъ да се съгласимъ съ твърдѣнията на Шафарика, Миклошичъ и Первольфа. Думата князь, кнезь е толкова старославянска, че не може да се каже кой отъ кого я е взелъ: да ли нѣмцитѣ отъ славянитѣ или обратно²). Най-вѣроятно е, че тя е била, въ една или друга форма, общо название у нѣкои арийски (индо-европейски) народи още отъ тогава, когато тѣ сж обитавали една родина, когато тѣ сж имали приблизително единъ езикъ и когато тѣмъ сж останали общи цѣли редица думи отъ стопански, културенъ и правенъ характеръ.

¹) D-r Hermengild Irecek. Prove Historicky slovar slovanskeho prava, на стр. 124. Едва ли и това казване е вѣрно. Названията князь и воевода сж се употрѣбявали дълго врѣме съвмѣстно. Князьтъ въ мирно врѣме ставалъ воевода въ воено врѣме. Има мнѣние че воевода, отъ вой, бой, първоначално е обозначавало началникъ на челядь, кнезь, домакинъ.

²) В е н е л и н ъ поддържа, че König е дума заета отъ нѣмцитѣ у славянитѣ. Влахов. грам. 117.

Думата князь, кнезь първоначално е означавала началникъ на челядта, на задругата, на общата кѣща или, както казватъ руситѣ, на сѣмейната община. Това е билъ домакинтѣ, домашниятъ старѣя, дѣдото, родоначалникѣтъ, на когото службата е била: да бѣде глава, управителъ на челядната задруга, да я води и прѣдставлява прѣдъ външния свѣтъ, да служи, като жрецъ, въ отношенията и длѣжноститѣ ѣ къмъ домашнитѣ богове. Князѣтъ ималъ, прочее, свѣтски, обществени и религиозни, жречески обязанности. Ето защо въ нѣкои славянски страни (Чехско, Польша), думата кнезь, слѣдъ покрѣстването и до сега, се употрѣбява, за да обозначи началника на духовното паство, свещенослужителя, съ други думи попа: *knez*, *kneži*, *hodnos knežska*, *xiadz*. У чехитѣ това название кнезь се укрѣпило отъ около срѣдата на XIV в., до когато се давало названието дошло отъ източната черква попъ (отъ папасъ, нѣмското *paff*), както е у насъ. У руситѣ князь се срѣща въ най раннитѣ лѣтописи и паметници въ смисълъ на началникъ, водителъ и управителъ на едно племе. Още въ X вѣкъ въ договоритѣ на Олега съ Византия ние срѣщаме названието князь като титла. Отъ рано рускитѣ владѣтели се почнали да се наричатъ и съ титлата велики князе: Олегъ, Игорь, Святославъ, Ярославъ вече носили подобно название. Тая титла била домашна; тя се давала на старшия князь за отличие отъ подчиненитѣ нему князе. Князь е обозначавало още и болѣринъ, велможа. Такова значение е имало названието и у други славянски народи¹⁾.

У южнитѣ славяни думата князь е била употрѣбявана най-напрѣдъ за родоначалника на задругата. Послѣдната, като се разширявала и ставала отъ челядна или сѣмейна община селска, то и на селската община началникѣтъ носялъ това название. Сѣщото название е било разпространено и у българскитѣ славяни. То се е запазило въ З. България и до днесъ²⁾. Въ извѣстно врѣме въ Сърбия нахитѣ се дѣлѣли на кнежини, малки околии, а тѣхнитѣ началници биле кнезове. Вукъ Караджичъ ни разказва, че, Милошъ Обреновичъ унищожилъ кнежинитѣ и ги прѣкрѣстилъ на срезове, а кнезоветѣ нарекълъ капитани, както въ старо врѣме. За

¹⁾ Думата князь у И. П. Срезневскій, Словарь. Ср. Prove. 124.

²⁾ Д. Мариновъ, Жива старина, кн. 4., 7—14.

отличие отъ селскитѣ князове, тия на околнитѣ (кнежинитѣ) сж носяли разни имена: оберкнез, вилаетски кнез, а по нѣкадѣ башкнез и велики кнез.¹⁾ Кнезоветѣ сж били наслѣдствени, както воеводитѣ (въ Вуково врѣме) въ Херцеговина. Въ Милошево врѣме кнезоветѣ добили по-широко вѣдомство. Освѣнъ събирането на данѣцитѣ, той имъ възложилъ да управляватъ и сждятъ. По-късно и сждиитѣ носяли това име. Самъ Милошъ Обреновичъ I дълго врѣме се наричалъ врховни кнез за да се отличава отъ другитѣ кнезове, додѣ най-сетнѣ неговитѣ придворни го убѣдили да си даде титлата князь, по руска форма. Той унищожи и селскитѣ кнезове и ги нарече кметове. Въ Черна-Гора сжщо така думата кнез е достоинство, титулъ на селски началникъ и се употрѣбява до сега: иерархическиятъ редъ е отъ горѣ на долу — сердаръ, воевода, капитанъ, кнезь.

Балканскитѣ славяни, и прѣди идването на прабългаритѣ, и послѣ, сж употрѣбявали думата князь: а) за началникъ, домакинъ, старѣя въ челядѣта, задругата, а послѣ и на селската община, название, което срѣщаме и до сега въ З. България; б) това сжщото название се давало на началника на племето, който е билъ воеводата въ военно врѣме; в) най-послѣ, когато се образувала българската държава отъ тѣзи малки племена (кнежени), то и владѣтелитѣ ѝ наричали съ сжщото славянско — или българско, все едно — име: къ князь, кнезь, князь. Съ името князь, което давали на своитѣ главатарѣ, първи управители, най-високопоставени въ държавата първенци и заповѣдници, у славянитѣ се е свързвала мисълѣта за носене върховната власть. Князътъ въ племето и въ държавата е билъ, обаче, единъ демократически, народенъ първенецъ, *primus inter pares* въ срѣдата на съплеменницитѣ, както домашниятъ князь, старѣятъ е билъ таквъ между членоветѣ на челядната задруга. Славянобългаритѣ по-късно, кога се основала българската държава, прѣнесли своята титла князь и на свършено самостоятелнитѣ и върховни повелители-самодържци, каквито сж били хановетѣ, хаканитѣ слѣдъ Аспаруха. Че това е било така, ние имаме доста доказателства въ най-раннитѣ старобългарски паметници. При прѣвеждането на священното писание (Библията) и Номоканона на старобългарски още въ X в. думата князь е

¹⁾ Вукъ Караджичъ, Српски рјечник, думата кнез.

вече употребена вмѣсто *princeps*, *ἄρχων*. Византийскитѣ историци и лѣтописци сж наричали първитѣ български владѣтели обикновено съ думата князь, прѣведено на гръцки *ἄρχων*. Думата *ἄρχων*, повечето употребявана, значи началникъ, управитель, заповѣдникъ. Въ извѣстни случаи византийцитѣ давали това название даже на царь Симеона. Така направилъ въ едно писмо до Симеона самъ императоръ Романъ Лакапинъ*). Въ гръцки надписи въ нашенско Крумъ е нареченъ архонъ. По нѣкога гръцитѣ сж употребявали и други названия: *ἄρχηγός*, *ἡγεμῶν*, *ρίξ* (рикс), *κίρτος*. Телець е нареченъ *ἡγεμῶν* (военачалникъ) — Тербелъ и Крумъ — *αρχηγός*, а Теофанъ наричали Кормесоша, Савина и други: кириосъ. Титлата в а силе в сѣ византийцитѣ запазвали изключително за своя повелитель.

Въ важния по своята историческа стойность старъ Именикъ, откритъ отъ А. Попова, който съдържа списъка на първитѣ български владѣтели до 765 година, българскитѣ господари носятъ титлата князе: Безмеръ князь, Есперихъ князь и пр.

Въ записа при книгата „Слова Св. Аѳанасія Александрийскаго противъ Аріанъ отъ 907 година“ (по руския списъкъ отъ XV в.) ние вече имаме едно, нека го наречемъ, най-пълно славянско название на Бориса. Тамъ ние четемъ за смъртъта му буквално слѣднѣото:

„Въ сеѣ бо лѣто ѹгнѣ рабѣ бжїи нго княза бѣъ. вѣлазѣ вѣрѣ живый; въ добрѣ исповѣданїи га нашего ІІ Х҃а. б҃ликий и честный и благобѣрный господ наш княз Болгарск. именемъ Борисъ; христїанское же има ему Мѹхана. Мѣца маѣа въ бѣ днѣхъ вѣсѣотны вѣчер. Сїи же Борисъ Болгары крѣтнахъ.“ Любопитно е, че въ сжщия тоя записъ отъ 907 год. и Симеонъ е наричанъ „князь български“. Това е и понятно, защото Симеонъ по-късно си присвои титлата царь.

2. Ханъ. хаканъ.— Друга титла, която се срѣща въ паметницитѣ за българскитѣ владѣтели, е: ханъ, *kanes*, хаканъ. Ние я четемъ въ „Именика“ и въ нѣкои надписи по колонитѣ, открити, между друго, и въ Абоба. Това е явно тюркско название. То е титлата, донесена въ Стара България, отъ прабългаритѣ на Аспаруха. При разкопкитѣ на Абоба-Плиса, а именно

*) В. Н. Златарски. Писмата на Романъ Лакапинъ. Сборникъ за наука и пр. XII, 293.

въ Голѣмата Черкова, на една ираморна колона, разбита на три части, има надписъ отъ 6 редушки. Първата редушка гласи за Омортага така: *kāvas ōbηη¹⁾*. Отъ тѣзи и други надписи става явно, че титлата *kāvas*, канъ, ханъ наистина се е употребявала широко отъ Аспаруховитъ българи, и сигурно никакъ не — отъ славянитъ. Думата ханъ, канъ е тюрко-татарска и ще каже — господинъ, господаръ, владѣтель. Думата ханъ или канъ произлазя отъ по-староврѣмската форма ха-канъ. У китайцитъ ха канъ — ко ханъ — е означавала императоръ. Хакани сж били владѣтелитъ на хунитъ, на които родството съ прабългаритъ е безспорно. Византийскитъ историци сж наричали аварскитъ владѣтели хакани, *χαγανος* и *χαγαν*. Въ едно писмо до Маврикия Тиверия въ 598 г. тюркскитъ владѣтель се нарича „хаганъ“. Мюсюлманскитъ историци и поети наричатъ татарскитъ владѣтели ха-ка-ни. У хозаритъ владѣтелската титла е била ха-канъ²⁾. Подиръ разрушението на държавата Тукюе отъ уйгуритъ, сродни на старитъ българи, въ 744 г., уйгурскитъ владѣтели взели титлата та-н-г-р-ж-ха-канъ, небесенъ хаганъ, която се срѣща и у китайскитъ императори отъ тюркско произхождение.

Титлата хаганъ е била много разпространена у хунитъ, хозаритъ, тукюе, уйгуритъ, монголитъ, даже у китайцитъ и манджуритъ. Но и редомъ съ нея доста рано се срѣща съкратената ѝ форма: ханъ, канъ. На монетитъ у монголитъ се срѣща името ханъ (*kaan*). Още въ III в. Лин-Ханъ е царувалъ въ Монголия и носялъ това име. Други владѣтели е билъ Или-Ханъ около 312 г. Индийскитъ владѣтели и велики моголи сж се наричали „прѣсвѣтли ханове, върховни ханове и върховни хакани“. Послѣ иде вече всесвѣтски извѣстниятъ Чингисъ-Ханъ. Ханове се наричали и владѣтелитъ кржмски, джагатайски и др. Турскитъ султани въ Стамбулъ сж употребявали въ извѣстно

¹⁾ Подробни свѣдѣния вижте въ Извѣстія Р. Археологическаго Института, т. X. „Абоба-Плиски“ стр. 190—192.

²⁾ Извѣстія Ал-Бекри отъ Куника и Баронъ Розена I, стр. 151. Хаганъ въ рѣчицитъ турски е по-усилена и по-висока титла отъ ханъ. У Малуфа се срѣща хаганъ съ това тълкувание: султанъ, императоръ, суверенъ. Отъ тукъ ха-ка-ни, девтерханеи ха-ка-ни, което ще каже императорска — царска архива. Въ „Люгати-Османе“ на Хафъзъ Хасанъ отъ 1291 (отъ Хиджр.) хаганъ се прѣвежда съ думитъ: падишахъ, султанъ, хакимъ (т. е. заповѣдникъ).

врѣме и двѣтѣ титли ханъ и хаканъ. „Хаканъ на двѣтѣ морета“ е титла най-напрѣдъ употрѣбена отъ Мурада III въ 1575 г. Интересно е, че дори рускитѣ владѣтели отъ най-ранното врѣме, отъ врѣмето на князетѣ Асколдъ и Дира, се наричали хакани, кагани, така че и по-късно това название се е прѣнесло и на Рюриковичитѣ (напр. Великій каганъ нашея земли Владимиръ). Това е било додѣто наддѣлѣе употрѣблението на титлата: велики князь.

„Безспорно, казватъ Куникъ и Баронъ Розенъ, че на чело на аваритѣ е стоялъ Хаканъ, тъй сжщо както на чело на хозаритѣ, аваритѣ и алтайскитѣ велико-тюрки. Прями свидѣтели за това у византийцитѣ нѣма; но отъ едно писмо на императоръ Людовика II до императора Василия отъ 871 год. ние узнаваме, че за главатаря на българитѣ, споредъ изражението на Василия, въ византийската държавна канцелария било признато званието хаканъ. Въ туй врѣме Борисъ билъ вече отдавна кръстенъ. Тоя сжщи титулъ хаканъ употрѣбява къмъ 864 г. франкскитѣ официаленъ лѣтописецъ Хинкмаръ. Трето свидѣтелство — писано до насъ въ подлинникъ — е далматско-хърватската лѣтопись“ (Ал-Бекри, I 150). Голѣмиятъ познавачъ на византийско-татарскитѣ древности Марквартъ изказва мнѣние, че българскитѣ ханове, и прѣди да се признае царската имъ титла отъ византийскитѣ императори, носили официално въ своето название *ὁ ἐκ Θεοῦ ἀρχων* — даже до приемането на христианството. Марквартъ прави една догадка, доста остроумна. Той казва, че тая дума *ὁ ἐκ Θεοῦ ἀρχων* — въ името на Бога князь или князь Божию милостию е прѣводъ отъ тюркски *tängriä bolımyş qan* т. е. Ханъ станалъ отъ небето или *tängri yaratımyş qan* отъ небето създаденъ Ханъ¹⁾. Успенский се съмнѣва, щото византийската канцелария да се е проникнала отъ смисъла на тюркскитѣ изрази, за да прѣведе по гръцки *ὁ ἐκ Θεοῦ ἀρχων*. Това, което се знае отъ положителенъ източникъ, то е, че *ἐκ Θεοῦ Ἀρχων* е титла давана вече на Маломира, ако и да е билъ гонителъ на христианството, а по-послѣ сжщата титла е влѣзла въ формуляра на византийцитѣ за българскитѣ владѣтели²⁾.

¹⁾ Marquart. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, p. 41—42.

²⁾ Константинъ Багрянородни съобщава формулитѣ, съ които сж се надписвали писмата на византийскитѣ императори до разнитѣ

Но, така или инакъ, безпорно е, че титлата ханъ, хаканъ, която и до сега е употребявана като владѣтелска титла у тюрко-татарскитѣ племена, е била въ употребление въ първото врѣме у българскитѣ династии, дори до покърстването.

3. Царъ. Въ очитѣ на българскитѣ владѣтели тѣхната титла ханъ, хаканъ е стигала, за да удовлетвори тѣхното чувство на величие, на повелители, върховни господари. Хаканъ или ханъ е означавало за азийскитѣ владѣтели това сжщото, което и василевсъ — за роменитѣ, византийцитѣ, императоръ — за римлянитѣ и по-късно за западнитѣ владѣтели. Обаче ние виждаме, че тая титла не задоволява българскитѣ владѣтели слѣдъ покърстването. Защо става това? Защо и на Борисъ, а още повече на Симеона, се ревне да се украси съ названието василевсъ, императоръ. Нѣма прѣки исторически данни, отъ които да се заключава, че Борисъ е рѣшавалъ да се нарича съ друга титла, освѣнъ съ титлата ханъ, хаканъ, която сж носили българскитѣ владѣтели. Но има явни и безспорни свидѣтелства, че папата не е третиралъ Бориса инакъ, освѣнъ съ названието гех, а рексъ е било не грѣцкото архонъ, а онова, което тѣ сж обърнали въ рѣкс, рикс, което отпослѣ е еволюирало въ гоі, краљ, както сж го наричали сърбо-хърватитѣ. Наистина гех още не е царъ, не е императоръ, но то не е и князь. Рексъ се доближава много повече до ханъ и хаканъ, титли, които отговаряли на царъ. Симеонъ е първиятъ български господаръ, който се е домогналъ да се нарече съ византийското название василевсъ. Въ неговата широка държавна програма, титлата Βασιλεὺς, caesar е била не една суетна уйчка. Въ това негово искане се заключава цѣла държавническа програма. Оставяме на страна, че е било стѣснително вече да се носи азиатската езическа титла: хаканъ, ханъ или демократическото славянско име князь. Оставяме на страна, че името архонъ е било до нѣкждѣ обидно, защото е подразбирало дори извѣстна зависи-

владѣтели. „Во имя Отца и Сына и Святаго Духа, Единого и нераздѣльнаго Бога. Константинъ и Романъ, благовѣрни въ Самия Богъ василевси (царе) на Роменитѣ до възлюбленното духовно чадѣ и отъ Бога князь началникъ, ѣк Θεοῦ ἀρχόντα, на християнѣшия български народъ (това е било при князь Бориса); а сега (именно при Петра), пише се така: „Константинъ и Романъ, въ Христа Бога благочестиви самодържци царе (Παυτοκράτορες Βασιλεῖς) на роменитѣ — до възлюбленото духовно наше чадѣ господину (имерекъ) царю (Βασιλεῖα) на България“. Ср. Гильфердингъ, 159.

мостъ. Но въ съображението на Симеона, за да стигне до титлата „василевсъ“, императоръ, цесарь е имало много по-дълбокъ смисълъ. Той искалъ да придаде на България високото положение и значение на една велика държава, каквато е била Византийската, Франкската. Той е ламтълъ, при това, да завладѣе Византия, да се короняса за „василевсъ“ на ромеитѣ. И той, византийски възпитаникъ, е знаялъ много добрѣ, какво обаяние ще има за народнитѣ маси бълнуваната отъ него титла василевсъ, цесарь! Въ миогледа на тогавашния просвѣтенъ свѣтъ е владала мисълъта, че за пълнотата на една независима и самосъстоятелна държава, необходими сж учрѣжденията: императоръ (василевсъ) и патриархъ. Симеонъ, слѣдъ като се е опитвалъ да добие и едното и другото по единъ правиленъ редъ, най-послѣ рѣшилъ самъ да си даде царска титла. Това той направилъ слѣдъ войната съ византийцитѣ въ 919 г. Тукъ на бойното поле, при Ахилое, както свидѣтельствува съврѣменикътъ, Симеонъ билъ провъзгласенъ Βασίλεως Βουλγάρων, което название се изразило въ българската форма цѣсарь блѣгаромъ. До тогазъ — казва Гилфердингъ, ни единъ, нито славянски, нито български, господарь не е носилъ тая титла, която, като отговаряла на римския императоръ, давала се само на цариградския императоръ и на коронясвания въ Римъ глава на западната империя. Византийцитѣ се скжпили твърдѣ много съ титлата василевсъ и не я давали никому другиму освѣнъ на своя повелителъ (Письма, 135). Симеонъ направилъ нѣщо повече: той не се поколебалъ да приеме и гордото название самодържець на ромеитѣ т. е. гръко римлянитѣ — αὐτοκράτωρ Ρωμαίων. Но титлата трѣбвало да бжде санкционирана или отъ Константинополъ, или отъ Римъ. Като гледалъ настроението на Византия, Симеонъ се обърналъ къмъ папата, който, споредъ Гилфердинга, му изпроводиленъ „императорска корона и патриаршеско благословение“ (coronam imperii et patriarchalem benedictionem).

Симеонъ, византийски питомецъ, се погрижилъ да нареди двора си по образеца на Византия и, както ни съобщава византийскиятъ лѣтописецъ, Симеоновитѣ войници, съ позлатени и посребрени облекла, го поздравлявали като василевсъ по гръцки. По тоя начинъ Симеонъ се готвилъ да създаде отъ България нова Източна империя и дори да настани прѣстола си въ най-хубавата столица на свѣта. Единъ отъ византийскитѣ

лѣтописци — Кедринъ — съ дълбоко въ душата си огорчение се е измамилъ да изповѣда, къмъ каква цѣль се стремилъ Симеонъ: „като се възгордѣ духомъ по-случай на многото одържани надъ ромеитѣ (гърцитѣ) побѣди, Симеонъ мислено вече държеше въ своята властъ Византийската Империя“.

Титлата василевсъ т. е. царь Византия призна по-късно на Петра Симеонова, който сключи договоръ и се ожени за Мария, внучка на Романа Лакапина.

Титлата царь отъ врѣмето на Симеона е била винаги употрѣбявана отъ българскитѣ владѣтели. Въ най-ранната си форма тя се е пишела цѣсарь и цѣсарь—явно е че е идѣла отъ римския *caesar*, цесарь. По-късно тя се измѣнила отъ цѣсарь на царь. Названието царь е било равнозначеше съ гърцкото *βασιλεὺς* и римското *imperator*, самодържецъ. Въ много западни паметници на латински езикъ — венециански, неаполитански, генуезки, българскиятъ царь се нарича *imperator*. Царската, resp. императорска титла на българскитѣ царе е била призната не само отъ византийцитѣ, но още отъ сърби, руси, италианци и др. Папата и маджаритѣ сж употрѣбявали това название сравнително по-рѣдко. Въ нѣкои латински писма на Калояна до папата се срѣща титлата *imperator Bulgarorum et Blacorum*. Папата обаче го нарича *rex*. Владѣтелитѣ отъ второто българско царство се наричали царе. Българскиятъ народъ е подхваналъ названието царь и го е направилъ изключителна титла за своитѣ господари отъ миналата епоха. Ако подиримъ въ народни пѣсни, приказки и умотворения, ние не ще намѣримъ друга титла за българскитѣ владѣтели освѣнъ царь. Думата князь дори на много мѣста съвсѣмъ е непозната; на нѣкои мѣста въ Западна България тя е обозначававала кметъ на една община или на съвокупность отъ общини. Въ българскитѣ народни приказки и владѣтелитѣ отъ оная епоха, която прѣдшествува Симеона, дори до покрѣстването, се наричатъ царе. На българския говоримъ езикъ не е позната сръбската дума краль. Тя се срѣща само въ нѣкои рѣдки народни пѣсни. Кральтъ на българската лѣсеня върви редомъ съ бановетѣ, които сж сравнително въ по-долни чинове на владѣтелската иерархия.

Пълната титла на български владѣтели слѣдъ Симеона и отъ врѣмето на първото и второто царство е била:

„Въ Христа Бога благовѣренъ царь и самодържецъ всѣмъ блъгаромъ“. Нѣкои прибавяли: „и грѣкомъ“ (Симеонъ, Асѣ-

невцитѣ, Иванъ Александръ, Иванъ Шишманъ и др.). Тѣзи титли сж безспорно вѣрни; ние ги срѣщаме въ такива автентични документи, каквито сж хрисовулитѣ.

Иванъ Асѣнь се нарича така: „Азъ, Иоанъ Асѣнь, въ Христа Бога вѣрный царь и самодръжець блъгаромъ и гръкомъ, синъ старого Асѣнь царѣ“. Ив. Александръ и Ив. Шишманъ се подписвали „въ Христа Бога благовѣрный царь и самодръжець всѣмъ блъгаромъ и гръкомъ“. Думитѣ: „Азъ, въ Христа Бога“ сж заключавали въ себе си посочване източника на властта по божя воля. Това е било чисто византийски образецъ.

§ 5. Бѣлѣзи на царското достоинство.

Въ нѣкои лѣтописи и паметници се разправя за бѣлѣзитѣ на царското достоинство. Въ сборника на дубровничанина Корьеничъ Неоричъ, който е копиранъ прѣзъ 1595 г. отъ по-старъ хералдически сборникъ, се говори за *insignia regni Bulgariae*. Византийскитѣ лѣтописци разправятъ, че Иоанъ Цимисхий, когато се върналъ отъ завоеванието на България, въ колесницата, приготвена за него, сложилъ иконата на Св. Богородица, прибрана отъ България, а въ подножието ѝ турилъ бѣлѣзитѣ на българскитѣ царе (Гильф., Письма 209). Той подарилъ на св. София короната на българскитѣ царе и подиръ, като влѣзълъ въ двореца си, повикалъ Бориса и го накаралъ да сHEME отъ себе си бѣлѣзитѣ на царското достоинство: багряната шапка, украсена съ злато и скъпи камъни, багрянницата и червенитѣ обувки. Бѣлѣзи (*insignia*) на царското достоинство сж били:

1. Прѣстолъ. Първиятъ бѣлѣгъ на царско достоинство е билъ „прѣстолътъ“, който първоначално се наричалъ столъ и се срѣща изобразенъ на най-древнитѣ монети въ видъ на двуножно сѣдалище, украсено съ бисери; по-късно, на туй сѣдалище се явяватъ ржници (дръжки) отъ страна.

2. Короната се нарича въ всички български паметници диадема (дума, заета отъ гръцки). Симеонъ и Петъръ се коронясали съ златна корона. Калоянъ получилъ отъ папата „*regium diadema*“, скиптеръ и хоругва съ образа на св. Петъръ. Върху монетитѣ царската корона е изобразена въ най-разнообразни форми. Обикновено тя е низка бисерна диадема, отъ която по двѣтѣ слѣпи очи се спущали по двѣ висулки (ленти), украсени съ бисери и драгоцѣнни камъни. Ив. Асѣнь II и Све-

тославъ сж носили корона полушарообразна, украсена и снабдена отгорѣ съ сфера. Михаилъ Асѣнь е носилъ злѣбчата к., както и западнитѣ императори. Шишманъ Михаилъ носилъ корона — шлемъ съ поменатитѣ висулки. Срацимиръ Видински — шапчица безъ бисери. На голѣмото изображение на царъ Александра въ ватиканския рѣкописъ отъ българския прѣводъ на Манасийната лѣтопись се вижда корона въ видъ на полушаръ, раздѣленъ на 6 поля и украсенъ съ гребенъ отгорѣ, а отъ страни — съ бисерни висулки.

3. Скиптрътъ е билъ отъ различна голѣмина и отъ горѣ снабденъ съ кръстъ. При Срацимира с. ималъ отъ горѣ лилии (кремове), отъ долу — шаръ. Върху монетитѣ на Асѣня II се появява вече изображението на държавата въ видъ на шаръ съ кръстъ.

4. Хоругвата — ѿмѣсто знаме — стои обикновено върху монетитѣ между царя и царицата. По нѣкога на хоругва е изобразенъ кръстъ.

5. Държавенъ гербъ не ще е билъ окончателно установенъ. Има обаче нѣкои данни, че изображението на лѣва ще е служило за символъ и бѣлѣгъ въ разни случаи. Това изображение се срѣща върху единъ типъ отъ мѣдни монети на царъ Иванъ Шишманъ. Сжщо така е намѣрено лѣвско изображение въ фрескитѣ на Боянската черкова и въ Търново. Отецъ Паисий въ историята си пише: „знаменіе на печать царски имеали (българитѣ) изображение лѣвово“*).

Въ тържествени случаи царътъ се явявалъ облеченъ въ багряница (порфира), напр., когато излазялъ на съборитѣ. За Борила има извѣстие въ разни лѣтописи, че на събора въ 1211 г., съборъ, станалъ противъ богомитѣ, той се явилъ въ свѣтла багряница. Багряницата е била горня дрѣха, която се намѣтала и стигала до земята, лѣстра, златоткана, унизана по шията, по рѣжавитѣ и по политѣ съ бисери и скѣпи камъни. Отъ скѣпи камъни и бисеръ свѣтълъ поясътъ, краятъ на който, както у византийцитѣ, се спущалъ, споредъ монетитѣ върху лѣвата рѣжа, която се опира на кръста, а дѣсната — държи скиптръ.

*) Подробно по тоя прѣдметъ е писалъ г. Г. Баласчевъ студия: Българския народенъ гербъ. Демокр. алман. 1906 г. (Стр. 83—92). У Джафаровата Стематография, въ разнитѣ гербове славянски, за България се пише така (л. 44, б.): Златимъ лвомъ и коронованнимъ на полю чарномъ вооружаея. Въ нѣкин обрѣтохъ лва червлена на златномъ полю: иже обаче македонскѣи глаголется быта.

§ 4. Способи за добиване върховната власт.

Върховната власт е принадлежала въ най-ранно време не на едно лице, а на цѣлия родъ. Тукъ е дѣйствувало старото задружно начало, по силата на което наистина е имало единъ старѣй, князь, обаче той управлявалъ заедно съ всички, между които той билъ *primus inter pares*. Когато се появили племеннитѣ държавици, наречени още кнежения, характерътъ на властта не се измѣнилъ. Той останалъ задругарски. Единъ родъ въ племето поемалъ властта и членове тѣ му съправляли безъ раздѣла на самата власт. Тоя редъ ние забѣлѣваме, че се прѣмахва съ идването на Аспаруховата дружина, обаче отъ време на време той пакъ подавалъ върхъ. При задружното начало синьоратътъ т. е. старѣйшиятъ въ рода застава на чело, а другитѣ му съправителствуватъ. Слѣдъ Аспаруха, особно слѣдъ покръстването — по византийския редъ — майоратътъ наддѣлява, а задружното начало на управлението се проявява отъ време на време наедно съ синьората: случаи отъ проявене тоя редъ на върховна власт се забѣлѣватъ релефно при царуването на бързашкитѣ Шишмановци, а, по-послѣ, по време на Асѣновци при самото възстановление на второто българско царство.

Способитѣ за добиване върховната власт, установени, въ българската държава сж били главно два: изборъ и наслѣдване.

1. Изборътъ е старъ славянски редъ. Изборътъ на новъ владѣтель се е считалъ като изборъ на династия. Въ изборътъ сж вземали участие всички, които сж били на лице въ време на извършването му: болѣритѣ и народътъ. Понѣкога изборътъ е извършванъ отъ войската, което ще каже пакъ отъ народа, защото въ онова време не е имало сжществена разлика между тѣзи двѣ понятия. Нашата държавна история знае такива нѣколко избора, които сж послужили за основание на нова династия.

Примѣри за подобни избори има по цѣлото протяжение на българската история отъ основаването на първото Аспарухово царство до покръстването. Тѣй, ние виждаме, че още старата династия, която е била доведена отъ Аспаруха и отъ която сж царували, единъ слѣдъ други, трима, четирма, се прѣкратила отъ Кормисоша, — отъ рода Укилъ, (Вукилъ или Векилъ). Кормисошъ изчезва отъ сцената по време на безре-

дицитѣ въ България, послѣдвали около 760 год., за характера и причинитѣ на които се нѣматъ точни свѣдѣния. Въ туй врѣме българитѣ изтрѣбили всички членове отъ рода „Дуло“ и прогласили за князь гордия и юначния юноша Телець, отъ рода „Угаинъ“ (Вагаинъ); но, тъй като Телець не сполучилъ въ една борба съ гръцкия императоръ, загиналъ съ цѣлата си дворянска партия подъ оржжето на раздразненитѣ си съотечественици. Слѣдъ това билъ избранъ новъ князь Сабинъ, зетъ на Кормисоша, но и той билъ сваленъ отъ Нар. Съборъ и побѣгналъ въ Цариградъ. Намѣсто него е билъ избранъ Боянъ, слѣдъ когото дошелъ Токту, убитъ въ единъ бой съ византийцитѣ. За неговъ намѣстникъ се явява Церигъ или Телерикъ, уменъ господарь, който е билъ принуденъ да напустне българския прѣстолъ. Слѣдъ него се възкачилъ на прѣстола Кардамъ, а послѣ — Крумъ.

Отъ Телеца до Крума всички почти бълг. владѣтели встѣпили на бълг. прѣстолъ не по право на наслѣдство или роднинство, а прѣимуществено по изборъ. Това обстоятелство дава право на нѣкои нови и стари историци да мислятъ, че, до покръстването на българитѣ, нормалниятъ, единствениятъ редъ за добиване върховната власть, за прѣстононаслѣдието, — редъ, възприетъ отъ българския животъ, — е билъ именно изборътъ отъ страна на народа; но подобно мнѣние не може да се поддържа. Изборътъ не е билъ общо правило. Въ това още повече ни увѣрява отношението на народа къмъ избирането на всѣки владѣтель, а именно: народътъ гледалъ на избрания не само като на пожизненъ, но и като на лице, което е избрано, заедно съ цѣлата си челядь, да тури край на междусобията въ държавата, да основе една династия и да прѣдаде на своитѣ дѣца, синове — прѣемници, българския прѣстолъ. Не можеше другояче и да бѣде. Крумъ, избранъ за български господарь, като мѣдъръ владѣтель, не възбуждаше противъ себе си никаква борба и той прѣдаде правото наслѣдство на своето потомство. Династията му трая около 150 години.

Изборъ на царе се срѣща и въ второто българско царство: слѣдъ прѣкъсване династията на Асѣневци, съ смъртта на Миханла Асѣня, болѣритѣ се свикватъ на съборъ и избиратъ за царь Константина, синъ Тиховъ, който, поради смутове и вжтрѣшни безредия, не можа да се задържи дълго врѣме на прѣстола. На изборъ дължатъ своитѣ царувания: Георги Тертеръ и Михаилъ Шишманъ.

2. Наслѣдване. — Наслѣдването имало единъ строго опредѣленъ редъ: първородниятъ синъ се считалъ за прѣстолонаслѣдникъ отъ момента на раждането си, а право на извѣстно участие въ властта той ималъ отъ момента на пълнолѣтието си. Пълнолѣтието е било необходимо, за да може единъ князь отъ царски родъ да стане съправитель. Смъртта на прѣдшественика откривала за прѣемника му само по-голѣма степенъ на участие въ властта. Общото правило за добиване на властта прѣзъ врѣме на историческото битие на България е наслѣдването. Изборътъ е билъ спомагателенъ, допълнителенъ редъ.

Слѣдъ първитѣ български династии Дуло, Укилъ и Уагаинъ. Крумовата династия е дала 9-ина владѣтели, управлявали повече отъ 1½ вѣкъ, до пропадането на България при Бориса, сина на Петра, подъ византийско владичество. За Шишмановци въ 3. Б. царство говорихме. Петята династия — на Асѣновци — въ България е царувала 71 година и е дала шестъ владѣтели, отъ които послѣдниятъ бѣше Калиманъ III. Слѣдъ Константина Асѣня, краткото царуване на овчаря-царъ Ивайло и на Иоана Асѣня III — византийски зетъ и накрайникъ — яви се нова — шеста династия на Георги Тертеръ, кумански болѣринъ, родътъ на който даде 3-ма владѣтели и управлява около ½ вѣкъ. Най-послѣ, послѣдняя династия бѣше оная, на Видинскитѣ Шишмановци, основана отъ Михаила Шишмана, която управлява 71 година; ако прибавимъ и другата династия, на Бързашкитѣ Шишмановци, ще имаме 8 династии, които управлявали България прѣзъ всичко врѣме на нейното сществуване.

Въ бѣлг. хрисовули ние срѣщаме посочване, имаше важно значение за реда на наслѣдването на българския прѣстолъ. Въ хрисовула на Иоана Александра, даденъ на Орѣховския мѣнастирь, изрично е казано слѣдното: „нж и по смерти царства ми кто бждеть наслѣдникъ царства ми: или отъ възлюбленныхъ дѣтей царства ми, или отъ съродникъ царства ми, или инъ кого Богъ отбереть и посадить на прѣстолѣ царства ми, кто либо отъ православныхъ христіанъ, да не поучится и пометнеть ни порушить сыхъ благообразный хрисовуль царства ми“. Бобчевъ (161). Още по-ясно е посочването въ Шишмановия хрисовуль, даденъ на Рилския мѣнастирь: „Обаче же и по смърти царства ми кого изволить и Господь

Богъ царь вѣчный посадити на прѣстолѣ моемъ или прѣвъзлюбленный сынъ царства ми, или отъ братьей и сродникъ царства ми, то да не поучитъся уяти чѣто". (Срезн. 39. Бобчевъ 169).

Отъ тѣзи посочвания става явно, че прѣстононаслѣдването въ християнската епоха е ставало върху основа на челядното начало, по старшинство — тѣй наречения майоратски редъ; че сеньоратътъ е билъ вече изключенъ като право изъ реда на българското наслѣдване; че само въ случай, кога нѣмало синъ, отивало се въ рода и се дирилъ братъ, дирилъ се сродникъ, и само ако таквъ нѣмало, прибѣгвало се до изборъ: или инъ кого Богъ отберетъ. Женитѣ сж били изключени отъ този редъ на наслѣдване, както въпрочемъ е било въ Германия и Франция по Салическия законъ.

Има случаи въ българската история, когато владѣтелитѣ, въпрѣки приетия редъ, — по лични съображения или външни влияния — измѣнявали реда на прѣстононаслѣдието въ полза на нѣкой по-младъ синъ. Борисъ, който приживѣ се оттегля въ манастиръ и оставя старшия си синъ Владимиръ да царува, напуска монашеското си спокойствие, за да сваля сина си, който се връщалъ къмъ „поганството“, езичесвото, и настанява на прѣстола Симеона. Царь Симеонъ, въпрѣки обичая, отстранява отъ прѣстононаслѣдието първородния си синъ Михаила, изпраща го въ манастиръ, а прогласява за български царь втория си синъ Петра. Сжщото е направилъ и Иоанъ Александръ, който лишилъ отъ правото на наслѣдство старшия си синъ, Ивана Срацимиръ, когото отдѣлилъ, като му далъ Видинската областъ, а за свой прѣемникъ назначилъ най-малкия си синъ — Ив. Шишманъ.

Когато царътъ умиралъ бездѣтенъ, наслѣдвалъ го братъ му, както бѣше случая съ Михаила Асѣня, когото наслѣди Калиманъ I. Споредъ обичая прѣстононаслѣдникътъ се наричаше сжщо царь и на него се гледаше като на съправитель. Такива съправители бѣха: при Константина синъ му Михаилъ, нареченъ Порфиригенитъ, при Ивана Александра тримата му синове, единъ слѣдъ други, при Срацимира — синъ му, младиятъ царь — Константинъ.

Женското потомство било изключено отъ прѣстононаслѣдието. Но новоизбираниятъ царь се женилъ за вдовицата царица или нѣкоя княгиня отъ царски родъ, та по тоя начинъ да придаде на встѣпването си на прѣстолъ повече право, и като наслѣдникъ по съпругата си. Така направилъ Константинъ Тихъ и Михаилъ; така направили и узурпаторитѣ Борисъ III, Калиманъ II и Ивайло

Зелето, които се прѣвѣнчали съ вдовицитѣ на убититѣ отъ тѣхъ прѣдшественици. Царицата е играла важна роль въ двора съ своето влияние. Тя е имала право да бжде регентка на малолѣтния царь, бивайки негова настояница по обичайния редъ на народното право.

§ 5. Загубване на върховната власть.

Загубването на върховната държавна власть е ставало по слѣднитѣ начини: 1. Доброволно напущане (абдикация). Никой не е можалъ, както и въ днешно врѣме, да принуди владѣтеля да царува. Това би било крайно опасно за държавата. Борисъ абдикирва и отива въ мѣнастирь. Иванъ Александръ още приживѣ дѣли властта между синоветѣ си; 2. Изгубването на върх. власть най-често ставало насилствено, чрѣзъ сваляне отъ прѣстола: 1. отъ страна на народа, 2. отъ нѣкоя чужда сила и 3. отъ нѣкой узурпаторъ. Въ това врѣме, когато князътъ е билъ избираемъ, редомъ съ правото на народа да избира се е подразбирало и правото му да сваля избрания. Ние имаме случаи на много такива сваляния отъ прѣстола: 1. Народътъ сваля Кормесия или Кормесоша; 2. Византийцитѣ прогласили свалянето на Михаила Багрянородни и провъзгласили Иоана Асѣня III; 3. Ивайло узурпаторски присвоява властта на Константина Тиха.

§ 6. Права и прерогативи на върховната власть.

Въ Стара България още отъ рано, въ епохата на племеннитѣ княжения, прѣобладаваше принципътъ на народното върховенство. Князътъ смѣташе, че черпи своята власть, своитѣ права и прерогативи (*jus majestatis*) отъ върховенството на народната воля; той гледаше винаги да съобразява своята дѣятелность съ възгледитѣ на народа. Той се сѣвѣщаваше винаги съ него. По-късно, съ идването на Аспаруховата дружина и основаването на Бълг. държава, тоя възгледъ на върховната власть до известна степенъ се поизмѣня. Българскитѣ завоеватели били съ повече или по-малко монархическа тенденция. По-късно, съ приемането на християнството тѣзи тенденция се засилва доста, но тя не се издига до оня абсолютизмъ, който се срѣща въ други държави.

Спроти развитието на монархическата власть е вървѣлъ и размѣрътъ на права и прерогативи на владѣтеля. Въ по-ранно врѣме тѣзи права сж били отъ по-малкъкъ обемъ; по-късно тѣ сж

били разширени. Всѣкога върховната властъ е принадлежала на българския князь, ханъ или царь. Въ християнската епоха се гледа на тая властъ като да произлиза отъ Бога. Ние видѣхме, че къмъ тая властъ били уредени и извѣстни бѣлѣзи (инсигнии). Царьтъ се е титулувалъ „царство ми“, което означавало „величество“. Той ималъ право да разполага съ земитѣ на държавата по свое усмотрѣние и да ги раздава на заслужили людие. Въ княжеската властъ отъ първо врѣме, както и въ царската, всѣкога се е подразбирало прѣди всичко: 1. правото на законодателство (*jus legis ferende, legislationis*), 2. правото на управление (*jus regimenis*) и 3. правото на съдотворение въ държавата. Правото на владѣтеля да законополага, да управлява и да раздава правосъдие е произлѣзло изъ първоначалната старѣйшинска властъ въ така-нареченитѣ задруги. Неограничеността на тази властъ никога не е отивала до крайностъ. Въ езическо врѣме на княза е принадлежала и религиозната властъ, до колкото тази властъ се е проявявала като обществена служба и контролъ. Въ християнската епоха царьтъ се явява,—сѣ въ продължение на този мирогледъ и по заимствуване отъ византийската култура, — като покровителъ на черковата и участникъ въ всичкитѣ ѣ дѣла. Отъ хрисовулитѣ се вижда, че бѣлг. царе сѣ се считали за длъжни да покровителствуватъ изобщо черковата и да надаряватъ мѣнастиритѣ съ разни права и прѣимущества, защото „благодѣйствио что и зѣло похвално въсѣмъ христілюбивымъ царемъ, еже любити и желаніе тепло имѣти къ святимъ и божественимъ црѣквямъ въ нихже образъ Бога и чловѣка и святыхъ его написается. Украшаетъ бо ся царь діадимоя и каменіемъ и бисеромъ многоцѣннымъ, нѣ и еже къ Богу благочестіемъ и вѣроя и къ святымъ его црѣквямъ чѣстія“ (Срезн. 35, Бобчевъ, 167).

1. Законодателно право, разбираемо въ всичката му ширина, се е проявявало на първо врѣме въ издаването на разни рѣшения по разни частни спорове, които върховната властъ — като е рѣшавала — въ сѣщото врѣме е и законополагала, защото много норми на съществуващитѣ у народа обичаи се изразявали по тоя начинъ, и веднажъ за вѣаги, въ реда на присѣди и рѣшения. Също така, туй законодателно право се проявява въ договоритѣ и въ извѣстни задължителни наредби, каквото е било законодателството на царь Крума. Законодателството отъ най-първитѣ врѣмена на българското царство е чер-

пило своята сила въ народнитѣ въззрѣния, обичаи и традиции (прѣдания), а по-късно — слѣдъ покрѣстването — това право се явило въ видъ на реципиране отъ византийскитѣ закони.

2 Правото на управление е тѣсно свързано съ върховната власть. Въ българската държава то е принадлежало на княза и царя. Въ извѣстно врѣме тѣ сподѣляли това право съ сановници и чиновници, защото владѣтелитѣ нѣмали физическа възможность непосредно да упражнятъ управлението.

3. Правосъдието е било упражнявано лично и чрѣзъ делегиране на разнитѣ общи управители или специални сѣдии.

Отецъ Иванъ Рилски е посочилъ на царь Петра въ своето писмо (вж. Werke d. P. 8. Kalužniaski, стр. 13) върху нѣкои отъ правата и длѣжноститѣ на българския царь. Тѣзи посочвания сѣ важни за врѣмето си. Царь Петръ проводилъ отцу Ивану много златни подаръци и храни. Св. Иванъ му отговаря, че му връща златнитѣ дарове: „постническіе снѣди приемлю, злато же свое самъ имѣй“. И веднага, грижливъ за отечественото тогава положение, прибавя — какво трѣбва единъ царь да прави съ златото, което е нужно нему: „зѣло поврѣдять таковая иночествующихъ“. „Обаче, — продължава Отецъ Иванъ — ниже ты діадемой обложеный должень еси сихъ услаждатися“. И той му разправя, за какво трѣбва на царя богатство: „аще бо писано Держава царю богатство, нѣ во орѣжіа и воя то истыщовати, а не на своя сласти; къ убогимъ же паче и нищимъ, къ нагимъ и безкровнымъ“. Отецъ Иванъ е знаелъ, че тогавашна България, оградена отъ всѣкъдѣ съ душмани, имала е нужда да бѣде, най-малко, поне почитана отвънъ и за туй военно яка. Ако силата на държавата е била въ нейното воинство вътрѣшно, войнитѣ и борбитѣ сѣ били създали доста убоги, нищи и върху тѣхъ Отецъ Иванъ обръщалъ вниманието на царя. По-долу въ писмото си той съвѣтва царя „не уповай на неправду и на восхищенія не желай“. Въ тѣзи мѣдри думи се заключава идеята, че правдата е основата на държавата и че силата не е право. Най-послѣ, откакъ го съвѣтва да бѣде „благоприступень ко всѣмъ“ и, нѣщо по-вече „на всѣхъ отверсти твоя имѣя очи“, той свършва съ изтъкване на оня атрибутъ, който съставя най-блѣсково украшение на короната на държавния глава — „да проливается на всѣхъ твоего милованія масло“.

Въ външнитѣ отношения българскиятъ владѣтель е билъ прѣдставителъ на държавата. Той е изпращалъ пратеници при чуждитѣ владѣтели за прѣговарянето по погранични и други въпроси, и е приемалъ такива. Той лично, или чрѣзъ посрѣдството на свои прѣдставители е сключвалъ мирни договори.

Такива мирни договори българските князе и царе твърдѣ често сключвали съ воюващитѣ страни. Аспарухъ, Тервелъ, Телерикъ, Омортагъ, Симеонъ, Петръ, Калоянъ, Борилъ, Асѣновци сж сключвали договори съ Византия; Михаилъ Асѣнъ съ Дубровникъ; Иванъ Александръ съ Венеция; Иванъ Шишманъ съ турцитѣ; Иванко Добрички съ генуезцитѣ. Пратеници за уреждане на границата е провождалъ Омортагъ при Людовика Благочестиви и др. Българ. господари сключвали договоритѣ си, обикновено, лично и въ военния лагеръ. Омортагъ лично сключилъ 30 год. миръ съ императора Лъва Арменина, а, сжщо тѣй, и Тервелъ. Царъ Симеонъ лично прѣговаря подъ стѣнитѣ на Цариградъ съ патриарха Николая Мистика и императора Романа. Много пѣти, обаче, прѣговоритѣ сж били водени, а договоритѣ — сключвани и чрѣзъ посланници. Близкиятъ сѣвѣтникъ на Крума — Драгомиръ — въ качество на български посланникъ, е ходилъ въ Цариградъ да сключи договоръ (Теофанъ. Chron. 469). Борисъ праща пратеници въ Римъ и Византия по уреждане въпроса за неговото припознаване и признаването на българската черква. Калоянъ изпроважда въ Римъ архиепископа Василий, който не могълъ да изпълни мисията си, понеже билъ възпрѣпятствуванъ на р. Драчъ отъ нѣкои морски пирати.

§ 7. Болѣрски съвѣтъ.

Мжчно е да се даде едно правилно и точно название на това учрѣждение, което се е нахождало около владѣтеля и е съставляло неговия съвѣтъ. Въ паметниците тоя съвѣтъ се нарича Синклитъ, Сенатъ. Левъ Диаконъ и Анна Комнена говорятъ за сжществуването на тоя съвѣтъ и го наричатъ първия Βουλευτήριον τῶν Σκυδων, а втората — Βουλευτήριον τοῦ Συμεών. Синклитъ е нареченъ тоя съвѣтъ и у патриархъ Евтимия. Най-право ще бжде да наречемъ това учрѣждение болѣрски или царски съвѣтъ. Дриновъ го нарича Гос. подарственъ или Държавенъ съвѣтъ.

При всичката осжждностъ на свѣдѣния, които имаме за това учрѣждение, съставляще нѣщо като постояненъ съвѣтъ на българските господари, и въ езическата и въ християнската епоха, може да се приеме, че този съвѣтъ е отговарялъ до голѣма степенъ на онова учрѣждение, което е сжществуvalo въ Русия и което се наричало „боярская дума“.

Ако „боярската дума“ е била единъ повече или по-малко постояненъ съвѣтъ отъ руски бояри, които наедно съ княза рѣшавали всичкитѣ земски въпроси, — боярскиятъ съвѣтъ при българ. господарь е било сжщо такова постоянно около владѣтеля

свѣщателно тѣло. За свѣщания около славянскитѣ князе се говори още въ най-раннитѣ врѣмена : първитѣ свѣщания сж ставали отъ князетѣ, старѣитѣ и, по послѣ, отъ воеводитѣ, окръжающа оногози, който е билъ архигосъ (надвойвода) въ войната. Колкото отиваме въ по-раннитѣ врѣмена на истор. животъ, толкова повече се вижда, че болѣрскитѣ свѣти най-напрѣдъ сж били прѣдшествувани отъ свѣти отъ всички жители, отъ народни събори, сборове, купове и скупщини. По-късно, слабитѣ князе се отнасяли по-внимателно къмъ „болѣрскитѣ свѣти“. Дриновъ съобщава, че въ България великитѣ болѣри, които били шестъ, ще да сж съставлявали сѣвъта, или, — казва той, — като се говори на нинѣшенъ езикъ, господарствения сѣвътъ на българския царь. Все споредъ него, съществуването на такъвъ сѣвътъ и сѣвътници се потвърждава както отъ славянскитѣ, тъй и отъ чуждитѣ източници. Патриархъ Евтимий поменава, въ житието на св. Ив. Рилски, за българския синклитъ, като казва : „Яко увѣдѣ царь патриарха пришедша вскорѣ на срѣтеніе его, изыде на мѣсто, глаголемое Кръстець съ вѣсѣмъ своимъ синглитомъ“ (Werke, Kal. 25).

Въ най-ранния съставъ на бол. сѣвътъ ще сж влизали ония другари на Аспаруха, които били войводи на дружината му и наедно съ които той основа българската държава. Това сж били именно тарханитѣ. На чело на тѣхъ е билъ най-близкиятъ на хана човѣкъ, който носѣлъ названието кавганъ, много пѣти неговъ близъкъ роднина. Има свидѣтелства, че тѣзи кавгани сж били членове на синклита (болѣрския сѣвътъ) и замѣствали хана въ врѣме на неговото отсъствие, като прѣдседателствували въ синклита. По-късно и славянскитѣ князе и болѣри били повикани да взематъ участие въ държавното управление, и тѣ, лека-полека, се доближаватъ до владѣтелския тронъ. Ето защо още въ ранното врѣме ние срѣщаме близко до княза, и — като негови сѣвътници — славянски болѣри и велможи. Болѣрскиятъ сѣвътъ, прочее, е билъ съставенъ отъ най-личнитѣ болѣри на страната, обитаващи столицата и окръжаващи постоянно владѣтеля.

Броятъ на участващитѣ въ болѣрския сѣвътъ не е положително извѣстенъ. Дриновъ казва, че шестъ велики болѣри сж влизали въ болѣрския сѣвътъ, но ние знаемъ, че около Бориса, въ врѣме на войната съ сѣрбитѣ, е имало дванадесетъ велики болѣри. Вѣроятно въ бол. сѣвътъ сж участвували и за-

седавали около 12 души болѣри, но това число не е било точно установено.

Какво е било вѣдомството на болѣрския съвѣтъ? — На първо врѣме, това вѣдомство е било обширно и е зависѣло отъ обичая, а много пжти отъ усмотрѣнието на владѣтеля. Той се съвѣтвалъ съ тѣхъ по всички политически, военни и други въпроси. Съвѣтътъ, по тѣзи въпроси, билъ длъженъ да дава мнѣния. Въ рання периодъ на бѣлгар. царство до покрѣстването, бѣлгарскитѣ ханове били въ по-голѣма или по-малка зависимостъ отъ болѣрския съвѣтъ. Колкото повече ханътъ билъ длъженъ за възшествието си на прѣстола на болѣритѣ, толкова повече той билъ принуденъ да се вслушва въ тѣхнитѣ съвѣти, мнѣния и искания. Изобщо казано, бол. съвѣти сж били, въ отношенията имъ къмъ господаря, съвѣщателни тѣла. Бѣлг. владѣтели не били длъжни да изпълняватъ безпрѣкословно даденитѣ отъ тѣхъ мнѣния и съвѣти. Бол. съвѣтъ е игралъ роля и на министерски и на държавенъ съвѣтъ, а сжщо и такъвъ на върховенъ сждъ. Понѣкога бол. съвѣтъ е ставалъ единъ видъ воененъ съвѣтъ.

§ 8. Народниятъ съборъ*).

Владѣтельтъ у славянитѣ винаги искалъ да знае мнѣнието на своята земя по всички текущи работи на държавата си. За тази цѣль той свиквалъ всички възрастни жители — прѣдставители на задругата — на съборъ. Още Прокопий въ VI вѣкъ въ своето съчинение *Gothica s. bellum gothicum* разказва, че славянитѣ „нѣмали еднотържавне, но още въ най-старо врѣме живѣли въ народоправство и всичкитѣ си работи въ трудни или добри случаи обсъждали на общъ съборъ, *εις κοινον ἄγε-ται, in comitiis*. Кждѣ и да надникнемъ въ старо врѣме у нѣкое славянско племе, на всѣкъждѣ ще видимъ едно и сжщо явление: въ най-раннитѣ племенни княжества, които сжществували въ старо врѣме, които се състояли отъ единъ градъ и нѣколко заселища, или само отъ нѣколко общини (жупи), навсѣкъждѣ се свиквали всички жители около княза, главата на туй племе и княжество, за да рѣшаватъ сждбинитѣ и текущитѣ работи на земята си. Навредъ това е общо правило. Нашитѣ бѣлгари и

*) Вижте С. С. Бобчевъ, Участието на старитѣ славяни въ върховното управление. Статия въ Ю. Пр. апр. 1905; — Дѣячанъ, Участиѣ народа въ верх. власти въ слав. государствахъ. В. 1882.

до сега „се сбируватъ“ на сборове, а въ пѣснитѣ протогиритѣ свикватъ населението на съборъ. Хърватитѣ си служатъ съ думата „сабор“, „народен сабор“ за тѣхното народно събрание; сърбитѣ въ Австрия иматъ свой „црковни саборъ;“ сърбитѣ отъ кралството—скупщина. „Съньмътъ“ е билъ всѣкакво сбирание, отъ тукъ сонмъ. У чехитѣ sněm е съврѣмениятъ парламентъ; сжщо полскиятъ sejm. Колкото за думата „вѣче“ както ясно се схваща, тя произлазя отъ думата вѣщати, говоря, съвѣтвамъ, събирамъ се на приказка. Впрочемъ и съборъ, който често се нарича у насъ сборъ, трѣбва да води названието си отъ сборувамъ, говоря, дѣто се събиратъ да говорятъ, за да се разбере чрѣзъ разправяне извѣстно дѣло и да се рѣши, какво да се прави. Прочее, както „вѣче“, така и „съборъ“ — е еднозначуше съ parlement.

Вѣче, съборъ, сиѣмъ сж най-раннитѣ народни събрания у славянитѣ, на които сж рѣшавани общественитѣ, държавни, въ зачатъчно състояние, работи отъ тогавашно врѣме. Най-изпъкналъ типъ за тѣзи стари вѣчета и събори ние срѣщаме у балтийскитѣ славяни, по простата причина, че у тѣхъ, сравнително, външно влияние малко е имало, и тѣ сж могли да запазятъ своитѣ обичаи, своитѣ наредби и уредби въ непокѣтнатъ първобитенъ видъ за най-дълго врѣме. За Балт. славяни и за тѣхния битъ има най-добри описания и подробни изучвания. Споредъ тѣзи изучвания, у тѣхъ народътъ въ всѣко врѣме е държалъ въ свои ржцѣ властѣта. Той се свиквалъ на „вѣче“, гдѣто се съвѣщавалъ съ княза си и рѣшавали общественитѣ работи, въпроситѣ за миръ и война, сждебнитѣ прѣпирни и свади. У Балтийското племе велети или лютичи въ X вѣкъ даже съвсѣмъ отпада княжеската властъ: князоветѣ отстъпѣятъ на послѣденъ планъ, а всичка властъ по управлението минава у самия народъ, който на своитѣ събори рѣшава общественитѣ си дѣла. Народнитѣ вѣчета у Балтийскитѣ славяни, както и у другитѣ, въ най-ранния периодъ, се отличавали съ всенароденъ характеръ. На тѣхъ се събирали всички. И това събиране ставало периодически, много често, дори, въ извѣстно врѣме, дваждъ въ недѣлѣта, въ пазарни дни. На всѣкъждъ въ най-раннитѣ славянски общества князътъ не управлява самичкъ. Той е ограниченъ отъ народния елементъ: той царува, а управлява като се съвѣщава съ земята си. Това е славянска формула на народоправство, въ която има разлика отъ онова, що посочиха послѣ нѣкои западни теории.

Съставъ на събора. Въ най-ранното врѣме въ състава на българскитѣ народни събори, при племенитѣ князе, влазяли всички прѣдставители на челядитѣ, по човѣкъ отъ кѣща. По-късно — въ състава на съборитѣ влазяли по-видни лица, голѣми и малки болѣри и духовенството на чело съ патриарха, а по нѣкога и народъ. Само болѣритѣ и висшето духовенство, казва Первольфъ, участвували на българ. събори (169). Но това не е общо правило. Имало е събори отъ всички класове; имало е и такива само отъ по-привилегированитѣ. Въ паметниците ние четемъ, че, редомъ съ болѣри, духовенство, е имало и „народъ много“. Истина е обаче, че въ извѣстно врѣме съборитѣ съ своя съставъ почватъ да напомнятъ, поне тия отъ царския християнски периодъ, болѣрскитѣ съвѣти (Перв. I, 173). И, ако на първо врѣме съборитѣ сж били нѣщо като всенародни събрания, както за това имаме свидѣтелства изъ историята на балтийскитѣ, полабскитѣ и рускитѣ славяни, тѣхниятъ съставъ постоянно се е стѣснявалъ съ течение на врѣмето. Абсолютизмътъ, къмъ който се стремѣли българскитѣ царе, имъ внушавалъ идеята да се обръщатъ за съвѣтъ само къмъ своитѣ болѣрски съвѣти, обаче за изпълнение на традицията или въ нужда все прибѣгвали до свикването на народни събори. Християнството внесе въ народния характеръ на съборитѣ много духовни елементи, и по съставъ, и по занятия имъ. Тритѣ събори, които сж имали прѣимуществено духовенъ характеръ, били свикани въ врѣмето на Борила (1211) и на Иоана Александра (1350 и 1355). Тѣзи събори се занимавали съ духовни работи, били съставени прѣимуществено отъ духовни лица и тѣхната задача била да сждятъ и осждятъ богомилитѣ, исихаститѣ и еврейтѣ. Въ паметниците единиятъ отъ тѣзи събори се нарича „православенъ сборъ“.

Вѣдомство. Има дѣла, които по обичай или по традиция, били винаги прѣдметъ на обсъждане въ събора. Такива били слѣднитѣ: 1) изборъ или прогласяване владѣтель. Въ отсъствието на прѣстолонаслѣникъ сборътъ се е свиквалъ за изборъ. Примѣръ: изборътъ на Константина Тиха въ 1258 год. станалъ на народенъ сборъ, за който ни разказва Акрополитъ.

¹⁾ Сборътъ, който билъ свиканъ слѣдъ убийството на Михаилъ Асѣня въ Търново (1218) за изборъ на царь Константина Тиха, състоялъ отъ всички болѣри, малки и велики, отъ духовенството (иереи и монаси) и отъ всичкия народъ.

2. Въпроси отъ висшъ религиозенъ интересъ. Когато богомилството достигнало най-висока степенъ на своето развитие, царъ Борилъ свикалъ съборъ за вземане мѣрки противъ тѣзи, „опасни за царщината ереси“. Този съборъ се състоялъ на 11. февруарий 1211 год. Много отъ богомилитѣ се отрекли прѣдъ събора отъ учението си, упорствуващитѣ били наказани споредъ черк. закони; надъ богомилското учение била произнесена анатема. Около 1350 г., патриархъ Теодосий II събралъ противъ богомилитѣ втори съборъ, на който прѣдседателствувалъ, наредъ съ патриарха, и самиятъ царъ. Нѣкои отъ учителитѣ на ересъта били хванати и прѣдадени на съдъ прѣдъ събора. Въ заседанията на събора патр. Теодосий спорилъ съ тѣхъ за учението на Богомила, за дуализма, за брака, за кръста и пр. Монахътъ Лазаръ (богомилъ) взелъ думата, призналъ се за заблуденъ и се отрекълъ отъ богомилството: тѣзи пъкъ, които не искали да се отрекатъ отъ своитѣ убѣждения, били жигосвани съ горещо желѣзо по заповѣдъ на Ив. Александра и, споредъ черк. закони, изгонвани вънъ отъ царството. (Иреч., 412). Освѣнитъ съборитѣ противъ богомилитѣ, малко по-късно — около 1355 г. — се събралъ съборъ противъ ересъта на исихаститѣ, а така също, и противъ еврейтѣ. На тоя съборъ богомилитѣ и исихаститѣ били прѣдадени на проклятие, тѣхнитѣ старѣи и свещеници изгонени, а гражданскитѣ права на еврейтѣ били ограничени (Ир. 412; Дячанъ 142).

3. Законодателна работа. Иречекъ мисли, че по аналогия съ онова, което сж вършили сръбскитѣ събори, и българскитѣ сж издавали закони, учрѣждавали сж епископства и сж избирали епископи (Ир., 524). И наистина, сръбскитѣ събори имали и законодателна задача. Прочутиятъ законникъ на Ст. Душана е билъ издаденъ и послѣ допълненъ на такива събори (1349 и 1354). На такива събори сж били приети въ Далмация Полицкия статутъ, въ Винодолъ — Винодолския статутъ (1288 стр.). Свиза казва, че и Крумъ провъзгласилъ своитѣ закони прѣдъ такъвъ съборъ на „всички българи“.

4. Кой и какъ е свиквалъ и прѣдседателствувалъ съборитѣ. Въ най-раннитѣ врѣмена, съборитѣ е свиквалъ князътъ, както за това има свидѣтелство въ рускитѣ и др. славянски ламетници. Това е било нормалния редъ. Въ 1146 год. единъ отъ най-раннитѣ руски събори (вѣче) е свикалъ самъ князь Игорь. Въ Сърбия, също така, по свидѣтелството на ламетни-

цитѣ, кралѣтъ е свиквалъ самъ съборитѣ. Борилъ лично свикалъ събора противъ богомилитѣ. Способътъ за свикването на съборитѣ е билъ, въ разнитѣ епохи, различенъ. Въ най-ранното врѣме, протогери или викачи (глашатаи) сж викали хората на съборъ, както се калесвали за нѣкой обрядъ. По-късно, най-простата форма на свикване е била удрянето на клепало или камбана. Най-послѣ, това свикване е ставало и чрѣзъ писмени послания, изпроводени отъ царя до външнитѣ болѣри и до висшето духовенство. Въ тѣзи послания се е обозначавалъ деньтъ на събора и прѣдметитѣ, които подлежали на разискване. Така поне за сръбския кралъ Немана се знае положително, че, като щѣлъ да напусне Сърбия, той изпроводиля повеления до всички военни и граждански власти за съборъ. Прѣдседателствували съборитѣ обикновено князѣтъ, царѣтъ или лица, упълномощени отъ владѣтеля.

5. Мѣсто на свикване. Въ най-ранно врѣме мѣстото, дѣто се е свиквалъ събора, трѣбва да е било широкия мегданъ (площадъ), дѣто е могло да се побере, по-възможностъ, поголъмо множество народъ. Балтийскитѣ славяни сж свиквали на открито поле, дѣто, на възвишено мѣсто, се качвалъ онзи който е трѣбвало да говори на народа. По-късно — особно въ християнската епоха — съборитѣ се свиквали или въ царскитѣ палати или въ архиепископскитѣ и черковни дворове. При вдигане знамето за освобождение отъ виз. иго отъ братята Асѣнь и Петръ, народѣтъ — мъже и жени — билъ свиканъ въ черква. По традиция, вѣроятно, и до день днешенъ сбороветѣ у насъ ставатъ или при нѣкое черковище или кръстъ, или въ черковнитѣ дворове и метохитѣ, които сж мѣнастирски стежания, т. е. черковни имоти (Богишичъ, Ib. 533). Въ бѣлг. паметници има извѣстия, че нѣкои събори ставали въ царскитѣ палати.

6. Врѣме на свикване. За старитѣ прибалт. славяни има данни, че тѣ сж се свиквали на съборъ периодически, нѣкъдѣ дори дваждъ въ недѣлята. Изобщо, нито законодателството, нито обичаитѣ сж опрѣдѣляли строго врѣмето за свикване на съборитѣ (Дьячанъ 67, 153). Така че и тукъ не е имало точно опрѣдѣленъ редъ и строга периодичностъ не сжществувала. Царѣтъ и патриархѣтъ можели въ всѣко врѣме, колчимъ това е било нужно, да свикватъ съборъ (Дьячанъ, 153).

7. Редъ на съвѣщание и гласуване. Традицията и до сега е запазила нѣкои стари приеми, които напсмятъ

реда на съвѣщанията въ старитѣ събори. И до сега се гледа, въ много мѣста, по възможность, всички да бждатъ съгласни съ взетитѣ рѣшения. Гласове се не броятъ, а се гледа, на кждѣ налита болшинството, отъ коя страна сж по-влиятелнитѣ, по-прѣднитѣ, по-знаящитѣ; съ една дума, на кждѣто натегне най-вече, тамъ отиватъ и другитѣ, па макаръ и да не сж на това мнѣние. Рѣшаването „съ болшинство на гласовѣтъ“ е новъ способъ, непознатъ на старото право*).

*) Богишичъ разправя, че въ Далмация рѣшенията се вземали съ аklамация. Въ Херцеговина всички отиватъ слѣдъ най-влиятелнитѣ. Ако нѣкон—контото, повечето пжти бивали, единъ двама—не се съгласявали, уговарвали ги: „Хайде, бога ти, пристани и ти да се раздоръ не ярави; па видишъ че така е „болше“; зѣлудо се противишъ, коги сви остали тѣко хѣче“. Така, и тѣзи другомислеши приставали. И у насъ става почти така. Въ Лѣсковецъ, на въпроса—по каквъ редъ ставатъ съвѣщанията и каква процедура се пази—отговарятъ: „ако нѣколцина не приставатъ, то не се одобрява рѣшението, додѣто не се погодятъ всички и додѣто другомислящитѣ се не съгласятъ по доброволенъ начинъ да ги приематъ“. Когато работата дойде до кавга или свада, тогазъ натегва мнѣнието на повечето и по-силнитѣ (Вж. Бог. Ib. 564).

ОТДѢЛЪ ВТОРИ. УПРАВЛЕНИЕ.

Органи на управлението.

Органитѣ на управлението сж били : I. Органи на централното управление, на чело на което е билъ : 1-о князьтъ, или царьтъ съ болѣрския съвѣтъ; 2-о занимаващитѣ дворцово-военни служби; 3-о органи на гражданската администрация. II. Органи на областното или жулно управление; владалцитѣ отъ разни категории, кефалии, катепани, дуки и пр. III. Органи на селското управление : кметове, старѣи и пр.

§ 1. Органи на централното управление

Освѣнъ прѣдставителитѣ на върховната власть, като органи на централното управление, дворцово, военно и административно по-познати сж слѣднитѣ :

1. Деспотъ, жена му — деспина. Деспотъ ще каже господарь. Тѣй се е наричалъ най-напрѣдъ гръцкиятъ василевсъ. По-сетнѣ титлата е давана на близки царски роднини. Титлата ще е прѣнесена въ тоя смисълъ и въ България. Тя се срѣща въ народнитѣ пѣсни (Верковичъ, бр. Миладинови). Отъ царскитѣ роднини тя е минала къмъ видни лица съ домогване на васално или полунезависимо управление. Тя се е давала и на владичитѣ. Споредъ лѣтописнитѣ извѣстия, знаятъ се слѣднитѣ деспоти : Стрѣзъ при Асѣня II, Яковъ Светославъ при Константина Тиха, по-късно — Тертеръ при Асѣня III, Елтимиръ при Тертеръ I, Михаилъ Бдински, (до избирането му за царь) (Ир. 499).

2. Севастократоръ, титла, която се дава на братъ или най-близкия родственикъ на василевса. У насъ севастократори сж били : Стрѣзъ (1211), братътъ на Асѣня — Александръ, Петръ — зетьтъ на Михаила и Асѣня, Калоянъ — братовчедъ на Константина и Радославъ — братътъ на Смилеца. Деспотътъ и севастократорътъ не изпълнявали нѣкоя точно опредѣлена служба, а имъ се възлагали специални мисии.

3. Велики логотетъ или просто логотетъ — единъ видъ държавенъ канцелерь. Логотетъ ще каже словесний,

писателъ. Въ Византия вел. логотетъ е занимавалъ 12-о мѣсто между дворцовитѣ чиновници, (Porphy., De ceremoniis, I. 273). Логотети е имало нѣколко: напр, *logotheta aerarii generali* — е билъ л. на финанситѣ и занимавалъ 18-о мѣсто. Логотетъ е имало и при патриарха Къмъ 1331 г. се говори за Филипъ логотетъ и Раксинъ — протовестиаръ. У сърбитѣ и бошнацитѣ — пакъ логотетъ, у хърватитѣ — кралевски канцлеръ, *Aulae regiae cancellarius* (Rački, 94).

4. Протовестиарътъ е билъ — *praefectus aiarario* — пазителъ на царското съкровище и облѣкло (отъ *vestis* — облѣкло). Изъ съкровището той му е подавалъ и налагалъ самъ короната. Той носилъ позлатенъ жезълъ и зелена мантия. Даничитъ въ своя Рјечникъ привежда имената на нѣколко южнославянски протовестиари. Единъ такъвъ е билъ протовестиара Георги Никола Родопъ (1402, вж. Новаковичъ, Виз. чиновне). Вистиари сж били служители подъ командата на протовестиара. Въ влашкитѣ паметници — вистѣрникъ (Вен. Грам. 196).

5 Протосевастьтъ не е заемалъ никаква особна длъжностъ (Сава, 50), но той вѣроятно ще е билъ натоварванъ съ надзоръ надъ севаститѣ — понѣкога сѣдии. Севасть (*σεβαστός*) отговарялъ на *Augustus*, величественъ, и се е употребявалъ подиръ Августовото възцаряване въ Римъ въ смисълъ на величество. Послѣ василевситѣ почнали да даватъ тази титла на разни приближени дами и мъже — близки до царя; още по-късно титлата се разширила (Анна Комнена, 147). Протосевасть е било само титла, както — севасть, но носителитѣ на тая титла сж били товарени навѣрно съ поръчки по администрация и сѣдѣ. Ето защо ние срѣщаме за протосевасти и севасти да се говори и въ нашитѣ паметници (хрисовули и др.) Познато е името на протосевасть Хрель (XIV в.).

¹⁾ Великиятъ логотетъ на първо мѣсто е ималъ длъжността да се сношава съ чуждитѣ господари. Той е билъ докладчикъ и пазачъ на държ. печать. Подъ неговото вѣдѣние се намирало и приготвянето на всички документи и писмени активе. Всички писари (*scribae*) и нотари (*notarii*) — сж били въ зависимостъ отъ него. Власитѣ до скоро наричали „логотетъ“ всѣки, който знае да пише. Въ единъ влашки хрисовулъ думата „логотетъ“ е прѣведена на български съ „прочелникъ“. Та и у насъ логотетътъ ще е ималъ около себе си лица, които сж знаели да четатъ и пишатъ. Между друго такива лица сж писали хрисовулитѣ, за какъвто се подписва Добромиръ — на хрис. на царъ И. Александра, даденъ на Орѣх. м-рь.

6. Протокелиатинътъ е билъ първиятъ камерхеръ въ двореца.

7. Протостраторътъ (*le grand maréchal* у меровингитъ) — първи военнопочетникъ, въ случай на отсъствие на тъй-наречения „главенъ доместикъ“ въ Византия, каквато служба въ България въроятно е тоже имало. Той е билъ началникъ на царската гвардия и е подавалъ сабята или скиптра на царя. У сърбитъ — тепчия (отъ теп—скиптръ).

8. Великиятъ примикюръ подавалъ на царя и поемалъ назадъ отъ него скиптра (жезъла). Той занимавалъ длъжността началникъ на царската свита. Примикюръ е гръцко римска дума, значи първи господинъ; тя се е прилагала отначало за църковенъ голъемецъ. Примикюри се наричали вардариотскитъ старѣи; примикюри сж били старѣитъ на нѣкои катунѣ и села; за примикюри говорятъ и нашитъ хрисовули.

9. Епикерний (пинкернисъ, пинкернъ, пинцерна) е изпълнявалъ длъжността на дворцовъ икономъ и царски виночерпецъ, — чашникъ или по ромънската дворцова терминология пахарникъ, пехарникъ.

Пинкерний е билъ въ Византия на 12 о мѣсто. Сжщата служба е съществувала у хървати, сърби (пивничаръ), бошнаци, у власѣ и маджари.

9) Страторъ (конюхъ), или, както е било реципирано въ влашкитъ хрисовули, страторникъ (призлася отъ латинското *stratum sterno* = постиламъ). Службата му се състояла въ това, да се грижи за царскитъ коне; той се наричалъ у власитъ мечникъ (Вен. 120), у хърватитъ — *cavallarius iupanus*, (Rač. 96). *Maréchal*тъ у меровингскитъ крале (Glasson, *Traité*, 74).

10) Воеводата е билъ началникъ на войска. Това е общо название, което се е употрѣбавало въ военно врѣме за прѣдводителя на войската. Но сжщото се е давало и на военнитъ комендантѣ въ градоветъ, та отъ това названието воевода у турцитъ е прѣминало и употрѣбено за управителъ отъ гражданско-административно вѣдомство*).

*) Венелинъ мисли, че, чиноветъ исправникъ, дворникъ, така и другитъ: мечникъ, столникъ, ключаръ, конюшникъ и пр., сж прѣминали отъ България въ Влахия. Той казва, че чиновството и византийската церимониалностъ е прѣминала у българитъ и у другитъ

§ 2. Органи на областното управление.

Областитѣ се управлявали отъ органи съ различни права и привилегии, споредъ условията на тѣхната подчиненостъ, устройството имъ и степенъта на тѣхната култура. Имало е управители, васални, полунезависими, имало е такива наслѣдствени, но напълно зависими, имало е и назначавани. Тѣ сж носили и разни названия.

А. Владащи, владалци (жупани). Едни отъ тѣзи органи, прѣдставители на централната властъ, били делегирани отъ нея и свързвали областитѣ (хора) съ столицата. За жупанитѣ се говори въ ЗСЛ. и въ надписитѣ въ Абоба и други паметници. Въ хрисовулитѣ (Вирп. на К. Асѣня) общото название е „владалци“, „владжци“ (Бобчевъ, 150, 151). „Никотори владалець царство ми, ни владалци господствующи по царству ми да не има вълѣсти въ село Рѣчици и ни сждити, ни связати, ни глоба взети, ни кои доходѣкъ взети...“

Отъ послѣдния източникъ изляза, че владалци е имало двѣ главни категории: 1. „владалци, господствауащи по царству ми“ сж били управители на цѣли държавици и, вѣроятно, тѣ сж били наслѣдствени (Новаковичъ), т. е. наслѣдствени болѣри, властели, или князове, които сж имали правото на управление, отстъпено тѣмъ отъ господаритѣ; 2. „владалци царства ми“ сж били назначавани направо отъ централната властъ.

Първоначално владалци или жупани сж били старѣйшинитѣ на мѣстнитѣ племенни княжества, по-късно обаче тѣзи

славяни не въ слѣпъ букваленъ, прѣводъ, а — съ извѣстни посвоявания; и, че — при всичкиятъ изгледъ на прости названия: дворникъ, столникъ — тѣхнитѣ длѣжности сж били много високи и сж отговаряли на византийскитѣ. „Българскиятъ дворъ, — казва той — който е билъ единъ отъ най-образованитѣ въ Европа прѣзъ XIII в. и който е най-много съперничалъ съ императоритѣ, не е можалъ да мине безъ византийското чиновловие; той е взелъ отъ гърцитѣ даже нѣкои отъ названията на чиноветѣ. Въ сжщото врѣме бълг. дворъ, на свой редъ, прѣдалъ свонтѣ славянски названия на чинове и на съсѣдинитѣ въ Изт. Европа държави отъ източно вѣроизповѣданне, каквито сж: Сърбия, Кроация, Унгария, Трансилвания, Влахия и Молдавия. Русия наистина не приела буквално всичкитѣ тия думи на своя адресъ-календаръ, защото въ туй врѣме, когато тя се нарече царство, България вече не сжществуваше, а пѣкъ отъ Маджарско я отдѣляше Полша, а отъ Влашко (Бесарабия) — кримската орда. (Вен., Грам., 195)

народни и общинско-племенни началници, които сж били и наслѣдствени владѣтели въ своитѣ земи, съ течение на врѣмето, когато държавнитѣ глави добиваха повече власть, жупанитѣ сж станали административни прѣдставители и чиновници, както жупитѣ — отъ племенни и общински — сж станали административни единици. Въ царь Петрово врѣме такива административни единици е имало около 40, като сж димѣ по познатитѣ 40 епархии. Вѣроятно, всѣка такава единица ще е имала и по единъ владалецъ, назначенъ или занимаващъ службата по изборъ или по право на наслѣдие. Тоя брой е намалявалъ съ стѣсняването на империята. Леунклавий съобщава, че, споредъ турски лѣтописи, въ врѣмето на Шишмана имало около 30 крѣпости и укрѣпени градове; не може обаче да се твърди, че тѣ сж били и центрове на токозѣ области (Леункл. 268).

Б. Кефалии, ед. ч. кефалия е грѣцка дума отъ керали и ще каже глава. Въ Хрисовула на К. Тиха, даденъ на Вирпинския мѣнастирь (Бобчевъ. 151), се казва: „И да не метеха никои кефалии и никотори владалецъ царства ми.“ Въ Витошкия Хрисовулъ, даденъ отъ Иоана Шишмана на мѣнастиря Света Богородица (при с. Драгалевци) се чете: „Да не смѣтъ метехати надъ тѣмъ манастиремъ на кефалие срѣдешкое“ (Бобчевъ, стр. 166). Кефалиитѣ сж били градски владалци (началници), които сж били подъ прѣката зависимость на централната (царската) власть; по това тѣ сж се отличавали отъ жупанитѣ и началницитѣ на жупанскитѣ градове. Ако и да сж били назначавани отъ върх. власть, тѣ не сж получавали заплата, а сж имали свой доходъ, който въ врѣмето на Ст. Душана е билъ опрѣдѣленъ съ законъ. Споредъ 63 чл. ДЗ. се запрѣтвявало на кефалиитѣ да взематъ повече отъ спрѣдѣления, узаконения, вмѣсто плата до х о д о к ъ, а се прѣдписвало да си купуватъ храна, вино и месо, въ който случай тѣмъ се отпускало съ половинъ цѣна. „И да имъ се продава жита и вина меса за динаръ што иному за два.“ Тази обаче повинность сж били длѣжни да носятъ само жителитѣ отъ градоветѣ, които сж били подчинени на кефалиитѣ. Жупянитѣ или селенитѣ отъ околията (жупа) не сж били длѣжни да носятъ тази тегоба. „На грабянин то зи да му продава, а инникто“, завършва нредбата си чл. 63. Кефалията се е грижелъ за сигурността на пѣтищата, за стражитѣ, които сж

пазѣли по-опаснитѣ мѣста, а сѣщо и за пазенето на затворитѣ. Отъ нашия Вирп. хрис. може да се заключава, че въ вѣдомството на кефалнитѣ е влизѣло, освѣнъ общото управление, още: да сѣдятъ, да запирайтъ, да събиратъ глоби, да взематъ извѣстенъ „доходокъ“ (Бобчевъ, 151). Вѣдомството имъ е било опрѣдѣлявано отчасти отъ обичанитѣ, отчасти съгласно съ даденитѣ или договоренитѣ правдини. Едни събирали данѣкъ (доходокъ) за себе си; други—за държавата. Кефалнитѣ сѣ бивали назначавани и въ градоветѣ на така нареченитѣ „смѣсени жули“ т. е. жули съ села, привързани или подарени на черкови, къмъ владалци, или подчинени прѣко подъ царската властъ, за каквито се обяснява въ ст. 157 ДЗ. Въ такъвъ случай, тѣ сѣ били длѣжни да пазятъ и пѣтищата, като за това настаняватъ нужнитѣ стражи. Въ случай, че въ подобни жули нѣкого нападнатъ разбойници, или нѣкому се открадне нѣщо, или друга пакостъ се случи, такъвъ пострадавшъ трѣбвало да иде тозъ-часъ при кефалията, който го обезщетявалъ отъ себе си, а, слѣдъ това, дириль разбойниците и крадцитѣ.

Кефалнитѣ носѣли още названието катепани (Хрис. Бобчевъ, 161). У Дюканжа ние срѣщаме слѣднѣото обяснение на катепанъ: *Catapanus — idem quod Capitaneus, praeses, praefectus provinciae vel civitates*. В. Мажураничъ въ своя рѣчникъ тълкува сѣщото название така: това название сѣ носили намѣстниците на византийскитѣ цесари въ Италия и Далмация. Има и едно друго тълкувание, че катепанъ, въ дѣйствителность грѣцка дума, произлазя не отъ метатезата на капитанъ, а е отъ грѣцката *кателавъ* (отъ *ката*, елѣ и *авъ*) което означава надъ другитѣ чиновници. За катапанъ се поменава въ нѣкои далматински паметници въ врѣмето на Константинъ Дука „протоспаторъ и катапанъ на Далмация“.

Струва да се забѣлѣжи, че названието капитани е останало въ употребление у нѣкои южни славяни и до сега. Вукъ Караджичъ въ Риечника си пише: „въ Босна капитанитѣ сѣ старѣйшинитѣ и управителитѣ на градоветѣ и на тѣхнитѣ околии и това капитанство е останало у тѣхъ отъ баща на синъ.“ Като привежда тия свѣдѣния Стоянъ Новаковичъ казва: Това сѣ сѣшитѣ кефалии на ДЗ., само не се знае за тѣхъ да ли сѣ били наследствени.

Отъ всичко това се вижда, че кефалинтъ, както и тѣхнитѣ еднозначущи катапани и капитани, сж били началници само на нѣкои градове, а не на всички; че въ другитѣ градове, напр. жупскитѣ, е имало жупани; че кефалинтъ сж били назначавани отъ царя и въ вѣдомството имъ е била сжщата пакъ служба, която сж имали жупанитѣ за областитѣ, жупитѣ.

3. Освѣнъ владалцитѣ по областитѣ и кефалинтѣ въ градоветѣ, имало е редица отъ врѣмenni или постоянни военни, граждански, сждебни и финансови чиновници, отъ голѣми или дребни служби, названията на които се срѣщатъ въ нашитѣ хрисовули. Такива сж:

1) Севаститѣ—чиновници, които сж били делегирани да изпълняватъ нѣкои порѣчки, да сждятъ свади и прѣпирни, безъ да бждатъ сждии.

2) Ватахѣтъ и топщикалътъ сж били сждебно-финансови чиновници. 3) Кастрофилакѣтъ е билъ началникъ на градището, т. е. на крѣпостниятъ гарнизонъ въ него. 4) Алагаторъ (началникъ на конница, ескадронъ). Десетникъ (надъ когото вѣроятно ще е имало сотникъ, сатникъ и тисещникъ). Въ сърбскитѣ паметници се говори за лагаторъ, който билъ чиновникъ на конната служба по пѣтищата (Новак., Виз. чин. 264).

Органи на фин. управление, перпираки, били:

1. Десетки — за тѣхъ ни говорятъ хрисовулитѣ Орѣховски (Бобчевъ, 160), Витошки (166), Рилски (168). Десетки е имало разни категории спроти прѣдмета, по който сж били назначавани да прибиратъ десѣтъка т. е. $\frac{1}{10}$ частъ въ натура отъ земнитѣ произведения, или отъ плодовѣтъ или отъ приплода. Хрисовулитѣ изреждатъ слѣднитѣ категории десетки: а) Свинии — това сж десетки, които напомнятъ по-сетнѣшнитѣ събирачи на данѣкъ отъ свини, нареченъ серчимъ; б) Овчи — събирачитѣ на бегликъ, десѣтъкъ отъ овцетѣ; г) Пчелни — събирачитѣ на данѣкъ отъ произведенията на пчелитѣ; 4. Винари — събирачи на десѣтъкъ отъ вината; д) Житари—истинскитѣ ондалжчини, ошурджии отъ по-сетнѣшната турска епоха; е) Сѣinari—събирачи на десѣтъкъ отъ сѣното; 2. Побирчии — които сж събирали данѣка биръ; 3. Находници—доходници, които сж събирали доходокъ за кефалинтѣ или катепанитѣ; 4. Прахтори—които сж били сжщеврѣменно и събиратели на глоби — глобници, глобари; 5. Митари; 6. Подохотари.

§ 3. Органи на селското управление.

Села имало въ състава на свободнитѣ жупи, — имало е такива въ царскитѣ, мѣнастирско-черковни и болѣрски владѣния. Селата въ свободнитѣ жупи сж имали свои изборни, а нѣкждѣ и наслѣдствени прѣдставители, които сж били така-нареченитѣ по едно врѣме кнезове, въ друго врѣме и мѣсто — кметове. По занятие селата били 2 категории: села, които се занимавали съ скотовѣдство, и села, които се занимавали съ земедѣлие. Тия, които се занимавали съ скотовѣдство, въ извѣстни области и мѣста се наричали катунни или колиби, инакъ — полугари. Както въ областното управление, така и въ селското имало е богато разнообразие и въ органитѣ и въ вѣдомствата имъ. Отъ изучване на даннитѣ, за селското управление, може да се заключи: 1. Както въ селата, тѣй и въ катунитѣ, е имало владалци, челници, кнезове и примикюри. Разнитѣ названия сж били въ зависимостъ отъ епохата, отъ мѣстносттата, отъ характера на самитѣ села, каквито е имало: свободни, царски, черковни, владалчески (ф. ДЗ. 146 ст.). 2. Кнезоветѣ сж били селски и катунски старѣйшинни, които по изборъ отъ населението, сж били прѣдставители на свободнитѣ села. 3. Владалци въ селата сж били чиновници — управители, които сж се нахождали въ села царски, болѣрски или черковни. 4. Прѣдстойници и челници сж сжщо владалци, само че тѣзи наименования били особни за старѣйшинитѣ на овцѣвѣдскитѣ села, катунитѣ; нѣкждѣ — и примикюри. 5. Колкото се касае до примикюритѣ или примикиритѣ, то е грѣцко название, което обозначава първи господинъ, първи господаръ. Най-напрѣдъ у византийцитѣ то е било голѣма титла, но съ врѣмето се е измѣнило и почнало да се употрѣбява въ началото за областни нѣкои управители, а по-късно, за селскитѣ старѣи. 6. Най-сетиѣ, думата господари, която се срѣща и на много мѣста отъ Душ. З. (напр. ст. 159). Тя не се е употрѣбявала въ смисълъ на владалци на жупитѣ, но — въ смисълъ на стопани на онѣзи села, гдѣто тѣ сж сѣдѣли като „чифликъ-сайбини“ и управлявали селото. Селскитѣ господари не сж изключвали умѣстносттата да има и селски управители или въобще — селски избираеми „кнезове“ или „кметове“. 7. Кметъ е название, което сега се употрѣбява у насъ за обозначение избрания прѣдставителъ на село.

то; то е познато и въ старо врѣме. Кметъ произлазя, споредъ нѣкои филолози, отъ латинската дума *comes, comiti*, кѣмети, кмети; отъ *comitissa*—кѣметица, кметица. Названието *comes* у Дюканжа е за отличенитѣ при римския дворъ служители, голѣмици, *proceres*. Отъ латинскитѣ източници, които се отнасятъ до славянскитѣ народи, се вижда, че *comes* значи: а) главатаръ, старѣйшина, повече или по-малко самостоятеленъ, на нѣкое славянско племе и народъ; б) началникъ на рода, поставенъ на чело на жупата или може-би избранъ, или назначенъ отъ царя, прочее — жупанъ, владалецъ; по нѣкога това е название на старѣйшина въ по-малки обществени организации, отъ колкото е жупата или братството; в) началникъ, князь на нѣкои отдѣлни далматински градове; г) вмѣсто жупанъ, владѣтелски дворянинъ, чиновникъ; д) велможа, сжщо, което *primates, principes, proceres*. Приемемъ ли, че кѣметъ иди отъ *comes, comiti* или, че е славянска дума, въ всѣки случай трѣбва да се обясни, че названието е сжществувало въ най-старо врѣме, че то се срѣща дори въ ЗСЛ. и че и до днесъ кметъ има различно значение у разнитѣ славянски народи. Въ Босна и Херцеговина названието кметъ се употрѣбѣва за онѣзи селяни, които работятъ при извѣстни условия земи, принадлежащи на беюветѣ и агитѣ. Кметоветѣ тамъ сж прочее селяни — земледѣлци, находящи се въ извѣстна аграрна зависимость. У чехитѣ кметъ е означавало: 1) главатаръ на челядь, старѣя, старѣйшина (*senator, senior*); 2) селянинъ, земледѣлецъ, 3) колонъ, (*rusticus, colonus*). Чехскитѣ паметници сж пълни съ данни за тритѣ тия различни значения на названието кметъ.*) Въ Черна-гора кметове се наричатъ сждитѣ, които скаранитѣ си избиратъ за да отсждятъ кавгата имъ. Такива кметове (посрѣдници — сжди) обикновено се избиратъ по 12 отъ всѣка страна и тѣ „кметуватъ“.

Въ нашенско названието кметъ, кѣметъ, кметове, е означавало сжщото, което и князь т. е. означавало е: старѣя, старѣйшина, първенецъ, избраникъ на народа за извѣстна служба. Нѣкои мислятъ, че думата кметъ, (ми. ч. кметове) не била употрѣбѣвана въ старо врѣме и е заета отъ другадѣ. Това е погрѣшно. Освѣнъ гдѣто тя се намѣрва въ нашитѣ стари паметници, но ние я срѣщаме и въ народнитѣ пѣсни и пого-

*) Prove, 118 и слѣд.

ворки: Който не е кметъ, за него нѣма редъ, — Кметъ село брани, кметъ село храни. — Кметъ село хвали, кметъ село пали. — Ветхо село, ветхъ кметъ.

Прѣдмети на управлението.

§ 1. Полиция.

Военното дѣло е поглѣщало грижитѣ на всички управляващи категории служащи и чиновници. То е било главниятъ прѣдметъ, осьта, около която се е движила цѣлата държавна, и въ частностъ, административна служба. Прѣдимнитѣ усилия на чиновниците, които сж прѣдставяли властѣта на длѣжъ и на ширѣ въ цѣлата страна, били обърнати къмъ цѣлѣта: да се приготвятъ и поддържатъ всички, годни за бой жители. Ето защо толкова малко грижи сж били посветени на другитѣ клонове отъ административна и полицейска областъ. Когато нѣкоя областъ, градъ, село, или отдѣленъ управителъ се подчинявалъ на България, съ тѣхъ се е правило съглашение, възъ основа на което намѣстото или на управителя сж запазвали прѣдишнитѣ права, налагала му се обязаность да дава войска, въ случай на нужда, и да плаща извѣстенъ данѣкъ. Поради това управлението въ страната е било разнообразно.

Полицейската служба обхваща най-важната отрасль въ управлението. Полицията е била винаги необходима за безопасността и за благосъстоянието на населенията.

Въ Стара-България полиц. служба за безопасността не е била незнайна. Държавата се е грижила за безопасността на всички. Още крумовото законодателство е имало за цѣль да прѣмахне всѣка възможность за ширене на разбойничеството и просячеството като врѣдителни за общата сигурность елементи. Мѣрките, взети отъ Крума противъ просячеството, съвпадатъ въ тая областъ на държавната дѣятелность. Крумовото желание е било да се спре източникътъ на злото: разбойничество, конокрадство, всевъзможни обири, като се даде възможность на всѣкиго да има едно жилище и единъ имотъ.

Колкото за полицията на благосъстоянието, тя се е проявявала повече по отношение къмъ охраната на търговията. И наистина, ние виждаме, че, както за чужденцитѣ тър-

говци — наричани гости — така и за мѣстнитѣ, били вземани мѣрки: 1) да бждатъ запазени отъ всѣкакви произволни берии, „работи и кумерки“. Тѣй, напр. българскитѣ търговци били надарени съ привилегията, по договора на Михаила Асѣна отъ 1259 год., да живѣятъ свободно въ гр. Дубровникъ и да не плащатъ берии нито на мостъ, нито на врата, нито на пътъ, нито на бродъ и пр. 2) Чуждитѣ търговци имали особни сѣдници, които още тогазъ се наричали консули и живѣяли въ България въ Варна и др. пристанищни градове. Слѣдъ смъртъ, всичкитѣ имотъ, що оставялъ покойникътъ, се пазѣлъ отъ надлежни чиновници и се прѣдавалъ на прѣдставителя на Рагузската Република. За дѣлото на търговията имало уредени извѣстни мѣрки и теглилки; много отъ рано въ България се говори за лакътъ, сажень и пѣприще — стадий.

Къмъ полицейската служба е било подведено пазенето на балканскитѣ проходи като Шипченския, Етрополския, Троянския, а сѣщо и Сливенския, Котленския, Чалж-Кавакъ и Айтоския, които имали не само стратегическо, но и търговско значение. Има исторически данни, споредъ които керванитѣ, съ които сѣ прѣкарвали стоки, сѣ били придружавани отъ въоръжени хора. Види се, че и пѣтищата не ще да сѣ били напуснати и безъ надзоръ, тѣй като, както въ XIII, тѣй и въ XVI в., споредъ свѣдѣнията на Вилхардуинъ и Хаджи-калфа, отъ Пловдивъ до Цариградъ се отивало за 10 дена. Царь Александръ отишълъ съ войската си, прѣзъ 1333 година, отъ Търново до Русокастро за 5 дена.

Относително въпроса за прѣгледването на сиромаситѣ, има исторически данни, че мѣнастиритѣ сѣ били снабдени съ особни килии и помѣщения за тази цѣль. Най-послѣ, грижата да нѣма хайдутѣ, да има безопасностъ, да се доставятъ сръдства за пътуване на нуждаещитѣ се царски и др. хора е била прѣдоставена и на общинитѣ, като самоуправляващи се единици.

Селската полиция е принадлежала на селата, които имали своитѣ селски сборове, както хоритѣ (жупитѣ). Въ вѣдомството на тия сборове е било всичко, което влиза въ областта на общинскитѣ интереси: сѣдъ, управление, пазене редъ и миръ, разхвърляне данъци. Кметовѣтѣ сѣ изтънявали рѣшенията на сборовѣтѣ.

§ 2. Финансово управление.

Първоначално държавното стопанство и финансии сж се сливали съ тия на княза, а — по-късно — на царя. Това е твърдѣ понятно, като се има прѣдъ видъ, частно-правния характеръ на държавата, на която държавниятъ владѣтель гледалъ като на свой имотъ. Наистина, по-късно, тоя възгледъ се измѣня и публично-правниятъ възгледъ наддѣлява; но все пакъ не ще сж били рѣзко и ясно отдѣляни и очертавани различията между частното царско съкровище и държавното.

Нѣма точни извѣстия върху въпроса: какви сж били доходитѣ на българскитѣ владѣтели до покръщението и слѣдъ него, но, по аналогия съ другитѣ славянски господари на Балк. п-въ и другадѣ, трѣбва да се приеме, че тѣзи приходи не сж били незначителни, тѣй като земитѣ и въобще имѣнията имъ (домени) сж били доста голѣми. Редомъ съ доходитѣ отъ земитѣ владѣтельтъ е добивалъ голѣми срѣдства отъ плѣненитѣ блага и цѣкности, отъ плячкитѣ въ врѣме на война. Още ЗСЛ. прѣдвизжда частъта, която се пада на владѣтеля. Обичаятъ му е давалъ грамаденъ дѣлъ. По-късно, когато животътъ постепенно е стѣпвалъ въ все повече и позече развита фаза и разносцитѣ на държавата се уголѣмявали, а доходността на съкровището оставала сжщата, потрѣбвало да се искатъ и събиратъ отъ населението по-голѣми данъци. Ето защо ние виждаме въ всички почти хрисовули на българскитѣ царе единъ голѣмъ брой отъ тегоби и данъци, които тежели върху населението. Впрочемъ тия данъци и по название, и по съдържание сж били заети отъ Византия, и въ тоя случай образецъ на старото българско държавно устройство. Върху българското население тежели: 1) работи т. е. ангарии или натурални повиности и 2) дани (данъци).*)

1. Работи, (ангария, — *corvée*) Работата била царска или болѣрска, т. е. това е било тегоба, вършена за царя или

1) Въ Вирп. хрисовулъ се казва: „Да не работѣтъ въ царинѣ никоѣ работѣ, ни да даваѣтъ никоѣ приплата“ (Бобч. 149). Въ Орѣх. хрисов. (Срезн. 32): „А отъ востѣхъ болѣръ и работникъ царства ми малихъ же и великихъ, посылаемихъ по вѣсѣ времена по всеѣ хорѣ восприемати дани и съдържати вѣсѣкия работи царства ми... ни самѣхъ поемати на коя либо работѣ царства ми“. (Бобчевъ, 160). Въ Рилск. хрисов.: „Ни инъ ни кто отъ вѣсѣхъ болѣръ и работникъ царства ми, великихъ и малихъ, иже сѣтъ на вѣсѣ врѣмена посылаеми о востѣхъскихъ данехъ и работахъ царства ми“. (Бобч., 168).

въ полза на болѣритѣ, владальци на цѣли прони (спахилъци), пълни съ села и катуни. Другадѣ ние видѣхме, какви тегоби е билъ длъженъ да изпълнява селянинътъ по отношение къмъ болѣритѣ, ступани на прониитѣ. Освѣнъ даването десѣтъкъ, човѣкъ отъ кжща е билъ длъженъ да работи извѣстно число дни. За бързитѣ работи (сѣнокося, гроздоберъ), тази ангария се усилвала съ туй, че не само единъ прѣдставитель на челядта, но всички отъ кжщата били длъжни да работятъ, (заманица въ ДЗ.). Работи къмъ държавата имало нѣколко; зарадъ тѣхъ има свѣдѣния въ хрисовулитѣ.

Тѣ били: а) Военната тегоба. Наистина, държавата нѣмала постоянна войска въ мирно врѣме, обаче мирното врѣме не бивало много продължително. Затова владѣтельтъ поддържалъ наемна войска, като повиквалъ въ врѣме на война и прониарски войски и всички жители. Въ разнитѣ хрисовули и въ ДЗ. се чете, че, ако и да е освободено населението, въ извѣстни привилегировани случаи и категории, отъ всички „работи“ и „дани“, то не се е освобождавало отъ тегобата: „великж войскж да служатъ“ (Вен., Гр. 50). Въ законника на Душана се казва: „и баштине въсе да су свободни отъ въсѣхъ работъ, развѣ да даю соке и войску да воюю по закону“ (чл. 42).

б) Подвода т. е. кола*) (съ добитѣкъ и люде) за прѣвозъ на царскитѣ хора. Подводата у насъ отговаря на руската ямщина. Въ хрисовула на царъ Ив. Александра се разправя, че людитѣ на Орѣх. мѣнастиръ се освобождаватъ отъ всѣ каква тегоба къмъ царството му: „Ни самѣхъ поемати на коя либо работа, царства ми. ни имъ конь енгереписати, ни волове ни осляти, ни подвода взяти“. Отъ този текстъ се разбира, че подводата по-тѣсно е означавала срѣдство за прѣвозване на царскитѣ хора и на тѣхнитѣ товари и принадлежности.

в) Градозидане. Тѣзи тегоба се поменава на нѣколко мѣста въ бѣлг. хрисовули. „Градъ зидати“ ще каже да се строи градище т. е. крѣпость. Тѣзи тегоба е византийската „кастроκτίσις“; тя се срѣща у всички славяни: хървати, чехи, сърби, поляци и полаби. Както въ Орѣховския тѣй сжщо и въ Рилския хрисовулъ се говори за „градари“, които ще сѣ били чиновници, които пристоявали за граденето на градищата

*) За подвода-кола разправя пѣсенъта № 70 у Качиновески, Памятн. нар. творчества. Пѣсенъта е записана въ Берковско.

—крѣпости. И въ двата тѣзи хрисовула се запрѣтѣва на градаритѣ да взиматъ и мѣнастирски хора и да ги употрѣбѣватъ за тѣзи тегоба. За градозидане се говори и въ хрисовула на царь Александра, даденъ на Зограф. мѣнастирь.

Въ ДЗ. е казано: „Гдѣ се градъ обори или кула, да га направѣ граждане тогази града и жупа што естъ прѣдѣлъ тога града“ (Чл. 127). Тази повинность е била всеобща на всичкото народонаселение, а не само на гражданитѣ. Крѣпоститѣ сѣ били правени за защита на всички. Ако говорѣхме на сегашенъ езикъ, бихме казали, че тѣ сѣ били държавни или народни постройки.

г. Пазенето на тъмница (темницу блюсти) е било сѣщо така всеобща тегоба. Тя се състояла въ това да се дава стража за пазене на тъмницитѣ. За тази тегоба се говори въ Вирп. хрисовулъ редомъ съ тегобата за „град зидати“. Общиятъ надзоръ на тъмницитѣ е принадлежалъ на кефалинтѣ, капетанитѣ или градскитѣ владетелци. Отъ Душ. З. (чл. 184, 185) ние узнаваме, че тъмници е имало: 1) по градоветѣ; 2) по търговетѣ; 3) чисто царски, които се намѣрвали подъ непосредственото управление на царя. Никому отъ кефалинтѣ или властелитѣ се не допускало да приеме въ тъмницата когото и да било „безъ повеление“ или безъ книга отъ царя. Провинилитѣ се противъ тая наредба плащатъ 400 перпера.

д) „Приселица“. Зигель обяснява: приселица = Einquartierung, квартирна повинность; по чехски — noclech, по руски — ночлегъ, турски — конакъ. „Приселица да не плащаятъ метохия Св. Георги“ (Вирп. хрисов., Бобчевъ, 152). Когато царьтъ обикалялъ държавата си, болѣритѣ и духовни лица, гражданитѣ и селянитѣ били длъжни да го придружаватъ отъ мѣсто на мѣсто и да даватъ „станъ“ нему и на всичката му свита. Приселицата е била позната и въ Сърбия, и въ България. При минаването на многобройна свита, псари, соколници и орженосци, които искали хлѣбъ, вино, месо, зобъ и т. н. приселицата била голѣма тягость¹⁾.

¹⁾ Ето защо Орѣхов. хрисовулъ прѣдписва, што подобнитѣ службаши „да не иматъ власти ни кто испакостити, ни ноги поставити на сила въ сила села (т. е. въ селата на Орѣховския мѣнастирь Св. Никола), ни дани взяти, ни хлѣбъ, ни вино, ни месо, ни зоби, ни курята, ни самихъ послати на коя либо работа“. (Бобч., 160).

Съща такава приселица е била задължителна за другитѣ държавни чиновници, службаша и чужди посланици, кога сж минавали въ страната. Приселицата била въ обичаитѣ на срѣднитѣ вѣкове по цѣла Европа. Ето защо въ много страни се е гледало да се уреди по законодателенъ начинъ това право на господаритѣ и на тѣхнитѣ службаша или на страннитѣ посланици¹⁾).

Науката на финанситѣ различава двѣ голѣми групи на държавни срѣдства: 1) доходи отъ държавни имоти, гори, земи, монополии и регалии; 2) данѣци, които сж двѣ категории: а) берии взимани за извѣстни услуги и то въ момента на услугата (напр. сждебнитѣ мита и берии), б) разни видове налози върху имотитѣ или доходитѣ на частнитѣ лица, които сж или прѣки или косвени. Прѣкитѣ се взиматъ напрѣко отъ имотитѣ на частнитѣ лица, които могатъ за това да бждатъ оцѣнявани, подлагани на кадастръ. Косвенитѣ данѣци падатъ върху самото потрѣбление. Такива сж всички акцизи на виното и тютюна, такъвъ е и гюмрюктѣ. Нашитѣ хрисовули, както видѣхме, знаятъ общата дума данъ—дани. За ранния периодъ на бълг. държ. животъ, както и за втория до падането подъ Виз. иго, ние нѣмаме точни данни за данѣцитѣ. Види се, че тѣ сж се развили особно много въ врѣме на робството подъ византийцитѣ. За това имаме доказателства въ писмата на Охридския архиепископъ Теофилактъ.

1. Доходи отъ държавни имоти и берии. Видѣхме, че бълг. владѣтели добивали отъ своитѣ земи (домени) значителни доходи. Тѣ поддържали така и служители, и вой-

¹⁾ Приселицата, казва Новаковичъ, е срѣдневѣковенъ типъ на днешнитѣ пѣтни и прогонни, които се отпущатъ на чиновници, пѣтуващи по служебни дѣла. Законодателството на Душана се е старало да уреди този въпросъ и да изпрѣвари всевъзможнитѣ злоупотребения. Чл. 56 отъ ДЗ. казва: Който властелинъ е на приселица, па причини нѣкому пакостъ — оплѣни му земята, запали му кжщата, или инакъ му напакостъ, то на такъвъ да се вземе тази държава (владѣние) и друга да не му се дава.

Въ градоветѣ по чл. 125 отъ ДЗ. не е имало приселица, защото е имало станянинъ — гостилничаръ, у когото е трѣбвало да се иде, да му се даде коня и др., що е ималъ гостенинътъ, за да му го пази. Станянинътъ е отговарялъ за всички поврѣдени или загубени у него нѣща на госта. Подробно за станянина вижъ догадитѣ на Д-ръ Милетича въ МСб., II. 1 ч., стр. 210—212.

ска. Това е било въ по-ранното врѣме. По-късно сж се развили регалинтѣ: такава регалия е била — рѣзането на пенези или сѣченето пари — което, види се, да се е практикувало въ значителни размѣри: пари е имало, златни, сребърни и мѣдни. Хрисовулитѣ говорятъ за рибни ловища, които били отдавани отъ мѣнастиритѣ на частна експлоатация. Такива рибни ловища сж имали държавнитѣ владѣтели въ своитѣ земи. Тѣ експлоатирали горитѣ и ловѣтъ въ своитѣ държавни и частни земи. Вземали се разни берии: „на клисурѣхъ и градовѣхъ“, лѣтнина, мостнина, броднина (диавотонъ), тържнина (сергипарасж). Тѣзи берии се вземали зарадъ услугитѣ, които правила властѣта на минувачитѣ и търговцитѣ.

II. Д а н и. Данъцитѣ, дани въ хрисовула, които българ. население е давало въ старото бѣлг. царство, могатъ да бждатъ раздѣлени на прѣки и косвени. Прѣкитѣ сж били:

а) Д и м и н а или д и м н и н а. За тоя данѣкъ се говори въ Вирп. хрисов. (Срѣзн. стр. 21 р. 90, Бобч. 153); той е данѣкъ на срѣднитѣ вѣкове и сжществувалъ и въ други страни. Въ Франция той се наричалъ *fumage*, у германскитѣ народи — *Rauchgeld*, у византийцитѣ — *капниконъ*. Иречекъ го нарича налогъ на всѣко огнище (529)¹. У старитѣ народи въобще и у славянитѣ въ частности — прѣдметитѣ за облагане сж били д и м ѣ т ѣ (огнище, дворѣ, селище) и оралото (плугѣтъ). И въ руската първоначална лѣтопись въ нѣколко случаи ние срѣщаме, че данѣкътъ се е вземалъ отъ димъ, или отъ рало²).

¹) Новаковичъ казва, че „димината“ заедно съ „вѣрховината“ и „бирѣтъ“ сж три духовни данѣци. Може би, казва той, „димината“, която днесъ се нарича „димница“, да е била отъ сжщия редъ, отъ който и вѣрховината. Вѣрховината е била опрѣдѣлена да се дава отъ поповѣтъ на владичитѣ, а бирѣ — отъ населението на поповѣтъ. Въ Властаровата синагма (часть X, гл. 24) се казва, че поповѣтъ е билъ длъженъ да дава на владиката каноникъ или поповина, която, за всѣко село отъ 40 домове, състояла въ слѣдното: златна перпера, два сребърника (динара), овенъ, шесть кабла ечмикъ, 6 мѣри вино, 6 кабла брашно и 30 кокошки (Нов., ДЗ. 170).

²) Владимирски—Будановъ мисли, че това е единъ и сжщъ данѣкъ въ всичкото врѣме на първия истор. периодъ въ Русия (90), обаче, по-сетнѣ, споредъ него, този данѣкъ е добилъ двойко название: въ Зап. Русия имало *подимная-подать*, т. е. димнина, а въ Моск. госп. — *посошная* — отъ соха (рало). И Сергѣе-

2) Волоберщина (Вирп. хрис., Бобчевъ 153) = зевгаритиконъ. Ако се приеме за положително, че волоберщината е била сжщиятъ данъкътъ, както и руската посошная, то можемъ да развиемъ даннитѣ, които се иматъ за волоберщината съ тия за зевгаритикона или все едно за — римския *jugum*¹⁾. Тѣй като изобщо земеделѣието е било главниятъ поминѣкъ на славянитѣ, то и данъкоплатцитѣ сж били тѣзи, които сж имали земеделско домакинство, които сж пушели коминъ — димъ (външенъ бѣлѣгъ за изброяване даноплатцитѣ). Това прѣброяване ставало всѣки 15 години у византийцитѣ, т. е. всѣки индиктъ. То ставало и за славянскитѣ общини, които населили империята. За зависимитѣ селяни плащали властелитѣ, едритѣ земевладѣлци, както въ римско врѣме, когато сжществувалъ колоната: голѣмитѣ земевладѣлци отговаряли прѣдъ държавата за всички димове, за всички зевгари. Латинскитѣ *jugum* и визант. „зевгаръ“ или чифтъ волове е била данѣчна единица. Свободнитѣ славянски общини отговаряли чрѣзъ солидарността на членовѣтъ си за редовното изплащане на цѣлия данъкъ. Данъкътъ зевгаритиконъ въ визант. източници се нарича още ситаркия, което ще каже житнина или житарство²⁾. Въ X в. той се събиралъ още въ натура, както се вижда отъ думитѣ на Кедрина. Той казва, че въ Самуилово врѣме, всѣки българинъ, който е ималъ единъ чифтъ волове, давалъ е една мѣра жито, една мѣра овесъ и една стовна вино. По-късно, когато взело да се плаща въ пари, данъкътъ пакъ запазва старото си название „ситаркия“, но се нарича още и „перпериастикъ“ или житенъ перперъ. По-състоятелнитѣ сж плащали пѣленъ перперъ, по-бѣд-

вичъ е на сжщото мнѣние, че, отъ най-старитѣ врѣмена, данъкътъ не се е вземалъ на глзва, а — на домакинство, на кжца и — главно отъ земевладѣнието. Въ най-ранното врѣме той се е плащалъ въ кожи, медъ и други произведения. По-късно той е могълъ да бжде плащанъ и въ пари.

¹⁾ *Jugum* тѣтъ или зевгарнатѣтъ е билъ обикновено 20 югара = десетъ хектара първокласна (най-добра) земя. Втората класа е била 20 хектара = 40 югара и третата — 30 хект. = 60 югара. Лозето отъ 5 юг. (2½ хект.) е правѣло зевгаръ. То се е наричало въ славянскитѣ паметници мждъ или модий.

²⁾ Собствено ситаркията е била сжщиятъ данъкъ зевгаритиконъ, плащанъ въ натура; това е сръбскиятъ сокъ или соке, който били длъжни да плащатъ всички: и себри, и властѣли (за сокъ вж. Смирн. IX кн., 1900 г. Ч. З. К. У.). Сокътъ се е плащалъ въ натура (ДЗ. Нов. 173) и е билъ поземеленъ данъкъ.

витъ — по половина, а актимонитъ — по четвъртина. Ние не можемъ да се произнесемъ окончателно, дали димнината (капниконъ) и зевгаритиконъ сж били единъ и сжщъ данъкъ. Отъ гледище, обаче, на естествената еволюция и развитието на данъчната система у първитъ народи, би могло да се прѣдположи, че първоначално този данъкъ е билъ единъ, а послѣ се раздвоилъ въ смисълъ, че за земедѣлието и произведенията му се е плащало отдѣлно зевгаритиконъ, а пъкъ за кжщата се е плащало сжщо така отдѣлно — капниконъ. По тоя начинъ волоберщината е била по-справедливъ данъкъ, като единъ видъ съразмѣренъ.

в) Кошарщина (травнина) (Бобч., Хрис. 153). Този данъкъ, споредъ Иречка, е тождественъ съ сръбската травнина и се е давалъ за ползуването отъ държавни пасища.

г) Десетъкъ. Десетъкътъ се е вземалъ отъ разни земни произведения и домашни животни и е носѣлъ особни названия, споредъ произведението, отъ което се е вземалъ. Така напр., въ хрисовулитъ се вижда, че мѣнастиритъ сж освобождавани отъ плащане на „всѣкакъвъ десетъкъ“. Имало: десеткари всѣкия, свини, овчи, пчелни, винари же и повари (пивари?). Отъ тѣзи данни ние можемъ да извадимъ заключение, че десетъкъ се е вземало 1. отъ жито, други храни и сѣно, 2. отъ вино и други пива; 3. отъ пчелитъ, споредъ броя на кошаритъ или тръвнитъ (медъ), 4. отъ овцетъ, 5. отъ свинетъ, 6. отъ всевъзможнитъ други земни произведения.

2. Косвени данъци. а. Кумеркъ. Кумеркътъ отъ commercium, грѣцки κομμερκίου, турски гюмрюкъ. Това е вносното мито, което се взема и до сега въ всички държави. Както се знае, Михаилъ Асѣнь бѣ сключилъ договоръ съ Дубровничанитъ, по силата на който всички дубровнишки търговци били освободени отъ мито въ България, както българскитъ — въ Дубровникъ. По-рано Иоанъ Асѣнь II бѣ освободилъ отъ кумеркъ сжщитъ и тѣ имали право кждѣто и да идатъ: повсѣду да си купуять и продаваятъ свободно бес всѣкоя пакости (Бобчевъ, 147). Споредъ договора отъ 1352 г., Венецианцитъ плащали кумеркъ 3%, и въ пристанищата, отъ всѣка голѣма търговска ладия 2 перпери, отъ малка 1 перперъ. Генуезцитъ, споредъ договора (съ Иванко, 1378) плащали 1% при вносъ и износъ — б. Броднина, мостнина, тържнина. — За тѣхъ се говори по-напрѣдъ.

3. Г л о б и. Бълг. хрисовули говорятъ и за разнитѣ глоби, които се вземали при разни случаи. Въ Орѣх. хрис. е казано: „и глобы либо каковы ся устроятъ въ тѣхъ людехъ монастирскихъ, малы же и голѣмы, или фунъ, или распустъ, или разбой, или конскы тат, или прочая глобы да не метехсятъ з глобамы севасти ни прахтори царствами, развѣ архимандритъ да си взимать в' монастыри що е правина“ (Бобч. 160). Почти за сжщитѣ глоби говори и Вит. хрисовулъ, като прибавя: гадалство (Ibid., 166). А въ Вирп. хрисовулъ се говори за: вражда, разбой, конска вражда (Ibid., 152).

Отъ тѣзи цитати се вижда, че глоби сж вземали изобщо и въ много случаи, за която цѣль е имало и специални чиновници, наречени глобари или глобници, севасти и прахтори.

а) Враждата, по грѣцки фунъ, е била глоба за убийство и глобата която едно село или господарь на село (ДЗ., стр. 180 Нов.) давали въ случай ненамѣрване убийцата въ мѣстото, дѣто е извършено прѣстѣпного дѣяние (Нов., стр. 209); б) разбой, глоба за грабежъ, извършенъ вѣтрѣ въ общината; в) конска вражда, глоба за кражба на конь или другъ едъръ добитѣкъ. Въ XVI вѣкъ вече тази кражба се нарича конски татъ. Собствено думата татъ ще рече кражба и крадецъ; г) распустъ глоба за распуцане — парясване¹⁾. д) най-послѣ, потка, сжщо и по старо-срѣбски (Ир. 526) глоба за нарушаване на владѣнието, съ уврѣждане отъ чий и да било добитѣкъ, чуждо пасище, лозе или нива. Нарушение владѣнието на единъ мѣнастирь било глобявано съ глоба 6 перпера; чиновникъ, който е прѣдприемалъ какви и да е сждебни актове противъ привилегитѣ на мѣнастиритѣ, плащалъ въ димосията (димосионъ, fiscus) въ видъ на глоба нѣколко златици (златни монети) (Ир. 530)²⁾.

¹⁾ Въ езическо врѣме разводѣтъ е билъ прѣдоставенъ на усмотрѣнието на мѣжа. Тогава и самиятъ бракъ не е бивалъ оформенъ, освѣнъ по обичая. Това напускане или разпускане се е продължило у славяно-българитѣ, както и у други славяни и слѣдъ покрѣстването. У руситѣ това дѣйствиe се е наричало „распускъ“, „роспутъ“ и сж се давали за тая цѣль „распустни листове“. По нѣкога „распустѣтъ“ ставалъ по взаимно съгласие. Черковата е била наложила, а държавата въ такива случаи вземала глоба — распустъ. Вж. Барацъ, Уставъ великаго княза Всеволода, В. Права, 1903, стр. 175).

²⁾ Ст. Новаковичъ мисли, че потка е наказание за свада между овчари при опасване чужди пасища (гл. ДЗ.).

§ 3. Военно управление.

Войската въ Стара България е състояла отъ наемници, отъ доставени отъ болѣритѣ — владаци или владалци — дружини, и отъ масата войска, дадена отъ свободното население. Наемнитѣ войници били кумани, печенегѣ, татари и други скиталчески племена и франки. Тази войска по численостъ се е движила между 10,000 и 40,000. Постоянна войска се е появила първи пжтъ на П-ва съ идването на турцитѣ. Войската изцѣло била командувана отъ държавния владѣтель. Отдѣлнитѣ части, дружини, били командувани отъ водилитѣ ги владаци, владалци, които били въ случая воеводи. Имало и сотници и десетници. Хрисовулитѣ говорятъ за десетници при кефалиитѣ, които сж били коменданти на гарнизонитѣ въ укрѣпенитѣ градове.

Българитѣ още отъ рано, бидейки въ тѣсни мирни или военни сношения съ алани, готи и др. народи, сж заели у тѣхъ нѣщо изъ дружинния имъ строй. На тая епоха грѣба да се приписва обичаятъ на употрѣблението въ войната арканъ или примка. Тоя обичай е, впрочемъ, на всички народи, които имали конни отряди, каквито сж били българитѣ. Теофанъ свидѣтелствува за това, какъ българитѣ хвърляли на бѣгашитѣ прѣдъ тѣхъ аркани (примки) и ги хващали. По-късно българитѣ се усъвършенствували въ военното дѣло и употрѣбявали всевъзможни орждия, машини за обсада и пр.

Колкото за правото на войната, както у Византийцитѣ, тѣй и у Българитѣ, дѣйствувалъ редъ, по който извънъ битката нѣмало право никого да взематъ въ плѣнъ, или да убиватъ. Позволено имъ било само да грабятъ неприятелския имотъ. Асѣнъ и отпусналъ срѣдъ битката при Клокотница (1230 г.) всички прости военноплѣнници. Послѣ битката при рѣката Скафида (1306 г.) Василъ, братътъ на Смилеца, разбилъ царъ Святослава, и всички военно-плѣнни, съ изключение на болѣритѣ, били веднага пуснати на свобода. Другояче постѣпвали съ езическитѣ кумани, татари и др. Грабежитѣ въ българо-грѣцкитѣ войски били жестоки; „Българска плячка“

Думата потка е запазена и до сега у насъ, особено въ Софийско. Отишли да си турятъ потка на ливалитѣ, т. е. да ги разграничатъ. Това става съ поставяне знакове, които, ако сж отъ една копка прѣстъ, се нарича потка; ако ли отъ тая прѣстъ се прави нѣщо по-височко — гюбелъ.

е влѣзла въ гърцитѣ като поговорка. Византийцитѣ изгаряли житото въ полетата, унищожавали градинитѣ, опустошавали селата и откарвали стадата. Българитѣ и тѣхнитѣ съюзници имъ отплащали съ излишъкъ особно при Калояна.

Всичко това потвърдява обичая у българитѣ, почвайки отъ най-старо врѣме, да се пуцатъ на свобода военно плѣнницитѣ. Това е засвидѣтелствовано, както се каза, и у императоритѣ Мавракия и Льва Философъ (вижте на стр. 316). Така че попадналитѣ въ плѣнъ у старитѣ българи не били обръщани въ роби, а били пуцали на свобода. Най многото, което би могло да се поддържа е, че такива военно плѣнни били длѣжни да се откупятъ съ пари или съ работа, както за това се поменава въ нашия ЗСЛ. (чл. 20). Тази мекостъ на българитѣ никакъ не имъ прѣчила да бждатъ единъ юначенъ и рѣшителенъ въ биткитѣ народъ. Българската воинственность станала пословична. Български войници сж отивали като наемници у византийцитѣ, въ Европа и Азия, у франкитѣ и латинцитѣ въ Елада, у неаполитанцитѣ и пр.

Часть втора.

ИСТОРИЯ НА СТАРОТО БЪЛГАРСКО СЖДЕБНО ПРАВО.

Литература: Освѣтъ посоченитѣ помагала на В. Сергѣевичъ, Владимирски-Будановъ по исторіята на руск. право; — на Брисо, Есменъ, Виоле — по фр. право; на Брюнеръ и Шулте — по германското:

Мацѣовски, *Historia prawodawstw slowianskich*. W.;

С. Новаковичъ, *Законик цара Стефана Душана*. Б.;

Д. Т. Флоринскій, *Памятники законодательной дѣятельности Душана*, Кіевъ, 1888 г.;

Bogišič: 1. *Pravni običaj i južn. slovena*; — 2. *Zbornik sadašn. pravn. obič. i južn. slovena*; — 3. *Pisani zakoni na slov. jugu*;

Алекса С. Јованович, *Доказни средства у нашем старом казненом законарству*. Б. 1898;

Ф. Палацки, *Staro pravo slovanski aneb srovnání zákonů Stefana Dušana*. По сърбски — въ *Гласник Др. Срп. Слов.* II. 1849.

Н. Д. Иванишевъ, *Сочиненія*. Кіевъ. 1876. Особно сж важни статитѣ: О платѣ за убійство въ древнемъ русскомъ и другихъ славянскихъ законодательствахъ въ сравненіи съ германскимъ виромъ; — 2. Разсужденіе объ идеѣ личности въ древнемъ правѣ богемскомъ и скандинавскомъ; — 3. Древнее право Чеховъ.

Пахманъ, О судебныхъ доказательствахъ по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому въ историческомъ ихъ развитіи. 1851.

Д. Пихно, *Историческій очеркъ мѣръ гражданскихъ взысканій*. Кіевъ, 1874 г.

Ланге, *Древнерусское уголовное судопроизводство*. XIV – XVII. СПб. 1884.

П. Бѣляевъ, *Очеркъ права и процесса въ эпоху Русской правды*. М. 1895.

Н. Л. Дювернуа, *Источники права и судъ въ древней Россіи*. М. 1896.

М. М. Ковалевскій, *Современный обычай и древній законъ*. М. 1886; — *Первобытное право*.

D-r Charles Letourneau, *L'évolution juridique dans les diverses races*. Paris. 1891.

Dareste, *Nouvelles études d'histoire du droit*. Paris. 1902. Особно важни сж главитѣ: Углавното правосудіе въ хероническитѣ врѣмена и Кървавата мѣсть.

H. S. Maine (Генри Сомнеръ Мейнъ). Древній законъ и обичай. Изслѣдованія по исторіи древняго права. Руски прѣводъ. Подъ ред. на М. М. Ковалевски, М. 1884. — Отъ сжция: Ancient Law, Древнее право. Руски прѣводъ на Бѣлозерска.

С. С. Бобчевъ, Крумовото законодателство, Изв. на Истор. Друж. I; — Отъ сжция: Сборникъ на бѣлг. юридически обичаи. Ч. III. 1909.; — Старобѣлг. правни паметници, 1903.

Д. Мариновъ, Жива старина. Кн. II, IV и VI. Вижте бѣл. на стр. 66 въ тая книга.

1. СЖДОУСТРОЙСТВО.

А. Дохристиански периодъ

Произхождение на сждебнитѣ органи.

§ 1. Най-ранниятъ сждъ: самосждътъ.

Най-ранното правосѣдие е самосѣдътъ. То има своето начало въ чувството за отвръщане, което се появява у човѣка при сторената нему неправда. Това отвръщане е било една самоотбрана, която почивала върху подсказваното инстинктивно правило: „Кой каквото прави такова и ще намѣри“, слѣдствие отъ най-великия законъ: „Не прави на другитѣ това, което не искашъ да ти правятъ“.

При отсъствието на една обществена организация, човѣкъ е трѣбало самъ да реагира противъ сторената му пакостъ. И той се рѣшава на лична саморазправа съ виновника на причиненитѣ нему увръждания. Първобитниятъ човѣкъ си отмъстява и въ тая мѣстъ се крие първото човѣшко правосѣдие.

Най-старата първоначална форма на сждъ е прочее самосѣдътъ, саморазправата. Първиятъ отмѣстител за нанесена неправда е билъ първиятъ сждия отъ името на обществото. Това общество не е отивало да помага съ сила на отмѣстителя, но мълчишката то е изказвало своето одобрение. Така че, за да е било правомѣрно отмѣщението, необходимо е било да се извършва открито, прѣдъ всички. Явноста е била не само отличителна, но и сжщественна черта на самосѣда.

Самосѣдътъ постепенно създавалъ и свои правила. Тѣзи правила прѣминавали по прѣдание и се разпространявали отъ едно племе у друго. Който убивалъ, трѣбвало да бжде убитъ;

глава за глава, кръвъ за кръвъ. Това е било кръвната мъст. *Jus talionis* — правото за възмездие се среща макаръ чъ зачатъкъ и неразвита форма у най-първобитнитъ народи. И така, възмутениятъ отъ сторената нему пакостъ, отъ извършеното правонарушение, счита за свое право да си даде удовлетворение. „Око за око, зжбъ за зжбъ“ е формула, която се разпространява и става общо достояние въ ранното правосъзнание у всички народи. Доказателство за това сж всички стари кодекси, като почнемъ отъ най-ранния, какъвто е законникътъ на Хамураби (около 2500 години прѣди Р. Хр.)

Отмъстителътъ гледа да си отвърне по сжщия способъ, дори сж подобно оржие и чрѣзъ сжщата пакостъ. Той се старае да удари сжщия членъ, сжщия органъ на тѣлото. Когато той не е въ състояние лично да извърши това отмъстяване, идватъ му на помощъ неговитъ най-близки. Идеята на задружностъ се проявява и тукъ, веднѣжъ тя била зародена въ живота, веднѣжъ се почнали първичнитъ общежития, сдружавания, задруги. Правосъдието скоро добива колективенъ характеръ въ смисълъ, че всичкитъ членове на задругата имали право да мъстятъ за нанесената обида, пакостъ, уврѣждане на нѣкой задругаръ.

Всѣка задруга, даже вѣко племе се считали уврѣдени отъ загубата на нѣкой тѣхенъ членъ. И тази загуба се отмъщавала отъ всички задругари или съплеменници, както пъкъ и тѣ всички били отговорни за извършената отъ нѣкои изъ тѣхната срѣда другиму пакостъ.

Обърнемъ ли погледъ къмъ най-дълбоката старина, у всички индо-европейски народи ние ще срѣщнемъ форма на кървава мъст за убийство, ние ще видимъ *jus talionis* като най-разпространено проявление на ранното правосъдие. У най-стари народи, напр партяни, келти, арменци, грузинци, перси, афганци, гърци, римляни и по-късно — у германци, англо-сакси, романци, ние знаемъ за сжществуването на кървавата мъст било по законодателнитъ паметници отъ онова врѣме, било по слѣдитъ, открити по-късно въ разни прѣживѣлки.

Отъ друга страна, и до день днешенъ се срѣщатъ въ живота на много първобитни още народи, та и у нѣкои по-напрѣднали, каквито сж Осетинцитъ (на Кавказъ) слѣди отъ старата кървава мъстъ.

Старитъ славяни, включително и българитъ, не сж правили изключение отъ общия редъ на тоя процесъ, по силата

на който се е развивало ранното правосъдие. Още Маврикий ни съобщава за кървавата мъст, която упражнявали славянитѣ, за убийството на нѣкой чужденецъ — гостъ въ земята имъ (Strategicum, XI). Тукъ мъстътъ имала религиозна основа. Въ паметниците отъ XIII—XV в. ние намѣрваме извѣстия, че кървавата мъст е съществувала. Въ законни сборки, като Полицикътъ и Винодолскиятъ статутъ, Душановий Законникъ, Руската Правда на Ярослава, чехския Rad zemskeho prava и др., ние се срѣщаме съ запрѣщение на самосжда. А това е доказателство, че той е съществувалъ по-рано.

У южнитѣ славяни толкозъ е била разпространена кървавата мъст, че слѣди отъ нея, въ много ярка форма, се срѣщатъ и до днесъ на длъжъ и на ширь въ всички села и паланки. Богишичъ ни дава най-много данни и примѣри въ своя Zbornik sadašnjih običaja u južnih slovena (577 е слѣд.). Има сърбска пословица, че „кои се не освети, он се не посвети“, т. е., който не си отмъсти, той не ще се посвети, т. е. ще се счита за винаги грѣшенъ. И тежко на оногось, който не си отмъсти за нанесената неправда, особно за убийство на баща, братъ, синъ, чича, братанецъ и пр. Такъвъ се срамува да се явява на хоро, на площадъ, на публично мѣсто, защото всѣки има право да се огнесе къмъ него прѣзрително и да му каже: „Че ти шо струвашъ? Ако би ималъ образъ, ти щѣше да отмъстишь за баща си, брата си и пр.“

Ако минемъ по-особно къмъ нашето право, и въ него, било въ най-старо врѣме, било въ по-ново, ние ще се срѣднемъ съ не малко слѣди, които главно ни посочватъ съществуването у насъ на кървавата мъст, като най-ранно проявление на правосъдието. Въ ЗСЛ., ст. ст. 17 и 18 се запрѣтвява самосждътъ. Първата (17) статия не допуска самосждъ и прибѣгване въ черковно убѣжище. Втората (18) не допуска саморазправата, когато нѣкой познае свое нѣщо у другиго.

Въ народнитѣ юридически обичаи и въ нар. умотворения се срѣщатъ немалко данни за самосжда и кървавата мъст.

§ 2. Посрѣдници — мирители.

Кървавата мъст водила къмъ опасни послѣдци. Взаимното отмъстяване докарвало работата до взаимно изтрѣбление. То водѣло къмъ онова гибелно положение, при което не може

да съществува и да се развива едно общество, къмъ *bellum omnia contra omnes*.

Откакъ се появили първитѣ обществени организации, тѣ скоро забѣлѣжили опасността отъ тоя родъ на лично и отмъстително правосудие, *jus talionis*. Прѣднитѣ хора, поставени на чело на тия организации, по изборъ или по старшинство и влияние, се опитали да се намѣсятъ. Първитѣ сполучливи опити за мирение били намѣрени за сгодни срѣдства да се прѣкрата свадата или кървавата мѣстъ съ изѣстенъ откупъ, чрѣзъ даването отъ виновната страна на пострадалата извѣстно имотно благо, което се считало като еквивалентъ на уврѣждането, пакостъта, причиненото зло. Тозъ откупъ въ форма на обезщетение или имотно възмездие, възнаграждение се давалъ на потърпѣвшиятъ. Така се е минало отъ стадия на *jus talionis* къмъ тоя на *compositio*.

Ужасни голѣми били по нѣкога обезщетенията, до които се домогвали потърпѣвшиятъ. Вслѣдствие на това виновниятъ бѣгалъ, но роднинитѣ и близкитѣ му оставали на разположение на имащитѣ право за кървава мѣстъ. Въ такива случаи отъ името на роднинитѣ у виновния се явявали пратеници — посрѣдници, които да договарватъ размѣра на обезщетението.

Тоя размѣръ много пѣти опрѣдѣлявали самитѣ тѣзи посрѣдници — мирители. По тоя начинъ се появява първиятъ третейски помирителенъ сѣдъ. Старѣитѣ въ задругитѣ и първитѣ хора въ рода и племето сѣ били тѣзи първи посрѣдници — мирители.

У първобитнитѣ народи и до сега се наблюдава дѣятелността на подобенъ родъ мирители. Като се укрие нѣкадѣ убиецътъ, старѣитѣ почватъ да разузнаватъ почвата, върху която може да стане миренето. Има мѣста, гдѣто убиецътъ си избира патронъ, който готви пиене и гощавка. Въ уреченъ день убиецътъ отива въ двора на убития, коли изкупителна жертва, при който случай братътъ на убитиятъ взема главата. Слѣдъ това мѣстителътъ братъ и убиецътъ пиятъ и ядатъ изъ единъ сѣдъ, изваждатъ по едно око на закланото животно (обикновено теле), мѣняватъ си дрѣхитѣ. Присѣдствуватъ на гощавката по нѣколко души отъ двѣтъ страни, които се намѣсватъ въ сключването на мира и опрѣдѣлянето размѣра на откупа: обикновено 15 добитѣка. (D.-г Ch. Letourneau, 102 и др.).

Ако подиримъ посрѣдническия сждъ у славянитъ въ далечното минало, ние ще го намѣримъ почти у всички, ще намѣримъ въ паметниците за неговото съществуване много повече слѣди отколкото за кървавата мѣсть. Особно е ярко прѣдставена дѣятелността на помирителитъ въ старото право на чехитъ и поляцитъ, при така наречената покора (pokora vrazdelnika). Още Козма Пражски съобщава едно прѣдание, че при Крока доброволно се стичалъ много народъ за разрѣшаване на прѣспирнитъ. Въ статута на кралъ Оттона (1229 г.) се заповѣдва, щото убиецътъ да плати 200 дин. на сжда и да напусне страната, додѣ обезщети челядта на убития. Ако жертва бѣше нѣкой благороденъ, обезщетението се опрѣдѣляше отъ помирители (Dareste, Etudes d'histoire de droit, 165). За помирителенъ сждъ и получаване откупъ се говори общирно въ Rad zemského prava и др. законодателни паметници. Въ законитъ отъ XIV в. се установява опрѣдѣлено количество откупъ за убийство и се обръща внимание на състоянието на убития и убиеца. Въ чехското право сждътъ за убийство е ималъ три ярки стадии: кървавата мѣсть—plava, откупъ (blavni penjenis) и встъпване въ периода на публичнитъ наказания. (Н. Д. Иванишевъ, Соч., 29. О платъ за убийство).

У южнитъ славяни и до сега съществуватъ прѣживѣлки отъ тоя стадий на помирителенъ сждъ. Освѣнъ наказанието, което потърпѣва отъ царския сждъ, убиецътъ, или неговиятъ домъ, трѣба да плати кървавина. Това е плата за мъртвата глава — за която се извършва особено мирене наречено: мир ради мртве главе, (описано подробно у Вука Караджича, Ријечник, и приведено изцѣло отъ Богишича въ неговия „Zbornik“, 579 и слѣд.) Това е една извънредно сложна церемония, въ която най-същественото е участието на посрѣдници (кметове), които договарятъ и опрѣдѣлятъ размѣра на обезщетението. Това послѣдното се изчислява въ разни цѣнности, между друго въ количеството на гостбитъ въ врѣме на гощавкитъ и въ продължителността на тия послѣднитъ. Кога миренето се отнася до други уврѣждания, напр., нанесени рани — мир о ранама — то става при много по-опростотворенъ начинъ. (Вукъ Караджичъ и Богишичъ, посоч. мѣста; — Charles Letourneau, Ev. jur., 407).

Периодътъ на откупа е билъ познатъ прѣзъ дълго врѣме и въ нашето право. Слѣди отъ него се срѣщатъ въ нѣкои отъ

старитѣ ни паметници, между друго въ ЗСЛ. Тоя източникъ на правото прѣдвижда обезщетение за една редица отъ пакости. Колкото за помирители или посрѣдници, такива сж познати и до сега на обичайното ни право. Въ Плѣвенско сваденитѣ селяни си избиратъ помирителъ. Въ Рупчоско се отнасятъ до по-стари хора. Въ Старо-Загорско се отнасятъ до „погаждачи“, на които отсѣченото е свято. На тѣзи погаждачи се дава и нѣщо за труда (С. С. Бобчевъ, Сборникъ на б. ю. о., II 302 и слѣд.), Въ Копривщица казватъ, че при свади трѣба да се отнасятъ до нѣкои разумни първенци. Каквото намѣрятъ тѣ за добро, то ще бжде. Въ Македония въ нѣкои мѣста търговцитѣ и занаятчиитѣ се отнасятъ до погаждачи отъ иснафа. Въ Трънско и до сега се чува пословицата: „отъ свети миръ нищо по харно на овио свѣтъ“; — „лоша спогожба отъ правъ сждъ е най-арна“.

Въ приказката: „Чоечкото око је ненаситно“ (записана отъ К. Шапкаревъ въ неговия „Сборникъ за нар. умотворения“, 1885, кн. III), се разправя за единъ синъ, който искалъ да му повърнатъ живъ убития баща. Той билъ убитъ отъ царя и отъ царскитѣ хора. Казватъ му: „чакай да видиме шчо даватъ законотъ; чоектъ умре и не се оживятъ“. Въ закона намѣрили писано така: „Колко тежитъ глаата на закланотъ чоектъ, толку злато да му се дайтъ на даваджията синъ“. И послѣдниятъ „се сторилъ каилъ“ (стр. 18). За откупъ ни разправя и пѣсенъта на „Янкула и Секула“, затворени въ солунскитѣ зандани. (СНУ. II. Пѣсни, 113).

§ 3. Първитѣ сждии.

Първитѣ постоянни органи на едно правосудие сж се появили въ това врѣме, когато сж се зародили постояннитѣ челядни сдружения — задругитѣ, родоветѣ, племената. Домакинътъ въ кжщата или старѣятъ въ задругата е билъ и управителъ, и жрецъ, и сждникъ на челядъта. Облѣченъ съ тѣзи власть, по изборъ или по обичай, старѣятъ е ималъ за свое сждилице мѣстото около огнището, гдѣто сж обитавали и домашнитѣ пенати, или — при хубаво врѣме — сѣнката подъ нѣкоя липа или букъ въ дворището.

Старѣятъ-домакинъ сждникъ е първообразъ и изходенъ моментъ на по-сетнѣшната сждебна организация въ всевъзможнитѣ ѣ видове и форми. Ако задружниятъ старѣй е билъ сждникъ за кжшнитѣ задругари, то по-късно, когато челядната

задруга се е разрасвала и развивала до толкозъ, щото е съставяла една селска община, — тогазъ общинскиятъ старѣя-началникъ е билъ и общински сѣдникъ. Още по-късно племениятъ или жупски старѣя-управителъ (жупанъ, князъ) е билъ и жупски сѣдникъ.

Тази еволюция на сѣдничеството има единъ прѣвзходенъ образецъ въ това, което се знае положително за правосѣдието у Осетинцитѣ на Кавказъ, почти първобитни въ обичаитѣ и учрежденията си дори и до днесъ. У Осетинцитѣ, както до нѣкадѣ у черногорцитѣ и бошнацитѣ, и до сега сѣществва, редомъ съ кървавата мѣстъ и миренето за откупъ чрѣзъ посрѣдници, домашното правосѣдие. Осетинцитѣ до сега продължаватъ да си служатъ съ посрѣдници — сѣдии 3 или 9, свободно избрани отъ страцитѣ. Свадата или прѣпирнята у тѣхъ се разгледва въ присѣйствието на двѣтѣ страни. Ако нѣкоя отсѣтствува, сѣденето се отлага за другъ пътъ. Задочно сѣдене не може да бѣде. Присѣдната издадена, тя се изпълнява веднага и доброволно. Не се ли изпълни така, прибѣгва се до мѣстенето. Редомъ съ правосѣдието на посрѣдницитѣ, проявява се и това на домашнитѣ старѣи. Тоя образецъ на правосѣдие, вѣроятно, е билъ познатъ и на варварскитѣ племена въ Европа (Letourneau, 404, Dareste, 151).

Ако се обърнемъ къмъ народнитѣ юридически обичаи, които сѣ живи и до сега въ нашенско, ще видимъ, че домакинтѣ има право да наказва не само дѣцата си, но и другитѣ членове въ челядѣта. Въ Хасковско той носи, между друго, и названието: сѣдникъ. Нѣкъдѣ домакинтѣ се допитва до нѣкои отъ възрастнитѣ членове на челядѣта, нѣкъдѣ той дѣйствиува самолично, това особно когато се отнася за нѣкои малки грѣшки (С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I. 46 и др.).

Общинскитѣ сѣдии сѣ явно продължение на домашнитѣ. Това личи и до днесъ както въ нѣкои южно-славянски земи, така и въ нашенско. Ако домакинтѣ е билъ сѣдия за домашнитѣ си въ взаимнитѣ имъ отношения и свади, селскиятъ старѣя е билъ такъвъ за вършенитѣ въ селото простѣпки. Около старѣя, по-сетнѣ князъ и кметъ, сѣ се навѣртали по нѣколко съвѣтници, каквито сѣ били всички първи хора. Тѣ съставляли селския съвѣтъ или съборъ, както възрастнитѣ въ челядѣта съставляли домашния съвѣтъ. Старѣятъ селски сѣдникъ се е допитвалъ до тѣхъ въ всички случаи, когато е

считалъ това за нужно. Заседанията на сѣдника сѣ се държели на открито небе, на селския площадъ, подъ нѣкой вѣковенъ букъ или липа, гдѣто народниятъ сѣдия, обиколень отъ първитъ хора, въ присѣдствието на цѣло село, издавалъ своитъ присѣди, които почивали върху обичая и които много пѣти сами създавали обичая. Тѣзи присѣди се прѣдавали отъ поколѣние на поколѣние като затвърдено обичайно право.

§ 4. Княжески сѣдъ.

Княжескиятъ сѣдъ е билъ естествено стѣпало въ развитието на органитъ на правдораздаването. Той е билъ продължение на селския, на общинския и на посрѣдническия сѣдъ. Княжеската власть, като закрѣпнала, имала срѣдства и възможность да помогне било на посрѣдниците сѣдии, когато не можело да стане доброволно изпълнението на тѣхнитъ присѣди, било да се занимае изново съ нѣкое дѣло, отъ рѣшенieto на което не били доволни странитъ.

Споредъ друго мнѣние, сѣдебната власть на княза е просто атрибутъ на неговото положение като жрецъ въ племето, имащъ и правото на сѣдене. Като първосвещеникъ князътъ бивалъ вдъхновяванъ свише при рѣшаването на свадитъ.

Князътъ е рѣшавалъ дѣлата еднолично или при съвѣщание съ околнитъ прѣдни людие. Съвѣщанието съ околнитъ първи людие е било съвсѣмъ естествено. Когато князътъ отивалъ низъ областта на своето племенно княжество, ставало нужда да разпитва мѣстнитъ първенци за обичаитъ на мѣстото. Вънъ отъ това, князътъ е ималъ нужда да се освѣтли и върху самата случка, по която е трѣбвало да се произнася. Едно пълно освѣтление могли да му дадатъ пакъ сѣщитъ прѣдни хора на мѣстото, гдѣто е станала случката.

Въ всѣки случай въ България, било до основаване на Българската държава, било и по-сетнѣ — до покръстването, княжескиятъ сѣдъ е сѣществувалъ, като най-върховно сѣдебно учрѣждение. Това се доказва и отъ оскѣднитъ макаръ свѣдѣния, които ни даватъ лѣтописитъ, славянски и чужди, за оная епоха. Това се подкрѣпя отъ законодателството на Крума и отъ RPN.

Въ единъ отъ въпроситъ обърнатъ къмъ папа Николай отъ българскитъ пратеници се казва, че, когато разбойникътъ

не се самопризнава за извършеното, сждията го удря по главата съ тояга и го мушка въ ребрата съ желъзни бодове до като се самопризнае (в. 80).

Б. Слѣдхристиански периодъ.

Христианството донесе въ стара България редъ промѣни и въ областта на правдораздаването. Наистина, на първо врѣме особно, то засѣгаше повърхностно народнитѣ маси и не измѣняше много тѣхния правогледъ; но то не остави безъ въздѣйствиe и тѣзи срѣди, а, което е по-важно да се каже тукъ, то, съ своето каноническо право, послужи да се реформира сждилищната организация и донесе нови сждебни органи — духовнитѣ сждилища.

Въ Христианската епоха на българския държавенъ животъ има двѣ категории сждилища: духовни и свѣтски.

§ 1. Духовни сждилища.

Духовнитѣ сждилища сж се появили рано въ христианския свѣтъ. У насъ тѣ сж се уредили слѣдъ приемане христианството. Още папа Николай напомнялъ на българитѣ, че има извѣстни прѣстѣпни дѣяния, особно на духовни лица, които не може да сжди мирскиятъ сждъ (83 въп. и отговоръ).

За сжществуването на духовни сждилища и на отдѣлна юрисдикция на черковата, както и на манастиритѣ, ни говорятъ нашитѣ хрисовули. Макаръ и да не се знае изъ прѣки и положителни източници, какъвъ е билъ съставътъ и вѣдомството на българскитѣ духовни сждилища, но за тѣхъ може да се заключава отчасти по аналогия: 1. отъ това, което тѣзи сждилища сж били въ гръцко-римскитѣ владѣния; 2. отъ това, което се знае сигурно за Сърбия; 3. отъ нашитѣ хрисовули; 4 отъ наредбитѣ въ Кърмчаята.

Отъ тѣзи данни може да се приеме слѣдното:

1-о Духовнитѣ или черковни сждилища сж били нѣколко инстанции. Имало: 1. епископски или митрополитски сждъ и 2. синодаленъ или върховенъ черковенъ сждъ.

2-о Вѣдомството на тѣзи сждилища се е простирало надъ всички лица по извѣстна категория дѣла, посочени въ Кърмчаята, каквито сж били за родството, запрѣтени родства и бракове, разводъ, разтъргване на браковетѣ, прѣстѣплението про-

тивъ брачния съюзъ, надъ духовнитѣ лица за всички дисциплинарни дѣла по тѣхното звание.

Това, което утвърждава проф. Сергѣевичъ за вѣдомството на рускитѣ духовни сѣдилища, може да се приеме за вѣрно и у насъ, а именно, че то не е било точно разграничено отъ вѣдомството на свѣтскитѣ сѣдилища (Лекції, 450). Ако за Русия това може да се сѣди изъ посланието на митроп. Киприана въ Псковъ отъ 1395 г. и даже отъ Ярославия уставъ (Лекції, 449), то за у насъ свидѣлствуватъ сѣщото хрисовулитѣ на българскитѣ царе, дадени на мѣнастиритѣ Вирпински, Рилски и др. Може да се прѣдполага даже, че ако въ Византия голѣма частъ отъ сѣдебнитѣ дѣла е била подчинена на вѣдѣнието на епископитѣ, (Цизманъ. Die Synoden etc, 55—98), още повече тоя редъ е билъ введенъ въ българското царство, гдѣто епископскитѣ сѣдъ ще е билъ по-обширенъ (Дриновъ, Южн. сл., 72).

Въ извѣстно врѣме подсѣдността на духовнитѣ (черковни) сѣдилища се е разширявала; по нѣкога стѣснявала. Бивали сѣ случаи, когато дори дѣла отъ чисто граждански характеръ сѣ попадали въ кръга на вѣдѣнието на тѣзи особни сѣдилища. Всички духовни лица сѣ били подсѣдни за дѣлата си отъ черковния сѣдъ.

3-о. Сѣществувала е специална мѣнастирска юрисдикция, игуменовъ сѣдъ. Тая юрисдикция е била привилегия на мѣнастиритѣ, подарена тѣмъ съ хрисовулитѣ на българскитѣ царе. Тази привилегия е била въ сѣщото врѣме свързана и съ сѣдебенъ имунитетъ. Мѣнастиритѣ се освобождавали отъ всѣкаква вѣншна намѣса на обикновенитѣ управници и сѣдници. Тия нѣмали право, четемъ въ хрисовулитѣ, и да упражняватъ каква и да било властъ, нито на сила кракъ да сложатъ въ мѣнастирскитѣ села (Стб. правни паметници, 160). И надъ поповетѣ въ мѣнастиритѣ нѣмали право да упражняватъ вѣншни черковни власти каква и да било дисциплинарна или друга подсѣдностъ: „Такожде и попове кои сѣ въ людехъ монастирскихъ, да имъ не пакоститъ велика църква, ни протопопа, ни ексарси, ни нини прочии“ (стр. 160). Въ хрисовула, даденъ на Вирпинския мѣнастиръ, изрично се говори за игуменова сѣдъ, който е единствениятъ надлеженъ да се занимава съ всички свади, прѣлири и искове въ кръга на мѣнастирската областъ. „Нъ о всакомъ длѣгу да сѣдитъ“

игуменъ настоящи и съ игуменовомъ отрокомъ да ся взима
всакоі длъгъ* (стр. 152). За игуменова сждъ ни разправа и
статията 33 отъ ДЗ.*)

§ 2. Свѣтски сждилища.

а. Царски сждъ. Царьтъ е билъ на върха на сждебната иерархия. Той се е считалъ за върховенъ сждия въ цѣлото царство въ всичко врѣме на християнската епоха. При упражненіе на сждийското си право царьтъ, по силата на установената традиция, се е съвѣщавалъ съ своя царски или болѣрски съвѣтъ, отъ който е билъ постоянно и на всѣкаждъ окръжаванъ. Царьтъ или неговьтъ замѣстникъ ведно съ болѣрския съвѣтъ сж съставяли Върховния сждъ на царството. (Ср. стр. 335 и 338).

б. Жупски или областни сждилища. Въ областитѣ жупанскитѣ сждъ е билъ най-горниятъ. Това е било нѣщо като сегашниятъ окръженъ сждъ. На чело на тоя сждъ е билъ жупаньтъ или управительтъ на жупата (областьта). Не може да се каже положително, да ли тоя сждъ е билъ личенъ или колегиаленъ. Но прѣдъ видъ на съборността, задружността, която е била основата на българскитѣ обществени учрѣждения, може да се приема, че и жупскитѣ сждъ, както и най-върховниятъ, е билъ колегиаленъ. Жупаньтъ е викалъ за по-важнитѣ свади и прѣспирни прѣднитѣ хора отъ жупския градъ, съ които е засѣдавалъ и се е съвѣщавалъ за присждата или рѣшението по извѣстно дѣло.

в. Сждии, князе, кефалии и севастии. Най-раннитѣ наши паметници говорятъ за сждии, а редомъ съ сждии употребяватъ и думата князе, по нѣкадѣ кефалии и севастии. Въ ЗСЛ. се говори, че „въ всяку пѣрю, и клевету, и шѣпти достоитъ князю и судии не послушати безъ свидѣтель многъ“ (ст. 2). Отъ това слѣдва, че сждията и князьтъ сж били властни да разглеждатъ всѣка разпра, обвинение и

*) Споредъ единъ сърбски хрисовуль (Арангеловски основенъ хрисовуль) всички спорове на заселницитѣ отъ Аранг. мѣнастирь е сждилъ игуменътъ. Когато спороветѣ сж били смѣсени т. е. на заселници съ други лица, положението е било таково: Ако спорьтъ се е отнасялъ за земя, конь, за избѣгване на населеникъ — сждилъ ги царскитѣ сждъ; другитѣ — митрополитьтъ или игуменътъ.

оплакване. Това същото се потвърждава и отъ други мѣста на ЗСЛ. Въ хрисовулитѣ се говори също така за сѣдии. Въ хрисовула на Ивана Шишмана, даденъ на Рилския мѣнастирь, сѣдиитѣ сѣ поставени редомъ съ севастии, прахтори и примикюри, слѣдъ които идатъ друга категория служачи и чиновници отъ фискаленъ или общофинансовъ редъ. (Стб. пр. п., 168).

Въ нѣкои югославянски паметници кефалия, севастъ, князь сѣ поставени на едно редомъ съ сѣдия (Mon. Serb. 157 и 161). Вѣроятно тѣ сѣ имали и административни и сѣдийски врѣменни или постоянни служби.

Въ ст. 157 на ДЗ. кефалиитѣ сѣ поставени редомъ съ сѣдиитѣ и тамъ имъ се вписва въ обязаность да пазятъ реда и безопасността по пѣтищата чрѣзъ стражи. Това е редъ въ смѣсенитѣ жупи, въ които селата сѣ черковни, или царски, или болѣрски, и въ каквито жупи нѣма единъ господарь. Споредъ друга една статия (178) сѣдиитѣ сѣ се обръщали съ писмо къмъ кефалиитѣ, resp. капетанитѣ за изпълнение на извѣстни наредби.

Сѣдиитѣ сѣ били длѣжни да обикалятъ по областта и да слушатъ жалбитѣ на сиромаситѣ (ДЗ. 110; 179).

Такива пѣтувачи сѣдии сигурно ще е имало и у насъ. Тѣ сѣ съществували у други славяни, напр. у чехитѣ (Палацки, I с. 120). Тѣ напомнятъ и пѣтуващитѣ турски кадии (наиби) въ нашенско отъ врѣме на турското владичество.

г. Особенъ сѣдъ. Такъвъ изглежда да се е уреждалъ въ извѣстни особни обстоятелства, когато е имало да се сѣдятъ въпроси отъ държавна или изповѣдна измѣна. Опаснитѣ за царщината ереси се сѣдили отъ народночерковнитѣ събори, за които се говори въ отдѣла на държавното право (341 стр.). Въ старото чехско право се знаятъ събори, свиквани на често, между друго и съ сѣдийска задача (Палацки, Гласникъ, II. 113 стр.).

д. Народенъ сѣдъ. — Народниятъ елементъ е участвувалъ въ раздаването на правосѣдието въ всички врѣмена на старата българска държава. Прѣминалъ отъ челяднитѣ задруги въ общинскитѣ събори, сѣдията въ тая срѣда е билъ винаги единъ постоянно присѣщъ елементъ на народното върховенство. Важно и характерно е, че това положение не се измѣнява и въ врѣме на турското владичество.

Народниятъ съдъ въ общинитѣ е състоялъ ту отъ всички прѣдставители на челядитѣ, събрани наедно, ту отъ първенцитѣ на общината. Тѣ сж се събирали, спроти врѣмето, на открито небе, подъ нѣкой джбъ, букъ, липа, или въ черковния дворъ и метохъ. Турцитѣ сж търпѣли народниятъ съдъ да се занимава съ дребнитѣ частни разправи, прѣдимно отъ сѣмейно-религиозно естество. Колкото за голѣмитѣ прѣстѣпни дѣяния тѣ сж били постоянно изземвани изъ кръга на вѣдомството на народния съдъ.

II. СЖДОПРОИЗВОДСТВО

Сждопроизводството въ най-старо врѣме се е проявявало въ три момента: 1. викане и установяване на странитѣ; 2. състезанията на странитѣ прѣдъ сжда и прѣдставяне на доказателства за рѣшение на дѣлото; 3. изпълнение. Не винаги сж били на лице тия моменти и извѣстни отклонения отъ реда сж измѣнявали общото правило.

Характерно е, че въ староврѣмския съдъ нѣма различие между углавния и граждански процесъ. Държавата, която най-напрѣдъ не се е никакъ намѣсвала, почва съ това, че най-напрѣдъ помага на частния тжжителъ или истецъ да прѣслѣдва обвинявания, послѣ възлага прѣслѣдването на общината, и, по-късно, се намѣсва по-активно. Най-послѣ, държавата стѣпва въ ролята си и дори когато частното потърпѣвшее лице не дири участието ѝ, тя сама води прѣслѣдването. Съ други думи, на-става стадиятъ на обвинението и наказанието въ полза на обществения редъ.

I. Викане и установяване на странитѣ.

§ 1. Странитѣ въ прѣспири и тжжи.

Въ днешно врѣме странитѣ въ съдъ сж по гражданско дѣло: истецътъ и отвѣтникътъ, по углавно — дѣецътъ на прѣстѣплението и обвинителътъ, частенъ или прокурорътъ отъ страна на Държавата. Въ старо врѣме понятието за страни се е схващало малко по-широко. Въ извѣстно врѣме — срѣдновѣковното — задруги, общини сж се явявали като страни въ дѣлото

вмѣсто одного, — тѣхенъ членъ. Ибнъ Даста разказва за старитѣ славянски сѣдебни състязания: „роднинитѣ на двѣтѣ свадени страни идватъ въоръжени и се изправятъ за борба; тогазъ съперницитѣ встъпватъ въ бой...“ (Влад. Буд., 636). Подъ частни лица въ най-старо врѣме разбирали нефизическитѣ лица: челядѣта, родѣтъ, общината били истци и отвѣтници. По руското и други славянски права отговорността на общината по искове за убийство станало въ чертата и не подлижи на съмнѣние. Отъ тукъ по-сетнѣшната крѣгова порѣжка, емството, така сполеѣна, солидарната отговорност на всички членове на общината. По-късно въпросътъ се урежда. Обичайното право установява, кой именно може да отмѣстява за баща, за синъ, за братъ и пр. При всѣка тѣжба на сѣдѣ се явявали отъ една и друга страна цѣли дружини роднини и съсѣди. Юридическитѣ лица сѣ явявали сѣщо така като истци и отвѣтници и обикновено въ цѣлния съставъ на своитѣ членове — физическитѣ лица (Ibid. 631) Много късно се явява понятието на лицето въ частното право, като страна въ процеса.

Въ днешно врѣме у насъ е приета руската терминология истецъ и отвѣтникъ: истецътъ е лицето, което иска, почва дѣлото; отвѣтникътъ е лицето, отъ когото се иска нѣщо, който е длъженъ да дава отвѣтъ, да отговаря. Въ старитѣ руски паметници и единътъ и другиятъ се наричали безразлично истецъ (Серг., 447), суперникъ, или сутяжникъ (Влад. Буд., 635).

Въ старото българско право още въ най-ранния нашъ правенъ паметникъ (ЗСЛ.) ние срѣщаме названието на сѣдбитѣ — пря, клевета и шѣпта, а странитѣ се наричали: суперници, клеветници и шѣпотници. „Въ всяку прю, и клевету, и шѣпти достоитъ князю и судии не послушати безъ свидѣтель многъ, но глаголати къ супърникомъ, и клеветьникомъ, и шѣпотникомъ: аще не притѣкнете послушѣхъ, якоже и законъ божіи велитъ, прияти туже казнъ чайте“ (ЗСЛ., ст. 2).

Сѣщиятъ законъ дѣли сѣдбитѣ на малки и голѣми: за първитѣ се задоволява съ 3—7 души свидѣтели, а за вторитѣ изисква 11 души.

§ 2. Викане и явяване на сждъ (старо-славянскиятъ погонъ, *mannitlo, in jus vocatio*).

Въ най-старо врѣме странитѣ сж се срѣщали сами и доброволно за самосждъ, безъ намѣса на властъ. По-късно виновниятъ и уврѣдениятъ сж се съгласявали да се явятъ въ уречено врѣме прѣдъ посрѣдници или помирители, или, най-послѣ, прѣдъ извѣстенъ сждъ.

У всички арийски народи, включително у старитѣ римляни, странитѣ сж се явявали прѣдъ сжда доброволно. Тѣ се считали за длъжни да направятъ едно отъ двѣтѣ: 1) лицето е извършило прѣстѣпното дѣяние явно, и е било заварено при вършенето му, въ такъвъ случай слѣдвало е неговото наказание, споредъ врѣмето, било чрѣзъ внезапното прилагане на обикновената и най-разпространена кървава мѣстъ, или чрѣзъ водене прѣдъ сждии и откупъ (*compositio*), (Brissaud, 568); 2) лицето е само подозирано, — въ такъвъ случай трѣбало да се доказва неговата виновность. Потърпѣвшето лице е било длъжно да посочва диритѣ на прѣстѣплението и фактътъ е бивалъ констатиранъ отъ обществото въ лицето на нѣкои негови прѣдставители. Слѣдъ това вече потърпѣвшиятъ се обръщаль къмъ подозирания съ намѣрение да го вика на сждъ. Това лице е могло и да се откаже да иде на сждъ, но въ такъвъ случай обществото имало поводъ да мисли, че наистина то е истинскиятъ виновникъ и, вслѣдствие на това, върху него справедливо падало обвинението и отговорността за кървава мѣстъ. Ако е искалъ да избѣгне тая отговорность, подозираниятъ е билъ длъженъ своеврѣменно да прибѣгне къмъ покора, да дири посрѣдници за да завърши свадата съ единъ откупъ (*compositio, multa*).

Доброволното съглашение на странитѣ да се явятъ прѣдъ сждъ сами е било дълго врѣме правило. Но то не се е налагало нито отъ сждъ, нито отъ обидената страна. Така че, ако то не се изпълнявало отъ една или друга страна, на противника оставалъ пакъ самосждътъ. Въ нѣкои страни, напр. у франкитѣ (Brissaud, I. 568), отвѣтникътъ е билъ длъженъ да се яви непрѣменно, освѣнъ по извинителни причини. Истецътъ го чака до нощъ и констатира отсъствието му; за това неявлиятъ се подлежи на глоба; ако ли не се яви така нѣколко пѣти, той се вика прѣдъ краля, и тогазъ се поставя вънъ отъ закона.

Личното викане отвѣтника отъ страна на истца или тжжителя е по-сетнищенъ начинъ. Ние го срѣщаме и въ закона на XII таблици и въ други стари законодателни паметници. Тоя редъ се помни като обичаенъ и у насъ во врѣме на турското владичество.

Така че странитѣ въ продължение на извѣстна епоха по взаимно съгласие уреждали личното си явяване прѣдъ сѣда. Когато виновниятъ считалъ за сгодно да се отклони, на истца се позволявало да вържи отвѣтника и да го води въ сѣда. Отвѣтникътъ бивалъ запиранъ въ такива случаи и пусканъ на свобода само подъ поржчителство.

Викането странитѣ на сѣдъ чрѣзъ особни сѣдебни органи е най-сетнишна еволюция на по-напрѣдналото право. То отговаря на епохата на появяването на сѣда като държавна уредба. Въ такъвъ случай явяватъ се така нареченитѣ въ южнославянското право пристави, въ чешкото — коморници, *pedell*, служители при сѣда.

Приставътъ у южнитѣ славяни, както и въ Русия, е билъ помощникъ, изпълнител на поржкитѣ на сѣдебно или административно учрѣждение. Той е викалъ странитѣ, а можалъ и да ги застѣпва по нѣкога, изпълнявалъ и присѣдитѣ. Въ днешно врѣме въ сърбския простоговоримъ езикъ думата приставъ означава слуга. У насъ казватъ приставилъ се, той е приставенъ, т. е. условенъ да служи. Пристави е имало при сѣдилищата, но тѣ не ще сѣ били истински чиновници. Тѣ сѣ били помощници на сѣда и сѣ го улеснявали въ цѣлата му работа отъ начало и до край; но тѣ сѣ били и помощници на странитѣ, които по нѣкога и застѣпвали. Съ други думи тѣ сѣ били особенъ родъ служители около сѣда — служащи и нему и на странитѣ. (Нов., ДЗ., 201; Влад. Будановъ, 639).

За да викатъ нѣкого на сѣдъ, приставитѣ били длѣжни да се съобразятъ съ извѣстенъ редъ. Въ Сърбия приставътъ, за да вика на сѣдъ, трѣбало да има книга (ДЗ., 162).

Вънъ отъ книгата, дадена му, той не е можелъ нищо да изпълнява или върше. Въ противенъ случай, той е подлежалъ на много тежко наказание: отсичали му рѣцѣтъ и отрѣзвали езика. Рускиятъ приставъ е викалъ странитѣ съ позивница (позивна или визивна грамота) и обикновено истецътъ го е придружавалъ при съобщението ѝ. Приставътъ по-

лучавалъ за своята служба особна плата отъ странитѣ — погонъ, която се плащала по установена такса.

Приставътъ не е могълъ да се явява въ чужда кжща за викане нѣкого, кога е само жена му тамъ, а той отсъствува (ДЗ., 104). Сжщо жена безъ мжжъ не може да се вика на сждъ. Но при режима на ДЗ. изгледва, че и сами странитѣ сж могли да се викатъ на сждъ, мимо приставъ (Нов. I. с. стр. 209).

Въ срѣднитѣ вѣкове, въ нѣкои славянски земи, като въ Чехско, коморникътъ (pedel) никога не е смѣялъ самъ да иди да вика нѣкого на сждъ, но е бивалъ придружаванъ отъ двама поне осада (съсѣдни свидѣтели) така, че да може той не само да запази живота си отъ опасностъ, но и никой да не може да утаи законното викане на сждъ. Явяването, въ тоя случай, на свидѣтелитѣ е било обществена тегоба, която сж били длъжни да носятъ всички жители въ общината.

§ 3. Прѣдставителство въ тжжбата.

Първоначално е било задължително и необходимо личното явяване на прямо заинтересованитѣ страни. Тжжбата се е водила съ прибѣгване отъ странитѣ до лични срѣдства: напр. при Божия сждъ или ордалнитѣ. По-късно се срѣщатъ свѣдѣния за прѣдставителство на сждъ въ всички славянски писмени законодателства. Ако Руската Правда не поменава нищо за прѣдставителство, то Новгородската и Пековск. Судна грамота говорятъ за широкото развитие на сждебното прѣдставителство. Душановиятъ законникъ сжщо така ни дава извѣстни посочвания за балканскитѣ земи.

Вдовицата, по ДЗ. (ст. 73), която не се наемала сама да се защищава, могла е да си прѣдстави парецъ, който да я застъпва. Парецътъ е билъ нѣщо като адвокатъ, защитникъ.

Приставитѣ, за които се говори, могли да бждатъ не само помагачи, но и прѣдставители на странитѣ. Това е било споредъ ДЗ., това е било и въ руското право, гдѣто сжщо така приставътъ не е билъ държавенъ служителъ, а истецътъ трѣбало да го наеме, за да му послужи (Вл. Будановъ, 639).

II. Състязание и доказателство.

§ 1. Най-ранното състязание на странитѣ: двубой.

Литература. За сѣдебния дуелъ има доста много трудове. Ще посочимъ тия, въ които се говори за сѣдебния дуелъ въ старо време и иматъ извѣстно съотношение съ нашия тукъ прѣдметъ. Dareste, *Etudes sur l'histoire du droit français*; — Schulte, *Histoire du droit et des institutions de l'Allemagne*; — М. М. Ковалевскій, *Современный обычай и древній законъ*; — Ch. Letourneau, *L'evol. juridique etc*; De Smadt, *Le duel judiciaire et l'Eglise*. 1895. P.; — Savaron, *Traité des duels*.

Подъ сѣдебно дирене въ сегашния процесъ се разбира съвокупността на ония прѣдвидени въ закона дѣйствия, къмъ които се допускатъ странитѣ за да може всѣка да поддържи прѣдъ сѣда своитѣ домогвания. При сѣдебното дирене ставатъ прѣспирнитѣ и обясненията на странитѣ върху прѣдставенитѣ доказателства.

Най-ранното прѣлиране прѣдъ сѣдъ е било истинско състязание, борба между двѣтъ страни, единоборство или дуелъ. Сѣдебниятъ дуелъ между свободнитѣ е продължение на само сѣда. Тоя послѣдниятъ не е билъ само уреденъ и не е билъ тъй правилно надзираванъ, при все че и за неговата правилностъ се е изисквало, като непрѣменно условие, да се върши открито, гласно. Сѣдебниятъ дуелъ е билъ единъ видъ ордалия, Божи сѣдъ (*jud. pugnae*) и се е извършвалъ съ цѣлъ да се види, кой е правиятъ, кой е кривиятъ. Вѣрвало се, че Божеството, което защитава правдата, ще поддържа мишцата на правия противъ виновния и ще помогне на първия да надвие.

Сѣдебниятъ дуелъ е познатъ на най-дълбоката старина. Той е самиятъ самосѣдъ въ друга форма. Той се срѣща и до днесъ у много първобитни народи (австралийци и пр.) като най-обикновено срѣдство за състязание и сѣдебно рѣшаване прѣспирнитѣ. Той се е извършвалъ първоначално неуредено, по съгласието на двѣтъ страни, мимо всѣкакъвъ организиранъ сѣдъ. По-късно той е билъ окръженъ съ редица правила, отъ които много сѣ прѣживѣли и до наше време, когато дуелътъ, ако и видоизмѣненъ, не е изчезналъ съвсѣмъ, въпрѣки явната несъстоятелностъ на неговото съществуване.

Още въ най-старитѣ лѣтописи ние срѣщаме за сѣдебенъ дуелъ у древнитѣ елини. Синовѣтъ на Едипа рѣшаватъ да

свършатъ съ единоборство своитѣ многогодишни прѣпирни. Въ стария Римъ той сѣществуваше въ форми символични, — напр. *legis actio sacramentum**), които свѣдоcha за по-ранното му сѣществуване въ дѣйствителността. Варварскитѣ Правди отъ по-сетнѣшно врѣме говорятъ за *rigna duogum* или за *campus*, като за обичайно процесуално дѣйствие. Въ паметниците на старото англо-германско право сѣщо така се поменава за дуела. На германцитѣ той е билъ познатъ отъ най-ранно врѣме. Въ езическо врѣме той е билъ срѣдство за обвинение и състязание противъ свободенъ човѣкъ. Свободниятъ не признавалъ своята вина, додѣто не падалъ въ борба. Германцитѣ внесли въ сѣдебния дуелъ най-обширно уреждане и подробни формалности при извършването му. У аламаниѣ сѣдеб. дуелъ напомнялъ римската *vindicatio*. Донасяли на мѣстото на дуела земя, зета отъ спорната нива; разпрѣсвали тази прѣстъ и забучвали въ нея клончета, за да изобразятъ самитѣ дървета. Борцитѣ досѣгали тази земя съ сабитѣ си, вземали Бога за свидѣтель на своето право, послѣ кръстосвали сабитѣ си и побѣдителътъ се признавалъ за законенъ собственикъ на нивата. Въ срѣднитѣ вѣкове сѣд. дуелъ билъ обобщенъ до толкозъ, че станалъ крайно срѣдство, до което прибѣгвали сѣдиитѣ, когато се намѣрвали въ трудно положение било по углавни, било по граждански дѣла.

Не по-малко е билъ разпространенъ дуелътъ у славянитѣ. Наистина въ Руската Правда не се говори за поединкъ, но лѣтописци чужди (Ибн Даста) и руски говорятъ за неговото сѣществуване. По-късно въ сѣдебниците поединкътъ е билъ най-обикновено състязание и доказателство: гражданско или углавно дѣло се рѣшавало съ поединкъ.

За поединкъ у южнитѣ славяни ние имаме свѣдѣния въ ДЗ. Статия 102 напомня за уздание, което било прилично на дуела и се запрѣтявало. Обаче ст. 131 запазва това, по-рано сѣществуваше за всички, право на дуелъ (да се биятъ) само за военнитѣ.

*) Момзентъ описва така тоя обичай: Яви ли нѣкой на царя, че на нмота му е причинена поврѣда, веднага се е питало очевидно ли е тя или не, за да стане издирване. Въ тоя послѣденъ случай и двѣтъ страни давали *sacramentum* — залогъ. Слѣдъ разправянето, тоя залогъ минавалъ като награда на жрецитѣ за религиозни жертви. — Тоя *sacramentum* напомня картинното изображение на прѣпирната, сѣдена у елинитѣ и изобразена върху щита на Ахилеса — възпѣта въ XVIII пѣсень на Хомеровата Илиада.

Въ форма на прѣживѣлица дуелътъ се срѣща сега твърдѣ много у славянитѣ. У чехитѣ той е сѣществувалъ, както се вижда отъ законника на Карла IV (*Mejestas Carolina*), сѣврѣменникъ на Ивана Александра и Стефана Душана. Картината, която напомня старото елинско и римско обзалагане (*паракатазоли*, *deposita in litis aestimationem pecunia*), е крайно интересна: „Когато дойде деньтъ, въ който сѣдебнитѣ пристави или посланици трѣба да видятъ, спорната поврѣда, тогазъ тѣжителътъ или застѣпникътъ му трѣба да иде на самото мѣсто и на конь да чака и щомъ ги види трѣба да слѣзе отъ коня, да свали шапка, да отпаше сабя, да махне горнята си дрѣха и друго облѣкло до поясъ. Ако не направи така, то оня конь, сабя, облѣкло, при които приставитѣ го заварятъ на коня, се пада тѣмъ. А кога ги дочека, като е свалилъ облѣкло, и като стигне отвѣтникътъ или и говиятъ застѣпникъ, той стѣпва съ дѣсенъ кракъ на имота, и трѣба да каже: Чуйте, посланици или пристави, ето тоя (сочи съ прѣстъ и го именува и отъ гдѣ е) ми е сторилъ такава и такава поврѣда (напр., добитѣка му ми е опасѣлъ толкова жито, обрѣлъ вошка, уловилъ риба, изсѣкълъ гора или причинилъ друга щета) и тази поврѣда струва толкозъ и толкозъ гривни сребро (както вече гласи жалбата). Тогазъ отвѣтникътъ, откакъ сѣщо свали облѣклото си, както е опрѣдѣлено, трѣбва да стѣпи на сѣщия имотъ съ лѣвъ кракъ и да каже: чуйте посланици (или пристави), тоя имотъ е мой, а не неговъ, (каквито права има трѣба да ги покаже) и азъ се състезавамъ (обзалагамъ) противъ тѣжителя и давамъ на пражскитѣ сѣдии 300 пенези. Тогазъ тѣжителътъ трѣбва да рече: чуйте посланици, азъ съмъ загубилъ сѣдбата, и азъ давамъ обзалогъ на пражскитѣ сѣдии триста пенези. Втори пѣтъ отвѣтникътъ трѣба да каже: А азъ давамъ шестъ стотинъ пенези. Слѣдъ него на ново тѣжителътъ (истецъ): И азъ давамъ шестъ стотинъ пенези. Трети пѣтъ говори отвѣтникътъ: А азъ давамъ деветъ стотинъ. А четвърти и послѣденъ пѣтъ ще каже тѣжителътъ: а азъ давамъ на огребъ, което е значило толкозъ, колкото струва спорната вещь“. Слѣдъ това се извършвалъ дуелътъ.

Че у насъ е сѣществувалъ тоя видъ състязание като сѣдебно срѣдство, имаме разни доказателства: 1. за това се свѣдѣтелствува въ лѣтописитѣ; 2. за това се говори въ народнитѣ умотворения; 3. по аналогия ние се ползуваме и отъ ДЗ., който е нашъ спомагателенъ източникъ.

§ 2. Божиятъ съдъ — ордалинтъ.

Прѣди да прѣминемъ къмъ истинскитѣ доказателства въ старобългарския процесъ, необходимо е да се спремъ върху едно всесвѣтско срѣдство за сѣдебно дирене и узнаване виновния чрѣзъ изпитание; думата ни е за ордалинтъ. Ордалинтъ по своето естество сѣ близко до сѣдебния дуелъ, който сѣщо така се счита за Божи съдъ (*judicium Dei*).

Думата *ordal* е англо-саксонска (нѣмцитѣ сѣ употрѣбавали думата *Urtheil* или *Gotesurtheil*) и ще каже рѣшение, съдъ или Божи съдъ (*jugement de Dieu*). Божиятъ съдъ въ разни видове и форми е сѣществувалъ у всички народи на старината; той и до сега живѣе въ нѣкои първобитни народи, особно въ Мадагаскаръ, у хаваситѣ, у африканскитѣ народи и пр. Редица примѣри за това ние срѣщаме у Ch. Letourneau (*L'évolution juridique* 92. 204 и др. стр.).

Въ срѣднитѣ вѣкове, епоха къмъ която припада прѣдимно старата българска културна и правна история, ордалинтъ бѣха извънредно много разпространени. Несвободниятъ бѣше длъженъ, не бидейки достоенъ да се бие на дуелъ съ свободния, да се очисти отъ набѣдяването въ извѣстно прѣстѣпно дѣяние, чрѣзъ тоя видъ сѣдебно изпитание.

Главнитѣ видове ордалини би могли да се разпрѣдѣлятъ както слѣдва: а. чрѣзъ огънь (*judicium ignis*); б. чрѣзъ студена вода (*jud. aquae frigidae*); в. чрѣзъ гореща вода (*jud. aquae calidae*); г. чрѣзъ отрова.

а. Ордалията чрѣзъ огънь (*judicium ignis*) се е извършвала по два начина: 1. носене нажежено желѣзо отъ обвиняемия (*judicium ferri candentis*). То се е изразявало въ два вида: — ръчно желѣзо (*jud. ferri manuli*) и *jud. vomerum*. — Ръчното нажежено желѣзо вземалъ обвиняемиятъ и носялъ до извѣстно разстояние. Типично описание на тоя начинъ ордалиа се срѣща въ Сборника на общ. право въ Испания: *Fuero de Alcaron*. Желѣзото, назначено за тази цѣль, трѣбало да бѣде дълго три стѣпки, широко колкото да може да го обхване човѣшка дланъ и да не е по-високо отъ свитъ юмрукъ т. е. около два прѣста. Свещеникътъ осветявалъ това желѣзо на утренията. Слѣдъ това го нажежавали въ присѣдствieto на свещеника и сѣдията. Никой отъ подозрѣнитѣ не можалъ да отиде въ това врѣме къмъ огнището. Обвиняемиятъ се при-

ближавалъ до сѣдята, който прѣгледвалъ ржцѣтъ му, за да не би да е приготвилъ нѣщо изкуствено, та да избѣгне опасността. Испитваниятъ взема желѣзото, дига го нагорѣ, прави съ него деветъ бавни стѣпки и бавно го слага на земята. Слѣдъ това, сѣдята налага изгореното съ воскъ, корпия и платно, а слѣдъ три дни разгледва ржката му. Ако още носи слѣди отъ изгорено, той е виновенъ. Ако нѣма нищо, той е невиненъ. — Въ Камбре, въ 1200 г. еретицитѣ били подложени на подобно испитание и, понеже всички били изгорени отъ желѣзото, счели ги за виновни и спокойно отправили на запаления за тѣхното изгаряне дѣвникъ (Michelet, Orig. du droit français, 345).

Обикновено това испитание се извършвало въ врѣме, додѣто испитваниятъ направи деветъ стѣпки.

Тоя видъ ордалия е била позната и твърдѣ разпространена у южнитѣ славяни. За нея има особна 150 статия въ ДЗ. Споредъ тази статия на испитание чрѣзъ нажежено желѣзо се подлагали прѣстѣпниците за кражба и грабежъ, когато нѣмало пълно доказателство за тѣхното осжждане. Тѣ вземали нажеженото желѣзо отъ черковнитѣ врата и го носяли, та го поставяли на светата трапеза въ олтаря.

2. Ходене по огнь, жарь или стѣпване на нажежено желѣзо, лемежъ и произнасяне клетва.

Тоя видъ ордалия се срѣща въ прѣживѣлици у настинаритѣ въ Малко-Търновско. У тѣхъ сѣществува обичай да ходятъ съ боси крака по огъня и жарѣта срѣщу деня на Св. Константинъ. Това игране по огъня трае до срѣдъ нощъ. Това се правяло съ цѣлъ да се очистятъ отъ грѣхове повече души, а като послѣдствие берекетътъ щѣлъ да бѣде по-голямъ прѣзъ годината¹⁾. Подобни обичаи има и въ нѣкои села по нашенско срѣщу 24 юний (Еньювъ день) или 20 юлий (Илинъ день). — Характерна е народната пѣсень за „Краль Матлия и трѣ сестри“, въ която явно се говори за ордалия. Набѣденъ, че „окаралъ турска вѣра и джамия“, краль Матлия

¹⁾ Подробно описание на тоя обичай се срѣща въ сп. „Свѣтлина“, г. VIII, 1892 г. С. Шивачевъ, Настинари; — Българ. христоматия отъ Ив. Вазовъ и К. Величковъ (1884 г. Ч. I, стр. 131) съдържа сжщо една бѣлѣжка за „Нѣстинеритѣ“ отъ П. Р. Славейковъ. Вижте свѣдѣния подробни въ ст. на Г. Топаловъ: „Ордалиитѣ у българитѣ“ печатана въ „Юр. Пр.“ 1909 г. I и III кн.

се подложилъ на изпитание чрѣзъ огънь и оцѣлѣлъ. Собствено той се съгласилъ да бже наказанъ чрѣзъ изгаряне въ огънь. Но дошли тритѣ му сестри, „Вишна Бога помолили, дребни сълзи заронили, ми повѣя силенъ вѣтръ, ми зароси ситна роса, ми затече силенъ парой, силенъ огънь ми огасна, куртулиса кралъ Матлия“¹⁾.

Въ Ахъ-Челебийско на сирната недѣля вечерята донасятъ хвойна отъ гората, натрупватъ я на купуве, запалватъ и играятъ около нея. Това се нарича оредие (ордалия?)²⁾.

Нѣкои български пословици и клетви също така напомнятъ за ордалиятъ чрѣзъ огънь. Такива сж: „миналъ прѣзъ огънь и вода“, „на огънь и на вода юнакъ не бива“, „сгънь да го гори“ и пр.

б. Ордалия чрѣзъ вода. Тя е била два вида: 1. газене студена вода или хвърляне въ виръ и 2. потопяване ржката въ врѣла вода.

1. Ордалията чрѣзъ студена вода (*judicium aquae frigidae*) състояла въ това: подозираниятъ хвърляли въ дълбокъ виръ; ако потъвалъ, това значило че той е невиненъ, защото водата като чиста стихия, нейниятъ духъ никога не приемалъ виновни, грѣшни хора, а ги изхвърлялъ на повърхността си. По-сетнѣ, слѣдъ стадия на анимизма, силата и дѣйствието на духа се прѣписва на едно или много божества. Даже християнството бѣше приело варварската практика при общото вѣрване, че Богъ не може да откаже на тѣзи, които го молятъ да направи едно чудо и да ги запази въ тѣхната невинностъ. Тази ордалия е била много разпространена у славянитѣ, главно у южнитѣ. У сѣрбитѣ тая ордалия е била въ употребеніе дори до врѣмето на Карагеоргия, който чрѣзъ нея искалъ да накаже вѣщицитѣ. Водата въ такъвъ случай се осветявала. Осветената вода се прѣдполагало не ще приеме въ своитѣ дълбочини грѣшнитѣ вѣщаци. Така, вържели и хвърляли нѣкоя магесница въ виръ, за да се види „може ли да потъва; ако потъва — скоро я вадяли, ако не, убивали я, защото е вѣщица“. Карагеорги обаче се отчаялъ въ това срѣдство, защото всички подозрѣни за вѣщици жени, хвър-

¹⁾ Д. и К. Миладинови, Български народни пѣсни № 73.

²⁾ С. Н. Шишковъ, Родопски старини. Пловдивъ, 1887 г. Стр. 5052.

ляни така въ водата, потъвали и той не можелъ да намѣри
коя е такава, за да бжде наказана¹⁾).

У насъ сѣщо тази ордалия е била позната. За това ние
имаме доказателства въ нѣкои прѣживѣлки и народни умо-
творения. За хвърляне въ дълбока вода на нѣкоя прѣгрѣ-
шила мома или вдовица, станала трудна, се разправя да е
ставало въ неотдавнашното старо врѣме (Д. Мариновъ, Жива Ст.,
IV. 137). Има пословици: „миналъ прѣзъ огнь и вода“; —
„на огнь и вода нѣма юнакъ“; — „въ миръ като въ виръ“ и др.

2. Ордалия чрѣзъ врѣла вода (jud. aquae calidae).
Тя е била сѣщо така разпространена въ старо врѣме и днесъ
е така сѣщо широко позната у всички първобитни народи.
За нея говори и Салическата Правда (Lex Salica). Въобще
това изпитание било запазено за по-долнигѣ класове. То се
е вършило по слѣдния начинъ. Възаарявали въ котелъ вода
додѣ стане врѣлецъ и да не може да се впусне въ нея без-
опасно рѣжа. Пускали на дъното на котела нѣкой прѣдметъ:
прѣстенъ, гвоздей, камъче. Набѣдениятъ се призовава да си
впусне рѣцѣтъ или едната само рѣжа въ котела съ врѣлеца и
да извади прѣдмета. Ако той билъ невиненъ, то не му ставало,
вѣрвало се, нищо; ако билъ виновенъ, изгаряли му рѣцѣгѣ.
Нѣкъдѣ ржката привѣрзвали за три дена и, ако оздравѣла, ли-
цето било невинно; и — обратно. Това изпитание е прѣдвидено въ
ДЗ. и се нарича хващане въ котелъ или просто котелъ
(котал). Членъ 83 казва: „Който е впускалъ рѣжа въ котелъ,
вече не му се пада друго сѣдене; оправдае ли се единъ пѣтъ
така (чрѣзъ котелъ), той не е длъженъ да дава сѣдебни раз-
носки“. Тая наредба на ДЗ. не може да е била чужда за бъл-
гаритѣ отъ онова врѣме. Пословицитѣ ни, прѣживѣли до сега,
подтвърдяватъ това положение: бѣга като лопаренъ, бѣга като
отъ врѣлецъ и др.

Въ сѣрбското обичайно право отъ врѣмето на турското
владичество това изпитание носи названието — м а з и я, вмѣсто

¹⁾ Кабларна, Преврат Србије. 1849. — Ср. Дръ Весничъ,
Суѣнене нещицама. 1896. Стр. 6. Вижте свѣдѣнията у Алекса Ива-
нович, Доказни средства, 3 стр. Опитѣтъ на Карагеорги е станалъ
въ с. Жабори (Крагуевацко). Вук Караджичъ Ријечник, — Fustel de
Coulanges, La monarchie franque, Paris, 1888, стр. 453-459; M.
A. von Bethmann-Hollveg, Der germanisch-romanische Civilprozess
im Mittelalter, II. I. Bonn. 1871. 164-169.

Божи съдъ. Мазията била въ употребление дори въ врѣмето на Карагеоргия, за което има исторически свѣдѣния¹⁾.

3. Ордалия чрѣзъ отрова. Тя е най-тежката и опасна ордалия и се срѣща и до днесъ у много диви народи. У ховаситѣ въ Африка тя се практикува широко и носи названието: тангена. Това е отровно питие, което съдиитѣ прѣдлагатъ на подозрѣнитѣ всѣки пжтъ, когато не могатъ да си съставятъ за виновността имъ едно извѣстно убѣждение. Споредъ ховаситѣ тангената дѣйствува съ разумѣние: удря виновния и щади невинния. По нѣкога тангена се дава на двѣ животни, които прѣдставятъ: истецътъ и отвѣтникътъ. Кое то животно прѣживѣе, печели лицето, което го е прѣдставило. Тая ордалия е съществувала въ старината и въ онѣзи страни главно, гдѣто е имало раздѣление обществото на рѣзки съсловия. Тамъ на нея се подлагали паринтѣ. Напримѣръ, споредъ Кодекса на Ману, у индийцитѣ е имало специални ордалии, споредъ каститѣ въ обществото: 1. За раджитѣ (болѣритѣ) и брахминитѣ (висшето духовенство) — употребявали кжпони; тегляли виновниятъ веднажъ; послѣ прилагали обвинителната му книга и пакъ го теглили; ако не е потежкъ, невиненъ е и — обратно. 2. За кшатритѣ (военнитѣ) — изпитанието било съ огънь, нажежено желѣзо. 3. За вайситѣ (занаятчи и земледѣлци) — впускане въ виръ да извади нѣкой прѣдметъ. 4. За судра — паринтѣ — отрова.

Тая тежка и най-опасна ордалия е еволюирвала по-късно въ по-мекa, както, впрочемъ, е станало въобще и съ другитѣ видове ордалии. Огровата е била замѣстена въ християнското врѣме по нѣкадѣ съ *j. offae aut panis, jud. hostiae*. Ако отровата убива виновния, благословениятъ хлѣбъ се спира на гърлото му. У насъ има пословица: този хлѣбъ да ме задаве; — да ме изгори този хлѣбъ; — да ме изгори комката; — да ми прѣседне на гърлото; — джигерътъ да му изгори; — да се огрови, кога е вършилъ по криво. Тѣзи пословици ни даватъ основание да прѣдполагаме, че тоя видъ ордалия не е била чужда въ нашенско.

Характерна е дълговѣкостъта на ордалинтѣ, въпрѣки явността на тѣхната нелѣпостъ. Тая дълговрѣменна трай-

¹⁾ Алекси Іованович, Док. средства. 2 — 3; Д-р Веснич, Суѣнье вештицама, стр. 6.

ность трѣба да се отдаде на първо мѣсто на консервативността въ народнитѣ прѣдания и обичаи, а послѣ на обстоятелството, че мнозина, съ вѣрата на своята невинность, наистина геройски и неповрѣдимо устоявали на изпитанието. Вънъ отъ това, старото врѣме знаело много подправки и измамливи срѣдства, при които ордалинтѣ чрѣзъ гореща вода и нажежено желѣзо или даже отрова ставали не само безопасни, но дори и нечувствителни. Анестезията лесно се произвежда въ извѣсни нервни състояния, каквито сж истерията и хипнозътъ. Човѣшкиятъ здравъ разумъ разбра доста рано нелѣпостта; суетвѣрниятъ народъ даже забѣлѣжи, че чудеса ставаха рѣдко, а измами често. Въпрѣки всичко това, ордалинтѣ достигатъ до XII—XIII вѣкове въ пълната си сила.

Черковата ги осжди. Карлъ Велики замѣсти ордалинтѣ съ дуелъ (Brissaud, 576). Каноническото и римското право въ много страни, а изобщо напрѣдъкътъ на едно по-свѣстно съдопроизводство извика появлянето на истинскитѣ доказателства. Ордалинтѣ не сж се изгубили изведнажъ, а сж стрували мѣсто на новопоявилитѣ се доказателствени срѣдства постепенно. Най опаснитѣ ордалии се изоставятъ или само за най-здравитѣ или съвсѣмъ. Почватъ да прибѣгватъ до откупъ и отъ изпитанието чрѣзъ ордалии. Най-послѣ идва се до най-невинната ордалия: жребieto, а вмѣсто отровата прибѣгва се до разни символически способности, каквато е ордалийната клетва съ цѣлуването на хлѣба и произнасянето: „Да ме убие или изгори тоя хлѣбъ“ или само: „За Бога за душа“.

§ 3. К л е т в а.

Клетвата била прѣдимно ордалийна или очистителна (purgatoire). Обвиняемиятъ се освобождаваше като даваше клетва, че той не е виновниятъ. Това бѣше сжщо като ордалията, Божия съдъ. Божеството се призоваваше за свидѣтель на истината на едно утвърдяване, което, ако не бѣше вѣрно, то щѣше да удари тогозъ, който се позоваваше на него всуе. Клетвопрѣстѣлникътъ трѣбваше да умре веднага или най-много въ продължение на годината¹⁾

¹⁾ Това повѣрие и до сега е много разпространено у насъ, както и у другитѣ югославяни. Вижте разказа на М. Георгиевъ въ „Б. Сбирка“ 1904 г. подъ насловъ: „Лъжовна клетва“. За да се осуети неминувениятъ ударъ свише, който слѣдва слѣдъ всѣка лъжлива

Клетвата е обемала: 1. една осветена формула; 2. една тържествена обрядност, която придружавали обичайните думи. 3. най-послѣ, се присягало къмъ нѣкой прѣдметъ, имащъ нѣщо общо съ духа, божеството или святията, що се призовавала. По общо правило, езическата клетва се давала надъ ножъ, въобще оръжие, върху нѣкой прѣдметъ, окървавенъ съ кръвъ на извѣстно животно. За такава клетва на старитѣ българи езичници ни говорятъ и лѣтописцитѣ. Крумъ подъ Цариградъ е заставилъ грѣцкия императоръ да се кълне по българския обичай така: излѣлъ вода отъ стовна на земята, като държалъ въ рѣцѣтъ си троенъ ремикъ, прѣобърналъ конски сѣдла, издигналъ високо сѣно и миналъ по него, като призовавалъ кучетата, отмѣстители въ случай на прѣстѣпване на клетвата. Самъ Крумъ се клелъ по християнски обичай надъ евангелие и кръстъ, както впрочемъ има свидѣтелство, че се е клелъ и езичникътъ, рускиятъ князь Олегъ при извѣстния си договоръ съ Византия. Българитѣ сж клели надъ гола сабя и подиръ съсичали кучета. Това е било симази: „тъй да бждатъ разсѣчени тѣзи, които нарушатъ клетвата“. Оръжията се считаха посветени на боговетѣ; тѣ бѣха нѣщо като символи на тѣхната властъ и сила.

Въ християнско врѣме клетвата почва да се извършва върху разни святи прѣдмети: кръстъ, мощи, Евангелие, олтарь, върху който сж поставени мощитѣ или други подобни. Когато българскитѣ пратеници се явили при папа Никола II и го питали за разни нѣща, тѣ му прѣдали, че „у насъ има обичай, при каква и да било клетва, да поставятъ на срѣдата мечъ и да се кълнатъ въ него“. На въпроса за напрѣдъ, какъ да се кълнатъ, папата отговорилъ: въ Бога и Евангелието“ (67 въпросъ).

Въ нашенско, както и у другитѣ южни славяни, клетвата се е извършвала при тържествена обстановка въ самата черква, надъ кръста и Евангелието, или прѣдъ нѣкое све

клетва, у народа сж измислени нѣкои „магии“, които отразявали опасността. Въ поменатия разказъ чорбаджи Цоко се приготвилъ да се кълне вмѣсто на своята душа, „на хамъкъ на душа“. Но уловката му била открита отъ дѣдо Данко. И чорбаджи Цоко издѣхналъ на мѣстото си. Интересни свѣдѣния по тѣзи народни суевѣрія ни дава Ал. Јовановичъ въ цитираната негова книга: Доказани средства.

тецъ. Тази обстановка, святинитѣ прѣдмети, надѣ които се е извършвала клетвата, и сакременталнитѣ думи, които се произнасяли, създавали настроение у самия кълнащъ се да бжде правъ. Не всѣки смѣялъ да се отважи къмъ една такава смѣла постѣпка: да излъже съ клетва.

Клетва се е полагала и по граждански и по уголовни дѣла. Тя се е давала и отъ истца — тѣжителъ, и отъ отвѣтника — обвиняемъ. При тоя случай обвиняемиятъ произнася: Не съмъ ти останалъ длъженъ, нѣмамъ вече да ти давамъ; или: ако нѣщо съмъ ти открадналъ, или поврѣда извършилъ, да не видя бѣлъ день, да ослѣпѣя, всички у дома въ кѣщи да окъоравѣятъ, и пр. Обикновено у насъ се кѣлибли надѣ хлѣба, като сж го цѣлували и произнасяли: „за Бога, за душа!“ и прибавяли: „нѣма да ти давамъ“, „не съмъ извършилъ това и това“.

Ордалийната клетва отъ езическо врѣме (присяга поганска) ще е била прѣслѣдвана во врѣме на християнска България. Доказателства ние виждаме, между друго, и въ първата статия на ЗСЛ., въ която изрично се запрѣщаватъ „присяги погански“ подѣ страхъ на много тежки наказания.

Ордалийната или очистителна клетва съ врѣме е еволюирала въ така наречената рѣшителна клетва, която едната страна въ гражд процесъ прѣдлага на другата: да се закѣли въ смисълъ, че не е извършвала това или онова, че не знае за това или онова.

Клетвата нѣкога е била едно силно срѣдство, за да се узнае истината. Но сега вече, въ извѣстни срѣди, тя се е обрнала на лекъ способъ да се прикрива истината. Ако нѣкога се е казвало: „клетвата не е халва“ (Посл. у Славейкова), днесъ сигурно може да се каже, че болшинството се отнася къмъ нея именно като къмъ халва. За такива безсѣвѣстни клетвопрѣстѣпници народътъ казва: „той изеде не само клетвата, но и евангелието, надѣ което се кѣлна“. По словицата: „да се закѣлна глава не ще ме заболи“ за старото врѣме е сбозначавало, че правиятъ не трѣба да се бои, ако се кѣли, и че „глава ще заболи само кривиятъ“.

§ 4. Самопризнанието.

Въ всички врѣмена самопризнанието се е считало за най-изрядното и пълно доказателство. Въ днешно врѣме се прави една извѣстна резерва, когато се касае за самопризнанието въ углавно дѣло: въ такъвъ случай се обръща внимание, не възбужда ли правеното самопризнание нѣкакво съмнѣние. Въ старото право не се е правила никаква резерва, не само не се е гледало, както днесъ, да ли признанието е: 1. доброволно; 2) съзнателно и 3) да ли е съгласно съ другитѣ данни на дѣлото, но напротивъ, гледало се е какъ какъ да се изтрѣгне такова признание и да се свърши дѣлото: гражданско или углавно, безразлично. И никакъ не е за удивление, ако се срѣща въ RPN. (86), какъ у старитѣ българи се е гледало да се изтрѣгне самопризнанието отъ виновния: мушкали го съ желѣзни шишове и го удрали по главата съ тояги. Папа Николай е прѣподавалъ на любезитнитѣ българи единъ урокъ върху сравнително по-новия процесъ: „Признанието, казалъ той, трѣба да е доброволно“. — Въ обичайното право на южнитѣ славяни¹⁾ и въ частностъ въ нашето, до скоро е било запазено това отнасяне къмъ самопризнанието. Не раче ли обвинениятъ самъ драговолно да се признае, той е билъ подлаганъ на мъжки. Ужаситѣ на срѣдньовѣковнитѣ тортури (изтезания) и инквизиционенъ редъ за добиване истината не сж впрочемъ принадлежностъ на едно кое и да било врѣме и народъ; тѣ се проявяватъ, за жалость, по нѣкога и въ най-ново врѣме и въ нѣкои културни страни, разбира се, като позорни изключения.

Прѣживѣлки за стария възгледъ върху насилственото признание се срѣщатъ доста въ нашитѣ народни умотворения. Ето нѣкои пословици: „До дѣ правиятъ не тегли, кривиятъ се не одира“; — „До дѣ се правитѣ не помжчатъ, кривитѣ се не отлжчатъ“.

¹⁾ У сѣрбитѣ има данни отъ Карагеоргиево врѣме за извѣстни злочинци, че е прѣдписвано официално: „да ги подложатъ на мъжки, додѣ се изкажатъ, какво зло сж вършили и кой е още съ тѣхъ“; — „дори сж ги разпжвали на кръстъ за извѣстно врѣме“ (12. 24. 48 часа). Много пжти ги покачвали на дърво да висятъ. „Крушката“ на князь Милошъ въ Крагуевацъ има своето историческо значение. Дори въ Скупштината на 1861 г. е искано да се прилагатъ такива мъжки противъ обвиняемитѣ. Алекса Јованович, Док. ср. 6.

§ 5. Свидѣтели.

а) Съклетвеницитѣ като прѣдтечи на свидѣтелитѣ.

Доказване чрѣзъ свидѣтели се срѣща въ най-старитѣ врѣмена и законодателства. Имало го е и въ еврейското законодателство, както за това свидѣтелствуватъ: Числѣ XXXV, 30; Второзаконие, XIX, 15 Моисеевото законодателство е прѣдписвало свидѣтелитѣ да се изпитватъ явно и да сж много. Това правило е било заето и отъ каноническото право. То се срѣща и въ римско-византийското, отъ гдѣто е прѣминало и въ нашия ЗСЛ. Въ най-ранното обаче врѣме, прѣди да се появятъ свидѣтелитѣ, ние се срѣщаме съ други единъ институтъ, койго, навѣрно, е послужилъ за произхождение на свидѣтелския институтъ. Думата е за така нареченитѣ *conjuratores* (*sacramentales*, *cojureurs*, *eideshelfer*), съклетвеници, очистници или душевници.

Съклетвеници е имало у всички първобитни народи. Тѣ били роднини и близки на страната, на обвиняемия. Тѣхната задача е състояла въ това да се кълнатъ и да увѣрватъ наедно съ обвиняемия, че обвинението, което му се прави, не е достовѣрно, че той е почтенъ човѣкъ и не е направилъ приписваното нему злочиние. Съ други думи, това били единъ видъ поржчители, свидѣтели за хубавото име, за почтеността на обвиняемия, *testes de credulitate*, а не *testes de veritate*. Подобно свидѣтелство било тегоба, налагана отъ роднинството. По правило женитѣ не могли да бждатъ съклетвеници. Броятъ на съклетвеницитѣ се мѣнявалъ споредъ обичаитѣ, споредъ важността на процеса, общественото положение на лицата. Обикновено тѣ сж били 24, 12 или 6, нѣкадѣ 11 и 5, а съ обвиняемия 12, 6. Тѣ сж давали сжщата клетва, която и обвиняемиятъ, или се кълнѣли, че неговата клетва е права, достовѣрна; ако той е клетвопрѣстѣпникъ, и тѣ сж такива, и тѣ ще отговарятъ наедно съ него. По-късно тѣ ставали единъ видъ поржчители за обвиняемия. У нѣкои славянски ламетници съклетвеницитѣ се измѣняватъ въ ротници и поротници, отъ думата рота, която ще каже клетва. Съгласно съ 154 ст на ДЗ. поротницитѣ се кълнатъ и оправдаватъ така по закона извѣстенъ обвиняемъ. Обаче, ако послѣ излѣзе, че противъ лицето, за което сж се клеи по-

ротниците, има доказателства, че е криво, такива плащат на царщината по хилядо перпера и на тѣхъ за напрѣдъ вече не се вѣрва.

Съклетвеницитѣ сж институтъ, познатъ не само въ старото и варварското право, но и въ сега дѣйстваще по нѣкадѣ такова. Напр., той още сжествува у нѣкои полулѣтвобитни народи, каквито сж албанцитѣ. Кога тѣжителятъ не може съ свѣдоchenето на обаждачи (капуцарь, сѣрбеки — сок), да докаже обвинението си, той допуска на обвинения очистителна клетва, която не се ограничава само съ неговата личностъ, но се отрещатъ още 4, 6, 8 или 12 съклетвеници, които да сж роднини на обвинения и почтени хора. Тѣмъ се прѣдоставя единъ два мѣсеца да издиратъ и да се уаѣрятъ, какъ стои работата. Слѣдъ това вика се въ черкова или въ джамията обвиняемиятъ, послѣ и съклетвеницитѣ. Ако единъ отъ тѣхъ се откаже да се кълне, обвиняемиятъ се проглася за кризъ. Такива случаи обаче сж много рѣдки. (Vgl. Hahn, Alb. Studien, цит. у Ал. Ивановичъ, 16).

Отъ съклетвеницитѣ отъ категорията на сѣрбскитѣ задушници и поротници се е появилъ заклетиятъ народенъ сждъ журитѣ, сждътъ съ заклети сждебни засѣдатели; отъ съклетвеницитѣ, викани като вѣщи и добри люди по граждански разпри, въобще се е появило по-късно това, което е познато въ правото като околни людие и дознание чрѣзъ тѣхъ; най-послѣ отъ съклетвеницитѣ сж се появили истинскитѣ свидѣтели, както се разбиратъ въ днешно врѣме. Това послѣдното е станало така.

Додѣто роднинитѣ живѣяли въ задруженъ животъ, близки едни на други, лесно било да се намѣри достатъченъ брой съклетвеници. Но щомъ икономическитѣ и други условия извикали редомъ съ роднинитѣ и други нероднини, явила се необходимостъ да се викатъ за съклетвеници и нероднини.

Но послѣднитѣ не се съгласявали да се кълнатъ и да отговарятъ, та и като чужди, мжно имъ се вѣрвало и не можели да ги държатъ за отговорни въ случай на лъжливо заклеване за честността и невиновността на едно лице. Къмъ чуждитѣ лица въ такъвъ случай се противопоставяли нови тежки искания и условия, за да се уздави по тоя начинъ казването на истината.

Подиримъ ли въ най-старата история, какво е било положението на свидѣлитѣ нероднини, ще видимъ: 1) че тѣхъ не ги никакъ позитали; 2) че изисквали да отговарятъ на единъ купъ всевъзможни условия. Въ Кодекса на Ману се изискватъ около 60—70 условия, за да може да се вѣрва на показанията на единъ свидѣтель. У осетинцитѣ и до сега само близки хора могатъ да се явятъ да свѣдочатъ. Чуждитѣ сж комзокъ — нѣщо като шпионинъ. Но и такива се вече явяватъ, защото и тамъ родовниятъ и задруженъ битъ търпи извѣстно измѣняне.

Свидѣтельтъ се явява въ историята на правото съ своитѣ съврѣмenni особности подъ натиска на новитѣ икономически и въобще социални условия въ живота. Римското и каноническото право спомогнаха за възприемането на еднакви правила по викането и слушането на свидѣлитѣ и оцѣненето на тѣхнитѣ показания.

б. Свидѣлитѣ споредъ ЗСЛ.

Свидѣлитѣ сж лица, които удостовѣряватъ нѣкое спорно обстоятелство въ едно дѣло въз основа на това, което тѣ сж възприели съ външнитѣ си чувства.

Най-ранниятъ български, па и въобще славянски писменъ правенъ паметникъ, ЗСЛ., е посветилъ нѣколко статии на свидѣлитѣ. Свидѣлитѣ тукъ се наричатъ, освѣнъ свидѣтели, още и послухи. Послухитѣ сж свидѣтели, които могатъ да свидѣтелствуватъ при извѣстни условия, за които се даватъ подробности въ ст. ст. 2. 3. (или специалната слѣдъ втора въ печ. Кърмч. о послусъхъ), 19 и 21. ЗСЛ. (21 ст.) изрично за прѣщава да се слушатъ свидѣлитѣ знаящи нѣщо по слухъ: „Свидѣтели слуха да не свидѣтелствують, глаголюще яже слышахомъ отъ кого сего длѣжника, или имо свидѣтелствующе отъ слуха, аще и жупани суть, иже свидѣтелствують.“ Отъ това прѣдписание слѣдва, че послухи не ще каже свидѣтели, които знаятъ за нѣщо по слухъ. Напротивъ думата *послухъ* означава свидѣтель очевидецъ (*testis, μάρτυς*).

Въ руското старо право срѣщаме названия: свидокъ и послухъ. Това накарало нѣкои историко-правници да гледатъ въ послухитѣ онова, което се били съклетвеницитѣ. Такова е мнѣнието и на Сергѣевичъ, който се позовава на Ланге. Той при-

вежда за доказателство на миѣнието си 15 ст. на Руск. Правда (троицк. спис.), въ която се говори, че, когато на нѣкого се хвърли „поклепна вира“, то трѣбватъ „7 послухи“, а подъ „поклепна вира“ се разбира обвинение въ дѣяние, което не е видно отъ никого и при извършването на което обвиняемиятъ не е билъ заваренъ на мѣстото. Ясно е, казва Сергѣевичъ, че тѣзи послухи не сж могли да бждатъ свидѣтели за факта, а само свидѣтели за почитеността и доброто име на обвиняемия. Освѣнъ това, самото число 7 служило сжщо така за основание да се гледатъ въ тѣхъ съклетвеници. Свидѣтели могатъ да бждатъ: споредъ обстоятелствата 2, 3 и пр. Тая аргументация на проф. Сергѣевичъ не ми се вижда доста силна. По никой начинъ не може да се приложи поне къмъ нашия ЗСЛ., при все че: 1) и тукъ свидѣтелитѣ сж наречени послухи; 2) тѣ могатъ да бждатъ по брой опрѣдѣлени 3, 7, 11, во всѣкой случай не по малко отъ грима; 3) Еклогата, отъ гдѣто сж заети наредбитѣ за свидѣтелитѣ, не съдържа той опрѣдѣленъ брой. Свидѣтелитѣ сж наречени послухи още въ най-ранното врѣме на прѣвода по старо-български на думата *μάρτυς*, свидѣтель. Изречението: *нѣ лъжисвидѣтелствуй* е прѣведено въ Остромировото Евангелие съ: *лъжи послухъ не буди*. Въ самата Еклога, както на старобългарски думата послухи е прѣводъ отъ *μάρτυρες* (Сравни. отъ староб. Еклога, или както е казано въ Кърмчаята: Леона царя премудраго и пр. главизни. Глава 44, зачало 14 ст. А. В. Г. и пр. съ гръцкия текстъ на Еклогата). Възможно е обаче броятъ на послухитѣ въ ЗСЛ. да е приетъ по обичая за броя на съклетвеницитѣ (*conjuratores*). Но така, както сж наредбитѣ за послухитѣ въ ЗСЛ., тѣ се отнасятъ до института свидѣтелски, а не съклетвенически.

Броятъ на свидѣтелитѣ, както се каза, споредъ ЗСЛ. е трѣбвало да бжде значителенъ: въ аяку лрю... не послушати безъ свидѣтель много. Еклогата знае само 4 души свидѣтели. Наистина, въ Зач. V. ст. 4 има 3, 5, 7, души свидѣтели, но тѣ сж за подписване, като свидѣтели при завѣщанията. Това ни дава право да правимъ прѣдположението, че броятъ на нашитѣ послухи е заетъ изъ народното обичайно право по броя на съклетвеницитѣ. Руското старо право знае по 2 свидѣтели отъ всѣка страна, — при личнитѣ оскърбления Въ врѣме на Псковската и Новгород.

судна грамота се говори само за единъ послухъ. Нашиятъ ЗСЛ. прѣдписва не по-малко отъ трима: „а наименѣ сего рока“. Въ сѣрбското право по ДЗ. не се вижда особна наредба за броя на свидѣлитѣ (които въ ст. 80 се смѣсватъ като че ли съ поротницитѣ), но отъ нѣкои паметници отъ по-късно врѣме се вижда, че 7 души свидѣтели (свидаци) сж клели „едном Богом и душом“ прѣдъ кметовѣтъ за убийство (Іован. 6).

Обязаността да прѣдставя свидѣтели е лежала на всѣка страна. Поне така се разбира отъ сравнителното изучаване на историческитѣ извѣстия въ старото право на славянитѣ. Отвѣтнага страна (обвиняемиятъ сжщо) могли винаги да протизопоставятъ свои свидѣтели противъ истцовитѣ.

Качествата, изисквани отъ послухитѣ, били слѣднитѣ: 1. да сж достовѣрни, „истинни и боящи се Бога“, казва ЗСЛ.; 2. вѣщи по случая, за който ще ги питатъ, — „нарочити“; 3. да нѣматъ омраза, нито тѣжба, нито прѣпирия съ лицето, за което ще свидѣлствуватъ, но да говорятъ самата правда.

Не могатъ да бждатъ свидѣтели: 1. тѣзи, които знаятъ нѣщо по слухъ (ст. 21. ЗСЛ.); 2. родители и дѣца, когато има да говорятъ едни противъ други; 3. съпруга противъ съпруга си.

Характерно е прѣдписанието въ послѣдната алинея на чл. 18 ЗСЛ. по списъка на Румянц. музей: Рабъ ли, свободникъ ли да послухъ биваетъ. Това прѣдписание е противно на онова отъ Еклогата. Излазя, че робътъ, който на българска земя е билъ освобождаванъ било чрѣзъ откупъ, било чрѣзъ отработване (чл. 19 ЗСЛ., *resp.* 20), е можалъ да бжде свидѣтель. Това потвърждава нашето мнѣние, че робътъ въ България не е билъ по своето юридическо и обществено положение такова безправно сжщество, такава *res* както въ Римъ.

Относително въпроса: да ли е могла жената да бжде свидѣтель т.е. послухъ, не се вижда нѣкое ясно посочване. Нѣкои руски историко-правници, като изхождатъ изъ становището за ролята на послухитѣ, като съклетвеници, утвърдяватъ, че жена не може да бжде послухъ. (Влад. Буд., 644). Въ нашето право, като приемемъ, че послухътъ е билъ свидѣтель, поне споредъ ЗСЛ., имаме и едно косвено посочване, че жената е могла да бжде послухъ: то е ст. 18 (Рум.

от която се казва, че съпруга не може да свидѣтельствува противъ съпруга си.

На лъжливитѣ свидѣтели прѣдстояло сжщото наказание, което би се паднало на лицето противъ или за когото свидѣтельствувайтѣ.

§ 6. Писмени документи.

За да се вѣрва на свидѣлитѣ изисквало се да даватъ клетва; за да се вѣрва на писменитѣ документи въ началото на появението имъ не е била достатъчна достовѣрността на писмото. Писменото доказателство е било едно нѣмо свидѣтелство, което имало нужда отъ одухотворение, отъ оживѣване чрѣзъ свидѣтелски показания. Двама или повече свидѣтели трѣбало да потвърдятъ това, за което се отнасяло писмото. По тоя начинъ прѣданието, свикнало съ свидѣлитѣ, не се отказвало отъ тѣхъ, и друго — поради неграмотността на странитѣ свидѣлитѣ освѣтлявали по-пълно характера и съдържанието на документитѣ. Поради това много отъ писменитѣ документи сж били приподписвани или подпечатвани отъ страна на свидѣтели. Това правило е общо за всички ранни процедури.

Писменитѣ доказателства иматъ значение прѣдимно за гражданския процесъ. Въ началото тѣ сж били само домашни или частни документи, дѣски и плочици, нѣщо като нашиятъ отколѣшни панакиди; по-сетнѣ сж се появили формални или крѣпостни записи. Въ Русия първитѣ документи не изключвали възможността нито отъ нужда на свидѣтелски показания, нито отъ Божий съдъ. Закрѣпването въ Псковъ ставало чрѣзъ оставяне книгитѣ въ козачезитѣ на черковата Св. Троица.

Въ старото ни право, подъ влиянието на каноническото право, както се види, у насъ ще сж се появили рано писменитѣ документи, а още по-рано сжществували рѣзки тѣ, ржбошитѣ. Писмени актове сж се съставяли главно по случай завѣщанията и даренията (приписванията) на недвижими имоти въ градоветѣ. Во врѣме на турското владичество такива документи не сж били рѣдкость. Такива сж били: диетицитѣ, (завѣщателни), прикохартти или антилози (зестрени актове), раздѣлителни, спогодителни и др. (Вижте С. С. Бобчевъ, Сборникъ на б. ю. о. II, стр. 179—181). Извѣстна часть отъ тѣзи книжа сж писани по грѣцки или съ грѣцки букви на български.

Влахобългарскитѣ (влашки и молдавски) хрисовули сж образци на писмени владалчески документи, съставени по старобългарски, подписани винаги отъ свидѣтели и писани отъ нѣкой граматикъ или логотетъ, който обикновено си казва името. (Писахъ Варнава в граду Букурещи месеца декемр. 14 пни в лѣт 1570. Венел., 186). Тѣ сж закрѣпвали прѣдимно за мѣнастиритѣ нѣкои подарявани недвижими имоти: (отчини, очини), воденици, винограде (лозя), бродове. Въ нѣкои отъ тѣзи актове, тѣ се наричатъ книги: Даде се ован книга у великомъ Вараду (Венелинъ. 50).

Ржбошитѣ (четелитѣ) сж играли значителна роль въ правоотношенията на старитѣ българи и сж били едно важно доказателство. Ржбошъ е призмовидна прѣчка дълга 20—60 сантим., дебела 1—2 сантим., състояща отъ 2 части: ма йка и щене (женско и мжско). Малката часть е като копия и се дава на длъжника, а голѣмата се пази у заемодавеца. Ржбоветѣ или рѣзкитѣ обозначаватъ числа, каквито може да се начертаятъ до 1000 и повече: I = 1, II = 2, III = 5, / = 5, X = 10, XXXXX = 50 или o = 50, X = 100 (то е кръстче съ дупчица), /|\ = 1000. Употрѣбавани сж били главно отъ бирницитѣ (кабзумалитѣ). Воденичаритѣ и хлѣбаритѣ ги употрѣбаватъ и до сега и нашето Гражданско Сждопроизводство е прѣдвидѣло особни наредби за условията на доказателствената сила на ржбошитѣ (вижте чл. чл. 394 и 395 ЗГС.).

Че у насъ е имало значително развитие на писменитѣ доказателства, личи отъ нѣкои народни изречения и поговорки: „приписано му“, „приписвамъ“, „искай да ти прѣпиши“ означава писмено закрѣпяване на прѣхвърлянето на извѣстенъ имотъ. „Запиши го да се знае“, „като се запише, то ще се помни“, казватъ.

§ 7. Сводъ и лице.

Освѣтнъ тѣзи доказателства старото славянско право, сжщо и българското, е знаело още нѣкои способности за издирване на прѣстѣпника или виновника на извѣстно уврѣждане. Такива сж: сводъ и лице.

Сводътъ (очна ставка), у чехитѣ — svod, е спосрѣщане, свиждане, своде, своге. Особно сводътъ се е употрѣбавалъ за издирване крадеца на добитѣкъ. Той е състоялъ въ

свѣдѣніето: Нѣщо е откраднато. Кой е крадецътъ, не се знае. Но у едного се улавя крадената вещь. Тоя е длъженъ да срѣщне тѣжителя съ оногози, който му е прѣдалъ тая вещь; тоя втори сжщо така сочи на трети и пр. до тѣ се свърши съ това, че едно посочено лице не може да каже отъ кого е купило или взело вещьта. Въ такъвъ случай послѣдниятъ посоченъ се счита за виновенъ, за крадецъ. Покупката въ чужбина или на публиченъ търгъ освобождава лицето, у което е намѣрена вещьта да прави сводъ. Въ първия случай, подозираниятъ се оправдава чрѣзъ свидѣтелството на пограничната власть, въ втория — чрѣзъ души е вници, съклетвеници, които сж присѣствували на явната проданъ. Интересни свѣдѣнія по прѣдмета на сводъ дава ДЗ. въ ст. ст. 180 и 193. Споредъ тѣзи наредби, у когото се намѣри нѣщо крадено трѣба да направи сводъ; не стори ли това, той плаща по закона. Когато посочениятъ каже: „купихъ отъ друга земя“, трѣба да го оправдаятъ съклетвеници; ако не — той плаща, вѣнъ отъ обезщетението, и глоба. За сводъ има особни наредби и въ „Руска Правда“ и въ чехския Конрадовъ законъ.

Лицето е *corpus delicti*. Отъ тукъ полицѣ, личи си гдѣ е виновниятъ. Лицето е познато у старитѣ руси и сѣрби. У руситѣ сж се появили отъ това думитѣ: личити, обличити, които обозначаватъ сжщото, що и нашето полицѣ си, личи си вече. Въ сѣрбското право обличение означава още и заварено, хванато прѣстѣпление; таг облични е крадецъ хванатъ съ лицето въ рѣка. Такива облични крадци и разбойници се наказвали съ ослѣпване и обѣсване (чл. 149, ДЗ.). Характерна е наредбата за лице въ ДЗ. (чл. 92). „Ако нѣкой познае лице у човѣкъ, а това бжде въ гора, въ пу-стошъ, трѣба да го докара въ първото село, да го порѣча на селото и да го даде на сѣдинтѣ. Ако ли въ такъвъ случай селото не прѣдаде тогозъ човѣка на сѣдинтѣ, то е длъжно да плати каквото рѣши сѣдътъ“.

§ 8. Пóтера и посочване.

Пóтера или пóтира е отиване по диритѣ на прѣстѣпника за да се открие той и накаже. Потерата се е проявявала въ двѣ направления: задружно и частно.

Като дружинна организация потерата е била много разпространена. До нея се прибѣгвало въ всичко врѣме на тур-

ското владичество. Тя се е устроявала отъ жителитѣ на едно или нѣколко села. Потерата имала своитѣ водачи.

Обикновено лицето, което е било нападнато или е узнало за появяването на единъ или повече злочинци, е правило покличъ, дигало врѣва, за да извѣсти така близки и съседни и да ги повика на помощъ. Почвала се потерата и, по инициативата на общинската или държавна власть, отивало се по диритѣ на злочинеца или нападателя, додѣ му се изгубяла дирята (стѣпкитѣ). Лицето, до чийто имотъ е достигнала дирята, било е длѣжно да покаже прѣстѣпника или да посочи нататѣкъ диритѣ му. На мѣстото, гдѣто се губи дирята, наставала углавната отговорность. Подозираното лице е било длѣжно чрѣзъ клетва да докаже, че то нито е извършило, нито знае, кой е извършилъ прѣстѣплението. Отсетитѣ пъкъ, кога се намѣрялъ истинскиятъ виновникъ, това лице се тѣжило за туна бѣда*). Въ сѣрбскитѣ паметници е позната думата потворщина — обезщетение, което се е давало на лицето, на което е била нанесена туна бѣда. (Јован., 7).

Редомъ съ диренето по стѣпкитѣ и потерата съществувало е и друго разузнавателно срѣдство: посочването, обаждането, наковлаждането. Въ старото сѣрбско право е съществувалъ институтъ на сок (посочвачъ), комуто за услугитѣ се е давала награда — сочбина. Длѣжността на сок'а е била не само да обади, да посочи дѣеца на едно прѣстѣпление, но и да докаже прѣдъ властѣта, че наистина посоченото отъ него лице е виновно. Тогава осѣдениятъ, освѣнъ припадащето му се наказание, заплаща обезщетенията и сочбината. Не може ли да докаже това, т. е., ако излѣзе, че е извършена една туна бѣда, сокътъ самъ плаща разноскитѣ и строго се наказва, като потворникъ (подправачъ, измамникъ) 166 чл. отъ ДЗ. казва: „Ако се открие, че нѣкой е потворникъ (измамникъ) и бѣди нѣкого чрѣзъ измама, лѣжа и сплетни, да се накаже, като крадецъ и разбойникъ“. Наказанието е било ослѣпяване и обѣсване (чл. 145). Соченето и сочителѣтъ напомнятъ сикофан-

*) Туна бѣда ще е била голѣмо нещастие за населението. Не току-тъй въ неговата житейска мѣдрость сѣ запазени пословицитѣ: Богъ да пази отъ туна бѣда; — Боже, опази отъ туна бѣда.

тътъ и сикофантията отъ старото гръцко право¹⁾. По-късно въ сърбското право сок означава и свидѣтель (сведокъ, Јованов., 8²⁾).

§ 9. Проклеване (анатема).

Старото общество е имало голѣмъ интересъ да се открие истинскиятъ виновникъ на извѣстно прѣстѣпно дѣяние защото съ него се засѣгалъ всѣки въ неговото икономическо състояние. Не се ли откривалъ виновникътъ, който да отговаря лично, настѣпвала колективната отговорностъ на селото, на общината, на жупата (околията), на владѣтеля на земята (болѣринъ, земевладѣлецъ), най-послѣ, — на държавата. Тамъ, гдѣто се намѣри лицето (*corpus delicti*), това мѣсто отговаря за извършеното прѣстѣпно дѣяние. Това е било старославянската уредба: р ж ка, пор ж ка, р ж ч ителство или ем чене, емство. Вънъ отъ тази економическа стрѣвъ, която е побуждала всички да дирятъ виновника, имало е и религиозни съображения. Прѣстѣпникътъ е и грѣшникъ; ако не се открие грѣшникътъ и накаже, за неговитѣ грѣхове могатъ да пострадатъ други, може да не даде Господъ берекетъ, да проводи болестъ, моръ. Но какъ да се открие тоя грѣшникъ?

И тукъ прибѣгвали до съдѣйствието на свѣрхчовѣшки сили, на духове и божества. Въ това се крие произхождението на проклеването (анатемата). Народътъ се събиралъ и проклевалъ (анатемосвалъ) незнайния злосторникъ, грѣшника. Слѣдъ това проклеване, очаквало се, че върховната сила ще накаже тоя непознатъ прѣстѣпникъ, че той ще заболѣе, и „не ще хароса“. Обикновено проклеването ставало при извѣстна тържествена обрядностъ. Присѣдствувалъ по

¹⁾ Вижте бѣлѣжката на 108 — 109 стр. тукъ въ Източниците.

²⁾ Вук Врчевич мисли, че сок е турска дума. Ал. Ивановичъ основателно, споредъ мене, уплѣтва къмъ славянската етимология думата: соча, суочити, посочвамъ очи на очи, отъ гдѣто суочиниѣ, суок, сок. У черногорцитѣ сокътъ се сматра като непочтенъ човѣкъ, защото за печалба издава другиго. Сок не трѣба да се смѣсва съ соѣе или соѣ: послѣдната дума означава данѣкъ за земята, плащана на господаря ѣ, и иде отъ латинското *soca*, *soccus* — плугъ. Дори за независимитѣ башинни се е давалъ соѣ и носила се е военната тегоба (чл. 42. ДЗ.).

нѣкждѣ и свещеникѣтъ, който първъ произнасялъ : „който е сторилъ това, да бжде анатема!“ Въ други мѣста викатъ: „да е проклетъ!“ — „да не види бѣлъ день“, — „да не види здравето си и кжцата му на прахъ да стане“. Въ много села по нашенско и до сега се посочватъ кжщи, разсипани и опустѣли, вслѣдствие на подобни проклевания (анатемѣ).*)

III. Изпълнение на рѣшенията и присждитѣ.

Въ естеството на най-ранното правдораздаване е било : 1. или самото обидено, пострададо лице да изпълни своята присжда, рѣшение; 2. или двѣтъ страни да се съгласятъ и потъкмятъ върху самото изпълнение.

На по-късното врѣме се дължи съзнанието за обезателната сила на всѣко присждено нѣщо. Много късно макаръ, но разбрало се, че рѣшението нѣма смисълъ, ако не се изпълни и ако на странитѣ, вслѣдствие на това неизпълнение, се допусне да прибѣгнатъ изново до саморазправа. Добро е било, когато и двѣтъ страни се съгласявали върху изпълнението; но, когато работата е отивала до тамъ, щото самъ тжжителтъ да прави изпълнението, това е било повръщане къмъ старото самоуправство.

Сждебнитѣ органи подирили и намѣрили рано една цѣлесобразна мѣрка за улесняване на изпълнението. Това било залогътъ и поржчителството. Съ това се почва вториятъ стадий въ развитието на изпълнителния процесъ. Още прѣди да се пристъпи къмъ състезанието на странитѣ и прѣди да се узнае, слѣдователно, смисълътъ на рѣшението, странитѣ даватъ единъ залогъ, както това се знае при изображения

*) Въ софийскитѣ села се срѣщатъ и до сега слѣди отъ тоя старъ народенъ обичай, наричанъ натемия и темия (отъ анатема). Около с. Маслово и до сега се посочватъ грамади камъни, наречени теминитѣ. Върху тѣзи грамади били хвърлени камъни отъ маса обществени обвинители и всѣки викалъ: проклетъ да е! по адресъ на незнаиния или подозирания прѣстѣпникъ. Въ искрешкия Балканъ има Понорски върхъ, който се нарича теминитѣ и за който съществува сжщото прѣдание. Хубавата епическа работа на народния ни поетъ Ив. Вазовъ „Грамада“ се дължи на единъ разказъ тѣсно свързанъ съ прѣданието и обичая за проклеването (анатемата).

отъ Хомира елински процесъ, при *actio sacramenti*, при чехското състезание прѣдъ сѣдебнитѣ посланици (споредъ описанието въ RLP.). Близко до залога е равносилното нему поржчителство, давано отъ близки до странитѣ лица, че тѣ ще изпълнягъ това, на което бжде осждена едната или другата страна. Поржчителитѣ се солидаризирали съ странитѣ.

Крайно интересно е изпълнението, вършено въ Русия, ако отвѣтникътъ не е удовлетворявалъ доброволно истеца, който добивалъ едно рѣшение, и съ него осжждалъ противника си. Наставалъ въ такъвъ случай моментътъ на правежъ, който ималъ за цѣль да въздѣйствува върху волята на осждения и да го накара да плати. Правежътъ състоялъ въ бой по краката прѣдъ сѣдебното мѣсто. Боятъ се продължавалъ всѣки день, додѣто сѣдитѣ засѣдавали и докато си отивали. Богатитѣ плащали, за да ги биятъ по-излека. Рѣшението отреждало и сроковетѣ за правежа: за всѣки 100 рубли дългъ правежътъ е могълъ да се продължи не повече отъ мѣсець. Ако прѣзъ тоя мѣсець отвѣтникътъ не удовлетворялъ истеца, вѣисканието се обръщало върху имота му. Въ такъвъ случай, прѣди всичко селището (дворъ-кѣща) и движимоститѣ на отвѣтницитѣ се оцѣнявали и давали на истцитѣ. Ако били осждени помѣщици и вотчинници, то вѣискането се обръщало и върху имота на зависимигъ отъ тѣхъ хора и селяни (X 201. 262). Ако длъжникътъ слѣдъ правежа се е оказвалъ несъстоятеленъ, тогазъ той е бивалъ прѣдаванъ на кредитора си „головою до выслуги“, т. е. до като му изплати всичко чрѣзъ работа. Служащитѣ люди не се давали „головою“ и правежътъ съ тѣхъ се отличавалъ по това, че тѣ прѣдставяли свои людие за правежъ надъ тѣхъ (Сергѣевичъ, 473).

По старото римско право всѣко рѣшение на сѣда е могло да бжде приведено въ изпълнение чрѣзъ *manus injectio*, или личното запиране на длъжника, слѣдъ дадения тридесетдневенъ срокъ, споредъ закона на XII таблици. Послѣдствията били много тежки, ако длъжникътъ не прѣдставялъ поржчителство: той билъ затварянъ у кредитора, а, щомъ и слѣдъ 60 дни дългътъ не билъ изплащанъ, кредиторътъ ималъ право да разполага съ длъжника.

Въ всички страни изпълнението минава, най-послѣ, въ рѣцѣтъ на специални сѣдебно-изпълнителни органи — сегашнитѣ наши сѣдебни пристави. Осжданото лице е длъжно да

се подчини на поканата, която му се прави отъ пристава да изпълни едно влѣзло въ законна сила рѣшение. Който не се подчини на тая покана, билъ е считанъ за виновенъ въ „непокорство“, и противъ него могли да се взематъ всѣкакви насилчески дѣйствиа, какъвто е билъ, напр., описаниятъ правежъ въ руското право. И Вислицкиятъ статутъ отъ 1348 г. и Полицкиятъ считатъ неподчиняващия се като заслужилъ всѣкакво самоуправство: дори той можелъ да бѣде лишенъ отъ имотъ и жилище чрезъ разграбване и разрушение.

Новото врѣме урежда постоянни правила за това, какъ да се постѣпва при изпълнението въ гражданскитѣ дѣла, и въ ГС. се прѣдвижда строго опрѣдѣленъ редъ, какъ да се върши, когато изпълнението не стане доброволно: какъ се продаватъ движимитѣ, недвижими имоти и какъ, най-сетнѣ, въ краенъ случай, може да се пристѣпи и къмъ личното задържане на осъдения за граждански искъ.

Въ стара България е имало специални органи по съдебното изпълнение. Тѣ сѣ поменаванитѣ въ ламегницитѣ глобари, глобници, севастии и прахтори. За севастии и прахтори ни говорятъ хрисовулитѣ Вирп. и Орѣховски (Стб. п. п., 149. 153. 160). На тѣхъ се запрѣтвява да се разправятъ съ глобитѣ въ областта на мѣнастирскитѣ владѣния.

Въ Вирпинския хрисовулъ се чете за слѣдното запрѣщение: „и ни сждити, ни свързати, ни глоба възяти, ни кои доходокъ възяти“. Това мѣсто би могло да се тълкува въ смисълъ, че слѣдъ сжденето е наставало моментъ за изпълнение, когато е ставало нужда да се прибѣгва до „свързати“ т. е. „вързване“ или запиране въ „темница“, а сжщо така и до вземане надлежитѣ присждени „глоби“. На севаститѣ и прахторитѣ се запрѣтвявало да вършатъ сждъ и изпълнение въ областта на мѣнастирскитѣ владѣния, отъ което слѣдва, че вънъ отъ тѣхъ тѣ сѣ били чиновницитѣ, на които била възлагана съдебно-изпълнителната служба.

Осъденото лице било длъжно да се подчини доброволно на изпълнението. Не направи ли това, то се подлагало на послѣдствията: затворъ и насилствено събиране глобитѣ, които носяли разни названия: вражда (фунъ), разбой, татъ, конска вражда, распустъ и др. Между друго, тоя редъ на изпълнение се потвърждава и отъ слѣдното мѣсто на хрисовула на Константина Тиха, даденъ на Вирп. мѣнастирь: „Нъ во

всякомъ дългу да сѣднѣть игуменъ настоящій и съ игуменовѣмъ отрокомъ да ся взима всакѣи дългъ. Кто ли се найде сѣднѣи чловѣкъ посиленъ и отрока да обвинить или га свезавъ безъ игуменева сѣда, бѣди на немъ клятва божия и святыихъ правовѣрныхъ царей да плати димоси (т. е. 9) златицъ..." (Стб. п. п., стр. 152).

— Потжжване прѣдъ по-горенъ сѣдъ.

Най-старото право не е знаало съврѣменнитѣ правни срѣдства за обжалване рѣшенията и присѣдитѣ. Въ Римъ апелъ се появи много късно, при империята; въ Франция апелътъ се зароди въ началото на XII стол.; а сѣдътъ за касация—още по-късно. Правото за касация на едно рѣшение е било атрибутъ на царската властъ въ Франция и влазяло въ кръга на дѣятелността на кралския съвѣтъ. Процедурата била уредена въ 1738 г., отъ гдѣто е била заета и въ други земи. Окончателно Франц. касационенъ сѣдъ се образувалъ въ врѣме на Учрѣдителното събрание 1791 г.; въ Англия апелътъ се е появилъ въ XIII ст., а въ Русия при Петра Велики. Касационнитѣ производства и сѣдилища въ Европа сж уредени по френски типъ.

Общиятъ характеръ на староврѣмскитѣ рѣшения е тѣхната неотмѣнливостъ, тѣхната единъ видъ непогрѣшимостъ. Рѣши ли сѣдътъ извѣстна тѣжба, право е рѣшилъ. Рѣшението се изпълнявало, защото то било изражение на висшата неоторима правда. Тази мисълъ се закрѣпила още повече, когато държавниятъ владѣтель се поставилъ като върховенъ правдораздавачъ. Той билъ едно небесно свѣтило, което свѣти надъ всички. Можела ли е тази негова правда да се оспорва?

Когато държавниятъ владѣтель, царътъ, издавалъ рѣшения и присѣди, тѣ не били нападаеми чрѣзъ никакво правно срѣдство, прочее, тѣ били неотмѣняеми. Но тоя владѣтель не винаги лично раздавалъ правосѣдието и издавалъ присѣди. Той билъ принуденъ да делегира за тази цѣль други лица. Нима и тѣзи делегати сж издавали неотмѣняеми присѣди?

У всички народи на старината, още въ ранното имъ правосѣдие се срѣщатъ недоволства отъ веднѣжъ издаденитѣ

рѣшения на разни сѣдебни органи. Тѣзи недоволства се проявявали въ оплаквания, които сѣ се правяли повече противъ самитѣ сѣдии, отъ колкото противъ рѣшенията имъ. Старитѣ законодателства сѣ допускали нѣкои потѣжвания, възъ основа на които е ставало единъ видъ прѣгледъ на издаденото рѣшение и ново прѣрѣшаване.

Въ Римъ во врѣме на републиката не е имало потѣжвания противъ издаденитѣ рѣшения. Но трибунитѣ можели да спратъ изпълнението на едно рѣшение. Отъ врѣмето на Августа се урежда една правилна система на потѣжвания противъ рѣшенията на всички чиновници до градския префектъ, противъ гр. префектъ до префекта на преторията или до императора. Въпросътъ е билъ уреденъ подробно при Иустиниана, когато всички апелации трѣбало да се подаватъ въ 10 дни слѣдъ рѣшенията. Но имало и много дѣла считани за окончателни.

Въ срѣднитѣ вѣкове потѣжванията противъ рѣшенията на феодалнитѣ владѣтели се подавали на синьоритѣ. Но — характерна за врѣмето подробностъ—за да може да се уважи подобно потѣжване, трѣбало е тѣжителятъ да тегли на дуелъ всѣки членъ на сѣда. Споредъ Салич. законъ за да се отмѣни едно рѣшение на рахинбургитѣ ставало нужда да се заведе дѣло противъ тѣхъ: *quod non secundam legem judicaverunt*. Ако въ новозаведеното дѣло се докажело, че рахинбургитѣ рѣшили криво, тогазъ тѣ били глобявани, а като послѣдствие било още и отмѣната на тѣхното рѣшение.

Въпросътъ за потѣжванията споредъ нашето старо право не е разработенъ и ние можемъ само съ прѣдположение и аналогия да заключаваме, че 1. въ духовнитѣ сѣдилища, на общо основание, е съществувало потѣжване, както по византийскитѣ наредби; 2. че по горнитѣ сѣдилища и власти сѣ били длѣжни да надзираватъ по-долнитѣ, а слѣдователно и при оплаквания противъ тѣхъ да прѣгледватъ издаденитѣ имъ рѣшения.

Трѣба да се забѣлѣжи, че тѣзи потѣжвания било по дѣла на черковнитѣ сѣдилища, било по такива на народнитѣ и държавни сѣдебни органи не сѣ могли да бѣдатъ отъ рода на сѣврѣменнитѣ апелационни или касационни жалби. Това сѣ били оплаквания противъ самитѣ сѣдии, а не противъ кривитѣ имъ рѣшения. Отъ нашето обичайно право сѣщо

така се разбира, че оплаквания е имало; но тѣзи оплаквания не ще сж били организирани, за да се даде чрѣзъ тѣхъ на народа едно удовлетворение въ възможнитѣ несправдания. Противъ несправедния сждъ на селския старѣя, оплаквали се прѣдъ всички прѣдни хора. Това неудовлетворително положение се е изразило и въ нѣкои крилати думи за народнитѣ теглила отъ турското владичество: „когато ти е кадията даваджия, Господъ да ти е ярдѣмджия;“ — „ако те е ядъ на българинъ, кѣлни го да се хване на давия“. И вѣроятно, тази трудна обстановка е накарала народътъ да изкаже своята оцѣнка за подобисто безсрѣдствено и безпомощно при сжденето положение чрѣзъ редица пословици, каквито сж напр.: Богъ високо, царъ далеко. — Ако не може съ правда, опитай се съ бравда.

Часть трета.

ИСТОРИЯ НА НАКАЗАТЕЛНОТО ПРАВО.

Литература: Къмъ посоченитѣ ръководства на Сергѣевичъ, Владимирски-Будановъ, Есменъ, Брисо, Шулте, Брюнеръ и съчиненията на Иванишевъ, Ланге, Charles Letourneau (*L'évol. juridique*), Новаковичъ, Флорински, Зигель (по ДЗ), Богишичъ, Х. Иречекъ, струва да прибавимъ:

Poge, Ueber das Gerichtswesen der Germanen. 1830;

Вилда, Das Strafrecht der Germanen;

Фр. Миклошичъ, Die Blutrache bei den Slaven. Wien. 1887;

R. Hube, Wrozda, wrozba i pokora. Studium s hystorii prawa karnego. Warszawa, 1884.

Д-г Fr. I. Spevec, критическа студия върху трудоветѣ на Р. Хубе, П. Мухичъ и Вождаръ Петрановичъ. Трудътъ му носи слѣдния насловъ: Romuald Hube, Wrozda, Wrozba i pokora. — Pavao Muhic: O razvoju pravnih idea u obće i napose u području prava kaznenago; — Bozidar Petranovuić, O osveti, mirenju i vrazdi. Ocenio D-г Fr. I. Spevec. Стр. 114. Z. 1885.

Ив. Собѣстіянскій, Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства, Прага. 1886.

М. М. Ковалевскій, Законъ и обычай на Кавказѣ. 2-й томъ.

С. Д. Гальперинъ. Очерки первобытнаго права. СПб. 1893.

Г. Дананловъ, Единъ памятникъ на староб. право;

С. С. Бобчевъ, Старобълг. правни паметници;

Сжщиятъ: Сборникъ на бълг. юрид. обичаи;

Сжщиятъ: Крумовото законодателство. Изв. на Истор. Дружество. Кн. II. 1906.

Д. Мариновъ, Жива старина. Шеста книга. Народно карателно (углавно) обичайно право. София. 1907.

Наказателното право въ днешно и старо врѣме.

Наказателното право е сборъ отъ наредби, които прѣд-виждатъ прѣстѣпнитѣ дѣяния и опрѣдѣлятъ правнитѣ имъ послѣдствия—наказанията. Прѣстѣплението е наказуемо нарушение на установения въ държавата правенъ редъ. Тѣй като този редъ се установява отъ закона, то прѣстѣплението е нарушение на закона. Наказанието е възмездие, което се налага за извършеното прѣстѣпление отъ надлежната държавна власть — съдебната; дѣецътъ на прѣстѣплението въ сжщо врѣме отговаря и прѣдъ частното (потърпѣваше) лице за нанесенитѣ нему врѣди.

Чертитѣ, които опрѣдѣлятъ едно прѣстѣпно дѣяние сѣ субективни и обективни. Първитѣ прѣдполагатъ у дѣеца съзнанието за това, що той върши, и злата воля. Само ако дѣецътъ е искалъ да достигне именно тѣзи прѣстѣпни цѣли, които е достигналъ, само когато е съзнавалъ сетнинитѣ отъ вършеното, той е виновенъ. Та и самото присѣствие на съзнанието е на степени. Не всички субекти разбиратъ правилно това, което вършатъ; едни врѣменно (състояние на афектъ), други повече или по-малко пълно губятъ това съзнание (при разнитѣ душевни страдания). Възрастта също влияе върху съзнанието. И волята въ своята дѣятелность е подложена на разни измѣнения; нѣкой напада съзнателно на чуждото право, но безъ да има зла воля: при крайна необходимость, необходима отбрана и състояние на принуждение. Въ тѣзи общи черти се заключава днешното наказателно-правно учение.

Отъ обективно становище, наказателното право се отличава отъ другитѣ области на правото не толкова ясно и точно. Всѣкакви правни норми могатъ да бѣдатъ прѣдметъ на прѣстѣпно нападение; но само нападенето върху личнитѣ права (не по правомѣрно упълномощаване отъ страна на държавата), т. е. върху живота, здравето, честта и свободата на лицата, е винаги отъ углавенъ характеръ. Колкото се отнася до имотнитѣ права, тѣ могатъ да бѣдатъ обектъ както на углавна неправда, така и на граждански искания. Тукъ могатъ да бѣдатъ углавни и граждански нарушения. Човѣкъ не може да изпълни едно взето задѣлжение, не може на врѣме да плати дълга си; това е нарушение на право; но то не е прѣстѣпно дѣяние, а гражданско правонарушение. Углавнитѣ правонарушения се наказватъ; гражданскитѣ не водятъ къмъ наказания, а само къмъ заплащане врѣди. Углавната област на дѣяния може да бѣде опрѣдѣляна само съ посоченитѣ субективни бѣлѣзи (т. е. да ли дѣецътъ съзнателно и съ зло намѣрение напада чуждото право). Чрѣзъ углавни наказания се запазватъ и правата на самата държава и на другитѣ съюзи, които тя поддържа.

Погледнемъ ли на наказателното право отъ становището на тия черти, трѣба да кажемъ, че схващането му въ старо врѣме се е отличавало значително отъ сегашното. Въ разнитѣ стадии на човѣшкото развитие понятията за прѣстѣпления и наказания сѣ различни.

Размѣрътъ на наказателното право въ старитѣ обичайни и законодателни кодекси е много по-голѣмъ отъ тоя на гражданското право. Въ нѣкои стари закони за това послѣдното едва се поменава. Наистина, въ XII таблици се срѣща едно по-особно внимание къмъ наредби отъ гражданско-правенъ характеръ, но и тукъ има доста прѣдписания за удовлетворения на поврѣди. Колкото е по-старъ единъ кодексъ, казва Менъ, толкозъ повече и толкозъ по-подробно е изложенъ въ него углавниятъ отдѣлъ. Малкиятъ обемъ на гражданско-правни наредби въ старитѣ кодекси Менъ отдава главно на недостатъчното развитие на правото на личността, на собствеността, на наслѣдството и на договоритѣ (Менъ, Древ. пр., 288).

Относително разпрѣдѣлянето по важностъ на прѣстѣпнитѣ дѣяния, старото право сжщо се е отличавало отъ сегашното. Въ всички нови законодателства се допуска различие между противозаконнитѣ дѣйствия, насочени противъ държавата, които засѣгатъ обществения редъ, и противозаконнитѣ дѣйствия, които сж насочени противъ отдѣлнитѣ лица. Колко и да не сж точно приложими напълно, но бихме могли да употребимъ за това терминитѣ *crimen et delictum*. Старото наказателно право не знае такива категории прѣстѣпления; то е право на възмездие за причиненитѣ врѣди.

Интересътъ на частнитѣ потърпѣвши лица е билъ ржководещето начало въ прѣслѣдванията на всички тогавашни прѣстѣпни дѣяния, изразени въ уврѣждания и цѣнени по размѣра и по важността на самата поврѣда.

И опрѣдѣлянето важността на прѣстѣпното дѣяние, и опрѣдѣлянето размѣра на наказанието се поставяло въ зависимостъ отъ становището на пострадалото лице. Нему била причинена пакостъ, зло, поврѣда; това стигало за да се домогва до наказанието на виновника, до искането отъ него възмездие. На това, което сега се нарича вътрѣшна страна, психически или мораленъ елементъ въ прѣстѣпното дѣяние, иначе казано, на степенъта на съзнанието и на волята на дѣйствуващото лице, старото право не е обръщало никакво внимание.

Въ отдѣлитѣ за прѣстѣпленията и наказанията ние ще се повърнемъ и ще допълнимъ разликитѣ между староврѣмското и сегашното схващане единитѣ и другитѣ.

I. Прѣстѣпления.

§ 1. Понятие за прѣстѣплението въ старо врѣме.

Ако въ днешно врѣме прѣстѣплението е нарушение на закона, или на правния редъ, който е установенъ отъ него, въ старо врѣме подобно понятие било непознато. Самата дума прѣстѣпление (*crimen*) не е била позната. Въмѣсто тоя терминъ у старитѣ славяни употрѣбавали думитѣ: пакостъ, обида, зло. А въ тѣзи думи се крие схващането на прѣстѣплението, като материална поврѣда. Всѣко врѣдително за нѣкого дѣйствиe е било прѣстѣпление. Въ старо врѣме не различавали углавнитѣ и граждански правонарушения; пакостъ било и убийството, пакостъ било и неплащането на дългъ. Причината на това смѣсване е ясна; тя се крила въ самата оцѣнка на прѣстѣпното дѣяние. Въ най-старо врѣме съзнателната воля не се е вземала никакъ въ внимание при оцѣнка на прѣстѣплението. Искалъ ли е или не виновниятъ да причини извѣстна поврѣда, било е безразлично. Пострадалото лице и неговитѣ близки сж се подигали противъ всѣко нарушение на правото, при всѣка обида. Саморазправата слѣдвала въ състояние на раздражение. Размѣрътъ на възмездieto зависѣлъ отъ субективния възгледъ на пострадалия. Тукъ отсъствувало понятието за зла умисль, за случайна вина. Пжтешественици описватъ, че нѣкои диваци си отвърщатъ чрѣзъ мѣсть не само на хора, но и на животни, па даже и на неодушевени прѣдмети. А дирки отъ подсъбни възгледи се срѣщатъ и въ по-ранно врѣме. За това ние намѣрваме остатки въ писанитѣ законодателства не само на дълбоката старина, напр. у еврейтѣ, въ Моисеевото законодателство, но и въ по-сетнѣшно врѣме, въ германскитѣ закони, въ законитѣ на салическитѣ франки и пр. Моисеевото законодателство е било възприето наедно съ номоканона въ много страни. Наказвали сж животнитѣ, както и хората, за убийство. По салическото право, стопанинътъ на животното, причинивше врѣда, заплаща пълна кръвнина (вражда), като за убийство: той давалъ $\frac{8}{4}$ или $\frac{1}{4}$ кръвнина и самото животно. Въ Англия подлагали на наказание до миналото столѣтие животни и дори неодушевени прѣдмети. Въ Франция въ XIV—XVI ст. ст. сждили гжсеницитѣ и скакалицитѣ. За извършенитѣ отъ тѣхъ прѣстѣпни дѣяния

сждилищата произнасяли противъ тѣхъ присъди. Самитѣ гженици и скакалци били прѣдставяни на сжда отъ особна защита, която произнасяла дълги рѣчи въ тѣхна полза противъ обвинението.

Трѣбвало да мине много врѣме за да се извърши голѣмиятъ прѣвратъ да се гледа на прѣстѣплението не съ очитѣ само на интереситѣ на частното потърпѣвшее лице, а сящо така и да се подложи на оцѣнка и волята на дѣеца на прѣстѣплението.

§ 2. Субективниятъ елементъ на прѣстѣпното дѣяние.

Стожерътъ, около който се е въртѣла цѣлата област на прѣстѣпленията, въ старо врѣме, била материалната поврѣда на потърпѣвшитѣ лица. Споредъ важността на тая поврѣда се е цѣнило и прѣстѣпното дѣяние. Това състояние не е траяло на всѣкадѣ еднакво дълго врѣме. Има народи, у които законодателствата сж обърнали доста рано внимание върху оцѣнката на субективния елементъ, на съзнателната воля при извършване на извѣстни прѣстѣпни дѣяния.

У насъ силното влияние на римско-византийското право чрѣзъ Номоканона (или Кърмчаята) довело до много ранната оцѣнка на вътрѣшната страна на прѣстѣплението. Това влияние се е проявило не само въ ЗСЛ., но слѣди отъ него ние срѣщаме още въ RPN.

Българскитѣ пратеници при папа Николая II, между другитѣ въпроси, що му задали, питали го още: какъ да се постѣпва съ неволнитѣ убийци (30-й въпросъ); какъ да се постѣпва и съ тогозъ, който би причинилъ нѣкому рани или смъртъ въ пияно състояние (856 въпросъ).

Доста е да се прочете стат. 15 отъ ЗСЛ. за да се види, че неговиятъ съставителъ е различавалъ психическия елементъ или вътрѣшната страна на прѣстѣпното дѣяние. Въ тази статия се разправя именно, за умишлено и прѣдумишлено, непрѣдпазливо и случайно прѣстѣпление. Законосъставителътъ е прѣдвидилъ разни случаи на палежъ и, споредъ степента на участието на злата воля или отсъствието ѝ, той е наредилъ и надлежитѣ послѣдствия. Смъртъ се прѣдвижда за умишленно подпалване; съ обезщетение само се наказва дѣецътъ, ако по непрѣдпазливостъ причини пожаръ на чужда

нива или лозе (сжщо ако е извършилъ това въ невѣдѣние или младостъ). Не се осжда тоя, който е взелъ всички мѣрки, а не можилъ да изпрѣвари пожарътъ. Сжщо не се осжда и оня, на когото домътъ се запали отъ грѣмъ, а послѣ пожарътъ прѣмине у близкитѣ му съсѣди.

Формалниятъ възгледъ върху прѣстѣплението т. е. оцѣната му, като нарушение на закона, а сжщо и вземането въ внимание на субективната страна или психическия елементъ по тоя начинъ засегнало много рано писаното ни право; но тоя възгледъ не надникналъ много дълбоко въ обичайното право. Народниятъ правогледъ продължавалъ своя старъ пътъ; но черковнитѣ сѣдилища се съобразили съ новото течение и постепенно влияяли и върху народнитѣ маси. Нарушението на писаното въ закона взело да се счита за прѣстѣпно дѣяние. Нарушението на прѣдписаното въ каноническитѣ книги било грѣхъ. Прѣстѣпното дѣяние и грѣхътъ по нѣкога се смѣсвали. И за едното и за другото имало възмездие, имало наказание. И до сега въ обичайното право грѣхътъ играе важна роль. Народътъ нарича грѣхъ извѣстни дѣяния, които подлежатъ повечето на наказание отъ Бога, а законътъ ги не лови (работене въ празникъ; ядене блажно въ постъ); лошата работа се наказва и отъ закона, па може да бжде и грѣхъ, напр. убийството, палежътъ, кражбата, обирътъ. Макаръ и да е смѣтно това схващане у народа, той различава грѣха отъ прѣстѣплението по това, че за едното чака наказание тамо горѣ на небето, когато за прѣстѣпление законътъ наказва още тукъ на земята. Характерно е при това, че народътъ не приема за грѣхъ, а само като прѣстѣпления: да укриешъ отъ бегликъ, отъ десетъкъ, да убиешъ зълъ турчинъ или изедникъ българинъ (ЖС. VI 25—28).

§ 3. Съставъ на прѣстѣплението.

За състава на едно прѣстѣпление сж нужни: 1. субектъ, 2. обектъ и 3. самото прѣстѣпно дѣйствие.

а. Субектъ на прѣстѣплението.

Субектътъ на прѣстѣпното дѣяние е неговиятъ дѣецъ, който го е извършилъ. Въ днешно врѣме такъвъ може да бжде само човѣкъ. Споредъ най-новото правно учение юридическо лице не може да бжде субектъ на прѣстѣпление. Всѣки човѣкъ лично отговаря за своето дѣяние.

Въ старо врѣме, както се каза, животни и дори неодушевени прѣдмети се считали за субекти на прѣстѣпни дѣяния. Сжщо такива сж могли да бждатъ и юридическитѣ лица: задругитѣ, общинитѣ, жупитѣ, областитѣ, държавата. Въ старо врѣме углавното право различава субектитѣ на прѣстѣпнитѣ дѣяния по тѣхното социално положение; робитѣ, не бидейки правни субекти, не сж били и субекти на прѣстѣпления. Ступанинѣтъ отговарялъ зарадъ тѣхъ. Не само по римското право робитѣ, но и по руското холопитѣ не се считали отговорни за извършенитѣ отъ тѣхъ прѣстѣпления.

Бихме могли да приведемъ голѣмъ брой данни за да се види, какъ въ старото право наистина робѣтъ е билъ лишенъ отъ качеството да бжде субектъ на прѣстѣпно дѣяние. Той е билъ най-напрѣдъ безотговоренъ и покритъ съ личността на своя господарь. Еднакъвъ почти, въ това отношение, е възгледѣтъ на староелинското и староримското право. Салическиятъ законъ носи една промѣна: той държи отговорни и господаря, и роба. Ако робѣтъ обаче е хванатъ *en flagrant délit*, ступанинѣтъ се освобождава, защото потърпѣвшиятъ е могълъ да се разправи съ него на мѣстото. Ако робѣтъ не е заваренъ върху прѣстѣплението, господарѣтъ на роба — на руския холопъ сжщо — не рачи ли да плати обезщетение за извършеното му прѣстѣпно дѣяние, прѣдавалъ самия виновенъ робъ на уврѣденото лице. Това сжщото правно отношение е прѣписалъ съставителѣтъ на нашия ЗСЛ. изъ Еклогата (16, 34 слав. прѣводъ, а 17, 12 грѣцкия текстъ), като го прѣнесълъ, ако и безъ никакво значение, върху българска почва (чл. 26 ЗСЛ.).

Субекти на прѣстѣплението могатъ да бждатъ нѣколко души. Въ такъвъ случай имаме съ участие въ прѣстѣплението. Нашето сега дѣйствуваще наказ. право знае: 1. непосредственитѣ извършители; 2. подбудителитѣ и 3. помагачитѣ. Непосредственитѣ дѣйци и подбудителитѣ, които сж дѣйствували чрѣзъ облаги, заплашвания, злоупотреба на власть или инакъ, се наказватъ еднакъво съ сжщото наказание, което законѣтъ прѣдвижда. Помагачитѣ се наказватъ въ умаленъ размѣръ. Старитѣ славянски законодателства, напр. Руската Правда знаятъ само прѣстѣпно другарство и наказватъ всѣки прѣстѣпникъ еднакъво. Въ втората Правда (Ак. 40) се чете: „если 10 человекъ украли одну овцу, то каждый пла-

титъ по 60 рѣзанъ продажи“. Пространната РП. (Кар. 38, 39) изяснява: „за кражба на добитъкъ изъ хлѣвъ или ограда, ако е кралъ единъ, плаща 3 грив. 30 куни, ако ли крадцитѣ сж много, то всѣки плаща по толкозъ: по 3 гр. и 30 куни“.

Още въ Крумовото законодателство ние срѣщаме старо-българския възгледъ върху съучастието. Съгласно съ ст. 2 помагачитѣ сж били наказвани съ по-намалени наказания отъ прямитѣ дѣйци. Ако на крадеца се строшавали свиркитѣ на краката, то на укривателитѣ му — негови помагачи — се конфискувалъ имота. Наказанието е било жестоко, но то е разчитвало на цѣлесобразность.

6. Обектъ на прѣстѣпленieto.

Обектътъ на прѣстѣпленieto е прѣдметътъ, по отношение на който е извършено дѣянieto; ако прѣстѣпленieto вече е добило формаленъ характеръ, то подъ обектъ може да се разбиратъ и нормитѣ, що уреждатъ нарушеното право.

Като сравнимъ съврѣменното схващане на обектъ на прѣстѣпното дѣяние съ староврѣмския възгледъ, ще видимъ, че тогавашниятъ кръгъ е билъ много по-тѣсенъ. Редица сегашни обекти тогава сж били незначайни като такива.

Прѣди всичко въ извѣстни народни правди държавата и черковата не сж се считали за обекти на прѣстѣпни дѣяния. Понятieto за държавата и черковата като обекти на прѣстѣпление се появява по-късно, развива се наедно съ развитieto на самото схващане за държавата.

Само физическитѣ лица влазали въ кръга на обекти. И тукъ се правило извѣстно ограничение. Човѣкъ, който не обладалъ достоинството на лице т. е. робътъ не е билъ обектъ. Да убие нѣкой робъ „безъ вина“ е било само едно изтрѣбване на чуждъ прѣдметъ. Считало се, че подобното дѣйствие е било обърнато не противъ лицето на роба, а противъ имотнитѣ блага на неговия стопанинъ. Убийството на собствения робъ е било ненаказуемо, убийството на чуждъ робъ е водяло къмъ извѣстно обезщетение и къмъ глоба, както, впрочемъ, е било и кога нѣкой умъртви конь или други добитъкъ на нѣкого.

Познато е нареждането на Руската Правда: „а въ холопѣ и рабѣ виры нѣтъ“, отъ което нѣкои историкоправници

(Вл. Будановъ) справедливо вадятъ доказателство, че въ това врѣме холопитѣ не сж се считали за обекти на прѣстѣпление, и че убийството имъ не е било нѣщо повече отъ едно изтрѣбление на чуждо благо. Това е било редъ и у нѣкои отъ сѣвернитѣ правди.

Старото право е степенувало и различавало лицата, като обекти на прѣстѣпното дѣяние, 1. спроти тѣхното обществено положение; 2. спроти пола имъ.

Дори Душановиятъ Законъ прави разлика когато се отнася за обиденъ великъ болѣринъ (властелинъ) и малкъ болѣръ (властелинчичъ). Ако великъ болѣринъ обиди малкия, плаща 100 перпера; ако малкиятъ обиди великия—плаща 100 перпера и се бие съ тояга (чл. 50). Колкото по въпроса за пола, варварскитѣ правди съдържатъ различни наредби: едни прѣдписватъ за убиване на жена по-тежка вражда, други еднаква, а трети дваждъ по-малка. Славянскитѣ законодателства въ това отношение сжщо така не сж еднакви, но често се забѣлѣзва едно грижливо отнасяне къмъ честта, живота и здравето на жената.

Споредъ ДЗ. жената, въ отсъствието на мъжа си, не е могла да бѣде викана на сждъ. Нѣма ли мъжътъ въ къщи, въобще викане на сждъ не можало да стане, жената обаче била длѣжна да съобщи на мъжа си, че сж го дирили (104).

Сжщо така и нѣкои норми, които сж тѣсно свързани съ обществено-държавенъ и религиозенъ строй, не сж били познати нито на старото право въобще, нито на българското въ частностъ. Съврѣменната законодателна власть, като смѣта всѣко важно посѣгане върху нравствено-правния редъ за прѣстѣпно дѣяние, урежда за това и извѣстно наказание. Въ старо врѣме, като се изхождало отъ частно-правното становище на причинена поврѣда, въвъ подобни нарушения не виждали прѣстѣпно дѣяние. Едва въ новото сравнително врѣме углавниятъ законъ прѣдвижда наказание за нарушения на наредби, ограждащи достоинството на прѣдставителитѣ на власть и черкова и създава нови видове прѣстѣпления, като запрѣтѣва безразлични нѣкои дѣяния съ цѣли полицейски и финансови (напр., да не се носи орѣжие, да не се прѣнасятъ изъ една държава въ друга извѣстни прѣдмети безъ прѣдварително обезмитване и пр.).

в. Прѣстѣпно дѣяние.

Самото прѣстѣпно дѣяние може да се разгледва отъ двѣ страни: 1. отъ вѣтрѣшна или субективна страна т. е. до колко е изразена въ дадено дѣяние злата воля на дѣеца за достигане прѣстѣпната цѣль, 2. отъ вѣншна страна т. е. до колко самото дѣйствие се е проявило на явѣ, т. е. напълно ли човѣкъ е извѣршилъ това, което е искалъ да стори, или не е довелъ до край своето намѣрение.

1. Прѣстѣпно дѣяние, гледано отъ вѣтрѣшна страна. Старитѣ обществени сѣюзи, до тогазъ поне, додѣто сѣ били още родовни, гледали въ прѣстѣплението само една поврѣда, безъ да правятъ другъ психологически анализъ на прѣстѣпното дѣяние. Сѣзнателността или безсѣзнателността на дѣйствието, присѣтствието на афекти, които сѣ опрѣдѣляли волята на прѣстѣпника, всичко това като да е било неважно и безразлично за потѣрпѣвшиѣ близки и роднини. За тогавашното врѣме важно е било да се оградятъ и удовлетворятъ интереситѣ на родовния сѣюзъ, на задругата, и грижата за тая цѣль е била не само рѣшаваща, но поглѣщала всички други сѣображения при оцѣнката на едно извѣршено прѣстѣпно дѣяние.

Споредъ степенъта на участието на волята и сѣзнанието въ дѣянието, прѣстѣпленията могатъ да бѣдатъ: 1. случайни, 2. непрѣдпазливи и 3. умишлени. Тукъ имаме работа съ 1. casus, 2. culpa и 3. dolus.

1. Случайнитѣ дѣяния въ днешно врѣме не се наказватъ, защото въ тѣхъ не се проявява човѣшката воля. Тукъ дѣецътъ не е могълъ да прѣдвиди послѣдствията отъ дѣйствията. Въ стари нѣкои народни германски правди, по прѣживѣлки отъ най-старо врѣме, когато всѣка врѣда е била наказуема, сѣщо и въ РП., случайното убийство се наказва, но по-слабо отъ колкото умишленото. Трѣбвало е да мине много врѣме за да се усвои правата мисль, че не може углавно наказуема виновностъ да има за нѣкого, ако случайно е извѣршена пакостъта.

2. Непрѣдпазливитѣ дѣяния сѣ тия, при които човѣкъ иска дѣйствието, но не добитото послѣдствие, макаръ то да е могло да бѣде прѣдвидено. Нашето наказателно право счита дѣянието за непрѣдпазливо, ако виновниятъ, който го

извършва, макаръ и да е прѣдвиждалъ послѣдствията му, е мислилъ да ги прѣдвари, или и да не ги е прѣдвиждалъ, могълъ е или е билъ длъженъ да ги прѣдвиди (чл. 40 НЗ).

Нѣкой не желалъ да извърши правонарушение, но билъ небрѣженъ и то настъпило. Въ такъвъ случай се гледа, до колко се е проявила небрѣжността, била ли е тя малка, по-голѣмка (срѣдня) или груба и, спроти това, наказанието се степенува. Ето три случая на разностепенна небрѣжностъ: 1. човѣкъ върши дѣйствие, което, само по себе си, е свършено невинно, но което има за послѣдствие нарушението на чужди права. Тази слаба небрѣжностъ граничи съ случайностъ. За такова дѣяние слѣдва най-малкото наказание. 2. небрѣжността се счита за по-голѣма и се наказва повече, когато е послѣдствие отъ дѣйствия, сами по себе запрѣтени, като небезопасни. Стрѣлянето изъ прозорецъ е дѣйствие само по себе запрѣтено за прѣдпаза на обществената безопасностъ. Нараняването при такъвъ случай се наказва по-тежко отъ колкото въ първия. 3. ако човѣкъ се сбие, удари нѣкого и резултатътъ отъ това е смъртъ, настъпва послѣдствие отъ прѣстѣпно дѣйствие. Този е най-тежкиятъ видъ небрѣжностъ, свързана и съ най-тежка отговорностъ. Въ този случай виновниятъ се наказва, не за послѣдницитѣ отъ своитѣ дѣйствия, а за небрѣжността. Отъ казаното по-рано се знае отношението на старото право къмъ непрѣдпазливитѣ дѣяния. За тѣхъ въ най-ранно врѣме се е отговаряло спроти характера и размѣра на причинената поврѣда. Осетинцитѣ и до сега наказватъ съ кръвна мѣстъ тогозъ, който при бой съ неприятели или на ловъ неволно убие или рани нѣкого. Ако нѣкое дѣте неволно бѣде попарено съ гореща вода и умре, виновниятъ плаща кръвната плата.

3. Умишленитѣ прѣстѣпни дѣяния сж тѣзи, при които човѣкъ е добилъ послѣдствия, каквито е искалъ или допускалъ. Човѣкъ искалъ да убие, искалъ да открадне, — убилъ, открадналъ. Тукъ съществениятъ елементъ е съотвѣтствието между волята и добития резултатъ. Самитѣ умишлени дѣйствия се дѣлятъ на: просто умишлени и прѣдугишлени. Въ първия случай изпълнението се проявява веднага съ мисълта и волята, въ втория — човѣкъ обмисля и скроява по-напрѣдъ плана на дѣйствието си. Тѣй като

въ втория случай прѣстѣпната воля се проявява по-усилено, то и наказание се прѣдвижда по-голъмо.

При все че раннитѣ обществени съюзи не сѣ знаели за тоя тънъкъ анализъ на прѣстѣпното дѣяние, ние се срѣщаме у нѣкои стари законодателства отъ твърдѣ ранно врѣме съ оцѣнката на участието на волята. Въ нѣкои ранни законодателства се е почнало съ това, че за умишленитѣ прѣстѣпни дѣяния се е вземалъ не само откупъ (вражда, головничество, файда), но и углавни глоби (*fredus*), а за неумишлената врѣда — вземало се само откупъ. Така е било въ скандинавскитѣ закони, така е било и въ континенталнитѣ варварски правди. Въ нѣкои славянски памятници (Руска Правда) при оцѣнка на участието на волята се поставятъ чисто външни бѣлѣзи: извършване на убийство въ разбой или на пиръ. Въ всѣки случай, и тукъ се почва едно дѣление на убийство: умишлено (въ разбой) и небрѣжно (въ пиръ, при свада). Това сѣщо ние срѣщаме и въ нашитѣ ранни писани паметници. Още въ RPN. ние срѣщаме посочвания за убийство: волно и неволно (RPN. 30), убийство или нараняване въ лияно състояние (85). А въ ЗСЛ. — гдѣто прѣстѣпното дѣяние се нарича обидъ — ние имаме подробната относително пожара статия 16-а, която ни изброява цѣлата лѣстница на разностепенно участие на прѣстѣпната воля. Тази статия прѣдвижда когато палежътъ е извършенъ при умисълъ и даже прѣдумышленостъ: иже зѣ етери вражди, ли разграблениа дѣля имѣния; прѣдвижда, когато палежътъ е извършенъ при „невѣдѣние“ или поради „младость“, а сѣщо при небрѣжностъ „ли облѣнивая“; най-послѣ прѣдвижда и случайното подпалване, кога отъ „тоучи зажигается храмъ... яко внезапноу бывшу пожьжению, томоу не осуждается“.

По-нататкъ, като разгледваме прѣстѣпнитѣ дѣяния все отъ вътрѣшна страна, ще се обърне внимание на извѣстни особни условия, при които или съвсѣмъ се отстранява наказуемостта на оновова, който е извършилъ правонарушението, или само се облекчава размиѣрътъ на наказанието, прѣдвидено за противизаконното дѣяние. Тѣзи условия могатъ да бждатъ 1) въ външнитѣ обстоятелства, подъ влиянието на които човѣкъ дѣйствува; 2) въ самия човѣкъ, въ състоянието на неговия духъ.

Най-напрѣдъ за нѣкои отъ първитѣ: а. състояние на неизбѣжна отбрана. Тя състои въ това да се от-

блъсне противозаконото и непосредственото нападение върху личността или имота на нападнатия или другото. Дѣянieto, извършено при такава неизбежна отбрана, не се наказва. Признацитѣ на неизбежната отбрана сж: 1. да има незаконно нападение; 2. да има наличност на опасност. Ако сждебниятъ приставъ посѣгне да арестува нѣкого за дългъ по сждебно рѣшение или посѣгне да му продаде имота — не може да се противопостави неизбежна отбрана. Ако нѣкой заплаши нѣкого, че той кога-кога ще го убие, за отблъсване на такава възможна въ бждещето опасност, не може да се убива веднага заплашителя.

Въ старо врѣме, особено при сжществуването на родовитѣ съюзи и задруги, когато кръвната мѣсть е била ржководящъ обичай, не е могла да сжществува неизбежна отбрана. Кръвната мѣсть, като много по-широко понятие, е поглѣщало и това право. Правото да се убива крадеца при заварване е било право на мѣсть, което по-късно е почнало да се ограничава. Доказателство ние срѣщаме въ ст. 18 на ЗСЛ. Тя проважда лицето, което познае своя вещь у нѣкого, да се обърне къмъ властѣта за да получи правото си. Правото да се убива крадеца, като прѣживѣлка на староврѣмското право на кръвна мѣсть, е било ограничавано постоянно въ Русия и южнославянскитѣ земи и подъ влиянието на византийското право. Ако стопанинѣтъ, веднѣжъ хваналъ крадеца и така го правялъ безврѣденъ, той вече не можалъ да го убие безнаказанно. Това правило се срѣща още въ Моисеевитѣ закони: „Ако се завари крадеца (татъ) като дѣйствува, може да бжде убитъ, безъ да е отговоренъ убившиятъ го. Но ако изгрѣе на него слѣнце, повиненъ е да умре.“ Интересна е редакцията, въ която се е възприела тази наредба въ Руската Правда: „Убие ли нѣкой крадеца въ своя дворъ, въ изба или въ хлѣва, той е убитъ; ако ли го задържатъ до разсѣмване, то трѣбва да се воли на княжий дворъ; ако ли убиятъ крадецъ и хората видятъ, че той е билъ вързанъ, то да се плати за него (Ак. 38. Гр. 30). Въ нѣкои законодателства, та и въ нѣкои списъци на РП. се обяснява, че „ако крадецѣтъ се е опиталъ да бѣга, да не се убива“; (оли подимуть ноги за вoроты, толи платити въ немъ).

Старото право не е знало и за състоянието на крайната нужда (чл. 46 НЗ), при която човѣкъ извършва

прѣстѣпно дѣяние за да спаси своя животъ или живота на своитѣ ближни отъ непосредствена опасностъ. Въ съврѣменнитѣ законодателства подобно дѣяние не се наказва, ако опасността не е могла да бѣде отклонена по други начинъ.

Къмъ вторитѣ обстоятелства принадлежи опиването. Съврѣменнитѣ законодателства се отнасятъ различно къмъ опиването, като фактъ, който е съпровождалъ извършването на извѣстно прѣстѣпно дѣяние. Има опиване пълно и непълно. При първото съзнанието е съвсѣмъ изчезнало и човѣкъ не знае, що върши. Нѣкои законодателства считатъ това състояние за невмѣняемо. При непълното опиване човѣкъ, ако и да е въ възбудено и ненормално състояние, обаче не е съвсѣмъ лишенъ отъ съзнание за вършеното. Въ такъвъ случай той се наказва за прѣстѣпното дѣяние по-малко. Но човѣкъ може да не е знаелъ, какво ще го сполѣти, ако се напие; а може да се е напилъ за повечко куражъ, т. е. искалъ е да се напие за да дѣйствува. Въ тоя случай едни искатъ да бѣде наказанъ виновниятъ на общо основание; други виждатъ поне смекчаваще вината обстоятелство.

Въ най-старитѣ законодателни паметници не се е правило различие между пълно и непълно опиване. Споредъ РП. убийство на пиръ се наказва по-леко отъ убийство въ разбой. Сжщо така гледа на опиването и Уложението. Въ България къмъ пиенитѣ прѣстѣпници сж се отнасяли строго и ги наказвали жестоко. Вънъ отъ Крумовитѣ закони, ние намѣрваме едно потвърждение за това и въ Душановото законодателство.*) Въ РПН. се вижда, че българскитѣ пратеници сж искали разрѣшение на въпроса: какъ да се постѣпва съ тѣзи, които сж причинили смъртъ или нараняване въ пияно състояние? (Въпросъ 85). Папа Николай, който навѣрно се е ржководилъ въ случая отъ римския възгледъ върху опиването, като едно смекчателно обстоятелство, е съвѣтвалъ снизхождение. Могло би да се прѣдполага и това, че българскитѣ пратеници сж обяснили на папата за онова строго отношение у насъ къмъ

*) Чл. 166 отъ ДЗ. гласи: Ако пияница удари нѣкого, посѣче го или го нарани, но не до смъртъ, на такъвъ пияница да му се извади окото и отсѣче ржката. Ако нѣкой пиянъ скъса или сгази калпака нѣкому или му причини друга обида, а не го нарани, да му ударятъ 100 тояги и да се затвори въ тъмница, а послѣ да се извади изъ тъмницата и да се бие пакъ и пусне.

пиянството и пиянитѣ, за което отзивъ има въ Крумовото законодателство. Възможно е, че отговорътъ на палата за снисхождение (*vos ad misericordiam exhortamur*) е билъ твърдѣ умѣстенъ слѣдъ вѣроятното обяснение на българскитѣ пратеници, че се наказватъ жестоко виновнитѣ прѣстѣпници, извършили дѣянieto си въ опиване. Струва да се прибави, че и съвършениятъ народенъ възгледъ върху пиянството въ прѣстѣпнитѣ дѣяния е строгъ.

Възрастъта влияе върху вмѣненieto. Нашето ново дѣйствуващо наказ. право не вмѣнява въ вина дѣяние, извършено отъ малолѣтно лице, което не е навършило десетгодишна възраст, както и отъ непълнолѣтно лице, което не е навършило седемнадесетгодишна възраст, ако това послѣдното е дѣйствувало безъ разумѣние. Въ тоя случай виновнитѣ се подлагатъ подъ надзора на близкитѣ си. При все, че най-старото право не е обръщало внимание на това състояние, рано се е появило у всички законодателства едно различно и по-мекко отношение къмъ малолѣтнитѣ прѣстѣпници. Въ ЗСЛ. се срѣща младостъта редомъ съ невѣдѣнието, като смекчително обстоятелство (ст. 16 по Румянц. сп.).

II. Прѣстѣпното дѣяние, гледано отъ външна страна. — Тукъ се обръща внимание на това, до колко волята се е проявила на дѣло. Може нѣкой да мисли колкото ще, може да възнамѣрява въ ума си всевъзможни дѣяния. Мисълта, която не е минала къмъ дѣло, не се наказва. Прѣмине ли волята къмъ дѣйствие, и да не е добито прѣстѣпно послѣдствие, има вече прѣстѣпление. Волята, като пристѣпва къмъ дѣйствие прѣминава разни стѣпала, по нѣкога се правятъ редица пригответелни дѣйствия и тогазъ се пристѣпва къмъ самото дѣяние. Отъ това гледище важно е да се знаятъ слѣднитѣ моменти: 1. пригответение и опитъ; 2. несполучено прѣстѣпление; 3. извършване на прѣстѣпленieto.

Пригответението не може да се наказва и сега, не се е наказвало по никой начинъ и въ старо врѣме. Сега то не се наказва, защото отъ едното само пригответение не може още да се заключава положително за прѣстѣпность у субекта. Въ старо врѣме не се е наказвало, защото пригответението още не е причинявало поврѣда. Колкото за опита

или опитването (покушение), той е вече начало, стъпка към изпълнението. Тукъ не е само приготвяне, но и частично проявяване и осъществяване на прѣстѣпното намѣрение, макаръ и да нѣма още добиваното послѣдствие. При това опитването, за да бѣде наказано, се осъдѣнява отъ разни страни: въобще опитването се наказва въ умаленъ размѣръ, сравнително съ извършеното прѣстѣпно дѣяние. То не се наказва: а) когато дѣецътъ по собствено побуждение се е отказалъ да довърши намисленото прѣстѣпно дѣяние; б) когато, прѣди да се открие дѣянието му, дѣецътъ по собствено побуждение прѣмахне онова послѣдствие, което принадлежи къмъ състава на прѣстѣпното дѣяние*).

Въ най-старо врѣме по причина на митериалното становище върху прѣстѣпното дѣяние, опитването не се е наказвало. То не причинявало поврѣда, нѣмало за него и наказание. Но скоро се появява, макаръ и въ неусъвършенствуванъ видъ, новото нематериално, субективно становище и ние срѣщаме въ варварскитѣ правди прѣдвидѣни наказания за опитването. Споредъ нѣкои историко-правници, на ранното опитване се е гледало не толкозъ като на истинско, въ съврѣмения смисълъ такова, а като на самостоятелна обида, оскърбление. Така е наклоненъ да мисли и проф. Сергѣевичъ, като тълкува 8 ст. РП. (ак.): „Оже ли кто вынезъ мечъ, а не тнетъ, то тѣй гривнуо положить“.

Несполученото прѣстѣпление е онова, въ състава на което има всички дѣйствия, нужни за прѣстѣпната цѣль, но въ което не е добитъ резултатъ, мимо волята на дѣеца. Човѣкъ иска да убие, взема пушка, пълни я набърже, но туря само барутъ, безъ куршумъ, стрѣля, а смъртъ не послѣдва. Несполучилото прѣстѣпление се наказва сега по-леко. Въ тоя случай се проявява въ прѣживѣлки, макаръ отчасти, старото материално становище: волята е еднаква прѣстѣпна при несполучилото, и сполучило прѣстѣпление; но въ първия случай се наказва по-малко, защото не послѣдва поврѣда. Въ старо врѣме несполучилитѣ прѣстѣпления не сѣ бивали наказвани.

*) У насъ и у нѣкои нови законодателства изрично е прѣдвидено, че опитването не се наказва, когато прѣдметътъ му е нарушение (чл. 49 НЗ.).

Извършеното прѣстѣпление е било наказвано напълно спроти врѣмената и законодателствата.

Повторение на прѣстѣпление (рецидивъ) има, когато едно и също лице, откакъ вече е прѣтърпѣло едно наказание, извърши ново прѣстѣпно дѣяние, подобно или еднородно съ първото. Рецидивътъ трѣба да се различава отъ съвокупността на прѣстѣпнитѣ дѣяния (чл. чл. 70 и 64 НЗ.). Ако прѣстѣпникътъ е извършилъ нѣколко пѣти кражби безъ да бѣде наказанъ за тѣхъ или единъ пѣтъ кражба, другъ пѣтъ убийство, трети пѣтъ обида, това не е повторение, а съвокупность на прѣстѣпления. Въ такъвъ случай на съвокупность откакъ се опрѣдѣли за всѣко прѣстѣпно дѣяние особено наказание, се налага само едно: най-тежкото отъ тѣхъ.

Рецидивътъ (повторението) не е било непознато дори на най-ранната старина. И въ всички врѣмена рецидивътъ се е наказвалъ по-тежко, т. е. той е служелъ за увеличаваше вината обстоятелство.

Нѣкои руски законодателни паметници гледатъ на рецидивиста като на разваленъ субектъ. Макарь, че старата РП. прѣдвизжда повторението на прѣстѣпнитѣ дѣяния, но за него вече се срѣщатъ поменавания и въ Сждебника, и въ Уложението. Рецидивътъ е резултатъ отъ новото субективно оцѣнение, отъ влиянието на оцѣнката на психическото вмѣнение. Както у руситѣ, така и у южнитѣ славяни, включително у насъ, то се появява подъ влиянието на византийското и каноническо право. Споредъ Загребската златна булла, който три пѣти е сѣденъ за обида съ думи или дѣйствия губи своя имотъ и го изгонватъ изъ града. За първиятъ пѣтъ наказанието е обезщетение и глоба*).

Въ нашия ЗСЛ има статии (26), въ която се говори за рецидива: „иже чуждему стаду аще загонение сотворить, первое се сотвори; да биетия; второе же, отъ земли да посылается; третіе же, да продается; возвратити же все елико будетъ загналь“.

§ 4. Видове на прѣстѣпления.

За леснотия въ нашитѣ изучвания, ние дѣлимъ прѣстѣпнитѣ дѣяния спроти нарушенитѣ права. Прѣстѣпнитѣ дѣяния засѣгатъ сферитѣ права на отдѣлното лице, на челядѣта, на

*) VI. Mažuranić, Prinosi za hrvatski-pravnopoviestni rječnik. S. v. bijenje, I. 59 стр.

държавата и черковата. Ето защо всички прѣстѣпни дѣяния могатъ да се раздѣлятъ на тѣзи четири групи: 1. прѣстѣпления противъ личността; 2. противъ челядѣта и половата нравственостъ; 3. противъ държавата и 4. противъ черковата.

Тѣзи групи обаче не сж достатѣчни за да се схване ясно какво право именно се нарушава на отдѣлното лице, челядь, държава и пр. Затова ние правимъ слѣднитѣ подраздѣления:

1. Прѣстѣпления противъ личността: а. прѣстѣпления противъ живота; тукъ се отнасятъ — разнитѣ видове лишения отъ животъ т. е. убийства; б. прѣстѣпления противъ тѣлесната неприкосновеностъ: тѣлесни поврѣди, побои, удари, наранявания и пр.; в. прѣстѣпления противъ личната свобода: насилствено и незаконно затваряне, похищения и продажба на мъже, жени, дѣца и пр.; г. прѣстѣпления противъ честѣта: докaчeниe на честѣта, обида, клеветата; д. прѣстѣпления противъ имота, принадлежащъ на едно лице: кражба, грабежъ, палежъ, обсебване, изнудване и пр.

2. Прѣстѣпленията противъ челядѣта и половата нравственостъ сжщо така могатъ да се подраздѣлятъ на: а. разни видове развратъ и блудство, обикновено, съ изнасилване, кръвосмѣсване и пр. б. разни видове прѣстѣпления противъ брака, прѣлюбодѣяние, двубрачие и многобрачие и пр.

3. Прѣстѣпленията противъ държавата сж различни споредъ това, какво право на държавата е нарушено. Тукъ се отнася: посѣгане върху цѣлостѣта или сжществуването на държавата, измиѣната противъ отечеството; посѣгане противъ живота на държавния владѣтель; прѣстѣпленията противъ властѣта въобще и въ частностъ противъ наредбитѣ на финансовитѣ, административнитѣ, военни, сждебни и др. държавни органи.

4. Най-послѣ, прѣстѣпления противъ черковата. Тукъ влизатъ: а. светотатството; б. богохулството; в. прѣстѣпления, които иматъ за цѣль осквернение на гробищата: разравяне, обирање и пр.

А. Прѣстѣпление противъ личността.

§ 1. Прѣстѣпления противъ живота.

Убийството (homicidium) въ най-старо врѣме било дѣяние, за което слѣдвала кръвна мѣсть. Кръвта се миеа съ кръвъ. Доту въ нашия ЗСЛ. (широка редакция, гл. о враждѣ) ние срѣщаме такава наредба: „аще кто вражду сътворитъ, Моисей бо пророкъ и законодавецъ поручилъ, да идетъ рука за руку, и око за око, и глава за главу, а оже ся искупитъ, то отъ земли тоя да ижденетъ“. Заемането на тая наредба въ едно сравнително сѣтѣшно врѣме е отговаряло на старото народно отношение къмъ убийството, което е трѣбало да се накаже съ смъртъ: „глава за глава“. По късно за него се плащало кръвнина.

Сега се различава убийство: прѣдумишено, умишено, неумишено, по немарливостъ. Това дѣление е ново и плодъ на оцѣнката на прѣстѣпнитѣ дѣяния отъ гледище на психическото вмѣнение. Най-старото право не е знаело това дѣление. По-късно се срѣща дѣлението на: убийство волно, неволно, убийство въ свада, на пиръ. Въ RPN. се говори за волно и неволно убийство. За него се говори не на едно мѣсто и въ Кърмчаята. Папа Николай учи българскитѣ пратеници, че въ неволното убийство, ксето е било наказуемо въ старото право наравно съ волното или умишеното, трѣба да се върви по правилата на черковата (въпр. и отг. 30). Неволното убийство не е било наказуемо по ДЗ. осѣнъ съ плащането на 300 перпера (чл. 87).

Въ най-старо врѣме не се обръщало внимание на разнитѣ видове квалифицирани убийства, за които ни разправятъ по-новитѣ наказателни законници. Наказанието било еднакво въ подобнитѣ видове убийство.

Друга характерна черта въ възгледитѣ на старото право върху убийството е ненаказуемостта на редъ убийства между роднини: дори ранното елинско право, както по-късната Руска Правда не говорятъ за отцеубийство. Древнекелтическото право гласи, че всѣки убиецъ на роднина (а слѣдователно и отцеубиецъ) билъ оставянь живъ и на свобода, защото му се давалъ съвѣтъ да иде на поклонение въ Римъ (Senchus Mor. (Aps. L. т. III, стр. 73).

Когато въ старитѣ законници се заговорва за послѣдствията на отцеубийството, властта на държавнитѣ власти е била вече установена. Тогазъ се явяватъ за отцеубийство конфискация на имота и смъртно наказание, както се вижда въ римското право отъ врѣмето на царетѣ. Тази конфискация се срѣща въ нѣкои отъ варварскитѣ правди и въ Церковния Уставъ на Ярослава.

Отъ ненаказуемо отцеубийството и въобще убийството на роднина е било подведено подъ мѣрката на публично наказуемо, безъ да мине наказуемостъта прѣзъ стадии на кръвна мѣстъ или на частния откупъ, невъзможенъ между роднини. ДЗ. (чл. 96) нарежда слѣдното: „Който убие баща или майка, брата си или чедото си, такъвъ убиецъ да се изгори въ огънь“. Сигурно тая наредба е заета отъ византийското право. Въ Синтагмата на Матей Властаря (съставъ Ф. глава Д. точка 8) се чете: „Който убие възходящи или низходящи роднини да се прѣдаде на огънь“.

Характеренъ е въпросътъ, който задаватъ и българскитѣ пратеници на папа Николая относително отцеубийството. Папата отговаря, че то трѣбва да се наказва споредъ законитѣ. Пратеницитѣ на Бориса сж поставили специално питане, въроятнo по тази причина, че у българитѣ отцеубийството не ще е било прѣдметъ на прѣслѣждане и наказване споредъ старото обичайно право на родовния и задруженъ строй. При това, папата е прибавилъ, че ако отцеубийцата се скрие въ черкова, то сждътъ принадлежи на мѣстния епископъ или свещеникъ (24).

Въ нашитѣ юридически обичаи и до сега се срѣщатъ доста ясни слѣди отъ епохата на ненаказуемостъта на прѣстѣпленията между близки роднини, както убийството на синъ отъ баща. („Баща се не сжди“, казватъ, сжщо — и майка, стр. 163, ЖС., VI кн.), така и на баща отъ синъ (Ib. 174). Отцеубийството се счита за голѣмъ грѣхъ и, макаръ да не каратъ сина по конаци и затвори, той самъ се затваря, защото отива въ мѣнастиръ и се кае. Откупъ или помирение за такова убийство нѣма (Ib. 175). Тѣзи народни юрид. обичаи напомнятъ до голѣма степенъ ония, които сжществуватъ у осетинцитѣ на Кавказъ.

Въ Кърмичаята (Зак. Гр. 39 и др.) се говори за убийство чрѣзъ отравяне (чрѣзъ „зелне пити“). То се е наказвало съ

смъртъ — посичане съ мечъ. Тукъ се е прѣслѣдвала злата воля, скривана въ потайността на дѣянieto, както у германцитѣ убийството *Mord* (уб. въ разбой се наказвало по-тежко отъ обикновеното — *Todtschlag*. Сжщата Кърмчая знае убийства при смекчителни обстоятелства: въ свадѣ или распрѣ и въ пияно състояние. При убийство „въ свадѣ“ гледа се, съ какво орждие е ударилъ дѣецътъ — ако е „древомъ дебелымъ“ или „каменемъ великимъ“ — „се сотворшему руки да усѣкутъ“ (Зак. Гр. 39, Гр. 84, 85 чл. чл.). Ако ли е съ леки орждия — такъвзи заслужва само „да изженоутъ“. Сжщо говори и Еклогата (ст. 7. Зач. 16). Тамъ се срѣща и какъ да се постѣпи при убийство „отъ ударенія ручнаго.“ Въ такъвъ случай виновниятъ „биенъ да будетъ и заточенъ яко неволею убивая“.

Както въ германското, така и въ славянското право има извѣстни привилегировани лица, на които животътъ се е ползувалъ съ по голѣма опаза сравнително съ другитѣ. По ДЗ. за убийство на царски хора сж вземали троенъ вергелдъ, по РП. двойна вира т. е. 80 гривни.

Ненаказуемо било убийството на крадеца, извършено при заварено прѣстѣпление. Но това убийство е трѣбало да стане веднага, а не да се хване, задържи крадецътъ и подиръ да се убива. Особно това е било точно уредено въ РП., подъ влиянието на Моисеевото законодателство.

У германцитѣ убийството на роба отъ господаря му, така и убийството на находящитѣ се въ *mundium* (съпруга или дѣвица за развратъ) отъ страна на имащия тая власть съпругъ или домакинъ било ненаказуемо (*Wilda*, 702 *). Обратно у германцитѣ сж били крайно жестоки къмъ съпруга, която убие мжжа си. Ней прѣдстояло неминуемо смъртно наказание. Тоя германски възгледъ се срѣща и въ нѣкои славянски стари законодателства.

Убийството на жена у германцитѣ е било квалифицирано, споредъ нѣкон правди, и се наказвало по-жестоко, отколкото убийството на мжжъ. Споредъ други германски правди убийството на жена и мжжъ се е наказвало еднакво. Въ РП., споредъ тълкуванието на Сергѣевича (Лекціи, 328), ако нѣкой убие жена, то виновниятъ подлежи на сжщи сждъ, т. е. на сж-

*) Подобно право и до сега сжществува у Осетинцитѣ. Мжжътъ, който има синъ, може безнаказано и безотговорно да убие жена си; ако нѣма синъ, прѣслѣдватъ го чрѣзъ кръвна мѣсть роднинитѣ на жената.

щото наказание, както ако би убилъ мъжъ, но ако жената е била виновата, то виновниятъ плаща само полвина. Подъ вина на жената трѣба да се разбира такова нейно дѣйствие, съ което тя е извикала гнѣва на мъжа и послѣдвалото слѣдъ това убийство.

Фр. Палацки мисли, че при убийството у славянитѣ враждата (главата по чехски или кръвнината) е плащана за човѣка, за главата, а у германцитѣ гледало се е на общественото състояние на убития и се е плащала вира (вергелдъ). У славянитѣ се изисквало и едно извѣстно разкаяние, мирение (покора); у германцитѣ се е смѣтало за достатъчно да се плати вирата; тя задоволявала нѣкакъ убития. Палацки привежда сравнителни данни изъ славянскитѣ законодателства по тоя прѣдметъ*). При това нѣкои славянски законодателства обръщали внимание и на имотното положение на субекта на прѣстѣпното дѣяние. Богатиятъ наказвали повече парично; сиромаштъ малко парично, повече тѣлесно. Така у ДЗ. (чл. чл. 94 и 95) ако властелинъ (великъ болѣринъ) убие себра (неболѣринъ) въ градъ или жупа, или катунъ, плаща хилядо перпера, ако ли себъръ убие властелина, плаща триста перпера (желтици) и му се отсичатъ двѣтъ ржцѣ. Миѣнието на Ф. Палацки е право и важно, до колкото той подчертава миренето, като единъ важенъ моментъ въ завършване на отношенията между роднинитѣ на жертвата и роднинитѣ на дѣеца и самия дѣецъ на прѣстѣпното дѣяние. Тоя моментъ се прозира и въ българскитѣ юридически обичаи. Било по случай на убийство, а още повече по случай на нараняване, много се гледа, щото уврѣдениятъ да каже: „азъ се помирихъ, вече нѣмамъ тѣжба“. Инакъ, както се каза, и у славянитѣ, както у германцитѣ, се е гледало и на общественото състояние на жертвата на прѣстѣпното дѣяние.

§ 2. Прѣстѣпления противъ тѣлесната неприкосновеностъ.

Новото наше дѣйствуваще право разправя за тежка, обикновена и лека тѣлесна поврѣди, като опрѣдѣля въ що

*) Ср. Законикъ царя сербск. Стеф. Душана сравнитѣлнъ са старимъ земяльскимъ уредбами у чешкой. Гласникъ, II. 107. Тукъ Палацки привежда статията отъ Кондрадова законъ, въ която се казва: Ако болѣринъ (nobilis) или селянинъ убие нѣкого, да плати 200 динара на сѣда, да е свободенъ и да иска милость (et querat gratiam), а жена му да си остане незадѣвана и неглобявана.

състои всѣка отъ тѣхъ. Старото право въобще подвежда разнитѣ видове поврѣди подъ три категории: 1. членоврѣдителства, които състоятъ въ отнемане нѣкой членъ или ставъ на тѣлото; 2. кървави рани — тѣзи които сж нанесени съ оръжие; 3. посинявания или сини рани, нанесени съ ржка, тояга или други начинъ.

1. Членоврѣдителствата (*mutilations*, увѣчья, осакатявания) сж били най-тежкитѣ отъ прѣстѣпленията противъ тѣлесната неприкосновеностъ. Тоя родъ тѣлесни поврѣди сж били много разпространени въ старината, както сж били разпространени и членоврѣдителнитѣ наказания, които сж отговаряли на тия прѣстѣпления. Въ всички ранни законодателства, които сж дошли да замѣстватъ стария *jus talionis*, членоврѣдителствата сж били наказвани прѣдимно съ разни откупи (вергелди). За мѣрка при опрѣдѣляне размѣра на тѣзи откупи се е вземала цѣлата кръвнина или враждата (*Blutgeld*), руското головничество, т. е. оня откупъ, който се е вземалъ за убийство на човѣкъ. Споредъ РП. за лишаване отъ ржка, нога, око назначавала се полвира (Тр. сп. 21). Сжщо полвира сж назначавали и норвежскитѣ закони; но въ тѣзи закони има и по-нататъшно развитие на правилото: за отнемане на двата крака плащала се цѣла вира. Споредъ РП. за отнемане на палецъ вземало се гривна, за зжбъ 12 гривни.*)

Въ стара България подобнитѣ членоврѣдителства не ще сж били рѣдки. Това се види не само отъ житиѣ и до сега между народа приказки, пословици и поговорки за избалакване очи, рѣзване ржцѣ до лакте, отсичане езикъ, кракъ, ухо и пр., но и отъ въпроситѣ на Борисовитѣ пратеници до папа Николая. Въ RPN. (85. 52) се поменава за членоврѣдителство, причинено въ пияно състояние и за скопяване (кастрация). Въ първия случай папата съвѣтва милосърдие; въ втория посочва да се постѣпва споредъ законитѣ.

2. Кървави рани. Кържавитѣ рани се отличаватъ, по старото право, както отъ членоврѣдителствата, така и отъ уда-

*) Интересно е съврѣменното оцѣненне на членоврѣдителствата споредъ обичайния кодексъ на Осетинцитѣ: за лишаване отъ най-малкия прѣстъ (кушлю), наказанието е 1 бикъ; за втория слѣдъ него — 2 бика; за срѣдния — 3 бика; за показалеца — 4 и за палеца — 5 бика. Такива сж събраниѣ отъ М. М. Ковалевски свѣдѣния. Вж. Современный обычай и древн. зак. Бѣл. на 138 стр.

ритѣ или посинѣлитѣ отъ бой мѣста и одраскванията. Кървавитѣ рани идатъ по важность слѣдъ членоврѣдителствата. Такива рани сж слѣди отъ ударъ съ проливане кръвъ, което не води обаче до лишение отъ животъ. И тѣ се степенуватъ въ нѣкои законодателства: по тѣхната голѣмина, измѣрвана съ прѣсти, ечемикови, житни или царевичени и др. зърна*). Споредъ голѣмината тѣ били леки, срѣдни, тежки.

Руската Правда не прави толкозъ тънка разлика между кървава и синя рана и назначава 3 гривни глоба за едната и за другата, както назначава сжщата глоба и за ударъ съ мечъ, но ударъ не смъртенъ. (Тукъ може да се прѣдполага само кървавата рана. Тр. 23, 24).

Д. З. знае посичане и окървяване (но не до смъртъ), нѣщо равносилно съ кървава рана, и прѣдвижда за такова дѣяние строго възмездие. То се отнася особно за плѣнници. Който удря или окървави нѣкого, такъвъ се наказва съ отсичане рѣка и вадене око.

Нашитѣ юридич. обичаи знаятъ и членоврѣдителства и кървави рани. Членоврѣдителствата се наричатъ въ народния говоръ съ турската дума осакатявания, отсичане или махване ставъ. За тѣхъ се прѣдвижда плащане откупъ, както въ случай на убийство се иска кръвнина. При това ранитѣ се прѣцѣняватъ по това, да ли като се излѣкуватъ, остава нѣкакъвъ сакатлъкъ или кедеръ; ако остава — поврѣдата е тежка; и лека — ако не остава. Откупътъ се дава слѣдъ помирението. За рѣка, око, ухо и кракъ откупътъ се отсича споредъ това, дали осакатениятъ ще може да си работи и съ тоя сакатлъкъ. Ако е око, рѣка и кракъ откупътъ въ турско врѣме е билъ петнадесетъ кисни (една кисия 500 гроша); ако е ухо, плащало се откупъ до четири и до петъ кисии.

3. Биенето съ рѣка (удряне) или съ какво и да било орждие и оржжие едно врѣме приравнявали съ тежкитѣ рани и въ нѣкои случаи подпадало подъ двойно наказание. Това се обяснява отъ староврѣмския възгледъ на биенето, което било тежка обида, нѣкога по-тежка отъ колкото самото нараняване. Споредъ датското право за ударъ се вземала глоба дваждъ повече отъ колкото за рана. У лонгобардитѣ за шамаръ наказанието било двойно отъ колкото за рана.

*) Баронъ Гастгаузенъ, Закавказій край. Стр. 108.

Биенето се е разглеждало и наказвало въ нѣкои славянски законодателства споредъ това, съ какво орждие или оржие е извършено, какви послѣдници е причинило и какво е общественото положение на лицата, замѣсени въ прѣстѣпното дѣяние. За това ние срѣщаме подробни данни въ Хърватския Рѣчникъ на Маджуранича¹⁾. По Винод. Статутъ за биене и ранение — безъ заплашване — на княжевъ служащъ се плащало двадесетъ и петъ либри, когато цѣлата кръвнина е струвала за единъ земеделецъ (кметъ) 100 либри²⁾ т. е. тогавашната цѣна на 10—12 волосе (Винод., 11, гл. 25). Характерно е въ случая, че биенето и ранението се наказвали еднакво.

У руситѣ по РП. за ударъ съ ножъ и нараняване се е земало 3 гривни, за ударъ съ ножъ неизваденъ 20 гривни.

Обръща внимание у нѣкои славяне особното ограждане на жената отъ биене. Въ руския договоръ съ нѣмцитѣ (Новгородскій договоръ) отъ края на XII в. се прѣдвижда за ударъ на мжжъ съ оржие или колъ 6 гривни, а на жена 40 гривни. Споредъ Полициякь статутъ ако нѣкой бие на нѣкого жената или дъщерята безъ извикване, плаща двойно обезщетение. Ако жената е почнала съ псувни, мжжътъ пакъ не смѣе да я удари. Но ако тя го нападне съ бой или съ блѣскане, може да я отблѣсне и подгони съ тояга до кжщата ѝ (Пол. Ст., 54, чл. 43).

¹⁾ Авторътъ на *Prinosi za hrvatski pravno-poviestni Rječnik* (издание на Югославянската Академия, 1908—1909 г. I и II) г. Влад. Мажураничъ (I. 58), като посочва на сжщия критерий, който служи за едно необикновено точно различаване биенето (ударъ), привежда и крайно интересни цитати изъ Винодолския, Полициякь, Сплѣтски и др. хърватски статuti отъ срѣднитѣ вѣкове, въ които се вижда нагледно тогавашната оцѣнка на послѣдствията отъ биенето. Старото хърватско право (Сплѣтския законъ, напр., 140, гл. 13) различава *insultus*: безъ оржие или съ оржие, единъ ли е или съ дружина нападателътъ, съ поврѣда или безъ поврѣда. Биенето е извършено ако нѣкой само дигне ржка и виновниятъ плаща 40 солдини, т. е. 2 либри). Ако ли има въ ржка тояга или друго орждие, наказанието става 5 либри. Ако гражданинъ удари благородния (плечимъ) и не плати до мѣсець — губи дѣсната си ржка (142, чл. 16).

²⁾ Една либра е имала 20 солдини. Полициякь статутъ по-късно е повисилъ враждата — цѣната на кръвнината (глава) на 140 либри.

Нашитѣ писмени паметници не говорятъ за тоя родъ прѣстѣпления; за това въ народнитѣ обичаи се срѣща богатъ материалъ за тѣхъ. Тукъ ние виждаме, че биенето се е считало за тежко оскѣрбление, толкозъ тежко колкото и нараняването (Шаховъ, Пѣсни. 58 стр.).

§ 3 Прѣстѣпления противъ личната свобода.

Лишението отъ свобода като прѣстѣпно дѣяние е фактъ, познатъ на най-дълбоката старина. Въ германскитѣ правди се прѣдвиждатъ нѣколко видове прѣстѣпления противъ личната свобода: когато човѣкъ бѣде свързанъ, задържанъ и затворенъ въ собствения си домъ и др.

Руската Правда знае два вида прѣстѣпления противъ личната свобода: 1. Продажба на свободенъ човѣкъ въ холопство. Ако нѣкой господарь продаде своя „закупъ“ (наетъ за работа ратай) въ пълно холопство — той се наказва за обида съ 12 гривни. 2. Лишение отъ свобода по нѣкое лъжливо обвинение. Договорътъ отъ 1195 г. обяснява, че такова дѣяние се наказвало като оскѣрбление на честь: „если свяжутъ мужа безъ вины, то 12 грив. за соромъ“.

Нашиятъ ЗСЛ. е заелъ отъ Еклогата една наредба по тоя родъ прѣстѣпления. Тази наредба се отнася до кражбата на свободенъ човѣкъ (чл. 30 отъ печ. Кърмчая).

§ 4. Прѣстѣпления противъ личната честь.

Нашиятъ НЗ. нарича тоя родъ прѣстѣпления докачание на честъта. Тукъ влизатъ обидата и клеветата. Обидата може да бѣде и съ думи (словомъ) и съ дѣло (дѣйствиe). Обида е, когато нѣкой въ присѣствие на друго съзнателно стори или каже нѣщо унижително за неговото достоинство или честь, или пъкъ за честъта на неговитѣ близки (НЗ. чл. 234). Клевета е кога нѣкой разгласи обстоятелства или дѣйствия, позорни за честъта на друго или му припише прѣстѣпни дѣяния (НЗ. чл. 235).

Въ всички законодателни паметници се срѣщатъ наредби по тоя родъ прѣстѣпни дѣяния. Тѣ обаче сж се развили сравнително по-късно въ тая форма на изразъ, както ги знае новото наказателно право. Има старовѣмски закони, които

мълчатъ за обида съ думи. Безъ да говоримъ за найстария познатъ законодателенъ паметникъ — Кодексътъ на Хамураби, за такова прѣстѣпление не се говори въ нѣкои германски правди; у датчанитѣ не сж знаели нищо за него. Непознато е то и на РП. Първи пътъ се срѣща за обида съ думи въ черковнитѣ уставы на Владимира и Ярослава. И това положително е едно заемане отъ визант. право. Владимировиятъ Уст. непрѣдвижда наказание за обида съ думи; Ярославовиятъ — говори за неприлични думи къмъ чужди жени и опрѣдѣля за това плата на оскърбената и на епископа — въ еднаква мѣрка. Отъ свѣтскитѣ паметници въ Русия заговорва за обида съ думи Двинската Грамота. Виновиятъ плаща на обидения „за безчестие“.

Загребската златна була отъ 1242 г. и привилегиитѣ отъ 1266 съдържатъ наредби, споредъ които се наказва съ глоба всѣка обида, нанесена на гражданина съ думи. За такава наказанието е 10 пензи, за обидения, и награда — 100 динара.

Обида съ дѣйствие е било познато сравнително рано и прѣслѣдвано у всички народи. У руситѣ е имало наказание (по РП.): за тласкане нѣкого отъ себе или къмъ себе (3 гр. глоба. Тр. 35); за събличане нѣкому дрѣхата се говори въ договора на Новгородъ съ нѣмцитѣ отъ 1189 г. Тамъ се прѣдвижда и случай на сваляне забрадката отъ глава на чужда жена (6 стари гривни.) и скъсване на върхна дрѣха (3 гр.). Руската Правда говори за скубане косми отъ глава и лице: за скубане мустаки и брада РП. назначава 12 гр. (Ак. 7, Тр. 80). Въ старосръбското право (Д З. 85. 95.97.98.) се срѣщатъ наредби за обиди и съ думи, и съ дѣйствие. Който обиди владика, калугеръ или попъ да плати 100 перпера. Ако вел. болѣринъ (властелинъ) „опсуе“ и „осрамоти“ малкия — 100 перпера; ако обратно — 100 перпера и да се бие съ тояга. За оскубване на брада на великъ болѣринъ — отсичали се и двѣтъ ржцѣ. Ако се обидятъ чрѣзъ взаимно „скубане“ два себра — плащатъ „мехоскубина“ т. е. multa pro evulsa barba. (Даничичъ, — Riečnik).

Българскиятъ народъ нарича обидата съ думи псувия, псуване, напсоване, попрѣжня, тежка дума. Отъ старитѣ паметници въ Кърмачаята се срѣщатъ наредби за обида съ думи, заети изъ Моисеевото законодателство. Въ народното право сж познати обида и съ думи, и съ дѣйствия.

Обидитѣ трѣба да сж направени прѣдъ людие. Инакъ не сж наказуеми, защото „у тила и царя псуватъ“. Къмъ обидитѣ съ думи се приравняватъ нѣкои символически оскърбления (намигване, изкашлюване, дрънкане съ тенекии и др.). Обидитѣ съ дѣйствиа сж много разпространени; такива сж познати: вземане нѣкому шапката отъ главата, дърпане, блъскане, теглене брада, мустаци, удряне шамаръ (плѣсница) и пр. Въ пословици и поговорки се поменува и за скубане брада, рѣзване коса, за лично оскърбление. Боятъ е много оскърбително дѣйствие и битиятъ дири всевъзможни случаи да си отмъсти.

Нашето народно право е особно грижливо за опазата на женската чещъ, като се отнася строго къмъ всѣко оскърбление на жената съ дѣйствие. На словеснитѣ оскърбления въобще не се обръща толкозъ внимание. Но и такива обиди не минаватъ много лѣти безъ възмездие. Народниятъ сждъ се разправялъ съ виновния чрѣзъ общеразпространената за такива случаи санкция „да се тепе“ (по ЗСЛ. да тепется или да биенъ будетъ. Ср. ЖС. VI, 143). Боятъ, поржчанъ отъ старѣитѣ като наказание на хлѣвоуститѣ обидници, е обикновено и много разпространено явление ннѣзъ България.

Едно тежко докачение на чещъта на мома и въобще на жена е било отрѣзването на нейната коса, тая послѣдната бидейки символъ на моминската дѣвственостъ и чистота. Народътъ и до сега огражда въ своитѣ обичайни норми неприкосновеностъта на момината коса.

Клевета въ най-старо врѣме се е наричало обаждането, наковлаждането (*denunciatio, denuncia*). Въ тоя смисълъ думата е употрѣбена и въ ЗСЛ. (2 гл.). Но когато лъжовното, недобросъвѣстно наковлаждане и обвинение зачестило, то думата е почнала да се употрѣбява прѣдимно за обозначаване понятието на лъжливия доносъ, а по-сетнѣ на *calomnie*, въ новия наказателенъ смисълъ на думата. Всички срѣдневѣковни чужди и славянски, особно южнославянски правди и статутѣ, прѣдвиждатъ награди за правитѣ обаждачи и наказания за лъжливитѣ доносители. Клеветата въ смисълъ на лъжливъ доносъ се прѣдвижда още въ първата наредба на Крумовото законодателство. Дѣецътъ на доносъ се е задържалъ (вързвалъ), изпитвало се е доносническото му обвинение и, ако то се е оказвало клеветническо, той подлежалъ на смърт-

но наказание. (Вижте стр. 107—110). Въ RPN. също така се говори за лъжливите доносители, които ще сж били жестоко наказвани, за да е потрѣбвало папата да прѣпорѣча на българските пратеници и въ тоя случай — милосърдие. (RPN. 84). Всѣка община и племе, бидейки длъжни да се грижатъ за вътрѣшната си безопасностъ, дирили виновните, когато не били хващани при заварено прѣстѣпление и давали награди на обаждачите, на сочителите, (сок, сочбина). За това пъкъ кривиятъ, измамливъ доносъ строго се наказвалъ. Винод. ст. е прѣдписвалъ талионото наказание (Vin. civ. 3).¹⁾

§ 5. Прѣстѣпления противъ имота.

Въ тая група влизатъ: кражба, грабежъ, противозаконно присвояване или обсебване, палежъ и др.

а. Кражба (татба, *furtum*, *vol*, *Diebstahl*) е отнемане на чужда движима вещь отъ друго противъ неговата воля съ противозаконно намѣрение да се присвои. Тя е позната на всички стари законодателства.

Характерно е, че нѣкои стари правни обичайни и даже писани законодателни кодекси допускатъ кражбата, когато тя е вършена извънъ племето, или пъкъ надъ имоти на лица не принадлежащи на племето. Така гледа на прѣдмета още Моисеевото законодателство (Исходъ, кн II. 2), споредъ което не се наказва кражба извършена не во врѣда на израилтяните. И до сега у нѣкои първобитни или некултурни народи влада сжщиятъ възгледъ, напр. у индийските бедуини. Нѣкои изследователи на славянската старина²⁾ забѣлѣжаватъ, че кражбата и у нѣкои древни славяни, напр. у поморяните принадлежала къмъ числото на по-сѣтишните прѣстѣпни дѣяния и че дълго врѣме тя не била позната. Това се обяснява съ обстоятелството, че, отъ една страна въ племето и жупата, славяните почитали свято частната собственостъ, отъ друга, че до XIV в. тѣ, въ поморските краеве, водили хищнически налитания вънъ отъ своята община, жупа. Не сжщото ли, впрочемъ, съдър-

¹⁾ Обширно за старото хърватско, далиатинско и др. югославянски права ср. Мажураничъ, *Rječnik*, s. v. *denuncja*, гдѣто е дадено обстоятелствено обяснение за схващането и еволюцията на това дѣяние у южнославянските законодателства. II. стр. 208—214).

²⁾ Мащовски, § 170, 158; — А. А. Котляревскій, Книга о древности и исторіи поморскихъ славянъ.

жанне е изпълвало голѣма часть отъ живота на балканскитѣ славяни и българи, които считали за голѣма отвага, нахълтванията и плячкитѣ въ прѣдѣлитѣ на Византийската империя¹⁾.

При все това пъкъ други дори много стари законодателства сж се отнасяли крайно строго и даже жестоко къмъ крадцитѣ. Законникътъ на Ману прѣдписва: да се отсѣче ставътъ, съ който си е служилъ крадецътъ. Освѣнъ това, ако крадениятъ прѣдметъ струвалъ до 50 пана, връщаль се 11 пѣти; ако ли повече — то му се отсичала ржката; на крадеца на крава се отсичаль носъ; на коза — прѣстъ отъ крака; на кесия пари — голѣмиятъ палець и показалецьтъ. При първи рецидивъ отсичали — кракъ и ржка; при втори — прѣдстояла смъртъ. Отъ друга страна допускало се на ступанина на крадения прѣдметъ — при заварване на крадеца — да го убие. Особно били строги индийцитѣ къмъ крадцитѣ на прѣдмети за роскошь (златни огърлици, скѣпи камени, обици и пр.).

У старитѣ гърци и римляни се е гледало, дали кражбата се върши т а й н о (*furtum nec manifestum*) или явно (*f. manifestum*). У гърцитѣ за явната кражба на нѣща по-скѣпи отъ 50 драхми наказанието било умъртвяване. До Солуна крадцитѣ на земеделски храни и добитъкъ се наказвали съ обѣсване, защото се считало, че тѣ сж оскърбили Цереръ, богинята на земеделието и покровителка на полскитѣ имоти. Солунъ смекчилъ наказанията, като ги подвелъ къмъ откупъ. Само за нощния хванатъ върху прѣстѣплението крадецъ се допускала смъртъ.

И въ Римъ до закона на XII таблици крадецътъ можаль да бѣде убиванъ. XII таблици направили извѣстно разпрѣдѣляне: за *f. nec manifestum* имало голѣми снизхождения; за *f. nec manifestum* се вземаль откупъ съ двойната цѣна, когато за *f. m.* съ ч е т в о р н а. Причината на това снизхожденье къмъ *f. nec m.* се крие въ обстоятелството, че законодательтъ се поставяль на мѣстото на потърпѣвшия ограбенъ. При явната кражба, той, раздразненъ, можаль и ималь право да убие крадеца; при скришната — кражба, потърпѣвшиятъ бива по-хладнокрѣвенъ и снизходителенъ. Слѣдователно, тукъ отсъствуваль разумниятъ критерий на психическото вмѣнение и на оцѣната на субективния елементъ въ прѣстѣпното дѣяние: не се

¹⁾ Макушевъ, Сказаніе иностранц. о бытъ и правахъ славянъ. 1861. стр. 155—166.

гледало никакъ на степенъта на злата воля на дѣца. Ето защо и XII табл. допускали убийството само на заварения нощъ или денъ върху кражбата виновенъ.

Въ срѣднитѣ вѣкове не сж били никакъ снизходителни къмъ посѣгателитѣ на чуждата собственостъ. Зарадъ голѣма кражба, закопавали живи хора и ги оставяли да умратъ. Кодексътъ на Карла V разпорежда, щото крадцитѣ отъ голѣмитѣ пѣтища, разбойниците да бждатъ живи смазвани, хвърляни на улицата и тамъ оставяни да умратъ. Особно въ Англия въ всички врѣмена сж били строги до жестокостъ противъ виновнитѣ въ имотни прѣстѣпни дѣяния.

Въ германското право се обръщало внимание на цѣната на крадения прѣдметъ. За нѣщо до $\frac{1}{2}$ марка кражбата се считала малка: на горѣ — голѣма. Къмъ голѣмитѣ кражби се прилагали тежки наказания и голѣми обезщетения, въ нѣкои случаи — смъртъ. Славянското право се е отнасяло строго къмъ кражба на селскостопански прѣдмети. Руското право не е знаело различията по цѣната на прѣдмета. РП. прѣдписвала три гривни вира (за потърпѣвшия) за кражбата и на конъ, и на робъ, и на оржие, и на дрѣхи, на соколъ, куче (гл. 10. 12. ак.) Различието по цѣна въ извѣстно врѣме е имало само процесуално значение. Въ пространитѣ списъци на РП. вирата отъ частно възнаграждение минава въ продажа князю (глоба като публично наказание), като се прибавя къмъ тритѣ гривни вира станали сега продажа — една гривна за частното лице.

Сръбското законодателство (ДЗ.) е било жестоко къмъ крадцитѣ, които то нарича: гусаръ (разбойникъ) и татъ (крадецъ). Гдѣто и да се хване гусаръ или татъ, гусарътъ да се обѣси надолу съ глава, а крадецътъ да се ослѣпи. Освѣнтъзи обща наредба по краденето (чл. 15). ДЗ. заповѣда да не се укрива гусаръ или татъ нийдѣ. Въ което село се хване такъвъ, освѣнтъзи прѣдписанитѣ за гусаръ или татъ наказания, самиятъ господаръ на това село вързанъ се отвежда при владѣтеля и, откакъ изплати всички причинени отъ крадцитѣ уврѣди, съ тоя господаръ се постѣпва като съ крадецъ и разбойникъ (чл. 145). Тѣзи жестока мѣрка на ДЗ. е понятна за онова врѣме, както е понятно законодателството на Крума.

Нашето старо право (КЗ.) наказва крадцитѣ, по образца и на други срѣдновѣковни наказателни правди, съ членоврѣдителното наказание: счупване голѣнитѣ (свиркитѣ) на краката (ст. 3).

Тъзи строгостъ къмъ крадцитѣ въ старото ни право има и единъ ясенъ отзвѣвъ въ RPN., а именно въ в. 86., гдѣто се раз-
правя какъ се отнасяли къмъ крадеца, който не се признавалъ.

Юридическитѣ ни обичаи знаятъ кражби, които не се наказватъ; тѣзи кражби не сж грѣхъ: 1. ако откраднешъ за да се нахранишъ; 2. ако откраднешъ отъ изедникъ или на-
силникъ, отъ еврейнъ айнаджия и пр.; 3. ако си откъснешъ
плодъ отъ чужда градина или лозе — само за да си наква-
сишъ устата (ЖС. VI. 191); 4. кражба на нѣщо подъ влия-
нието на пощевци; 5. кога на свадба деверътъ или други откар-
ватъ нѣщо, за да го откупуватъ отсетнѣ; 6. кражба на ко-
кошка или гжска отъ познатъ приятелъ за гощавка, ако му се
каже слѣдъ гощавката (ЖС. 202—203).

Конокрадството е било винаги тежкъ бичъ за
селското население и стопанство. Въ старото френско право
за конокрадство се прѣдписвало смъртъ чрѣзъ обѣсване
(*est pendable qui emble cheval ou jument*). У германцитѣ волокрад-
ството и конокрадството се прѣслѣдвали съ смъртно наказа-
ние чрѣзъ убиване съ камъне. Споредъ РП — на конокрадеца
прѣдстояло потокъ и разграбление, а споредъ Пск. Суд.
Гр. — смъртно наказание („Коневому татю живота не дати“).
— У поляцитѣ сжщо се прѣдвиждала смъртъ. (Баранцевичъ,
конокрадство. 1858). Тъзи строгостъ е твърдѣ понятна, като
се има прѣдъ видъ необходимостта, съзнавана отъ законо-
дателя, за особна запаза на стадата, добитъка и конетѣ отъ
противозаконни върху тѣхъ посѣгания.

Характерно е отнасянето и на нашия ЗСЛ. къмъ кражбата
на добитъкъ и въобще на прѣдмети отъ селското стопанство.
Личи си, че авторътъ е ималъ прѣдъ видъ условията и обстанов-
ката на една земеделска страна, още неуредена добрѣ, как-
вато е била Българската Държава. Въ 23 ст. се прѣдвижда
кражба на чуждъ добитъкъ първи, втори и трети пжтъ. На-
казанието е освѣнъ повръщането на самия добитъкъ: първи
пжтъ бой, втори пжтъ — изгонване, трети пжтъ — конфиска-
ция на чимота му. Сжщиятъ ЗСЛ. прѣдвижда едно особно ко-
нокрадство, това во врѣме на война (чл. 25). Когато нѣкой
открадне на война оржжие, то наказанието е „да тепется“;
ако ли откраднатиятъ прѣдметъ е конь, то прѣдстои тежкото
наказание: лишение отъ имота му въ смисълъ на понятието
„да продається“. Загрижеността на нашия ЗСЛ. за добитъка

е изказана и въ чл. 24, който счита за тежко правонарушение затварянето на чуждъ добитъкъ или уморяването му съ гладъ или инакъ; въ такъвъ случай, виновниятъ плаща двойно цѣната на уврѣдения така добитъкъ.

Въ обширната редакция на ЗСЛ. е казано: „Аще кто будетъ украсть теля или овцу 3 телятъ даеть за телца мѣсто, а во овци мѣсто 4 овци дати (Стб. пр. п. 113).

Че конокрадството е било прѣдметъ на особна запаза и строго се е прѣслѣдвало у насъ, има данни и въ нашитѣ хрисовули, гдѣто се говори за специалното наказание: конски татъ, което означава глобата и обезщетението, плащани отъ конокрадцитѣ (Вж. Стб. пр. пам., стр. 160).

Строгостъта за „конски татъ“ се е простирала, както и тая противъ палежа, до отговорностъ на цѣлото село, колчимъ самиятъ дѣецъ не е могълъ да бжде намѣренъ. По тоя начинъ се е добивало за добитъка онова взаимно застрахуване (осигуряване), съ което наредбитѣ за отговорността по палежъ осигурявали другитѣ селски имотни блага. Въ старото сѣрбско право се срѣща една особна наредба (чл. 212 ДЗ.), която явно свѣдочи за сѣществуването на това взаимно осигуряване у балканскитѣ славяни. Чл. 189 ДЗ. гласи, че селото не плаща нищо, ако въ него липса конь, и селото не го е нито убило, нито откарало. но отъ Бога умрѣлъ. Ще рече, въ всѣки други случай отговаряло селото. И Ст. Новаковичъ е правъ, когато тълкува тая статия а contrario така: Никой не може да убива, нито откарва, нито инакъ уврѣди чуждъ конь, защото ако се види, че конь е загиналъ така, а не е умрѣлъ отъ естествена смъртъ, селото плаща щетата. Селото, което е познавало своитѣ селяни напълно, е имало възможностъ да върши тоя видъ полиция. Въ Душаново врѣме за конски татъ се вземало 30 перпера, стойностъ за тогава много голѣма. Струва да се прибави още и това, че въ врѣме на турското владичество селата плащали „крѣвнина“ и за случаи, когато е убитъ бравъ или добитъкъ въ селото*). Нашитъ общаенъ кодексъ е много строгъ къмъ конокрадцитѣ, които сж чума за народа. Паличитѣ и конокрадцитѣ се турятъ на една дѣска.

*) С. Новакович, Село, 101—102.

Б. Грабежътъ (*raptum*, *rapina*, *Raub*, разбой, гуса) е, кога нѣкой отнема чужда движима вещь отъ владѣтеля ѝ, като употрѣбвява при това сила или заплашване било противъ него, владѣтеля, било противъ нѣкое друго лице и това съ цѣль да присвои тѣзи вещь противозаконно (НЗ. 234). Грабежъ е и всѣка кражба, когато заварениятъ на мѣстото на прѣстѣпленіето крадецъ употрѣби насилие или заплашване, за да извърши кражбата или да запази владѣнието върху откраднатата вещь (чл. 325 НЗ.). Най-послѣ, нашето дѣйствуваще наказателно право счита грабежъ и тѣзи кражба, за извършването на която лицето е било приведено въ несвѣсть или поставено въ беззащитно състояние (чл. 326).

Грабежътъ въ старото право се е считалъ за по-малко прѣстѣпно дѣяние отъ колкото въ съврѣменното право. Грабежътъ се извършвалъ най-рано при сражения противъ чуждо-племенникъ. Отъ това и особния възгледъ върху него. Това е дѣйствието, което старославянското и старобългарско право наричатъ *разбой*. Нѣкои историкоправници тълкуватъ грабежа като квалифицирано дѣяние на кражбата: кражбата е, споредъ тѣхъ, винаги тайна (*furtum nec manifestum*), а пъкъ грабежътъ е единъ видъ на кражба. Колкото за *разбой*, той билъ придруженъ винаги съ насилие, а по нѣкога и съ смъртъ върху самата личность. Отъ нѣкои паметници се вижда, че не може да се прави толкозъ строго различіе и разпрѣдѣляне на тѣзи названия. Въ Р. улож. има статии, споредъ които, насилието е признакъ не само на разбоя, но и на грабежа. Характерниятъ признакъ на разбойника се е сложилъ въ Русия въ много старо врѣме. Разбойниците сж людие, които по РП. „стали на разбой“, направили отъ него занаятъ. Улож. възприема тоя възгледъ и допълня: то сж „вѣдомые таты“, които като „разбойники разбиваютъ, людей побиваютъ и таты крадутъ...“ (Чл. гл. XXI).

Разбой вършатъ посветили се на него разбойници т. е. хора, за които насилното отнемане чуждия имотъ съставя живота и поминѣка; тѣ сж така нареченитѣ лихи людие, причинни людие. Понеже имало много разбой въ старо врѣме, тоя видъ прѣстѣпление било отдѣлено и особно строго наказвано. Всѣко друго насилствено отнемане на имотни блага, вършено не отъ разбойници, се считало въ старина за грабежъ (Серг., 33).

Грабежътъ въ извѣстни законодателства първоначално се е наказвалъ по-леко. Тѣй като той се е считалъ по прѣданіе като дѣло на юначество противъ чужденци, то и възгледътъ за наказанието му е отговарялъ на това положение. Скоро обаче грабежътъ извиква строгостта на законодателя. Вилда мисли, че въ тоя случай е повлияло каноническото право и особно извлѣчението на блажения Августинъ: „Достоеенъ за наказание е който краде, но още повече трѣба да се накаже тоя, който прави това съ явно насилие“.

Московското господарство е смѣсвало кражбата и разбоя и еднакво е прѣслѣдвало дѣйцитѣ, когато били направили отъ това занятие. Крадцитѣ, не по занаятъ, сж наказвани по-леко. Улож. наказва разбоя по-строго отъ татбата, а грабежа по-леко отъ татбата. Така, че насилието само посебе не само не отекавало, а дори облекчавало участта на похитителя. И тука се е изразилъ оня възгледъ, подобенъ на германския, споредъ който тайната кражба (татбата) извикала повече реагиране отъ колкото откритото и съединено съ насилие отнемане на имотъ. Уложението е запазило тоя възгледъ като прѣживѣлка.

Старото сръбско право по ДЗ. е наказвало строго и гусара, и тата. Гусарътъ билъ разбойникъ, който явно, по пжтища, съ оржжие въ ржка граби или прави насилия (145 чл). За да се изтрѣбятъ „татба“ и „гусарство“, ДЗ. налагалъ тежка отговорност и противъ управителитѣ болѣри. Тѣ били наказвани редомъ съ виновнитѣ и съ сжщитѣ наказания, откакъ заплатѣли обезщетението на пострадалитѣ. Дори ако нѣкой гусаръ сполучалъ да награби плячки отъ вънъ царството, краищниятъ болѣринъ-управителъ е билъ длъженъ да повърне седемъ пжти откараното.

Нашитѣ хрисовули прѣдвиждатъ сжщо разбоя. ЗСЛ. обширна редакция въ статията за разбойниците гласи: „Аще разбойникъ имется, мечеви предасться“. Въ турско врѣме разбойатъ е билъ хайдутлукъ. Хайдутитѣ сж били това, което РП. нарича разбойници. Хайдутитѣ (хайдукѣ) въ извѣстни случаи сж били опасни грабителѣ и изтрѣбителѣ само за лошавитѣ людѣе, за турци и въобще за „изѣдници“.

В. Повръждане чуждъ имотъ. — Както старо-германското, така и старото руско право знаятъ повръждане на

чужди нѣща, което води не само къмъ обезщетение частното лице, но и къмъ штрафъ (глоба). РП. назначава 12 гривни — най висшата глоба — за оногози, който умишлено заколи конь или други добитѣкъ. Нашиятъ ЗСЛ. осжда на сугубина (ЗСЛ. 24 чл.) оногози, който затваря чужди добитѣкъ или го оставя да умре отъ гладъ.

Германското право знае поврѣждане на дървета (дъбови, букови и плодови); РП. говори за поврѣждане на синорни дървета и тукъ поставя глоба съ три гривни (продажа), вѣнъ отъ частното възнаграждение (Тр. 68) Нашиятъ ЗСЛ. наказва съ сугубина подпалвача на чужда гора, като приравнява това му дѣяние съ недозволено сѣчене чужда гора.

Г. Палѣжътъ (incendie, Brand, пожегъ, ужегъ, поджогъ), се е считалъ въ всички врѣмена едно общепасно прѣстѣпно дѣяние. Въ сегашното ни дѣйствуваще право той се наказва доста строго (съ строгъ тъмниченъ затворъ не по-малко отъ три години. НЗ. 383). Той се наказва съ смъртъ или доживотенъ строгъ тъмниченъ затворъ: 1. ако е послѣдвала смъртъ на лице, за което е зналъ виновниятъ; 2. ако палѣжътъ е извършенъ отъ нѣколкома съ цѣль на убийство, грабежъ или мятежъ и 3. ако е извършенъ отъ шайка съ цѣль да пали, граби или разорява (НЗ. 385).

Въ раннитѣ врѣмена сж сбрѣщали особно внимание на послѣдствията, пакоститѣ, причинени отъ палѣжа. Характерно е китайското законодателство: подпали ли се вашата къща, подлагате се на 40 удара; подпалятъ ли се отъ това и други съседни сгради, още 40 удара; ако подпалването е нарочно 100 удара; ако поради умишлено подпалване отъ нѣкого на своята къща се подпалятъ и други съседни, изгонване за три години. Въобще това прѣстѣпно дѣяние се е считало за обезчестително и въ много случаи се е прѣдписвало изгонване или смъртъ.

Старото германско право е гледало на палѣжа като особно важно прѣстѣпление; само, когато прѣдстави опасность за живота, напр. палѣжъ на домъ, гдѣто спятъ людие. Такъвъ палѣжъ се приравнявалъ на тайно убийство. Вѣнъ отъ тѣзи случаи, палѣжътъ се считалъ за противозаконно поврѣждане на чуждъ имотъ (940, Wilda).

Въ старитѣ славянски законодателства прѣобладава сжщиятъ възгледъ. Още РП. прѣдписва висшата мѣрка на на-

казание за палежъ на обитавано или необитавано помѣщение: „Който подпали гумно, то кжщата му се прѣдава на грабежъ; откакъ заплати всички щети, остатъкътъ се конфискува (поточити) въ полза на княза; сжщо и ако се подпали дворище (Тр. 78). Псковск. судна грамота назначава за подпалвача смъртъ.

Чехокото право за запалване на лѣсъ прѣдвижда изгаряне (M. Carol).

Наредбитѣ на ДЗ. напомнятъ до нѣкадѣ нашия ЗСЛ., съ тая разлика, че той прѣдвижда солидарната отговорност на цѣлото село, когато не се намѣри виновниятъ на палежа. Тази отговорност на селото не изключва палежа, произведенъ и вънъ отъ селото (чл. 58. ДЗ). Разликата е само въ това, че селото отговаря като съставна часть на „околината“, която законътъ въ случая държи отговорна (чл. 100 ДЗ).

Ако селото намѣри и прѣдаде подпалвача (пожежецъ), то не плаща (чл. 93). Хванатиятъ подпалвачъ на кжща, гумно, слама или сѣно по пизма (поради нѣкоя вражда) нѣкому, се прѣдава на изгаряне (Ат. сп. отъ ДЗ. Виж. Новак., 240).

Нашиятъ ЗСЛ. разглежда обстоятелствено палежа. Той се води по Еклогата, иначе по гръко-римското право, което различава палежъ въ градъ *intra urbem* и вънъ отъ града, селища или кжщи (*casula aut villa*). По римското право не се назначава за това послѣдното смъртно наказание, както прави Кърмчаята. Нашиятъ ЗСЛ. прѣдвижда: 1. умишленъ палежъ въ градъ; наказанието е смъртъ чрѣзъ изгаряне; 2. сжщъ палежъ въ селата, наказанието е пакъ смъртъ съ посичане.

Народътъ и до днесъ се отнася съ надлежната строгостъ къмъ палежа. „Нѣма по-голямъ грѣхъ отъ паленето“. — „Палачитѣ заслужватъ вжжѣ“ — казватъ народнитѣ поговорки.

Д. Нарушение и уврѣждане чужда недвижима собственостъ. Тукъ би могло да се постави онова ненапълно уяснено прѣстѣпно дѣяние, за което говори нашиятъ Вирп. Хрисовуль и ДЗ., — потката. Новаковичъ мисли, че потка ще каже свада, сблъскване, бой. Изхождайки, види се, отъ това тълкуване на думата потка, Новаковичъ тълкува чл. чл. 71 и 82 отъ ДЗ., които говорятъ за потка между селата или между власи и арбанаси, въ смисълъ такъвъ: кога се сбиятъ двѣ села, потката е 50 перпера. Тѣзи потка

отивала половина въ полза на царщината, а половина въ полза на господаря, чието е селото ¹⁾). Правото тълкуване на тая наредба е по-блиско до слѣдното мое прѣдположение. Потка или бодка е синорниятъ знакъ между двѣ села или два имота. Потка е бодка т. е. нѣщо боднато, слогъ, межда. Тая дума се употребява и до сега въ нѣкои български села, особно по Софийско. Както вражда или кръвнина означава и убийството и вирата т. е. откупа за убийството; както консѣки татъ означава и конокрадство и обезщетението или глобата за сжщото прѣстѣлно дѣяние; сжщо така потка означава и нарушението на синора и глобата или обезщетението за това дѣяние. Приемемъ ли това тълкуване, прѣсилеността въ обяснението на двѣтъ статии ДЗ. 77 и 82 се махва и тогазъ ще се дойде до правото или най-естествено разбиране: глобата за нарушение синора между даѣ села (потката) е 50 перпера, а за влахъ и арбанасинъ (албанецъ) 100; отъ тая глоба половината взема царщината, а половината господарѣтъ, чието бжде селото (77). — Въ село, гдѣто прѣстоява влахъ или арбанасинъ (разбира се, съ стадото си), тамъ да не отива да прѣстоява други, идущъ слѣдъ тѣхъ. Който направи това ще плати потка — глоба за нарушение на синора — и още щото е изпасълъ*. Нѣма никакъвъ смисълъ да се тълкува потката като глоба за свада, за сбиване между пастиритѣ или съ селото. Тукъ се огражда синорѣтъ отъ нарушение, туря се единъ редъ и който го наруши, наказва се за нарушението. Ни въ една, ни въ другия членъ на ДЗ. не се забѣлѣзва и поменъ за свада и сбиване. Да се прѣдполага бой, при ясната буква на закона и при тълкуването на думата потка, е съвсѣмъ неумѣстно.

Ние сме на миѣние, че редѣтъ, пазенъ въ ДЗ., е билъ общъ и въ нашенско и поради това потката е прѣдвидена въ Вирп. Хрисовулъ (Стб. пр. п., 152).

¹⁾ Букално чл. 77 и 82 гласятъ: Чл. 77. Потка меѣу селии 50 перпер, и влахом и арбанасом 100 перпер; и тези потке пару половина, а господару половина, чиѣ буде село. — Чл. 82. Гдѣ престоји влах или арбанасин на селе на том-зи селе да не престоји други греде за ними. Ако ли по силе стане, да плати потку и што је испасал.

Б. Прѣстѣпления противъ челядѣта и половата нравственостъ.

Старитѣ законодателства сж починали твърдѣ рано да ограждатъ сѣмейната честъ на съпрузитѣ чрѣзъ разни строги наказания. Въ най-ранното врѣме на самосжда прѣлюбодѣяннето е извиквало кръвната мѣстъ; по-късно мѣстѣта минела въ откупъ, който се е плащалъ на лицето, имаще правото на *mundium*, а за робинята — на господаря ѝ. Тълкувало се е, че има обида, нанесена на мъжа отъ съблазнителя и отъ самата жена. Мъжътъ можелъ да убие и двамата субекти на прѣстѣпното дѣяние. Но тоя начинъ на саморазправа билъ замѣненъ по-късно съ обезщетение и глоба.

Било е врѣме, въ езическата епоха, когато само жената се е считала отговорна за нарушение, чрѣзъ своето поведение, на сѣмейната честъ. Явната тая несправедливостъ и неправилностъ била стѣснѣна отъ християнството, което носѣше извѣстна хуманностъ, справедливостъ и равенство въ отношенията на разнитѣ членове на човѣшкитѣ общежития. То положи подъ еднакви задължения единъ спрямо други мъжа и жената и прѣдписа еднаква отговорностъ и на двамата съпрузи при нарушение съпружеската вѣрностъ. Въ Германия жената рано добива право да води искъ противъ мъжа си. Споредъ нѣкои закони, освѣнъ обезщетението, което добива отъ мъжа си, изневѣрената съпруга добива на свое разположение за отмищаване и съучастницата на съпруга си.

Славянскитѣ законодателства изобщо сж били доста строги къмъ нарушенията на съпружеската вѣрностъ. РП. още е отзивъ на езическата епоха. Жената е виновна прѣдъ мъжа за изневѣрване, а не и обратно. Жената се наказва съ смъртъ. Това се вижда и отъ Смоленския договоръ съ Нѣмцитѣ. Но въ по-сетнѣшния Мстиславовъ договоръ се срѣща не смъртъ а откупъ. Слѣдъ кръщенieto на руситѣ отговорността и на двама съпрузи се уравнива; но черковниятъ Уставъ на Яро-слава говори за невѣрността само на мъжа и прѣдписва глоба въ полза на епископа и наказание отъ страна на княза; невѣрността на жената е била прѣдоставена да бѣде наказвана по усмотрѣнието на мъжа, съгласно съ дѣйстващото обичайно право. Черковниятъ уставъ мълчи за това.

Нашиятъ ЗСЛ. е прѣдвидѣлъ доста наредби по тоя родъ прѣстѣпни дѣяния. Една трета отъ статитѣ на кратката

редакция обематъ постановления по прѣстѣпчи дѣяния противъ половата нравственостъ и сѣмейната честъ. Но въ тѣзи статии не се говори за прѣлюбодѣяние на съпругата, както е и въ Черковния Уставъ на Ярославъ. Сжщитѣ, вѣроятно, съображения сж извикали сжщото положение. Колкото за мжжъ виновенъ въ прѣлюбодѣяние, той се наказва съ епитемии. (чл. 7 in fine).

Съставителтъ на ЗСЛ. е много загриженъ да оградн честъта на дѣвица. И той прѣдписва строги наказания за прѣлѣстителитѣ. Който прѣлѣсти дѣвица, противъ волята на родителитѣ ѝ, длъженъ е, откакъ се помирятъ, да направи свадба т. е. да я вземе за жена; ако не, такъвъ плаща за срамъ ли-тра злато или 72 стелези, ако е богатъ; ако е заможенъ, да даде половината отъ имота си; ако ли е сиромашъ, той подлежи на тѣлесно наказание съ бой, подиръ това на изгнание и постъ седемъ години (чл. 8). Още по строго е наказанието за прѣлѣстване [дѣвица годена. Който посегне на годеница, и да е съ нейното съгласие, отсича му се носа (12),

ЗСЛ. Запрѣтвява изрично браковетѣ между близки роднини, като крѣвосмѣшение. „Крѣвомѣсящій въ свою крѣвъ, свадбу дѣлятъ, да разлучатся“ (чл. 13). У германцитѣ на много мѣста роднинскитѣ бракове сж били запрѣтени въ народното право и до приемането на християнството. Старобългарското не ще е прѣнебрегвало тая областъ на обществени отношения, даже въ езическо врѣме, както се види отъ единъ специаленъ въпросъ въ RPN. Какви степени на родни-ство трѣбва да се пазятъ при брака? — Папата отговаря: споредъ черковнитѣ канони. — Били ли сж запрѣтени браковетѣ въ близки степени родство и до колко, за езическо врѣме нѣма положителни свѣдѣния. Знае се, че съ християнството наедно Кърмчаята е донесла цѣла редица норми за брака, между които и запрѣщението на бракъ между близки роднини по крѣвъ и сватовщина.

Въ много мѣста по цѣла България на разврата казватъ — беззаконие. Това е единъ терминъ като че ли особенъ за прѣстѣпнитѣ дѣяния противъ половата нравственостъ.

Нашиятъ обичаенъ кодексъ е много строгъ къмъ разврата. Въ селата нийдѣ не сж се търпѣли развратници. Тѣ бивали живи изгаряни. Най-лекото наказание е било, слѣдъ силно набиване, да бждатъ изгонвани изъ селото. (ЖС.VI.150).

Въ прѣдубодѣянieto народниятъ възгледъ е много по-строгъ къмъ съпругата: като че ли, въ такъвъ случай безчестieto е двойно — на самата жена и на кжщата (ЖС.VI.151). Споредъ народния обичай, мжжътъ има право да убие и жена си и съучастника ѝ при заварено прѣстѣпно дѣяние. И жената има право, въ подобна обстановка, на извѣстно въздѣйствие, но не на смъртъ.

Обичайниятъ кодексъ прѣслѣдва и крѣвосмѣшенieto: такива оженени роднини въ старо врѣме ги прѣтрѣпвали, живи изгаряли, заравяли или давили; най-малкото — изгонвали ги изъ селото, за да не пати народътъ (ЖС.VI.155).

Многоженство и двуженство. — Многоженството е било незапрѣтенъ редъ на брачно съжитие въ всичко врѣме на езическата епоха. До колко е било то разпространено у българскитѣ славяни, то е други въпросъ. Безспоренъ е исторически фактътъ за неговото сѣществувание у всички индо-европейци, у славянитѣ, та и българитѣ. Едно явно доказателство за старитѣ българи се срѣща, между друго, въ въпроса на Борисовитѣ пратеници, обърнатъ къмъ папа Николая (въ RPN): Можемъ ли да имаме по двѣ жени, и ако не, какъ да се постѣпва съ имащитѣ? — Любопитно е обстоятелството, че единъ отъ тия пратеници на Бориса ималъ именно двѣ жени¹⁾. И Папата отговаря: Имащитѣ сж длѣжни да останатъ съ първата си жена и да се очистятъ чрѣзъ покаяние (51). ЗСЛ. е уредилъ тоя въпросъ въ духа на папския отговоръ, както е впрочемъ редътъ, установенъ и въ черковнитѣ правила. Чл. 14 отъ ЗСЛ. гласи: Който има двѣ жени, да изгони по-сетнѣшната съ дѣцата ѝ и да бжде битъ; сжщо да се подложи на седемгодишенъ постъ.

У сърбитѣ многоженството е констатирано още въ XII. в. На събора, свиканъ отъ Нѣманя противъ богомитѣ, е имало

¹⁾ Въ мѣнастиря на сѣверо-италианския градецъ Чивидале се пази като светния ржкописно евангелие, приписвано евангелисту Марку. На полята на тозъ ржкописъ сж записвали имената си благочестивитѣ богомолци — пѣтници минуващи прѣзъ градеца, и въ реда имъ се срѣща тая бѣлѣжка: „Изъ България първи дошелъ въ тоя мѣнастирь Сандоке и жена му Анна . . . и другата му жена Собеслава“. Рачки, а слѣдъ него и Смирновъ, прѣдполагатъ, че Сандоке е сжщия Сундита, когото въ 879 г. е писалъ папа Иоанъ VIII. Виж. Смирновъ, УЗКУн. 1900. Кн. 5 и 6. Стр. 4.

много двоеженци и многоженци. (Срећковић, Ист. српск. нар. II. 26).

Крадене или грабене на жени (*raptus mulierum*, отмица, умыканіе женъ). Въ най ранно врѣме краденето на жени, особно тамъ, гдѣто ендегамията се е запрѣтjавала, е било обичайно и нормално явление. То е било форма на бракъ. Въ това обстоятелство се крие причината за широкото разпространение и въ по късно врѣме, и въ християнската епоха, за краденето на жени. За прѣмахването на това по-напрѣдъ не само търпѣно и позволявано, но правомѣрно дѣяние, законодателитѣ въ всички страни сж прибѣгнали, особно въ християнско врѣме, до енергически наказателни въздѣйствія. Реагирането противъ това крадене се е почнало и извършило много рано и прѣди РХ. въ нѣкои и до сега нехристиянски страни.

Още въ кодекса на Ману краденето на жена се сравнява съ кражбата на драгоценности, която въ Индия се наказвала много строго: съ смъртъ. Сжщо такава е било наказанието за това дѣяние и въ стара Гърция. По-късното гръцко законодателство смекчи наказанието съ друго едно символическо: на виновния се избалакваша очитѣ, които бѣха го накарали да се рѣши на прѣстѣпленіето. Още по-късно виновниятъ бѣше длъженъ: или да се ожени законно за откраднатата мома, или да плати извѣстенъ откупъ на родителитѣ ѝ. Солонъ уреди откупа така: 100 драхми за крадене безъ насилие, 1000, кога се касаеше за дѣвица, и 2000, ако имаше изнасилване.

У римлянитѣ *raptus mulierum* е билъ наказванъ съ смъртъ и конфискация на имотитѣ на виновния.

Споредъ германскитѣ правди откупътъ бѣше различенъ споредъ племената: по LS. 200 солди, у саксонцитѣ — 300, у алеманитѣ — 80.

Строги сж били и раннитѣ славянски законодателства къмъ грабителитѣ на жени. У чехитѣ краденето на мома, съ съгласието ѝ дори, се наказвало: бащата ималъ право да отсѣче главитѣ и на двамата виновни. Когато момата утвърдявала, че тя е крадена силомъ, тя била длъжна сама съ собствената си ржка да отсѣче главата на похитителя си. У Руситѣ (Я У.) се прѣдвижда откупъ и глоба.

У южнитѣ славяни, гдѣто „отмицата“ е била най-обикновениятъ браченъ редъ, християнството донесло строго въз-

мездие противъ похитителитѣ на жени. Законодателствата възприели наредбитѣ на Кърмчаята, макаръ съ нѣкои видоизмѣнения (39,40 чл. чл. Зак. гр.). И нашето старо право е възстанало противъ краденето на жени много рано. Борисовитѣ пратеници не пропуснали да питатъ Папа Николая и по тоя прѣдметъ, какъ да се постѣпвз. Упжтването на Папата било да се съобразяватъ съ законитѣ. Не много по-късно : ЗСЛ. иде да даде една норма, макаръ и обща, относително краденето на свободенъ човѣкъ (чл. 30). Обаче стат. 9. би могла да се тълкува и прилага къмъ насилственото откарване на дѣвица, въ който случай всичкиятъ имотъ на виновния се дава на потърпѣвшата. Нашитѣ хрисуви поменаватъ за наказанието *дѣвичий разбой*, равнозначуще съ *дѣвичий татъ*. То е откупъ-глоба за краденето на мома. Но какво е било то — не се знае положително. Обичайното ни право различава краденето на мома съ нейно съгласие и насилствено. Въ западна България това крадене се нарича *влачене мома*. Въ случая на моминото съгласие, не се е много издирвало и случката се е завършвала съ уреждането на прѣпирията по приетия редъ, чрѣзъ мирене съ родителитѣ и съ свадба; въ случай на насилствено крадене, на дѣянieto се гледало като на прѣстѣпление и дѣйцитѣ му се наказвали строго. (Ср. обичайтѣ въ сборникитѣ на Богишичъ, Бобчевъ, Д. Мариновъ, Ж. С. III. 47—54. VI. стр. 161). За краденето на жена (омжжена) обичайното право не знае и не говори.

В. Прѣстѣпления противъ държавата.

Макаръ да сж се появили сравнително пѣ късно, прѣстѣпленията противъ държавата сж прѣдвидени още въ нѣкои много ранни законодателства. Първоначално държавнитѣ власти за посѣгания противъ тѣхната личностъ или противъ тѣхнитѣ права сж се разправяли както частнитѣ лица съ тѣхнитѣ обидници: прибѣгвали до кървава мѣсть и самосждъ.

Римлянитѣ прѣзъ врѣме на републиката наричали *reguellio* всѣко дѣйствие противъ безопасността на държавата и го наказвали съ смъртъ. Тука сж подвеждали: заговоръ противъ държавата, стремежъ да се присвои върховната власть, помагане на враговетѣ на Римъ, лошото командване

на войската. За единъ такъвъ противодържавенъ прѣстѣпникъ билъ счетенъ спасителтъ на отечеството отъ Галитъ Маркъ Манлий, който билъ наказанъ съ хвърляне отъ Тарпейската скала. Имотътъ му билъ конфискуванъ и къщата му срината до основа. Прѣстѣплението на М. Манлия състояло въ това, че той се опитвалъ да заграби самъ върховната властъ, мимо патрициитѣ. По-късно *perduellio* се замѣстило съ *crimen laese majestatis*, наказвано също съ смъртъ и отнемане имота. Въ врѣме на империята подъ това прѣстѣпление подвеждали не само посѣганията противъ живота на владѣтеля, но всѣкакви противъ него обиди. Виновниятъ могълъ да бѣде сѣденъ подиръ смъртъта си. И тогазъ името му се обявявало за обезславлено (обезчестено), а имотитѣ му се отнемали. Тоя варварски и безчовѣшки редъ е билъ възприетъ по-късно, въ врѣме на кралския деспотизмъ въ Франция, Шотландия и Англия. Виновниятъ бивалъ, и слѣдъ смъртъта му, осжжданъ на разчекване, на бѣсилка, главата и частитѣ на тѣлото му бивали излагани на разни кръстопътища и имотитѣ му конфискувани. А най-ужасното е, че на такава смъртъ били осжждани и лица, виновни въ *crimen laese majestatis* само поради произнасяне думи и много пѣти шегѣ. Също е било и у германцитѣ.

Като минемъ къмъ славянитѣ, и най-напрѣдъ погледнемъ на рускитѣ ранни паметници, ние не ще срѣцнемъ наредби за тоя родъ прѣстѣпни дѣяния: едно, защото законитѣ не обемаха цѣлата сфера на дѣйствуващото право, друго, защото въ най-старо врѣме прѣстѣпността на тоя родъ прѣстѣпни дѣяния не бѣше схваната достатъчно. Вѣчевото начало и домогването за върховна властъ придаваха на подобнитѣ дѣяния по-скоро единъ характеръ на политическа борба. Надвигалата страна вземаше репресивни мѣрки слѣдъ тържеството си; но тѣѣ не бѣха редовни, прѣдвидени въ законитѣ наказания, а мѣрки за отиѣствяване, за самозащита. По-късно къмъ 1069 година, въ врѣме на възстанията на киевлянитѣ противъ князь Изяслава, срѣща се проява на понятието измѣна. Само киевлянитѣ не признаватъ, че тѣхното възстание е зло. Лѣтописецътъ обаче осжжда княза, че извършилъ надъ тѣхъ наказания безъ сѣдъ: отсѣкълъ главитѣ на 70 души, за дѣто изпуснали конкурента му Всеслава, други пъкъ ослѣпилъ, а трети, дори безъ вина, погубилъ. Въ 1194 г. въ Новгородъ вече наказвали прѣдателятѣ, които издали Новгородската дружина

на Югра. Видоветъ на държавнитъ прѣстѣпления се развивали въ московското врѣме, отъ когато се и съсрѣдоточава властта въ рѣцѣтъ на владѣтеля. Първо мѣсто занимаватъ прѣстѣпленията противъ главата и цѣлостта на държавата. Въ „судебниците“ се появява, между друго крамолата (мятежъ). Уложението отдѣля всички държавни прѣстѣпления въ особна глава: 1. за прѣстѣпленията противъ живота на владѣтеля; 2. прѣстѣпления, имащи за цѣль свалянето на владѣтеля; 3. прѣстѣпления, насочени противъ цѣлостта на държавата.

Старобѣлг. паметници съдържатъ доста данни за съществуването на държ. прѣстѣпления. И въ България, както въ Русия, на първо врѣме държавнитъ владѣтели сж се саморазправяли съ своитъ конкуренти и съ мятежниците. Още изъ RPN. ние се запознаваме съ нѣкои държавни прѣстѣпления: 1. възстание или мятежъ противъ държавния владѣтель. Борисовитъ пратеници питатъ, какъ да се постѣпва съ дѣйцитъ на възстание. Папата отговаря, че за подобнитъ има прѣдвидени наказания въ законитъ, които той имъ проважда. Обаче, отъ държавния владѣтель зависи да помилва. (19). — 2. Бѣгството изъ България на свободенъ дори човѣкъ, т. е. напушането на страната безъ специално за това разрѣшение, се считало сжщо така за държавно прѣстѣпление. Папата се постаралъ да обясни на българскитъ пратеници, че напразно се запрѣтѣва изселването на свободнитъ граждани и посочилъ за доказателство библейския примѣръ на Аврама ¹⁾).

На българската граница, която била отбѣлѣзана съ синори и по нѣкадѣ съ огради, стояла стража. Ако тая стража не била достатъчно бодра и пропускала нѣкого да прѣмине, виновнитъ стражари се прѣдавали на смъртъ. И въ тоя случай, попитанъ що да се прави, Папата отговорилъ: вижте въ зако-

¹⁾ Напразно Гильфердингъ мисли, че въ тия отговори на папата се скрива нѣкакво ухищрение на развращаваща политика, стремяща се ужъ да подкопае силата на любовъ къмъ отечеството, толкова естествена у всѣки младъ народъ. Папата въ всичкитъ си отговори, както е явно отъ текстоветъ, се е стремилъ да внуши на българскитъ пратеници колкото се може повече хуманность, мекость и милосърдие къмъ прѣстѣпниците отъ разни категории, за които, виждало му се, българскитъ наказателни наредби били твърдѣ строги. И въ случая той е искалъ да защити единъ свободолюбивъ и хуманенъ принципъ. Нищо повече.

нитъ; но, тъй като до сега вие сте прѣдавали лесно и всѣ-кого на смъртъ, сега сте длъжни, колкото се може повече, да помилвате и да пазите за живота. — 3. Най-послѣ, тукъ могатъ да се подведатъ: бѣгството въ врѣме на война, или пъкъ не-изпълнение заповѣдь да се иде на нея. И въ този случай Папа Николай съявтва снисхождение и смекчаване на строгостъта на дѣйстващитѣ закони (22, 23), ако не може да се помилватъ виновнитѣ. Прѣди сражението, българскиятъ владѣтель изпровождалъ вѣрни хора да прѣгледатъ оржието, конетѣ и всичко нужно за бой. Тоя, у когото не било всичко въ редъ, билъ наказванъ.

Ако въ езическа епоха е имало изброенитѣ категории държавни прѣстѣпления, по-сетиѣ съ засилването на държавната власть и при въздѣйствието на византийския абсолютизъмъ, тѣ сж били още повече развити. Князь Борисъ е подложилъ на смъртно наказание всички болѣри, които били възстанали противъ него по случай на приемане християнството. Народнитѣ събори, които сж сждили еретици и разколници, имали сж въ своето вѣдомство и прѣстѣпни дѣяния отъ високъ държавенъ характеръ. Държавнитѣ измѣнници и претенденти на прѣстола намѣрвали широко пристанище и гостоприемство въ Византия. Нѣкои български царе считали, че иматъ право да искатъ да имъ се прѣдадатъ подобни измѣнници. Така, напр., Иванъ Александръ се домогвалъ да му се прѣдаде дори Ана, бивша царица, жена на Мих. Шишмана, неговъ вуйчо, която съ сина си, прѣстолонаслѣдника Стефана, била забѣгнала въ Дубровникъ.

Г. Прѣстѣпления противъ религията и черковата.

Прѣстѣпленията отъ тая група могатъ да се разпрѣдѣлятъ на: а) светотатство; б) богохулство или кощунство; в) прѣстѣпления, които иматъ за обектъ священитѣ мѣста, като гробища и др.

А. Светотатството е черковна татба или кражба на свещени вещи. Както повечето отъ черковнитѣ и въобще религиозни прѣстѣпления, и светотатството е заето отъ Кърмчаята (Гр. Зак. 34, 57—58). Това е римскиятъ *Sacrilegium*.

Народътъ прокллина тѣзи, които си допускатъ подобни кражди въ днешно врѣме. Нѣма по-тежкъ грѣхъ отъ кол-

кото да оберешъ черкова или мѣнастирь. Подобнитѣ кражби се считатъ за грѣхъ и за тѣхъ слѣдва проклетия още на този свѣтъ. Който краде и отнесе въ кѣщи черковно или мѣнастирско имане, огънь занася въ кѣщата си. (ЖС. 109—110), (Ср. моя Сборникъ на юр. об. III. т. Наказ. право, в. 106).

Б. Кошунството или богохулството е произнасяне неуважителни думи къмъ религията и черковата, къмъ правилата и обрядитѣ, въ които е изразена външната страна на християнската вѣра. Обектътъ не е учението и самата религия, а поменатитѣ обряди.

„Тия, които хулятъ Бога, които се подиграватъ съ вѣрата, които измѣнятъ черковнитѣ наши обряди и обичаи, тия не сж добри човѣци; отъ тѣхъ да се бѣга далече“, казва обичайното право на народа (ЖС. VI. 104). Счита се за голѣмъ грѣхъ гавренето съ Божието име или съ иконитѣ (моя Сборникъ на б. юр. об., Наказ. право, в. 106).

В. ЗСЛ. знае третата категория прѣстѣпления, на които обектътъ е, между друго, гробищата. Чл. 28 запрѣтаа ограбването (събличането) на мъртвитѣ въ гробъ, като прѣдписва за това тежкото наказание „да продається“. И до сега въ срѣдата на народа се явяватъ такива „прокопсаници“, които разкопаватъ гробища, за да обератъ мъртвия. Такъвъ крадецъ се счита, че е излѣзълъ изъ вѣрата си; клетва го гони, бащина или майчиня. Ако се улови, той се наказва селски съ бой, а попътъ не му дава „комка“ (ЖС. VI. 111). Отъ Искрецъ (Софийско) на въпроса 106 отъ моята програма по изучаване наказ. право отговарятъ. „Въ турско врѣме, който е изравялъ мъртавецитѣ и ги е събличалъ, наказванъ е съ бой и съ обѣсване на долу съ глава. Субекти на това прѣстѣпно дѣяние били прѣимуществено циганитѣ“.

Къмъ тая група на прѣстѣпни дѣяния трѣбва да се подведатъ староврѣмскитѣ и до сега прѣживѣли суевѣрни прѣстѣпни дѣяния: 1. магесничеството или чародѣйството и 2. врачуването.

1. Магесничеството (*crimen mathematicorum*) е мнимото общение съ невидимия свѣтъ, съществуващо въ езическо врѣме по силата на самата религия. Въ първото врѣме на християнството магесниците и чародѣитѣ се търпѣли; но по кѣсно черковата намѣрила за недостойно да се търпи това суевѣ-

рие и се почва строгото прѣслѣдване на всички магесници, влѣхви, чародѣи, баячки. Това било голѣмъ грѣхъ.

2. Зелейничеството или баенето, врачуването. — Зелейничеството (отъ зели, грѣви, *crimen maleficorum*) има сложенъ обектъ; то е знание (знахарство) на особнитѣ сили на природата и има за цѣль, между друго, да използва тѣзи сили въ врѣда на другиго. За това руситѣ наричали зелейничество и отравянето.

Тѣзи дѣяния не само не сж били прѣслѣдвани отъ езическата религия, но и възниквали отъ нея; за това въ началото на християнството е било доста трудно прѣслѣдването имъ, като прѣстѣпления. Едва по-късно тѣ били запрѣтени и наказвани доста строго. И до сега тѣ намѣрватъ мѣсто на сжществуване въ срѣдата на народнитѣ маси, които се ползватъ отъ съдѣйствието на всевъзможни свѣрхприродни срѣдства за борба противъ невидимитѣ злини. Характерни сж въ това отношение даннитѣ въ нѣкои южнославянски законодателства и сждебни практики. Споредъ паметницитѣ, баянето се е прѣслѣдвало въ срѣднитѣ вѣкове най-напрѣдъ само по частна тжжба на уврѣденитѣ, а по-късно и като публично прѣстѣпно дѣяние, съ което се уврѣжда вѣрата и Богъ. Мисли се, че особно е било развито баянето у богомилитѣ. Крайно любопитни сждебни случаи за сждане и наказване баячкитѣ ни даватъ старитѣ паметници на града Загребъ¹⁾. Отъ тѣхъ се види, че много врачки, баячки сж били сждени и колкото сж могли да се оправдаятъ съ по 6. 25 и пр. съклетвеници или присежници (ротници), били пускани на свобода; които не могли да се оправдаятъ, а, напротивъ, противъ тѣхъ се явявали присежници, тѣ сж били осжждани на особенъ откупъ (*emenda lingae*), други на изгонване, дори на изгаряне. Полициятъ, Кърчкиятъ (Врбански) и пр. статуты изрично прѣдписватъ да се изгарятъ (сажгати) „вѣщицитѣ“ или „чаровницитѣ“ (Polj. 110; Vrb. 154²⁾). Въ Номоканона при голѣмия и въ тоя при малкия требникъ има редъ епитемии за онѣзи, които прибѣгватъ до чародѣйство (магия). Въ старобългарскитѣ хрисовули се срѣща думата гадалство като глоба, вѣроятно вземана отъ гадалкитѣ или вѣщицитѣ.

¹⁾ J. Tkalčič, Poviestni spomenici Slob. kralj. grada Zagreba. (Monumenta civitatis Zagrabiae) IV, V, VIII.

²⁾ Cp. Mazuranic, Prinosi, s. v. Bajanje.

У насъ народътъ прави разлика между баячки и магесници — вѣщици, бродници. Първитѣ, които лѣкуватъ съ билки и баялки, поне въ извѣстни мѣста, той ги търпи, ако не ги пази. Вторитѣ т. е. вѣщицитѣ той ги счита за проклети отъ Бога, защото всички работятъ съ дяволитѣ и съ силата дяволска. Тия вѣщици можели да раздѣлятъ мжжъ отъ жена, да сбъркатъ на човѣка ума, да издоятъ млѣкото по добитѣка и да прибератъ храната по нивитѣ: въ послѣдния случай, тѣ се наричали бродници. Отъ такивата народътъ бѣга. Изобщо той ги прѣслѣдва и е готовъ да имъ наложи най-строгото наказание: изгаряне живи. Случаи за такива наказания на магесници чрѣзъ изгаряне или друго умъртвяване има познати доста. (Ср. ЖС. VI. § 31 и 125).

II. Наказания.

§ 1. Стариятъ и съврѣмениятъ възгледъ върху наказанията.

Староврѣмскиятъ възгледъ върху наказанията се отличава отъ днешния, както се е отличавалъ и възгледътъ върху прѣстѣпленията. Въ днешно врѣме наказанието е дѣло на държавната власть; то има характеръ на нѣщо необходимо, налагано въ интереса на обществения редъ. Обществениятъ елементъ е отличителната черта на съврѣмениятъ наказанието. Наистина, наказанието докарва извѣстно стѣснение, страдание, лишение за тогоя, комуто се налага; но това става по волята на държавата, това се върши по съображения отъ обществено държавенъ характеръ.

Други е билъ възгледътъ на старината. Държавата, обществото първоначално не сж се интересували отъ въпроса за наказанието. То се прѣдоставяло всецѣло на усмотрѣнието на частното потърпѣвшее лице или на неговитѣ близки. Тѣ били властни да накажатъ или не, да прѣслѣдватъ или не виновника на извѣстна „пакость“ или „обида“. Самия родъ и размѣръ на наказанието дълго врѣме е опрѣдѣляло частното лице. Прочее, отличителната черта на староврѣмското наказание е неговиятъ частенъ характеръ. Тая черта се забѣлѣзва и въ процеса на развитието на самитѣ най-ранни наказания: първото, най-ранното наказание е кръвната мѣстъ, отвръщането. Тя е била дѣло на частното лице. Слѣдъ

кървната мѣсть се явява откупътъ, като материална награда на потърпѣвшото лице или на роднинитѣ му. И въ този втори стадий на наказанието, то има частенъ характеръ: частното лице опрѣдѣля и рѣшава както по въпроса, така и по размѣритѣ на откупа.

Явява се държавата, като организирано общество. Дълго врѣме трае единъ прѣходенъ периодъ на борба между частния характеръ на наказанията и обществения елементъ. Когато държавата почва да прибира все повече и повече сѣдебнитѣ функции съ свои рѣцѣ, властѣта се задоволява съ боязливи стѣпки, и най-напрѣдъ дѣли съ частното лице както правото на прѣслѣждане, така и правото на обезщетение. Въ продължение на много врѣме се срѣща дѣленето на откупа (вергелдъ, вражда, вира) между властѣта и частното лице, додѣто най-послѣ, тоя откупъ се промѣнява въ смисълъ, че частѣта на държавата не само добива друго название — глоба, публична пена, продажба у руситѣ, *Fridum* у германцитѣ, но и вземаното отъ държавата вече добива друго сѣщество, други, публиченъ характеръ. То се взема като наказание, а не като плата, откупъ.

Самата дума мѣсть (мщение) е означавала дълго врѣме и въ най-ранната углавна терминология: наказание. Въ ЗСЛ. (обширна ред.) е казано: „аще кто бѣеть раба своего или рабу свою жезломъ, ти умереть отъ руку его: судомъ да ся мѣститъ; „аще пребудеть день или два, да не мѣстится“ (Стб. пр. п. 113). Местникъ или мѣстникъ означава въ ЗСЛ. сѣдния, който има право да прилага наказание, вмѣсто обидения, който нѣма вече това право. Никой не бива самъ да си бѣде мѣстникъ; мѣсть означава и сѣдъ *Lis* (чл. 18). Думата наказание старобългарско е означавала поучение, поправяне (*institutio*), по-късно е почнало да означава роена, казнъ.

§ 2. Цѣльта на наказанията.

И въ отношение на цѣльта на наказанията иначе е гледала старината, иначе гледа новото врѣме. Съврѣменното наказателно право се домогва да упражни извѣстно въздѣйствиe върху прѣстѣпната воля, да стрѣсне, да сплаши наклоннитѣ къмъ прѣстѣпни, запрѣтени отъ закона дѣяния, най-послѣ, да поправи, като прилага наказанията споредъ степенѣта на

проявената зла воля и прѣстѣпна енергия. Съврѣменното углавно право се грижи да бѣде по възможность справедливо и равномѣрно въ прилагане на наказанията.

Не така е било въ старо врѣме, когато частниятъ мѣститель е билъ рѣшаващиятъ факторъ. За него цѣльта на наказанието е състояла въ личното му удовлетворение. Той или е искалъ глава за глава, кръвъ за кръвъ, око за око, или се е задоволявалъ съ откупъ на нанесената нему пакостъ — поврѣда. Частната мѣсть се е измѣрвала отъ субективното оцѣнение на уврѣдениѣ; размѣрътъ зависѣлъ отъ мѣрката на разгнѣвеното чувство, слѣдователно отъ темперамента. Ще рече, наказанието чрѣзъ мѣсть и откупъ е било едно неравномѣрно и крайно несправедливо наказание.

При все това, разгледанъ исторически, институтътъ на кръвната мѣсть и въобще на частния самосѣдъ изпълня дългъ периодъ въ историята на човѣчеството. Искало се е да се удовлетвори потърпѣвшата страна, да се поврѣди достатъчно и другата страна съ цѣль да ѝ се отвѣрне и да се поврѣди и тя; най-подиръ мѣстѣта е била свързана съ единъ религиозенъ дългъ, домашнитѣ богове не можали да се задоволятъ безъ една жертва, безъ изкупление на пострадалия, на убития. Душата на жертвата искала това отмѣщение. Ако нѣкой не си отмѣстѣвалъ за убийтъ родителъ, той губялъ дори правото на наслѣдство (както това е било у германцитѣ). Така че мѣстѣта имала за цѣль да удовлетвори и една длъжностъ, налагана отъ родовия съюзъ, отъ задружното право на племето. Мѣсть се правяла не само за убийство, но за всички други видове уврѣждания, пакости, обиди: наранявания, осакатявания, удари, кражба, грабежъ, палежъ и др. Въ всичкитѣ тѣзи случаи, тя е била повече или по малко произволно дѣло. Положителниятъ законъ на държавната организация е дошелъ да постави край на произвола, който царувалъ въ периода на изключителного прилагане обичайното право. Положителниятъ законъ поставилъ въ правилно съотношение наказанията съ прѣстѣпленията, като се ръководилъ отъ дѣйствителната цѣль на наказанието, като държавна и обществена необходимость. Ако на първо врѣме, слѣдъ организуването на първитѣ общества, първата безсѣзнателна реакция на мѣстителя минава и дълго врѣме ръководи държавната

власть, като замѣстница на частния тѣжителъ, то постепенно държавата се отклонява отъ частната мѣстъ, за да се съобрази съ истинската задача и цѣль на наказанието. Възмездieto и имотнитѣ удовлетворения въ полза на частното лице сторили окончателно мѣсто на други цѣли, каквито въ началото сж били: фискални — вземането колкото се може повече глоба, за да се пълни държавното съкровище, а по-късно изтрѣблението на прѣстѣпниците (тенденция, каквато се забѣлѣзва и въ Крумовото законодателство), заплашване (устрашаване) и, най-сетнѣ, поправянето на прѣстѣпниците.

Въ нашата старобългарска дума наказание се подчертава и цѣльта му, отъ когато тоя терминъ е замѣнилъ прѣдишния: мѣстъ. Наказание е означавало, между друго, обучение, поправяне (*institutio*).

§ 3. Видове наказания.

Ако речемъ да прослѣдимъ исторически видоветѣ на наказанията, ще трѣбва да приемемъ: а. мѣстъ; б. откупъ и глоби; в. най-сетиѣ, углавни наказания.

а. Мѣстъ*).

а. Мѣстътa е въ тѣсенъ смисълъ възмездие за углавна неправда, извършено лично отъ потърпѣвшия или отъ неговитѣ роднини. Първоначално тя е била чисто лична, частна разправия. Много по-късно и въ нея се забѣлѣзва една обществена черта: за да бждѣла правомѣрна, мѣстътa трѣбвало да бжде явна, публична. Най-сетиѣ тя се възприема и отъ писаното право; ние я срѣщаме прѣдписана въ много стари законодателни паметници.

1. Като се почне отъ най-стария законодателенъ паметникъ, каквото е законникътъ на Хамураби, мѣстътa се не само признава, но и прѣдписва отъ извѣстни закони: Моисеевото законодателство е извѣстно, като типическо въ това отношение съ своето прѣдписане: да идеть рука за руку, и око за око, и глава за глава.

*) Особно заслужватъ внимание по тоя прѣдметъ, двѣтъ понови съчинения на нѣмски езикъ: Д-ръ Ф. Миклошичъ, *Die Blutrache bei den Slaven*. Wien. 1887. и Д-ръ М. Р. Весничъ, *Die Blutrache bei den Südslaven*. Stuttgart. 1889.

Въ славянскитѣ законодателства мѣстѣта се срѣща като прѣдписана въ РП. (ак. 1. кар. 1.): „Если отсѣчеть руку, то дѣти искалѣченнаго должны смирить“. Оче по-ясно е прѣдписана мѣстѣта въ рускитѣ договори съ гърцитѣ, при което договорнитѣ страни се грижатъ, щото прѣстѣпникътъ да не остава безъ наказание („да умреть“, „да убѣють ѱ“ и пр.). Сѣщо така мѣстѣта се прѣдписва въ широката ред. на нашия ЗСЛ. (ст. „о враждѣ“ Стб. пр. п. 111), гдѣто се възпроизвежда текстътъ на Моисеевото законодателство: „да идеть глава за главу“.

2. При развитието на общественитѣ организации и за-силване на властѣта, почва се извѣстно ограничение въ по-ранното пълно усмотрѣние на частната мѣстѣ. Тя се свързва съ произнасянето на сѣда, което е можало да бѣде прѣдварително или послѣдуваще. Така въ РП. се прѣдписва, щото потѣрпѣвшиятъ да докаже прѣдъ сѣда спра-ведливостѣта на своето обвинение и, слѣдъ туй, той може да мѣсти — или да вземе за обида 3 гривни (ак. 2). Рус-ката лѣтопись подъ 1070 г. съобщава, че едно врѣме (раз-бира се, прѣди отмѣната на кървавата мѣстѣ) княжескиятъ вое-вода Янъ хваналъ Ярославовитѣ влѣхви на Бѣло-езеро, осѣ-дилъ ги заради убийство на много жени и ги наказалъ, като ги прѣдалъ на роднинитѣ на убититѣ и рекълъ: мстите своихъ. И роднинитѣ прѣдали осѣденитѣ на смъртъ.

3. Кой ималъ право и обязаностъ да мѣсти? Първоначално това е било неуредено. По-късно законътъ и тукъ внесълъ единъ редъ. И наистина въ РП. се казва, че за убийство мѣстятъ членовѣтѣ на рода (баща и синъ, братъ, чича и племеникъ; Ак. 1., Нар. 1.). Ако тукъ и да не се го-вори ясно за правото на мѣстѣ зарадъ майка, сестра, жена и дѣщеря, то се подразумѣва. За лична обида и за побой мѣстѣта била лична: „оже ли се бѣ не можетъ мѣстити, то взяти ему за обиду 3 гривнѣ“. (Ак. 2).

4. За какви прѣстѣпни дѣяния и какъ е могло да се мѣсти? Поменахме, че за всѣка пакостъ, за всѣка обида и уврѣждане е могло да бѣде и отмѣщаване. Наброяватъ слѣд-нитѣ прѣстѣпни дѣяния, за които може да се отмѣстява: за убийство, нараняване, осакатяване, биене, обида. Съ врѣмето правото за отмѣстяване се е сграничило на по-важнитѣ прѣ-

стѣпленія, въ извѣстни случаи — на волното или умишлено убийство.

Колкото за способа на мъстенето, то първобитниятъ редъ билъ да се мъсти по сѣщия начинъ и дори съ оржие, подобно на онова, съ което си е служилъ виновниятъ. При това, въ извѣстни правди, прѣдписвало се е да се отвърне съвсѣмъ сѣщата поврѣда, която виновниятъ е причинилъ: изваждане дѣсното око, ако той е извадилъ такова, и пр.

Еволюцията отъ мъсть къмъ откупъ (*compositio*) не е станала нито изведнѣжъ, нито въ скоро врѣме. Тя се е вършила продължително и на стѣпала, като за пълния прѣходъ въ откупъ сѣ спомегнали нѣкои външни фактори и учрѣждения. На първо мѣсто за угасването на крѣвната мъсть е спомогнала не малко замѣната на родовнитѣ и задружни съюзи съ общинскитѣ, жупски или държавни. Спомогнали сѣ не малко икономическо-културния напрѣдѣкъ и християнството; навсѣкждѣ, гдѣто християнството се явило съ своитѣ проповѣди за хуманность, милосѣрдие и снисхождение къмъ злочеститѣ и сѣгрѣшившитѣ, то въздѣйствувало силно, за да се създаде течение противъ крѣвната мъсть, която починала да извиква възмущение у обществената съвѣсть. Законодателната власть въ християнската държава се намѣсила още по-енергично и починала да замѣстя крѣвната мъсть съ откупъ споредъ закона при избѣгването на прѣстѣпника; въ обществото почнало да се допуща прощението на прѣстѣпника съ условие на имотни възмездия: така се появилъ у западнитѣ славяни (поляци, чехи, руси — галичани¹⁾) обрядътъ на покората (вижте стр. 370). Най-стариятъ славянски законодателенъ паметникъ, какъвто е Руската Правда, ни дава слѣдната важна за врѣмето си наредба отъ втората половина на XI в. „Послѣ Ярослава събраха се синоветѣ му и отиѣниха убийството за глоба и прѣдписаха откупа съ „куни“ (пари) (Кар. 2). Прилагането на мъстѣта въ Бѣло-езеро, записано въ Руската лѣтопись подъ 1070 г. не може да служи за потвърждаване на мисълѣта, че ужъ Ярославовитѣ синове отиѣнили не мъстѣта, а смърт-

¹⁾ Че покората не е била нѣкакъвъ особенъ институтъ, изключително принадлежащъ на полското право, че тя е сѣществувала у галицкитѣ руси и въ литовско-руското господарство, вижте бѣл. I на стр. 314 Обзоръ Влад. Буд. Ср. Г. В. Датченко: Наказаніе по Литовскому статуту, стр. 177—178 и 259—266.

ното наказание, установено отъ Владимира : то било отмѣнено пакъ отъ самия Владимиръ ¹⁾).

Допускането отъ обичая и законитѣ на така нареченото право за убѣжище (*jus asili*) сжщо така спомогнало въ значителна степенъ за прѣминаване отъ кръвна мѣсть къмъ мирене (покора) и откупъ. Това право е било познато още въ Моисеево врѣме у израилтянитѣ, у които мѣстътъ е имала религиозенъ характеръ. Моисей установилъ убѣжища, гдѣто можали да се скриятъ лица, заплашвани отъ мѣсть. Въ Палестина най-напрѣдъ имало убѣжища 3, по-послѣ 6. Скривялъ ли се нѣкой въ такова убѣжище, той вече не подлежалъ на мѣсть, а се прѣдавалъ на сждъ на общината, освѣтъ прѣдумишленнитѣ убийци, които се прѣдавали на пострадавшитѣ.

Законодателството на първитѣ християнски владѣтели възприело правото на убѣжище въ широки размѣри. Константинъ Великий обявилъ за убѣжища всички черкови. Теодосий II разширилъ това право и на всички здания, принадлежащи на черковитѣ. Папитѣ поискали да надминатъ тѣзи наредби и признали всички мѣнастири за убѣжища. Редомъ съ религиозни убѣжища явили се и граждански : нѣкои господарски кжщи, даже цѣли градища били признати за такива (Лозана, Тюбингенъ). Нашиятъ ЗСЛ. въ специална наредба (ст. 16) възприема тоя възгледъ за правото на убѣжище. Споредъ тая наредба, прибѣгне ли нѣкой виновенъ въ черкова, частниятъ тжжителъ не може да се опитва на сила да го изкара отъ тамъ ; прибѣгналиятъ тамъ се сжди за своята „обида“ по закона.

Нѣкои законодателства, за да ограничатъ мѣстътъ, поставяли правото на упражнението ѝ въ зависимостъ отъ извѣстенъ срокъ. Напр., германцитѣ положили едногодишенъ срокъ. Слѣдъ изтичането на това врѣме потърпѣвшитѣ не можали вече да мѣстятъ. Цѣльтъ на това нареждане е била ясна : искало се да прѣмине извѣстно врѣме, прѣзъ което раздраженото чувство на обидения могло да се уталожи, а уталагането водѣло къмъ мирене и откупъ.

¹⁾ Въ случая намъ се види по-право мнѣнието на професора Влад. Будановъ, което тукъ и възприемаме, а не това на проф. Сергеевичъ (Лекции, 303—304).

6. Откупъ.

Мъстътъ не изчезнала съвсѣмъ и тогазъ, когато се появилъ откупътъ. Тя могла още дълго врѣме да живѣе редомъ съ него; като послѣдваще, ново учрѣждение, откупътъ е билъ велико благодѣяние за човѣчеството. Той прѣкратилъ поронитѣ кървь, които се лѣли до него, много пѣти незаслужено, защото невинни плащали съ крѣвта си за прѣстѣпленията на прями виновници. Откупътъ произвелъ единъ наистина великъ прѣвратъ въ човѣчеството и като че поставилъ край на онова ужасно положение въ правосъдието, което имало изгледъ на *bellum omnia contra omnes*. Вънъ отъ това, откупътъ се явява при по-добри икономически условия на животъ, когато вече имало зѣможни имотни люде. Ако появляението на откупа е знакъ на смекчение на нравитѣ, той не по-малко е и послѣдница на по-закрѣпнали икономически условия въ живота.

Първоначално откупътъ се появилъ въ изключителни случаи. Обидениятъ поради своя особенъ характеръ или пѣкъ поради особеноститѣ на случая не билъ наклоненъ или не намѣрвалъ за възможно да се съобразява съ приетия редъ: крѣвъ за крѣвъ. Въ знаменития трудъ на Вилда (*Das Strafrecht der Germanen. Halle. 1842*) се срѣщатъ такива случаи отъ германското право. Убийца, разкаянъ за извършеното, идва при бащата на убития и му прѣдлага откупъ въ пари. Бащата отхвърля това прѣдложение, като казва, че той не желае да носи сина си въ кесията си. Тогазъ убийцата слага главата си въ коленѣтъ на бащата и му прѣдлага да го убие. Бащата не се рѣшава да сѣче сложената глава, и работата се свършва съ това, че той се отказва отъ мъсть, а получава паритѣ въ подарѣкъ. Така че, макаръ и бащата да може да мѣсти за сина си, прѣдъ видъ на исканата прошка, заявеното разкаяние на убийцата, той туря край на мъстѣта чрѣзъ помирение и получаване подарѣкъ.

Както мъстѣта, така и откупътъ е общо явление, присѣще на всички човѣчески общежития при извѣстни стѣпала на тѣхното културно развитие. Напразно нѣкои руски изслѣдователи (Погодинъ) виждатъ въ мъстѣта прѣдимно скандинавски редъ, отъ гдѣто ужъ го заели славянитѣ. Сравнителната етнография и ембриологията на правото опровергаватъ тоя възгледъ и привеждатъ голѣмъ брой доказателства и при-

мъри за съществуването както на мъстът, така и на появилия се слѣдъ нея откупъ; у всички народи и страни. Въ Албания, Черна-гора, Босна-Херцеговина и Далмация и до сега съществува, редомъ съ мъстът, и замѣната ѝ съ откупъ. (стр. 310).

Обширно описаниятъ у Вука Караджича и Богишича обрядъ за „мир ради мртве глава“ и „мир оторанама“ има своето подобие въ германското право. Възникването му нѣкои приписватъ на влиянието на католическата черкова. Той е съгласенъ въ нѣкои черти съ покората у западнитѣ славяни.

Откупътъ е носилъ разни названия дори у единъ и същъ народъ. Най-разпространено е у нѣмцитѣ *das Blutgeld* (крѣвни пари) *Blutrache* (кр. мъстъ); у руситѣ — головничество, (за убийството), урокъ (за другитѣ откупи) у поляцитѣ и чехитѣ *hlava*, у сърбо-хърватитѣ вражда, — глава (*caput*), краварина¹⁾; у българитѣ: вражда или фунъ (за убийството) по старото право, крѣвнина по обичайното право; разбой и татъ — за грабежъ и кражба²⁾.

По-късно това право се ограничава въ по-тѣсни граници, додѣ въ извѣстни мѣста стигна, при индивидуализирането на челядъта, да се дава само на потърпѣвшия. Откупътъ се е давалъ първоначално на пострадалия родъ. Като замѣна на мъстът, дълго врѣме откупътъ е билъ считанъ еквивалентъ на крѣвът. Това обаче схващане на частния характеръ на откупа се промѣнило съ врѣмето: държавната властъ почва да се домогва и тя да се „помири“ съ прѣстѣпника, виновенъ и прѣдъ нея вече като организирано общество, поради нарушението на мира отъ страна на виновния. По тоя начинъ държавнитѣ власти почватъ да получаватъ и тѣ часть отъ откупа³⁾.

¹⁾ У сърбитѣ враждата е била оцѣнявана на 500 перпера: законитѣ сж я прилагали и къмъ другитѣ уврѣждания.

²⁾ Тѣзи названия на частнитѣ обезщетения (откупи) сж се разширили отпослѣ и върху паричнитѣ глоби за същото прѣстѣпно дѣяние, като постѣпвали въ полза на държавното съкровище. Терминологията въ това отношение била доста неустановена, прѣдъ видъ на обстоятелството, че и самитѣ парични наказания не сж били точно опрѣдѣлени. Тѣ имали неустановенъ напълно характеръ у всички югославянски законодателства.

³⁾ Нѣкои южнославянски паметници, напр., Дечанскиятъ и Архангеловскиятъ хрисовули нареждатъ половината вражда (по Арх. хр. и половината глоба) да се дава на черковата, вѣсто на царя, а половината на оногова, който е посочилъ това.

Въ нашитѣ юридически обичаи се срѣщатъ слѣди отъ доказателства, въ що е състоялъ откупътъ отъ ранното врѣме. Освѣнъ въ пари, откупътъ се изплащалъ въ жива стока, въ храна, даже въ нѣкои недвижими имоти, т. е. въ всичко, което е било въ гражданско обращение. Имоти, които сж принадлежали на селото, на общината, не сж могли да служатъ за откупъ, напр. селски бранища, хармани, ливади, пасища и др. (Ср. ЖС. VI. 179).

в. Глоби.

Глобата (*multa*, *multa*, *Strafe*) е парично наказание. Исторически, тя е прѣобразението откупъ въ полза на държавното съкровище (фиска) съ по-широко и публично наказателно назначение. Ако откупътъ е билъ даванъ на рода или на потерпѣвшото лице, за да бждатъ тѣ удовлетворени, помирени и така да не гонятъ мѣстъ противъ прѣстѣпника, глобата е била наказание, наложено въ интереса на обществения редъ.

Произхождението на самата рѣчъ глоба е още недобрѣ установено. Нѣкои мислятъ, че думата е новогръцка (κλόβα) или албанска (гиобѣ). (*Rječnik* на Югосл. Ак., Миклошичъ, въ *Etym. Vrb. Schander* s. v. *Strafe*). Херм. Иречекъ (*Prave*, 12) поддържа, че глоба е югославянска дума, отъ гдѣто е прѣминала и у ромѣнитѣ. Въ нѣкои отъ южнославянскитѣ паметници, особно сърбо-хърватски, се употрѣбаватъ вмѣсто глоба думитѣ: осуд, судбина, заговор, зарок, завез, пена или ления и *biržag*; има и старославянската дума желедва, жладва и пр. (*Maž*, 322). Тѣзи частъ отъ откупа, която е постѣпвала въ полза на владѣтеля и по-късно въ полза въобще на държавното съкровище, като имотно или парично наказание, е носила разни названия: у нѣмцитѣ това е било *Friedus* отъ *friede* (миръ), у руситѣ вира — за убийство и тежки наранявания, продажа — за другитѣ прѣстѣпни дѣяния; у насъ вражда — за убийство (роена *homicidii*) и други тежки прѣстѣпни дѣяния. Най-напрѣдъ вражда е било обезщетението, цѣната за убития, крѣвнината. По-късно съ думата вражда почнали да наричатъ и вирата т. е. глобата за убийство, която постѣпвала въ полза на царщината¹⁾. Отъ Хрисовулитѣ се

¹⁾ Нов., село, 91. До колко враждата, като замѣстница на крѣвната мѣстъ, на смъртното наказание тоже, е била проникнала въ съзнанието на всички югославянски срѣди въ срѣднитѣ вѣкове,

знае, че българските царе сж отстъпвали и враждата (фуна отъ XIV в.) и другитѣ глоби въ мѣнастирскитѣ села на самитѣ мѣнастири¹⁾.

Въ всичкитѣ страни рано се появилъ и институтътъ на специални чиновници, които събирали глобитѣ. Такъвъ е билъ рускиятъ вирникъ, сѣрбскиятъ глобарь, българскиятъ — глобникъ или прахторъ и севастъ.

Враждата или въобще глобата се събирала отъ лицето, което е извършило прѣстѣпното дѣяние. Когато то не било познато, прибѣгвало се до всички сръдства, за да се открие виновниятъ. Най-голѣмо старание за това откриване употребявали общинитѣ селски и жупитѣ. Ако всичкѣ тѣхни усилия да откриятъ дѣеца на прѣстѣпното дѣяние останѣли безъ резултатъ, отговаряли самитѣ села и жупи: тѣ плащали вирата, враждата или крѣвнината възъ основа на е м с т в о т о, крѣговата порѣжка или взаимата отговорностъ, която тѣ имали въ подобни случаи²⁾.

У южнитѣ славяни, включително у българитѣ, селото е съставлявало такава стегната, организирана единица, каквато

ни показва случаятъ съ разправията между Дубровникъ и краль Милутинъ. Дубровникъ иска за убийца на Дубровничанина смъртъ; но Милутинъ поддържа плащането на вражда. Искане сѣ рѣшеніе на Венеция, която се домогвала по-напрѣдъ да узнае мнѣнието на сѣрбския краль. Милутинъ отговаря, че той не пристава въ неговата земя да се внася смъртно наказание за убийство, не че жали крѣвта на своитѣ подданици, но защото иска да поддържа обичая на враждата, дѣдовски обичай (М. Пуцичъ, Спом. II. 152 — 153).

¹⁾ Стб. пр. пам. Хрисовули.

²⁾ Руската вира въ такъвъ случай носяла особното название д и к а я в и р а (т. е. два глоба) и се събирала: 1. ако е извършено непрѣдумишено убийство и прѣстѣпникътъ се намиръва свързанъ съ членовѣтъ на общината, на която е членъ, чрѣзъ крѣговата порѣжка; 2. ако е извършено убийство прѣдумишено, но общината не дири убийцата (или го прикрива и не ще да го прѣдаде). Въ първия случай вирата се плаща отъ общината (вервь) съ съучастието на самия прѣстѣпникъ (въ съотѣтственъ дѣлъ); въ втория случай вирата се разсрочва на нѣколко години. Размѣрътъ да вирата е билъ опрѣдѣленъ: за убийство на свободни людие — 40 гривни, за привилегировани — 80; за жена — 20 гривни; толкозъ и за нараняваніята по РП. Колкото за откупа въ полза на ч. лице т. е. головничеството, то размѣрътъ му не се опрѣдѣлялъ въ закона; само при осакатяваніята назначавало се опрѣдѣлено възнаграждение, именно половина противъ наказателната глоба (10 гривни, Кр. 22).

е била и задругата. Селото отговаряло за своите членове както и задружната кжша. Данъкът се вземал на кжша, углавната отговорност падала на кжшата и на селото. Тъзи отговорност на кжшата, както на селото, околията и жупата е била даже прѣдписана въ нѣкои отъ южнослав. законодателства¹⁾. Напр. чл. 198 отъ ДЗ. говори за отговорността на кжшата. Ако нѣкой отъ една кжша, братъ, синъ или роднина извърши зло, домакинътъ на кжшата трѣбва да плати всичко или да прѣдаде оногוזъ, който е извършилъ злото. Тъзи отговорност минавала на цѣлото село, обикновено когато не е било възможно да се открие виновниятъ. Въ тоя случай селото е било длъжно или да даде откупа, или да дири, намѣри и прѣдаде виновния. Основата за тая отговорност е крияла прѣди всичко разширениятъ роднински съюзъ, който е съставлялъ селото. Подиръ това е идялъ и други елементъ: териториялниятъ. Всѣко село е отговаряло за всичко, що се е случвало въ чертата на негова синаоръ. Това е и причината, поради която се отнасяли съ толкозъ грижливо внимание къмъ строго опрѣдѣляне и запазване селския синаоръ, ограничаването на селското земище (топрака отъ врѣмето на турското владичество). Това е било причината за възвеждане въ особно прѣстѣпно дѣяние нарушението на синора — потката. ДЗ. съдържа наредбата на чл. чл. 58, 99, 100, 145, 199 за палежа въ село или въ жула (околия, кнежевина), които държатъ отговорни тѣзи юридически лица за извършеното и, ако ли не се открие дѣецътъ, тѣ плащатъ обезщетението и глобата. Има наредби, споредъ които царьтъ или неговиятъ управителъ самъ обезщетява пострадавшиятъ, а сетнѣ се събира обезщетението отъ жупата или отговорния господаръ на жупата или селото (чл. 157 и 160 ДЗ.).

Едно доста ясно свидѣтелство за съществуването и въ стара България на общоселската отговорност за прѣстѣпленията, извършени отъ неиздирени дѣйци въ чертата на селото

¹⁾ Най-пълненъ трудъ по общото емство или кръговата порчка е писалъ И. М. Собѣстіанскій, *Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ, ихъ законодательствъ*. 2-о изд., поправено и допълнено. Харьковъ 1888 г. стр. 159 + VII. — За солидарната отговорност на селата, жупите и пр. се срѣщатъ свѣдѣния въ Село отъ Новаковичъ и Приносци за историју старог српског права отъ Алексе С. Новаковичъ. Други део. Б. 1900. стр. 156.

е онова мѣсто въ Вирпинския хрисовулъ, което гласи : „Вражда, разбой и конскѣ враждѣ да си възима црква на своихъ си людехъ. И тѣя враждѣ да ся не взиматъ на селѣхъ, развѣ на исцихъ, нѣ и то сждомъ“. (Стб. пр. пам., 152).

Нѣкои изслѣдователи¹⁾ сѣ наклонни да мислятъ, че съ токо що приведената наредба на Константина Тихъ въ стара България била отмиѣнена общата селска отговорностъ, тъй като тукъ се казва, че тѣзи вражди не ще се взематъ отъ селата, а отъ лицата, разбира се, отъ виновнитѣ и то чрѣзъ сждъ. Едно по-грижливо изучване на наредбитѣ на тоя хрисовулъ едва ли позволява подобно заключение. Не трѣба да се изпуска изъ прѣдъ видъ, че тукъ се говори ограничително за ония вражди, които има да се събератъ въ мѣнастирскитѣ села, които били въ владѣнието на мѣнастирския сждъ. Този хрисовулъ, прочее, съдържа една специална наредба за областта на единъ мѣнастиръ — Вирпинския, — която едва ли е можала да отмиѣнява общото правило, което е било общеразпространениятъ обичай. Въ всички послѣдващи хрисовули ние не се срѣщаме съ подобно ограничение²⁾.

Плащането на наказателнитѣ глоби (вражда, разбой, татъ и пр.) въ полза на държавното съкровище не е изключвало плащането обезщетението на рода на потърпѣвши или на самия потърпѣвши. Виновниятъ е билъ длъженъ да дири възможностъ и за удовлетворението на потърпѣвшия, да се мири съ него или съ близкитѣ му и само по тоя начинъ се турялъ край на прѣслѣдването. То се е завършвало често съ сближението и сродяването на двѣтъ страни чрѣзъ кумство и побратимство³⁾.

Нашитѣ паметници не сѣ ясни по прѣдмета на опрѣдѣление размѣра на глобитѣ, а сждо и въ посочване цѣнностей, въ които се е опрѣдѣлялъ тоя размѣръ. ЗСЛ. опрѣдѣля обезщетението за „дѣвичи срамъ“ на литра или 62 стълеза (въ нѣкои списъци — златици).

¹⁾ Зигель, Законникъ Ст. Душана, стр. 220. П. М. Собѣстіанскій, Круговая порука у славянъ, стр. 74.

²⁾ Ср. Орѣх. хрисовулъ, Л. с. стр. 160; — Вирп. хр., стр. 166, Рилски, 168.

³⁾ Новаковичъ въ Село (96—97) цитира случаи на оплаквания за това, че известни прѣстѣпници не се мирили съ рода на убития и не имъ платили.

Въ турско врѣме се знае за плащане по нѣколко кисии, торби, дори товари за извѣстни обезщетения или глоби¹⁾. (Ср. стр. 434).

Когато се появила държавната властъ, като нѣщо отдѣлно отъ родовнитѣ и задружни старѣи и организации, тя поела въ своитѣ ржцѣ прилагането на сжщитѣ наказания, които сжществували въ рода и задругата. Държавната властъ подлагала убийцитѣ и членоврѣдителитѣ на сжщитѣ послѣдствия, които ги заплѣшвали при прѣдишния редъ. Като упражнявала правото на старѣитѣ, на домакина въ кжщата, тя прибѣгвала до тѣлесни наказания, до изгонвания, до отнемане на имота и само откупа, но вече не въ изключителна полза на потърпѣвшитѣ, а или дѣлила тѣзи откупи наедно съ рода на потърпѣвлия, или почнала да си ги присвоява съвсѣмъ. По този начинъ и прѣдишнитѣ названия на тия възмездия отъ частенъ характеръ се смѣсили съ новитѣ названия на глобитѣ и наказания въ интереса на държавата. При това, държавата постепено почнала да дава прѣдимство на едни наказания прѣдъ други и цѣлъ редъ по-напрѣдъ непрѣслѣдвани и ненаказвани прѣстѣпления тя вмѣстила въ реда на наказуемитѣ отъ закона. Друго: нѣкои мѣрки не се прилагали, освѣнъ като прѣдварителни. Държавата си ги усвоила като наказания. Напр., изгнанието или заточението на първо врѣме е било само една мѣрка за прѣдваряне или прѣсичане на прѣстѣпното дѣяние; по-късно държавата установила отъ тѣхъ наказание за осждени прѣстѣпникъ.

Наказанията, които по-късно се развиватъ и установяватъ въ дѣйствуващото бѣлгарско право, сж разнообразни. Тѣ сж се появили или видоизмѣнили въ разни врѣмена и главно подъ влиянието на грѣцко-византийското право. Би могла да се нареди слѣдната лѣстница (скала) на наказания, познати въ Стара Бѣлгария, като се почва отъ най-тежкото:

¹⁾ Народна пѣсень:

Хванаха сина Никола,
Та го въ тъмница хвърлиха,
Голѣма глоба земаха
Деветъ товари имане.

Въ приказката у Шапкарева: Чо'ѣчкото око е ненаситно, се посочва една оригинална оцѣнка на човѣшка глава, която струвала, колкото тежела: двѣ оки злато. (Шапкароеъ, Сб. III. 18 стр.).

1. смъртна казнь (лишаване отъ животъ); 2. членовръдидителни наказания (осакатявания); 3. изгонване; 4. отнемане на всичкия имотъ (конфискация или продажа со всѣмъ имѣниемъ); 5. биене (да тепется); 6. лишение отъ свобода, затворъ въ темница; 7. глобяване.

Духовнитѣ наказания стоятъ отдѣлно,

1. Смъртна казнь (смъртно наказание). -- Ако правилото „кръвъ за кръвъ“, „глава за глава“ е било постепенно замѣнявано съ реда на откупитѣ, това не е спирало държавната властъ, когато се засилила, да прибѣгне до лишаване отъ животъ, като публично наказание въ интереса на обществената безопасностъ. Тълкуването, че Ярославовитѣ синове (по РП.) или пѣкъ че сѣрбскитѣ крале Милутинѣ, споредъ паметниците, отмѣнявали смъртното наказание, може да се приеме само до толкозъ, до колкото една подобна мѣрка е била отзивъ на новия редъ: кървавата мѣстъ се замѣнявала съ откупъ и глоба. Смъртното наказание, обаче е прѣдвидено и въ РП. и ДЗ. То е съществувало въ всички врѣмена и страни, то е съществувало въ славянското, включително и въ българското право. Отъ РП. виждаме колко често и колко широко се е прилагало то въ Стара България. Също така има отзиви за смъртното наказание въ Крум. З. и въ ЗСЛ. При все, че това е най-жестокото и неестествено наказание, съ което човѣшкото правосъдие се отнася къмъ човѣка, то още продължава да бѣде широко прилагано и въ днешно врѣме.

Смъртното наказание споредъ старобългарското право се е извършвало чрѣзъ слѣднитѣ способи, за които се срѣщатъ данни въ ЗСЛ., Кърмчаята, народнитѣ умотворения и пр.

а. Чрѣзъ мечъ или заклаване. ЗСЛ. чл. 16. за умишленъ палежъ въ село прѣдписва: мечемъ да усѣкають ѱ;

б. Чрѣзъ изгаряне. Тоя способъ на смъртно наказание е прѣдвиденъ въ ЗСЛ. чл. 16, за умишленъ палежъ въ градъ: огнемъ да сожигаютъ ѱ.

„Изгаряне живъ“ е наказание, което обичайното право назначава за нѣкои опозорителни прѣстѣпни дѣяния (Ср. СБЮО. и ЖС. VI стр. 89 и др.). Народътъ изгарялъ живи магьсниците, бродниците и развратнитѣ жени.

в. Обѣсване. Тоя способъ на смъртно наказание ще е билъ много разпространенъ. Народнитѣ пословици и поговорки утвърдяватъ това. Той е отъ „вѣже“ или „конопецъ“; —

той е „обѣсникъ“; — „единъ път да го обѣсишъ му е малко“, казватъ за нѣкой отчаянъ прѣстѣпникъ.

г. Набиване на колъ. Поговорката: „отъ колъ и конопецъ“. Народнитѣ приказки разправятъ най-много за тоя способъ на умъртвяване. „Нѣкога турцитѣ набивали живи хора на колъ“ (ЖС. VI. 89).

д. Разчекване или разкъсване на два коня. Сжщо се разправя въ народнитѣ приказки.

е. Хвърляне и увиране въ казанъ. За него има слѣди въ народнитѣ приказки. Др. III. Летурно сжщо съобщава за тоя способъ на смъртно наказание, употребяванъ въ срѣднитѣ вѣкове надъ подправачитѣ на монети (L'ev. jur. 485).

2. Членоврѣдителнитѣ наказания (mutilatio, осакатявания) сж били остатъкъ отъ врѣмето на талионното право: око за око, зжбъ за зжбъ. Наказание чрѣзъ рѣзване носъ, ухо, прѣстъ, ржцѣ, крака или счупване нѣкой става отъ човѣшкото тѣло е сжществувало въ всички епохи, страни и народи. Като се почне отъ най-стария неотдавна откритъ законодателенъ паметникъ, тоя на Хамураби, (сравни. чл. чл. 192—197) и се достигне до сравнително по-новитѣ византийски закони¹⁾, варварски народни правди, та и до славянски законници и статуты отъ още по-ново врѣме, ние срѣщаме членоврѣдителнитѣ наказания прѣдвиждани въ изобилие. Твърдѣ характерно е при това стремлението у съставителя на нашия ЗСЛ. Той е гледалъ на всѣкадѣ членоврѣдителнитѣ наказания отъ Еклогата да замѣсти съ глоби или съ други по-мекы наказания. И той е оставилъ тѣзи опозорителни членоврѣдителства само въ случаи, които му се чинѣли за крайно отвратителни: кога калугеринъ блудствува (чл. 6) рѣже му се носъ, кога нѣкой се ожени за своята кума (чл. 7) и на двамата се рѣжатъ носовѣтъ и се налагатъ духовни наказания; подобно наказание е било запазено и за посѣгания на честѣта на годеница (чл. 11).

Още въ законодателството на Крума се срѣща чупене на гѣлени (свирки на краката) — едно мутиляционно наказание, което не е било по-жестоко отъ толкозъ други прѣдвидени въ по-сетнѣшни християнски законодателства (напр. въ Законика на Ст. Душана).

¹⁾ За византийскитѣ закони и прѣдвижданиѣ въ тѣхъ членоврѣдителни наказания в. стр. 111—112 въ тая книга.

По-късно въ RPN. се срѣща едно съобщение на Борисовитѣ пратеници, какъ се отнесли българитѣ къмъ единъ лъжливъ грѣцки полъ, когото, за измамата му, тѣ рѣшили да накажатъ : като му се отрѣжатъ ушитѣ и носа, да го биятъ и изгонятъ изъ държавата (14, 16).

Въ извѣстни врѣмена и страни членоврѣдителствата сж били употребявани като полицейски мѣрки. За една кражба се отрѣзвалъ единъ прѣстъ, за повторена — втори и т. н. за да можелъ да се познава рецидивистътъ. Такива мутизации сж били замѣствани или употребявани редомъ съ така нареченото жигосване, което е имало сжщото назначение.

Нашиятъ обичаенъ кодексъ поменава за слѣднитѣ видове членоврѣдителни наказания :

1. Рѣзане прѣстъе отъ рѣцѣ и нозе, отсичане самитѣ рѣцѣ и нозе, уши, устни, езикъ.
2. Избалакване очи (вадене или извъртване очи) и жби.
„Азъ ще ти извадя и кѣтнитѣ жби“ (поговорка).
3. Дупчене езика съ игли.

3. Изгнание (изгонване, bannissement).

Изгонването е било най-напрѣдъ една повече прѣдпазителна, поправителна мѣрка отъ колкото едно углавно наказание. До изгонването сж прибѣгвали въ най-ранно врѣме за другитѣ, родоветѣ и селскитѣ родовни съюзи, за да прѣмахнатъ нѣкой врѣдителенъ, опасенъ членъ изъ своята срѣда. Тсва изгонване е било много пжти врѣменно. Изгонването се прилагало на разваленитѣ жени или мъже въ нѣкои села и паланки. Изгонването е било познато още въ най-ранния законодателенъ паметникъ на Хамураби (§ 154). За него се говори въ всички славянски законодателства. За него знаятъ и Загребскиятъ и Винод. статuti.

Въ RPN. има да се говори за случая на изгонване гърка-измамникъ полъ, откакъ билъ наказанъ съ отрѣзване уши и носъ и откакъ билъ набитъ. Въ ЗСЛ. (чл. 27 и 29) и др. паметници се срѣща изгонването, като наказание. Това изгонване било два вида : едно изгонване отъ една област или жупа въ друга, това, което напомня съврѣменното интернирване ; другото — вѣнъ отъ държавата.

Правоспособността на лицето въ най-старо врѣме се е ограничавала въ прѣдѣлитѣ на новата териториална община.

Изгонениятъ отъ общината не само се лишавалъ отъ своя имотъ, но и изгубвалъ всѣка връзка съ своитѣ роднини, близки, въобще съ всички членове на тая община.

Нашето обичайно право знае както изгонването изъ една челядна задруга, така също и изгонването изъ една община. Изгонването изъ община, изъ село е било наказание много рѣдко, то се прилагало на развратнитѣ жени, когато не сж искали да прибѣгнатъ до изгарянето или удавянето имъ.

Изгонването е довело заточението (l'exil), което е било също така познато и разпространено въ старо врѣме. Собствено заточение се е разбирало затваряне (заклучение), съединено съ ссилка (Вл. Буд., 318). Напр. въ РЛ. подъ 1141 се чете: „заточиша Якуна въ Чудъ съ братомъ оксавше и руцѣ къшыи“. Въ Атина го прилагали на нѣкои убийци. Отъ Атина то намѣрило мѣсто въ римско-византийското право, отъ което прѣминава въ всички страни. Обикновено изгонениятъ и заточениятъ изгубвалъ, наедно съ връзката си съ своята община, и имотнитѣ си права; имотътъ му се подлагалъ на народно разграбване, въ началото, на конфискация — по-късно.

4. Конфискации.

Конфискацията е старъ наказателенъ институтъ. Конфискацията се прилагала много често и при много случаи въ най-дълбоката старина. За нея съдържатъ наредби най-раннитѣ кодекси. Когато искали да накажатъ нѣкого съ изгонване дори, само изъ срѣдата на челядта или селската община, естествено послѣдствие било да му отнематъ или разграбятъ имота; и обратно — отнемането на имота водяло слѣдъ себе си невъзможността да се живѣе въ тая срѣда. Съ други думи между изгонването и лишаването отъ имотъ (конфискацията) имало тѣсна връзка. Много пжти конфискацията придружавала смъртното наказание.

По-късно конфискацията почнала да се прилага, отдѣлно или независимо отъ изгонването, или независимо и отъ друго наказание.

Въ извѣстни законодателства и до сега смъртното наказание води подиръ себе си конфискация на всичкия имотъ, на имота на домашнитѣ и слугитѣ, както е въ Япония. Японецътъ е намѣрилъ едно срѣдство за да запази слѣдъ

смъртта си имота поне за домашнитѣ си: той изпрѣвваря чрѣзъ харакири (самоумъртвяване) произнасянето и изпълнението на смъртната присъда (D-g Ch. Letourneau, 484).

У старитѣ славяни конфискацията е била позната макаръ малко въ своеобразни форми и названия. Рускиятъ типъ е: потокъ и разграбление. Потокъ е лишение отъ лични права; разграбление лишение отъ имотни права; тѣ наедно съставляватъ единъ нераздѣленъ видъ наказание, а не два вида. Споредъ РП. (Тр. 108) за палежъ се прѣдписвало именно това наказание. Отъ разграбения имотъ на виновния, прѣди всичко се удовлетворявалъ потърпѣвшиятъ, а „въ процѣ князю поточити“. Това наказание не само замѣнило вирата за прѣдumiшлено убийство, но се разпространило и за конекрадството, за кражба при несъстоятелностъ, а чрѣзъ практиката — и върху политическитѣ прѣстѣпления (Новг. I лѣт. подъ 1209 год.).

Най-ранната конфискация е състояла именно въ прѣдоставяне всичкия имотъ на осъдения на усмотрѣние на цѣлото общество: *δημενέσθω* (стр. 98 текстъ на КЗ). Ще каже първобитното общество, каго разграбвало тоя имотъ, правяло отъ него обществено достояние. Руското разграбление напълно отговаря на това понятие. Съ лишения отъ права можало да се постѣпва по усмотрѣние както било угодно. Напр. въ Новгородъ въ 1209 г. „Мирошкинъ дворъ и Дмитровъ зажгоша, а животы ихъ поимаша, и села ихъ распродала и челядь“. Въ 1290 пакъ тамъ „заутра убиша смѣна Борисовиця, и домъ его весь разграбиша, и села, и жену его яша“. Разграбения имотъ понѣкога дѣлили „по между цѣлия градъ по 3 гривни“. Во врѣме на княжеството, разграбеното т. е. конфискуваното имущество постѣпвало въ полза на княза. Всички видове на углавнитѣ наказания въ епохата на РП. сж се развили отъ тази неопрѣдѣлена сжщностъ на потока, а именно: а. изгонването и силката (заточението); б. болѣзненитѣ и членоврѣдителни наказания; в. смъртното наказание. Правилото било такова: въ случай на невъзможностъ да се прилага мъстѣта, настѣпвали паричнитѣ откупи; въ случай на имотна несъстоятелностъ, идѣли углавнитѣ наказания. (Вл. Буд., 320).

За конфискацията, като самостоятелно наказание въ старото българско право се знае вече отъ врѣмето на Крума. Въ втората и петата наредба на КЗ. се прѣдписва конфискацията: именно да се конфискува имота на укривателя, на крадеца и на оногוזъ, който не дава достатъчно на просекъ. Сигурно конфискацията въ Крумово врѣме е ставала въ полза на държавното съкровище. За конфискации говорятъ и нѣкои членове отъ ЗСЛ., (1-й и 10), въ които сж употребени терминитѣ: да продається со всѣмъ имениемъ.

5. Биене (да тепется). Нѣма старо законодателство, което да не прѣдвижда боя, като наказание. Въ нѣкои страни (Китай, Индо-Китай и др.) сждинтѣ имали приготвени при себе си прѣчкитъ, както бѣше въ врѣме на турското владичество не само въ субашийницитѣ (полиц. домове), но и въ училищата ни. Споредъ законника на Хамураби (§ 202) биенето се извършвало съ волска жила. Китайскитѣ наредби опрѣдѣлятъ точно дори широчината и тежината на бамбуковата прѣчка, съ която трѣбва да се бие. Ударитѣ сж могли да бждатъ до 100.

Нашиятъ ЗСЛ. прѣдвижда не на едно мѣсто наказанието: 1. да тепется или да биень будетъ¹⁾; 2. рани 140. Да тепется е обикновено биене, като по-леко наказание (чл. чл. 8, 13, 17, 24, 26). Рани до 140 е биене по-силно до произвеждане на посинявания (чл. 16 ЗСЛ.).

Въ RPN. боятъ се срѣща на деѣ мѣста: 1. биене на измамника-грѣцки попъ, на когото отрѣзали ушитѣ и носа (14, 16); 2. биене съ сопи и мушкане съ желѣзни бодове на разбойника и крадеца, за да се признаять (18).

По нѣкога биенето е замѣстително наказание. Когато нѣкой осжденъ на откупъ или на глоба, не можалъ да плати, той се подлагалъ на биене. Това е впрочемъ, засвидѣтелствувано и въ нашето обичайно право. „Ако обвиняемиятъ е бѣденъ или има много дѣца и не може да даде ни глоба въ пари, ни въ хрѣна, ни въ добитѣкъ — тогава по рѣшението на кмета и старѣитѣ съ попа, му ударятъ по нѣколко прѣчки

¹⁾ Терминътъ „да тепется“ се чете въ старобѣлг. редакции на ЗСЛ. по румянц. списъкъ; „да биень будетъ“ е замѣненъ въ ЗСЛ., както е въ печатната Кърмчая, глава 46. Въ обширната редакция се срѣщатъ терминитѣ: да битъ будетъ; да бѣють его, а още по-често: да тепуть его.

или го затварятъ за нѣколко дни (ЖС. VI 90). Биенето се налага и за кражба (ЖС. VI. 192). Съединяватъ се: бой, глоба и затворъ, когато има подозрѣние въ кражбата (Ibid).

6. Темница (затворъ). Темницата е позната у българитѣ въ много ранно врѣме. Пазенето на темница или темницж блюсти¹⁾ е била една обща за всички „работа“ (тегоба), както това се вижда отъ нашитѣ Хрисовули (Стб пр. п.).

Въ сравнително ранно врѣме „темницата“ ще е била повече една прѣдварителна мѣрка, додѣ се намѣрятъ лица, които да прибератъ подъ поржчителство запрѣния виновенъ, подъ условие да го прѣдставятъ, щомъ се подири тоя виновенъ отъ властѣта.

Въ RPN. се срѣща едно поучение отъ папата, какви добри дѣла да се вършатъ прѣди битвата: между тѣхъ е да се отварятъ темници и пущатъ на свобода запрѣнитѣ (35¹⁾).

7. Глоба. Видѣхме, какъ се е появила глобата като ларично углавно наказание. Отъ частно-правния откупъ чрѣзъ постепенна еволюция глобата се устачовява и заема едно широко мѣсто въ всички наказателни кодекси на старото и ново врѣме. Глобата е позната у насъ въ много паметници.

За глоба говорятъ нѣкои наредби въ ЗСЛ., ако и подъ други терминъ: продати, да продается. За глоби изрично говорятъ и не на едно мѣсто нашитѣ хрисовули, като изброяватъ една голѣма редица отъ глоби, които сж бивали събирани въ полза на държавното съкровище (руската продажа князю, Strafe). Размѣритѣ на глобитѣ сж обикновено точно опрѣдѣлени въ повечето кодекси.

Единъ труденъ въпросъ е билъ въ всѣко врѣме справедливото прилагане на наказанията. Богатиятъ не усѣща нищо, кога му се взема една извѣстна глоба, която би се отзовала чувствително на слабото имотно състояние на бѣдния. Ето защо въ много случаи на обичайната практика се срѣща замѣна на глобата съ бой, не само кога бѣдниятъ не може да я плати, но и кога осждениятъ е богатъ. Въмѣсто глоба удрятъ му нѣколко удари (ЖС. VI. 83). Има пословица: Чорбаджията бие по месо, сиромаха по кесия.

¹⁾ Руското название тюрма, доста често употрѣбавано и у насъ, произлазя отъ нѣиското Thurm — башня, кула, защото въ извѣстно врѣме темницитѣ се помѣщавали въ подземелията на укрѣпенитѣ кули (башни).

§ 4. Духовни наказания.

Духовнитѣ наказания или епитемии (penitentia) сж имали широко прилагане въ Стара България, съгласно съ Кърмичаята. Съставителътъ на ЗСЛ. сжщо така е обърналъ особено внимание на тѣхъ. Назначението на духовнитѣ наказания е да извикатъ разкаяние у субекта на извѣстно прѣстѣпно дѣяние или прѣгрѣшение, да се изпроси чрѣзъ тѣхъ прошка прѣдъ Бога и, най-сетнѣ, да се достигне извѣстно поправяне на тоя субектъ чрѣзъ постене и молитва. Когато християнската черкова е нареждала тия наказания, тя се е ръководила отъ съображението, че всички нейни членове трѣбва да бждатъ съ образцовъ, чистъ и непороченъ животъ, за да служатъ за примѣръ на другитѣ, нехристиянитѣ.

Въ най-старо врѣме епитемии сж се дѣлили: 1. епитемии за мирянитѣ и 2. епитемии за духовнитѣ лица. Епитемии за мирянитѣ сж били: а. отлжчване отъ черквата 'αφορισμός афоризмо, (excommunicatio). То е било пълно и непълно. Пълното е било придружено съ анатема; по силата на това отлжчване виновниятъ се подвергава на изключване и пълно лишние отъ общение съ другитѣ вѣрни. То се налагало за най-тежки прѣстѣпни дѣяния противъ черковата: ересъ, отстѣпничество, богохулство и пр. Характерно е отношението на черквата дори и къмъ най-тежкитѣ грѣшници-прѣстѣпници. Тя не е безмилостна съ своитѣ наказания. И при съвършеното отлжчване, ако наказаниятъ се разкаялъ и молялъ за прошка, той не се отхвърлялъ. Очаквали се доказателства за поправянето му и, най-сетнѣ, се помилвалъ. За тая цѣль имало 4 степени на разкаяния, въ които сж били поставяни каящитѣ се: 1. степенъ на плачущитѣ и ли обу-реваеми (fletus); тѣ можели да се молятъ само прѣдъ черк. врати, облѣчени въ вретѣща, като плачали на входящитѣ въ черкова и молили да ги поменаватъ въ молитвитѣ си; 2. степенъ на слушащи (auditio), които можели да влѣзатъ въ черкова и да слушатъ св писание и даже служба до литургията; 3. степенъ на припадащи (genifluctio), които можели да оставатъ въ черкова до кждѣ „Херувимската пѣсень“ или „вѣрую“; и най-сетнѣ 4. степенъ на стоящитѣ наедно съ вѣрнитѣ, които само не можали да се причащаватъ. Слѣдъ тѣзи степени на разкаяние и поправяне, за всѣка отъ които имало опредѣлено

врѣме, допускало се пълното общение съ върнитѣ. Каянето траяло по нѣкога отъ 2 до 20 години.

Въ ЗСЛ. голѣмата епитемия съ поменатитѣ степени на разкаяние е прѣдвидена въ чл. 4 за блудството. Прѣкъсването на общението е опрѣдѣлено за 7 години въ постъ: извънъ божия храмъ двѣ години (плачущи); въ черкова до св. евангелие (слушаючи) двѣ години; стоящи до „вѣрую“ двѣ години, а въ 7-та година да могатъ да стоятъ до край литургията, безъ да иматъ право да се причащаватъ.

2. Съ врѣме най-тежкото наказание: отлжчване отъ черкова се смекчава, степенитѣ на разкаяние се съкратяватъ и, най-послѣ се появява малката епитемия или непълното черковно отлжчване. То състояло въ отстраняване виновния грѣшникъ отъ приемане св. тайни на евхаристията. Малкото отлжчване, обаче не отмѣнило съвсѣмъ голѣмото, което било запазено за най-тежкитѣ прѣстѣпни дѣяния.

Епитемиятъ за духовнитѣ лица сж били: 1. низвержение или лишение отъ духовенството (*depositio*) най-тежкото, което съответствувало на отлжчването отъ черковата за мирянитѣ; 2. врѣмено запрѣщение (*suspensio*) отъ служба — отговаряло на малката епитемия; 3. врѣмено изпроваждане въ мѣнастиръ; 4. мѣрене (*exprobatio*). Нашиятъ Екзархийски Уставъ, прилаганъ въ България отъ 1895 год., прѣдвижда десетъ вида наказания за свещенитѣ лица, както слѣдва: 1. бѣлѣжка; 2. мѣрене; 3. глоба (штрафъ); 4. аргосване т. е. запрѣщение да се служи за извѣстно врѣме, съ лишение отъ цѣлото дѣбавъчно възнаграждение и отъ случайнитѣ приходи въ размѣръ, опрѣдѣленъ отъ епархийския съвѣтъ; 5. ограничение отъ офикия т. е. лишение отъ черковна награда; 7. прѣставане отъ длѣжностъ т. е. лишение за винаги отъ правото на священодѣйствие, но безъ да губи правото на носене духовното звѣние; 8. низвержение; 9. отлжчване въ случаитѣ, прѣдвидени въ черковнитѣ правила; 10. заплащане въ двоенъ размѣръ количеството, надвзето отъ опрѣдѣлената такса за требитѣ.

Часть четвърта.

ИСТОРИЯ НА ГРАЖДАНСКОТО ПРАВО.

Литература: Посоченитѣ ръководства на професоритѣ В. Сергѣевичъ (Лекции), Влад. Будановъ (Обзоръ); трудовѣ на М. М. Ковалевскій, (Первоб. право), на Х. Менъ (Ancient Law), рускиятъ прѣводъ: Древнее право; С. М. Шпилевскій, (Семейния власти у древн. славянъ); Побѣдоносцевъ (Курсъ гр. права); Пахманъ, Оршанскій, Кавелинъ и др.

И. М. Собѣстіанскій, Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательствъ. 2-ое изд. Харьковъ. 1888.

Ө. Зигель, Законникъ Стефана Душана. Спб. 1872.

Отъ френскитѣ съчинения: посоченитѣ ръководства на Brissaud, Esmein, (Cours.), — Viollet

D-r Charles Letouineau, L'évolution du mariage et de la famille; — L'évol. de la propriété.

Отъ българскитѣ съчинения — посоченитѣ трудове на П. В. Оджаковъ и Сборницитѣ на бълг. юрид. обичаи отъ С. С. Бобчевъ и Д. Мариновъ (Жива Старина).

Д-ръ В. Балджиевъ, Студия върху нашето персонално съпружеско право. СНУ. IV кн. и слѣд.

С. С. Бобчевъ, Агърлъкъ и произхождение на прикята (Студия по историята на българското право). Периодическо списание на Бълг. Книж. Д-во въ София. LXIV.

С. С. Бобчевъ. Българската челядна задруга въ сегашно и минало врѣме. Историко-правни студии. С. 1907. (Отп. отъ СНУ. кн. XXII).

С. С. Бобчевъ, О побратимствѣ у болгаръ. Руската „Жива Старина“, II. в. 1892.

Н. А. Начевъ, За побратимството. Стат. въ СПС. 49. 51. 52.

Д-ръ И. Фаденхехтъ. Система на българското вещно право. Часть I. Уводъ, Владѣние. Пловд. 1902.

Д-ръ К. Г. Вогазли, Недвижимата съсобственность и въпросътъ за уреждането ѝ въ България. Соф. 1900. (Юрид. Прѣгледъ. Год. VIII).

Сърбохърватски: Д-ръ Смиљанић, Отмице, добоглице и трагове купувине девојака у српског народа (стат. въ Глас Срп. Кр. ак. № 46).

V. Bogišić, Zbornik'ътъ му; — Pravni običaja u Slovena. 1867.

Ст. Новаковић, Село. В. Глас на Српск. акад., — Законник Стефана Душана.

Голѣмъ брой отъ данни се намѣрватъ въ народнитѣ умотворения, печатани по разни сборници, а най-много въ СНУ., издавани по-напрѣдъ отъ Мин. на нар. просвѣщение, сега отъ Бѣлг. Книж. Дружество.

ЗА ЛИЦАТА.

§ 1. Физически и юридически лица.

1. Лицето (persona) е основата на гражданското право; лицето има власт (dominium) надъ вещитѣ; то влиза съ други лица въ договори и задѣлжения; неговото битие може да бѣде продължавано чрѣзъ правото на наслѣдство. Сега се вижда много просто понятието на лицето, като субектъ на частното, на гражданското право; но това понятие е прѣминало прѣзъ дълговрѣмненни стѣпала на развитие въ историята на правото.

Въ най-ранно врѣме, когато не бѣха строго раздѣлени началата на публичното и частно право, лицата, които бѣха носители на частното право, бѣха колективни съюзи: челядниятъ, родовиятъ, общинскиятъ, жупниятъ. Отдѣлното физическо лице още не изпѣкваше, освѣнъ въ много рѣдки случаи. Дълго врѣме тѣзи съюзи поглѣщаха лицето и затова въ много славянски права не се срѣща даже терминъ за обозначаване това, което сега значи лице. Самата дума лице е означавала единъ видъ зависимъ човѣкъ, плѣнникъ или вещь.

Юридически лица въ старото бѣлгарско право сж били познати и тѣхното положение е било уредено на първо врѣме по обичай, а по късно и споредъ римско-византийското право, наредбитѣ на което чрѣзъ Кърмчаята въздѣйствуваха доста върху бѣлгарскитѣ учрѣждения. Слѣдъ челядниятъ и родовиятъ съюзи, които прѣдставляваха единъ видъ юридическо лице, въ тая категория се редѣха:

а. Черковитѣ и мѣнастиритѣ. Отъ хрисовулитѣ се знае, че бѣлгарското право е считало за истински юридически лица тѣзи установления, които, бидейки носители на граждански права, тѣхнитѣ прѣдстоятели, игумени и пр. сж били обличани съ властъ, привилегии и права на управление и сждъ. И черковитѣ, и мѣнастиритѣ имали громадни имѣния, села, селянитѣ на които били привързани съ тегоби къмъ тѣзи юридически лица.

б. Градове, села и жупи. Ние видѣхме, че села и жупи сж били сжщо така юридически лица, както и мѣнастиритѣ. Тѣ сж били надарявани съ права, имали сж обществени имоти, отговаряли сж за пакоститѣ, извършени въ чертата на тѣхния синоръ (Вижте стр. 265—266, 266—270).

в. Държавата. За държавата като юридическо лице, паметниците ни даватъ малко данни.

§ 2. Правоспособността на лицата.

Правоспособността на едно физическо лице, на човѣка, възниквала съ завършване на рождението му. Но проявлението ѝ зависѣло отъ извѣстни условия: физически, духовни, положението въ обществото.

а. Полъ. Много стари правди придавали на лицата отъ мъжки полъ по-голямъ обемъ права; тѣ ограничавали правоспособността, или, поне, дѣеспособността на жената въ нѣкои отношения. Характерно е, че въ нѣкои права на арабски народи, между които и на славянскитѣ, въ раннитѣ врѣмена положението на жената въ гражданското общество не е подлежало на толкозъ ограничения, колкото се появяватъ по сетитѣ въ периодитѣ на една по-висока степенъ на културно развитие. У насъ при днешното състояние на изучаванията на българската култура въ далечното минало нѣмаме ясни данни за юридическото положение на жената въ езическата епоха, но, като се има прѣдъ видъ, че тогatzъ е сжществувалъ прѣимуществено патриархалниятъ строй, ще трѣбва да се признае, че жената е носяла сжщитѣ ограничения, както и другитѣ членове въ сѣмейния съюзъ. Християнството у насъ не е принесло влошаване въ правното положение на жената. Напротивъ, както въобще християнството, така особно Еклогата въ старобългарската Кърмчая посочва редъ широки права на жената, отъ които се види, че тя въ извѣстни отношения е самостоятелна разпоредителка на имотнитѣ си блага (Зач. III. Глава втора). Тя се огражда въ права и въ нашия ЗСЛ.; споредъ него жената може да бжде свидѣтель и не е прѣдоставена при разводъ на произвола на мъжа. Отъ прѣживѣлки въ обичайното право, става явчо, че жената могла да бжде даже глава на челядь, особно кога оставала вдовица, тя била самостоятелна домакинка, настойница и пр.

Имотнитѣ права на жената въ по-сетитѣлния периодъ при развитие на задругата оставагѣ сжщитѣ, както въ езическо врѣме. И въ сѣрбскитѣ ламетници има данни, че жената не е била ограничена въ своята правоспособность.

Въ Русия, споредъ Псковското и Новгородско законодательства, гражданскитѣ права на жената сж били повишени сравнително съ тия по РП., имотнитѣ права на мжжа и жената се уравнивали (ПСГ. ст. 88, 89 и 91); женитѣ можели да участвувагѣ въ всички моменти и дѣйствия на процеса, даже въ сждебнитѣ двубои (жена противъ жена); въ исковетѣ противъ мжжа, жената си поставяла за двубой наето лице (Ib. ст. 36). Женитѣ можели направо да влазятъ въ договори и задължения. Извѣстно, макаръ, по-слабо повишение на правата на жената спроти РП. се забѣлѣзва и въ московското господарство.

б. Възрастта. Най-неопрѣдѣленъ е въ старитѣ законодательства прѣдѣлътъ на встѣпване въ пълнолѣтие, слѣдователно моментътъ за постѣпване и завършване на правоспособностьта. Въ нѣкои наредби, заети изъ римско-византийското право, съвършенолѣтието се достигало съ 25-годишна възраст; имало, обаче, и други степени на възраст, 7 и 14 години съ разни послѣдствия слѣдъ постѣпването имъ. Изглежда, че възрастта отъ 25 години още не е била възприета нито у българитѣ, нито у другитѣ славяни. У сѣрбитѣ се срѣща възрастта на 14 години, като моментъ, до който се простирало настойничеството или се грижели за лицето на малолѣтния. Навърши ли 14 години единъ болѣринъ, той е можалъ да подписва договоръ и да се кълне за неговото пазене съ клетва (Mon. S. стр. 376)

У чехитѣ, споредъ старото имъ право, физическата зрѣлостъ и, слѣдователно, пълнолѣтието настѣпвало у мжжетѣ, когато „sa brada spe“ или лѣкъ „kdyz lono chlupali“. За женитѣ това пълнолѣтие е, когато „sa prsy rucie a nadymaje“ (Herm. Ireček, Sl. pr. II. 366).

Народниятъ възгледъ върху възрастта у насъ е билъ такъвъ: достигне ли се брачното съвършенолѣтие, различно за мжжа и жената, настѣпвало е пълнолѣтие въ смисълъ на гражданското право. Възрастта, която е влияяла за дѣеспособностьта, не е била точно опрѣдѣлена като общо

правило и зависяла много пъти отъ развитието на субектитѣ. Женитѣ се считали вече за пълнолѣтни.

Въ нѣкои наши паметници срокътъ за настѣпване на съвършенолѣтието се опрѣдѣля на 13 и 20 год. възраст. ЗСЛ. посочва 20 години, тамъ гдѣто Еклогата говори за 13 години. Срокътъ 15 години се е признавалъ въ много изредби на нашето обичайно право, както и въ много кодекси на старината.

Еклогата въ старобългар. Кърмчая (Зач. II. ст. а) счита мъжа и жената за встѣпили въ пълнолѣтие, щомъ мъжътъ е на 10, а жената на 13 години. На тѣзи възраст тѣ можали вече не само да встѣпятъ въ бракъ, но да извършватъ завѣщания (Зач. V. ст. а).

в. Физическото и умствено здраве. Тѣзи условия въ частно-правнитѣ сдѣлки и отношения сѣщо така не сѣ били ясно опрѣдѣлени. Има физически недостатѣци, които влияятъ силно, затрудняватъ или съвсѣмъ унищожаватъ способността за активното упражненіе на правата; таквитъ сѣ пълната слѣпота и глухонѣмота. Лицата, които иматъ тѣзи недостатѣци, могатъ да бждатъ субекти на имотни права; но тѣхната способностъ да встѣпватъ въ задѣлжение и да водятъ извѣстни процесуални дѣйствия се ограничава.

Въ старитѣ паметници се срѣщатъ извѣстни ограничения при случанитѣ на такива недостатѣци, но не може да се видятъ нѣкои строго прокарани въ това отношение правила.

Еклогата запрѣтѣва на онѣзи, „иже выну бѣсящихся“ да правятъ завѣщаніе. Неспособни сѣ за сѣщата сдѣлка и „иже аще отъ сродства глоухъ и нѣмъ“ (Зач. V., гл. а).

г. Принадлежностъ къмъ друга. чужда държава. Чужденцитѣ въ старитѣ държави сѣ били подлагани на извѣстни крайно голѣми ограничения, даже лишения и прѣслѣдвания. За Еллинитѣ всички нееллини били варвари, отредени да бждатъ изтрѣбвани. Римското право, което първоначално е отричало всѣкакви права на чужденцитѣ, чрезъ редъ постепени отстъпки на провинциалисти и иностранци се измѣни отъ тѣсно-национално *jus civile* — въ *jus gentium*, което допуска чужденцитѣ до пълно участие въ правата. Най-голѣма строгостъ къмъ чужденцитѣ проявиха въ по-ново врѣме германцитѣ. Тѣ създадоха: 1. *wild-fangiat* т. е. да ловятъ чужденца като дивечъ и да го сбръщатъ на робъ; 2. правото на крайбрѣжния владѣлецъ надъ вещитѣ и личността

на чужденеца, който е изпаднал въ неговитѣ прибрѣжни владѣния вслѣдствие на корабокрушение; 3. *droit d'aubaine* — правото на държавата да наслѣдва имота подиръ смъртта на чужденеца. Славянското право отъ старо врѣме, до колкото сж познати неговитѣ наредби по договори, лѣтописи и паметници, е било сравнително много меко въ отношенията си къмъ чужденцитѣ. Въ много случаи то не само не имъ ограничавало правата, но ги запазвало и дори давало имъ извѣстни привилегии. Още Маврикий свидѣтельствува, че гоститѣ — така наричали славянитѣ чужденцитѣ — получавали признаване на права не само въ челядта, но и въ племето: „ако нѣкой чужденецъ се подвергвалъ на нещастие по вина на тогозъ, който трѣбвало да го запазва (т. е. на домакина), то съсѣдитѣ отивали противъ тогозъ послѣдния, като считали за благочестие да отмѣстятъ за чужденеца“.

Отъ сърбскитѣ паметници става явно, че Дубровчанитѣ и Венецианитѣ могли да иматъ въ сърбскитѣ земи движима и недвижима собственостъ почти на сжщитѣ основания, както и самитѣ мѣстни жители. Сърбската държава въ свонитѣ договори е гледала да ограничи заграбването на недвижимата собственостъ отъ чужденцитѣ, даже отъ Дубровчанитѣ (MS. стр. 20—23, 45—47).

У българскитѣ славяни се срѣща извѣстно договорно уреждане на положението на чужденцитѣ въ Стара България. Това се вижда отъ договоритѣ и хрисовулитѣ на българскитѣ царе. Отъ тѣзи паметници става явно, че чужденцитѣ въ България били по силата на поменатитѣ актове „любовни и всеврни гости“ на царя, които имали право да ходятъ по всички области на царството съ всѣкаква стока, свободно да купуватъ и да продаватъ, безъ да имъ се прави каква и да било спѣнка и безъ да имъ се взематъ нѣкакви берии или мита по клисуритѣ, прѣходитѣ, мостоветѣ, търговетѣ и пр. (Хрисовулъ на Иванъ Асѣнъ II, даденъ на Дубровчанитѣ. Стб. пр. п., 147).

Да ли въ България е сжществувало *Wild-fangiatns*, крайбрѣжно право или *droit d'aubaine*, отъ паметницитѣ не може да се разбере. Вижда се противоположно договорно положение, напр. съ Венецианцитѣ при Ив. Александра. Ако на български брѣгъ загине нѣкой корабъ ще се запазятъ имотътъ и лицата му. Неприкосновеността на личността е осигурена. Никой не може

да бъде наказанъ безъ съдъ. Ако умре нѣкой венецианецъ, имотътъ му се запазва. Венецианцитѣ могатъ да притежаватъ земи, жилища, черкови гдѣто щатъ въ страната, безъ да имъ прѣчи нѣкой. (Договоръ на Ив. Александра съ Венецианцитѣ. Ср. тукъ 193 — 194 стр.).

Сжщото положение е било създадено и за други чужденци чрѣзъ договори.

д. Социалното положение. Класовѣтъ на болѣри, духовенство, свободни граждани и тия на свободнитѣ людие не сж били закрити и е могло, при извѣстни условия, лесно да се минава отъ единъ въ други; но пакъ тѣ сж имали извѣстно влияние на правоспособността.

Другадѣ се каза подробно за правното положение на тия класове. Доста е да се помене тукъ, че всички класове сж могли да бждатъ ступани на движими и недвижими имоти. Всичкитѣ „людие“ обаче — парици, отроци и други „людие какови либо“ — сж били въ извѣстна по-усилена зависимостъ отъ държава, черкова или болѣри (Ср. тукъ стр. 303 — 316). „Бащина“ можали да иматъ всички класове, както въ Сърбия, така и въ България (Ср. и Зигель, ДЗ. 149).

I. Сѣмейно право.

§ 1. Челяденъ сюзъ.

Челядь е сюзътъ на съпрузитѣ по между имъ и на сжщитѣ, като родители, съ дѣцата имъ. Теоретически, за да има челядь, доста е да има съпружески сюзъ. Има ли или нѣма дѣца отъ тоя сюзъ, безразлично е за наличността на челядь. Не е било така въ старина. Особно не е било така въ старото славянско право. За да имало челядь, необходимо било да има на лице двата сюза. Съпружескиятъ сюзъ, който билъ лишенъ отъ дѣца, не удовлетворявалъ понятието на челядь. Нѣщо повече. Безплодието било причина за разтръгване на брака. Споредъ старитѣ закони на нѣкои славянски народи смъртъта на едина отъ родителитѣ прѣкратавала родителската власть и дѣцата се освобождавали.

Въ юридическата основа на челядъта рѣшаващъ е кръвниятъ елементъ. Наистина въ съпружеския сюзъ лежи до-

говорното начало, но въ съюза на родителитѣ и на дѣцата съществениятъ елементъ е кръвното родство. И тукъ може да се намѣси договорното начало; примѣри: усинозление, зетство на приводъ и пр.

Челядниятъ съюзъ слѣдъ извѣстни стадии на развитие е почналъ да се прѣдставлява въ форма на малка и голѣма челядь, по-късно задруга. Малката челядь е ограничениятъ съюзъ на съпрузи-родители съ тѣхнитѣ дѣца. Голѣмата челядь или задруга е сжщиятъ съюзъ само много по-сложенъ и по-широкъ. Въ него влизатъ подъ ръководството на най-стария роднина въ кжщи, — дѣдото, бащата или чичата, — братя съ сестри и дѣца, синове съ съпруги и дѣца. Би могло да се каже, голѣмата челядь е широкъ съюзъ на роднински лица, имащъ общъ родоначалникъ, общъ прѣдставителъ-домакинъ, общъ нераздѣленъ имотъ, членовѣтъ на който се поменуватъ наедно, работятъ и принасятъ всичко за общото. Първоначално голѣмата челядь не е била това, което по-послѣ се е появило и развило въ формата на задругата. Ранната голѣма челядь е била патриархална. Домакинътъ е билъ, въ извѣстни мѣста, единъ неограниченъ „стопанинъ“ на всичката челядь. Неговото лице е изпъквало въ всички лични, имотни и договорни отношения. Споредъ нѣкои социолози и въ това врѣме е имало два вида голѣми, колективни челяди: едни отъ поменатия патриархаленъ типъ, други съ демократически, даже републикански характеръ. Въ тѣзи послѣднитѣ властта на домакина е била въ зависимостъ отъ членовѣтъ на челядта^{*)}.

Задругата е била нѣкога значително разпространена форма на общежитие, особно у южнитѣ славяни, включително у насъ българитѣ. Едно по-широко запознаване съ нея е умѣстно.

§ 2. Задругата.

Литературата на задругата въ послѣдно врѣме порасте значително и у насъ и въ чужбина. Тая литература е изложена много подробно въ моя обширенъ трудъ: Българската Челядна Задруга въ сегашно и минало врѣме. Ис-

^{*)} Bernhöft, Die Principien des europäischen Familienrechts, въ Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft.

торико-юридически студии. СНУ. XXII. Тукъ се посочватъ само нѣкои по-важни трудове:

Ив. Ев. Гешевъ. Задругата въ Западна България. с. ПС. 1887. — Сжщиятъ трудъ е печатанъ и въ авторовитѣ „Думи и дѣла“, София. 1899.

Emile de Lavelaye, De la propriété et de ses formes primitives. Paris. Sixième édition. 1901.

D-r Karel Kadlec, Rodinny nedil čili zadruga v prave slovanskem. Praga. 1858.

М. М. Ковалевскій, Очеркъ происхожденія и развитія семьи и собственности. Лекціи читанныя въ Стокхолмѣ. Перев. съ фр. СПб. 1886. — Бълг. прѣводъ и издание отъ Г. Георгиевъ. Варна. 1899.

V. Bogišić, Pravni običaji u slovena. Zagreb 1867.

— Sur la forme dite inokosna de la famille rurale chez les serbes et les croates. Paris. 1854. Има руски, сръбски и хърватски прѣводи. Печатана е най-напрѣдъ въ Revue de droit international et de législation comparée. Tome XVI. Bruxelles. 1884.

F. Demelić, Le droit coutumier des slaves meridionaux. Paris. 1876. Има и руски прѣводъ: Обычное право южныхъ славянъ по изслѣдованіямъ Богишича. Москва. 1878.

а. Название и произхождение. Думата задруга е сръбска, но не сръбска-народна, а книжевна дума. Тя има сжщото значение, което у насъ има думата дружество. Сръбскитѣ етнографи, съ Вукъ Караджича на чело, употрѣбиха тази дума за обозначение на онова сѣмейно общежитие, въ което влизатъ нѣколко сѣмейства, което нѣкои сж нарекли иначе — сѣмейна община. Думата „задруга“ е получила много широко употрѣбление и — права или крива — всички си служатъ съ нея. Ние не щемъ да я избѣгнемъ, толкозъ повече защото, споредъ моитѣ издирвания, у насъ думитѣ „задружни сили“, „задружна кжша“, „тѣ не сж задружни, а самци“, доста сж чести. Въ Софійско за това понятие употрѣбаватъ и доста много думата „у купъ“, „купчина“, както понѣкадѣ — „дружина“ и „голѣма челядь“, „голѣма кжша“. „Ние живѣмъ у купъ“, „всичко ни е у купъ“, „тѣ сж дружина въ кжши“, „тѣ сж голѣма челядь“.

Задругата не е нѣкоя нова форма на сѣмейно общежитие. Тя се крие по потекло въ много далечната старина. И ако речемъ да изучимъ отъ произхождението му на сетиѣ,

еволюцията на сѣмейството, за да дойдемъ до задругата, ние бихме отишли много надалечъ.

Най-ранната история вече заварва колективната челядь и редомъ съ нея колективната собственостъ. Надникнемъ ли въ сѣмейно-общинния битъ на кой и да било древенъ народъ, особено отъ арийско произхождение, ние ще се срѣщнемъ съ голѣмата челядь, съ рода, съ племето. Както първоначалната форма на владѣние и собственостъ бѣше колективната, задружната, така и тогавашната челядь бѣше сложна, голѣма, сборъ отъ нѣколко сѣмейства, имащи единъ общъ родоначалникъ.

Ние срѣщаме голѣмата челядь въ старогръцкия γένος, въ римската gens, въ германскитѣ — Hausgenossenschaft и Pfrind, въ испанскитѣ — Parçonneries, въ келтскитѣ — Sept и въ френскитѣ — coteries, fraternité. Онѣзи сродствени съюзи — propinquitates, за които ни разправя Тацитъ въ своята „Германия“, онѣзи gentes, cognationes homini qui uno colerunt, които поменава Цезаръ, говоряйки за древнитѣ галли, като сѣмейни съюзи, или пъкъ онѣзи „confaternitates“ (братства), consorteriae и др., за които ни поменаватъ варварскитѣ правди и законници, като тия на алеманитѣ, лонгобардитѣ, бургундитѣ, сж обозначаваха подобни челядни общини. Тѣзи общини сж много пжти доста многочислени и владѣятъ общъ нераздѣленъ икотъ, като се управляватъ и ръководятъ отъ най-стария членъ или пъкъ отъ тогози, когото си избераатъ. Най-важнитѣ си работи тѣ рѣшаватъ на задружни съвѣщания, на които взематъ участие всички възрастни членове.

Ще се разпространимъ много, ако се впуснемъ въ по-дълго изложение на еволюцията, благодарение на която голѣмитѣ челяди се групиратъ въ по-голѣми купчини — гръцкитѣ φратрии, латинскитѣ курии и какъ тѣ по-нататѣкъ служатъ за съставяне по-широки съюзи — рода, племето, гражданската община, жупата и, най-сетнѣ, княжеството, държавата. За насъ е достатъчно да констатираме тукъ, че голѣмата или колективна челядь е живѣла въ най-ранната епоха на човѣческия животъ. Тоя възгледъ се сподѣля отъ много учени социолози, историци и правници. Ние ще поменемъ имената на Сжръ Хенри Менъ, Любокъ, Тейлоръ, Мак-Ленанъ — у англичанитѣ, Момзенъ, Иерингъ, Лайстъ — у нѣмцитѣ, Фюс-

тель де Куланжъ, Кюкъ, Боше, Раулъ де ла Грасери — у френцитъ, М. Ковалевскій, Кулишеръ — у руситъ ¹⁾).

Редомъ съ голъмата челядь, обаче и много рано въ далечното минало се срѣща и малката. Тя се е образувала или чрѣзъ отдѣляне отъ голъмата, или чрѣзъ самообразуване, браченъ съюзъ на една дѣвойка, почнала да живѣе отдѣлно. Мжчното е да се прослѣди епохата, въ която се почва прѣимущественото сѣществувание на малката челядь, нейното прѣобладаване и изчезването у разнитъ народи на голъмата, както е най-трудно да се љуловятъ и многото причини, които сѣ помогнали за това изчезване. Това е станало, както се види, много полека и неусѣтно.

Сѣщо така и редомъ съ индивидуализуването на челядта се е появила и личната собственостъ, безъ да е угасвала съ всѣмъ колективната, задружната. Но тъй или инѣкъ, еволюцията, подмогната отъ римското право, доведе на всѣкадъ до малкото сѣмейство. Челядната задруга бѣ не само загубена, но и неизвѣстна.

6. Изучване. Въ края на първата половина на миналото столѣтие свѣтътъ биде изненаданъ отъ едно, нека го наречемъ, откритие. Узна се, че тая първобитна форма на общежитие, за която ни говорятъ старитъ паметници, продължава още да живѣе у южнитъ славяни. Югославянската задруга привлече вниманието на ученитъ. Благодарение на обстоятелството, че това съвпадна съ епохата, когато се дирѣше отъ историци, етнографи и социолози, кои сѣ били разнитъ стадии на човѣшкото развитие, какви сѣ били постепенитъ мѣни на сѣмейството, какъ се е появила собствеността и държавата, — благодарение на всичко това задругата бѣше много „добрѣ дошла“. Обиколиха я съ нѣжностъ, внимание, изучване. Всички видѣха въ нея прѣживѣлка на нѣкогашната първобитна челядь, на тая ранна форма на човѣ-

¹⁾ Въ неговитъ лекции, четени въ Стокхолмъ въ 1890 г., „За произхождението и развитието на сѣмейството и собствеността“ цѣлата пета глава е посветена на разпространеното сѣществувание нѣкога на колективната челядь въ най-древнитъ общества — индийски, персидски, римски, келтски и др. Споредъ К., тѣзи голѣма челядь, задружната съставлява втора фаза на обществена еволюция, слѣдъ първата — латинската или патриархалната. Ср. нашата студия: Агърлъкътъ (Придѣтъ). СПС., кн. LXIV.

ческитѣ общежития, отъ която постепено сѣ се развивали общинитѣ и държавата.

Почва се усиленото издирване на задругата. Менъ и Полакъ у англичанитѣ, Дарестъ, Р. де ла Грасери, Ф. де Куланжъ — у френцитѣ, Краусъ — у нѣмцитѣ, Лавеле — у белгийцитѣ подеха изучването съ особна ревностъ. У самитѣ славяни, и особно у южнитѣ славяни, се появиха редица отъ издирвачи и изучвачи, каквито бѣха: Т. Зигель, Леонтовичъ, О. Н. Смирновъ, М. М. Ковалевский, Шпилевский, Кулишеръ, Оршанский, Ефименко — у руситѣ, Р. Хубе, проф. Балцеръ — у поляцитѣ, Херм. Ирекчекъ, Томичекъ — у чехитѣ, В. Богишичъ, Д-ръ Фр. Слевецъ, Утѣшеновичъ, А. С. Ивановичъ, Ст. Новаковичъ и др. — у сърбохърватитѣ.

Събиранията на сегашни материали, изучванията на старитѣ писмени и устни паметници, сравнителното съпоставяне на сжитѣ отъ разни епохи и врѣмена — скоро съставиха една значителна литература отъ източници и трудове.

Резултатъ отъ тия студии бѣше признаването: 1) че задругата — колективна форма на сѣмейството — е доста разпространена и до сега въ югославянскитѣ земи; 2) задругата и до сега се намѣрва въ остатѣци въ Русия; 3) задругата е била нѣкога многа обща у всички славяни, и, най-послѣ, 4) че, ако тя не съществува вече у по-културнитѣ славянски народи, каквито сѣ поляци и чехи, то пакъ и до днесъ се срѣщатъ нѣкои прѣживѣли слѣди въ народния битъ и въ народното творчество, а сжщо така има и положителни данни въ паметницитѣ за нѣкогашното ѣ съществуване и у тѣхъ.

Нѣма да влаземе въ разгледване на крайно любопитната прѣпирня между рускитѣ историци и историко-правници за произхождението на държавата, по-особно на руската, въ връзка съ първоначалната ѣ ядка — голѣмата челядь, рода, общината. Тѣзи прѣпирня създаде нѣколко школи или теории за догосподарственото битие на рускитѣ славяни: т. на родовния битъ, т. на естествено-патриархаленъ родъ, т. на родовната община, т. на братския родъ, т. на фиктивния родъ, т. на общинския битъ, т. на задругата и пр. Това, което е

¹⁾ Това се казва въ лекциитѣ на проф. Ковалевски „За произх. и развит. на сем. и собствениостѣта“ отъ 1890 год.

важно за насъ тукъ, то е признанието, че първоначалната славянска челядь е била голѣма, сложна, колективна, а не както днешната, обикновена челядь ¹⁾).

в. Положение на задругата у южнитъ славяни. Обърнемъ ли се къмъ старитъ славянски паметници или надникнемъ въ живота на славянитъ — въ Хърватско, Далмация, Славония, Сърбия, най-послѣ въ Русия, ние виждаме на всѣкждѣ доказателства, че задругата живѣе. Ако паметниците, каквито сж Полицкиятъ и Винодолски статутъ — у хърватитъ, законникътъ на царь Стефана Душана — у сърбитъ, лѣтописитъ и правдата на Ярославъ — у руситъ, Вислицкиятъ и Литовскиятъ с. — у поляцитъ, *Rad prava zémskeho*, *Knihy devateri o pravech* на Викторія Корнелия отъ Всегородъ у чехитъ, ни говорятъ за старото врѣме, то сборниците на съврѣменнитъ юридически обичаи ни свѣдочатъ за новото врѣме, за положението на задругата въ разнитъ земи, гдѣто тя е останала да живѣе. Истина е, че славянскитъ паметници съ законодателенъ характеръ сж май склпи на данни и свидѣтелства за съществуването и разпространението на задругата, затова сборниците на етнографи и юристи-историци, като тия на Богишича, Утѣшеновича, Ровинский (за Черна-Гора), и пр. ни даватъ най-обширни материали за разпространеността на тая челядь и до сега, особно у южнитъ славяни.

Утѣшеновичъ (въ 1859 г.), въ своето изслѣждане: *Die Hauscommunione der Südslaven* (Wien) ни събщи, че задругата прѣобладава въ цѣло Хърватско, Славония, Сърбска Воеводина, по всички военни граница, въ Далмация, княжество Сърбия, Босна и Херцеговина, Черна-Гора и България, съ единствено изключение на градоветъ и крайбрѣжieto на Адриатическо море — въ Далмация.

Но характерно въ висша степенъ явление! Едва Утѣшеновичъ пусна въ свѣтъ своето съчинение, и послѣдващитъ наблюдения и издирвания доведоха до заключение, че въ поменатитъ области задружниятъ битъ е вече изложенъ на усилено и бързо гаснене. Въ 1874 г. Богишичъ издаде своя *Zbornik sad. obič. u južn. slovena*, и той вече отбѣлѣзва, че землището на задругата се е стѣснило и въ много мѣста тя почнала да

¹⁾ Въ обширната си студия по прѣдмета „Българската Челядна Задруга“ — ние развиваме обстоятелствено тая теза и спрямо други културни народи, у които е живѣла задругата, сега угаснала.

се разлага и да се замѣстя съ оная малка челядь, която той нарича инокоштина, макаръ че и тя не е изгубила вътрѣшния характеръ на задругата.

Безъ да влазяме въ поименното прѣброяване области, окржия, околии и селски общини, въ които Богишичъ е забѣлѣжилъ наличността на задругата или пъкъ, обратно, нейното угасване, ще поманемъ само примѣра, който той привежда въ отговора на проф. Кучакъ отъ Върхни-Стубецекъ, при Загребъ, примѣръ, който илюстрира прѣкрасно гасненето и бързото чезнене на задругата. Споредъ съобщението на проф. Кучакъ, до 1848 г. тукъ е имало около 360 задруги, отъ тѣхъ 3—4 само били инокосни. Подиръ двѣ години въ 1850 г. вече всѣка пета задруга била раздѣлена, а подиръ 4 години (1854) отъ всѣки 5 били раздѣлени 3. Минали се 6 години още и едва 1 задруга се мѣркала на 50. По тоя начинъ къмъ 1860 г. задругитѣ не съставлявали и 2% отъ всички челяди. И това угасване на задругата се извършило за единъ краткъ периодъ отъ 15 години.

Тѣй сжщо гаснатъ задругитѣ и въ другитѣ юго-славянски земи. Маса причини, между които на първо мѣсто сѣврѣмениятъ индивидуаленъ стремежъ, законодателството, свадитѣ въ кжщи — спомагатъ повече или по-малко за това угасване, което въ други по-културни славянски земи, като Полша и Чехско, вече е завършено много по-рано.

Въ всѣки случай, трѣбва да се признае, че въ днешно врѣме задругата продължава да бжде сравнително най-много разпространена пакъ въ сѣрбско-хърватскитѣ земи: Хърватско, Военна граница, Славония, Далмация, Черна-Гора, Босна, Херцеговина и, по-малко, въ Сърбия. Законодателятъ въ тѣзи земи не е могълъ да игнорира факта на това разпространение — и, макаръ май късно, но е вземалъ, че и до сега взема редъ мѣрки и законоположения за уреждане задружнитѣ лични и имотни отношения. Въ Хърватско сж изработвани и гласували нѣколко закона за задругата. Последниятъ е отъ 1888. Въ Черна Гора задругата е уредена въ Општи имовински законик отъ 1889 г. Въ Сърбия задругата е уредена законодателно, ако и недостатъчно, още въ Гражданския законикъ отъ 1844 г.

г. Задругата у насъ въ старина и сега. Като се спремъ върху нашата задруга, първиятъ въпросъ, който

самъ по себе се поставя е: сжществувала ли е и сега сжществува ли задругата въ българскитѣ земи?

Ние сме най-бѣдни отъ къмъ писмени паметници, които да ни свидѣлствуватъ по единъ ясенъ начинъ за нѣкогашното сжществуване на задругата у насъ. Нито въ Законъ судний людѣмъ, нито въ хрисовулитѣ, нито въ другитѣ наши писмени паметници се срѣщатъ посочвания върху прѣдмета. Причината на това е понятна: заеманитѣ отъ чужди източници наши правни паметници не сж съдържали наредби изъ областъта на обичайното ни право. Задругата е живѣла и дѣйствувала подъ изключителния режимъ на обичайния кодексъ, игнориранъ отъ писаното право. Обаче, като се вземе прѣдъ видъ: 1. че българитѣ на Балканския полуостровъ безспорно сж живѣли въ родовенъ строй, за което имаме свидѣлствата на съврѣменници византийски писатели (Прокопий, Маврикий и др.); 2. че всичкитѣ стари народи сж минали прѣвъ тоя стадий на човѣшко развитие, на челядни съюзи; 3. че въ Душанова Законникъ, който е уреждалъ обичайнитѣ отношения не само на сърбитѣ на Балк. полуостровъ, но и на други славянски народности, съсѣди, жители и съуправляеми, има слѣди за задругата; 4. че въ старитѣ народни пѣсни, не на едно мѣсто се хвалятъ домакинитѣ съ голѣмия броя на свои челядници, родъ и пр., длъжни сме да признаемъ, че тя е била позната въ старина и въ нашето отечество.

Челядната задруга у българскитѣ славяни и имала сжщо такава сждба, — произхождение и развитие — както у другитѣ югославянски народи. Това, което въ нашитѣ очи е едно отъ най-силнитѣ доказателства за живѣнето на старитѣ българи въ челядни задруги (въ купъ) и родове (влаки), то сж животѣ и до сега останали отъ старо врѣме задруги, влаки, названията на стари селища и села. Тѣзи названия сж патронимически, както сж били патронимически голѣма часть отъ названията на племената, които сж обитавали полуострова — Мизия, Тракия и Славиния — и които легнаха въ основа на първата българска държава, събрана и уредена отъ Аспаруха. Още въ началото на заселването на полуострова, ние срѣщаме: Драговишти или Драговичи, които около 676 г., обитавали подъ Солунъ, като били настанени вѣроятно на западната страна на Вардарската долина (източната заемаха Са-

гутатитѣ), Велесишти, или Велесичи, или Велегос-тичи — при Пегазийския заливъ ¹⁾).

За това въ старо врѣме още родовното име е еволю-рало на овци, евци; Драгомировци, Филиповци, Николичевци, Владимировци, Страшимировци, Бориславци, Гължбовци, Сто-яновци, и др. Въ ново врѣме, тѣзи патронимически названия сж запазени най-много въ селата, които сигурно сж се раз-расли отъ единъ родъ, въ сѣверна България, въ балканскитѣ мѣстности въ Търновско, Тръвненско, Дръновско, Еленско, Троянско и пр. и пр. Явно патронимически сж слѣднитѣ на-звания на села: Яковци, Иовковци, Тодювци, Велковци, Шил-ковци, Руховци, Хжнювци, (Еленско). А таквизъ изобилватъ въ Дръновско, Троянско, Софийско и пр.

Откъслечни и недостатъчни свѣдѣния се срѣщатъ у ста-ритѣ лѣтописци на българския челяденъ строй и на челядната у насъ задруга. Такова е едно извѣстие отъ IX-ия вѣкъ отъ врѣмето на Царь Бориса. Както се знае, тоя български вла-дѣтель изпроводи една специална мисия въ Римъ въ 869 г. Въ комисията, казва се въ единъ надписъ, влизали: Петръ, Сондоке, Зергубула. Въ Аквилея тѣ вписали имената на своя владѣтель и на цѣлото му сѣмейство, своитѣ имена и на своитѣ челяди. Вписването се извършило въ единъ древенъ латински рѣкописъ отъ евангелие, рѣкописъ отъ V или VI вѣкъ, който се много цѣнѣлъ, като се вѣрвало, че е собственъ автографъ на Св. Марко. Този интересенъ паметникъ свѣдочи за бройността на челядитѣ и за съжитието въ една задруга на женени братя.

Небезинтересни сж и други исторически данни за бъл-гарската челядна задруга въ X вѣкъ, които се срѣщатъ отбѣ-лѣзани по поводъ на изселянето на единъ болѣринъ отъ царь Самуилова родъ въ Хърватско. Челядѣта на този болѣринъ

¹⁾ Названието съ ичи — славянско — съ ишти — старобъл-гарско се е обърнало въ ново врѣме на — овци и евци. На чех-ски и полски — то е било записано на *ici*, а сега — *ice*, а на сър-бско-хърватски *ићи*, въ срѣднитѣ вѣкове — *ики*. У черногорски, херцеговински и др. сърбски родове и до сега сжществуватъ назва-ния съ ичи: Васоевичи, Радоници, Лазаричи, Драговичи, Богдано-вичи и др. Интересно е, че у насъ сега е вече изчезнало родовното окончание на ишти: Воевишти 1348, но то е твърдѣ много запазено и разпространено у власитѣ: Богданешти, Пилешти, Букурешти.

състояла отъ Пенчо и братята му съ дѣцата (синоветъ и сестритъ имъ). Тая задруга добила въ Хърватско голѣми земи и задружно ги владѣла и използувала. Часть отъ тѣзи земи, принадлежащи на цѣлата челядна задруга, сж били пожертвувани, между друго, на сплетския манастиръ Св. Дуйма.

Въ българскитъ юридически обичаи отъ ново врѣме ние срѣщаме редица прѣживѣлки, въ които се забѣлѣзватъ явни останки отъ най-стария родовенъ и задруженъ битъ. Въ тѣзи прѣживѣлки ние на първо мѣсто ще посочимъ: емството или солидарната отговорностъ, правото за откупъ на имоти на близки и далечни роднини, право, което по-късно се е прѣобърнало въ право на съсѣдско прѣдпочитане (шефиликъ), и, най-сетнѣ, изключването отъ наслѣдството на дѣщеритъ, дадени и задомени въ друга кжца.

Колкото за сжществуването на задругата въ сегашно врѣме, въпросътъ не може да подлежи на никакво съмнѣние слѣдъ издаденитъ вече сборници на бълг. юр. обичаи. Отъ свѣдѣнията, печатани въ разни списання и отдѣлно, отъ пжтешествията и издирванията на длъжъ и ширъ въ нашенско, отъ констатиранията, правени въ разни случаи прѣвъ сѣдилищата, особно въ западна България, излазя на явѣ безпорния фактъ за сжществуването на задругата. Това сжществуване не е обърнало още достатъчно вниманието и грижитъ нито на сѣдията, нито на адвоката, нито на законодателя; но то налага една по-голѣма заинтересуваностъ и, рано ли късно ли, ще трѣбва да се погледне и въ тоя кжтъ на нашия народенъ битъ. Законодательтъ у насъ е почналъ съ двѣтъ притурки къмъ чл. чл. 4 и 14 на 3. за Наст.

Но ако въросътъ за сжществуване задругата е тъй лесенъ за разрѣшаване, не е сжщото и съ другия: много или малко и до колко въобще задругата е разпространена у насъ?

По тоя въпросъ може да се каже, че задругата съ много членове е малко разпространена у насъ. Въ всички мѣста на България, тя е рѣдкостъ и положително се мами оня, който приеме задругата за общо правило. Напротивъ, тя е рѣдко изключение.

И това положение се потвърждава слѣдъ крайно важнитъ изслѣдвания на авора на „Жива Старина“ (излѣзла въ 6

книги), който обходи на дължъ и на ширъ цѣла 3. България, а именно: Видинско, Кулско, Бѣлоградчикско, Ломско, Берковско, Орѣховско и Вратчанско. Както изслѣдваніята на Ив. Ев. Гешевъ за частъ отъ 3. България, тъй и тия на Д. Маринова, толкозъ изчерпателни за тоя край, идатъ да потвърдятъ, че „задругата не е общо правило“.

Ако се обърнемъ и къмъ статистиката на населението въ България, било изцѣло, било по отдѣлно само за нѣкои околии или села, ще видимъ пакъ сѣщото правило. За да има голѣма челядь, нека приемемъ, че тя има поне 10 души и на горѣ, разбира се, при това, като е съставена отъ нѣколко вѣнчила. Приближаването, прочее, къмъ тоя брой е приближаване къмъ разпространеностъта на самата задруга. Да земемъ прѣдъ видъ по-ранната статистика, която е по-близка до врѣмето, когато задружниятъ битъ у насъ бѣше още не много засегнатъ отъ новия строй и животъ, тая отъ 1881 год. Споредъ нея, по онова врѣме у насъ сѣ се смѣтали на челядь 5—9 души, между това въ Русия сѣ 9·1, въ Германия 7·1. Въ нѣкои наши окрѣжия тоя брой е по-усиленъ: въ Трънски — 7·82, Софийски — 6·37. Нѣкои само села въ тия окрѣжи като Врапча, Одоровци, Градоманъ, Кладница и др. ни даватъ по 10 и 11 души. Новитѣ статистики не дадоха по-утѣшителни за задругата данни¹⁾. Задруга, обаче, може да бѣде и съ малко членове, като се гледа на нея отъ вжтрѣшна страна т. е. когато въ една челядь се приема, че 1. имотътъ не принадлежи само на общата, а е общъ на всички членове въ кжщи; 2. когаго не се допуска наслѣдство за излѣзлитѣ изъ кжщата дѣщери, оженени, или други отдѣлени, по кой и да било начинъ членове на челядъта; 3. когато има общность на труда и на придобивкитѣ. Тая задруга у насъ още никакъ не е изслѣдвана и тя чака своя издирвачъ.

д. Съставъ, домакинъ, членове, права и длѣжности на членоветѣ на задругата. Колко и да не е

¹⁾ Споредъ статистиката отъ 1900 г. ние имаме:

отъ 11—15 членове	26.966
отъ 26—20 членове	3.405
отъ 21—25 членове	584
отъ 26—30 членове	115
отъ 30 и нагорѣ	36

разпространена многобройната задруга, тя е единъ жизненъ фактъ, една уредба въ нашия стопанско-правенъ битъ и, както изучаването ѝ, така и уреждането ѝ ни се налагатъ. Да се запознаемъ, прочее, съ строя, състава на задругата, съ отношенията, съ правата и обязанности, що поникватъ въ нейната срѣда. Българската задруга се състои отъ по 10—15 члена. Рѣдко тѣ достигатъ до 30—40 д. Прѣди 50—60 г., казва Д. Мариновъ, всѣка задруга е брояла по нѣколко десетки домакинства въ едно гумно съ по 50—100, 150—200 живи души и съ по 30—80 работни лъжици или 20—30 коси т. е. мъже способни да косятъ. Днесъ обаче, потвърждава сѣщиятъ, такава задруга нѣма; днесъ задругата има най-много 50—60 д. съ 20 д. работници.

Въ състава на задругата у насъ влизатъ само нѣколко обикновени или прости домакинства — роднини или, по-право, свързани чрѣзъ произхождението си отъ единъ родоначалникъ. Такива биватъ баща съ жененитѣ си синове и внуци; бацю съ жененитѣ си братя и дѣцата имъ; чичо съ жененитѣ си братници и дѣцата имъ. Въ всички тия случаи е очевидна роднинската връзка, която е стегнала въ едно членоветѣ на задругата. Въ състава на задругата влизатъ, прочее, на първо мѣсто всички свързани по родство; подиръ идатъ усиновенитѣ съ тѣхнитѣ жени и дѣца; призетенитѣ — зетѣветѣ на приводъ, които вече сѣ се свързали съ родоначалника на кжщата чрѣзъ сродяване или сватосване. Ратаитѣ и ратакинитѣ не се считатъ като членове на задругата; много пжти на тѣхъ не гледатъ като на „чужди“; обаче, за да станатъ истински „свои“ необходимо е или да се усиновятъ — или да се призетятъ. Договорни отъ чужди лица задруги нашето обичайно право не знае. Задругата у насъ носи общото название: голѣма кжща, голѣма челядь, задружна кжща, а описателно — задружно, у купъ живѣятъ, за отличие отъ онѣзи, които сѣ самци, не живѣятъ задружно, а отдѣлно, башка.

Главата на задругата носи разни названия. Най-разпространено е стариятъ, дѣдото, бащата, главата, заповѣдникътъ, домакинътъ. Жена му е домакиниката, старата, бабата, чорбаджийката. Членоветѣ на задругата се наричатъ дружина, отъ кжщата, другари, хора отъ сжщата челядь. Обикновено главата на задругата е такъвъ по право. Много рѣдко може да се случи,

по необходимостъ, да е жена. Ако главата на задругата е не башата, тогазъ може да се избира. Въ тоя случай се гледа да е най-каджрниятъ, най-даровитиятъ, спестовниятъ, разпоредителниятъ, трезвениятъ Колкото повече качества и добродѣтели има избираемиятъ, толкозъ по-лесно той се и налага при избора. Много пжти, както ми е разказвано за Софийско, стариятъ приживѣ посочва и нарежда, кой ще го замѣсти. Така че, прѣмникътъ е извѣстенъ приживѣ на домакина; нерѣдко той поема управлението на кжщата и прѣди смъртта на стария,

Домакинътъ е управителятъ на задругата, началникътъ и разпоредителятъ и въ стопанско отношение; той е нейниятъ сждникъ въ всички домашни разпри; той, най-послѣ, е по-право прѣдставитель на задругата прѣдъ външния свѣтъ. Той заповѣдва и нарежда, кой що има да прави, кждѣ има да иде по работа; той държи смѣгкитѣ и кесията — която е една за всичката задруга: втора кесия разваля задругата. Той продава, той купува. Всички въ кжщи сж длъжни да се отнасятъ съ почитъ и повинение къмъ домакина. Домакинята упражнява по отношение къмъ женскитѣ членове сжщитѣ права на домакина.

Членовѣтъ на задругата сж длъжни да вършатъ онова, което ги настани домакинътъ. Всичко, що тѣ извършатъ, изработятъ, прѣпечелятъ въ каквото качество и да бжде и гдѣто и да бжде, длъжни сж да го внесатъ въ общото. За това пжкъ тѣ иматъ право да изискватъ да имъ се дава храна, облѣкло, да се заплатятъ данъцитѣ и да се чува гласа имъ въ управлението и, главно, въ разпореждането имота на задругата. Тѣхнитѣ права и длъжности биха могли да се изкажатъ въ тоя задруженъ принципъ, който е билъ и остава каго идеалъ на нѣкои човѣшки организации: „всѣки що може; всѣкому що трѣбва“. И наистина, ако въ задругата всѣки е длъженъ да върши що може и да внесе що добие, то и задругата е длъжна пжкъ да му върне, споредъ неговитѣ потребности, лично и на неговитѣ.

е. Имотни отношения въ задругата. — Дѣлба. Ако въ управлението на задругата домакинътъ е доста абсолютенъ господарь съ ограничение на правото му чрѣзъ съвѣщания съ другитѣ членове, не е тъй и въ разпореждането съ имота на задругата. Всичко що има задругата принадлежи на всички членове; винаги е общъ, задруженъ имотъ недви-

жимостъта и всичко свързано съ нея: кжща, дворъ, хлѣвъ, хамбари, принадлежности и орждия за селско-стопанска работа, ниви, ливади, лозя, бранища и пр. Всичко това съставлява така неправилно наречена отъ нѣкои „бациния“, задруженъ имотъ, кжщенъ имотъ, малъ, — стожеръ или „задруженъ наредъ“, у хърватитѣ, темель. Този именно имотъ се не кжтва, не се посѣга на него, не се продава, не се подарява, не се отчуждава по никой начинъ. Той може да се отчужди само въ краенъ случай, въ голѣма нужда на задругата и, въ такъвъ случай, необходимо е да се вземе мнѣнието на всички възрастни членове на задругата, по нѣкждѣ само на самостоятелнитѣ членове, които сж домакинитѣ въ отдѣлнитѣ съставляващи сѣмейства. Колкото за други имотъ — произведения и изработени нѣща — домакинтѣ може да ги продава по свое усмотрѣние като управител на кжщата и ржководител на стопанството. Но той счита за нужно да се подопитва, когато продаваниятъ прѣдметъ е цѣненъ, напр., много храна, многобройно стадо и пр. Членоветѣ на задругата гледатъ на общия имотъ като на свое; но кое чие е, кой колко дѣлъ има, тѣ не знаятъ и то не имъ трѣба; тѣ знаятъ, че всичко е общо, всичко прочее имъ принадлежи, тѣхно е, тѣ му сж стопанитѣ. Отъ тукъ по-нататъшното понятие, че всичко, което се присъедини къмъ „купа“, къмъ общото, става пакъ тѣхно, става на всѣкиго; но никой нѣма право да казва: „това е мой отдѣленъ, отъ мене спечеленъ, съ мои пари купенъ имотъ“. Задружността поглъща индивидуалността въ имотно отношение, както нѣкогашъ я поглъщаха и изобщо въ сѣмейния битъ. „Купътъ“ е еднакъвъ за всички, тѣ работятъ за него, живѣятъ въ него и съ него. Тоя задруженъ принципъ прѣслѣдва задругаритѣ и тогазъ, когато вече тѣ се раздѣлятъ, и той се проявява въ голѣма редица взаимни помагания, общи права и длѣжности, въ общото ползуване отъ извѣстни имоти, каквито продължаватъ да иматъ и раздѣленитѣ вече задругари.

Въ истинската задруга отдѣленъ, частенъ на нѣкого членъ имотъ (*peculium*) нѣма. Въ най-старо врѣме строго се е забранявало тоя видъ имотъ: по-късно това се е строго ограничавало; но въ по-ново врѣме въ задругитѣ *peculium* се появява все повечко и повечко. У сърбохърватитѣ *peculium*-ътъ се нарича особштина, особина, особокъ, себунякъ, у насъ въ Со-

фийско се употребява думата: башкалъкъ, която е много разпространена. Башкалъкъ се гледа много лошо отъ задругаритъ; мнозина го считатъ като изходище за подѣла и развала на задругата. Башкалъкъ състои обикновено отъ нѣкои дарове, които младата невѣста е принесла отъ бащини си, во време на свадбата. По нѣкога тѣзи подаръци сж по-едри: крави, овци и пр., а по-рѣдко и нѣкой недвижимъ имотъ, — нива, ливада, градина, лозе. Характерно е, че въ нѣкои села, Горна-Баня, напр., тоя приносъ не се смѣсва съ „мала“ на кжщата. Другадъ той се поглъща, нѣкждъ той отива временно у „купа“. Задругата не знае наслѣдство, по общо правило. Смъртта на нѣкого въ задругата не открива подобно право въ полза на когото и да било. Умрѣлиятъ недѣленъ задругаръ не е ималъ своя уреченъ, обозначенъ дѣлъ. Такъвъ неговъ дѣлъ би се опрѣдѣлилъ и може да се опрѣдѣли за неговитъ низходящи другари само въ единъ случай: когато рекать да се дѣлятъ.

Въпросътъ за подѣлата е единъ отъ най-важнитъ за задружния животъ. Всички положителни законодателства, които сж се опитали да уредятъ задругата въ югославянскитъ земи, сж обърнали на дѣлбата особно внимание. Нѣкждъ дѣлбата била запрѣтвана (законъ за задругата въ Военната граница). Разбира се, че съ това не се е достигнала гонимата цѣль. Дѣлбата се налага въ много случаи. Ето защо по-новото задружно хърватско законодателство е посветило на материята специални наредби. Сжщото прави сърбскитъ Граждански законникъ (гл. гл. 452, 514 и др.) и черногорскитъ Општи имовински законникъ (гл. 103 и др.).

Дѣлбата на задруга споредъ сега дѣйстващото въ нашенско обичайно право става при разни обстоятелства. Да поменемъ главнитъ: 1) при-живѣ и по волята на домакина, баща или дѣдо, чича, батьо; 2) слѣдъ смъртта на баща, дѣдо, чичо, батьо; 3) кога се отдѣли самоволно нѣкой задругаръ или нѣкое сѣмейство, безъ позволение на домакина; 4. когато се рѣши отъ задругата, и домакинтъ самъ разпореди да се отдѣли нѣкой.

Южнославянското положително право знае и други видъ дѣлба: когато се извиква отдѣлата на нѣкой задругаръ отъ трето лице — кредиторъ, както това е прѣдвидено въ чер-

ногорския Општи имовински законикъ и въ Хърватския задруженъ законъ.

Да разгледаме тѣзи случаи единъ по единъ.

1. Подѣлата приживѣ на бащата е една отъ най-рѣдкитѣ; приживѣ на дѣдого става по-често. Обикновеното положение е такова, че бащата казва: „додѣто съмъ живъ, азъ не мога да гледамъ и слушамъ дѣлба; като умра, правете, що Богъ ви е научилъ. Но бащата или дѣдото е извиканъ на такава дѣлба главно отъ несъгласнето на своитѣ синове, зетьове, внуци. Въмѣсто да гледа всѣки день свади, крамоли, неприятности, които врѣдять всичката задружна работа, домакинътъ се принуждава да прибѣгне къмъ подѣла. Той вика възрастнитѣ задругари на съвѣтъ, обяснява имъ необходимостта отъ една подѣла и иска тѣхното мнѣние и рѣшение. Съвѣтътъ се произнася въ случай на необходимостъ за дѣлбата, и се пристѣпва къмъ нея. Въ такъвъ случай дѣлбата се извърша полюбовно между всички правоимащи задругари. Домакинътъ раздѣля всички недвижими и движими имоти на толкозъ дѣла, колкото сѣ дѣлителитѣ, като задържа и за себе си единъ такъвъ.

За да се види, кому що се пада, хвърля се жребие (чолъ).

Жребиятъ състои въ сламка, клечка, прѣчка, бобъ или други подобни. Но къмъ жребие се прибѣгва въ краенъ случай.

Когато се рѣши да стане дѣлба, старецътъ въ задругата взима мѣрки да се приготви всичко, за да бжде тя удобна. Една отъ тѣзи мѣрки се състои въ това, да се опрѣдѣлятъ дворища, да се заградятъ, да се дигнатъ и приготвятъ кѣщи за тия синове, внуци, братя или братенци, които ще излѣзатъ изъ задругата. Подобно нѣщо не може да стане завчасъ: иска се врѣме, срѣдства, работа. За това се прави една кѣща за едного и, като се настани той, прави се кѣща за другиго, а когато и той си излѣзне и се настани, прави се трегя, и тѣй нататѣкъ по редъ.

Ако домакинътъ е баща, първъ отъ задругата се отдѣля най-стариятъ синъ; слѣдъ него другиятъ, третиятъ и т. н.

Въ старата кѣща, при бащата, обикновено остава най-младиятъ синъ.

Ако домакинътъ е чичо, то първи се отдѣлятъ дѣцата (братанцитѣ) отъ най-стария слѣдъ него братъ, послѣ излизатъ братанцитѣ — отъ втория му братъ, и най-послѣ бра-

танцитѣ отъ най-младия му братъ. На старото селище въ кжщата остава стриката съ дѣцата си.

Ако домакинътъ е бацьо (лало), то първъ се отдѣля най-стариятъ слѣдъ него братъ, послѣ вториятъ, и най-напосоконъ най-малкиятъ. Ако братята иматъ майка, тя остава при бацьото въ старото селище. Ако обаче най-младиятъ братъ е още момъкъ или още много младъ, тогава изъ кжщата излиза и най-стариятъ братъ, а въ старата кжща остава най-младиятъ.

Приготвянето на отдѣлни домове, ако и постепенно, струва доста на задругата и много пжти раздѣленитѣ на първо врѣме поне се усѣщатъ въ доста затруднително стопанско положение. Разносжитѣ за това се даватъ отъ купа; но когато се свърши всичко, забѣлжи се, че купътъ се изчерпалъ, и много пжти става нужда да се прави заемъ, за да не се продава нѣкой имотъ. Кжщи се правятъ по броя на братята, безъ да се гледа, колко души сж въ сѣмейството. Тѣзи кжщи сж сѣвсѣмъ скромни-колиби. Нѣкъдѣ въ Софийско ги наричатъ ижи, хижи, още и кошари. Подиръ приготвянето на домове пристѣпва се къмъ дѣлбата на недвижимото имущество. То се дѣли сжщо така по лоза, коренъ. Всички ниви, ливади, бранища, лозя, градини, грѣстелници, бостани се дѣлятъ на толкозъ дѣлове, колкото сж лицата, които иматъ право за дѣлъ. Тия имоти се дѣлятъ така, че не само да бждатъ равни частитѣ, но още и да бждатъ по възможность еднакви и отъ гледище на плодородие на почвата, и отъ гледище на характера на имота (лозя, ливади). Жребиятъ рѣшава, кому кой дѣлъ ще се падне.

Обикновено тая дѣлба на недвижимия имотъ е такава само *de jure*; а *de facto* задружността още не се измѣнява: оране на нивитѣ, косене на ливадитѣ, влачене, копане, жътва става пакъ наедно, било чрѣзъ „спрѣга“ или спрѣгане, било „на зареда“.

Слѣдъ това се прибѣгва до дѣлбата на движимитѣ имоти: жива стока, покжщнина, орждия, дребни нѣща, които се дѣлятъ — едни както недвижимиятъ имотъ, други (храни) — по броя на работниците¹⁾.

¹⁾ Въ една задруга има единъ дѣдо — баща, домакинътъ и трима негови женени синове, които иматъ жени, по единъ синъ и по една дъщеря отъ 17 до 28—30. Такива синове и дъщери сж вече работници; ако кажемъ, че тѣ сж 6 души и съпругитѣ три —

Поменахме, че домакинътъ взема и той дѣлъ. Това е общо правило. Но какъвъ дѣлъ? Еднакъвъ съ тоя на другитѣ братя, ако домакинътъ е бацю; еднакъвъ съ тоя на братанцитѣ — ако е чичо. Ако е баща, той по общо правило си задържа само нѣщо ¹⁾. Туй „нѣщо“ е различно въ разни случаи и мѣтности. Въ западна Бѣлгария бащата не туря себе си въ числото на съдѣлители. Той отдѣля за себе си нѣколко овци, волъ, лозе. Овцитѣ ще служатъ да го хранятъ, волътъ да го грѣе, а отъ лозето да пие. Числото на овцитѣ, които задържа за себе си, не е установено точно: го зависи отъ общото число на всичкитѣ овци; може да бѣде 5, 10, 20. Лозето може да бѣде 1000, 2000, 3000 гига (кютюка) На нѣкой старецъ се оставя и овенъ, за да има съ що да го поменатъ, кога умрѣ; но овенъ се взима, кога нѣма или не взема овци. Въ Лѣсковецъ, ако бащата е домакинъ и ако се съгласи на дѣлба, той отдѣля за себе си и за жена си дѣлъ, както и на всѣки синъ. Тамъ, обаче, кжщата не се дѣли, и бащата си оставя въ нея. При бащата оставатъ винаги най-малкиятъ синъ и всички неженени дъщери ²⁾. Въ Македония бащата задържа нѣщо за себе си и остава у едного отъ синоветѣ си ³⁾.

Съ своя особенъ дѣлъ бащата остава при най-младия си синъ, който е длъженъ да го гледа, да му отслужва слѣдъ смъртта третини, деветини, четиридесетъ, половинъ година, година. Тоя синъ е длъженъ и да го прѣлива до година. Ако е жива стопанката, тя не взема нищо, а се ползува отъ мжжовия си дѣлъ. Отъ тоя дѣлъ въ западна Бѣлгария слѣдъ смъртта на стареца никой синъ нѣма право да иска що и да било: цѣлъ той си остава на най-малкия синъ ⁴⁾.

Ако дѣлбата се върши отъ бащото, и майката е още жива, то отъ купа и за нея се отдѣля нѣкоя и друга овца, или ѝ даватъ нѣколко реда лозе — да се храни. Този имотъ се пада на она синъ, на ржцѣтъ на когото умрѣ майката.

деветъ работници; тогазъ недвижимото имущество ще се дѣли на три дѣла, а храната на 12 дѣла. Между работниците се смѣтатъ, прочее, женитѣ, момитѣ, момцитѣ и всичкитѣ взематъ по равно, когато дѣлятъ храна.

¹⁾ С. С. Бобчевъ, Сборникъ, II. 76.

²⁾ Ibidem, II. 75.

³⁾ Ibidem, 76.

⁴⁾ ЖС., 95 96.

Колкото за самитѣ дѣлове тѣ сж различни и спроти дѣленитѣ, и спроти категоритѣ на имотитѣ.

а. Ако старецътъ въ задругата е баща, а най-старитѣ мжже сж синове. Въ такъвъ случай по общо правило дѣлбата става по лоза или по колѣно.

Дѣловетѣ на недвижимитѣ, живата стока, земледѣлческитѣ орджия и принадлежности се правятъ толкова, колкото сж синоветѣ, и всѣки взема по единъ дѣлъ. Всѣки синъ може да има сжщо по нѣколко синове, даже женени. Съ други думи въ задругата може да има 6—7 и повече работници. Това не измѣнява положението. Дѣловетѣ сж сжщитѣ, т. е. дѣлбата става *per stirpes* — по колѣно. Това е общото правило. То е констатирано и лично отъ мене при моитѣ разпитвания въ разни мѣста на Граховско, Полето, Краище и др. мѣстности въ Софийско, то е констатирано и отъ Д. Мариновъ, въ неговата Жива Старина¹⁾.

Храната не се дѣли по колѣно, а по числото на работницитѣ. Сжщо се дѣлятъ и различнитѣ варива, зеленчуци и пр.

Покжщнината се дѣли между братята по късъ: единъ зема каца, други буре и пр. Дребнитѣ кжщни принадлежности, като верига, ржженъ, дилавъ, пиростия, грънци, ланици, джурулъ, сито, кобилица и пр. оставатъ на старата кжща. Кога се случи да има отъ нѣкои дребни принадлежности повече отъ една, тѣ се дѣлятъ тоже.

Чували, месали и пр. си оставатъ въ старата кжща. Постелки и завивки всѣки взема своитѣ. Кокшски, пуйки и други домашни птици сжщо така оставатъ въ старата кжща.

Слама, сѣно, листница и др. не се дѣлятъ, а оставатъ да се храни съ тѣхъ добитѣкътъ.

б. Ако домакинътъ е стрика (чичо), произвежда се сжщата дѣлба по лоза между задругаритѣ, негови братанци (т. е. братови синове), съ тая само разлика, че и той получава еднакъвъ съ другитѣ лози дѣлъ. Дѣлове се правятъ, както по-горѣ, толкозъ, колкото сж били братята на чичото.

в. Ако домакинътъ е бацьо — сжщата дѣлба.

Въ задругитѣ се правятъ обикновено два вида дѣлове:
1. за бащината; 2. за придобитото. Бащината се дѣли по лоза,

¹⁾ ЖС., стр. 91—91. — Моята сбирка на народни обичаи за задругата, особно въ Софийско; — С. С. Бобчевъ, Сборникъ, II.

(коренъ, *per stirpes*); спечеленото — по глава (*per capites*) между работниците (отъ 12 години на горъ въ западна България, отъ 15—16 години на горъ обикновено). Тукъ се проявява по-силно трудовиятъ принципъ, който е, и тукъ, важенъ факторъ. Дѣловетъ и неплатенитъ глоби въ задругата се дѣлятъ по броя на дѣлещитъ се съразмѣрно съ онова, щото получаватъ отъ дѣла. Ето защо се гледа, какво е било назначението на заема. Ако обектътъ, за който е билъ направенъ заемътъ, *respective* дългътъ, се дѣли *per stirpes*, то и дългътъ — също; ако обектътъ (напр. дългъ за храна) се дѣли *per capites*, то и дългътъ също¹⁾.

2. Слѣдъ смъртта на домакина, билъ той дѣдо или баща, чичо, бацьо — дѣлбата става, както се посочи по-горѣ. И щомъ се помине стариятъ домакинъ, пристѣпва се веднага къмъ дѣлбата; най-много се чака да му се отсторятъ 40 или 6 мѣсеца.

3. Когато нѣкое сѣмейство се отдѣли само отъ задругата, могатъ да се случатъ разни алтернативи.

Но въобще това сѣ случаи ненормални. Дѣленето, което става противъ волята „бащина“, носи проклетия.

4. Нѣкога става необходимо задругата сама да отдѣли нѣкой задругаръ. Колкото и да сѣ рѣдки подобни случаи, тѣ не се изключватъ.

ж. Юридически характеръ на задругата. Юридическата конструкция и характеристика на институтитъ е повече или по-малко ново стремление въ науката, свързано съ сложни оцѣнки, признаци, елементи и пр. По старитъ юристи или никакъ, или съвсѣмъ малко се занимаваха съ тоя въпросъ.

Колкото за самата задруга, многото изучавания, които ѝ сѣ посветявани, сѣ бивали повечето исторически или битовни. Задругата е била хвалена и прѣвъзнасяна въ небеса като традиционна, въздѣлена форма на общежитие, въ която наистина сговорътъ е билъ пълненъ, поминъкътъ лекъ, животътъ обезпеченъ и щастливъ, отношенията къмъ външнитъ фактори

¹⁾ ЖС. 65. 66. 67. — Относително въпроса за данъцитъ въ турско врѣме и за тѣхното плащане отъ домакина и задругаритъ, вж. С. С. Бобчевъ, Сборникъ. I 60—62. — За бащинъ дългъ се счита тежъкъ грѣхъ, ако не се плати: „старъ плетъ се скапуе, а бащинъ борчъ не“, казватъ въ Трънско. Бащинъ борчъ не гние — пакъ тамъ. Ibid. II. III.

ясно и просто уредени. Между това, юридическият характер на задругата би трѣбвало да се опрѣдѣли не само въ интереса на науката на правото. Практиката сѣщо така има много пжти потрѣба да се спре върху една юридическа квалификация на тѣзи обичайна уредба; сѣщо така не е лишно разрѣшението на тоя въпросъ и при едно законодателно разглеждане положението и сѣдбата на задругата.

Като разгледаме трудоветѣ на прѣдшественицитѣ, които сж се занимавали съ задругата, ние ще видимъ, че голѣма мъгла се носи въ тѣхното схващане и опрѣдѣление юр. характеръ на задругата. И ние не ги обвиняваме за това. Въпросътъ самъ по себе си е май мъглявъ. Ако би трѣбвало да подведемъ подъ една класификация миѣнията, изказани по въпроса, ние можемъ ги раздѣли на три главни групи:

1. Учението, че задругата е въобще юридическо лице. Тѣзи е най-голѣмата група, къмъ нея принадлежатъ солидни писатели, историци и юристи, като Леонтовичъ, Зигель, Побѣдоносцевъ, М. М. Ковалевски, Богишичъ, Алекса Ивановичъ;

2. Учението, че задругата е една разновидностъ юрид. лице, именно: корпорация: Ивичъ, Маканецъ. Това миѣние се поддържа отъ Утѣшеновичъ¹⁾, а до нѣкадѣ и отъ Пахманъ.

3. Учението, че задругата не е юридическо лице; то има тоже своитѣ разни разрѣшения и обоснования. О това учение се придържа професорътъ на хърватския университетъ Д-ръ Фр. Спевецъ.

Тѣзи пѣстрота въ юридическото схващане и построене на задругата е причина, дѣто нѣмаме едно колко годѣ сносно и научно опрѣдѣление за нея. Както при опрѣдѣлянето на задругата, така и при юридическото ѣ построение се забѣлѣзва у всички почти автори едно колебание, една неопрѣдѣленостъ, неясностъ. Като почнемъ отъ учението, че задругата е юрид. лице, трѣбва да кажемъ, че никой не го е обосновалъ, както би могло да се очаква. Богишичъ казва: „колкото се отнася до задружния имотъ (сложеръ), той не е собственостъ (своина) само на сегашнитѣ задругари, но и на бѣднитѣ, така че отдѣлнитѣ членове не сж освѣнъ ползувачи отъ кжщния

¹⁾ Утѣшеновичъ, впрочемъ, не е твърдѣ ясенъ и различно тълкува характера на задругата. *Die Hauscommunion der Südslaven.* 32, 53. 116.

имоть — тоя остава винаги наедно, както остава и фамилията, като *persona juridica*, додѣто не измре, а само отдѣлнитѣ лица се мѣнятъ“.

Алекса Иовановичъ въ своя познатъ трудъ „Историјски развитак српски задруге“ (Б. 1896) казва: като сѣмейна цѣлостъ, задругата има характера на юридическо лице и прѣдставлява морално неопрѣдѣлена единица, която стои подъ особната защита на нашия Гражд. З. (§§ 42 и 58). Не е било обосновано мнѣнието, че задругата е разновидност на юрид. лице: корпорация или акционерно дружество. Ивичъ и Маканецъ схващатъ задругата като корпорация, като държатъ задругаритѣ за участници въ ползуването, а не въ правото на собствеността. Колкото за Утѣшеновича, той се колебае и като нарича задругата акционерно дружество на едно мѣсто, другадѣ пъкъ нарича задругаритѣ истински съучастници, една истинска малка община „eine wirkliche kleine Gemeinde“, и пакъ „задругата е ничия, а само имуществото на задругаритѣ“.

Леонтовичъ и Зигель, безъ да сж се изказали изрично, наричатъ задругата юрид. лице, първиятъ — въ своя трудъ ¹⁾ „Древнее хорватско-далматинское законодательство ²⁾“, вториятъ въ своя раненъ трудъ „Законникъ Ст. Душана“. Зигель, като говори за „башината“, която е имоть останалъ по наслѣдство, казва: „по тогавашнитѣ понятия тя е била собственостъ на рода, като юридическо лице: въ дадено врѣме живущето поколѣние само се е ползвало отъ нея, именно отъ нейнитѣ плодове. Ковалевски се произнася за сѣм. община. че е юридическо лице въ „первобытное право“. II в.

Отъ по-новитѣ изучвачи на задругата, Лавеле се е изказалъ сжщо, че тя е юридическо лице. „Отъ юрид. гледище, казва той, всѣка сѣмейна община е гражданско лице (*personne civile*), което може да притежава него и да се явява на сждъ. Недвижимиятъ имоть, който ѝ принадлежи, съставлява недѣлима собственостъ. Когато умре едно лице въ нея никакво наслѣдство не се открива, освѣнъ за движ. нѣща; дѣцата ку иматъ право на дѣлъ отъ произведенията на имота, не по право на наслѣдство, а лично“. (*De la propriété. 470.*)

Въ славянскитѣ юридически книжини двамина само сж се занимавали по-особно съ юрид. характеръ на задругата.

¹⁾ Гл. стр. 108. 109. 140.

²⁾ Вж. Законникъ Стефана Душана, I в. СПб. 1872 стр. 179.

Тъ сж Д-ръ Франьо Спевецъ, проф. на Загр. университетъ, и Д-ръ К. Кадлецъ, проф. на Чехск. университетъ въ Прага. Първиятъ е посветилъ една специална студийка озаглавена: О *jurističkoj praví zadrúge*, която напечата като прибавка (*Prilog*) къмъ своята монография: *Pravo bliže rodbine glede odsvoja nekretnina po starogermanskom i staroslavenskom pravu. Pravno-poviestna razprava*. (U Zagrebu. 1883 г.). Д-ръ Спевецъ не приема, че задругата е юрид. лице; тя не е нито корпорация *več zajednica, communio*, не *čista communio rimskoga prava* *več communio modificovana potrebim života, u kojem i za koji ona nestaje*¹⁾. Въ имотнитъ си отношения задругаритъ заематъ положението на единъ видъ *condominium*, тъ сж *vlastnice zadrúžne imovine*²⁾.

Д-р К. Kadlec завършва своя трудъ *Rodinný nedíl* съ една глава: *Pravna povaha zadrúhi*, въ която, като разгледва до сега изказани нѣкои мнѣния, особно това на Спевецъ, самъ прѣдлага такава юрид. конструкция на задругата: „Задругата е особно учрѣждение отъ частно-правенъ характеръ, което почива както върху принципитъ на сѣмейното право, така сжщо и върху основата на колективното вещно право къмъ недвижимоститъ“³⁾.

Отъ положителнитъ законодателства, черногорското и сърбското приематъ задругата като юридическо лице⁴⁾.

У насъ по юридическия характеръ на задругата сж публикувани мнѣнията на двама юристи: на пок. Хр. Стояновъ, прѣдседателъ на В. Сждъ и ч. доцентъ въ В. Училище, и на младия правникъ Д-ръ Вогазли⁵⁾.

Стояновъ счита задругата за юридическо лице и я туря редомъ съ селската община и града. Д-ръ Вогазли не се съгласява съ тоя възгледъ на Стоянова и поддържа, че задругата е *сдружаване Genossenschaft*, каквито знае германското

¹⁾ Виж. О *jurist. praví zadr.* — Ср. и другата му статия, *Osnova zadr. zakona*, *Mjesečnik*, брой 12 XIV, стр. 595.

²⁾ О *jur. nar.* стр. IX.

³⁾ *Rod. Nedíl* стр. 136.

⁴⁾ Сърбск. Гр. Зак. въ прибавката *алин. чл. 57* отъ 1845 казва, че задругата е „као едно морално тело“, та може да си сжествува и да си продължава и слѣдъ смъртта на ожененитъ и пълнолѣтни членове.

⁵⁾ Вж. Лекции по гражд. право 1892—93 стр. 58—61. Ср. Вогазли, *Недвижимата съсобственостъ и въпросътъ за уреждането ѝ въ България*, Юр. Пр. 1900 стр. 210—211.

право и каквито е имало въ Германия подъ името *Ganerbschaften*. Д-ръ В. обяснява подъ какво именно сдружаване той подвежда задругата и своето схващане той приближава къмъ това на Д-ръ Слевецъ, безъ да знае, както се вижда, за по-рано изказваното мнѣние на Загребския професоръ¹⁾.

Трудността за едно точно охарактеризуване на задругата се крие въ нейната историческа еволюция, въ сложността на природата ѝ. Задругата не е нѣкоя уредба, извикана въ живота по силата на извѣстенъ положителенъ законъ или дѣйствуваще ясно и точно право. Задругата е историческо явление, подлежаще на извѣстни смѣни; тя е обичайно явление, а всичкитѣ обичайни институти сж повече или по-малко промѣнливи въ своето проявление. Тѣ иматъ повече или по малко различни варианти и не подхождатъ лесно подъ познатитѣ намъ писани и установени правни форми.

Прѣди всичко, задругата се явява като едно естествено, роднинско, сѣмейно сдружаване, *с o m m u n i o* (община). Роднинската връзка е главния и сжщественъ елементъ въ тоя видъ сдружаване. Тя е *prins'a*, изходниятъ и основниятъ пунктъ на тоя „купъ“, както нашитѣ шопи я наричатъ за външния свѣтъ т. е. една цѣлостъ, една сборна личностъ, една колективна личностъ или *Verbandsperson*, както би я нареклъ германскиятъ ученъ юристъ Гирке²⁾. Тѣзи колективна личностъ не е никаква фикция, никакво прѣдположение, а е настояща реалностъ и дѣйствителностъ, каквато е и физическата личностъ,

¹⁾ Вж. цит. ст. на Вогазли: Недвижимата съсобственостъ, Юр. Пр. 1900 г.

²⁾ Знаменитиятъ германски юристъ Гирке, както и неговитѣ съмишленици приематъ германската *Genossenschaft* като съставна, колективна, съюзна личностъ. Гирке казва: Съюзната личностъ е истинско досущъ лице, подобно на частното лице — индивида — но само, че, въ противоположностъ нему, тя е съставно лице. Тя не е мъртва абстракция, а живо сжщество, което като такова може да иска и да дѣйствава . . . Единството на съюзната личностъ като съставно лице се vyplотява не въ отдѣлно човѣческо тѣло, а въ дружественъ организъмъ, съставната частъ на който сж самитѣ членове. Вслѣдствие на това вътрѣшнитѣ жизнени отношения, които въ индивидуалната личностъ не влизатъ въ областта на правото, въ съюзната личностъ се поддаватъ на юридическа регламентация и дѣйствително до значителна степенъ се изливатъ въ юридически отношения. Съюзната личностъ има своя статутъ. (Гирке, *Deutsches Privatr. I*, стр. 470).

индивидътъ. Съставната или съюзна личностъ на задругата е носителъ на права и задължения: като такава тя се прѣдставлява прѣдъ външния свѣтъ, като такава тя продава, купува, нейнитѣ членове вършатъ всичко за нейна смѣтка, тя има имоти и имотни отношения, които се ръководятъ отъ едно лице, което е главата, управителътъ и прѣдставителътъ на задругата. Като се има прѣдъ видъ едно такова опрѣдѣление може още повече да се подведе задругата подъ понятето на юридическо лице.

Въ най-ранното врѣме на появяването си задругата е форма на патриархална челядъ, колективностъ отъ сжществуващи, живи лица, „купъ“, „купчина“, „дружина“; тѣзи дружина е имала сѣмейни, граждански, обществени и политически права; личността на членоветѣ даже се е поглѣщала въ тая купчина, ако и това поглѣщане да е било врѣменно додѣто траело сжществуването на задруженъ животъ. Като обществено правна уредба задругата е била най-първоначалното юридическо лице; тя е била прототипътъ на по-сетнѣ пораслата и съставена отъ повече задруги община, по-послѣ жупа и най-сетнѣ — държавата. Задругата въ селото е била една административна единица, тя е била община въ случай на нужда. При това публично-правно становище много трудно е да се оспорва на задругата характерътъ ѝ на правенъ субектъ, на колективно юридическо лице. Въ обществено отношение задругата е била прѣдставлявана не отъ всички, а само отъ домакина. Рѣдко има случай да се явяватъ освѣнъ него и други лица, освѣнъ кога трѣбватъ работни ръцѣ, а не прѣдставителътъ на задругата. Но и като се отива нататѣкъ, като се разгледа и нейната организация, и нейната функция отъ частно-правно гледище, пакъ най-много прилѣга да се приеме, че тя е юридическо лице. Никой задругаръ отдѣлно не може да разполага съ евентуалния си дѣлъ отъ задружния имотъ, защото за това е властна съвокупността на задругаритѣ, които за тѣзи цѣль изпълномощаватъ мълчаливо или изрично домакинътъ.

Кога поиска нѣкой да се дѣли, едва тогазъ се ражда идеята да се установятъ дѣлове, да се опрѣдѣли, кому що и колко се пада; иначе е поставенъ въпросътъ за дѣлба въ *condominium* а, въ обикновената съ собственост, дѣто дѣлътъ на собственика е познатъ въ своя размѣръ и той може да разполага винаги съ него и кога не е отдѣленъ.

Нѣкой път, особно въ по-ново врѣме, членовѣ на задругата, вѣнъ отъ това, че всѣки единъ сѣ е собсна личностъ въ живота, въ общинско-държавнитѣ отношения, която отговаря за своитѣ дѣла, но може да има и особни имотни блага, отлични отъ тия на задругата.

Задругата най-послѣ може да се прѣдставлява прѣдъ свѣта и главно прѣдъ сждъ отъ нейния старѣя, домакинъ, така, напр., както кметътъ прѣдставлява една община. Не всѣки членъ, освѣнъ ако за това той е опълномощенъ надлежно, може да се яви прѣдъ сждъ, нито пъкъ може да купи и продаде. Това може да направи само домакинътъ.

Така ние можемъ да приемемъ, че задругата е едно юридическо лице, имаще пълна правоспособностъ, съставнитѣ членове на което сж тѣсно обединени съ родствени връзки, имотитѣ имъ сж въ колективна собственостъ, живѣятъ наедно, трудятъ се наедно за общото. Това юридическо лице се прѣдставлява прѣдъ външния свѣтъ отъ свой прѣдставителъ, опълномощенъ по обичайното право — домакинътъ.

з. Добри и лоши страни на задругата. — Много икономисти и други изучвачи на задругата намѣрватъ, че тя има редица добри страни и качества, които я правятъ годна да послужи за едно правилно разрѣшаване на аграрния и пролетариатенъ въпроси. Тѣзи добри страни, както сж изложени у нѣкои сж: 1. дѣто има задруга има малко прѣстѣпления; 2. задругата развива домашнитѣ добродѣтели; 3. задругата учи на самоуправление; 4. поддържа традицията на отечестволубие. Освѣнъ това: 1. тя разпрѣдѣля лесно труда съ земледѣлието; 2. управлява я най-достойниятъ, който се грижи за общото благосѣстояние; 3. при задругата земитѣ могатъ да сж машиноспособни; 4. тамъ, гдѣто е задругата, нѣма сиромаси и пролетарии; 5. дѣца не оставатъ безъ покривъ и грижа. Дору като се взематъ за безспорни негодитѣ, които сж: 1) излабяване духа на инициатива у задругенитѣ; 2) отслабване особния трудъ, защото и мързеливиятъ е еднакво гледанъ въ задругата; 3. правене задругаритѣ годни само за една работа; — пакъ прѣимуществата сж неизмѣримо по-голѣми.

и. Причини за измиране на задругата.

Крайно интересно е изучването на причинитѣ, които сж извикали и продължаватъ да извикватъ разлагането, угасването, измирането на задругитѣ. Тѣ сж:

I. Вжтрѣшни причини, които сж въ зависимостъ отъ самитѣ членове на задругата.

II. Внѣшни причини, които въздѣйствуватъ отъ внѣ, произлизатъ отъ фактори, които сж внѣ отъ самата задруга.

I. Къмъ вжтрѣшнитѣ причини сж :

1. Злоупотрѣбенията на домакина—чичо или бацьо. Щомъ забѣлѣжатъ задругаритѣ, че домакинѣтъ, чичо или бацьо, прави нѣкои противни на „купа“, на „общото“ работи; щомъ се появи у тѣхъ недовѣрие къмъ неговата управителска и стопанска дѣятелностъ, вече е мжно да се говори за солидарностъ, якостъ и трайностъ въ задругата,

2. Несговорѣтъ между самитѣ задругари. Тоя несговорѣ се появява въ ново врѣме отъ най-малки причини. Този не работилъ съ достатъчно присърдце : на тогосъ дѣцата били облагодѣтелствувани повечко отъ домакина — отъ дѣдото или бащата.

3. Башкалѣкътъ (особщината) или частниятъ, отдѣлниятъ имотъ е билъ въ всѣко врѣме ябѣлка на раздоръ въ задругата. „Башкалѣкъ кжща разваля“ — се е казвало винаги и на дѣло се е доказвало. Това е и понятно. Почне ли нѣкой да има башкалѣкъ — нива или добитѣкъ — той си отдава главно грижитѣ на него, позарѣзва общата работа, която като че не му е толкозъ мила и драга. Това негово отнасяне къмъ башкалѣка извиква бѣлѣжки отъ съдругаритѣ, и бѣлѣжитѣ винаги водятъ къмъ извѣстни взаимни скарвания.

4. Женитѣ, казватъ, сжщо така били единъ елементъ за разнебитване въ задругата, за извикване несговорѣ, раздоръ. Разбира се, тукъ е думата за лошитѣ жени, които „не се погаждатъ“, защото добритѣ снахи, зѣлви и етърви сж най-голѣмата крѣпостъ на задругата.

5. Къмъ този несговорѣ нека се прибави още една причина : завистѣта на нѣкои пълноврѣстни задругари къмъ домакина, който благодарение на изпъкналото си положение заема въ обществото видно, а, по нѣкога, и завидно мѣсто. Той бива обсилванъ съ почести внѣ отъ кжщи : става кметъ, членъ на окръженъ съвѣтъ, та сега и народенъ прѣдставителъ.

Това сж заключенията, които се вадятъ отъ добититѣ отговори.

Но намъ се струва, че сжществената, главната причина за разтуряне на задругитѣ се крие по дълбоко — въ едно

силно вѣяне на врѣмето, което вдѣхва недоволството отъ настоящето, отъ онова, що е, което прѣдлага нови нужди, изисква нови удовлетворения, поражда жаждата за личенъ животъ и облаги.

II. Къмъ външнитѣ причини могатъ да се подведатъ:

1. Изобщо властѣта у насъ не се отнася нито съ довѣрие, нито съ съчувствие къмъ задругата. Въ много случаи прѣдставителѣтъ на задругата даже не се признава за такъвъ.

2. Законодателната властъ не само игнорира и не урежда задругата, а даже ѝ дава удари, които я събарятъ изъ основа. Такъвъ ударъ бѣше законътъ за наслѣдството.

3. Сждебната властъ сжщо така не зачита достатъчно задружитѣ обичаи: а) защото сждиитѣ ни знаятъ твърдѣ слабо — нѣкои и никакъ — обичаитѣ; б) защото по е лесно да се рѣшава върху основа на единъ писанъ законъ, по който френци, нѣмци и италианци сж написали редица коментарии; в) защото обикновено, което не се знае, не се обича, не е и свидно, не се пазѣ.

4. Военното дѣло, стражарската служба, гражданскитѣ длѣжности изобщо ствлѣкоха доста много селски сили и станѣта причина да се намали и умаломощи задругарскитѣ елементи. Вслѣдствие на отстранението на задругари, които почватъ сами да се хранятъ, да поддържатъ отдѣлно домакинство, да се женятъ вънъ отъ задругата, замисля се отъ една страна, да се иска отдѣлянето на такъвъ, отъ друга, да се направи безъ врѣме обща подѣла.

§ 3. Съпружески съюзъ. — Бракъ.

Съпружескиятъ съюзъ се е сключвалъ въ всички врѣмена по начинъ, който повече или по малко напомня договора. Бракътъ се прѣдшествува и въ днешно врѣме отъ момента, въ който рѣшаващи фактъ е пакъ договорътъ, годѣжътъ, мѣната.

Бракътъ не се е сключвалъ винаги въ съврѣменната форма. Безъ да се засѣга въпросътъ за произхождението на самия бракъ, въпросъ сложенъ и до сега неединодушно разрѣшаванъ въ науката; безъ да се спираме върху минимото или истинско нѣкогашно безпорядъчно и стадно полово живуване, върху полиандрия, полигамия, ендогамия, екизогамия и пр., ние ще се задоволимъ да кажемъ нѣколко думи за най-раннитѣ

форми на брака. Такива форми много разпространени въ всичко протежение на езическата епоха сж били слѣднитѣ :

1. Краденето на момата, похищение, умичка или отмица; 2. пристанването или бѣгането на самата мома у момкови и 3. поукпката на момата.

1. Краденето на мома, една форма за сключване бракъ, е сжществувало и слѣдъ християнството, като обичай у южнитѣ славяни, сжщо и у българитѣ. За него ни разправя и рускиятъ лѣтописецъ Несторъ. У много ненапрѣднали въ културата народи тоя обичай не е угасналъ окончателно и до днесъ. Въ нашитѣ обичаи сжщо така не сж угаснали напълно прѣживѣлки отъ краденето на мома. То се практикува още макаръ и много рѣдко въ нѣкои затѣнтени у насъ краища. Въ свадбения ритуалъ е запазена редица обряди и обичаи, които напомнятъ неотдавнашната епоха, когато краденето на момата е било обикновенъ редъ. Между друго, такива сж : обичаятъ да се гърми кога излизатъ отъ момината кжща или изъ моминото село ; дружината да придружава момъка и да е въоръжена ; младоженикътъ да се счита отъ момини като неприятель. Въ Струга, откакъ се отрие лицето на младоженика отъ момина братъ, удря му се една плѣсница. Въ Хасковско, слѣдъ мѣната, единъ годежникъ отива у момкови и му удря една плѣсница ; въ Македония каратъ момъка да се катери по високъ стълбъ, за да вземе варакосана ябълка. Подробности въ моя СБЮО. Откраднатитѣ моми въ Македония се наричатъ грабелки, краденето—грабене, а въ Стара-Загора—влекане.

2. Пристанването е измѣненъ видъ на крадене на момата съ нейно съгласие. Пристанването или побѣгането много пжти става съ съгласието на самитѣ родители. Нѣкадѣ го правятъ и до сега, за да се избѣгнатъ разноскитѣ на голѣма свадба. Много пжти момата, нагласена съ момъка, да дойде той да я открадне, не го чака да дойде съ дружина да я вземе, а сама си прибере нѣкои вещи въ една бохча. трѣгне и се яви въ кжщата на своя избранъ годежникъ, сѣдне до огнището, разравя жеравата огнь въ знакъ, че е подъ закрила на божеството отъ тоя домъ. На подобнитѣ моми казватъ пристануши, бѣгалки. Това бѣгане става по нѣкога и за да се избѣгне плащането на агърлъкъ. Момата и момъкътъ се искатъ, но момковитѣ не даватъ, или нѣматъ

да дадатъ искания агърлъкъ. Момата пристанва и агърлъкъ нѣма.

3. Купуването на момата е послѣдната еволюция на краденето. Гоненето, що извиквало краденето, се свършвало съ откупъ. Тоя откупъ първоначално е билъ или обезщетение за нанесената чръзъ краденето обида и поврѣда въ рода, въ кжщата на моминитѣ родители, или просто въгнаграждение за отпускане въ момковата кжща нова работническа, икономическа сила. За настѣпване това мирене и плащане откупъ много повлияло изобщо смекчаването на нравитѣ. У германцитѣ въ извѣстно врѣме тоя откупъ е билъ равенъ на пълна вира.

Нѣма славянски паметници и обичаи, които да не съдържатъ слѣди за купуването на невѣстата. Покупката на момата е еволюирала въ агърлъка или прида, обичай разпространенъ и до сега на длъжъ и на ширъ въ нашенско. Отъ изслѣдванията ми по тоя битовенъ институтъ у насъ излязъ, че старото вѣно-покупка, цѣна на момта, послѣ станало агърлъкъ. Агърлъкътъ е живъ видоизмѣненъ изразъ на купуването жената отъ момъка¹⁾. Той е прѣживѣлка на самото купуване, облѣчено въ формата на едно малко възнаграждение, единъ, обаче обсолютно задължителенъ, подаръкъ на моминия баща, наричанъ понѣкадѣ бащино право, бащина правдина (Чолаковъ, Сборникъ, 22). Когато и агърлъкътъ взелъ да не се толкозъ придиря, родителитѣ на момата почнали най-напрѣдъ една частъ (кебинъ)²⁾, по-късно цѣлия да употрѣбаватъ, за да ѝ направятъ дрехи, прѣмѣна, да ѝ дадатъ прикя, приданъ, придъ. А още по-късно тѣ почнали отъ себе си да даватъ нѣщо, което клоняло да възнагради момата за дѣто, тя не ще вземе дѣлъ отъ бащино. Въ тая много ранна

¹⁾ Въ българскитѣ народни умотворения се срѣщатъ твърдѣ много слѣди за обичаи на купуването на жената, гесп. момата. Вижте Стоиловъ, Битовни пѣсни № 18. Особно изразна е пѣсенъта у Безсонова (М. 1855), въ която се изобразява момата, като се отдѣля отъ баща, майка и рода, въ която тя се обръща къмъ брата си съ молба да я скрие „въ сиво стадо неброено, въ желто жито немѣрено“, а той ѝ отговаря, че не може да направи това, защото: отъ сега си продадена, продадена, заложена, прѣдъ кумове, прѣдъ сватове, на момъкъ си продадена.

²⁾ За кебния вижте С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I. 186.

еволюция би могло да се подири произхождението на прикята, зестрата, на която прѣдтечата е въ кебиня¹⁾.

§ 4. Условия за встъпване въ бракъ и причини за разторжението му.

Бракътъ въ християнската епоха не е билъ веднага уреденъ. И слѣдъ приемането на християнството въ много страни, та и въ България, той не е билъ благославянъ чрѣзъ обряда на вѣнчаване, нито прѣдшествуванъ отъ обряда на обручение. Тия два акта сж се появили доста късно.

Знае се, че императоръ Лъвъ Философъ (886—912) първъ узаконилъ черковното вѣнчание. Черковата признала брака за таинство, но вѣнчанието не можало да се въведе и уреди на всѣкъждъ. Борбата между обичайното право, което и до сега придава голѣмо и сжщественно значение на свадбата, съ нейнитѣ общи гощавки и явни веселия, и черковното право, което считало брака за сключенъ само слѣдъ вѣнчанието, продължавала цѣли столѣтия²⁾.

Черк. обручение е мѣрило да замѣни обичайния годежъ. Обручението станало черковенъ актъ, но то не изхвърлило народния годежъ (*sponsalia*), който билъ взаимното съгласие между мъжа и жената да встъпятъ въ бракъ. Той се запазилъ и въ врѣме на годѣвката (годежъ, мѣна) се договаряло за откупа, за пива, прида или агърлъка (баба хакъ). Обручението по черковенъ редъ води подиръ себе неразторжимостъ. Бракътъ слѣдъ него се налага. Само черковата, може по извинителни причини — сжщитѣ, които и за брака — да разтрѣгне обручението. Гражданскиятъ или обичайниятъ годежъ се разваля сравнително леко: по волята на една

¹⁾ Подробно за Агърлъка и за тая еволюция на агърлъка въ прикя, вижте моята студия въ СЛС. кн. LXIV. подъ насловъ: Агърлъкъ (придъ) Сжщата статия съкратена се появи по руски въ изданието отъ Руската Академия на Наукитѣ: Сборникъ по славяновѣдѣнію. Т. I. 1905.

²⁾ Сжщо такава борба е сжществуваа между народната свадба и вѣнчанието въ Русия. За донскитѣ казаки се допускало да се женятъ дори въ 16 и 17 вѣкове само съ едно заявление, което момъкътъ и момата правяли прѣдъ казашката дружина. Черковното вѣнчание се укрѣпило въ Русия едва въ московския периодъ. По-рано „не бывало на простыхъ людяхъ благословеннаго вѣнчанія, но бояры только и князья вѣнчались... простымъ же людямъ яко именей и плесканіемъ“.

страна, като обезщети другата, като ѝ повърне мѣната и подарѣцитѣ. Невиновната страна не връща, по обичай, нищо.

Въпросътъ за условията по встъпване въ бракъ сж били сжщитѣ, както прѣдписва каноническото право, дѣйстваще у насъ съгласно съ единъ отъ главнитѣ му източници—Кърмчаята. Пазени били условията: 1. на възраст — 15 год. за момъка, 13 за момата; по-късно, Еклогата и Прохирона допускатъ 14 и 12 години. Сега у насъ момъкътъ трѣбва да бѣде на 19, а момата на 17 години¹⁾. 2. взаимното съгласие или свободната воля. Бракъ на сила или измама не е дѣйствителенъ; 3. състоянието на здраве на двѣтѣ страни и 4. отсъствието на близко роднинство; а. Родство по кръвъ било прѣчка за брака: за лицата по права линия кр. родство сж били забранени безусловно всички бракове; това е въ сила и сега въ всички православни черкви. Въ сѣребърна линия бракътъ билъ забраненъ до седма степенъ включително. Въ Гърция се допуска бракътъ на седмата степенъ. Въ Русия се запрѣтвява бракътъ до четвърта степенъ. б. Сватовщината (*affinitas*) по права линия е прѣчка за всички бракове между възходящи и низходящи лица. Въ сѣребърна линия на сватовщина бракътъ е забраненъ съвършено до пета степенъ включително. Това сж наредби за двоеродна сватовщина т. е., когато родственото отношение възниква отъ брака между два рода. Когато сватовщината е троеродна, забраняването на брака отива само до третата степенъ.

в. Духовното родство (*cognatio spiritualis*) възниква поради кръщението между възприемника (кръстника, кума) и извѣстни негови роднини, отъ една страна, и кръстникъ (кумецъ) и извѣстни негови сродници. Споредъ Прохирона (ЗГ.) възприемниците не могатъ да встъпятъ въ бракъ съ възприетитѣ. В а с и л и к и тѣ допълнили наредбитѣ и разширили запрѣщенията между възприемника съ майката на възприетия, между сина на възприемника и кръсгената отъ него, между дѣцата на възприемника и възприетия. Най-сетнѣ Трулскиятъ съборъ оприличи духовното родство на кръвното.

г. Усиновление (*adoptio*) или усиновяване е актъ, чрезъ който лице отъ чужди родъ се прибира за синъ на

¹⁾ Това е новела къмъ гл. 5. Доп. къмъ Екз. уст. отъ 1900. Въ Русия се изисква за момъка 18; за момата 16 год., въ Сърбия 17 и 15 год.

мѣсто отъ нѣкои съпрузи на други родъ. Усиновението се е извършвало и въ християнско врѣме, съгласно съ обичая. Подобно усиновление е имало мѣсто и слѣдъ християнството. То ставало чрѣзъ обрядно прибиране въ кѣщи на усиновявания, при гощавки и участие на роднинитѣ отъ двѣтѣ страни. Християнското усиновление се извършва при четенето на известни молитви. Задачата на усиновлението е била да се достави на бездѣтнитѣ родители приемникъ, който би се грижилъ за тѣхния поменъ слѣдъ смъртта имъ. Усиновениятъ склопвалъ очитѣ на своитѣ възприети родители, принасялъ жертва за тѣхъ въ езическо, или „отструвалъ за душа имъ“ въ християнско врѣме. Усиновлението, извършено правилно, правяло отъ усиновения истински въ формално отношение синъ и на слѣдникъ.

Сжествува особенъ обрядъ на черковно усиновление въ требницитѣ. Въ IX в. Лъвъ Философъ сравнилъ това родство съ духовното. То служило сжщо така за прѣпятствие къмъ брака, както и духовното родство.

Храненичеството е особенъ видъ усиновление, което има чисто икономическа подкладка. По нѣкога храненикъ се взема отъ родители, които нѣмаѣтъ синъ, съ цѣль да го ожениятъ за единичката си дъщеря. Храненичеството въ други мѣста има характеръ на истинско усиновление, вършено по обичайния или черковенъ редъ. (СНУ. I, 287. — Ср. моя Сборникъ на б. юр. об.).

д. Побратимяване (*adoptio in fratrem*) или братотворение е единъ отъ чисто народнитѣ обичаи, свързанъ съ най дѣлбоката старина. То е продуктъ на езическата епоха, но се е наложилъ и на християнството, което го е възприело. Въ нѣкои стари требници се срѣща „чинъ обратотвореніи“. То може да се извършва по нѣколко начина и въ нѣколко случаи: а. специаленъ редъ прѣдвиденъ въ требника съ четене молитви и благословения въ черквата отъ свещеника; б. когато се кръстятъ двама сжщеврѣменно въ една вода и въ единъ и сжщи купель; в. когато нѣкои, отивайки въ Иерусалимъ, се окръпѣтъ едноврѣменно въ Юрданъ-рѣка. Чисто народни способности сж: а. общачие, гощаване, размѣсване кръвта на братименитѣ; б. когато се кърмятъ съ едно млѣко отъ една дойка или майка; в. по деверство. Това прѣброяване не е изчерпателно.

Въ нѣкои мѣста (Пирдопско) не само между побратименитѣ възниква роднинство, като спѣнка за бракъ, но и между тѣзи, които сж се намѣрили на побратимяването и сж получили нѣкакъвъ подарѣкъ. Помацитѣ въ Турски Изворъ считатъ побратимството за родъ и до третя степенъ низходящитѣ имъ не се женятъ. Въ Еленско побратименитѣ се женятъ. Отъ изучаванията надъ побратимството би могло да се тегли едно общо заключение: когато е съпроводено съ черковна молитва, народътъ счита, че има родство и до извѣстна степенъ прѣпятствие за бракъ ¹⁾.

е. Разторжение на брака. Още отъ ЗСЛ. се посочватъ причинитѣ, по които би могълъ да бѣде разтъргнатъ единъ бракъ въ християнската епоха. Собствено единъ основенъ принципъ въ християнския бракъ е билъ неразтържимостъта му; по тоя начинъ се е възстанало противъ оная леснотия на напущане (*repudium*), която сжществувала у римлянитѣ и въобще у езическитѣ народи. Християнството не само не възприело развода по взаимно съгласие (*divortium ex consensu*) или пѣкъ прашането отъ едина съпругъ на другия разводно писмо (*libellum repudii*); но наредило, че бракътъ може да се разтъргне само чрѣзъ смъртъта на единъ отъ съпрузитѣ. По аналогия на смъртъта се приели и други причини, които разрушаватъ, умъртвяватъ неговата нравствено-религиозна основа. Черковната настояла и въ свѣтското грѣко-римско законодателство при Юстиниана се възприели слѣднитѣ основни правила за разводъ: 1. прѣлюбодѣяние (*adulterium*); 2. кога единъ отъ съпрузитѣ извърши прѣстѣпление, наказуемо съ смъртъ; 3. кога мжжътъ или жената изпаднатъ въ състояние, еднакво съ физическата смъртъ; 4. когато нѣма необходимо физическо условие за брака; 5. кога мжжътъ или жената желаятъ да се посветятъ на въздърженъ животъ. Тѣзи наредби сж били внесени въ Номоканона съ XIV титли, който въ X вѣкъ бѣше признатъ за задължителенъ въ православна черкова (Кърмчая гл. 44). Отсетитѣ тия наредби сж се измѣнявали отчасти въ разни православни земи ¹⁾.

¹⁾ Contra — Н. А. Начевъ. Цитирана статия.

¹⁾ За България сега важи чл. 187 п. 1—10 отъ Екз. Уст. отъ 1895.

§ 5. Лични и имотни отношения между съпрузитѣ.

Жената е била най-напрѣдъ толкозъ свободна и равно-правна колкото и мъжътъ ; исторически, стопански и обществени условия сж създали съ течение на врѣмето разни режими за жената, при които тя е станала повече или по-малко зависима.

Въ Римъ въ извѣстно по-ранно врѣме тя е била като робиня на своя съпругъ, едва послѣ, чрѣзъ разни фикции, нейното положение почва да става сносно, и, най-сетнѣ, тя е могла да бѣде свободна и пълноправна.

Старото славянско право не е още разработено достатъчно за да се опрѣдѣли положително, какви сж били съпружескитѣ отношения въ най-старо врѣме. Нѣкои историко-правници (Шпилевски, Вл. Богдановъ) виждатъ въ ранната епоха едно робско положение на съпругата При нѣмането на пълни и ясни свидѣтелства би трѣбвало да се приеме безпорното, а то е, че положението на жената бивало тѣсно свързано съ полигамическия или моногамическия редъ въ съпружествата. По общо правило, жената е била въ гластѣта и дори произвола на мъжа вредъ, гдѣто е сжществувалъ полигамическиятъ бракъ ; тя е била повече или по-малко свободна и равноправна, гдѣто е билъ въ сила моногамическиятъ бракъ. Това, което се констатира по историята, говори много пѣти въ полза на положението на жената. Тя можела да стѣпи на прѣстола у нѣкои славянски народи : Ванда, Любуша, Олга, съпруга на Игоря, не сж митически имена.

Въ стара България жената съпруга е била, както се вижда отъ свидѣтелствата въ народнитѣ умотворения, въ извѣстно подчинено, но никога робско положение. Това подчинено положение е било въ връзка съ цѣлия задруженъ строй. Съпругата е длѣжала извѣстно почитание и дори подчинение на мъжа си. Но едно меко, дори другарско отношение между съпрузитѣ сжщо така се вижда да е сжществувало, ако сждимъ отъ много данни, що срѣщаме въ народнитѣ юридически обичаи. Нейното положение е било тѣсно свързано съ това на мъжа, името на когото тя е носила веднага слѣдъ оженването си. Колкото за имотнитѣ отношения на съпругата въ стара България, ние видѣхме, какви сж могли да бѣдатъ тѣ въ задругата. Такива тѣ сж били и въ селската челядь, обикновено бѣдаща задруга въ селата. Исторически

гледани, имотнитѣ отношения на съпругата сж минали три стаии: 1. женскиятъ имотъ се е поглѣщаль отъ мжжовия; жената била безправна: 2. общность върху имотитѣ; 3. раздѣльность на имотитѣ.

§ 6. Родителската власть.

Съюзътъ на родители и дѣца образува челядта: голѣма и малка. Ние се запознахме съ личнитѣ и имотни отношения на дѣцата и родителитѣ въ задругата. Тѣзи отношения не сж били по-други и въ малката челядь по селата, които сж били челядни организации, имащи задружни елементи.

Въ тоя съюзъ важенъ факторъ е билъ отеческата власть (*patria potestas*). Въ най-старо врѣме тѣзи власть е била почти неограничена. Бащата ималь *jus vitae ac necis*. Отъ бащата зависѣло още при раждането да даде или не възможность на дѣтето да живѣе. Той можель да го дигне отъ земята или пъкъ го оставяль или захвърляль да умре отъ гладъ.

Въ старо-езическото славянско право бащинската власть не ще е била по-мека. Родителитѣ пълновластно се разпо реждали съ живота на своитѣ дѣца. Едва Християнството и въ това отношение донесло едно подобрение въ хуманенъ смисль. Нийдѣ *patria potestas*, не е достигнала до такава законена жестокость, както въ Римъ. Отеческата власть тамъ се простирала не само върху дѣцата, но и върху всички низходящи, не само надъ лицата, но и надъ имотитѣ имъ. И трѣбвало много вѣкове да минатъ за да се внесе въ тази власть едно подобрѣние.

Строгостта на отеческата власть дори въ патриархалната българска челядь не ще е махвала ограничението на тази власть въ правото на разполагане съ имотитѣ на челядта. Види се, че домакинътъ, като баща, е билъ въ оная епоха самовластенъ; като домакинъ и управитель на имотитѣ на челядта, той е билъ повече или по-малко ограничаванъ, догдѣто тѣзи ограничения сж се оформили въ правилата на дружниия строй.

Еклогата внесла значително смекчение въ отеческата власть. Прѣди всичко тя раздѣля на части тѣзи власть, като

прѣдоставя нѣщо отъ нея и на майката. Съгласието за бракъ се искало отъ родителитѣ. Ако умиралъ бащата, майката можела да встъпи въ правата му, да бжде настойница на дѣцата си, да поеме имотнитѣ му права.

Отеческата власть у славянитѣ е била смекчена рано и независимо отъ въздѣйствието на Еклогата. Така напр. въ имотнитѣ отношения задружниятъ принципъ се е проявилъ даже въ законодателствата на нѣкои славянски народи: бащата не е могълъ да продава недвижими имоти безъ съгласието на своитѣ жена, дѣца и въобще наслѣдници (Шпил., См. Сл. 214). Въ такъвъ смисълъ ние срѣщаме данни въ много стари славянски паметници. Въ такъвъ смисълъ е заключението на нѣкои славянски историко-правници (Хубе, Зигель, Неволинъ). Този същи редъ се срѣща и въ влахо-молдавскитѣ писани по старобългарски хрисовули и др. (Венелинъ 243).

§ 7. Настойничеството.

Съ прѣкръпяването на родителската власть става необходимо нареждането на една друга, която да се грижи за малолѣтнитѣ дѣца. Тази изкуствена власть се нарича настойничество, опека (*tutela*). Въ най-старо врѣме грижата за малолѣтнитѣ е била изключително дѣло на рода или на родствения съюзъ и никакъ не на държавата. Постепенно и късно държавата идва до съзнание, че има защо тя да се погрижи и за ограждане на малолѣтнитѣ. Настойничеството въ задругата естествено се падало на оногова, който управлява цѣлото задружно стопанство: на домакина. Нашиятъ законодатель при уреждането на настойничество е прѣдвидилъ именно, че родителскитѣ съвѣтъ въ задругата е задружниятъ и че настойникътъ е главата на „сѣмейната община“, както нашиятъ законодатель нарича задругата (бѣлѣжки къмъ чл.чл. 4 и 14).

Случвала се, обаче, обстановка, въ която малолѣтнитѣ имѣли свой да се грижи за прѣхраната имъ, за имотитѣ имъ. Жена вдовица се омѣжвала и отивала въ други домъ. Въ малката челядь, гдѣто била прѣди, нѣмало нѣкой възрастенъ, който да поеме грижата за оставенитѣ отъ нея дѣца; въ такъвъ случай нуждата отъ настойничество се налагала. Въ стара България е дѣйствувалъ въ това отношение обичайниятъ редъ. Наистина, въ Кърмчаята има рим-

ско-византийски наредби, но нѣма никакви данни, че тѣ сж отиѣнили обичайното право. Напротивъ, може да се твърди че у насъ въ сѣмейната областъ послѣдното е останало рѣшаваща и дѣйствуваща норма. Въ Кърмч., Зак. гр. граж. 36 е посветена на „приставницитѣ“ и на условията, при които тѣ се назначаватъ. Женитѣ се изключватъ, защото „честнѣйше сжтъ отъ женѣ мужин“. Но по завѣщателно разпореждане и тѣ могатъ да бждатъ. Върховниятъ надзоръ надъ приставницитѣ билъ прѣдоставенъ на войводитѣ, епархитѣ и князетѣ.

Споредъ об. пр. слѣдъ смъртта на бащата въ малката челядь, майката е можела да бжде настойница; сжщо и голѣмата сестра. По общо правило най-близкиятъ отъ роднинитѣ е билъ настойникъ. Ако нѣмало такъвъ, общината се намѣсвала.

Общината била върховниятъ надзирателъ и слдия надъ настойницитѣ. Това се вижда и отъ обичаитѣ въ всичко врѣме на турското владичество, Тя се грижила даже за задомяване на момичета останали сирачета.

У славянитѣ настойничеството въобще се е гледало, като обществена тегоба. Като доказателство привеждатъ, между друго, исторически факти, че слѣдъ смъртта на руския князь Игорьъ, жена му Ольга управлявала държавата и се грижила за сина си. (Шпил., (пос. с. 26.)*)

Настойникътъ билъ длъженъ да се грижи и за отгледането, и за имотитѣ на малолѣтния, като добъръ домакинъ. За това възнаграждение не се давало, по общо правило.

Думитѣ настойникъ, настойничество сж нови, книжовни, и не сж познати на нашия народъ. Още по малко му сж познати думитѣ опека, опекунъ. Кърмчаята употребява старобългарската дума приставникъ, сега излѣзла отъ употребение. У народа е добила право на гражданство турската дума васия, а описателно казватъ: „еди кой си се грижи за дѣцата на еди кои си“. Малолѣтнитѣ сираци се наричатъ съ турското наименование етими. Въ турско врѣме „васията“ се посочваше отъ общината, утвърждаваше го кадията (турскиятъ судия) съ особено писмо: васиетнаме или васиетхюджети; той трѣбвало да даде паричнитѣ суми

*) Споредъ Зигеля институтътъ на опеката се появилъ у славянитѣ едва въ XIV в. При господството на родовния битъ той не е можалъ да сжществува.

въ уредената, при вилаетския редъ е тимъ — с ж и д ж г ж. В а-
сил и к ъ т ъ при турцитѣ бѣше религиозно-обществена тегоба.
Той се прѣкратаваше съ пълнолѣтието на сирака, когато васия-
та даваше ситѣтка. (Сл. моя Сборникъ на юрид. обичаи I. 254).

II. НАСЛѢДСТВЕНО ПРАВО.

Литература: Освѣтъ посоченитѣ въ литературата по истор.
на гражд. право ржководства и съчинения:

П. В. Оджаковъ, Наслѣдствено обичайно право. Русе.

И. Фаденхехтъ: Трѣбва ли да се измѣнятъ наредбитѣ за
наслѣдството относително наслѣдствената частъ на низходящитѣ отъ
женски полъ. Дем. Пр. I. — За правото на прѣдставителство въ пол-
за на низходящитѣ на наслѣдникъ по завѣщание. Чл. 160 ал. 2
отъ Закона за наслѣдството, Ун. год. I. — Правото на прѣдстави-
телство въ полза на низходящитѣ на наслѣдникъ по завѣщание или
на завѣтникъ. (Догматиченъ анализъ на чл. 160, ал. 2 отъ Зак.
за наслѣд. Ун. год. II.

М. Миловановић, Старо српско наслѣдно право. Годишн.
Чуп. Задужбине. 1883; — Л. Ђорђевић, Наслѣдно право; — Д-р
Драг. Аранѣловић, Неколико речи о миразу.

§ 1. Произхождение на наслѣдството.

Произхождението на наслѣдственото право се крие въ да-
лечния стадий на прѣминаване отъ родовния, колективния
битъ въ по-вече или по-малко индивидуалния. Въ онова врѣме,
когато челядитѣ сж били обширни групи и съюзи, смъртта
на нѣкой членъ отъ тая родствена група или даже смъртта
на самия домакинъ не е водѣла къмъ промѣна въ имотното
състояние на групата. Вмѣсто покойния, явявалъ се веднага
новъ старѣя-домакинъ, който е продължавалъ челядното
управление, функциитѣ на прѣдишния домакинъ и който е
прѣдставлявалъ челядта и прѣдъ външния свѣтъ: власти
или заинтересувани.

Вънъ отъ приемството на функциитѣ, нищо не се измѣ-
нявало нито въ имотно, нито въ друго отношение. Имотитѣ
си оставали въ родовния съюзъ, който се считалъ за постояненъ
продължателъ на рода и на имотитѣ му. Случвало се обаче
да се помине лице, повече или по-малко самотно, което виж-
дало още приживѣ, че нѣма кой да продължи рода, името,
правата и обязаноститѣ му. Това обстоятелство не мог-
ло да не смуцава тогавашния човѣкъ. И ето той при-

бѣгва до изкуствено създаване на единъ приемникъ: до усиновението. Той се успокоявалъ, като виждалъ, че ще има кой да му склопи очи, да го погребе, да извърши култа на послѣсмъртнитѣ приношения и жертви. Това лице за умирающия е било неговиятъ избранъ правопреемникъ. Въ тоя религиозно родственъ елементъ се таи частъ отъ зародиша на наследственото право. Индусътъ и до сега счита, че лицето, което не е извършило погребението на своя наследодателъ, нѣма право да го наслѣди. Та и у насъ, въ обичайното право голѣмо внимание се обръща на обстоятелството, дали диящиятъ наслѣдство е изпълнилъ своитѣ послѣсмъртни обязанности къмъ покойния наследодателъ. Наслѣдственото право се появява прочее като прѣминаване върху извѣстно лице или лица функциитѣ на покойния, обязаността да продължава рода, името му, а, послѣ, и да встѣпи въ имотитѣ му права.

Наслѣдственото право, въ съвременния смисълъ, не било неизвѣстно въ всичкото врѣме на съществуване на широкитѣ само родовни съюзи. Тогазъ: 1) то е било безпрѣдметно и безцѣлно; 2) никой не е ималъ право на отдѣлени имоти, че да ги прѣхвърля другиму; 3) земята е била непокѣтваема принадлежностъ на цѣлия родъ или голѣма челядь и не е можала да се разполага, нито да се дѣли, нито да се отстъпва на отдѣлни лица. Наслѣдването се появява, като дѣлба на сѣмейнитѣ имоти вслѣдствие на смъртта на старѣя домакинъ въ челядь, която нѣма много членове и почива върху незадружни основи. То се появява, когато се появява индивидуалната собственостъ; а най-силно се развива подъ влиянието на римското право, което рано разработи въпроса за прѣхвърлянето на имотитѣ по наслѣдство.

У славянитѣ въ най-ранно врѣме наслѣдство не е имало. Самата дума не е била позната; у насъ тя не е била и не е извѣстна на народа и до сега. Вие ще чувате думитѣ: „бащиния ми е“; „останало ни е отъ дѣди отъ бащи“; „туй е нашъ дѣлъ отъ бащино“. Думата миразъ се употрѣбява по-специално за донесеното отъ жената, но то като да е едно обидно название и повече се употрѣбява за подбивъ, както и мирасчия. У славянитѣ, и у бѣлгаритѣ сжщо, наслѣдственото право е свързано тѣсно съ челядното или родовното право. Когато се появяватъ вече лица, като отдѣлени отъ колективнитѣ или голѣми челяди, забѣлзватъ се и зародишни на-

чала на наслѣдствено право. Така въ историята на руското право се срѣща, слѣдъ периода, въ който нѣма наслѣдване, първиятъ периодъ на РП., когато имотътъ минава само на членоветъ въ челядта; наслѣдодателтъ не може да се разпорежда съ имота по своему. Въ втория слѣдъ този периодъ, личността, бидейки по свободна, може да оставя, наслѣдство и на външни лица, но само ако нѣма свои — низходещи или съребрени роднини. Кржгътъ на лицата, викани къмъ наслѣдството се разширява. Третиятъ периодъ е врѣмето на империята, която открива за наслѣдодателя голѣми права на разполагане съ своитѣ имоти, освѣнъ съ родовнитѣ; кржгътъ на виканитѣ къмъ наслѣдство лица по закона се простира до безкрайностъ. Въ старото руско право наслѣдството носи название: „задница“ или „статка“.

Въ стара България наслѣдството ще е прѣминало по сѣщия пътъ на развитие. Особно то се е развивало въ нѣкои градове, гдѣто е станало усилено индивидуализиране на собствеността и гдѣто се е упражнило по-силно влиянието на византийското и мюсюлманското право.

§ 2. Наслѣдване по законъ и обичай.

Нѣма данни, отъ които да се види ясно, какви сж били обичайнитѣ въ онова врѣме наредби за наслѣдството въ стара България. Но сигурно тѣ ще сж били близки до тия, прѣживѣлки отъ които срѣщаме въ обичайното право на по-новото врѣме. А пъкъ до колко сж се прилагали наредбитѣ на Кърмчаята, е единъ въпросъ още недостатъчно уясненъ, при все че има рѣшения на Върх. Касац. Сждъ, които утвърдяватъ, че наредбитѣ на Кърмчаята — сжщо и Арменопуло — сж били въ сила и че 118 новела на Юстиниана се е прилагала поне за извѣстни категории имоти и мѣста. Наистина това положение е защищаемо, като се има прѣдъ видъ, че духовнитѣ сждилища въ стара България, особно пъкъ въ врѣме на турското владичество, сж се занимавали и съ прѣпирни по наслѣдството. За разрѣшаване на тѣзи прѣпирни тѣ не сж имали други писмени ръководства, освѣнъ поменатитѣ паметници.

Така че, ако се приеме това положение за вѣрно, ще имаме слѣднитѣ правила при наслѣдството по писанитѣ наредби:

1. На първо мѣсто сж идвали низходящитѣ, най-близкитѣ отъ които сж изключвали по-далечнитѣ, възходящитѣ и сѣребърни роднини. Тукъ конкурира съпругата-вдовица имаща до 3 дѣцасъ $\frac{1}{4}$. Дѣцата дѣлятъ по равно на глава; прѣдставителството на низходящи наслѣдници се допуска. 2. При нѣмане на първи класъ низходящи, идатъ възходящи наедно съ сѣребърнитѣ роднини. И тука сжщо съпругата конкурира. 3. При нѣмането на втори класъ наслѣдници, иде класътъ на братови дѣца, братовчеди. Сжщо - съпругата. 4. При нѣмане на трети класъ идатъ сѣребърнитѣ: вуйки и лели. 5. При нѣмането на 4-й кл. всичко получава съпругътъ. 6. Въ отсъствие на тия наслѣдници имотътъ се проплатява за безнаслѣдственъ (мюхкюль) и го получава държавата.

Въ старото руско право таквъ безнаслѣднически имогъ се нарича: беззажю, беззадница, безадщина; въ новото руско право това е выморочное имущество.

Еклогата е съдържала и други нѣкои правила, които струва да се отбѣлѣжатъ. Жененитѣ дѣщери се изключватъ отъ наслѣдството. Тѣ удържатъ даденото имъ като прикя и повече не могатъ да получатъ. Възходящата линия, при нѣмане низходящи, наслѣдва; баща и майка отстраняватъ другитѣ сѣребърни роднини. Тѣзи послѣднитѣ идатъ слѣдъ възходящитѣ. По наслѣдването на съпрузитѣ, Еклогата е много подробна. Тя прѣдвижда разни послѣдствия споредъ това, какъ сж умрѣли тѣ, съ дѣца, безъ - и като не сж оставили никакви наслѣдници. Ако не е имало никакви дѣца отъ съпругата, мжътъ, слѣдъ смъртта ѝ, получавалъ $\frac{1}{4}$ отъ нейния пристрой (прикя), а останалото отивало за роднинитѣ на покойната. Встъпаятъ ли въ новъ бракъ мжътъ, той се лишавалъ отъ тѣзи $\frac{1}{4}$. Ако умиралъ съпругътъ, жената си прибирила цѣлата прикя и получавала отъ мжжова си имогъ часть равна на $\frac{1}{4}$ на нейната прикя. Ако до 12 мѣсеца встъпвала въ новъ бракъ, тя губяла тая прибавка. Ако оставяла дѣца, то прѣживѣлиятъ съпругъ управлява цѣлия имогъ на умрѣлия. Дѣцата не можели да искатъ наслѣдство. Това състояние се прѣкротявало: 1. по воля на родителитѣ. Кога достигали пълнолѣтие, живиятъ отъ родителитѣ можалъ, ако ще, да ги освободи, като се раздѣли имогътъ. Той получвалъ отъ имота на покойния съпругъ, като отдѣлялъ свся, дѣтска часть. Но тоя съпругъ можалъ, ако не ще да освободи дѣцата, да се ползува съ

своитѣ права, додѣ е живѣ. 2. по волята на дѣцата. Ако встѣпи овдовѣлиятъ въ новѣ бракѣ, дѣцата иматѣ правото на изборѣ: да продължаватѣ да живѣятѣ наедно или да си отдѣлятѣ наслѣдството. Бащата, като стѣпва въ новия бракѣ, получава само своя имотѣ; майката — само своята прикѣ и прибавеното къмѣ нея отѣ съпруга — *hypobolium*. Ако имотѣтъ остане безѣ наслѣдници, той минава въ фиска (*fisco infestur*). Характеренѣ е, обаче, славянскитѣ прѣводѣ на тая наредба на Еклогата: „Аще ли ни жени не будетѣ умершему, и тогда все имѣние его или апостольская церковь, или царское съкровище, или людскій сономѣ да приметѣ“. (Еклогата, Зачатѣкъ 7-й въ края).

Обичайното право е съдържало свои норми за наслѣдството. За жалостѣ събранитѣ до сега данни по бѣлг. обичайно наслѣдствено право не сѣ установени окончателно и не сѣ очистени отѣ противорѣчията и чуждицитѣ, които то съдържа. Това е причината, поради която и до сега нѣма едно ясно понятие за него. Като по-общи и по-главни правила изѣ обичаитѣ, ние можемѣ да извадимѣ слѣднитѣ: 1. И въ голѣмата, и въ малката челядѣ наслѣдството тегне да си остане въ рода, въ кѣщата. Когато става необходимо да се дѣли, било вслѣдствие смъртѣта на старѣя-домакинѣ, било защото се яви други поводѣ да се дѣлятѣ, то минава отѣ баща или дѣдо къмѣ мѣжската челядѣ, която изключва женската. По тая начинѣ, при синове, дѣщеритѣ не се викатѣ къмѣ наслѣждане. Такива наредби съдържатѣ и старитѣ славянски законодателства, чехско, полско, руско. Въ РП. е казано: „ако има сестра въ кѣщата, тя не получава наслѣдство, а само братята ѣ сѣ длѣжни да пригодятѣ за омѣжването ѣ, „како си могатѣ“ (Тр. 89)¹⁾. 2. Майката въ кѣщи има право на прѣхрана у своитѣ синове. За да се обезпечи тая прѣхрана, отстѣпва ѣ се единѣ дѣлѣ, който взема тая, у когото отиде майката. Бащата, който

¹⁾ Споредѣ много положителни закони на старината, дѣщери при синове не сѣ наслѣдвали (Новак. ДЗ., стр. 172). Въ днешно врѣме има нѣколко дѣйствуващи законодателства, които сѣщо така не даватѣ наслѣдство на дѣщеритѣ, при наличностѣта на синове. Такива сѣ: Сърбия, Черна-гора, нѣкои кантони на нѣиска Швейцария (Люцернѣ, Цугѣ, Тургау, Фрайбургѣ). Въ Русия дѣщеритѣ не наслѣдватѣ въ селата никакѣ (по обичайното право); въ градовѣтѣ тѣ получаватѣ една указна частѣ $\frac{1}{14}$ отѣ недвижимитѣ, и $\frac{1}{8}$ отѣ движимитѣ.

приживѣ раздѣли дѣцата си, оставя за себе си, съ същата цѣль, известень дѣлъ. 3. Въ градскитѣ и въобще малкитѣ челяди, синовѣтъ-наслѣдници сж длъжни не само да гледатъ и хранятъ сестритѣ си, но и да пристояватъ всѣкакъ за тѣхното добро задомяване. Майката, която има право на прѣхрана, ако е имала нѣщо свое (башкалъкъ) отъ прикя, подарѣци и пр., тя си го задържа, като нейна пълна собственост¹⁾.

По-специално старото българско право въ въпроса на наслѣдството е различавало наслѣдието на земи бащини, спечелени, пронии и движими имоти.

Бащинитѣ принадлежали на рода. Тѣ минавали по наслѣдство на него. Има автори (Мацѣевски и Майковъ), които мислятъ, че тѣ сж могли да бждатъ разполагаеми и отчуждаеми. Положителното е, че спечеленитѣ бащини могли да бждатъ отчуждаеми²⁾.

Пронитѣ, бидейки земи подарени отъ държавния владѣтель като награда срѣщу направени военни или граждански заслуги, се намѣрвали въ пожизнено владѣние на подарения. По естеството си тѣ били ненаслѣдвани, както и неотчуждаеми. По-късно, обаче, нѣкои пронии станали наслѣдствени злоупотребително; тогава пронитѣ се подлагали за наслѣдството подъ сжщото правило на бащинитѣ.

Движимитѣ орждия на домашното стопанство отивали наедно съ бащината. Оскждни сж въобще свѣдѣнията, съ които разполагаме, за да можемъ сигурно да заключаваме за наслѣдствения редъ въ стара България и изобщо у жителитѣ на Балканския Полуостровъ.

Ако се водимъ по ДЗ. (чл. 41), наслѣдството ще се е продължавало до трети братовчедъ т. е. до 4-о колѣно. Кога нѣмало наслѣдници, имотътъ минавалъ въ рода на починалия (Майковъ) или оставалъ безнаслѣднически и минавалъ на държавата или черковата (Миловановичъ) или на общината, споредъ обичая.

¹⁾ За башкалъка се говори въ отдѣла за задругата, стр. 502.

²⁾ Въ новото издание на ДЗ. Стоянъ Новаковичъ (гѣлк. къмъ чл. 41) дѣли бащинитѣ на независими т. е. властителски и зависими или населенички. За вторитѣ той казва, че наслѣдството имъ ставало ограничено, само за мжжикитѣ, защото тая бащина е била натоварена съ тегоби. Босненскитѣ властителски законъ отъ 1565 г. на турски езикъ отрежда за властителскитѣ населеници, които сж имали свои бащини, че дѣшеритѣ имъ не сж могли да ги наслѣдватъ, а сж получавали само крчевина.

§ 3. Наслѣдване по завѣщание.

Завѣщанието било незнано на старото общество. Не сж го знаели дори и варварскитѣ народи отъ срѣднитѣ вѣкове. То е засто въ свѣрѣмения си видъ прѣдимно изъ римското право, въ което завѣщанието е било разработено до пълна и стройна система.

Завѣщанието е по-късно явление отъ наследването по обичай и законъ. Когато били на лице патриархалната челядь и родовиятъ сѣмеевъ строй, дума за наследване чрезъ завѣщание не е могло да става, защото въ това врѣме лицата не сж могли и да разполагатъ лично съ имотитѣ на рода или задругата. Завѣщанието е стѣпало въ еволюцията на правото на дѣлудбата, въ правото на наследването. Трѣбвало е да се засили повечко личността (индивидътъ) като правевъ субъектъ, трѣбвало е да се индивидуализира повечекъ имотътъ, за да се появи възможностъ на разполагане съ имота, съ собствеността, и, слѣдователно, завѣщанието. Тѣзи индивидуализация особено бърже и ярко се появява въ Римъ. Въ Римъ се е появило и развило завѣщателното право до свѣршенство. Никой почтенъ *cives romanus* не е допускаръ да умре безъ завѣщание, съ което да разпореци своитѣ движими и недвижими имоти. Това е било една форма за създаване на наследникъ; всички еманципирани синове на римлянина не би били негови наследници *ab intestat*, ако той не би прѣдвидѣлъ тѣхнитѣ наследствени дѣлове въ завѣщанието си.

Първоначално завѣщателтъ разпореждалъ, кой да го замѣсти, кой да стане неговъ универсаленъ приемникъ. Римското завѣщание е ставало: 1. по строгитѣ форми на маницпацията *per aes et libram*; 2. по-късно по преторския редъ само съ 7 души свидѣтели. Юстиниановото законодателство послужи за възприемане на втория начинъ и у други народи. Въ стара България по-сетишната римско-византийска форма на завѣщание е била възприета въ нѣкои градове и практикувана прѣзъ всичкото врѣме на турското владичество. Тя е уредена съ нѣкои измѣнения и въ нашия Екзархийски Уставъ.

Споредъ Зигеля славянското завѣщание се различава отъ римското по своето произхождение и по нѣкои основни черти. Прѣди всичко то има религиозно-нравствена подкладка. То се проявява отнапрѣдъ въ формата на висши морални нареж-

дания, които умиращиятъ прави прѣди смъртта си. Възгледътъ на Зигеля, подкрѣпенъ и съ историческитѣ примѣри на духовнитѣ завѣщания на Святоплукъ моравски (около 870 г.), Владиславъ полски (XI в.) и Владимира мономаха (XII в.), изглежда да е правъ въ своята основа. Първоначално завѣщателятъ не ще се е грижилъ само за това да разпореди имотитѣ си, но и да даде нѣкои упътвания за прѣзъ живота на своитѣ дѣца, да имъ заръча, какъ да настанятъ своитѣ сестри, да имъ изкаже желанието си за своето погребение, за прѣгледване на нѣкои сиромаси, за подаряване на нѣкои храмове и пр. и пр. Тѣзи нареждания и сега съставятъ голѣма грижа на умиращитѣ редомъ съ разпорежданията кому що да се даде, кой какво да получи.

У насъ сж много разпространени тоя видъ нареждания, наречени въ нѣкон мѣста наръчвания и насъждания или насъждвания (въ Ахъ-челеби). Въ своитѣ изучения на юридическия битъ въ Западна България Д. Мариновъ увѣрява, че завѣщанията тамъ сж немислими, невъзможни, защото дѣдото знае, че имотътъ трѣбва да си остане на цѣлата къща, бидейки общъ, задруженъ и че той не трѣбва да се къса. Народнитѣ възрѣния не допускатъ да се лиши нѣкой отъ имотно право (дѣлъ) чрѣзъ завѣщание. Нѣкадѣ на писменото завѣщание, което прѣписва имота на разни наследници, се казва прѣписване (Рупчоско, Сб. на б. юр. об. II. 130—140) Прѣзъ всичко врѣме на турското владичество завѣщания (диатикъ, мн. ч. диатици) сж се правили въ градоветѣ. Въ тѣхъ се е допускало отчуждение или подаряване на наследници — на черква, училище, чужди хора до $\frac{1}{3}$ отъ имота на завѣщателя¹⁾. Завѣщанието се правяло съ участието на свидѣтели и потвърждавало отъ владиката или архиерейския намѣстникъ. Диатици се правили въ мѣста, гдѣто е имало извѣстно византийско влияние въ живота: Търново, Пловдивъ, Сливень, Варна и пр.

¹⁾ Това е била наредба и на турското дѣйствуваше право.

III. ВЕЩНО ПРАВО.

Литература: Освѣтъ посоченитѣ ржководства на Вл. Будановъ и Сергѣевичъ:

Занетовъ, Българско население въ срѣднитѣ вѣкове, Р. 1902 г.

Д-ръ Вогазли, Юридическата съсобственостъ (въ ЮП. 1900).

Д-ръ К. Иречекъ, Българската държава. Български прѣводъ I. Княжество България. Пловдивъ. 1896 г. — II. Патувания по България Прѣв. С. Аргировъ. Пл. 1899.

И. Фаденхехтъ, Вещно право. Пл. 1902.

Ө. Успенскій, Значеніе византийской и югославянской прони. (Сборникъ статей по славяновѣденію 1883).

Стоянъ Новаковичъ, Село въ Глас XXI. Б. 1880.

Сжиятъ авторъ: Пронијари и баштинници. Глас 1887.

М. М. Ковалевскій, Общинное землевладѣніе. М. 1879 —
Отъ сжия — Современній обычай и древній законъ М. 1886.

Ө. И. Успенскій, Матеріалы для исторіи землевладѣнія въ XIV в. Од. 1883 г.

Zach. v. Lingenthal, Geschichte des griech. röm Rechts 2. Aufl. Berlin. 1887.

Флоринскій, Аѳонскіе акты.

Laveleye, De la propriété et de ses formes primitives. P. 1891.

§ 1. Вещното право въ старо врѣме.

Въ днешно врѣме различаватъ три вида правоотношения въ областъта на вещитѣ: 1. човѣкъ може да бжде собственикъ на една вещь; 2, може да бжде владѣтель; 3. може да има само правна чужда вещь т. е. сервитудъ. Въ старо врѣме тѣзи три вида отношения, които свѣдочатъ за една голѣма способностъ къмъ отвлечението, не сж били познати. Тогава, особно въ най-ранното врѣме на човѣческитѣ общежития, владѣнието и собственостъта се сливали въ едно. Владѣтельтъ се считалъ за собственикъ.

Вещитѣ, като прѣдмети на обладание, не сж били винаги въ такъвъ широкъ размѣръ, както сега ги виждаме. Кржгътъ имъ се е разширявалъ съ врѣмето. Той се разширява даже и въ наше врѣме. Вещното старо-българско право се проявява особно въ така наречената б а щ и н а, за която ще се говори отдѣлно. Бащината била не само едно наследствено родовно имѣние, тоя изразъ почналъ да служи въ смисълъ на правособственостъ, въобще на вещно право.

Дѣленіето на вещитѣ на движими и не движими било познато още въ старина Първитѣ прѣдмети, които минавали

въ частното владѣние и разполагане на човѣка, били движимитѣ вещи, защото сж могли да бждатъ отдѣляни и прѣносивани, а въ раннитѣ врѣмена на скитническо състояние на хората, това било необходимо условие за владѣние и търгуване. Може би главно за това, у славянитѣ, и у насъ българитѣ, имане е онова, което може да се отдѣли, да се има и взема въ рѣцѣ. У насъ и до сега се нарича имане съвокупността на скрити движими цѣнности; сжщо така имане означава съвокупность отъ движими имоти. Много по-послѣ „имане“ се е разширило и за недвижими имоти. И собствеността първоначално обемала движими нѣща. Дървото или камъкътъ, обработени и приспособени за човѣшкитѣ нужди, били собственост на тогозъ, който ги обработилъ. Животното било на тогозъ, който го опитомилъ; ловътъ на тогозъ, който го заловилъ.

Индивидуализацията на собствеността се почнала сжщо така отъ движимитѣ прѣдмѣти. Тѣ сж могли да бждатъ лесно отчуждавани, дарявани, присвоявани. Тѣ сж били общината, особината или башкалъкътъ (*peculium*) — отъ който се и тръгнало за да се дойде до включването въ него, въ тоя *peculium* и други цѣнности, най-напрѣдъ недвижими, но считани за движими, и, най-сетнѣ, земни владѣния. Така е било съ домоветѣ, особно съ „усадебитѣ“ (чифлишки домове и постройки). На всѣкъждѣ, въпрочемъ, тоя родъ имоти сж се смѣтали за движимости и индивидуализацията на подобната собственостъ, почната отъ движимоститѣ, е засегнала и тия домове много по-рано отъ колкото поземелната собственостъ. (Ковал. Совр. Обич. I. 116). Така се е гледало на чифлишкитѣ жилища и въ старо-германското право. Тоя погледъ се защищавалъ, между друго, и съ съображението, че всичко това е подлежало на унищожение чрѣзъ огънь и по тази причина трѣбвало да се признае за движимостъ. Посаденитѣ дървета, разнитѣ земни произведения, дѣло на човѣшката сѣидба и култура, сжщо се смѣтали все за движимостъ.

Недвижимитѣ вещи — имоти — сж носили разни особни названия: държава, бащина, стаси, метохи и пр., за които ще говоримъ по-послѣ. Въ по-късно врѣме недвижимъ имотъ *par excellence* е била къщата, движимиятъ — добитъкътъ, въ широкия смисълъ на думата, т.е. всички плодове, произведения. Споредъ нѣкои паметници имало

добитъкъ живъ — стадата, и добитъкъ мъртавъ — всички други неодушевени движими вещи¹⁾).

§ 2. Владѣние и собственостъ.

Собствеността е най-широкото право на обладаване и разполагане съ вещта. Нашиятъ законъ за имуществата опрѣдѣля собствеността така: „собственостъ е право на ползване и разпореждане съ вещитѣ по най-безусловенъ начинъ, стига само да се не прави нѣкое употребienie, което законитѣ или правилницитѣ забраняватъ (чл. 20).

Внѣшната форма и бѣлѣгъ на собствеността е владѣнието. Собственикътъ не винаги е фактически владѣтель на една вещь; той може да прѣдаде владѣнието другому. Когато той владѣе, той прави това съ съзнание, че вещьта е негова, той има *animus rem sibi habendi*. Но има случай, когато и несобственикътъ може да има владѣние съ желание да владѣе за себе си; нѣкой може да върши това — като се счита собственикъ по погрѣшка, други даже като знае, че вещьта не е негова. Владѣнието, което не произлиза отъ собствеността, но се ползува съ особна защита, не е простъ фактъ, а юридическо владѣние. Такова владѣние се отличава отъ простото държание — *detentio* у които нѣма *animus remi sibi habendi*. Нашиятъ законъ за имуществата опрѣдѣля владѣнието така: „държане на една вещь или ползуване отъ едно право, което едно лице упражнява само или чрѣзъ друго, който държи вещьта или упражнява правото на негово име“. За владѣние въ старото българско право е употребявана думата: метехати, стопанисвамъ тоже²⁾).

Собствеността се е появила най-напрѣдъ като такава за движимитѣ вещи. Когато човѣкъ е заседналъ, когато поч-

¹⁾ MS. XX. 1233 г. стр. 8; LXXII. 1302 — 1321, стр. 75; LXXIV 1302 — 1321, стр. 79, 80.

²⁾ Единъ още неокончателно разрѣшенъ отъ историко-правницитѣ въпросъ е тоя за отошението на владѣнието къмъ собствеността. Още не сж съгласни върху въпроса: имането вещь отъ частното лице било ли е първоначално просто фактъ, или още отъ старина имането на една вещь се явява като право на собственостъ?

налъ да се занимава съ земледѣлие, то се явила необходимостъ, най-напрѣдъ да се настани на единъ късъ земя, на свое жилище, колиба, домъ, и послѣ същеврѣменно да залови други късъ земя за разработване и за други цѣли на стопанско ползуване. Дълго врѣме колибата, шатрата, или чергата на скитника овчаръ или на ловца, която била първоначалниятъ недвижимъ домъ на човѣка, е продължавала да прѣдава характеръ на движимостъ на къщата. До XVIII ст. въ руското право домътъ се гледалъ като движимъ имотъ. Прочее, за да мине и да се разшири собствеността отъ движимигъ къмъ недвижимигъ, изисквало се врѣме, известна по-напрѣднала култура и най-напрѣдъ засѣдяване на едно мѣсто. Можалъ да се домогне, че е собственикъ на врѣмененъ късъ земя оня, който я разоралъ, засѣялъ, косилъ и женалъ.

Най-важниятъ прѣдметъ на право на собственостъ била земята. Тая собственостъ се образува и развива прѣдъ очитѣ на историята. Това право е вървѣло така въ своето появяване и развитие. Най-напрѣдъ земята е била завземана отъ едно или много лица, но тя скоро минавала въ общо и пълно ползуване на цѣла челядь, родъ, община или племе. Дълго врѣме собствеността била задружна, колективна. Индивидуализацията на собствеността върху земята се вършила постепенно. Има писатели-юристи, които поддържатъ, че частнитѣ лица, които отъ най-ранно врѣме сж владали, били собственици (у руситѣ Неволитѣ). За славянското, разбира се, и старото българско право, историята заварва землевладѣнието, когато и задругата (сѣмейството), и селската община, и частнитѣ лица сж били собственици или владѣлци на земи, паши, гори, дворища и пр. Много е развито въ ново врѣме мнѣнието за общинно землевладѣние. Учението, че старата форма на землевладѣнието била общинна, а не частна, има много привърженици и въ цѣлата европейска литература. (Срав. книгата на М. М. Ковалевски, общ землевладѣние.)

У славянитѣ собствеността се появява съ земята и тъй собственостъ не е била частна, лична, тя е била обща, тя е имала за свой стопанинъ колективната личностъ на голѣмата челядь, на рода, на племето. За тая колективностъ земята е била отъ грамадна стойностъ. Общината е била длъжна да трепери надъ всѣки късъ земя, да я пази, да урежда ползуването ѝ.

Слогътъ (межа, потка, прѣдѣлъ, синоръ) билъ сложенъ знакъ, нарушението на който се считало за голѣмо прѣстѣпно дѣяние и грѣхъ. Ако римлянитѣ придавали голѣмо значение на военната плячка и у тѣхъ копие то е било символа на собствеността¹⁾ — до сега, у славянитѣ и у насъ, народътъ съ редъ пословици и поговорки изказва своето дълбоко почитане къмъ земята: „земята е майчица кърмачка“, — „земята храни“; за слога: „който ходи по чужди синори — урадисва“, „сбжхатватъ го сладки и медени“, „който присвоява чужда прѣстъ ще му тежи и на она свѣтъ“. Въ пѣснитѣ се казва, че св. Георги недопускалъ баща си да влѣзе въ рая, защото му казалъ: „нѣкога си орачъ влѣзалъ, синори си разоравалъ“.

Въ задругата и до сега има една особна съсобственостъ, която можемъ да наречемъ задружна, но доста отлична отъ онова, което въ римското право се нарича *condominium*. И наистина, славянското право знае още отъ много ранно врѣме подобие то на тая колективна собственостъ. За него дружноста е била винаги много мила, свидна, високо държана. То е гледало на задругата като на дружина, сдружаване за въ живота, но и за имота. Имотитѣ бѣха срдство за поддържане и продължение на задружния животъ. Въ таквъ случай тѣ бѣха общи, неотдѣлна и нераздѣлна основа на тая задруга. Имотъ не трѣбваше на огдѣлния индивидъ, защото той намѣрваше всичко, що му трѣбваше въ задругата. И въ обик. съсобственостъ, *condominium*, имало много лица, но тѣ нѣмали други връзки, освѣнъ съотношенията къмъ имота: тая съсобственостъ се разпадала много лесно. На задругата трѣбваше друга съвокупностъ отъ близоко и тѣсно обединени лица, имащи помежду си роднинска връзка и съ назначение да се продължи родътъ. Тоя характеръ влиялъ върху всички правни отношения, включително и върху имотнитѣ. По тоя начинъ въ задругата се появява формата на поменатата особна колективна съсобственостъ.

Тая съсобственостъ е своеобразна: у нея нѣма ниѣзи точно обозначени, интелектуални дѣлове, които правятъ отъ съдружницитѣ отрѣдѣлени съучастници, паевници. Задругаритѣ иматъ извѣстенъ дѣлъ. Въ обикновената съсобственостъ,

¹⁾ Копието е било забито надъ заседателното мѣсто на центемиритѣ, гдѣто сѣ сѣдили искове за собственостъ.

съдружникътъ може да разполага съ своя дѣлъ, да го наема, залага, да го продава, да го подарява — по свое усмотрѣние. Въ случая, отъ задружната съсобственостъ никой не може отдѣлно нито да се ползува, нито да разполага съ нѣкой дѣлъ. Имайки всичко наедно, тѣ не мислятъ за друго особѣнъ, какъ да запазятъ това, какъ да го уголѣмятъ, като не имъ идва на умъ нито кому що, нито кому колко се пада. Слѣдствие-ното е, че всичко общо е тѣхно, всичко имъ принадлежи въ колективна собственостъ. Това тѣ знаятъ сигурно. За това тѣ всички считатъ, че иматъ еднакви задружни права да владѣятъ да използватъ и да отчуждаватъ, когато е необходимо, съ общо съгласие, съ тази собственостъ. Единъ донесе ли нѣщо въ задругата — изработено, спечелено, то става общо, на задругата, на колективната личностъ; единъ отъ задругата причини ли нѣкоя пакостъ и поврѣда нѣкому вънъ отъ кжщи, тая поврѣда пакъ засѣга всички, върху основата на онова задружно емство, взаимно или общо поръчителство, което е сѣщо така единъ хирактеренъ бѣлѣгъ на задругата.

Вънъ отъ тая челядна съсобственостъ имало е въ стара България и други общи имоти: лжки, пасбища, бранища, които служили на цѣлия родъ, община, племе и не могли да бждатъ въ частно наслѣдствено стопанство, каквито сж били башинитѣ. Прѣживѣлки отъ нѣкогашната задружна или обща собственостъ на общини, села, дори жупи, сж тия пасбища, гори, дори гумна и ливади, какви виждаме и днесъ. Нѣка поменемъ още и обичая и до сега дѣйстващъ у насъ по нѣкждѣ да пущатъ добитъка на паша въ чуждитѣ поженати ниви и дори въ обранитѣ лозя.

Самата дума собственостъ въ старо врѣме не била позната у насъ. Тя не е позната и до сега у нѣкои народи; не е позната и на нашето обичайно право. Въ старината вмѣсто собственостъ употребявали описателни изрази: моя, твоя земя. Глаголътъ „купувамъ“ въ старо врѣме е обозначававалъ и наемамъ, за това когато се е искало да се каже, че нѣщо се е добивало въ собственостъ, прибавяли извѣстни допълнителни думи: купува вовѣки т. е. взема го подъ наемъ вовѣки; купилъ го за себе си и за дѣцата си.

Думата стопанинъ повече означава владѣтель; стопанинътъ е господаръ; кой е стопанинъ на тая кжща? кой заповѣдва въ тѣзи кжща?

Много късно сж се появили производнитѣ способности за придобиване на собственостъ; наслѣдство, договоръ, давностно владѣние.

Добиването на собственостъ чрѣзъ давностно владѣние е доста старо, но не въ този видъ, както го знае римското и сѣвѣрнотоминското право съ условията на *justus titulus* и *bona fides*. Не може да се утвърди, кога се е появило понятието за отколѣшното владѣние, което води къмъ собственостъ, и да ли това право не се е свързвало повече съ трудовото начало, по силата на което е билъ, слѣдъ заземането му, разработенъ извѣстенъ поземеленъ кжтъ. Въ асѣки случай, ако нашето старо и народно право не знае исковата давностъ, както и погасителната, за придобивна давностъ се срѣщатъ извѣстни напоминания. „Той си го има отъ години“: „той влада този имотъ отъ споконъ вѣка“; „отъ пами вѣка това пасбище е на селото“; „отъ кога съмъ човѣкъ знамъ, че тѣзи кжща е на Иванови“. Тѣзи сж думитѣ, съ които се домогватъ за принадлежностъ на нѣкои имоти; а колко години трѣбватъ за владѣнието за да доведе до собственостъ, това не е опрѣдѣлено.

§ 3. Бащини.

Ба щ и н а ще каже имотъ, останалъ отъ баща, както дѣдина, дѣднина имотъ, останалъ отъ дѣдо. Но както въ руското право вотчина, очина означава не само останалитѣ отъ баща (отца) имоти, тѣй и въ старобългарското право думата бащина има по-широко значение¹⁾. Би могло да се опрѣдѣли: Ба щ и н и тѣ или бащининитѣ били имотитѣ: земи, селища, дворища, жилища и други сгради, които били въ пълна собственостъ на лицата. Тѣ се отличавали отъ проинитѣ, прѣди всичко по това, че можели да бждатъ наслѣдвани, подарявани и въобще разполагани. Бащинитѣ сж това, което въ

¹⁾ Шафарикъ обяснява думата бащина така: „бащина, *patrimonium*, отъ старославянското, българско и старо-сѣвѣрнотоминско баща — отецъ. Но подъ бащина, *patrimonium*, законътъ всѣкога разбира: недвижими имоти, наслѣдствени имѣния“. Кук., стр. 214. Бѣл. 23. Въ своята *Geschichte d. Südsl. Lit.* (стр. III. 156) Шафарикъ прѣвожда бащина съ *fundus hereditarius*. Миклошичъ прѣвожда б. съ *patrimonium*, *possessio paterna*.

нѣкои влахомолдавски хрисовули е наречено очевина. Тя отговаря още на чешката така наречена дѣдина¹⁾.

По произхождението си башинитѣ сж били подарени, наслѣдени или придобити. Българскитѣ владѣтели сж дарявали земи башини на черкови, мѣнастири, болѣри, воеводи и въобще на всѣкого, когото тѣ искали да облагодѣлствуватъ. Тоя видъ башини сж били доста разпространени.

Башината е била първоначално родово, сѣмейно имущество и за това въ латинскитѣ паметници башината е означена съ думитѣ: *haereditas*, „у башину“ — *hereditario jure*. (Любичъ, *Monumenta* т. I. г. XVII, стр. 11). Въ нѣкои паметници за отличаване родовното имущество отъ недвижимата собственостъ въобще къмъ думата башина прибавяли: племенна, стара или пъкъ замѣнявали съ други думи: племенштина (MS. стр. 53). Но много пжти башината, въ дѣйствителностъ общото имущество на рода, на челядѣта, означавала въобще недвижимата собственостъ.

Башини сж могли да иматъ всички категории български жители, включително и парицитѣ. За отроцитѣ има споръ, но ние не виждаме нѣкакви доказателства противъ положението, че и отроцитѣ сж могли да бждатъ собственици на башини. Напротивъ, има едно силно доказателство въ източниците, което говори за твърдѣнието, че и отроцитѣ сж могли да бждатъ башинници. Това доказателство е статия 68 отъ ДЗ. Тя гласи: „Огроци и меропси, кои сѣде заедно у едномъ селѣ въсаки плакіа коіа приходи, да плакіаю въси заедно на людіи. Каку плату плакою и работу работую, т.кози и землю да дрѣже“.

Ступанинѣтъ на башинитѣ имоти е можалъ да разполага съ тѣхъ до толкозъ, до колкото не е билъ ограниченъ отъ обичайното право. За свободното разполагане сж се изказали и Маѣфовски, и Майковъ. Други историко-правници държатъ, че за разполагане даренитѣ отъ царя башини е било необходимо царското съгласие. Такива башини сж били единъ видъ

¹⁾ X. Иречекъ, *Slov. pr.* т. I. стр. 67, 71, 154—158. Дѣдина, башина, огчина, отчизна е недвижнмъ имогъ на рода, живущъ въ нераздѣлно владѣние и минаващъ отъ дѣди къмъ внуци и потомци по естественъ рлъ, безъ всѣкакво завѣщание и принадлежащъ на рода, каго на юрид. лице. Въ *Prove* сжшиятъ X. Иречекъ тълкува чешката *dédina* съ *patrimonium, fundus aviticus*.

зависими и обременени съ известни тегоби, въ отличие, отъ другитѣ бащини, които били свободни и независими болѣрски имѣния. За първитѣ, споредъ Новаковича, наслѣдството било ограничено въ смисълъ, че минавало само въ мъжско колѣно, защото то можело да изпълнява тегобитѣ и задълженията, които тежели върху подобнитѣ бащини (Новак. ДЗ. стр. 173). Колкото за свободнитѣ (недаренитѣ) бащини, тѣ били разполагани по усмотрѣние на стопанина, билъ той колективенъ или частенъ. Отъ чл. 40 (по първото издание 88) на ДЗ. се вижда, че е имало наредби, щото стопанитѣ на бащини да сж пълновластни надъ тѣхъ, да разполагатъ съ тѣхъ по волята си, да ги даряватъ на черкови или за душата си или да ги продаватъ другиму, кому и да било.

Също така бащинитѣ сж били наслѣдвани до трети братовчедъ.

Поменатитѣ свободни бащини не сж били товарени съ други тегоби и данъци, освѣнъ дѣто сж давали поземеленъ данѣкъ, сок (sol) и войска. Надъ тѣхъ е имало, освѣнъ тѣхния стопанинъ, собственикъ, само единъ господарь — държавниятъ владѣтель. За такъвъ данѣкъ се говори и въ ДЗ. (чл. 42). Характерно е, че и турцитѣ слѣдъ завоюването приеха тоя редъ за известни поне села, въ които запазиха подобни надарени бащиници. Това бѣха така нареченитѣ войници — войнигани (мартолосои, дервентчии), които бѣха обременени съ тегобата да даватъ на първо врѣме войска, а послѣ да отиватъ наедно съ войската като прѣвозвачи, ратаи, да гледатъ военнитѣ коне. За тая имъ служба тѣзи войнишки села (войниганъ карнелери), имащи бащини, сж били освободени отъ всички данъци, освѣнъ отъ данѣка върху бащинитѣ си, не давали ни десетѣкъ, ни харачъ; сжщо били освободени и отъ всевъзможнитѣ ангарии ¹⁾.

Никой насила не е можалъ, нито дори държавниятъ владѣтель, да лишава бащинника отъ неговия имотъ — бащината му, нито да я купи, нито добие въ разиѣна, освѣнъ по доброволно съглашение (ДЗ. чл. 43).

Извѣстни бащини сж принадлежали на селяни, бидейки тѣхни пълни разполагатели, но били обложени съ тегоби,

¹⁾ Тоя видъ войници плащали десетѣкъ само за онѣзи земи, които добивали вънъ отъ бащинитѣ си, както и за добитѣкъ повече отъ 100 брави. Hammer, Osm. Staatsverfassung, I. 309. 403. 495.

които тѣ били длѣжни да извършватъ къмъ болѣрина, като къмъ върховенъ бащиникъ. Такива людие се наричали въ нѣкои сръбски хрисовули земяне.

Селото, като юридическо лице, е имало извѣстни общински задружни права на пасище (мера въ турско врѣме), гора, гумна и др. т. По реда, който се знае, че е билъ обичаенъ и непротивозаконенъ въ турско врѣме, голѣмитѣ селски гори и пасища сж могли да бждатъ разработвани, разоравани и застъвани. Земи, завземани по тоя начинъ, сж ставали като бащини. Това явление е толкозъ обичайно, че и днесъ въпрѣки запрѣщенията на закона, то се практикува въ много мѣста. Че това се е вършило въ старината, между друго има доказателства и въ нѣкои отъ нашитѣ и сръбски паметници, та и въ турскитѣ¹⁾. У сърбитѣ подобна разработена земя се наричала крчевина. Разработването е могло да става не само отъ селяни въ границата (синора) на тѣхното село, но и отъ жители на едно село въ синора на друго. Така сж се появили голѣма частъ отъ парекендетата — независимо отъ договорното имъ установяване. Въ такива случаи по нѣкога така заловенитѣ мѣста се изкупували съ по нѣкой грошъ.

Нѣкои южнославянски паметници различаватъ рѣзко бащината и придобития имотъ, така наречената купленица, прикя или пѣртия, пѣртошина. Това е едно дѣление, което знаятъ сръбскитѣ хрисовули, но което въ нашитѣ не се срѣща. Бащината е наслѣденото селище или другъ недвижимъ имотъ, купленицата е пакъ такава недвижимостъ²⁾, пѣртията е донесено наслѣдство, сбикновено движими вещи.

§ 4. Прониарски земи.

Земи въ стара България е имало нѣколко категории: царски или държавни, болѣрски, черковни, прони и бащини. И царетѣ, както и болѣритѣ, раздавали отъ своя страна земи за обработване при извѣстни условия и задължения на земледѣлцитѣ, свободни или парици.

Прониятѣ били, види се, не само познати, но и доста разпространени. Това били земи, давани за пожизнено ползу-

¹⁾ Ср. Нов., Село, 165.

²⁾ Купленицата отговаря на руската купленная вотчина (Серг., Лекц. 407).

ване на заслужили на държавата лица. Раздавачът на тѣзи зими билъ държавниятъ владѣтель, който считалъ, че има неограниченото право да разполага съ всички земи, които не сж били бащини или не сж били въ чие и да било владѣние. Сжществувало ли е и на Балканския полуростровъ учението, че „*nulle terre sans seigneur*“ и че всички неокупирани отъ друго земи, за това сж царски или владѣтелски, не може да се утвърди положително. Но безспоренъ е фактътъ за раздаването на пронии отъ страна на балканскитѣ владѣтели, включително и отъ българскитѣ царе.

Думата прония (проніа) е грѣцка и ще каже буквално промисълъ, старание, още награда и даръ. Но наградата прония не е могла никога да се сравни съ бащината или земята владана, като пълна собственостъ. Пронията не е могла да бжде подарявана, нито продавана.

Пронията е могла да има на земята си парици (меропси) и отроци. Тѣхната работа въ пронията е била уреждана отъ обичая, а по нѣкога и съ особни хрисовули, както виждаме за нѣкои области, гдѣто сж достигали сръбскитѣ владѣния (св. Стефански хрисовулъ, Душ. хрисов. на м-ра св. Архангелъ и пр.) Вѣроятно прониарския данѣкъ въ извѣстно врѣме получавалъ самъ царѣтъ, а послѣ той го е отстѣпилъ на прониаритѣ като допълнителна награда. Прониарѣтъ, комуто не е билъ отстѣпенъ въ лична полза данѣкътъ, билъ длъженъ да го събира и прѣдава на царя. Ако прониарѣтъ е злоупотрѣбавалъ съ своята прония, тя могла да му се отнеме; бащината не могла да се отнема.

Пронията по сжществото си е сходна съ римскитѣ бенефиции и сръдновѣковни лени. Но пронията се отличава въ нѣкои подробности и отъ бенефицията, и отъ лена. Отъ лена тя се отличава главно по това, че, ако и да е била подарена на нѣкой болѣринъ за заслуга, нѣмала неговитѣ качества и задължения, не била свързана съ инвеститура.

Тя не била аренда, защото аренда е вземане за врѣменно работене земи подъ наемъ сръщу установена плата въ пари или въ натура; въ пронията ползуването е прѣди всичко пожизнено.

Сжщественото отличие на пронията отъ бащината е въ това, че бащината е могла да се отчуждава и наслѣдва, а пронията — не. Тя има историческа връзка съ бенефицинтѣ и е прѣживѣла въ спашилжцитѣ (тимари и знамети).

Турскитѣ завоеватели на Балканския полуостровъ намѣрили за цѣлесходно да заематъ между друго и тоя византийски институтъ, както били го заели и практикували и прѣдишнитѣ балкански владѣтели. Турскитѣ владѣтели дарявали първоначално земи на военнитѣ лица, а послѣ и на граждански администратори. Така се появили турскитѣ спахии, които сж били три вида спроти пространството на отстѣпенитѣ имъ земи: ако имотътъ имъ е давалъ отъ 3000 аспри (1000 драма сребро) до 2000 — тѣ били тимари; ако давалъ 90,000 аспри — зиямети; ако още повече — маликяни.

Чифлицитѣ и чифликъ — сайбинитѣ получавали земитѣ, като собственици, не само пожизнени, но и наслѣдствени, тѣ напомняли даренитѣ башини. (Новаковичъ, Пр. Об. 81. 88; — Зигель, Зак. 202 и слѣд.)

§ 5. Имотитѣ споредъ нашитѣ хрисовули.

Нашитѣ хрисовули говорятъ за собствеността като власт: надъ всѣмъ тѣмъ да иматъ властъ неотъемная (Стб. пр. п, 168 Рилск. хр.). За владѣнието се употрѣбява думата метеха: ни да метеха съ ними ни севасть, ни прахторъ (Стб. п. 160¹⁾).

Въ хрисовулитѣ се говори за недвижими имоти, както слѣдва: нивие, периволи, виноградъ, воденци съ забѣли (бранища), ловища рибни и звѣрни, планини и съ всѣми правинами (Стб. п. п. 152. Вирп. хр.); бранища, лѣтовища, зимовища, сѣнокоси, жрѣнки, кипурии, орѣшии или иныя каковы либо стаси и прилежания (Стб. п., 160. Орѣх. хр.), селища и мѣста зрѣнчени (Рилск. хр., 168), и пр.

Въ хрисовулитѣ се срѣща на много мѣста названието стаси за съвокупность на селски имотъ. Такива имоти е имало било на болѣри, било на други независими люди съ болѣрски тегоби и безъ такива. Ето нѣколко изводи за стаси:

„Или иныя каковы либо сжтъ стаси и прилежания, то съвсѣмъ да обладауеъ той монастырь Святаго Николи“. (Стб. пр. п., 160). „Да не смѣеъ метехаги надъ тѣмъ манастиремъ ни кефалие срѣдешькое, надъ стасия манастирка“. (Вит. хр. Стб пр. п. 166). „Или стаси каковы либо. иже сжтъ тѣхъ селищъ

¹⁾ Повече цитати и обяснения на 189 стр.

и тѣхъ людіи, идеже се находятъ подѣ областію того монастирѣ царства ми^а. (Рилск. хр., Стб. пр. п. 168).

Стасѣ, стасія, стаси грѣцка дума (στάσις). Въ извѣстни случаи съ нея се обозначава държавата на едно селско стопанство¹⁾, по нѣкждѣ селище или дворѣ, а въ нѣкои случаи само оная земя, която е назначена за оранѣ²⁾.

Думата държава, която въ обичайното право означава съвокупността на недвижими имоти, прѣдимно полски, принадлежащи къмъ едно селско стопанство, не се срѣща въ тоя смисълъ въ хрисовулитѣ.

[Като се сравнятъ нашитѣ старобългарски и въобще южнославянски стаси съ това, което е прослѣдилъ въ своитѣ студии Фюстель де Куланжъ³⁾, ще се забѣлѣжи, че стаситѣ доста напомнятъ римскитѣ *mansi* и германскитѣ *hof*, въ латинската редакция *hoba* и *huba*. *Mansi*-тѣ сж били малки дѣлове, които господарѣтъ отдѣлялъ отъ своята *terra dominicata* или *terra indominicata* т. е. господарска или болѣрска земя, състояща отъ кѣща-обиталище, земя за градини, ниви, ливади, гори, лозя, единъ видъ чифликъ. Раздадени така тѣзи дѣлове давали право на болѣрина да иска извѣстни работи и доходи отъ държателитѣ на *mansi*-тѣ⁴⁾.

Както се разбира отъ едно мѣсто въ хрисовула на Рилск. мѣнастирѣ, всѣки мѣнастирски човѣкъ т. е. жителъ въ селата привързани или подарени, е ималъ своитѣ стаси. За тѣзи жители и за тѣхнитѣ стаси се отнася запрященіето, наложено на градѣ Стобѣ, да има каквото и да било надѣ тѣхъ владѣние⁵⁾. Отъ сжщия хрисовулъ се разбира, че обикновено стаситѣ сж привързани къмъ селища, съ които тѣ се считали да правятъ една частъ (Стб. пр. п. 168). Съ други думи отъ тукъ

¹⁾ Новаковичъ мисли, че рѣчитѣ стасѣ, наместие и дворѣ сж синоними за означаването съвокупността на едно селско стопанство.

²⁾ Старо-срѣбското право знае една подходна дума: ступѣ, потесѣ (Нов., Село. 160, 254). Ступѣ е старославянското стлѣпѣ — означава голѣмъ кѣсѣ (земя за обработване).

³⁾ *L'alleu et le domain rural pendant l'époque mérovingienne*, Paris 1889. *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*.

⁴⁾ Въ това отношение ние сподѣляме така хубаво и обосновано развитото гледище на С. Новаковичъ, въ Село, 254—255.

⁵⁾ „Такожде и градѣ Стобѣ никакоже да не иматъ области надѣ чловѣкомъ монастирскимъ, ни надѣ стасія ихъ, ни до единого власа“. Стб. п. п. 169.

става още веднъжъ ясно, че стаситѣ сж земитѣ, свързани съ селищата, съ двороветѣ, съ домакинствата.

Отъ съдържанието на нашитѣ стари хрисовули не може ясно да се види, дали е сжществуваало обшинното землевладѣние въ тоя смисълъ, както го разбира Захарие ф. Лингенталъ, като тълкува 33. Знаменитиятъ византологъ и правникъ поддържа, че въ 33. (*Norox* *veoruxkos*) се намѣрва потвърждаването за нѣкогашната селска поземелна община на Полуострова, когато частнитѣ лица не сж имали отдѣлни имоти, а сж стопанисвали и използвали земята, както я из ползва рускиятъ мѣръ — селска община¹).

На много мѣста се говори за правини (ср. тукъ стр. 180—196). Какви сж тия правини, за които се повтаря на нѣколко мѣста въ хрисовулитѣ, че ги имали селата; ние обяснихме, че тѣ сж били правата за паша, водопой, лѣтовище, зимовище, и др. Това означава най-малко, че жителитѣ на селата, поне не всички, ще сж имали частни пасбища, бранища и пр., а сж се ползували отъ общитѣ подобни имоти и „достояния“, (Стб. п. п., 169 Рилски хр.). Като приемемъ това положение, ще излѣзе, че наистина не всички селски имоти сж били общи — не е била обща разработената земя — но пакъ голѣма часть отъ земитѣ въ синора на селото сж били запазени за общо ползуване. Това положение било запазено въ всичко врѣме на турското владичество. И до сега въ нашенско общи сж, като принадлежностъ на цѣлото село т. е. на всичкитѣ му жители: меритѣ (пасбищата), балталѣцитѣ — яйляци и кжшлаци т. е. лѣтовища и зимовища, харманитѣ (гумна, на които си вършеятъ снопитѣ). Това положение на нѣщата е едно косвено доказателство за нѣкогашната общностъ, ако не на всички, то поне на голѣма часть земи на селата. Собствено ние си обясняваме тѣзи общностъ или задружностъ така. Задругата — разрасла се челядь — има всички имоти задружно, общо. Селото — разрасла се задруга — продължавало да упражнява сжщия редъ. По-късно икономически и други причини извикватъ дѣлението и индивидуализирането на разработенитѣ земи, като се запазвали и уреждали неработенитѣ за общо ползуване.

Би могло да се каже, че правинитѣ сж били нѣщо като сервитутитѣ, служебноститѣ, по силата на които селата като

¹) Zach. f. L., Gesch. d. griech.-römischen Rechts. 2 Aufl. Berl. 1877. 236 и слѣд.

юридически лица и частнитѣ лица сж упражнявали извѣстни права на ползуване въ земи общественно-държавни, болѣрски, черковни и мѣнастирски. Правинитѣ сж били въ много случаи *accessoria* на другитѣ имоти, т. е. прибавени къмъ други имоти за да е възможно използването имъ. Би могло да се приеме, че правинитѣ сж допълнението на стаситѣ. Стаситѣ сж основната собственостъ на селското стопанство; правинитѣ сж били — допълнителнитѣ имоти, инѣкъ права надъ имоти, които не сж били бащина, пълна собственостъ на домакина, ступанина на стаситѣ¹⁾.

Метехането, за което ни разправятъ нашитѣ хрисуви, е сжщо така едно характерно имотно отношение. За него се говори на нѣколко мѣста. „Ни да метеха съ ними ни севасть, ни прахторѣ (Стб. п. п. 160); — да не метеха никой епископѣ (Стб. п. п.); да не смѣтъ метехати надъ тѣмъ монастыремъ ни кефалии срѣдешькое (Стб. п. п. Вирп. хр. 166). Надъ тѣми людми да не метехатъ ни кефалии срѣдешькое (*Ibid*).

Както се каза другадѣ (186 стр.) метеха е грѣцка дума, отъ която произлазя метохъ т. е. имѣние, владѣние на единъ мѣнастиръ въ или вънъ отъ чертата на неговата областъ. За такива метохи поменаватъ и самитѣ хрисуви. „И въ Прилѣпской области село Кржгавласы, и въ немъ метохъ сватъ“. (Стб. п. п. 150). Такива метохи (подвория) имаше по насъ въ всичко врѣме на турското владичество. Въ Еленско казватъ „метеха“ въ смисълъ на владѣе, разполага.

¹⁾ Зигель тълкува правини въ смисълъ на принадлежности на селото. Правина, казва той, у сѣрбитѣ, — обес у чехитѣ, угодье — у руситѣ. Това сж права принадлежащи на селото, мѣнастиря, жупа, като юридически лица; правината като че напомня *jus in re aliena* на римското право, като че напомня, че селото е имало въ своя собственостъ само орни земи, а се ползувало съ правото да си пасе добитѣка, да си сѣче дърва, да си сажда лозя — въ държавнитѣ земи. Като обяснява по-нататѣкъ думата правина, З правилно поддържа, че правинитѣ сж заети отъ византийски източници. „Метѣ *κέντων των δικαίων και προνομίων*, (т. е. съ всички права и прѣимущества) е прѣдано въ нашитѣ и други хрисуви: „съ правди“, „съ правини“. Въ Византия това били особни права, дадени на мѣнастиритѣ; въ Сѣрбия — тия термини се употрѣбавали за принадлежности къмъ главния селски имотъ. Въ западна Сѣрбия вмѣсто правина писали пристѣние, достѣние. Думата правина била употрѣбавана често въ Бѣлгария. И понеже правина означава *jus*, то почнало да се употрѣбавя и за права, свързани съ извѣстни имоти.

Забелитѣ, за които се говори въ хрисовулитѣ, сж гори, запазени и забранени да се ходи въ тѣхъ. Както ливадитѣ сж били по отношение къмъ пасищата, така и забелитѣ по отношение къмъ горитѣ. По този прѣдметъ ДЗ. има специална статия (74), отъ която се вижда, че селата имали общи пасища, въ които можали да се ползуватъ, обаче въ „забелъ законитихъ и ливадъ законитихъ никто да не пасе“.

Пасищата се дѣлѣли на лѣтовища и зимовища: явление сжщо характерно. То има своитѣ отзиви и подобия въ по-къснитѣ турски яйлаци и кжшлаци. Въ всѣки случай безспорно е, че прѣзъ лѣтото стада сж пасли тамъ и пастиритѣ живѣли въ тѣзи лѣтовища (яйлаци), каквито и до сега има въ нашенско. Каракачанитѣ сж използвали прѣзъ вѣкове и сега още използватъ балканскитѣ паши, които въ продължение на цѣло лѣто сж напълно достъпни въ високитѣ поляни на Родопитѣ, Рила, Сръдняя Гора, Стара-Планича и пр. Настане ли есень и зима приближи, лѣтовищата се напускатъ, дирятъ се зимовища (зимища на сърбскитѣ хрисовули). Каракачанитѣ и куцовласитѣ прѣдимно сж обитателитѣ на балканскитѣ лѣтовища и зимовища. Мънастиритѣ, които сж имали такива, сж добивали право самички да се разполагатъ съ казанитѣ имоти и отъ страна да не имъ се мѣси никой. Тоя е смисълътъ на слѣднитѣ мѣста изъ нашитѣ хрисовули. „Село Здуня съ . . . зимовищи, съ лѣтовищи, съ планинами . . . и съ забѣлы“ (Стб. п. п. 150); Село Кржавласъ . . . съ забѣлы, съ лѣтовище, съ зимовищи, съ планинами и съ всѣми правинами и прѣжде законными ихъ“. (Ib. 151); — „Село Бистрица въ Бабунѣ . . . съ пасищи, съ лѣтовищи, съ зимовищи и съ всѣми правинами ихъ“. (Ibid.). Запрѣтѣва се всѣкому другиму чиновнику, кой и да било той, да „метеха“, да се мѣси въ разполагането на мънастиря съ тѣзи имоти. Рилскитѣ мънастирь, по силата на тия свои права, потвърдени отсетнѣ и отъ турскитѣ султани, е разполагалъ съ широки пространства гори и паши.

Другитѣ имоти, за които поменаватъ хрисовулитѣ: нивие, виногради (лозя), воденици (жрънки), мѣста жрънчани (воденични оджаци), сѣнокоси, килурни, орѣши сж били редица „стаси“ и „прилежания“ свързани съ кжщата, сръдище на цѣлото домакинство, на цѣлата имотна държава.

§ 6. Права на роднини върху бащина и дѣднина.

Недѣлимостъта на старата челядь е водѣла къмъ неотчуждаемостъта и нераздѣлностъта на старата челядна и родовна собственостъ. И до сега се говори: „бащиния“ и „дѣднина“ не се продаватъ. Това е общото правило. Тѣ прѣминаватъ върху цѣлата челядь, върху рода. При все това и въ доста ранното врѣме, види се, е почнало да се нарушава, по необходимостъ, това правило. Лицата могли да разполагатъ най-напрѣдъ съ движимоститѣ, именно съ това, което добивали сами или получавали като награда, военна плячка. Така за купения имотъ ималъ особно название въ противоположностъ на бащината; това било купленица.

Когато продажбата се допуснала, появило се правото на прѣкупъ, откупъ, което по-късно е родило така нареченото *jus preemptionis*, право на прѣдпочитане или измѣненото по турски шуфа-хакъж (шефиликъ-хакъж) т. е. съсѣдско право.

Това право крие своето потекло пакъ въ родовния и задруженъ битъ. Ако първоначално челядниятъ имотъ не се продавалъ, то това било, за да се запази за рода, за челядъта. Но когато родътъ почналъ вече да се разлага и голѣмата челядь нѣмала старата стѣгнатостъ, наредило се щото, ако по необходимостъ ще се продава нѣщо родовно или ще се дѣли, то да става при непрѣменното съгласие на всички въ рода или челядъта. Отдѣленитѣ, обаче, отъ голѣмата челядь членове, съставлящи особна кжща, пакъ запазвали правото си на откупуване имота, който е билъ общъ, на рода.

Още по-късно това право отъ такова на роднини се развило въ право на съсѣди, тъй сжщо както отъ правото на роднинитѣ съклетвеници се появило правото на околни люде. Отдѣлнитѣ членове на рода или на челядъта считали за свое право да искатъ роднинския или челяденъ имотъ да се отстъпи тѣмъ, да го откупятъ; мине ли въ чужди рѣцѣ, тѣ се домогвали да имъ се повърне като заплащатъ за него. Съсѣдитѣ, които наслѣдили мѣстата на роднинитѣ, по прѣемство добили и тѣхното право на откупъ и изкупуване. Само когато имашето право на изкупуване лице се откажело отъ тоя имотъ, той можелъ да се прѣхвърли другиму. Роднинитѣ имали правото на прѣдимни първи поку-

патели (*jus preemptionis, Vorkaufsrecht*). Това право е било доста развито въ нѣкои стари германски правди. То е съществувало и въ Русия по дѣйстващото и по-късно законодателство. Нѣкои турски правници намѣрватъ произхождението на това право въ нежеланието на съдружника или съсъда да има това или онова лице за съсъдъ или съдружникъ. Новото лице купувачъ не му се харесва. За това законътъ дава нему право да бжде прѣдпочетенъ върху покупката на продаваемия имотъ¹⁾. Подобно тълкуване може би има мѣсто само за новото врѣме, а никакъ не за оная епоха, когато се е зародило правото за изкупуване или откупъ.

Отъ всичко става явно, че правото на откупъ, прѣкупъ или изкупуване, както и правото за прѣдпочително купуване има своето произхождение въ неотчуждаемостъта на родовния имотъ.

IV. ДОГОВОРНО ПРАВО.

§ 1. Произхождение и развитие.

Договорното право е най-късно явление въ областъта на правнитѣ отношения. За да има договоръ между лица на първо мѣсто е било необходимо да има свободни и имотни лица т. е. които биха могли да иматъ лични имоти и да разполагатъ съ тѣхъ и съ волята си. Между това въ старото общество, отъ една страна, личността е била погълната или поне подтисната отъ челядъта, жупата, племето, държавата; отъ друга, имотитѣ сж били принадлежностъ на родовнитѣ и други колективни съюзи. Додѣто новото право разбира свободни съглашения и задължения между лица за дѣйствие или недѣйствие, старото право разбирало права върху самото лице. Единъ изряденъ примѣръ е отношението, което се е създавало между длъжникъ и кредиторъ въ старото римско право. Първиятъ е билъ като заложенъ и постоянно зависимъ отъ волята на втория.

Личниятъ наемъ въ много страни и случаи се е прѣвърщаль въ неволя, дори робство. Това, което се нарича сговоръ,

¹⁾ Ср. стр. 17. Кратко тълкуване на II часть на Основ. начала на священното право. Въ пълно събрание на Държ. закони. Прѣведено отъ турски и издадено отъ Хр. С. Арнаудовъ. Томъ VI. София. 1887.

свободно изражение волята на двѣтъ страни чрѣзъ думи, инакъ казано, устното съглашение или даденото обѣщание не било задължително. *Consensus* 'тъ не билъ познатъ като основа на договоръ и задължение. Не само че неудържането на дадено слово не се считало за нѣкое нарушение, за неправилно дѣяние, а напротивъ вѣроломството се похвалявало у нѣкои стари народи.

Началото на договора, произхождението му се крие въ първото осветено и затвърдено съ клетва дадено слово. Това даване на дума и клетва се окръжавало съ редица обрядности и формалности. Въ тѣзи обрядности се заключавала святостта на договора. Много късно съглашението е било очистено отъ всички тия подробности и останало на лице сжщественото: изразената на двѣтъ страни воля.

Нѣкои историко-правници виждатъ въ римския *nexum* или въ *mancipatio*-то образаца на развитието на първоначалния договоръ. *Nexum*-тъ е сдѣлка, извършвана тържествено *per aes et libram* въ присѣтствието на 5 души свидѣтели и единъ *libripens*. За да се приеме че нѣкой се задължава къмъ нѣкого чрѣзъ заемъ *libripens*-тъ тегли металически късъ, при който случай заемодавецътъ заявява, че приобретателътъ му става длъжникъ. По-късно *nexum*-тъ *per aes et libram* се развива въ *stipulatio* т. е. въ договоръ съ думи, питания и отговори, които пакъ трѣбвало да се произнасятъ тържествено. Отъ тоя редъ на тържествено задължение при свидѣтели до изражение на съглашението само на книга, безъ свидѣтели даже, е оставало една стѣпка.

Въ днешно врѣме въ много отъ сдѣлките, които се срѣщатъ въ общежитието, ние виждаме единъ редъ отъ обрядности и символи, които не сж нищо друго, освѣнъ прѣживѣлки на староврѣмските обрядности и формалности. Такива сж: кръчмата, ржкохващането, прѣдаването на нѣкои принадлежности отъ продаваната стока, напр. юлара на коня и пр.

Въ старобългарското право се забѣлѣзва едно своеобразно название на обязательството. Ако бащината е имала значение за вещното право въобще, то думата дългъ е изразявала понятието задължение. Въ *Вирп. хрисовулъ* се срѣща слѣдното мѣсто: „Но во всякомъ дългу да сждитъ игуменъ настоящи и съ игуменовѣмъ отрокомъ да ся възима всеки дългъ“. (Стб. пр. п., 152). Ако приемемъ обширнитъ

тълкувания, които стрѣщаме по тѣзи дума у Шафарика и Даничица за сѣщия дългъ въ старосърбското право, ще трѣбва да се съгласимъ, че дѣйствително съ тѣзи дума се е означавало „всѣко дѣйствие на лицето“, което води къмъ какво да е задължение за дѣйстващото лице къмъ трети лица¹⁾“.

Договорътъ се е наричалъ у славянитѣ: сгода, сговоръ, смлува, смолва.

Въ обичайното право договорътъ се наричалъ: сговоръ, тъкмежъ; сѣщитѣ думи, служатъ и за понятие на годежъ; употрѣбява се и турската дума: мукавеле, каулъ.

§ 2. Лица въ договоритѣ.

За да има единъ договоръ сила, споредъ съврѣменното понятие, най-сѣщественото е, лицата, които той задължава, да сж го сключили съ свободна воля. И така сключениятъ договоръ задължава само съгласилитѣ се страни. Не е било така въ старина. И тукъ първоначално пакъ колективнитѣ организации сключватъ договоръ и съ това го правятъ задължителенъ за всички участвуващи въ тѣзи организации (челяди, жупи и пр.) лица.

Отдѣленъ членъ на челядната община не е могълъ въ старо врѣме да сключва договоръ нито личенъ, нито имущественъ безъ знанието на домакина. Домакинтѣ-старѣй е билъ единствениятъ, прѣдставителъ и повѣренникъ на голѣмата челядна организация. Само той е можалъ да встъпва въ договори и да задължава цѣлата кжца. Но и въ такъвъ случай той е билъ длъженъ да се съвѣщава съ домашния съвѣтъ, съ всички възрастни членове при сключването на важнитѣ договори, които сж се отнасяли до отчужденията на основнитѣ недвижими имоти, каквито сж били бащинитѣ. Собствено истинското лице въ договора е оставала пакъ колективността, цѣлата челядь.

Актоветѣ не сж били дѣйствителни, ако не изразявали волитѣ на колективноститѣ. Индийскитѣ законникъ „Мигахшара“ изисква съгласието на роднинитѣ при прѣхвърлянето на собственостъ отъ едни ржцѣ въ други. Единъ типически примѣръ въ тоя смисълъ може да се приведе изъ старобългарското право на влахо-молдавска почва. Въ Венелиновитѣ

¹⁾ Зигель, Зак., 212.

„Влахо-български грамоти“ се срѣща случая на Радулъ Вонвода, който издава повѣленіе за придобитото имѣние на дворишки Жупанъ Данъ и жена му Жупанинъ Владе. При декларациитѣ за тая продажба се явявали сиговетѣ на Дана и дъщеритѣ му и дава ли съгласието си за това прѣхвърляне на имѣнието върху гробявъ и сиговетѣ му.

Въ всички почти грамоти очинитѣ се продаватъ съ съгласието на стопанина, братята и сиговетѣ му и продажбата остава върху купувача сиговетѣ, внуцитѣ и правнуцитѣ му, сегашни и бъдащи (Вен. 137-139/).

Какъ изглежда е било сивацарето за отговорността на лицата по договоритѣ и задължения, възникнали по кой и да било случай, е личало особено въ обещететията, директи при углавнитѣ действия. Ако членътъ на едѣя челядь е извършилъ прѣстѣпление, то домакигътъ го е предавалъ, въ противенъ случай, цѣлата къща е отговаряла за повреждата. И това правило се прилагало е само при зачелядната община, но и за селската, за жупата.

Договоръ по принуждение, насилие, има значение. Той се унищожава. Така се схваща договорътъ въ днешно врѣме. Между това старината знае много договори, изтѣргвани насила.

Въ днешно врѣме има задължения по съгласение и задължения мимо волята, които възникватъ отъ пристѣпление. Но въ тѣзи случаи отговорната личностъ е прѣко и практически замѣсена въ дѣянието, при все, че много пхти, безъ да е желала това. Въ старо врѣме отговарялъ и не замѣсениятъ купувачъ на крадената вещь, ако не докжель отъ кого я е взель.

§ 3. ВЪЗНИКВАНЕ И ПОГАСЯВАНЕ НА ДОГОВОРИТѣ.

Въ славянското право още не е разработванъ, нито разрѣшаванъ въпросътъ: изисквали ли сж и кои формалности при сключването на договоритѣ. Отъ старитѣ паметници не може да се утвърждава за широкъ формализмъ, но не може и да се приеме, че *consensus* вътъ е билъ достатъченъ да се изкажатъ дветѣ договорящи страни и да се счита договорътъ за сключенъ безъ други какъкви формалности. Отъ нашето обичайно право се вижда, че все е имало нужда отъ извѣстни външни граници. Фактична пословицата казва, че „воля се върже за рогата,

а човѣкъ за устата", то това вървяне е трѣбвало да сѣде констатираго съ свидѣтели, а по рѣкога и при известни обрядности.

Свидѣтелитѣ сѣ присъствуваели винаги катто поръчителна и вѣдѣние на одѣлката.

Вълияния *Libations* за божеството сѣ били единъ вънѣшъ лемецъ. Хвадането на рѣцѣтъ, което означавало връчване на задатъка, било катто гаранция на договора *fr. pactes*

Обикновено прѣдаването *traditio* е било най-разпространения начинъ за сключване договора за мѣна и продажба. Вѣроятно най-старото право се е задоволявало съ тоя редъ на договаряне, безъ никакви формалности, които обаче, довече или по-малко сѣ се появили въ послѣствие.

Въ рѣкои славянски права се срѣща равното закрѣпчване на договоритѣ въ писмена форма, чрѣзъ записъ. По Иск. Судна грамота заемъ безъ залогъ и безъ залогъ се позволявало да се върши само до една рубла /ст. 30, 38, 92, 101./ Има следи за доста широко разпространяване на писмената форма и у насъ.

Вѣроятно това е старано, между друго, под въздѣйствието на каноническото и мѣстна римското/германско/ право. Писмената форма дълго време не се считала за толкова здрава. Безъ свидѣтели писмената сдѣлка не била приета,

и погнато, катто се има предвидъ, че обикновеното подписаниятъ не се е подписвалъ собствено рѣчно, а е удрялъ печатъ или е прѣстоплягалъ. У славянитѣ/западни и източни/ нотариално извършване на актоветѣ се е явило доста рано. Въ Русия го има въ 16 ст.

Прѣкръпяването или погасяването на договоритѣ става съ изпълняването или съ ренуцирането имъ въ срокъ, по взаимно съгласие съ смъртта на едного отъ договорницитѣ или чрѣзъ давностъ.

Сроковетѣ въ старо време сѣ били обичайни или договаряни въ известни пакъ обичайни лични дни: Божекъ или Коледа, върлидба/харманъ/гроздоберъ/заговѣрни и пр. Отъ тук по-късното проявление на два дни за общи най-употребителни срокове: Гергѣвъ-денъ и Димитровъ-денъ, които сѣ били начални дати на опростотворени шестмесечия. Твърдъ много сѣ се употребявали сроковетѣ: на седмъ кои си нагауръ/тѣргъ, нагауръ/, катто сѣде кои си

касаело за изплащане на взети парични суми. Това е било особинно въ време на турското владичество.

Въ нѣкои законодателства има опредѣлени законни срокове. По нѣкога самия кредиторъ е ималъ интересъ да не се изпѣлн въ е срокъ догонорѣтъ, да да използва, напр., залогани да си го присвои. Всички лични обязательства сега — прекратявали съ смъртта, напр. ратайството.

Погасителната давностъ за задължение дълго, не е биларито възприета, нито позната въ старо-българското обичайно право.

Редица отъ пословици идатъ да ти унѣрятъ въ това: "старъ плетъ гние, старъ борчъ не гние"; — "чуждото и га великъ-деи пакъ се взема назадъ"; — "чуждото си е чуждо".

Въ нѣкои, обаче, славянски законодателни паметници давността е предвидена, сигурно, по заемане отъ гърко-римското право.

§ 4 ГЛАВНИ ВИДОВЕ ДОГОВОРИ.

Въ старо време не било познато тона богато разнообразие на съвременитѣ договори и задължения. Всички сдѣлки се свеждали къмъ нѣколко групи. Тукъ се помѣнява за нѣкои отъ по-главнитѣ.

А. Мѣна /замѣна/. Мѣната е договоръ, чрезъ който всѣка една отъ старанитѣ се задължава да даде една вещь, за да получи н вмѣсто нея друга /чл. 327 33Д/.

Мѣната е една отъ най-старитѣ първобитни сдѣлкии дресъ тя е още позната и широки практикуване у народа, който въ много мѣста и дава турското название трампа.

Отъ мѣната се е появила, по-късно, продажбата. Къмъ нея се е прибѣгвало, кога се е искало да се потули дарението, когато те е било допускано да се извърши прѣко. Давала се е напр., многоценна вещь за малоцѣнна и въ върхуищата се скривалъ подарѣктъ.

Мѣната се е употребявала не само за движими, но и за недвижими имоти, въ който случай получавателътъ га по-цѣнни имотъ придавалъ върхуищата, по турски юсте.

Б. Купуване — продаване. Въ днешно време за сключване договоръ купуване-продаване стига съглашението на странитѣ и опредѣляне цѣната. Въ старо време, както се помѣна, били рудни нѣкои обрядности и формалности.

Съвременното право не изниква предаването на вещта, като необходимо условие. Но старото и народно право искало, щото продадегята движима вещь непременно да се предаде /да стане теслимъ *traditio*/. Вънъ отъ това не можело да се счита, че продажбата е извършена.

Продажба на имоти, принадлежащи на голъмата челядь, става по особри правила, за които тѣ се говори по-раго въ отдѣла на задругата.

Въ обичайното ги право за продажбата на недвижими имоти се искать много свидетели.

Безъ свидетели нѣма продажба на недвижимъ имотъ. Твърдѣ раго се е появила и чисметата форма на покупка-продажбата на недвижими имоти — дѣски, записи. Сждо така, закрѣпването и чръвъ яври актове /пчвариядги/ е доста старо явление въ рѣкор славянски закон дательства.

Отдѣленъ членъ на задругата дори домакигътъ не може да отчужди недвижимъ имотъ безъ необходимостъ, пригата отъ всички възрастни задругари, които иматъ право да даватъ мнѣние и гласъ. Въ старе време тоя редъ се е пазилъ още по-строго.

В. Наемъ. Наемъ може да бѣде на вещь или на работа рачовѣка. Наемъ на вещь е кога една страна се надѣляе да даде на друга ползуването отъ една вещь за опредѣлено време и срѣду опредѣлена плата. — Наемътъ на работа е една отъ странитѣ се надѣлява да рачува рѣдо за другата срѣду условена плата /ИЗД. 334 и 346/.

Въ старо време сж били повгати и единия и другиятъ видъ наемъ. Нашето обичайно право сждо така знае и двата вида.

Наемътъ на недвижими имоти, особно на земи, рѣви, лозя, стара чръвъ отстѣпване на изполица, напоу. Наемателътъ е длъженъ да работи земята и отъ произвиденнето да даде на гаемо давеца половината отъ прихода. Въ рѣкой случай тѣзи плата се намалѣва. Лицето което взема подъ такъвъ наемъ, се нарича изполиция, въ по-ново време на турското владичество — джжеретчия.

Джжеретътъ се отличава отъ кѣрията.

Джжеретъ се получава отъ наемъ на земи; кѣрия отъ наемъ на покрити стѣпанѣ и добитъкъ. Въ народната терминология има още и други думи за радитѣ подраздѣленне на наема подъ кѣрия се взема — крѣчма, дѣкѣръ, когъ; подъ * кѣрия — водерница; за свѣтегъ — бѣтике.

на прѣстой - бѣчва /СВЮО. 100. II. 217/. Хага ктерю е, чѣпо селата не се знае за гаемъ га кѣда. При даването добитѣкъ за услужване, ако е празникъ, счита се, че е даденъ като га „медния“, „на зареда“ /въ зад. България/. Ако умре дадего подъ гаемъ добиче у гаемателя, той трѣбва да плати само половината му цѣна /с. Марково. Вж. 100. II. 121./

Личниятъ гаемъ */Locatio conductio operarius/* ратайство или ратакиство, е билъ много разпространенъ у насъ. Гаемътъ съ vicini веци се сливалъ съ заема. Г. Заемъ. Заемътъ, съ или безъ вземед- ние, е единъ отъ най-старитъ договори.

Съврѣменото право знае заемъ за послужва- не и просто заемъ. Заемътъ за послужване е безвъзмезденъ договоръ, чрѣзъ които една отъ странитъ прѣдава адна вещь на другата, за да си служи съ нея въ продължение на опрѣдѣлено врѣме или за опрѣдѣлено служене съ задѣжение да повърне същата вещь /чл. 549 3ЗД/. Заемътъ е договоръ, чрѣзъ които една страна прѣдава на другата опрѣдѣлено количество вещи съ задѣ- жение отъ тѣзи последната да повърне съио толкова вещи отъ същия видъ и качество. /чл. 562 3ЗД./ Заемътъ за послужване особено е билъ много разпространенъ и у насъ: сѣчива, земледѣ- лски добитѣкъ, инструменти, покѣднини се дава- ли и взимали га заемъ. И до сега въ обичайно- то право се говори: сито га заемъ зето; мѣдникъ га заемъ зетъ; ще каже че отъ какъ си повлужи заемачътъ ще повърне ситото или мѣдникътъ.

Га заемъ се вземали и взематъ земни про- изведения: храни, брашно. Колкото се вземало, толкова се и върдало. Га вида, качеството въ рачалното не се е обръщало внимание.

Покѣсно почнало да се обръща внимание както га вида, така и га качеството.

Заемътъ съ лихва дѣлъ, рѣчь турски - пазъ /не е билъ повзатъ на най-старото пра- во. Въ известно врѣме дори лихвата се е считала за грѣховна, заплѣтера. Ъѣкои чеу- ковни влиятелни помогвали за още по-голъмо осѣждане на лихвата.

44 Правнико га Св. апостоли нарѣчно за- прѣдава „рѣзонантето“. Свещеници, които давали заемъ съ лихва, съ извергали отъ саяъ

Д. Залогъ. Залогътъ е договоръ, чрѣзъ който длъжникътъ прѣдава на кредитора една движима вещь за осигоряване га

вземането, която вещь търсва да се повърне въ ратура, следъ попасяването на дълга /ззд. 116/ Той е билъ познатъ макаръ и по късно въ старото право. Ие срѣдаме за тѣго данни и въ народнитѣ приказки, пословици и поговорки. Залогътъ на дѣни рѣща е вѣта ставалъ съ извѣстерь срокъ, слѣдъ който заемлогътъ се губѣлъ: или го вземалъ кредиторътъ или той го продавалъ за да се заплати.

Залогътъ на недвижимъ имотъ/ипотека/ сѣдо така е билъ извѣстерь на народното право. И за двата вида залогъ се употрѣсва сѣщата дума: рехиѣ. Една характерна форма на ипотека билъ залогътъ на крѣпостния актъ/владалото/ на извѣстерь имотъ.

Е. Порхчителство. Този който старе порхчитель за едно задължение, се задължава спрѣмо кредитора да изплати това задължение, ако кредиторътъ не го изплати /635 ЗЗД/. Порхчителството е турскиятъ кефѣликъ терминъ много разпространенъ, употрѣсванъ и познатъ срѣдъ народа. Въ старири порхчителитѣ/кефили/ сѣ били единъ видъ извълнитѣли на дължниковото задължение. Въ врѣме на господството на родовитѣ сѣззи и голѣмитѣ челяди едва ли е имало ружда отъ особри порхчителни и порхчителства. Всички членове на рода или челядѣта били взаимно порхчителни за изпълнението на извѣстно на свой другаръ задължение. Порхчителството се е появило видо прочее по-късно при извѣстно индивидуализиране на челядѣта и собственостѣта.

Народътъ смѣсва по рѣкѣдъ порхчителството съ свидѣтелството. Вѣроятъе въ това се крие прѣживѣване на старото понятие на свидѣтелитѣ, които считали за дългъ да се грижатъ щото сѣдката, на която тѣ сѣ присѣствували, ренѣмедю да се изплати.

Порхчительтъ, въ обичайното право, е гледавъ вѣобще като залогникъ. Той отговаря паравно съ дължника. Порхчителството въ углавнитѣ дѣла било много разпространено, може би вѣлако за това, че самитѣ власти не сѣ искали да се освобождаватъ отъ задържането и храненето на заирѣнитѣ. Найвѣрно, рѣмагето на мѣста за едрото и срѣдства за другото сѣ били ръководящи съображения за често присѣстване до тая родъ порхчителство.